॥ श्रीः ॥

# ॥ चन्द्रकलोदाहारः ॥

शिवदेव्यास्तपोमूर्त्तेर्मातुः पादाब्जजन्मनः ।
पितुः श्रीविश्वनाथस्य कर्णाल्लेख्यादरान् मुहुः ॥ १ ॥

ख्याते घटोद्भवकुले बुधलक्ष्मणाख्यः विप्रः सनाढ्यकुलजो दृढधर्मनिष्ठः ॥
पुण्यप्रयागपरिषेवणपूतपूर्वोऽपूर्वस्तपस्तनुरभूदुचितैकचित्तः ॥ १ ॥
तत्पुण्यपुञ्जपरिपाकसुपूर्त्तिदक्षस्तत्सूनुराविरभवद्भवदेवमिश्रः ।
यो मानवासुकरकार्यगणैर्मनुष्यदेहोऽपि सूक्ष्ममतिभिर्भव एव मेने ॥ २ ॥
क्रीड़ोचिते वयसि काशिनिवासमेव तातं पुनःपुनरयाचत मातरं सः ।
तावाशु पुत्रमनुजग्मतुरात्मनोऽपि श्रेयस्करीं समवलोक्य महेशसेवाम् ॥ ३ ॥
संप्राप्य शम्भुनगरे पितृमातृपार्श्वे कालं कियन्तमतिवाह्य परेशभावम् ।
संप्राप्तयोरथ तयोरुचितं विधाय कृत्यं ततोऽभवदसावनृणोऽद्वितीयः ॥ ४ ॥
काले कियत्यथ गते मणिकर्णिकायां स्नात्वा व्रजन् पथिपिशङ्गजटा विभूतीः ।
रुद्राक्षमाल्यमपि धारयता द्विजेन वर्षीयसा कुलभवादिकमेष पृष्टः ॥ ५ ॥
दिव्याकृतिं शिवसमं पुरुषं समीक्ष्य सम्यक् स्वकीयकुलगोत्रभवादिवृत्तम् ।
मूर्ध्ना प्रणम्य विनिवेदयति स्म तस्मै पित्रोर्वियोगकथने त्ववसन्नकण्ठः ॥ ६ ॥
वृद्धस्तु पूर्णमधिकारमथास्य बाल्येऽप्यालोच्य चिज्जड़विवेचनचारुमन्त्रम् ।
दत्त्वैष यावदुपसीदति सद्गुरुं तं तावत्तिरोहिततनुर्भवति स्म तस्मै ॥ ७ ॥
ततः प्रभृत्येष समस्तवस्तुज्ञाता बभूवेति न तत्र चित्रम् ।
[illegible]महात्मनो मन्त्रिमानमाप्तामन्त्रप्रभावादिति हि प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

विद्वद्भ्यः स्वर्णभारान् ददतुलबलो दक्षिणाशामहेन्द्रो
द्रव्यं दत्वाऽपि यस्मै कनकमणिचयं पेशवा माधवाख्यः ।
यद्विद्याबुद्धिपूजाकरणमलमदः स्वीयकोशेऽनवाप्य ।
मूर्ध्नोवाह स्वदत्तां मणिमयशिविकां यस्य भूदेवमौलिः ॥ ९ ॥

तस्याङ्गजो निखिलनव्यनिबन्धवार्द्धेः सेतून् व्यधात् सुविवृतीर्विपुला विपश्चित् ।
विद्याविवेकविनयैरपि ततातुल्यसोऽतीत्मजोऽपि भुवि भैरवमिश्रनामा ॥ १० ॥

मञ्जूषां भूषणं यो व्यवृणुत गहनं कौस्तुभं शब्दरत्नं
भाष्यं सोद्योतदीपं प्रतिपदमखिलाम् शेखरद्वन्द्व सन्धान् ।
ग्रन्थान् श्रीदिक्कलस्योदभवदगमदप्यब्द एकोनविंशे
शिष्यानध्याप्य भट्टान् व्यतनुत शतकेऽशीतिवर्षाऽधिकायुः ॥ ११ ॥

रसगोनागभू १८९६ संख्ये विक्रमार्कस्य वत्सरे ।
श्रावणस्य त्रयोदश्यां कृष्णायां सोऽत्यजत्तनुम् ॥ १२ ॥

यद्यप्यनेकबुधनिर्मित सन्निबन्धाः सन्त्येव ते तु न तथा विदुषामभीष्टाः ।
श्रीमिश्रभैरवकृताः क्वचिद्विकौशलेन पुण्येन चास्य शिरसा विधृताः सुधीभिः ॥ १३

दृष्ट्वाऽपि कांश्चन तदीयकृतेर्विशेषाञ् शेषावलोकनधियः सुधियः प्रयत्नात् ।
तत्पुस्तकानि विरलान्यनवाप्य नूनं क्लिश्यन्ति खिन्नमनसो मनसोऽनुरागैः ॥ १४ ॥

इत्यादि सम्यगवधार्य गणेशदत्तो धीमान् प्रपौत्र उदितस्य निबन्धकर्त्तुः ।
सर्वान् क्रमेण निजवंश्यकृतान्निबन्धान् संमुद्र्य लोकपपशोकयितुं प्रवृत्तः ॥ १५ ॥

पूर्वं स तद्विवृतिमिन्दुकलाभिधानां शब्देन्दुशेखरशिरोविधृतां जनानाम् ।
दुर्गासरःपरिसरस्थितकाशिकाख्ये यन्त्रेऽवरोप्य सकलां मुदमादधाति ॥ १६ ॥

ग्रन्थप्रणेतृकरशोधनलेखनादिसंपूज्यपुस्तकमवेक्ष्य विशोधितेऽस्मिन् ।
दृष्टिच्युतेर्मतिगतिस्खलनादिना वा यास्ताश्च्युतीरपि विशोध्य पठन्तु सन्तः ॥ १७

श्रीमिश्रभैरवविनिर्मितकार्यवर्ज्जा संग्राहकाभिधनिबन्धधृतान् मनोज्ञान् ।
श्लोकान् समीक्ष्य गुरुवृद्धमुखाच्च किंचिदासाद्य यल्लिखितमस्तु शिवार्पणं तत् ॥ १८ ॥

नत्वा मनीषिचरणान्निजबुद्धिशुद्ध्यै संक्षिप्तमेव विनिवेदयतीति वृत्तम् ।
काशीस्थकुम्भजनिपत्तनसन्निवासी विप्रो
द्विवेदकुलसंभवरामनाथः ॥ १९ ॥

श्रीः

अथ श्रीमहामहोपाध्यायश्रीभैरवमिश्रसंगृहीता

# शब्देन्दुशेखरटीका चन्द्रकला ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सीताचर्चितपादपद्मयुगलं ध्यात्वाद्वितीयं विभुं
मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताम्बुजं जानुनि ॥
कुर्वे चन्द्रकलां शिवां शिशुहितां टीकामजं राघवं
सुग्रीवाङ्गदमारुतिप्रभृतिभिः संस्तूयमानम्परम् ॥ १ ॥
शब्देन्दुशेखरस्येयं टीका चन्द्रकलाभिधा ।
रच्यते भैरवेणात्र चमत्कुर्वन्त्वयया बुधाः ॥ २ ॥
मानवान् प्रणम्य विज्ञप्तिं करोमि यदिदं वचः ।
दृश्यं विचार्य्य मात्सर्यं विहाय विबुधाः परम् ॥ ३ ॥

श्रीमत्त्वे हेतुभूतानर्थान् स्वीयग्रन्थे शिवसाहस्यं स्वस्य कुलशुद्धत्वञ्च व्यञ्जनया शब्दतो वा दर्शयन् विघ्नविघाताय कृतमङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति । पातञ्जल इत्यादिना । प्रथमं पातञ्जलशब्दोपादानं बलवत्तरमङ्गलाय, महाभाष्यमात्रोक्तौ शारीरकसूत्रभाष्यस्यापि बोधस्स्यादतः पातञ्जलपदम् । तावन्मात्रोक्तौ चरकेतिव्याप्तिरतो महाभाष्येति । महत्पदानुपादाने पतञ्जलिप्रणीतसूत्रसम्बन्धिभाष्ये व्यासकृतेप्यतिव्याप्तिरतो महत्पदम् । न च पातञ्जलपदस्य प्रोक्तार्थकाणन्ततया तदभेदस्य व्यासकृते विरहान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इष्टिघटितत्वादिरूपमहत्त्वस्य भाष्यान्तरे विरहादनेनैव सकलातिप्रसङ्गनिरासे पातञ्जलपदमत्र योगभाष्यसङ्ग्रहार्थमेवेत्याशयात् । विनापि चकारमहरहर्नयमानो गामश्वम्पुरुषम्पशुमित्यत्र समुच्चयस्य दृष्टत्वात् । एतेन शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पातञ्जलसूत्रमादाय वक्ष्यमाणं सिद्धान्तार्थकथनमसङ्गतं पातञ्जलभाष्यार्थानवबोधादिति शङ्काया नावकाश इति सूचितम् । कृतभूरिप-

रिश्रम इति। सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः। न च चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्रेव नित्यसापेक्षत्वादेव न दोष इति वाच्यम्। नित्यसापेक्षत्वाभावेपि सक्षाद्‌ढकमापणीयामाङ्क्षिमोदनः शालीनामित्यादौ समासदर्शनेन गमकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्। गमकत्वं च विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधसमानप्रकारकशाब्दबोधप्रयोजकत्वमेव। कृतभूरिपरिश्रम इत्यनेन पातञ्जलमहाभाष्यप्रभावादेव सर्वतन्त्वार्थज्ञानजननबोधनेनान्यत्र परिश्रमाभावो ध्वनितः। पित्रकीर्त्यर्थं ग्रन्थनामोल्लिखति। शिवभट्टसुत इति। धीमान्। ऊहापोहकुशलः। एतेन स्वस्य विवेचकत्वं ध्वनितम्। सतीदेव्यां इति। संज्ञा सतीति भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवद्भावः। न च संज्ञापूरण्योश्चेतिसूत्रेण संज्ञाया पुंवत्त्वनिषेधसामर्थ्याद्भाषितपुंस्कत्वमस्यास्तीति वाच्यम्। योगरूढस्य दत्तादिशब्दस्य तत्र ग्रहणात्। देवीत्युपादानं तदन्तनामितिसूचनाय। सतीं दीव्यति पातिव्रत्येन जिगीषतीति वा। दुष्टान्नभक्षणे बुद्धिमान्द्यमवश्यवात्कथं धीमत्त्वमत आह। यांचकानामित्यादि। अभेदरूपकद्वयम्। अरिकक्षेति। अरय एव कक्षाः शुष्ककाननं तत्र हुताशनः। एतेन महाशूरत्वं ध्वनितम्। रामतः। रामसिंहनामकक्षत्रियात्। नागेश इति। एतेन व्याकरणसिद्धान्तज्ञानवत्त्वं सूचितम्। ननु मनोरमयैव मूलार्थज्ञानसम्भवात्प्रयासवैयर्थ्यमत आह। मनोरमोमार्द्धदेहमिति। एतेन तदुक्तानामर्थानां प्रायः कथनाभावो ध्वनितः। लघुशब्देन्दुशेखरमिति। शब्द इवेन्दुः शब्देन्दुः। लघुश्चासौ शब्देन्दुश्च लघुशब्देन्दुः कलात्मकश्चन्द्रः स शेखरे यस्य। यद्वा लघवः शब्दा यस्मिन्स लघुशब्दः स इन्दुशेखर इवेत्यर्थः। शब्दो व्याकरणाभिव्यङ्ग्यः। स इन्दुरिव शब्देन्दुः। तस्मिन्निन्दुतादात्म्यमर्थप्रकाशकत्वेन दोषरहितत्वेन वा विवक्षितम्। स एव शेखरः शिरोभूषणं यस्येति वा। न चेन्दुसादृश्यादेवार्थप्रकाशकत्वे लब्धेर्थप्रकाशकमित्यस्य पृथग्भूतस्योपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्। मनोरमादिना यादृशार्थप्रकाशो न तस्यापि प्रकाशकमित्यर्थात्। ग्रन्थप्रचारादीति। आदिना तदध्येतृव्याख्यातॄणां श्रद्धातिशयादिपरिग्रहः। समुचितेति। त्रयाणामपि शास्त्रप्रणेतृत्वात्। अनुषङ्गत इति। कुल्या इवान्यार्थं कृतस्यानुद्देश्यफलप्रयोजकत्वात्। नमःस्वस्तीति चतुर्थीमाशङ्क्याह। कारकविभक्तेरिति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायादित्यर्थः। कृधातूपस्थाप्यक्रिया-

निरूपितकर्मत्वात् केवलनमःशब्दयोगे चतुर्थीविधानं चरितार्थम्। इदमस्तु संनिकृष्टमित्यभियुक्तवचनेन सन्निकृष्टस्यैवेदमा परामर्शो युक्तः, कौमुद्यास्तु सिद्धत्वाभावादेतदनुपपन्नमत आह। भाविन इति। यथा भाविघटविषयेऽत्र घटो भविष्यतीति व्यवहारस्तथेयमिति निर्देशः, सत्कार्यवादसिद्धान्ताश्रयणेन वा इयमितिनिर्देश इति भावः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽपि ग्रन्थे उपमानकौमुदीगतलिङ्गस्यारोपेणोपपद्यत एव। बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य शाब्दबोधविषयत्वमिति सिद्धान्त इति भावः। कौमुदीसादृश्यप्रयोजकधर्ममाह। सिद्धान्तेति। अत्रोपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणमिति प्राचीनपठितसूत्रलक्षणेषु यस्य सत्त्वं तदाह। एषामिति। क्रमबोधकत्वेऽपीति। अत्र क्रमपदमर्श आद्यजन्तम्। क्रमेण बोधकत्वेऽपीति वार्थः। एतेन क्रमे शक्त्यभावेन क्रमबोधकत्वेऽपीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम्। एषां क्रमेण बोधकत्वादेव यमां यमीतियथासंख्यविज्ञानस्येणादिप्रत्याहारे उकारादिग्रहणस्य च सिद्धिः। वृत्तिपरिच्छेदकत्वञ्च शक्तिग्राहकत्वम्। ननु वृत्तिपरिच्छेदकत्वन्न संज्ञासूत्रत्वसाधकम् कर्त्तरि कृदित्यादौ व्यभिचारात्, आदिरन्त्येन सहेतिसूत्रैकवाक्यतापन्नत्वे सति वृत्तिपरिच्छेदकत्वमपि न, कृञ्चानुप्रयुज्यते इतिसूत्रघटककृञ्पदस्यादिरन्त्ये नेत्येतदेकवाक्यतया शक्तिग्राहकत्वेऽपि संज्ञासूत्रत्वाव्यवहारात्, उक्तहेतोर्वृद्धिरादैजित्यादावसत्त्वेन संज्ञासूत्रसामान्यावृत्तितया परिभाषाद्यन्यतमभिन्नत्वविशिष्टसूत्रत्वरूपपक्षतावच्छेदकाव्यापकतया स्वरूपासिद्धत्वाच्चेति चेन्न। संज्ञास्वरूपावच्छिन्नशक्तिग्राहकत्वमात्रस्यैव हेतुत्वात्। तादृशहेतोः पक्षेष्वेषु सूत्रेषु सत्त्वमादिरन्त्ये नेतिसूत्रैकवाक्यतयेति सूचयितुमादिरन्त्येनेत्येतदेकवाक्यतयेतितृतीयान्तोल्लेखः। एकस्योभयार्थत्वमत्राविरुद्धमित्याह। क्रमस्येति। इता सदृशेनेति। अयम्भावः। प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु नेति पूर्वपक्षे, आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर इत्युत्तरोक्तरीत्यान्त्येनेता सहोच्चारणासम्भवेनेत्पदस्येत्सदृशे लक्षणाया आवश्यकत्वात्। प्रसङ्गादाह। स्वौजसित्यादि। आदिना तिप्तस्झीत्यस्य कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यस्य च सङ्ग्रहः। एतेषु सन्धिकार्यमाशङ्क्याह। एष्विति। अनुकरणत्वेनेति। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामित्यर्थः। भेदविवक्षायान्त्वाह। सौत्रत्वाच्चेति। अयम्भावः। यदानु-

कार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षस्तदा शब्दजन्यशाब्दबोधे प्रकारतया यदनुकरणभानं तदेवानुकार्यस्यापि भानं भेदाभावादिति नानुकार्ये शक्तिरित्यनुकरणशब्दस्य वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन विभक्त्यनुत्पत्तिः। वस्तुतस्त्वभेदो निरूपयितुमशक्यः । पटदित्यादिध्वन्यनुकरणस्थलेनुकार्यस्य ध्वनिमयत्वादनुकरणस्य वर्णमयत्वाद्विरुद्धधर्मयोरेकत्रासमावेशात् । घटपटादिशब्दानुकरणस्थलेप्यर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदस्य न्याय्यत्वात् । न च तयोर्भेदेनुकार्योपस्थितिप्रयोजिका तत्र वृत्तिरुपेयेति प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्य प्राप्नोतीति वाच्यम् । सादृश्यसम्बन्धेनोपस्थितस्याप्यनुकार्यस्य शाब्दबोधे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण भानसम्भवात् । यदि वृत्त्यनुपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे भानानङ्गीकारस्तदा तत्रानुकरणशक्तिसत्वेपि सौत्रत्वाद्विभक्त्यभाव इति। न च संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इत्यनेन वाक्य एव संहिताया विवक्षाधीनत्वं बोधितम्, प्रकृते विभक्त्यभावेन वाक्यत्वस्यैवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र कारकान्विता क्रिया प्रतीयते तत्रैवैतादृशवाक्यत्वाङ्गीकारात् । प्रकृते तु शक्तपदसमुदायस्य वाक्यपदेन ग्रहणम् यथा गवित्ययमाहेत्यस्य वाक्यत्वात्समासग्रहणनिवर्त्यत्वोपपत्तिः । न चैतादृशवाक्यत्वस्य वाक्ये तु सेत्यत्र ग्रहणे चक्रतुरित्यत्र कदाचिद्यण्रहितप्रयोगोपि स्यादिति वाच्यम् । संहितैकपदे इत्यनेन तत्र संहिताया नित्यत्वबोधनात् । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते वर्णोपदेशकालेजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति कैयटः कथितवान् तच्च कौस्तुभे मूलकारो वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्य इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वादन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यादिति रीत्या दूषितवांस्तदुद्धारः सिद्धान्तरत्नाकरे कृतस्तन्दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । अयम्भावः । अविकृताकारादिविषयताविशिष्टशक्तिज्ञानस्याद् गुणइत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधंहेतुतया तदुत्तरं तादृशविषयताविशिष्टशक्तिग्रहासम्भव इति । एतद् दूषयति । तन्न पुनरित्यादिना । अर्थान्तरे विकृताकारादौ सन्धौ सतीति शेषः। व्याख्यानत इति । शिष्टकृतादित्यादिः । पाणिनिपाठितप्राथमिकशिष्यज्ञानपरम्परया निर्णयसम्भवादिति भावः ।

समाम्नाय इति व्यवहार इति। अस्य भाष्ये कृत इत्यादिः। अस्यैव वेदाङ्गत्वमिति एवकारेणेतरव्याकरणानां व्यवच्छेदो न त्वङ्गानाम् सजातीयत्वात् । नन्वेषां महेश्वरप्रसादलब्धत्वे लण्सूत्रे आचार्यप्रवृत्तिरित्यत्राचार्यत्यसङ्गतमाचार्यपदेन तत्रतत्र पाणिनेर्व्यवहारादत आह । लण्सूत्रे णकारविषयेति । नन्वनुबन्धानां पाणिनिकर्तृकतया कथम्महेश्वरग्रहणमत आह । अनुबन्धाश्चेति । अनुपदम् । नृत्तावसान इत्यादिना । नन्वनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वे अमङणनमित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यत आह । अमङणनमित्यत्रेति । एवम्परम् । एवं विचारपूर्वकमदृष्टार्थत्वप्रतिपादनपरम् । इकोयणचीतिसूत्र इति । तत्सूत्रस्थभाष्य इत्यर्थः।सामर्थ्ययोगादिति ल्यब्लोप इति पञ्चमी फलजननसामर्थ्ययुक्तं विज्ञायेत्यर्थः । तच्च फलं बहुषु दृष्टादृष्टोभयम् । क्वचिच्छुद्धादृष्टमेव । ननु नञ्कलावितरादिसूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः। वृद्धिसूत्रभाष्ये प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेणेत्युक्तत्वादत आह । वृद्धिसूत्रस्थ इति । अत एव । वर्णसमाम्नायस्य श्रुतित्वादेव । प्रतिमण्डित इति । शोभित इत्यर्थः । ननाद । अन्तर्भावितण्यर्थतया नादयामासेत्यर्थकम् । एतत् । ढक्कानादरूपं शिवसूत्रजालं चतुर्दशसूत्रीरूपेण परिणतं बभूवेति शेषः । इतिएतद्विमर्शे विचारयामि आर्षमेतत् । अथ वा सप्तम्यन्तमेतत्, विमर्शे विचारे कृते सति । प्रतीम इति सर्वशेषः । एतेन मृशतेः परस्मैपदित्वादप्रत्ययेनात्मनेपदेप्युत्तमपुरुषैकवचनस्ये टो ङित्त्वाद् गुणानुपपत्तिः । सर्वकार्याणि छान्दसत्वकल्पने गौरवमिति परास्तम्। अत्र सर्वत्रेति । ढक्कानादरूपसूत्रेष्वित्यर्थः । अन्त्यं वर्णचतुर्दशमिति । वर्णानाञ्चतुर्दशमितिसमासः । चतुर्दशत्वञ्च चतुर्दशसङ्ख्यापूरकत्वं तच्च सर्वेषामस्ति । यथा भाष्ये यदा समर्थः पदविधिरित्येषोध्यायस्त्वरमं गण्यते तदा सोप्यष्टमो भवतीत्युक्तम् । क्वचित्तु अन्त्यवर्णचतुर्दशमिति पाठः। अन्त्या वर्णाश्चतुर्दश यस्मिन्नित्यर्थः । वर्णानामुपदेश इत्यत्रोपदेशशब्दो बोधनपरः । अक्षरच्छन्द इति । अक्षरबोधको वेद इत्यर्थः। वर्णशइति । वीप्सायां शस्, वर्णंवर्णं समनुक्रान्तम् सम्यगनुक्रमेण दर्शितम् मयेतिशेषः । पूर्वोक्तं छन्दस्त्वं दृष्टान्तप्रदर्शनेन द्रढ़यति । यथेति । पाणिनिकर्तृकत्वशङ्कां वारयति ।

अत एवेति। अन्यकर्तृकत्वादेवेत्यर्थः। एतेन पाणिनिकर्तृकशास्त्रबहिर्भूतत्वमस्य स्पष्टमेव लभ्यते, अत एव मङ्गलार्थमादितो वृद्धिशब्दं प्रयुङ्क्ते इति भाष्यं सङ्गच्छते। एतच्चोपपादितमिति। एतेषां क्रमबोधकत्वेपीत्यादिनेति शेषः। संज्ञाप्रयोजनमाह। संज्ञेति। रप्रत्याहारेणेति। उरण् रपर इतिसूत्रनिर्दिष्टेति शेषः। कैयट इत्युक्तिसूचितामरुचिम्प्रकाशयति। परे तित्यादिना। नन्वतो ल्रेति सूत्रेपि रप्रत्याहारनिर्देशे रदाभ्यां वनो र चेति सूत्रेपि रप्रत्याहारग्रहणापत्तिरतस्तथा निर्देशो रप्रत्याहारानित्यत्वज्ञापनार्थः। न च रदाभ्यामित्यत्र फलाभाव इति वाच्यम्। प्रफुल्तमित्यत्र नत्वापत्तेः सुवचत्वात्। वनो र चेत्यत्र तु पत्वे लत्वप्राप्तिः स्फुटैव। किञ्च प्रत्याहारसिद्धिरित्त्वाधीना तच्चानुनासिकत्वप्रतिज्ञासमधिगम्यमित्यतो ल्रेतिसूत्रेनुवाद्यसमर्पकेतो ल्रेतिपदेनुनासिकत्वप्रतिज्ञाया अकल्पनेपि न क्षतिरित्यरुचेराह। किञ्चास्येति। यशब्दशक्तिग्रहस्य रशब्दस्येव पाणिनीयव्यवहाराद्विषयतीति भावः। नन्वतो ल्रेतिसूत्रे लकारोच्चारणेनानुनासिकमजनुबन्धमादाय प्रत्याहारः क्वचिदेवेति कल्प्यते। अत एव रात्सस्य योचीत्यादौ न दोषः। यण्शब्दे णकारोच्चारणञ्च चरितार्थमित्यरुचेराह। किञ्चानुबन्धेति। अत्राच्प्रत्याहार इत्यज्घटितपाठः प्रत्याहारेनुबन्धानामित्यस्य सूत्रचतुष्टयानन्तरं पाठेन भाष्यकृतोपन्यासात् कृतः। वस्तुतस्त्वइउणित्यादिसूत्रघटकानुबन्धानां तत्तद्व्यक्तित्वेन पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकानां नानात्वापत्तिरतोनुबन्धपदव्यवहारविषयतात्वावच्छिन्नविषयता पक्षतावच्छेदिका बोध्या। प्रत्याहारघटकत्वाभावः साध्यः। आचारादिति हेतुः। अत्राचारः पाणिनेः कृतिरेव। न चाचार्यकृतेः पक्षे समवायेनासत्त्वात् स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्। तादृशकृतेः स्वसाध्यप्रत्याहारप्रयोज्यकार्यजनकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्सदृशत्वसम्बन्धेन हेतुत्वात्। सुधुरपास्य इत्यत्रेकारे स्वसाध्ययण्रूपकार्यजनकत्वसम्बन्धेन स्थितायाः कृतेस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तु षिस्टषिकृषेरितिसूत्रघटके कृषिशब्दावयवककारेनुबन्धसदृशेस्तीति हेतोः पक्षसत्त्वोपपत्तेः। वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्धिरिति हेत्वन्तरमाह। अप्रधानत्वादिति। अत्र प्रधानत्वं प्रत्याहारग्रहणफलकमहेश्वराभिप्रायविषयत्वम्। तदभावः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको हेतुः। हेत्वन्तरमाह।

लोपश्च बलवत्तर इति। लोपस्य बलवत्वञ्च प्रत्याहारसिद्धिप्राक्कालिकप्राप्तिकर्तृत्वम्। बलवत्तरलोपप्रतियोगित्वं हेतुरिति फलितम्। तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरिति। न च हेतोः साध्यव्याप्यत्वमेवानुमापकत्वप्रयोजकन्न तु व्यापकत्वमितीतदसङ्गतमिति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थात् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ हेतौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वावगाहिपरामर्शस्यैव हेतुत्वादिति भावः। तदेतदुपपादयति। तथेत्यादि। मत इति शेषः। एतदुपपादनमित्संज्ञालोपयोरभाविनेत्यन्तेन। नन्वेवमपि यस्यानुनासिकत्वं तस्य लक्ष्ये असत्त्वादेव न दोष इत्यत आह। प्रत्याहारेष्विति। अत एव सर्वतकाराणां झल्पदबोध्यत्वोपपत्तिः। अनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिविवक्षायामप्याह । मामांस्त्रायस्वेति अनितिः क्विबन्तस्यानितिसम्बुद्ध्यन्तम् । ननु तर्हि ह्रस्वत्वविशिष्टजातिनिर्देश एवास्तामत आह। सोस्तीति । ननु यण्घटितसूत्रेष्वित्यादिनोपपादितलाघवन्न सार्वत्रिकम् । इणो यण् इग्यण इत्यादौ तदभावात्, किञ्च क्वौ यणचीतिसूत्रे यप्रत्याहारेण निर्देशे प्रक्रियागौरवम् क्वचिन्मात्रालाघवसत्त्वेपि जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ङेर्यः योचीत्यादीनां विषयविभागानुपपत्तिः, तथासति जातेरितिसूत्रे प्रत्याहारग्रहणे महाशूद्रीत्यत्र ङीषभावापत्तिः । ङेर्य इत्यत्र प्रत्याहारनिर्देशे वकारादेरप्यादेशत्वप्रसङ्गः । एवं योचीत्यत्राप्यनिष्टं बोध्यम् । एवञ्च तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरित्यसङ्गतम् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादिति चेन्न । उदात्तस्वरितयोः संयोगादेरातः उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यादौ लाघवाय प्रत्याहारेणैव निर्दिशेदित्याशयात् । यत्र तु न लाघवं तत्रान्यार्थं लणित्यत्र कृतेन णकारानुबन्धेनैव निर्देशोस्तु । जातेरितिसूत्रे प्रत्याहारग्रहणन्तु न शङ्कास्पदम् । गाद्दशप्रत्याहारग्रहणस्य भाष्यदर्शनात्। कष्टायेतिनिर्देशस्यैव सत्त्वान्न ङेर्य इत्यत्रापि तथाशङ्का। योचीत्यत्रापि न प्रत्याहारसम्भावना पूर्वोत्तरसूत्रयोः प्रत्याहारबोध्याविधायकतयात्रापि तत्साहचर्येण तथाकल्पनात्, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यादि तु न शङ्कास्पदमपि अइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयनिर्दिष्टानामनुबन्धानामनुगतधर्मपुरस्कारेणैव पक्षतयावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वात् । न च सोस्यादिरिति निर्देशेनाकारे सुलोपाभावज्ञापनात्सोस्तीत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यम्। तेन निर्देशेनानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया लण्सूत्राकारस्यानु-

नासिकत्वाभावकल्पने लाघवसम्भवात्, अत एव। लण् सूत्राकारस्यानित्संज्ञकत्वादे-
व। प्रत्याहार इति। व्याख्यातमेतत्। न हल्प्रत्याहार इति। अन्यथा अकारानुबन्धस्य
विजातीयत्वात्तस्यापि हल्प्रत्याहारे ग्रहणशङ्कासमाधानयोः कर्तुमुचितत्वादिति
भावः। टग्रहणस्यापत्तिरिति। तथा च रामष्टीकत इत्यादौ ष्टुत्वे चेतुरत्वापत्तिः। पु-
नःपुनरकारोच्चारणेनेति। न चाकारोच्चारणाभावे व्यञ्जनोच्चारणासम्भव इति वा-
च्यम्। हयादिवर्णानां संयुक्तानामुच्चारणसम्भवात्। तद्घटितेति। उच्चारणार्थावर्ण-
सहितहल्घटितेत्यर्थः। न च को यष्टिकष्टीकत इत्यादिकविप्रयोगदर्शनात्तद्विष-
यप्रयोगाणामदर्शनादित्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। तं पातयाम्प्रथममास करेण पश्चा-
दित्यादिमहाकविप्रयोगतुल्ययोगक्षेमत्वात्। उपसंहरति। तस्मादिति। अस्य ल-
ण् सूत्रस्थाकारस्य। न चोच्चारणार्थानामित्संज्ञाया वक्ष्यमाणत्वादिदमसङ्गतमिति
वाच्यम्। हकारादिस्थाकारवदस्याप्युच्चारणमात्रफलकत्वान्निवृत्त्यभावेपि चत्य-
भावात् प्रत्याहारे हकारादिघटिते ग्रहणापत्तिस्तु न। पुनःपुनरुच्चारणात्। अ-
प्रधानत्वाद्वा। तदेतद्वक्ष्यति। न पुनरन्तरेणाचमित्यादिना। न विभक्ताविरत्यादेरिति।
आदिनाजादिपदघटितविधिसूत्राणाम्परामर्शः। अन्योन्याश्रयाभावाय शङ्कते।
नन्विति। रुप्रभृताविति। रुशब्द इति निर्दिष्टधातुप्रभृतिष्वित्यर्थः। अशोक-
वनिकान्यायेनैतदुक्तिः। अनुनासिकश्चेदिद्भवति तर्ह्येवेति विपरीतनिय-
मशङ्कां वारयति। मिदचोन्त्यादितीति। अस्यादोषत्वादिति। अपाणिनीयत्व-
स्यादोषत्वादित्यर्थः। अत्रैव भाष्यसम्मतिमाह। सूत्रभेदमिति। उपाचरन्ति
वर्णयन्ति। तदेव तदर्थकमेव। भूयः। तदपेक्षयाधिकम्। तदाशयः। पूर्वपक्षाश-
यः। राजाज्ञास्तीति। एवञ्च पूर्वोक्तव्याख्याने गौरवमिति भावः। कस्यचिन्मतन्दू-
षयति। न चेति। अत्र सहेताशब्द उद्देश्यबोधकः। एवञ्च सहेता मध्यमो वर्णः। अ-
न्त्येन सहितो य आदिस्तदभिन्न इति वाक्यार्थः। अत्र सहेताशब्दो योगरूढः। संह
युगपत् एति बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः, मध्यम इति रूढ्यर्थप्रदर्शनम्। मतं खण्ड-
यति। अन्योन्याश्रयेत्यादिना। अत्र इण् गतावित्यतस्क्तेत्यपपाठः। एत्येधत्यूठ्स्वि-
तिवृद्ध्यापत्तेः। एतद्धि वाध्यसामान्यचिन्तया पररूपमात्रस्य बाधकमत एवावैहीति
वृद्धिघटितस्य तेन साधुत्वमुक्तम्, तच्च बाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्य दीक्षितैर्दूषित-
मिति त्वन्यत्। संज्ञापूर्वकविधेस्तेनानित्यत्वस्वीकाराक्तद्रीत्या वा एतदभिधा-

नम्। एवञ्च योगरूढिसद्भावे मानाभाव इति भावः। अत्र भाष्यमपि साधकमित्याह ।भाष्ये पे ति।कैयटकृतं भाष्यव्याख्यानं दूषयति।इत्समीप इत्यादिना। इतृग्रहमिति। सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभाव इत्यपि बोध्यम्। नन्वेवमिति । पूर्वोक्तान्योन्याश्रयपरिहारेऽपि। अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येवेति। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । ननु पूर्वं ह्यपवादा इति भाष्योक्त्यापवादवाक्यार्थज्ञानस्य कारणतां ब्रूम इत्यत आह । पूर्वमिति।अपवादशास्त्रपर्यालोचनेन, अपवादशास्त्रार्थबोधेनेत्यर्थः । तदविषयमिति । अपवादशास्त्राविषयमित्यर्थः । एतेन लक्ष्यसंस्कारे क्रमापेक्षा न तु वाक्यार्थबोध इति भावः । यत्त्विति । यथा न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमित्यपवादशास्त्रप्रवृत्तिः स्वयोग्यविषये भवति तथा परिचिन्त्य पूर्वमुत्सर्गः ष्यङुवेत्यादिः प्रवर्त्तत इत्यर्थः, एतेनान्त्यस्य सम्प्रसारणमिति फलितम् । एतत्कैयटोक्तव्याख्यां खण्डयति । तन्नेति । भाष्यविरोधमुपपादयति । न हीति । न्यायेन । पूर्वं हीति न्यायेन । पूर्वोद्दिष्टितान्योन्याश्रयासम्भवमुपपादयति । न विभक्ताविति । पदार्थज्ञानमात्रेणेति । मात्रपदेन वाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः । अत्रापीति । आहृत्तहलन्त्यमिति सूत्र इत्यर्थः । आदिरिति किमिति । अन्त्यपदेन तल्लाभः सम्भवतीति भावः । न चाक्षिप्तस्य शाब्दबोधविषयत्वं पदानुपस्थितत्वान्न सम्भवतीति वाच्यम् । प्रविश पिण्डीमित्यत्रेव सम्भवात् । आदेरेवाक्षेप इत्यत्र मानाभाव इत्युत्तराभिप्रायः । अन्यतरानुपादाने इदन्त्यसहितः पूर्वः परसहित आदिरित्यपि सम्भाव्येत । स्वंरूपमित्यनुवृत्तिपरव्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याशयेनाह । अत्राद्यन्तेति। प्रत्याहारप्रसङ्गादाह । अचिभिन्नेति। पूर्वनिपातापत्तेरिति । विशेषणत्वात् । सूत्रकारशैलीसिद्धत्वादिति । प्रायोवादोयम्, अपृक्त एकाल् निपात एकाच् इत्यादौ समासदर्शनात् । अत एवेति । समुदायान्त्यग्रहणादेव । इत्संज्ञापरित्राणमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमित्यर्थः । सुप्सुपेतिपञ्चम्यन्तपूर्वपदकः समासः । तत्सिद्धिरिति । इत्संज्ञासिद्धिरित्यर्थः । अत्राद्योच्चारणकाले विद्यमानस्यापि णकारस्येत्संज्ञाविधायकशास्त्रजन्यवाक्यार्थाबोधान्न प्राप्तिरिति भावः । अन्यत्र सनादिप्रत्ययावयवनादौ । पदार्थोपस्थितिरिति । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थस्योपस्थितिरित्यर्थः । चैत्रस्य गुरुकुलमितिवत् सापेक्षत्वेऽपि समासः । एतादृशे विषये प्रायःपदं जनःशीत्यादिस्थले वि-

लम्बेनैव सेति सूचनाय। यद्यपि नाज्झलाविति सूत्रे उत्तरत्वमात्रमुक्तम्, तथापि तदव्यवहितत्वसहितं ज्ञेयमधिककालव्यवायसाधकाभावात्। ननु तदुपस्थाप्ये चेदित्कार्यं तदा वैयाकरण इत्यत्र चिदुपस्थाप्यैकारस्य चित्कार्यप्रसङ्गोत आह। वैयाकरण इति। नन्वनुबन्धविनिर्मुक्तस्य पदार्थस्योपस्थितिस्वीकारे सुब्विषयेन्तरङ्गत्वादित्संज्ञा स्यादेवञ्च जसादावित्संज्ञायां लोपे च कृते जकारमात्रस्य विभक्तिसंज्ञाप्रसङ्गः, न विभक्ताविति सूत्रस्य प्राग्दिशीये चारितार्थ्यादत आह। विभक्त्यादिसंज्ञापीति। आदिना प्रत्ययादिसंज्ञापरिग्रहः। अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति। अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिस्वीकारादेव। तत्सूत्रभाष्ये अप्रत्यय इति किमर्थम्। सनाशंसभिक्ष उः। अत्यल्पमिदमुच्यते। अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यमित्युक्त्वा, आदेशोदाहरणमिदम इशित्युपपन्यस्तम्, न चानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिस्वीकारे णित् कर्मण्यण्सूत्रघटकः सन्प्रत्ययो यश्च तदुपस्थाप्यः प्रयोगस्थः प्रत्ययो न स णिदिति कुम्भकार इत्यादिरूपासिद्धिरिति वाच्यम्। यथा द्वौ रेफौ यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदस्य द्विरेफपदव्यवहार्यत्वेपि शब्दार्थयोस्तादात्म्यान्मधुव्रतेपि द्विरेफपदप्रवृत्तिस्तथोपस्थापकस्य सूत्रघटकस्य णित्त्वादुपस्थाप्येपि णित्त्वमित्याशयात्। यद्यनुबन्धरहितस्य पदार्थस्योपस्थितिस्तदादेशस्यापि शकाररहितस्योपस्थितिः स्यात्तथा च शिद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वोपपादनपरभाष्यविरोध इत्यत आह। यत्त्विति। अनुबन्धप्रसङ्गादाह। अत्र केचिदित्यादि। अत्र, अनुबन्धविषये। एकान्तशब्दोवयववाची। तत्रावयववति, कदा चित् छेदनागन्तरम्, तत्रानुपलम्भात्, तथा च यस्यावयवित्वमभिप्रेतन्तत्र कदाप्यनुपलम्भेन नावयवत्वमिति भावः। तथा चानुबन्धा अवयवत्वाभाववन्तः, अवयवित्वाभिमतविषयितासमानाधिकरणविषयिताकत्वाभावादिति पर्यवसन्नम्। ननूपस्थापकस्यापि णित्त्वन्न स्यादन्त्यावयववाचकस्यान्त्यशब्दस्य तत्राप्रवृत्तौ हलन्त्यमिति सूत्रप्रवृत्त्यसम्भवादत आह। हलन्त्यमित्यत्रेति। अत्र पक्षे ज्ञापकमाह। अत एवेति। अनुबन्धानामनेकान्तत्वादेव। तत्प्राप्तिरिति। आदितश्चेत्यत्रापि समीपेवयवत्वारोपेणैव बहुव्रीह्युपपादनात्। सिद्धान्तमाह। परे त्वित्यादिना। नन्वनवयवत्वसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथमवयवत्वमिति वाच्यम्। शास्त्रे तत्रोपलम्भादित्यनेनोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वोपपादनात्। तत्र, बोधके।

एवञ्च वाच्यवाचकयोस्तादात्म्याद्वाचकविषयितासामानाधिकरण्यस्यानुबन्धविषयितायां सत्त्वेन पक्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वमक्षतमिति भावः । अन्यत्र बोध्यं ।अनवयववैधर्म्यमाह । अनवयवो हीति । एकजातीयेति । संयोगेनेत्यर्थः । अनवयवत्वे बाधकमाह । किञ्चेति । दोषान्तरमाह । किञ्चेति । नन्ववयवत्वेऽप्यां अटित इत्यत्रोक्तप्रयोजनोपपत्त्यभावादुपदेशग्रहणमनर्थकमत आह । उपदेशेऽजितीति । स्पष्टार्थमिति । ननूत्तरसूत्रेणाग्निचिदित्यादौ तुक आगमेऽत्यादौ चरितार्थस्येत्संज्ञाप्रवृत्त्यर्थमुपदेशग्रहणमस्त्विति चेन्न । वक्ष्यमाणरीत्योत्तरसूत्रेऽप्यस्यानावश्यकत्वात् । न चावयवत्वसाधनावसरे यदवयवत्वमभिप्रेतं तदन्यस्मिन्ननुपलम्भस्य हेतुत्वं सूचितं तच्चायुक्तम् । कर्मशब्दावयवककारस्य करणशब्दे उपलम्भादिति वाच्यम् । ककारव्यक्तिभेदेन यस्य ककारस्य कर्मशब्दावयवत्वन्तस्य करणशब्देऽसत्त्वात्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्य पदार्थस्योपस्थितिरिति सिद्धान्ते विधिवाक्यस्य यादृशबोधजनकत्वन्तदाह । सर्वत्रेति । यत्त्वनवयवत्वपक्षे माङो व्यतीहार इति निर्देशो ज्ञापकः । लाघवं चात्र पक्षे यत एतत्पक्षे नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् नानुबन्धकृतमसारूप्यन्नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषाणामनारम्भादिति तन्न । दग्नचश्चकारवैयर्थ्यापत्त्या एकान्तत्वपक्षस्यैव पाणिनिसम्मतत्वात् । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति किं पुनरत्र न्याय्यमेकान्ता इत्येव न्याय्यमिति भाष्योक्तेश्च । माङ इति निर्देशेन श्रूयमाणोऽप्यनुबन्ध एजन्तत्वाविघातक इति कल्पनात् । अनेकाल्शिदितिसूत्रे शिद्ग्रहणेनानुबन्धानामल्व्यवहारविषयत्वाभावकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धेः । अत एवानुबन्धकार्येनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्त्तत इति प्रवादस्याप्युपपत्तिष्टित्किदित्यादिबहुव्रीहेरप्युपपत्तिः।स्पष्टञ्चेदमिति।तत्र हि निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधो लोतो गतं इति।निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानाम् प्रतिषेधः।निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति। अनुबन्धोन्यत्वकरः,अनुबन्धोन्यत्वकर इति चेन्न लोपात्।इति शङ्कायां यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेत्युक्तम् । एतेनानुबन्धलोपेऽपि विधिसूत्रे तत्तदनुबन्धोपादानात्तदुपलक्षिते कार्यं भवतीति स्पष्टमेवोक्तम् । वाचाल इति । अत्र लसेरखे लित्स्वरापत्तिरन्तरङ्गत्वात् । चित्त्वादिष्टमस्थमिति चेत् पर्यायार्थं स्यात् । अथ वा वाचाल इत्येतत्साधकसूत्रस्याध्यक्कावाट

इतरसरोपलक्षणम् । अत्र हि टसेरत्वे ङीबापत्तिः। अत एवेति । दिशेरुच्चारणार्थत्वादेव । हलन्त्यमिति सूत्रे भावघञन्तोपदेशपदाननुवृत्तिं सूचयन् सिद्धान्तमाह । परे त्वित्यादिना । उपदेशे किमिति । पूर्वसूत्र एव किमर्थमिति प्रश्नः । अत एव सूत्रद्वयविषये उपदेशपदस्य प्रत्याख्यानपरत्वे दूषणाभिधानसङ्गतिः । प्रत्यक्षमाख्यानमिति । अत्राख्यानं शब्दोच्चारणम् । तत्र प्रत्यक्षत्वमव्यभिचार इतीन्द्रियजन्यतावच्छेदकविषयताश्रयविषयकत्वम् । विषयता च व्यापारानुबन्धिनी । तथा चेदृशार्थस्य यदाख्यानं स उपदेशः । स्पष्टः सद्देत्यादि । अत्र सदादिशब्दजन्योपस्थितिविषये तादृशविषयत्वाभावः स्पष्ट एव । सदादिसञ्ज्ञानुबन्धविनिर्मुक्तस्येति यदि ब्रूयात्तदाप्याह । तथा राजसूयेत्यादि । अत एव, एकसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्वाभावादेव । न च राजसूयेत्यादिनिपातनेनैवानुबन्धलोपो भविष्यतीति वाच्यम् । निपातनेनापूर्वसञ्ज्ञाकल्पनापेक्षया हलन्त्यमित्यत्रोपदेशपदासंम्बन्धकल्पने लाघवमिति भावः । लोकव्यवहारेणेति अनुवाकप्रश्ने इषेत्वकाद्यनुवाकाख्याने उद्दिष्टो मेनुवाक इति । मार्गप्रश्ने सुभिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्राह्य इत्याद्याख्याने उपदिष्टो मे पन्था इति व्यवहारादिति यावत् । एतेन सर्वेषु पूर्वोक्तेष्वित्वसिद्धिरनिष्टे तदभाव इति विषयविभागालाभः सूचितः । वार्त्तिके उपदेशन इत्यनन्तरमुच्चारित इत्यध्याहारो बोध्यः । प्रयोगशासनकरणेति । अत्र करणशब्दोपादानेन परिनिष्ठितभिन्नस्य ग्रहणमिति सूचितम् । स्पष्टः सद्देत्यादिषु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावबोधकेनुबन्ध उच्चारित एव, राजसूयेत्यादिष्वनुबन्धरहितानुमानमिति भावः । हलन्त्यसूत्रे व्यवसितपदार्थत्वेनेति । एतेन तत्सूत्रे उपदेशपदासम्बन्धः सूचितः । तत्सम्बन्धे दोषमप्याह । किञ्चेति । अत एव । हलन्त्यसूत्रे उपदेशपदप्रयोजनाभावादेव । अत्रसूत्रे, उपदेशेजिति सूत्रे । व्यवसितान्त्यमिति । धातुत्वादिना परिच्छिन्नान्त्यमित्यर्थः । अन्त्यग्रहणसामर्थ्येनेति । यस्वादिव्यावृत्त्यर्थमन्त्यग्रहणं चरितार्थमिति चिन्त्यमेतदिति, तदेव चिन्त्यम् । षः प्रत्ययस्य चुटू इतिसूत्रारम्भेणादेर्हलो यदीत्त्वं भवति तदोक्तस्थलेष्वेवेति कल्पनात् मनु न धातुलोपसूत्रभाष्ये धातुग्रहणं किम् लूञ् लविता पूञ् पविता इत्यनेनानुबन्धलोपोत्तरमेव धातुसञ्ज्ञेत्यस्य लाभाद्धातुत्वादिना परि-

च्छिन्नान्त्यस्येत्त्वमित्यनुपपन्नमत आह । तत्रानुबन्धेति । पूर्वोक्तार्थे वार्तिकान्तरसम्मतिमाह । एवञ्चेति । उदश्विदादीति । आदिना शकृदित्यस्य सङ्ग्रहः । एतावव्युत्पन्नाविति कैयटः । कुम्भकार इत्यादाविति । ननु पूर्वमित्सञ्ज्ञा ततः प्रातिपदिकसञ्ज्ञेति क्रमात्कथमत्र प्रतिषेधप्राप्तिरत आह । अपवादेति । यदि चोदकेन श्वयति वर्द्धत इति व्युत्पत्तिसिद्ध उदश्विच्छब्द इत्युच्यते तदापि द्वितीयसत्राव्युत्पन्नत्वमेव । न चास्यापि शकेर्ऋतिन्नितुग्रणादिसूत्रनिष्पन्नत्वमिति वाच्यम् । तथाप्युपदेशेन्त्यत्वन्तकारस्य नेत्यभिप्रायात् । प्रत्याख्यातमिति । न चोणादिप्रत्ययान्तानामव्युत्पत्तिपक्षे राजन्नित्यादौ नकारस्येत्त्वव्यावृत्त्यर्थमस्य वार्तिकस्यावश्यकत्वम् । न च फलाभावः । नित्स्वरस्यैव फलत्वादिति वाच्यम् । भीङ्गीतिसूत्राङ्गितीत्यत्रव प्रत्ययादित्यस्यानुवृत्त्या सप्तम्या विपरिणामेन चेष्टसिद्धेः । अग्रहणेति । गणादावपठितानमित्यर्थः । उपदेशपदाननुवृत्तौ भाष्यविरोधमाशङ्कते । नन्विति । क्वचित्पूर्वत्रेति । इतोत्सर्वनामस्थाने गोतो णिदित्यादौ । क्वचिदुत्तरत्र । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् मय उञो वो वेत्यादौ । उभयोः प्रकल्पकत्वेति । पर्यायेणेत्यादिः । एकः पूर्वपरयोरित्यस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकत्वाश्रयणम् । लक्ष्यासिद्धेरिति । ठक्छसावित्यादिविहितेत्यर्थः । स्वरीत्या व्यवसितान्त्यग्रहणे सूत्रस्य तत्राग्रहणात्कथं तदन्त्यस्येत्सञ्ज्ञेत्यत आह । अट्टउणितरादीनामिति । लोपश्चेति । तत्र लोप इति भिन्नं पदं श इति च भिन्नम् । पूर्वस्य विभक्तिसकारस्य रुत्वेन शकारे द्विशकारको निर्देशः व्यपदेशिवद्भावेन शकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वादित्सञ्ज्ञा । अनेकान्तत्वपक्षे समीपेवयवारोपेण बहुव्रीहिस्वीकाराल्लोपस्य शित्त्वम् । मुख्यपक्षे त्वाह । अनुबन्धानामिति । नन्वेकाच उपदेश इतिसूत्रस्थस्येत्सञ्ज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यत इति कैयटस्य का गतिरित्यत आह । एकाच उपदेश इति । अन्योऽपि, उपदेशेऽत्वत इतिसूत्रस्थः । वस्तुतोयमेवग्राह्यः । एकाच उपदेश इति सूत्रस्थस्य कर्मणि व्युत्पन्नत्वात् । तत्त्वेति । अनुनासिकत्वादित्यर्थः । व्यवहारश्चेति । इदितो नुमित्यादिव्यवहारश्चेत्यर्थः । यणापत्तिरिति । न च ककारस्याचृत्वेनुनासिकशब्दावयवे ककारे यणादेशं बाधित्वा यस्येति लोप एव वक्तुमुचित इतिवाच्यम् । यण्पदस्याज्निमित्तकार्यसामान्योपलक्षणत्वात् यण्-

मात्रोपादानन्तु त्वषिमृषिकृषेरित्यादिपदयोर्द्वे यण एव प्राप्तिरित्यभिप्रायेण। तन्मूलभूतेति। निर्देशमूलभूतेत्यर्थः। ननु वर्णसमाम्नाये अकारस्य प्राथम्यादाकाल इत्युचितमत आह। कुक्कुटेति। व्याख्यानादिति। विभाषा पृष्टेति प्लुतविधानान्न मात्रिकस्यान्ते अतो दीर्घो यञीति दीर्घविधानान्न मध्ये प्रवेशः। द्वित्रिमात्रयोर्न द्विमात्रस्यान्ते प्रयोगः। ओमभ्यादान इति लिङ्गादित्यादिः। सदृशो लक्ष्यत इति। न चैवमुकारोच्चारणकालस्य स्वसदृशत्वाभावादुकारे एतत्सूत्रविधेयसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्। नञिवयुक्तमिति वाक्येन्यशब्दोपादानसामर्थ्येन सादृश्यस्य भेदाघटितत्वात्। वक्ष्यमाणा तुल्यास्येतिसूत्रव्याख्याकालिकी रीतिर्वा बोध्या। ननूकाल इति वाक्ये उकारस्योद्देश्यत्वादणुदिदितिसूत्रप्रवृत्तौ प्रथमसदृशस्य संज्ञात्रयप्रसङ्ग इत्याशङ्कते। नन्विति। अधुना यथासङ्ख्यन्तु स्यतासी लृलुटोरितिवच्छब्दतः साम्यात्। न च स्वविषये दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाधः। आकाडारीयसंज्ञातिरिक्तत्वात्। न चैवमभ्यासस्य ह्रस्वविधाने दीर्घप्लुतयोरप्यापत्तिरिति वाच्यम्। आपोन्यतरस्यामिति सूत्रेण विकल्पेन ह्रस्वविधानात् प्लुतापत्तिस्तु न। प्लुतस्य विषये स्मृत इति न्यायात्। वर्णग्रहणे जातिग्रहणादिति निपात एकाजनाङिति सूत्रस्यैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। अन्तरङ्गत्वेन। उकारमात्रस्य कार्यित्वात्। अव्यवस्थितत्वादिति। नीचैरपि रोगार्त्तस्योच्चैः। उच्चैरपि कर्णापाटवयुक्तस्य नीचैः। एवं हि स वदति किमन्त ईन्तरेमाधीषे इति। प्राचामनुरोधेनेति। पस्पशास्य भाष्ये अनुच्चरन्ति काकुदमित्युक्तत्वात्तदनुरोधेनेत्यर्थः। लोकप्रसिद्धत्वेन। यथा चैव भाष्ये। ननु न केवलमत्र व्यवहार एव प्रयोजकः किन्तु राजदृषदित्यादौ समासान्तोदात्तत्वमन्त्यहलोज्ग्रहणाननुवृत्तौ प्राप्नोतीत्यत आह। हल्स्वरेति। यतोनाव इति सूत्रे नौप्रतिषेधाल्लिङ्गात्। अन्यथा यः स्वरयोग्यो नासावादिरिति तद्वयर्थं स्यात्। नकारस्य स्वरस्तु वक्तुमशक्यो निमित्तस्य द्व्यच्कत्वस्य विनाशापत्तेः। मेलनविरोधादिति। न चोदात्तानुदात्ततादात्म्यं सम्भवत्येवेति वाच्यम्। धर्मिद्वयतादात्म्यस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्। धर्मद्वयसमावेशस्तु सम्भवत्येव। यथा नानाजातीयरसवदवयवारब्धेवयविनि स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनावयवगतस्य रसस्यैव भानन्न तु चित्ररसाङ्गीकारस्तथात्रापि। अत एव तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति सूत्रं

स्वरसत: सङ्गच्छते। तेनानुवर्त्तमानयोरुदात्तानुदात्तशब्दयोर्भावप्रधाननिर्देशपरत्वमावश्यकमिति भाव:। न चानुवर्त्तमानयोरुदात्तानुदात्तपदयोर्लक्षणया धर्मपरत्वे तयोर्द्वन्द्वे ततो भावप्रत्यये उदात्तत्वानुदात्तत्वशब्दाद्वर्णधर्मवृत्तिधर्मबोधापत्तिरिति वाच्यम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यस्य स्वीकारात्तं प्रति समूहिनो विशेषणतया द्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययेन धर्मस्यैव प्रतिपादनसम्भवात्। तस्यादित इति सूत्रस्यार्द्धह्रस्वशब्दस्य ह्रस्वस्यार्द्धमितयर्थकत्वे दीर्घप्लुतस्वरितयोरसङ्ग्रह इत्यत आह। ह्रस्वपदघटितेति। स्वशास्त्रसङ्केतितरूपेण, अवयवव्युत्पत्त्या पूर्वोपदर्शितरीत्या लब्धेन धर्मेण। अर्द्धमात्रारूपेति। तदुक्तम्भाष्ये अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढ इति। हरिरप्याह। प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते इति। इत आरभ्येति। इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे मेशब्दमाश्रित्य सर्वेषां निघात इममितुरदात्तात्परस्यानुदात्तमेशब्दावयवेकारस्य स्वरितत्वे स्वरितात्संहितायामिति गङ्गेप्रभृतीनां प्रचयो यथा स्यादिति देवब्रह्मणोरनुदात्त इत्यनेन ज्ञापकेनैतत्काण्डस्य अत्र इत्यत: प्राक् पाठस्य कल्पनमावश्यकमन्यथा देवा ब्रह्माण इत्यत्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति सूत्रेण स्वरितस्य देवब्रह्मणोरनुदात्त इत्यनुदात्तत्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वात्तदसङ्गति: स्पष्टैव। गुणाभाव इति। अहिशब्दे घेर्ङितीति सूत्रेण प्राप्तगुणाभाव इत्यर्थ:। अहिरिव भोगैरित्यत्राद्युदात्तत्वेन पठ्यमानतया ग्रामादित्वाद्वृषादित्वाद्वा आद्युदात्तत्वं भवति तत: शेषनिघातेनेकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वे तस्य यणि स्वरितस्थानिकयण: परत्वाद्विभक्त्यकारस्य स्वरितत्वम्। न चोदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव यणि न स्वरितस्थानिकत्वम्। छान्दसत्वेनासिद्धत्वाभावस्य कल्पनात्। यद्वा तत्राद्युदात्तपाठेऽपि प्रवृत्ते घृतादित्वादन्तोदात्ते तस्य यण्। यद्वा योह्य इत्यत्र यच्छब्द: फिष इत्यन्तोदात्तस्ततस्तोरत्वोत्वे उदात्तानुदा तयोरेकादेशस्योदात्तत्वे पूर्वरूपे स्वरितोऽन्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे एकादेशउदात्तेनेति पुनरुदात्तत्वे अहिशब्देकारस्य स्वरितत्वे तस्य यणि कृते स्वरितयण: परस्य सुप: स्वरितत्वसिद्धि:। उदात्तयण इति। स्वरिते उदात्तभागसत्त्वाभिप्रायेणेदम्। यदि चोदात्तस्वरितयोरिति सूत्रे स्वरितशब्दस्य पृथगुपादानात्स्वतन्त्रोदात्तस्यैवादेशो यण् उदात्त-

यणपदेन गृह्यत इत्युच्यते तदा नैतत् सूत्रप्राप्तिरिति बोध्यम् । किं बहुनात्र शास्त्रे यद्यदुदात्तसम्बन्धि कार्यं तत् स्वतन्त्रोदात्तसम्बन्ध्येव । अत एवात्र मूले तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टमित्यत्रोदात्तात्पृथक् स्वरितशब्दोपादानं सङ्गच्छते । यमानुस्वाराणामिवेति । अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यत इति शिक्षोक्तः स्वोक्तमष्टादशत्वं धर्मं व्युत्पादयति । ऋलृत्वादीनामित्यादिना । अत एवेति । दीर्घाभावादेवेत्यर्थः । अत एवानुदात्ततरस्येति । लौकिके प्रयोगेनुपलम्भादेवेत्यर्थः । एकश्रुतिः स्वरान्तरत्व इति । किमियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता इति विचारे नोदात्ता यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह, अतन्त्रतरनिर्देशः । नानुदात्ता यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह, अतन्त्रान्तरनिर्देश इति भाष्ये स्पष्टम्, व्याख्यानादिति, वायुसंयोगस्य ग्रहणे ऋलृदीर्घयोः सावर्ण्याभावापत्तौ तुल्यास्येतिरूपस्यैवानुपपत्तिरिति भावः, भेदघटितेति, लोके भिन्ने वस्तुनि सदृशव्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात्, इदं सादृश्यस्योपमानत्वाभिप्रेतप्रतियोगिकभेदविशिष्टसाधारणधर्मरूपत्वमतेन, वस्तुतः सादृश्यमतिरिक्तमखण्डोपाधिरत एव केन धर्मेण सादृश्यमाह्लादकत्वे न मुखे चन्द्रसादृश्यमिति व्यवहारः संगच्छते । यजुष्येकेषामितीति । यत्किञ्चिदास्यभवग्रहणे इकारैकारयोस्तालव्यत्वाविशेषात्सवर्णदीर्घापत्तेरिति भावः । सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेनेति । हलो यमां यमीयत्रेव यथासङ्ख्यनिरासाय सवर्णग्रहणम्, तेन शिण्ढीत्यत्र डकारस्य ढकारे परे लोपसिद्धिः । प्रयत्नांशेपि चेद्यावत्तौल्यन्तदा डकारढकारयोर्यावत्प्रयत्नतौल्याभावाद्रूपासिद्धिः स्फुटैव, अकारादुच्चारणे तु नेति, एतेन यदुच्चारणे यद्व्यापार आवश्यकस्तत्तस्य स्थानमिति सूचितम्, जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त इति शिक्षाविरोधं परिहरति । अत्र कण्ठेति । अत एव, रूढिस्वीकारादेव । यदि कवर्गोपि जिह्वामूलीयस्यात्तदा तस्याक्षरसमाम्नाये प्रयोगसत्त्वाज्जिह्वामूलीयानान्तेषु गणनं विरुध्येतेति भावः । उश्च पश्चेति योगेनोपध्मानीयपदस्य पवर्गेपि प्रसङ्ग इत्यत आह । रूढत्वाच्चेति । अत एव, नासिकायाः स्थानत्वादेव । परमतं खण्डयितुं तन्मतमनुवदति । यत्त्विति । नासिकाकरणमिति शिक्षायां स्थानत्वोक्तिकरणत्वादेवेति तद्भावः, अस्यान्यनेनेति भाष्यीयव्यवहारात्स्थानमात्रे करणत्वं प्रा-

भीति । कण्ठादौ स्थानत्वव्यवहारे यत्प्रयोजकं तन्नासिकायामपि समानमित्याशयेन खण्डयति । तन्नेति । वर्णानां नित्यत्वादाह । वर्णाभीति । वर्णजनकत्वमपि तदर्थकमेव । तत्सम्बन्धजनक इति । एतेन व्यापारवत्त्वसूचनात्करणत्वव्यवहारो नानुपपन्न इति भावः । बाह्यप्रयत्नेऽयो व्यवहारस्तमुपपादयति । वर्णाभीति । भेदकत्वाद्गुणसंज्ञेति भाष्यीयव्यवहारायत्त इवानुनासिक्यमपि यथा गुणस्तथोपपादयति । अकारादीति । तथा च यथा पटादौ गुणः पश्चादुद्यते तथैतस्यापि पश्चादुत्पत्त्य गुणत्वव्यवहार इति भावः । ननूदात्तत्वादौ गुणव्यवहारस्य भाष्यादिस्थस्य का गतिरत आह । उदात्तत्वादीनामिति । ङादीनामुभयं स्थानमित्युपपादयति । ङादीनामिति । नन्वेवं कङादीनां सवर्णसंज्ञा यावत्स्थानसाम्याभावान्न प्राप्नोतीत्यत आह । कङयोः सावर्ण्यं न्विवति । इदमुपलक्षणञ्चञादीनाम् । आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नमिति वार्त्तिककारीयन्यासे यद्यास्यशब्दः प्रयत्नविशेषणं तदा सौत्रत्वाद् द्वन्द्वो बोध्यः । षदताम्मत इति । इदमन्यत्रोपपादितम् । ऐचः सर्वस्येति । हसे हसने टुओश्वीत्यादाविङ्विषयेनुनासिकपाठदर्शनादेच इति नोक्तम् । यवयोरनुनासिकत्वं युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये नुनासिकयणोरिति भाष्यीयव्यवहारादस्त्येवं । कस्यचिदुक्तिं खण्डयति । यत्त्विति । दन्त्योष्ठादिसमुदितमिति । अत्र समुदितपदोपादानेनोभयपर्याप्तद्वित्वमधिकरणतावच्छेदकमिति सूचितम् । प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेरिति । स्थानतावच्छेदकधर्मविशिष्टवाचकप्रातिपदिकाद्यतः शिक्षायां दर्शनेनोभयत्वस्य स्थानतावच्छेदकत्वे केवलदन्तादिप्रातिपदिकस्योभयत्वावच्छिन्नावाचकतया प्रत्येकमनुत्पत्तिर्यतस्स्यादिति भावः । एतेन समुदायाद्यतः सम्भवाभावेन । दन्त्योष्ठरूपमिति । व्यासज्यवृत्त्युभयत्वन्न स्थानतावच्छेदकम् । अपि तु एकविशिष्टापरत्वरूपम् । विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति वादिनो मतेनेदमभिहितमिति न पूर्वकल्पादभेद इति भावः । प्रयत्नशब्दस्याभ्यन्तरप्रयत्नबोधत्वेऽपि मूलोक्तं द्वैविध्यमुपपादयितुमाह । सूत्र इति । नाज्झलाविति सूत्रेणेति । एवञ्च सूत्रकारमताभिप्रायेण मूलमिति भावः । यथोत्तरमिति न्यायेनाह । भाष्यमत इति । स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वमुपपादयति । स्पृष्टादीनामिति । प्रयत्नमित्यपपाठ इत्येतत्खण्डनाभिप्रायेण जानीयादित्यस्याध्याहार इति तु न युक्तम् । प्रयत्नो द्विधेत्युपक्रमे प्रथमाया एव दर्शनेन द्वितीयाया विरुद्धत्वादि-

त्याशयेनाह। नपुंसके भाव इति। मूलोक्तं यत्प्रयत्नस्य यद्यत्स्थानं तत्र स्था-नमाह। तथा चेति। पाणिनीयेति शेषः। स्पर्शाभावरूप इति। एतेन दूरावस्थानलाभः। यणस्त्वीषदिति। अत्रेषदित्यस्य विशेष्यानुपादानेपि मध्यमणिन्यायेन विवृतत्वं स्पृष्टत्वञ्चास्य विशेष्यमित्याशयेनाह। यणस्त्वीषदित्यनेनेति। यत्तु, स्वराणामूष्मणामित्यनेनाचां विवृतत्वस्योक्ततयाचोऽस्पृष्टा इति वाक्येन पुनस्तद्बोधनं किमर्थमिति चिन्त्यमिति तन्न। ताभ्यामेचाविति पूर्ववाक्येन विवृततमत्वस्योक्ततया यणस्त्वीषदित्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां तस्यैव परामर्शापत्तेः। दीर्घाकारस्य विवृततरत्वन्त्विति। अत एवाइउण्सूत्रे अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थं इति वार्तिकं सम्यगुपपद्यते। व्याख्यानादिति। यथोद्देशत्वे स्य सूत्रस्यासिद्धत्वाद् व्यापकजातिनिर्देशोपि न तत्परनिर्देशादेकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमिति भाष्यमूलकाद्व्याख्यानादिति। अतिदेशस्य फलम्मनोरथादिसिद्धिरूपं मनोरमायामेव स्फुटमिति। सूत्रस्याधिकारत्वे फलमाह। अधिकारत्व इत्यादिना। गोधुङ्क्षानिति। अयम्भावः। सिद्धान्ते हस्य झय्भिन्नत्वेनादौ निरवकाशत्वेन जश्त्वापवादत्वाद् घस्ततो जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वाद्भष्भावेनुनासिकस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वे ततोनुनासिके तेषामसिद्धत्वाद्दत्वाप्राप्त्या गोधुङ्क्षानित्यस्य सिद्धिः।अधिकारत्वाभावे तु निरवकाशत्वेन जश्त्वात्पूर्वं घस्ततोऽन्तरङ्गत्वे नानुनासिकात्परत्वेन तु भष्भावादादौ जश्त्वम्। एवं सति झषन्तत्वविरहाद्भष्भावानापत्तिरिति। ननु प्रागुक्तरीत्या जश्त्वात्पूर्वं घत्वेपि तदुत्तरमनुनासिकत्वजश्त्वाभ्यां पूर्वं निरवकाशत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेन वा बाधकयोर्वत्वभष्भावयोरेव प्राप्तिः। यद्यपि तसावितिभत्वविषये तड़िद्भ्यानित्यादौ वत्वस्य चारितार्थ्यम्। तथापि प्रत्याहारनिर्देशसामर्थ्याद्दत्वस्य जश्त्वबाधकत्वम्। तयोश्च वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्दत्वमेवोचितमिति चेत्तथैवाह। वस्तुत इति। उक्ताशयानभिज्ञः शङ्कते। न चेति। परोक्तमङ्गीकृत्यापि समाधत्ते। विप्रतिषेध इति। यथोद्देशपक्षे दोषाभावेपि कार्यकालपक्षे दोष एवेति चेत्तत्राह। पूर्वत्रासिद्धे नास्तीति। अधिकारत्वे सति तत्तत्र यथा वाक्यार्थस्तन्दर्शयति। तत्रायमर्थ इति। तत्र, अधिकारत्वे सति। अत एवेति। विधेयभेदे वाक्यभेदस्वीकारादेवे-

त्यर्थः । इत्यादिभिरित्यादिना न मुटादेश इति वार्तिकसङ्ग्रहः । तन्निषेधः । शास्त्रासिद्धत्वनिषेधः । यदि पदैकवाक्यता स्यात्तदा हो ढ इति सूत्रस्य पूर्वत्र कर्त्तव्ये सिद्धत्वविशिष्टो ढो भवतीति यथार्थस्तथ। अदसोसेरितिसूत्रस्यापि पूर्वत्र कर्तव्ये सिद्धत्वविशिष्टो मूभावो भवतीति पर्य्यवसितार्थः स्यादेवञ्च न मुने इति सूत्रस्यापि नाभावे कर्त्तव्ये सिद्धत्वविशिष्टो मूभावो न भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चामुनेति रूपासिद्धिः स्यादिति भावः । न चैवं वाक्यभेदेपि कार्य्यासिद्धत्वस्यैव लाभः स्यादिति शङ्क्यम् । पूर्वत्रेति शब्देन पूर्वशास्त्रस्य पुरःस्फूर्त्तिकतया प्रत्यासत्त्या पूर्वशास्त्रे कर्त्तव्ये एतत्कार्यविधायकशास्त्रमसिद्धमित्यर्थस्य लाभादिति मनोरथादिसिद्धिसम्भवात् । सङ्ग्राहकमिति । उपस्थितानां सूत्राणामेकेन शब्देन बोधकमित्यर्थः । इह, व्याकरणे । शास्त्रेति । पूर्वत्रेति शास्त्रेत्यर्थः । यत्राप्यन्तरङ्गत्वादिति । अत्रान्तरङ्गत्वं सपादसप्ताध्यायीशास्त्राप्राप्तिकालिकप्राप्तिकर्त्त्वमात्रम् । न त्वन्तरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । त्रिपाद्यां सर्वथा तदप्राप्तेर्ग्रन्थकारसम्मतत्वात् । यथा ऊढमाख्यदिति विग्रहे णिजन्ताल्लुङि च्लेश्चङि ढत्वादिकं द्वित्वे कर्त्तव्ये सिद्धम्भवति । तथा च हतशब्दस्यैव द्विर्वचनम् । न चैवमपि रज्जुतायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न पश्यतीति न्यायेनास्य सार्वत्रिकत्वेपि हतशब्दबुद्ध्या जायमानं द्वित्वं वस्तुगत्या ढकारविशिष्टस्यैव स्यादित्यौजढदित्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम् । द्वित्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या यथा ढत्वादीनामसिद्धत्वं भवति तथा कुहोश्चुरित्येतद्दृष्ट्याप्यसिद्धत्वाद्धकारबुद्ध्या चुत्वस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । यत्र त्विति । अमू अमी इत्यत्र । पूर्वत्र नेति । पूर्वत्र कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकञ्च परन्न भवतीत्यर्थो भविष्यतीति भावः । अत्र पूर्वशास्त्रप्राप्तावित्यर्थो वा पूर्वशास्त्रविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थो वोभयथापि न सम्भवतीत्याह । पूर्वशास्त्रेत्यादिना । एतन्निषेधाप्रवृत्तौ, पूर्वत्रेति निषेधस्याप्रवृत्तावित्यर्थः । ननु जातस्यापि सत्ता तेन निषिध्यत इत्यत आह । भुक्तवन्तमितीति । एतदप्रवृत्तौ, पूर्वत्र नेत्यस्याप्रवृत्तौ । न चैवमुक्तौ पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । पूर्वत्राप्राप्तिशास्त्रस्य स्वोद्देश्यतावच्छेदकाभावात्परस्तु भुक्तवन्तमिति न्यायहेतुकाप्राप्तिरुक्तेत्याशयात् । ननु नियमानुपयोगी तदकरणे लाघवमेवेत्यत

आह । राजभ्यामित्यादावपीति । द्वितीयमर्थं दूषयति । पूर्वशास्त्रेति । दिगिति । अत्रासिद्धमित्यस्यानिष्पन्नमिति व्याख्यानेन जातस्यासिद्धत्वमेव-लभ्यत इति न शङ्क्यम् पूर्वशास्त्रप्राप्तिकालिकाभावप्रतियोगीत्यर्थेन सर्वसामञ्ज-स्यादित्यादिकमनेन सूचितम्। ध्वनिविशेषरूपनादेति। एतद्विशेषपदोपादाने-नोत्तरत्राभिहितेन पौनरुक्त्यम्। आत्मेति। आत्मा अन्तःकरणं बुद्ध्या स्वसमवेत-बुद्ध्यात्मकवृत्तिविशेषेणार्थान्समेत्य एतस्यैव परिणामविशेषो मनः तत्कर्म इ-च्छया स्वीयवृत्तिविशेषेण युक्तं करोति। उभयत्रात्मनः कर्तृत्वमिति समानक-र्तृकत्वोपपत्तिः। संस्काररूपेण स्वगतानिति। संस्कारस्यापि मनःपरिणामत-या परिणामपरिणामिनोरभेदाद्विषयाणां संस्कारविषयत्वे स्वविषयकसंस्कार-परिणामित्वसम्बन्धेन विषयाणामन्तःकरणगतत्वमिति भावः। युङ्क्ते इत्यन्त-र्भावितण्यर्थम्। अत एव युक्तं करोतीति विवरणं संगच्छते। आस्यान्तर्गतत-त्तत्कार्येति। स्पर्शादिरूपकार्येत्यर्थः। बहिर्भूतदेश इति। काकलकाधस्ताद्देश इ-त्यर्थः। ऋस्वत्वादीनाञ्चात्रैवान्तर्भाव इत्याशयेनाह। मात्राकालिकत्वादीति। सर्वकार्यजनक इति। स्रोत्पादितवर्णनिष्ठह्रस्वत्वादिजनक इत्यर्थः। वर्णनाशक इति। नच यत्नस्य वर्णनाशकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन्वर्णे तं यत्नमुपादाय द्वितीयः प्रवर्तत इति परः सन्निकर्ष इति सूत्रभाष्यस्यैव मानत्वात्। न्यूनत्वं मूलस्य परिहरति। इदमिति। एवञ्चात्र प्रकरणे मूलोक्तं न नियमपरमिति भावः। पूर्वसदृश इति मूले पूर्वेणे-व सदृश इत्यर्थः। किञ्च पूर्वसदृश एव न तु पूर्व इत्यप्यर्थः। तत्रोभयत्र प्रमाणमाह। अत एवेति। एवञ्च वर्णान्तरत्वं स्पष्टमेवेति भावः। इति भाष्यादिति। तत्र ह्येवमुक्तम् लु-कि किमुदाहरणम्। आर्द्रेचर्मन् लोहितेचर्मन् नैतदस्ति। पूर्वसवर्णनाप्येतत्सिद्धम् न सिद्ध्यति यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यादान्तर्यतो दकारः स्यादिति। जिह्वामूलीययमा-दीनामिति।-आदिनानुस्वारविसर्गपरिग्रहः। आन्तरतम्यपरीक्षादाविति।आदि-ना सावर्ण्यकार्यपरिग्रहः। शर्षुयोरपीति। तत्त्वे हि शार्ङ्गि भिन्धीत्यत्रानु-स्वारपक्षे झरो झरीति लोपापत्तिः। अन्तस्थाशब्द आदन्तः। हकारं पञ्चमैर्यु-क्तमन्तस्थाभिश्च संयुतमिति शिक्षावचनमत्र प्रमाणम्। एवञ्चायं विजन्तः। य-द्वा श्व.हुलकादातश्चोपसर्ग इति कर्तर्यङि कृते ततष्टाप्ययं साधुः। अत एव सा-

मान्येनोन्नमादन्त इति न त्वावन्त इति। ऊष्मा वायुरिति। एवञ्चोष्माण इत्यत्र वि-
नापीत्यनेनोत्तरपदलोपो बोध्यः। एवं हि प्रातिशाख्येनाविरोधसूचनायाह। ए-
वं सोष्माण इति। भाष्यादूष्मत्वमिति। तत्र ह्येवमुक्तम्। वर्गेवर्गे च प्रथमावघो-
षौ युग्मौ सोष्माणाविति। कण्ठादीनामिति। यावदाभ्यन्तरप्रयत्नतौल्याभावा-
दिति भावः। तद्धर्मत्वादिति। तात्स्थ्यात्ताद्धर्म्यमिति भावः। ननु ऋऌवर्णयोः
परस्परसावर्ण्ये ईकारादीनामिकारादिनेव ऋकारेण ऌकारग्रहणसिद्धौ ऌका-
रोपदेशो व्यर्थ इत्यत आह। एतदर्थमेवेति। ऋकारऌकारयोः सवर्णसञ्ज्ञाबो-
धनार्थमेवेत्यर्थः। अन्यथा। ऌकारोपदेशाभावे। ध्वनितञ्चेदमेवोङितीति।
वर्णसमाम्नायानुपदिष्टस्यासत्त्वम्भाष्ये ध्वनितमित्यर्थः। द्विव्यञ्जनाश्रय इति।
संयोगसंज्ञारूपः। वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणाभाव इति भावः। अत्र य-
द्यप्येवमाकारादिष्वप्यसत्त्वशङ्का भवति, तथापि पथिमथ्योरित्यादिविधानादिना सा
यथापनीयते तथा ऌकारविषयेपि गमॢधातौ ऌकारोपदेशेन ऌदित इत्य-
नुवादाच्च सा निवर्त्तनीयेति बोध्यम्। अत एव शङ्कापदोपादानम्। न्यूनता-
भङ्गायाह। एकारस्येति। इति मत इति। तालव्याविकारचवर्गाविकारैकारौ य-
कारः शकारः शेष ओष्ठोपपाद्य इति बह्वृचप्रातिशाख्यं येषां तेषां मत इत्यर्थः।
एकारादीनां शादिभिः सावर्ण्ये कटे शेते एधावहै शत्र्यां गोयानम् भानौ या-
तीत्यादावेचोयवायाव इत्यस्यापत्तिः। ननु हकाराकारादिवर्णयोः परस्परं सवर्ण-
संज्ञायां हशि चेत्येव सिद्धे तोरोरिति व्यर्थमित्यनेनैव ज्ञापकेनाज्झलोः सावर्ण्या-
भावे सिद्धे नाज्झलाविति व्यर्थमत आह। हशि चेति। अत एवाकारप्र-
श्लेषादेव। समासान्तरशङ्कां वारयति। अज्झलिति समाहारद्वन्द्वं कृत्वेति।
अज्भिराकारास्येति। अत्रेष्टापत्तिं वारयति। अत एवेति। अज्झलोरेव
सावर्ण्याभावसाधनादेव। यद्यकाराकारयोरपि सावर्ण्याभावः सूत्रकाराभिप्रे-
तः स्यात् तदाज्झलोः प्रयत्नभेदेनैवैतयोरपि सावर्ण्याभावः प्रकारान्तरेण सा-
धितः स्यादिति भावः। अच्त्वं स्यादिति। नन्वच्छब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वेनात्र शब्द-
रूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भावप्रत्ययान्तेनान्वयापत्तिरत आह। अच्पदबो-
ध्यत्वमिति। एवञ्चाच्त्वमच्पदं हकारादिसम्बन्धी स्यादित्यभिप्रेतमिति भावः।
ननूच्चारितः शब्दः प्रत्यायको न त्वनुच्चारित इतीकारस्याच्पदबोध्यत्वेपि तस्या-

नुच्चारितत्वात्प्रत्यायकता नोपपद्यत इति हकारादीनामित्यादिपदानुपपत्तिरत आह। इदं प्रत्याहारघटकेत्यादि। मते, अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोज्झल्त्वादिति वदतो वार्त्तिककारस्य मते। जातिपक्षे ग्रहणकशास्त्रस्यैवाभावादाह। व्यक्तिपक्षे चेति। अणुदित्सवर्ण। कुक्टुगादौ तु नैतत्सूत्रप्रवृत्तिरुकारस्योच्चारणमात्रफलकत्वात्। अस्य सूत्रस्य मूलोक्तसञ्ज्ञासंज्ञिभावबोधकत्वं समानाधिकरणपदोपादानाभावादयुक्तमत आह। अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकतेति। स्वसिद्धान्तमाह। परे त्विति। प्रत्ययस्यापि भाव्यमानतया भाव्यमानसामान्यस्य प्राचीनसम्मतपरिभाषाविषयत्वसिद्धौ प्रत्ययस्यापि तत्त्वं सिद्धमेव स्थालीपुलाकन्यायेनेतिभावः। तदर्थत्वम्, यौगिकार्थपरत्वम्। वार्तिकक्रतेति। तदुक्तम्भाष्ये। अप्रत्यय इति किमर्थम् सनाशंसभिक्ष उः। अ साम्प्रतिके। अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यमिति। यत्त्वत्राप्रत्ययग्रहणमित्यस्य व्यर्थं सदिति शेषः। प्रत्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्सनाशंसेत्युकारबोध्यदीर्घस्याप्रत्यायकत्वेन विधातुमशक्यत्वादिति तन्न। उपक्रमस्थभाष्येप्रत्ययपदस्य योगिकार्थपरत्वन्नाभिप्रेतमन्यथा वार्त्तिकोत्थानस्यैवासम्भवापत्तेः। एवञ्चोकाराकारप्रत्यययोर्ग्राहकत्वव्यावृत्त्यर्थमप्रत्ययग्रहणचारितार्थ्येन शेषपूरणासङ्गतिः। किञ्चात्र सूत्रे अप्रत्ययग्रहणाभावेण् सामान्यस्य सवर्णबोधकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमित्युकाराकारयोरपि दीर्घग्राहकत्वं स्यादेव, अन्वर्थसञ्ज्ञया तु न व्यावृत्तिः। अत्यन्तस्वार्थिकानां यथा कनादीनां तत्र प्रत्ययपदोपस्थितिसामर्थ्यादर्थाभावेपि प्रतययसंज्ञा तथाण्त्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तयोरुकाराकारयोर्ग्राहकसूत्रोपस्थितिसामर्थ्यादन्वर्थाभावेपि दीर्घयोः प्रत्ययसंज्ञा स्यादेवेत्याशयात्। उद्देश्यतावच्छेदकसंकोचे तु न मानमिति भावः। ज्ञापकमिति। न तु सूत्राक्षरमर्य्यादया भाष्यक्रतायमर्थः साधितः। प्रत्ययशब्दस्य प्रत्ययसञ्ज्ञकपरत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमाह। ज्यादादीयस इतीति। भाव्यमानेनेति परिभाषाया इहाश्रयणे फलान्तरमप्याह। जातिपक्ष इति। भाव्यमानेनेति परिभाषाया अस्वीकारे प्रत्ययपदस्य यौगिकत्वेपि यत्राणुदित्सूत्रेण ग्रहणप्रसङ्गस्तत्रैव निषेधप्रसङ्गः स्यान्न तु जातिपक्षे, एवञ्च व्यापकत्वात्परिभाषा-

स्वीकार एवावश्यक इति भावः। व्यक्तिपक्ष इति। अस्मिन्पक्षेऽण्ग्रहणसत्त्वेऽपि यौगिकार्थाश्रयणेऽपि सूत्रप्राप्तस्यैव सवर्णग्रहणस्याप्रत्यय इत्यनेन वारणं कर्तुं शक्यम्न तु गुणाभेदकत्वात्प्राप्तस्ये ति भावः। वकार इति। वकारस्यानुनासिकत्वान्मादुपधाया इत्यनेनान्तरतम्यादनुनासिकः स्यादिति भावः। कौस्तुभोक्तिं खण्डयति। एतेनेति। भाव्यमानेनेति परिभाषाया व्यापकत्वसूचनेनेत्यर्थः। विधेयविषये गुणाभेदकत्वप्रयुक्तदोषस्यानया परिभाषयैव व्यावर्त्तनेनोद्देश्यविषये भेदकत्वस्य प्रयोजनाभावेनाण्ग्रहणस्य स्वविषये चारितार्थ्याभावेन ज्ञापनासम्भवादिति भावः। अनुवादे कथमिति। विधेये तूपदेशसत्त्वादुपदेशे इत्संज्ञया सिद्धमिति भावः। अस्यापि, चोरित्याद्यनुवादविषयस्यापि। न चोच्चारणार्थानामित्संज्ञां विना निवृत्त्यभावेन कुक्कुटगादौ सवर्णग्राहकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। उदित्पदेवधारणगर्भबहुव्रीह्याश्रयणेनादोषात्। व्याख्यानादिति। उऋं-दिति सूत्रे तपरकरणमूलकादिति भावः। एतत्स्वरूपमन्यत्रोक्तम्। ऌकारग्रहणेनेति। इदं तपरसूत्रस्य विधायकत्वमते। यत्तु सूत्रकारमते ऋकारऌकारयोस्सावर्ण्याभावेन वार्त्तिककारमतेऽण्ग्रहणस्यैवाभावेन तत्र ज्ञापकानुपयोगाच्चिन्त्यमेतदिति तन्न। ऌकारग्रहणेनेत्यस्य सवर्णसंज्ञाज्ञापनद्वारेत्यादिपूरणेन ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकोक्तार्थस्यापि क्रोडीकारसम्भवात्। एवञ्च तद्वार्तिकन्नापूर्वमिति भावः। इणपि परेणैवेति। अस्य सर्वत्रे ति शेषः। व्याख्यानादिति। अत्र ज्ञापकातिरिक्तं व्याख्यानमुपदेशपरम्परारूपं बोध्यम्। व्यक्तिपक्षाभिप्रायेण शङ्कते। नन्विति। एतद्व्यतिरिक्तेति। ऌकारव्यतिरिक्ते दीर्घऋकारे। अत्र पक्षे, जातिपक्षे। योगविभागेनेति। अत्र पक्षे सूत्रे अण्ग्रहणाभावेनोदिदघटितवाक्ये अप्रत्यय इत्यस्य प्रयोजनाभावेन योगविभाग इति भावः। तत्प्राप्ते ति। जातिपक्षप्राप्ते त्यर्थः। पूर्वोक्तमपि दार्ढ्याय पुनराह। गुणाभेदकत्वेति। नन्वैऔजितिसूत्राभावे एचोयवायाव इत्यादौ यथासंख्यानुपपत्तिरत आह। एच इति। ननु यत्रैच्प्रत्याहारनिर्देशस्तत्रानुपपत्तिरत आह। नय्वाभ्यामित्यादि। मूले नाज्झलाविति निषेधो यद्यपीत्यादिनोक्तमयुक्तम्, हकाराकारयोस्सावर्ण्येऽप्यत्वजातेस्तत्राभावेन दोषाभावादत आह। इदं व्यक्तिपक्ष इति। एतेन सर्वेणेति। पूर्वोक्तसमूहयुक्तागुदित्सूत्रे णेत्यर्थः। समूहघटकेषु पूर्वेषु तत्तदुपकारकत्वं स्पष्टमेवेति भावः। बाधकसम्भावनयेति। अयम्भावः। विधिनिषेधयोः पर्युदासन्यायेनैकवाक्यताऽनुभवसिद्धा सा च निषेधवाक्यार्थग्रहात्पूर्वं न सम्भवति विधिवाक्यार्थमात्रस्य ज्ञानं यद्यपि संभवति, तथाप्येतस्य बाधकमपिसूत्रमस्तीति ज्ञानेन एतज्ज्ञानं प्रमा न वेति सन्देहो जन्यते, तथा चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसवर्णपदशक्तिग्रहाभावेन सवर्णपदार्थानुपस्थितावणुदित्सूत्रजन्यवाक्यार्थबोधासम्भव इति। ननु विश्वपाभिरित्यत्र ढत्वसंयोगान्तलोपयोः प्राप्तौ ढत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यादिति ढत्वमित्यनुपपन्नमत आह। हकारेणेत्यादि। नन्वइउण्सूत्रभाष्ये यणस्सानुनासिका निरनुनासिकाश्च रयुक्तमिति तदद्यापि यणो द्विधा इति कुतो नोक्तमत आह। अम इति। न ऋ र्माविति। अत्र च हयवरट्सूत्रस्थरेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषे-

धो वक्तव्य इति प्रवृत्तकस्य भाष्यमानम्। अनुनासिकयवलानामिति। वा प-
दान्तस्येति सूत्रेण सवर्णपदेनैव विधानं न विशिष्याणबोधकशब्देनेति भा-
व्यमानेनेति निषेधो न शङ्क्यः। हलो यमामितिलोप इति। अस्य वैकल्पिक-
त्वे इदमेवाणग्रहणमानमिति भावः। अभिमानेनेति। अस्य भाष्यसिद्धान्ता-
सम्मतत्वादिति भावः। बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषाविति। इदं पञ्चमीभयेनेति
सूत्रे पञ्चमीतियोगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञाविधायकमितिमतेन। वस्तुतस्तु त-
त्पुरुषपदमाचार्यक्षिप्तम्। तेन सुप्सुपेति समाससङ्ग्रह इति। वर्णे ग्रहणे त्वि-
ति। यथा सहिवहोरोदवर्णस्येत्यादौ, तेन उदवोढामित्यादौ वकाराकारस्य
हृद्युत्तरमप्योत्वसिद्धिः। सज्ञेति। ऐजिति यथा। तपकरणादिति। न चाय-
माकारार्थो गुणभेदकत्वेनैव सङ्ग्रहसम्भवात्। ननु तपरकरणस्यासन्देहार्थत-
या पूर्वार्थत्वं सम्भवत्येवेत्यत आह। भाष्यप्रामाण्यादिति। एओङ्ऐऔजिति-
सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः। तत्र हि खट्वेन्द्रः खट्वैलकेत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मा-
त्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रादेशाः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्य तपरे गुणवृद्धी इ-
त्यादिना समाहितम्। इदञ्चेति। तपरसूत्रस्येत्यर्थः। इदं वार्तिककारमतम्।
त्रिविधपक्षेऽतोभिसऐसित्यादावष्टादशानां ग्रहणं वारयति। गुणानां भेदकतयेत्या-
दि। परत्वं विरोधेसत्येव बलवत्त्वे प्रयोजकमतोऽविरोधमुपपादयति। संख्या-
कृतेति। नहित्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभत इति भाष्यकारोक्तेः। अनवकाशत्वेति। अन-
णिवृद्धिरादैजित्यादौ यदनेन साध्यं तद्गुणाभेदकत्वेनैव साधितमिति तपरत्वमतो
भिसऐसित्याद्यर्थं तस्यानवकाशमिति भावः। ननु तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणास्सं-
ज्ञात्वन्तान्तेविश्राम्यतितत्समकालवर्णस्याप्रसिद्ध इत्यत आह। अचावध्यवधिमतो-
रिति। तथा च पंचम्यर्थे तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणायर्णमात्रस्यैव संज्ञात्वं बोध्य-
ते तत्समकालस्य प्रसिद्ध एवेति भावः। एवं सति विशिष्टादत इत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिः
कथमत आह। गौरत्वादिति। भाष्यकारमतमाह। जातिपक्ष इति। सवर्णग्रहणानुवृ-
त्तेरिति। तपरः सवर्णस्य चेद्ग्राहकस्तदा समकालस्यैव नान्यस्येति नियमः पर्य-
वसन्नः। एवं विधनियमः सवर्णग्रहणानुवृत्तिमन्तरा न सम्भवतीत्यत्र पक्षे सवर्णग्रह-
णानुवृत्तेरित्युक्तमिति भावः व्यक्तिपक्षेऽप्याह। एवं गुणानामिति। ननु तात्परत्वा-
दृदोरविति सूत्रेणाप् यवस्तर इत्यादावेव स्यान्नतु लवः पव इत्यादावित्यत आ-
ह। ऋदोरबीति। पञ्चमीसमासाभाव इति। भेदम्पञ्चमीसमासस्याकर्त्तव्यत्वाभिप्रा-
येण किन्त्वादौ यदा बहुव्रीहिसमासो दर्शितस्तदा तकारो मुखसुखार्थ एवेति-
भावः। तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे त्विति। अयं भावः। किरति गिरतीत्यादौ स्वरि-
तत्ववारणाय तितिप्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। ततो ऋत इत्यत्र नैष तका-
रः कस्तर्हि दकारः यदि दकारो दीर्घस्य ऋकारस्य दीर्घः प्राप्नोतीति शंकाम्भा-
व्यमानत्वं न परिहृत्य यदि भाव्यमानो न ग्राहकस्तदाऽदसोसेरित्यादौ दोष इत्या-
शंक्य भाव्यमानोऽप्युकारस्सवर्णान् गृह्णाति। यदयन्दिव उदिति तपरकरणङ्करो-
ति इत्युक्तं। ततो दिव उदित्यत्र वकारस्याऽर्द्धमात्रिकस्यान्तर्यतो मात्रिक एवोकारो-
भविष्यतीत्याशंक्य द्युभ्यामित्यादौ परत्वात्तिङ्द्रुग्रहणानुवृत्तिपक्षे ऊठि कृतेऽपि
द्विमात्रस्यौकारस्य पुनःप्रसंगविज्ञानात् मात्रिकारो यथा स्यादित्येवमर्थं तपरत्व-
मेव भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वे ज्ञापकमुक्तम्। एवञ्च प्रत्ययग्रहणाभावेऽस्म-

रितत्वं द्युभ्यामित्यादौ प्राप्नोतीति उकारस्तपरसूत्रे प्रश्लिष्यत इति च उत्वस्यासिद्धत्वाद्यण्त्वं न भवति सौत्रत्वात्, अत्र उकारप्रश्लेषपक्षे त्विति तुनाऽरुचिः सूचिता सा च द्युभ्यामित्यादौ संसनधर्मिणो वकारस्यान्तरतमेऽनुदात्त उकारे कृते उकारेकारस्योदात्तस्य यणि उदात्तस्वरितयोरिति सूत्रेणोकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोतीत्युकारस्योदात्तत्वन्निपातनीयम्। एवञ्च तेनैव निपातनेनति त् स्वरितमित्यस्यापि बाधसिद्धौ दिव उदन्तत्वेऽपि न क्षतिरिति तदेतद्वक्ष्यति अयमुकारोऽन्तोदात्तो निपात्यते तेन द्युभिरक्तुभिरित्यत्रान्तोदात्तत्वं पठ्यमानं नविरुध्यत इति। वृद्धिरादैच्। इदम्पदत्रयमिति। वृद्धिः आत् ऐजिति भाष्ये पदविभागप्रदर्शनात् वृद्धिशब्दोऽत्रपक्षे आदैच्योर्द्वाभ्यामन्वेति असन्देहार्थतयेति। एतेनाकारार्थत्वमस्य नेति ध्वनितम्। तदेतदुपपादयति। प्रकृतसूत्र इति। परार्थमपीति। तात्पर इति पञ्चमीसमासाश्रयणात्। भेदाभेदरूपतादात्म्यस्य स्वीकारे यादृशो वाक्यार्थबोधोऽन्यत्र प्रसिद्धस्तन्दर्शयति। रामेतीति। रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः। शौर्यभङ्गो रावणस्य मदभङ्गश्च वालिन इति। अत्र भेदाभेदयोर्मध्ये भेदो व्यावहारिकोऽभेदः प्रातिभासिकः। न तु द्वौ समसत्ताकौ विरोधात्। अभेदस्य प्रातिभासिकत्वादेव तादृशशुक्तिरजतेन कटकादिवन्न सुखादिदाहः। शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव सर्वेषु सञ्ज्ञाशब्देषु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोः सामानाधिकरण्येन निर्देशः सङ्गच्छते। तथा तत्तत्संज्ञासूत्राधीनोऽभेदबोध एव। संज्ञासंज्ञिभावस्तु फलितः। संज्ञात्वन्तु व्याख्यानादिति। एकस्यानेकाः समानफलिकाः सञ्ज्ञा न प्रमाणसिद्धाः। एतच्चानाकृतिः सञ्ज्ञेत्यादिना भाष्ये एव स्पष्टम्। ननु वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वे विधेयता वाच्या सा च न सम्भवति उद्देश्यस्य पूर्वमप्रयोगादत आह। विधेयत्वेऽपीति। मङ्गलार्थ इति। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्त इति भाष्योक्तेः। सञ्ज्ञासूत्राणां नियमार्थत्वं प्राचीनोक्तं कटाक्षयन्नाह। सर्वशब्दानामिति। योगिदृष्ट्या, तेषां सर्वशब्दार्थज्ञानात्। सामान्यतः। सामान्यरूपेण, तच्च रूपं केवलान्वयि प्रमेयत्वादिकम्। तथा च सामान्यलक्षणया सर्वशब्दार्थानां ज्ञानसम्भवेऽपि यावच्छक्यतावच्छेदकस्याखिलशक्ततावच्छेदकस्य चाज्ञानात्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्य शक्तिग्रहस्याभावेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधसम्भ-

व इति भावः। एतेन सामान्यत इति प्रतीकमुपादाय इदञ्चिन्त्यम् घटा इति सामान्याकारस्य तस्य बोधोपयोगित्वदर्शनात्। सर्वं विष्णुमयञ्जगदित्यादौ गत्यन्तराभावादिति यत्तत्परास्तम्। समानधर्मप्रकारकबोधे तु तद्धर्मावच्छिन्नविशिष्यकशक्तिग्रहस्य सर्वे घटा रूपवन्त इत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दबोधहेतुताया अनुभवसिद्धत्वात्। सर्वशब्दस्य चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिको धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्। उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वञ्च तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्। विधेयव्याप्यत्वञ्च स्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वमतो न सर्वे घटाः प्रमेयवन्त इत्यादौ विधेयतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्य स्वाभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्मेऽप्रसिद्धावपि क्षतिः। व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सुलभत्वात्। इत्थञ्च तादृशो धर्मः सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठयावत्त्वमेव। एवमेव सर्वं विष्णुमयं जगदित्यत्राप्युपपत्तिः। अत्र जगत्पदम्प्रागभावप्रतियोगिपरम्। विष्णुमयपदार्थस्य विष्णुसमवेतकृतिप्रयोज्यपरतया प्रागभावप्रतियोगित्वव्यापकं तादृशं यावत्त्वं सुलभमेव। तत्तत्स्थाने प्रसिद्धानां व्यवहाराणामेकवाक्यतामाह। तत्रैवेत्यादिना। एतामिति। संज्ञाशब्दानामित्यर्थः। आसामिति। स्वेच्छया कृतानां सञ्ज्ञानामित्यर्थः। अत एव। नित्यत्वादेव। एतेन नियमार्थत्वं फलितम्। न तु शब्दमर्यादालब्धम्। किन्तु यत्र सञ्ज्ञा कृता तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति। कृतः। अस्य हरिणेति शेषः। ननु पाणिनिकृतसञ्ज्ञानामनादित्वाभावाच्छास्त्रविषयता न स्यादसाधुत्वादत आह। आसाञ्चेति। शिष्टेति। शब्दतत्त्वविद्भिः। एतेन भाषानुसारेण क्रियमाणानां लौकिकसञ्ज्ञानामसाधुत्वमिति सूचितम्। केचित्तु सञ्ज्ञाविषये यदि यथोद्देशपक्षस्तदा स्वप्रदेश एव वाक्यार्थबोधस्तस्मिन्काले चाविधीयमानत्वात्त्रिमात्रादीनामपि तपरत्वाभावे वृद्धिसञ्ज्ञा स्यात्तदा खट्वेन्द्रादौ त्रिमात्रादिव्यावृत्त्यर्थन्तपरत्वं परार्थमिति सम्भवति। कार्यकालपक्षे तु विधिशास्त्रैकवाक्यतया मृजेर्वृद्धिरित्यादिशास्त्रैकवाक्यतया सञ्ज्ञासूत्राधीनो बोधो वाच्यः। एवञ्चैचो विधेयतया न सवर्णग्राहकतासम्भव इति न तपरकरणम्परार्थमित्याहुस्तान्दूषयितुमुपक्रम-

ते। कार्य्यकालपच इत्यादिना। अत एव, सञ्ज्ञासूत्रस्य सम्पूर्णस्योपस्थितिसत्त्वादेव। अत एवे। कार्यकालपक्षे। एतेन वाक्ये कवाक्यताविधिसूत्रे रिति सूचितम्। वाशब्दस्येति। धातुसूत्रे प्वर्थ निर्देशस्यापाणिनीयत्वेन वा इत्यानुपूर्व्याश्चोभयत्र समानत्वेन विकल्पार्थकवाशब्दस्यापि भ्वादित्वमिति भाव:। पदत्वानापत्तेरिति। अत्र केचित् निपातस्यानर्थकस्येति वार्त्तिकेऽनर्थकग्रहणसत्त्वात् निपातसामान्यस्य तेन प्रातिपदिकत्वेऽस्यापि प्रातिपदिकत्वसम्भव इत्याहु: स्वतन्त्रसूत्रारम्भकारके वार्तिकाभावे तद्रीत्यै तत्प्रयोजनकथनात्। भाष्यरीत्या दिवशब्द एवाव्युत्पन्नो क्रियावाचिन इत्यस्यप्रयोजनमस्तु। क्रियात्वाभावादिति। कालपरिच्छेद्यत्वस्य क्रियात्वव्यापकत्वात् क्रियाभेदाय कालस्त्विति हर्य्युक्तेःसौत्राणां धातुत्वमुपपादयति। स्वव्भ्वादीनामिति। प्राग्रीश्वरात्। रीश्वरादिति ल्यब्लोपेपञ्चमी रीश्वरशब्दमभिव्याप्येत्यर्थबोधनाय। एषामिति। प्रादीनां चादीनाञ्चेत्यर्थ:। द्योतकत्वमिति। अत एव प्रजयतीत्यत्र प्रकर्षस्य प्रशब्दद्योत्यस्य धात्वर्थ विशेषणत्वसिद्धि:। द्योतकत्वञ्च समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वम्। पदमत्र शक्तम्। तच्च प्रादिसमभिव्याहारज्ञानस्य तत्तत्पदजन्यतत्तदुपस्थितौ सहकारित्वकल्पनयोपपद्यते अत एवानुभूयते सुखम् साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादौ कर्मणि लकारस्त्वेश्वरमनुभवतीत्यत्र कर्मणि सुपश्चसिद्धि:। न चैवमनुभवादि स्वादिनिपातानामेवार्थ:, स्वस्वयुक्तनिपातार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वमिति नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। अनुगच्छतीत्यादितोऽप्यनुभवानुकूलव्यापारबोधापत्ते:। संयोगात्मकफलावच्छिन्नव्यापारे ऽनुशब्दार्थान्वयासम्भवेन गमधातोर्व्यापारसामान्यार्थकत्वस्यास्वीकार्यत्वात्। अनुभ्वादिनिष्ठविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकेति चेन्न। गौरवात्। धातो: फलव्यधिकरणव्यापारावाचकतया सकर्मकत्वानुपपत्तितादवस्थ्याच्च। न च धातोर्न तादृशार्थकत्वं किं तु लक्षणया तत्तदर्थबोधकत्वम् लाक्षणिकार्थमादायैव चेष्टपूर्वोक्तप्रयोजनसिद्धिरिति वाच्यम्। प्रादीनां तात्पर्य्यग्राहकतां विना विलक्षणार्थावगमासम्भवेन द्योतकत्वस्यैव सिद्धिसम्भवात्तात्पर्यग्राहकत्वस्यैव द्योतकत्वात्। उपसर्गा: क्रियायोग इतिसूत्रस्यापि प्रादय: क्रियाविशेषणीभूतार्थतात्पर्यग्राहकत्वे उपसर्गसंज्ञा: स्युरित्यर्थसम्भवात्। एवं प्रतिष्ठत इत्यत्र द्योतकतां विना न निर्वाह:। प्रशब्द-

स्थाभावबोधकत्वे धातोरनेकार्थत्वेन, गतिबोधकत्वेऽपि गत्यभाव एव प्रतीयते। यदि स्थाधातुर्गतिनिवृत्त्यर्थक एव प्रशब्देन चाभावः प्रतिपाद्यत इत्युच्यते तदा गत्यभावत्वावच्छिन्नाभावो ज्ञायेत न तु विलक्षणगतित्वेनातो धातोरेव तादृशार्थकत्वं प्रशब्दस्तात्पर्यग्राहकः एवं चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ चैत्रपदस्य चैत्रसादृश्यविशिष्टे लक्षणा इवशब्दस्तात्पर्यग्राहकः। एवं साक्षात्क्रियते अलं क्रियते नमस्क्रियते उरीक्रियते गुरुरित्यादौ तत्तदर्थे वर्तमानातकृञो लकारस्य कर्मणि सिद्ध्यर्थन्तस्य तत्तद्वाचकत्वमुपेयम्,तात्पर्यग्राहकत्वममीषामस्तु। न च कृञः सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नानुपपन्न इति वाच्यम्। साक्षात्काराद्यर्थे न स्यात् क्वचित्सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारे विकुरुते वायुरित्यत्रापि स्यात्साक्षात्कारादेरधात्वर्थत्वे तु धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वविशिष्ट एव तत्तद्धातूत्तराख्यातस्य विधानान्न स्यात् न च साक्षात्कारादेः साक्षात्पदादिशक्यत्वमस्त तदनुकूलव्यापारस्तु धात्वर्थ इति वाच्यम्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकतया धातोः सकर्मकत्वाभावापत्तेः। किञ्च साक्षात्पदार्थस्य नामार्थतया धात्वर्थे भेदसम्बन्धेनान्वयोपि नस्यात् विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थप्रकारताकशाब्दबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यौदनः पचतीतिवाक्यात् कर्मत्वसंसर्गकबोधवारणाय स्वीकरणीयत्वात्। एवं पटो घटश्चेत्यादौ समुच्चयोपि द्योत्य एव, अन्यथा शोभनः समुच्चय इतिवच्छोभनश्चेत्यस्याप्यापत्तिः। न च चशब्दार्थसमुच्चयस्य नित्यपरतन्त्रतया न विशेषणान्वय इति वाच्यम् किञ्चिन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे इतराविशेषणतया पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेन वाचकत्वस्वीकारे तथोपस्थितेः सत्त्वाच्छाब्दबोधे शोभनादिविशेषणान्वयसंभवात्, एवञ्चकारशक्यार्थस्य समुच्चयस्य षष्ठीं विनाऽनन्वयापत्तिश्च स्यात्। विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधायोगात् अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तदापत्तेः। धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद्धवस्य च खदिरस्य चेत्यपि वाचकत्वपक्षे स्यात्, यदि च समुच्चिताभिधायकत्वं चकारस्योपेयते एवं च भेदाभावान्न घटादिपदेभ्यः षष्ठी शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तस्यास्वरूपतैव धातूपस्थाप्यार्थस्यैवोपेयत इति मन्यसे तदा धर्म्यंशस्यान्यलभ्यत्वात्तत्र पुनस्तस्य शक्तिकल्पने गौरवम्। न च षष्ठीवारणान्यथानुपपत्त्या फलस-

खत्वेन नायं दोष इति वाच्यम्। घट: पटश्चेत्यत्र पटपदार्थस्य समुच्चये प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयो वाच्यस्स च पदार्थैकदेशत्वान्न स्यादिति द्योतकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। एवं शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यत्रापि वाचकत्वेऽगति:। उस्रपदोत्तरतृतीययोस्रपदार्थस्य करणत्वं प्रतिपादनीयन्तच्च न संभवति। उदीच्यकर्मकोद्धारे उस्राणामकरणत्वात् इवशब्दस्य सदृशार्थकत्वष्यसत्त्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया अभावेनोस्रसदृशाभिन्नै: शरैरितिबोधासम्भवात्। यदि त्वव्ययादिति ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्ति: स्वीक्रियते तदोस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्ग इति समभिव्याहृतपदार्थे उपमानत्वस्याभेदान्वयस्य च द्योतक इवशब्द इति स्वीकार्यमिति न कापि क्षति:। एवमेव वागर्थाविव सम्पृक्तावित्यत्राप्यूह्यमिति दिक्। वाचकत्वे चेति। अयम्भाव:। यथा घटमानयेत्यादिवाक्यात्प्रथमं बोध: प्रयोज्यवृद्धस्येति बालस्य यद्यप्यन्यान्विते शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वापाभ्यां घटादिपदस्यैव वाचकत्वं कल्प्यते तथैवापि निपातानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति। न च प्रतिष्ठत इत्यादावुक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यकबोधे कारकविभक्तिनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनात् निपातातिरिक्तत्वं विशेषणं नामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयबोधप्रयोजकव्युत्पत्तौ देयम् नामार्थयोरभेदान्वयप्रयोजकव्युत्पत्तावप्येवम्। वाचकत्वादेव नञेत्युक्तौ ऽभावमात्रप्रतीति: सार्वजनीना निर्वहति। न च प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञ: क्रियान्वयनियमभङ्ग एवं सति स्यादिति वाच्यम्। गम्यमानक्रियामादाय कस्मात्त्वं नद्या इत्यत्रेव तदुपपत्ते:। अथ वा प्रकृष्टादिधर्मा: प्राद्यर्थस्तथा च स्तोकं पचतीत्यादिस्थलवदभेदान्वयसम्भव:। न च निपातानां वाचकत्वे घटादिपदानामिव केवलानामपि प्रयोग: स्यादिति वाच्यम्। केषाञ्चिन्नञादीनां तथात्वस्येष्टत्वात्। कुत्र चित्तु ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्य नियामकत्वात् कुत्र चित्तु प्रकृतिप्रत्यययोरिव स्वभावत: केवलाप्रयोगस्वीकारात्। एवं सति यत्र द्योतकतां विना न गतिस्तत्र द्योतकत्वस्यैव स्वीकार उचित इति नास्माकमेकतरपक्षाग्रह इतयाशयेनाह। यथाकार्यं यथाप्रयोगमिति। विशेष्यतयेति। द्रव्यावृत्तिविशेष्यताकोपस्थितिजनका इत्यर्थ:। अत्र द्रव्यपदं न गुणाश्रयपरम् किन्तु वस्तूपलक्षणम्। यत्र सर्वनाम

प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः इति लक्षणलक्षितमेव गृह्य-
ते । वस्तूपलक्षणम् । वस्तूपलक्ष्यते परामृश्यते येन तत्सर्वनाम यत्र परामृश्य
प्रयुज्यते सोऽर्थो द्रव्यमित्युच्यते । अथ वा भेद्यत्वेन लिङ्गसंख्यानिरूपित-
विशेष्यत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । क्रियाविशिष्टेति । प्रकर्षविशिष्टपूरणादिक्रिये-
त्यर्थः । अद्रव्यार्थाः किम् । पशुः । इत्यर्थबोधना येति । क्रियायामित्येवास्तु । अ-
स्तीतीत्यस्याध्याहारेण क्रियायोग इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः । समावेशार्थ
इति । अन्यथा आकडारीयत्वात्स न स्यात् । निपातश्चायेति । तेन प्रगत आचार्यः
प्राचार्य इत्यादावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः । नन्वेतन्निपातसंज्ञाया न फ-
लम् । उपसर्गप्रतिरूपकत्वादेवाव्ययत्वसिद्धेरत आह । एतत्सिद्धमेवेति । योग-
विभागसिद्धमेवेत्यर्थः । अनुकार्यानुकरणयोरिति । इदम्प्राचामनुरोधेन । अ-
नुकरणमनुकार्याद्भिन्नमेवेति सिद्धान्तिमते सुबुत्पत्तावपि प्रकृतिवदित्यतिदेशेना-
व्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् अनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया च पदान्तत्वप्रयुक्तं कार्यन्न । सान्त-
ग्रहण इति । यथा निसस्तपतावनासेवने इत्यत्र । यत्र तु रुत्वमसिद्धन्तत्र । यथा
न सुदुर्भ्याम् निरः कुषः सुदुरोरधिकरण इत्यत्र । यत्र तु रुत्वस्य सिद्धत्वमिति ।
स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य इत्यत्र । यथा षत्वणत्वयोः । अत्र छेदः । तद्विषयोप-
सर्गत्वप्रतिषेधपरे वार्तिके इति । इदं वार्तिकं यद्यपि गतिश्चेति सूत्रे पठितन्तथा-
प्युपसर्गसंज्ञायाः कार्यकालत्वेन प्रतिषेधवचनस्य रुत्वापेक्षया परत्वं बोध्यम् ।
एतच्च इह णत्वं माभूदिति भाष्यकारोक्त्या दुःखितमित्यस्यार्थे दुःष्ठितमित्या-
सप्रयोगादर्शनाच्चाध्यवसीयते । सान्तस्यापि ग्रहणमिति । तेन दुःसेधतीत्यत्र
कदापि षत्वन्न । अत एव । वार्तिके उभयोर्ग्रहणादेव । यदि रेफान्तस्यैव ग्रहणं
स्यात् तदा सान्तपूर्वकस्य षत्वे सिद्धे सुषामादिषु षत्वार्थं तत्पाठो व्यर्थः स्यादि-
ति भावः । उपसर्गत्वाभाव इति । क्रियाविशेषणीभूतार्थद्योतकत्वाभावात् । न
च यदा दुर्पूर्वकात्कुस्तदा वार्तिकेन निषेधे प्राप्ते षत्वार्थं पाठस्यावश्यकत्वेना-
त एवेत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । उणादिव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दतया तस्यानभि-
धानादिति । न च निस् निर् इत्यनयोरस्वीकारे स्वरतिसूतीति विकल्पान-
न्तरन्निरः कुष इत्यस्य वैयर्थ्यम् । एकाच उपदेश इति सूत्रानन्तरं रेफान्तनिर्घ-
टितं निरः कुषोऽनिष्ठायामिति पठनीयन्तेन सान्तोपपदे रुत्वस्यासिद्धत्वादि-

ल् न भविष्यतीति रूपद्वयसिद्धौ लाघवसम्भवादिति वाच्यम्। अनिष्ठायामित्यस्य पर्युदासत्वे ढरस्येव प्रवृत्त्यापत्तेः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु न लाघवम् वः। लोकेऽर्थपदार्थकस्येति। यथा घटः पट इत्यादौ घटादिपदाच्छब्दप्रकारिकार्थोपस्थितिर्यद्यपि भवति तथापीतिशब्दसमभिव्याहारे घट इत्यादौ न शब्दप्रकारिकोपस्थितिस्तथाऽत्र शास्त्रेऽग्नेर्ढगित्यादौ स्वं रूपमितिपरिभाषणाच्छब्दस्यैव प्राधान्येन भानम्। इतिशब्दसमभिव्याहारे तु शब्दप्रकारिकैवोपस्थितिरित्येव पदार्थविपर्यासकृत्त्वम्। यद्यपि शब्दार्थौ द्वावपि पदार्थौ तथापि तयोर्या विषयता तद्विपर्यासकत्वमेव पदार्थविपर्यासकृत्त्वमिति भावः। अनुवादवाक्य इति। यथा अः किमेतदिति क्रोधादाभाष्य महिषासुर इत्यत्र इति हेतुस्तदुद्भव इत्यत्र च जयेति देवाश्च मुदा इत्यादौ च। निषेधविकल्पयोर्विभाषासञ्ज्ञाविधानोपयोगं दर्शयितुमुपक्रमते। प्राप्तविभाषास्विति। वैरूप्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चेति। यतो नैकत्रोभयरूपेण प्रवृत्तिः किन्त्वेकत्र विधिमुखेनापरत्र निषेधमुखेन एवञ्च वैरूप्यमिति। सूत्रावृत्त्या क्व चिद्विधिमुखेन क्व चिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तौ वाक्यभेदापत्तिरिति भावः। प्राप्तविभाषा यथा तिरोऽन्तर्द्धाविति स्तु चादन्तर्द्धावित्यनुवर्त्तमाने विभाषा कृञीति, अत्र भावांशस्य सिद्धत्वात् पक्षे निवृत्तिफलिकैवास्य प्रवृत्तिरित्यादि। अप्राप्तविभाषा यथा विभाषोपयमने, अत्रोपयमनं गन्धनाङ्गं विवक्षितम् यदा तदा यमो गन्धन इति नित्यमेव शास्त्रमपूर्वविप्रतिषेधन प्रवर्त्तत इति तत्सूत्राविषयएवैतत्सूत्रप्रवृत्तिर्वाच्या तत्राभावांशस्य सिद्धत्वाद्विधिमुखेनैवास्य प्रवृत्तिः। विभाषा श्वेरित्यादावुभयत्र विभाषासु उभयमुखेनैव प्रवृत्तिर्वाच्या सा पूर्वोक्तरीत्या न सम्भवतीति सूत्रस्यावश्यकतेति भावः। काकाक्षिगोलकन्यायेनोभाभ्यामितिशब्दः सम्बध्यत इति प्राचामुक्तिं खण्डयति। इति शब्दस्येति। जातिव्यक्तिपक्षयोरिति। जातिपक्षे क्वचिदेकरूपेण प्रवृत्तावपि चारितार्थ्यान्न सूत्रं सार्थकमिति वैरूप्यमेकस्य विभाषाश्वेरित्यस्योभयरूपेण-प्रवृत्तौ सम्भाव्यत इति न वेति सूत्रमावश्यकम्। व्यक्ति पक्षे तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्क्वचिन्निषेधमुखेनैकस्य क्वचिद्विधिमुखेनापरस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति प्राचामुक्तिः सा न युक्तेतिभावः। यत्त्वत्रेदश्चिन्त्यम् अशिष्यो वा विदितत्वादिति प्रत्याख्यानभाष्ये वाशब्दस्वारस्येन तस्य पाक्षिकत्वलाभाज्जातिव्य-

क्षिपक्षमाश्रित्यारम्भानायेऽभिप्रायेणैव व्याख्यानमुचितमिति तन्न अशिषिग्रन्थस्वरस्वारस्यभङ्गापत्तेः । सूत्रस्य प्रयोजनकथनसमये एकस्यैव सूत्रस्य प्राप्तिविषयेऽप्राप्तिविषये चोपयोगाभावमुपपाद्योभयविभाषायां विभाषा श्वेरित्यत्र विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिरित्यनेनाप्येकस्यैव वैरूप्यं व्यावृत्तिशङ्कां कृत्वा सिद्धं तु पूर्वेणोत्तरस्य बाधितत्वादित्यनेन श्रुतक्रमानुरोधेन सन्निधानोर्निषेधविकल्पयोर्विधिप्रदेशे उपस्थित्या सन्निधिभेदेन वाक्यभेदं व्युत्पाद्य सा शङ्का परिहृता । एवञ्च यथारम्भपक्षे शङ्कासमाधानाभ्यामेकस्यैव लक्षणस्य निर्दिष्टत्वमप्रतिपादितं तथैवाशिष्यो वेतिप्रत्याख्यानभाष्येऽपि व्याख्यानमुचितम् न तु व्यक्तिपक्षेऽनावश्यकत्वाभिप्रायेणेति दिक् । ननु स्वं रूपमितिसूत्रस्य सञ्ज्ञास्वरूपबोधकत्वं न सम्भवति सामानाधिकरण्येनोभयोरनिर्देशात् नापि स्थान्यादेशभावबोधकत्वम् सूत्रस्यैव वैयर्थ्यात् नाप्यागमागमिभावस्य लिङ्गानुपलम्भात्। अतस्सूत्रारम्भसामर्थ्यं कस्माय बोध्यमित्यस्याध्याहार एवेत्याशयेनाह । व्याख्यानादिति । नियमार्थमिति । स्वं रूपमेव बोध्यमित्यर्थः । उभयं सञ्ज्ञीति । रूपग्रहणसामर्थ्यात् । प्रकृतिप्रत्ययादीति। आदिना निपातपरिग्रहः । उपपादितमेतत् । शास्त्रीयोपीत्यपिना लौकिकपरिग्रहः । तच्च प्रकृते शास्त्रीयार्थग्रहणाददो जग्धिरिति जग्धादेशो मदी हर्षे इतिधात्ववयवाच्छब्दस्य न, अर्थवतः प्रत्ययस्य ग्रहणात्सन्यङोरिति द्वित्वमुत्तरीयङितिविच्छितेयङि न प्रवर्त्तते उपसर्गस्यार्थवतो ग्रहणादुदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णो गर्भुत्स्थानमित्यादौ न। मुख्यः प्रसिद्धश्चेतीति। अत्र शीघ्रोपस्थितिकत्वे नान्तरङ्गत्वं बीजं मुख्य इत्यस्य मुखमिव प्राथमिकोपस्थितिविषय इत्यर्थो न तु प्रकारतानात्मकविशेष्यताश्रय इत्यर्थः तत्र मुख्य इत्यनेन गौणलाक्षणिकस्य व्यावृत्तिः। एतेनाग्निसोमौ माणवकावित्यत्रेदग्नेरिति नाप्रसिद्धत्वमित्यनेन सञ्ज्ञाशब्दव्यावृत्तिः। तेन सञ्ज्ञाश्वशुरस्यापत्यमित्यत्र राजश्वशुराद्यदिति न। न तु वर्णग्रहण इति। तेनैको यणचीत्यादौ न परिभाषाप्रवृत्तिरन्यथा दध्यत्रेत्यादाविव यणादिः स्यान्न तु पचत्यत्रेत्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशोऽप्यत्र मूलम्। ई हल्यघोरित्यत्र चारितार्थ्येनेति। आत इत्यनुवृत्त्येति भावः। पूर्वोक्तं सूत्राशयवर्णनमात्रमित्याशयेनाह। भाष्ये त्विति। द्वितीयप्रयोजनमन्यथासिद्धिमाह। उपस्थितार्थेति।

षशब्दसञ्ज्ञेत्यपि व्यर्थमित्याह । लक्ष्यानुसारादिति । अत एव, सूत्राभावादेव । वृक्षादिष्विति । विभाषावृक्षेतिसूत्रे । यत्नः कर्त्तव्य इति । तदुक्तं भाष्ये सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । येन विशेषाणां स्वरूपस्य सङ्ग्रहः । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् । झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते मीनान् हन्ति मैनिक इति । ननु यदा षष्शब्दस्य सञ्ज्ञात्वकरणेन ज्ञापकेन स्वरूपाग्रहणमिति स्वीक्रियते तदा नदीपौर्णमासीत्यत्र नदीपदेन स्वरूपग्रहणं न प्राप्नोतीत्यत आह । ज्ञापकपक्षेऽपीति । अत एव, ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादेव । येनेति करणे तृतीयेति । कर्त्तरि तु न सम्भवति षष्ठ्या बाधात् नापि हेतौ करणतृतीयायाः कारकविभक्तित्वेन प्राबल्यात् । न लक्षणेति । कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रारम्भात् यदि सुब्विभक्तावपि लक्षणा स्यात्तदा तद्विषये शेषे षष्ठीं विधाय लक्षणया कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यामेव बोधस्याप्युपपत्तिं कृत्वा कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्यानारम्भ एव कार्यः न केवलं सुब्विभक्तावेव न लक्षणा किन्त्वन्यत्रापीत्याह । किन्त्विति । प्रत्ययः पुंयोगादिति । आद्ये प्रत्ययेतिमहासंज्ञाकरणेन प्रत्याययतीति प्रत्यय इत्यनेन यस्मिन्नर्थे शास्त्रेण विधानं कृतं तत्रैव साधुत्वं भवति नान्यत्रेत्यनेन लभ्यते साधुत्वविधानपर्यन्तं शास्त्रव्यापारात् । एवं परश्चेति सूत्रे तस्य प्रयोगनियमार्थत्वं व्यवस्थापितम् प्रत्ययः परो भवत्येवेति हि नियमस्तस्मात्क्लृप्तः । एतेन प्रकृतेः प्रत्ययासमभिव्याहारे साधुत्वमुक्तप्रायम् । पुंयोगादिति सूत्रेऽपि किं पुनरिहोदाहरणम् । प्रष्ठी प्रचरी कथम् पुनरयं प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां वर्तते तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन यद्येवं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनं कर्त्तव्यम् तस्येदमिति प्राप्नोति न तर्हीदानीमिदम्भवति प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य्य इमाः भवति च विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक् तदा प्रष्ठी यदा न लुक् तदा प्राष्ठी यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्ठी यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्रष्ठी । एवमपि लुग्वक्तव्यः । न ह्यन्तरेण लुकं परार्थे शब्दो वर्त्तते । अत्र परार्थे शब्दो न वर्त्तत इति सामान्यतोभिधानेन प्रकृतेः प्रत्ययस्य प्रसिद्धस्वार्थम्परित्यज्यान्यत्र वृत्तिर्नास्तीति स्पष्टमेव लभ्यते ततो यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्त्तते कथं पुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायाम्प्रष्ठशब्दो वर्त्तते यथैव ह्यसावकुर्वती किञ्चित्पापं तत्कृतान्वधव-

न्धनक्लेशान् न्ते। एवम्प्रष्ठशब्दमपि लभत इत्युक्तम्। एतेन भाष्यप्रघट्टकेन न ह्यन्तरेणेत्येतत्स्वारस्येन प्रकृतिमात्रस्य लुकमन्तरा तद्धितार्थे वृत्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमिति लक्षणया वृत्तिर्नेति स्पष्टमेव लभ्यते। अग्रिमस्य यदि पुनरित्यस्य प्रस्थानादिक्रियाया यथाकथञ्चित्सामर्थ्याचरणादिना कर्तृत्वात्प्रष्ठशब्दप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः। यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यत्र प्रतिविधानात्कर्तृत्वमिति कथं पुनस्तस्यामिति यदा प्रतिविधानमपि नेति भावः। तत्कृतान् भर्तृपापकृतान् 'तथा च भर्तृसम्बन्धाद्दाम्पत्यरूपाद्यथा वधबन्धनादिजनितक्लेशानुभवस्तस्यास्तथा तच्छब्दस्यापि तत्सम्बन्धादेव प्रवृत्तिरितिभावः। सा च तत्र प्रष्ठत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तारोपरूपा एवञ्चारोपितप्रष्ठत्वप्रवृत्तिनिमित्तकोऽत्र प्रष्ठशब्दः स्वार्थ एव प्रवर्त्तते शक्यतावच्छेदकारोपात्मिका लक्षणा यत्र शास्त्रेण यस्य साधुत्वमन्वाख्यायते ततोऽन्यत्रापीष्यते एव। लक्षणया साधुत्वाभाव इत्यस्य त्वयम्भावः शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मप्रकारकबोधफलिकान्यधर्मावच्छिन्ने शक्यसम्बन्धप्रयोज्या लक्षणा नास्त्येवेति गौणमुख्यविभागस्यापि शब्दस्य स्वीयप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थकत्वं मुख्यत्वम् तद्धर्मप्रकारकप्रतीतिविशेष्याप्रसिद्धार्थत्वञ्च गौणत्वमित्युपपत्तिरिति दिक्। इतरव्यावृत्तिकरणम्। विशेष्यप्रकारकेतरभेदानुमितिकरणज्ञानविषयीभवनमित्यर्थः। अन्येन चान्यस्येति। अन्यशब्दसम्बन्धी यो विधिः सोऽन्येन भवति तत्र दृष्टान्तः। चैत्रस्येति। चैत्रसम्बन्धी यः संग्रामस्तं हस्त्यश्वरथपदातिभिर्विधत्त इत्यन्वयः। एवञ्च विशेषणसम्बन्धाभावे उद्देश्यसामान्यसम्बन्धित्वेन सम्भाव्यमानं विधेयं विशेषणेन परिच्छिन्नविशेष्यसम्बन्धित्वेन बोधयति। एवञ्च विशेषणस्य करणत्वमुपपन्नम्। अत्र दृष्टान्ते व्यापारान्तरस्यापि संघीभवनादिरूपस्य करणत्वाभिप्रेते हस्त्यश्वादौ यद्यपि सम्भवस्तथापि करणत्वमात्रे दृष्टान्ततेति बोध्यम्। तत्र। विशेष्येषु। तादृशम्। शब्दोपस्थितम्। यथा पादः पदित्यत्र। क्वचित्सति गमक इति। यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यादौ। तद्वेति। विशेषणञ्चेत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यमात्रस्य तत्र सम्बन्धत्वात्। नन्वेवमिन्द्रन्नित्यत्रोपात्तेन्शब्दस्याङ्गविशेषणस्य तदन्तग्राहकतेष्यते। सा च नोपपद्यते नह्रीनङ्गमिति सम्भवतीत्यत आह। तत्र तदतन्तविधाविति। एवञ्चेदृशे विषये सूत्रघटकशब्दजन्य-

प्रथमोपस्थितस्य विशेष्याभिन्नत्वं स्वस्वरूपात्मकवाच्यमादाय यद्यपि न सम्भवति तथापि तदन्तोपस्थितौ विशेष्याभिन्नत्वं सम्भवतीत्येतादृशयोग्यतया अत्रेत्थं तच्छास्त्रप्रवृत्तिनियामकत्वं ग्राह्यमिति भावः । पाठ्यमिति। लोकप्रसिद्धव्यपदेशिवद्भावस्य शास्त्रेणाबाधायेति शेषः।समासेतिवचनाङ्गीकारे गौरवं स्यादत आह। विशेषणेति।समर्थैरित्यस्येति।इदं विभक्तिविपरिणामेन निर्दिष्टम्।तस्य।विशेष्यस्य। सुपा इत्यनेनान्यथा सर्वत्रान्वयासम्भवः । यद्यपि स्त्रियां सम्बुद्धौ च संभवस्तथापि शास्त्रस्यान्यत्रापि कष्टं श्रितः कष्टश्रित इत्यत्र यथा स्यात् कष्टम्परमश्रित इत्यत्र मा भूदितिभाष्यप्रामाण्यात्प्रवृत्तिरिष्टैवेति भावः । उगिदिति। उगिता वर्णे न च यत्रविशेष्यते तत्र तदन्तविधिर्भवत्येवेतिफलितम् । अतिभवतीति । सर्वादिपठितभवतुशब्दान्तमेतत् । उगितश्चेति । सूत्रे उगिदन्तप्रातिपदिकग्रहणात् । एवञ्च । वर्णग्रहणे तदन्तविधिस्वीकारे च । गृह्यमाणप्रातिपदिकेति । प्रातिकमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकतावच्छेदकरूपेणोपात्तम्प्रातिपदिकं यत्रेत्यर्थः । नायं निषेधति । न चास्य निषेधेपि वन्नात्रस्याप्रातिपदिकत्वात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम्।एवमपि वन्नन्तान्त मित्यर्थलाभो न स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । समासप्रत्ययेतिवचनस्य प्रत्ययविधिविषयत्वस्वीकारादसृङ्क्नित्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकविषयेपि तदन्तविधिर्भवत्येव । वर्णानां सिद्धान्ते नित्यत्वात्तत्सामान्याभावाप्रसिद्धिरत आह । उच्चारणाभाव इति। स च । वर्णोच्चारणाभावश्च। व्याख्यानादिति । र ऋतो हलादेर्लघोरिति सूत्रे तद्व्याख्यानभाष्ये च रेफस्य विसर्गाकरणमूलकादित्यग्रादिः । न च पूर्वकालिकोच्चारणाभावस्यावसानसञ्ज्ञायामपि नास्ति रेफस्य प्रकृते प्राप्तिः । रेफस्य पदान्तत्वविरहादिति वाच्यम् । अवसाने यत्र रेफस्य विसर्गप्राप्तिस्तत्र पदान्तत्वं रेफस्यावश्यमस्त्येवेति तद्घटितवाक्ये पदान्त इत्यस्यासम्बन्धात् किञ्च तद्घटितवाक्ये तत्सम्बन्धेपि वोरुपधाया दीर्घ इत्येतत्सूत्रे य आदौ रेफस्तस्य पदान्ततया विसर्गापत्तिर्दुर्वारा च सञ्ज्ञा। न चैवमपि तस्मिन्नितिपरिभाषयाऽवसानपरत्व एव विसर्गप्रवृत्त्या न तत्र विसर्गप्राप्तिरिति वाच्यम् तस्मिन्निति सूत्रे दिशेरुच्चारणार्थकस्य सत्त्वेन यस्योच्चारणसम्भवस्तद्विषये एव तत्परिभाषाप्रवृत्तिरवसानस्य तु वर्णोच्चारणाभावरूपतयाऽभावस्योच्चारणासम्भवेन नात्र परिभाषाप्रवृत्तिः । किन्तु बौद्धोपश्लेषसत्त्वाद्विसर्गाप-

घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः। तस्मादिति। संज्ञाविधौ प्रत्यय इति त्तिरित्याशयात् । वर्णवदिति। यथा वर्णानामुच्चारितप्रध्वंसितया नोपश्लेषसम्भवः। उपश्लेषस्य स्थिरपदार्थनिष्ठत्वात् किन्तु बौद्ध एव स तथाऽभावस्यापि वाच्यः। पूर्वेणापि । अवसानविषये । अवसानकार्याणाम् । वावसान इत्यादीनाम्। तदधिकारे । संहिताधिकारे । सावकाशायास्संहितासञ्ज्ञाया इति । एतेनावसानसंज्ञा तु निरवकाशेति सूचितम्। यदि त्वेषापि हे ए इत्यादौ सम्बोधने सावकाशेति मन्यते तदा परत्वादवसानसंज्ञया संहितासञ्ज्ञाया बाधः स्यादिति ग्रन्थाभिप्रायः। अग्रे। तोर्लीत्यादौ, अग्निचिन्नातीत्यत्र संहिताभावे परसवर्णो माभूदित्यर्थमिति भावः। ध्वनितमिति। तत्र हि अनवकाशत्वाद्बाधपक्षे पूर्वपरसन्निकर्ष एव संहितासञ्ज्ञेति पक्षे चाणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्रोभयसम्बन्धेन दोषोद्भावनेन। एतेन मण्डूकप्लुतिरयुक्तेति स्पष्टमेव लभ्यत इति भावः। सन्निकर्षः संयोगादिर्वर्णानान्न सम्भवतीत्यत आह । सन्निकर्षः सामीप्यमिति। व्याख्यानादिति। न कपः नापि सप्तमीबहुवचनमेव किन्तु तिङ्साहचर्यात्सुपः पकारेण प्रत्याहार इत्यर्थकात्। अन्तग्रहणवैयर्थ्यं शङ्कते। यद्यपीति। अयुक्तत्वादिति। एतेन यत्र वर्णानां विरामस्तत्र राम इत्यादौ द्वयोस्सञ्ज्ञयोस्समावेश इति सूचितम्। यत्तु इदं प्रकृतसूत्रभाष्यकैयटविरुद्धम् तत्र वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणे प्रतिवर्णं विरामसद्भावादवसानसञ्ज्ञया संहितासञ्ज्ञाबाधः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य वृच इत्यादौ वर्णान्तरानुच्चारणे सावकाशामवसानसञ्ज्ञां संहितासञ्ज्ञा बाधते यद्युभयोः समावेशस्तर्हि बाधकथनासङ्गतिरिति तन्न। द्वयोः सञ्ज्ञयोर्लौकिकत्वेपि बाध्यबाधकभावो यथा राज्ञा स्वल्पाधिकारदानसमये एका सञ्ज्ञा क्रियते पुनस्तदपेक्षयाऽपि महतोऽधिकारस्य दानसमयेऽपरा सञ्ज्ञा क्रियते तयैव च सञ्ज्ञया लोके लौकिकैर्यावज्जीवनं स व्यवह्रियते तथाऽत्रापि संहितासञ्ज्ञाया लौकिकत्वेप्यनयाऽवसानसञ्ज्ञया बाधो भविष्यतीत्यभिप्रायेणात्र बाधकथनात्। अयञ्च बाध्यबाधकभावो न युक्त इत्यभिप्रायेण अथ वाऽवसानसञ्ज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति कश्च साधीयः यः शब्दार्थयोर्विरामः। अथ वेति सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः श्रुत्या विशेष आश्रीयते अन्य-

क्यतया क्तत्त्वितीति सूत्रेणापि प्रातिपदिकत्वमियानित्यादौ साधनीयन्तञ्च त्र तु सत्यपि शब्दाविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा विरामान्न भवत्यवसानसञ्ज्ञा इति भाष्यकैयटयोरुक्तम्। अत्र शब्दस्य विरामः श्रवणकृतोऽर्थस्य बोधकृत इति भावः। अन्यत्र त्विति। वर्णानन्तरं वर्णोच्चारणे मध्यमकाल इत्यर्थः। एतेन पूर्वभाष्यमभ्युपेत्य वादेनेति स्पष्टमेव। प्राचामुक्तिं खण्डयति। प्रत्ययेनेति। प्रकृतिं विना प्रत्ययोत्पादासम्भवादिति भावः। आक्षेपासम्भवादिति। प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेरपेक्षासत्त्वेपि तस्य स्थितौ व्यभिचारेण प्रकृतेराक्षेपासम्भवादिति भावः। आक्षिप्तस्य शाब्देऽनन्वयादिति। पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे कारणत्वात् आक्षिप्तार्थस्य मानसज्ञानविषयत्वेऽपि तद्वाचकशब्दानुच्चारणेन उच्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारित इति भाष्यसंवादेन तस्यार्थस्य वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावादिति भावः। गौरी ब्राह्मणितरेति। इदन्न परिनिष्ठितम् किन्तु लौकिकं समासार्थवाक्यम्। अत्र गौरीशब्दस्य न ह्रस्व इत्यर्थः कल्प्यः। अत्र तु पुम्वद्भावेन गौरब्राह्मणितरेति भवति तदन्तस्य सञ्ज्ञायान्तु परत्वात्पुंवद्भावस्य बाधकं ह्रस्वत्वं गौरीशब्दस्य स्यादिति गौरिब्राह्मणितरेति स्यादिति भावः। एतन्निषेधसामर्थ्यादिति। संज्ञाविधाविति निषेधसामर्थ्यादित्यर्थः। प्रदेशेषु। घरूपकल्पेत्यादिषु घादेः प्रत्ययस्य तदन्तग्राहकतरा यद्यपि प्राप्ता।मासात्।संज्ञाविधाविति वचनेन तस्मिन्प्रदेशे निषेधस्तु कर्त्तुमशक्यः। संज्ञाविधावित्यत्रयसञ्ज्ञाया विधाविति कर्मषष्ठ्यात्। मासाननु सञ्ज्ञाविधाविति समासाभिप्रायेण प्रत्ययग्रहणे चापञ्चस्या इत्यस्य व्याख्यावसरे कैयटेन रदाभ्यामित्यत्र रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य यस्तकारस्तस्य नत्वमिति व्याख्याने यच्छङ्कितन्न च सञ्ज्ञाविधाविति निषेधावतार इति तत्। कर्मषष्ठ्या समासे विरुध्यत इति चेन्न। तृतीयासमासे कैयटस्यापि यत्र हि सञ्ज्ञाविधानन्तत्रायन्निषेध इत्यादिलेखनेन सम्मतिर्नास्तीतिकल्पनात् तदग्रे पुनस्तेनैव शङ्कितं सञ्ज्ञाविधाविति निषेधस्य तर्हि किं प्रयोजनम्। तर्हीति। प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः। उच्यते यदि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य सञ्ज्ञास्यात्प्रदेशे पुनस्तदन्तविधिस्स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तस्मात्सञ्ज्ञाविधावपि तदन्तविधिः प्रतिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च एतच्चोद्योते व्याख्यातम्

स्वरूपभङ्गापत्त्या न कृतम्। उचितेति। सन्देहस्यैव तत्रानुदयादिति भावः। तित प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति वचनाभ्यामिति भावः। एवं शङ्कासमाधानाभ्यां षष्ठीसमासस्यैव तदभिप्रेतत्वं लभ्यते। न च तद्व्याख्यावसरे एतन्निषेधसामर्थ्यादिति नोद्भावितं किन्तु तदन्तविधिद्वयप्रसक्तिरेवोद्भाविता तेनास्य विरोध इति वाच्यम्। तत्र कैयटेन प्रौढ्या तथाभिधानात् उद्योतेऽपि स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिया इत्याशयेन निषेधसामर्थ्यं नोक्तमित्येव युक्तम् न हि तदन्तविधिद्वयप्रसक्तिभिया प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तिः किन्त्वर्थान्तग्रहणज्ञापनबलेनैव तत्र ज्ञापनं प्रदेशे पुनस्तदन्तग्रहणेनैव निर्वहतीति बोध्यम्। न च लेखग्रहणज्ञापितेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणमिति वचनेनैव घरूपेति सूत्रे तदन्तविध्यभावोपपत्तौ निषेधसामर्थ्यात्तत्र तदन्तविध्यभावोपपादनमयुक्तमिति वाच्यम्। उत्तरपदेतिवचनस्य रात्रेः कृतीति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यत्वात् तत्र हि तत्सूत्रस्य रात्रिमटो रात्रटइत्युदाहरणमुक्तम्। रात्रिशब्दात्कृतोऽसंभवात्। न च रात्रिशब्दप्रकृतिकाचारक्विबन्तात्कृतस्सम्भव इति वाच्यम्। अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेः। यद्वा उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहण इति वचनस्य प्रत्ययपदं प्रत्ययसञ्ज्ञाशक्यतावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्नपरम्। तथा च तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्योपादानं यत्र तत्र प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणमित्यर्थः। यथाणिति रात्रेः कृतीति सूत्रे तु कृत्त्वेनैवोपादानमिति निषेधाप्रवृत्तिवद्घरूपेति सूत्रेऽपि घशब्देन तदुपादानम् तच्च न तच्छक्यतावच्छेदकमित्युत्तरपदेति वचनाप्रसक्तौ घशब्देन पुनस्तदन्तविधौ सञ्ज्ञाविधावितिवचनसार्थक्यानुपपत्तिरिति निषेधसामर्थ्यात्तत्राप्रवृत्तिरित्युपादानं सार्थकमत्र रात्रेः कृतीति सूत्रमेव मानमिति दिक्। पदप्रदेश इति। सुप्तिङ्मात्रपदसञ्ज्ञायामपीत्यादिः। न चात्र पूर्वोक्तं सामर्थ्यान्नतदन्तविधिरिति समाधानं सम्भवति। सुप्तिङ्मात्रस्य पदसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणसम्भवात् पदान्ते एव प्रवर्तमानदश्चेतिसूत्रमेव तदन्तग्रहणे ज्ञापकं भविष्यतीत्यपि बोध्यम्। प्रकृतिसाधारणतयेति। स्वादिष्वित्यनेन प्रकृतेरपि पदसञ्ज्ञाविधानात् पदसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्या व्याख्याने यस्मादिति परिभाषाया स्मरणात्तदेकवा-

त्यच स्यात्। अनिष्टफलस्यापि सूत्रे लघुग्रहणेन कल्पनसम्भवात् एवमतत-प्रकृतेरभावान्नोपपद्यते इत्याशङ्कायामाह। इयानित्यादाविति। अशास्त्रीयस्यापीति। व्यपदेशिवद्भावस्य लौकिकत्वात्। नन्वसहाय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तौ निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यमिकारमात्रे एकाच्त्वोपपादनासम्भवेनानुपपन्नमत आह। निजौ चत्वार इति। ध्वनितञ्चेदमिति। असहाय एव व्यपदेशिवद्भाव इत्येतत्। असहाय एवेति। एवञ्चार्थवतेति नापूर्वमिति भावः। दिगिति। अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां व्यपदेशिवद्भाव इति कैयटोक्तन्न युक्तम्, तथोपपादने मुख्यस्यैव व्यवहारस्य भाष्यरीत्या सम्भाव दित्यादिरन्यत्र प्रपञ्चितम्। विशेषणताया एवौचित्यादिति। एवञ्चानन्तर्य्यं संयोगपदशक्यतावच्छेदकघटकमिति सूचितम्। अनन्तरा इत्यत्राविद्यमानमन्तरं वर्णशून्यकाल एषामिति, अविद्यमानमन्तरा येषामिति वा समासः। उभयथा समुदायस्यैव लाभः द्वयोर्स्यैव मध्यसम्भवात्। कैयटोक्तिं खण्डयति। यत्त्विति। अनिष्टापत्तेरिति। भवदुक्तरीत्याविप्रेतिसमुदायस्य सञ्ज्ञायां शोभनविप्रशब्दावयवनकाराकारस्य गुरुसंज्ञापत्तौ तस्य प्लुतापत्तिरूपानिष्टापत्तेरित्यर्थः नन्वेवं महासञ्ज्ञाकरणं व्यर्थमत आह। महासञ्ज्ञाकरणन्त्विति। तेन समुदायसंज्ञाकरणेन सौत्रमिति। द्वयोर्हि वचनस्य न्याय्यत्वात्। सौत्रत्वकल्पने गौरवप्रसङ्गादाह। यद्वेति। नन्वेवमपि भिन्नवचनोपादानेन सहविवक्षाप्रदर्शनमयुक्तमन्यत्रादर्शनादत आह। स्वरितादिति। तथैकशेषस्य। अनुदात्तस्यानुदात्तयोश्चानुदात्तानाञ्चानुदात्तानामित्येवम्प्रदर्शनेनैकशेषस्य। तत्र यथाऽनुदात्तयोरित्यत्रानुदात्तानामित्यत्र चैकशेषङ्कृत्वा पुनरेकशेषस्तद्वत् अत्रैवं विग्रहप्रदर्शनेन विभक्त्यन्तानामेकशेष इति न भ्रमितव्यम्। एवं प्रदर्शनस्यानेकार्थत्वप्रदर्शनमात्रतात्पर्यकत्वात्तच्च तन्त्रेण। एकशेषस्तर्हि व्यर्थ इति चेत् एकशेषशब्दस्य तत्परत्वस्यैव कल्पनात्। द्वयोरपीति! न चापिशब्दसंग्राह्याणां बहूनां संयोगसञ्ज्ञायाः फलाभावात् न सत्यपिशब्दोपादानमनर्थकमिति वाच्यम् बहुस्थलीयतादृशसमुदायसमुच्चायकत्वात् ननु बहूनां संयोगसञ्ज्ञायाः फलन्द्वयोः संज्ञाव्यावृत्तिरेव भविष्यतीत्यत आह। तत्रतत्रेति। तथा च शास्त्रबोध्यस्य तत्फलस्यासम्भवेन बहूनां निष्फलत्वान्न भविष्यतीति भावः। कुलव्याप्यमिति। पदान्तत्वात्। परन्तु सञ्ज्ञा-

उदेवेति। तितउना दीव्यतीति विग्रहः। अत्र तकाराकारावयवकस्य तइति समुदायस्य संयोगसञ्ज्ञा यां तीतीकारस्य गुरुसञ्ज्ञा स्यात्, न चैवं घटेत्यादावप्यापादनसम्भवा द्विग्रिष्यात्रै तस्योपादानमनर्थकमिति वाच्यम्। अशोकवनिकान्यायेनास्योक्तेः। यदि तु विजातीयव्यवहितभिन्ना सजातीया वर्णा एव गृह्यन्ते तदा तितउभ्रामित्यत्र संयोगान्तलोपापत्तिर्बोध्या अभ्रलोपि लोपविधानात्। एवं हेनर अउ इति कुरु इत्यत्र प्लुतापत्तिद्रष्टामितिः। द्रसन्दधि घनेतरत् अत्र सकारमकारयोः संयोगसंज्ञायां संयोगादिलोपापत्तिः। यद्यपि भाष्ये पनसमित्येतदेतद्द्राबल्यं मुक्तन्तथापि नञ्सम्यन्तस्य झल इत्यस्य स्कोरितिसूत्रेऽनुवृत्तिं कृत्वापि सकारलोपाभावशङ्का स्यादित्यस्योपन्यासः। वस्तुतस्तु तत्र न झल इत्यस्य सम्बन्धः। भ्रष्टेत्यादौ सकारलोपानापत्तेः। ननु संयोगे गुरुसञ्ज्ञा यदि ह्रस्वस्य लघुव्यवहाराभावसाधिका तदा नित्यत्वात्तासि गुरुसञ्ज्ञायां गुणो न स्यादत आह। भेत्तेत्यादाविति। यत्तु समप्रवृत्तया गुरुसञ्ज्ञया लघुसञ्ज्ञाया बाधेपि पूर्वं प्राप्ताया अन्तरङ्गायास्तस्या बाधे मानाभाव इति तन्न। परसंयोगनिमित्तिकाया गुरुसञ्ज्ञायायेन नाप्राप्तिन्यायेन लघुसञ्ज्ञापवादत्वात्। न चाप्तेत्यादावाकारादौ संयोगे विगुति चारितार्थमिति वाच्यम्। शास्त्रीयसञ्ज्ञामात्रस्यान्यासाध्यतत्तत्फलजनकत्वस्य कृप्तत्वे नैताद्दशेषु दीर्घश्चेति सूत्रेणैव सिद्धतया प्रकृतसूत्रस्य तदविषयकत्वात्। न च ह्रस्वं लघ्विति सूत्रे सत्याकडारीयत्वाद्गुरुसञ्ज्ञया लघुसञ्ज्ञाबाधः प्रसज्यते तदेव न। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणमपनीय तत्स्थाने लघुग्रहणस्यैव करणेन लघुसञ्ज्ञाया अनाकडारीयत्वात्। यत्रयत्र ह्रस्वग्रहणं तत्र सर्वत्र लघुग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम्। संयोगे गुर्विति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं ह्रस्वग्रहणस्यावश्यकत्वात्। न च संयोगे लघु गुरु इत्येव सूत्रमस्त्विति वाच्यम्। तथा सत्यत्र सूत्रे लघोरुद्देश्यतया लघुगुरुसंज्ञयोः समावेशापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। अचिच्चमदित्यत्र दीर्घो लघोरिति सूत्रेण दीर्घापत्तेः। न च तस्मिन् सूत्रे लघुग्रहणस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यम्। स्वाभाविकस्य लघोः परिग्रहार्थत्वात्। तथा कल्पने सूत्रस्य प्रवृत्तिरततक्षदित्यत्र स्यादप्रवृत्तिश्चावीभवद्दिच्छदित्यादौ सन्वद्भावे सति सन्यत इतीत्वस्यापत्तिः। प्रथमाध्यायेत्यादि।

अचाव्यविशेषणीमाभ्याससंज्ञाम्रेडितसंज्ञयोर्द्विरितीयेन प्रगृह्यसंज्ञाया व्यावृत्तिः। न च टिसंज्ञायाः शकन्ध्वादिषु पररूपमिति वार्त्तिकसाध्यसन्धिकार्योपयोगित्वेनात्र प्रकरणे तदनुपादानान्न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र शकन्ध्वादिसिध्यनुगुणं पररूपमिति व्याख्यानेनेष्टसिद्ध्या टेरित्यनुपादानेऽपि क्षतिविरहात् । मूले यदुक्तं टेरिति तत्फलितार्थकथनमित्याशयः । ननु कथं सञ्ज्ञानुक्रमे अदित्यस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य चोपादानमत आह । अथ इत्याद्युपेति । प्रासङ्गिक इति । न तु प्राधान्येनेति शेषः ॥

## इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुणवृद्धी । परिभाषेयमिति । न तु विधिः । तत्तद्विधायकशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः । नापि नियमः । प्रकरणोत्कर्षेण करणेन लाघवतात्पर्यकत्वात् नाप्यधिकारः । पृथक्पाठसामर्थ्यादित्याशयेनाह । व्याख्यानादिति । सामर्थ्यादिति भाव इति।एवञ्च तत्तत्सूत्रघटकौ गुणवृद्धिशब्दौ गुणवृद्धिशब्दबोध्याकारादिलाक्षणिकः। ननु पूर्वसूत्रस्थयोर्गुणवृद्धिशब्दयोःस्वरूपपरतयाऽनुवृत्त्यैव सिद्ध इत्यनुपपन्नमत आह। अनुवर्त्तमानमिति । ष्णान्ता षडित्यत्र यथा । तथा च शब्दाधिकारेण सङ्ख्याशब्दो यथा स्वरूपबोधकसूत्रभिन्नसूत्रान्तरैकवाक्यतापन्नत्वादर्थपरस्तथाऽयमपि स्यात् । अनुवर्त्तमानगुणवृद्धिशब्दोभयं पक्षः । सञ्ज्ञिबोधकत्वं साध्यम् । स्वस्वरूपबोधकसूत्रभिन्नसूत्रैकवाक्यतापन्नत्वं हेतुरित्यूह्यम् । स्पष्टप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणदोषाच्च । पक्षान्तरमाह । यद्वेति । यो यत्सूत्रोपात्तशब्दस्स ततोऽन्यत्रार्थान्तरपर इति सामान्यतो न नियमः । स्वादिष्विति सूत्रेऽनुवृत्तपदशब्दे व्यभिचारादित्याशयेनाह । स्वादिष्विति । सिद्धान्तरत्नाकरोक्तिं खण्डयति । लक्षणेति साक्षादुच्चारितसंज्ञेति । यथा गातिस्थेति सूत्रे पाशब्देन पापाने इत्यस्य धातुषु पठितस्य । तत्तच्छब्दानुवादेनेति । विभाषा दिक्समासे इत्यत्र दिङ्नामान्यन्तराल इति सूत्रकृतबहुव्रीहिसंज्ञाविशिष्टस्य यथा शीघ्रोपस्थितिकमित्युभयत्र हेतुर्बोध्यः।ध्वनितमिति।लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विवक्षितार्थकथनाभावेन ध्वनितमित्यर्थः । विधेयसमर्पकेति।वि

धेयतात्पर्यकतयोपात्तगुणवृद्धिपदश्रवणाद्धिमत्यर्थः । न च वृद्धिर्यस्येत्यत्र वृद्धिप-
दस्य प्रथमान्ततया प्रथमायाश्च विधेयबोधतात्पर्यकतया तत्रापि परिभाषोप-
स्थितिस्स्यादिति वाच्यम् । तत्सूत्रे तच्छब्दयुक्तस्य वृद्धिपदस्यैव विधेयबोधक-
त्वात् । वृद्धिशब्दस्तु यच्छब्दयुक्तोद्देश्यबोधकवाक्यार्थप्रधानार्थविशेषणबोधक ए-
व । एतच्चात्र सूत्रे विधीयत इति पदाध्याहारो बोध्यः । एतेन विधीयत इति
पदाध्याहारेण वाक्यार्थपर्यवसानकरणेन एतत्सूत्रे गुणवृद्धिपदश्रवणमेव तदध्या-
हारे लिङ्गम् । एतन्मूलक एवेति । अध्याहारमूलक इत्यर्थः । उद्घोष इति ।
एतेन तस्या उदीचामात इतिसूत्रोक्तस्थानशब्दस्यापि स्व नेति सूचितम् । प्रथ-
माया इति । वृद्धिरेचीत्यादौ । अत एव । विधेयसमर्पकत्वादेव । वाक्यार्थान्वयि-
तेति । स्वार्थसमर्पणद्वारा । एतत्सूत्रप्रयोजनमाह । इदञ्चेति । ननु टकः कित्त्वा-
दिज्ञापकेनाकारादेर्गुणो न भविष्यतीत्यत आह । भिन्नमित्यादाविति । आदि-
ना न्यधुक्षीत्यादिसङ्ग्रहः । केचित्तु विधौ परिभाषोपतिष्ठत इति परिभाषा-
ज्ञापनार्थमुदीचामिति सूत्रे स्थानेग्रहणमावश्यकमेव । अत एव प्रतिदीव्न इत्य-
त्र व्यवहिताकारस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्धलोपाभावः । किन्त्वेषा वि-
धाविति परिभाषा पुनर्गुणवृद्धिपदोपादानेनानित्येति ज्ञायते । तेनोदात्त-
स्वरितयोरित्यनुवादे न दोष इत्याहुः । अत्रेदं चिन्त्यते । परिभाषासत्त्ववादि-
नः कोयंऽभिमतः साक्षादनूद्यमानविशेषणनियामिका परम्परया वा यद्विशेषण-
त्वन्नियामिका साक्षात्परम्परासाधारणविशेषणनियामिकेति वा । नाद्यः । इको-
यणचीत्यस्य व्यवहितेपि प्रवृत्त्यापत्तेस्तस्मिन्निति सूत्रे वैयर्थ्यापत्तेश्च । न द्विती-
यः । स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकत्वासङ्गतेः । न तृतीयः । इको यणचीत्यादौ दोषतादव-
स्थ्यात् । प्रतिदीव्न इत्यत्र स्थानिवद्भावस्तु न पदान्तेतिसूत्रे दीर्घग्रहणेन ज्ञापके-
नाचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वत्वस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन कल्पनेन सिद्धः ।
परिभाषाभावादेवोदात्तस्वरितयोरित्यत्रोदात्तस्थाने यणित्यस्य षष्ठीस्थान इति
परिभाषया लाभः । न च विधाविति परिभाषाभावे अचः परस्मिन्नित्यस्य व्यव-
हितेपि प्रवृत्त्यर्थम् । दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति वाच्य-
म् । परिभाषासत्त्वे तत्र स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकत्वं तदनित्यत्वे च प्रकृतसूत्रस्थ-
गुणवृद्धिग्रहणस्य ज्ञापकत्वं कल्पनीयमिति भवन्मत एव गौरवम् । शेषमिति । त्

अत्रापि विधीयते इत्यस्याध्याहारः। तस्मिन्सति यत्र विधेयसमर्पकक्रुत्वादिपदोपादानन्तत्राच इत्यस्योपस्थितौ सम्भवति सामानाधिकरण्ये इति न्यायेन क्रुत्वो नपुंसक इत्यादौ सामानाधिकरण्येन अमामष्टानामित्यादौ वैयधिकरण्येन सम्बन्ध इति लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात्कल्पनीयमिति भावः। नैकत्रान्वय इति। यत्रैको धर्मोऽन्वयितावच्छेदकस्तत्रैव साहित्यव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः। समूहयोरिति। साहित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वं विधेयतावच्छेदकत्वञ्च प्राथमिकबोधे ततो यथासङ्ख्यसूत्रसहायेन लक्ष्यसंस्कारसिद्धये द्वितीयोपि बोधः कल्प्यत इति भावः। लोक इति। अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्याविय इति भाष्यात्। तत्र गमकाभावेन प्रत्येकमन्वयः। इह तु यथासङ्ख्यसूत्रमेव गमकमिति भावः। अत एवाह। अत्रैवेति। द्वन्द्वान्त इति। यदि द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकमन्वयस्तदैव साहित्यस्योपपत्तिः। एवं द्वन्द्वादौ श्रूयमाणस्यापि प्रत्येकमन्वयो बोध्यः। पुरस्तादिति। बाध्यविशेषचिन्तयेति भावः। चरेष्टादय इति। आदिना ल्युडादिसङ्ग्रहः। अत एव। स्थानेयोगत्वमात्रापवादत्वादेव। प्रकृतार्थलाभायाह। आद्यन्तावित्त इति। एतेनाक्षेपः प्रकृते युक्त एव। आद्यन्तावयववाचकपदस्यावयविनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात्। शब्दाध्याहारो बोध्यः। इतावित्ति किमिति। टकावित्यंशे आद्यजन्तमस्त्वित्यभिप्रायेण प्रश्नः। न चैकेन ककारेण कुकोऽन्त्यावयवत्वे सिद्धे ककारद्वयोच्चारणसामर्थ्यलभ्येनैकेन परावयवत्वबोधनं नान्येनेत्यत्र ज्ञापकं भविष्यतीति प्रकृतमिद्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। ककारांश एव विशेषापेक्षज्ञापकत्वसम्भवात्। मिदच इति सूत्रविषये बाध्यसामान्यचिन्तायां ज्ञापकमाह। त्वणहेति। अत एव समुदायावयवत्वस्वीकारादेव। एवञ्च पञ्चास्त्रीनीत्यत्र नुमः समुदायभक्तत्वादिगन्तकालेति स्वरसिद्धिस्तदाह। समुदायेत्यादि। इत्यंशाप्रवृत्तिरिति। परत्वांशस्तु प्रवर्तत एव। तेन न मुचादीनामित्यस्य स्थानषष्ठीत्वसम्भावनयाऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिः। परशब्देन चात्र न परावयवत्वबोधनं किन्तु यस्य मिद्विहितस्तस्य योन्त्याच् ततः परत्वमात्रमन्यथा पञ्चारत्नीनीत्यत्र स्वरादिसिद्धिरस्यात्। अमुञ्चदित्यादौ मुमि कृते विशिष्टस्याङ्गत्वन्तु तन्मध्यपतितन्यायेन। न चावयवावयव-

स्य समुदायावयवत्वेन यस्याद्वैधातुकेति सूत्रविहितेट् तस्य टित्त्वबुद्धिरस्यात्। एवञ्च कारिता सद्बुद्धिरित्यादौ टित्वान्ङीबापत्तिरिति वाच्यम् । तुटष्टित्त्वेनैव सिद्धे टाड्टुग्लीष्टित्त्वेनागमे तत्तद्व्यवहारसम्पादकानुबन्धस्य न स्वीयागमस्य यदागमत्वन्तद्घटितसमुदाये तद्व्यवहारप्रयोजकत्वमिति स्वीकारात् । न चावयवानुबन्धस्य समुदायोपकारकत्वाभावे तुल्यन्यायेन धेटष्टित्त्वात्स्तनन्धयीति प्रयोगस्यासिद्धिरेवं सति स्यादिति वाच्यम् । टित्त्वस्य धातावुपकाराभावेन समुदायोपकारसम्भवात् । आगमविषय एव पूर्वोक्तज्ञापककल्पनाच्च । इत्थञ्च यदवयवसम्बन्ध्यनुबन्धोऽवयवस्योपकारं करोति स समुदायानुबन्धो न भवति यत्र तु नावयवोपकारस्तत्र समुदायोपकारकत्वं कल्प्यते इति दिक् । स्थानपदार्थेत्यादि । स च सम्बन्ध आदेश्यादेशभावरूपः । निपातनादिति । तृतीयासमासे निपातनादित्वमिति भावः । स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः स्थानं योगसम्बन्धो यस्या इत्यर्थकस्थानयोगेत्युपादानेन सिद्धे तृतीयाया एवं निपातनादिति भाष्येण तथा बोधनादेवं व्यधिकरणबहुव्रीहिकरणमिति ज्ञापकमिति बोध्यम् । नन्वेवमस्तेर्भूरिति सूत्रघटकषष्ठ्यंशेऽस्तेरनन्तरे समीपे वेत्यादिभाष्ये अनन्तरादिपदोपादानेन तेषां षष्ठ्यर्थत्वं कल्प्यते तथा च स्थानात्मक एव सम्बन्धः षष्ठ्यर्थो भविष्यतीत्यत आह । अस्तेरनन्तर इति । एवञ्च यद्यनन्तरपदाध्याहारस्स्यात्तदाऽनन्तरपदार्थनिरूपितो योऽव्यवहितदेशवृत्तित्वरूपस्सम्बन्धस्स भूशब्दे प्रतीयेत । परन्तु प्रकृते षष्ठीस्थानेयोगेतिशास्त्रबलात् स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिका षष्ठी बोध्या। परिभाषाया अनियमे नियमकारकत्वस्वभावत्वाद्यत्र षष्ठीमात्रोच्चारणेनानेकसम्बन्धसम्भावना तत्र षष्ठ्याः स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थकत्वमनया षष्ठ्या बोध्यत इति निष्कर्षः । अन्यत्र । उद्योतादौ प्रसङ्ग इति । ननु स्थानपदस्य प्रसङ्गार्थकत्वमन्यत्र न दृष्टमत आह । दर्भाणामिति । सति सम्भव इति । एतेन इको यणचीत्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशादनर्थकस्य स्थानित्वेपि न क्षतिः । शब्दानान्नित्यत्वसमर्थनाय कल्पनायामप्याह । इको यणचीति । अर्थबोधनाय प्रसङ्ग इति । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पकं वाक्यं स्थान्यर्थबोधनसमर्थमेव कल्प्यत इति भावः । कार्यविपरिणामात्सिद्धमिति वार्तिकरीत्याह ।

किञ्चेत्यारेति। कार्यस्य सम्प्रत्ययस्य विपरिणाम इति तदर्थः। एवञ्च विषयिबुद्ध्योरुन्मज्जननिमज्जनयोर्विषये आरोपेण तयोस्स्थान्यादेशभावव्यवहारः सङ्गच्छत इति अन्यथा सर्वत्र समुदायादेशत्वेऽजादेशाप्रसिद्धिरेव स्यादिति भावः। दाधाध्विति। तत्र हि प्रनिदारयतीत्यत्र णत्वाभावार्थं कृतस्य समानशब्दानाम्प्रतिषेध इति वार्तिकस्यार्थात्परिभाषाखण्डनं कृत्वा प्रणिदापयतीत्यत्र णत्वाप्राप्तिमाशङ्क्य न चार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्युक्त्वा नित्येष्वागमविधानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य नित्येष्वादेशशासनं यथा बुद्धिविपरिणामेन तथात्रापीत्याशयेनादेशास्तर्हि भविष्यन्ति अनागमकानां सागमका आदेशाः कथं सर्वे सर्वपदादेशा इत्युक्तम्। स्थानिवत्सूत्रे तु कार्यविपरिणामादिति स्पष्टमेवाभिप्रेतम्। अत एव हि प्राप्य। प्राप्यमाणानामित्यर्थकरणादेव। त्रिमात्रो नेति। अदेङ्गुण इति सूत्रे तपरकरणात्। स्थानेऽन्तरतम इति। स्थानेऽन्तरतम उरण्रपर इतिसंहितापाठेऽन्तरतमशब्दस्सप्तम्यन्तः प्रथमान्तो वेति सन्देहः सप्तम्यन्तपाठेआदेशानुरोधेन स्थानिसंकोचः। प्रथमान्तत्वे स्थान्यनुरोधेनादेशसङ्कोचः। तत्र सप्तम्यन्तच्छेदो न युक्तः। दीर्घेषु यणोऽसिद्ध्यापत्ते स्तत्र स्थानिनोऽत्यन्तविलक्षणत्वात्। तृज्वत्क्रोष्टुरितीति। यदि तु तृज्वक्रोष्टुरिति त्रिसूत्री प्रयोगनियमार्थेति नायमादेश इति विभाव्यते तदा सर्वे सर्वपदादेशा इति पक्षे एरुरित्यत्र श्रुतयोस्थान्यादेशबोधकपदयोस्तदन्तपरतया इवर्णान्तस्योवर्णान्तादेश इति कल्पनायामपि भवत्वित्यत्र तिशब्दस्य तुशब्द एव न तु तुशब्द इत्यत्रार्थत आन्तरतम्यमेव नियामकम्। व्याख्यानादिति। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति सूत्रस्य यौष्माकीण अस्मभ्यन्देहीत्यत्र परस्यादेशनिवृत्तिः पूर्वसूत्रस्योच्चरत आनुपलभत इत्यत्रोत्तरसूत्रस्य पूर्वशसवयवसकारेऽ प्रवृत्तिश्च फलं यद्यपि स्वसमानानुपूर्वीकानुकार्यग्रहणं सम्भाव्यते तथापि तस्मिन्नणि चेत्यत्र निर्दिष्टयोः प्रत्ययत्वात्ताभ्यां यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्याक्षेपेण तस्माच्छसो नस्तस्मान्ुडचीत्यनयोः परस्येत्युपादानेन वा दोषाभावस्सूत्रद्वयानारम्भेपि साधयितुं शक्य इत्याशयमूलकाद्बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्चेत्यर्थस्तदाह। व्याख्यानादित्यादि। सप्तम्यन्तानामिति। तत्तत्सूत्रावयवानामचि हलीत्यादीनाम्। नन्वेवमितिशब्दो व्यर्थ इत्यत आह। इति शब्द इति। इतिशब्दाभावे सप्तम्यन्तपदाना-

मेव सप्तमीप्रकृतिवाच्यत्वं स्यात्तथा च तस्य लब्धं निरन्तरोच्चरितत्वासम्भव इति भावः। तस्य। सप्तम्यन्ताचीत्यादिपदस्य। तदर्थपरत्वम्। सप्तम्यन्तपदार्थपरत्वम्। न च नेड्वशि कृति डस्सीत्यादिषष्ठ्यर्थसप्तमीनिर्देशो यत्र तत्रापि तस्मिन्निति सूत्रप्रवृत्तिस्स्यादिति वाच्यम्। तदर्थपरत्वमित्यस्य सप्तम्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थपरत्वमित्यर्थः। नेड्वशीत्यादौ तु न सप्तम्यर्थ इति भावः। पदस्य चार्थ इति। सप्तम्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थो लिङ्गमित्यर्थः। न च सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति कुतो न सूत्रितमिति वाच्यम्। तथा सप्तमीपदं यत्रोच्चरितं तत्र सप्तम्याङ्गमेर्ड इत्यादावेव प्रवृत्त्यापत्तेः। बौद्धमिति। शब्दयोरुपश्लेषो न संयोगः। द्रव्ययोरेव संयोगात्। नापि स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणाव्यवहितक्षणोत्पत्तिकत्वम् वर्णस्य नित्यत्वात् किन्तु स्वज्ञानाधिकरणक्षणाव्यवहितक्षणवृत्तितत्समानाधिकरणज्ञानविषयत्वमेवश्चोपश्लेषो बुद्धिकृत एव पर्यवसन्न इति भावः। न चायमुपश्लेषः पूर्वपरसाधारणो यद्यव्यवधानगर्भस्तदा तस्य व्यवहितसाधारण्यन्नोपपद्यत इति निर्दिष्टपदं व्यर्थमिति शङ्क्यम्। ज्ञानस्य द्विक्षणवृत्तितया सुद्धुपास्य इत्यत्रोपशब्दावयवोकारविषयकज्ञानाव्यवहितक्षणवृत्तिज्ञानविषयत्वं यथा धकारेकारे तथा ईकाराधिकरणाव्यवहितधकारज्ञानोत्पत्त्यधिकरणक्षणवृत्तिज्ञानविषयत्वं सु इत्युकारविषयकज्ञानेपीति सुशब्दावयवोकारस्य यणभावार्थं निर्दिष्टपदोपादानात्। यदि च स्वविषयकज्ञानोत्पत्त्यधिकरणक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नज्ञानविषयत्वमेवोपश्लेषस्स च स्वाभाविकार्द्धमात्राकालव्यवधानेनोच्चारणे एव न तु तदधिककालेनोच्चारणे इति कल्प्यते। तदा निर्दिष्टपदं व्यर्थमेव तदेतद्वक्ष्यति। यदि त्वर्द्धेत्यादि। नियमार्थमिदमिति। एतेनैतयोः परिभाषात्वं ध्वनितम्। श्नान्नलोप इति सूत्रे भाष्ये उक्तमिति। तत्र हि किमर्थं श्नमश्शकारस्य ग्रहणं क्रियते इति प्रश्ने नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्राप्नोतीति दोषे कथिते क्ङितीति वर्त्तते एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति। नैषा परसप्तमी का तर्हि सत्सप्तमी क्ङिति सति एवमपि नन्दमान इत्यत्रापि प्राप्नोति एवन्तर्हि न शब्द एव क्ङित्त्वे न विशिष्यते क्ङिच्चेन्नशब्दो न भवतीत्युक्तम्। एतेन प्रघट्टकेनैवौपश्लेषिकाधारे यत्र सप्तमी तत्र तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिरिति लभ्यते। ननु व्यवहितेऽर्द्धमात्राधिककालेन वा व्यवधानेप्युपश्लेषस्तदाऽवग्रहेप्यानङ् भवति भवदुक्तनियमे स न स्यादत

आह । अवयव इति । तदनुरोधेन । अवग्रहानुरोधेन । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन । उत्तरांशविकलेति । परस्येत्यस्य नियामकत्वे तु षष्ठ्यंशविकलेति बोध्यम् । अत एव तदंशरहितस्याप्युपस्थितिस्वीकारादेव । अत एव । आगमविषयेऽपि परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादेव । अतिदेशविषयेप्याह । गाङिति । एतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति । तस्मादितिपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु परिभाषात्वमनियमे नियमकारकत्वमिति शिष्टसमाचारस्य नोपपद्यते । परिभाषात्वभिमतवाक्यैकवाक्यतया विधिसूत्रैर्लक्ष्यसाधनादिति शङ्कापरिहारार्थमाह । परिभाषाणान्नियमत्वन्त्विति । सूत्रमित्येकवचनन्तु जातौ । एवञ्चार्थिको नियमत्वव्यवहार इति भावः । षष्ठीस्थाने इत्यनुवृत्तौ यथा वाक्यार्थस्तथा दर्शयति । स्थान इति । निर्दिष्ट इत्यध्याहारलब्धम् । स्थानेत्यादि किमिति । अनुवृत्तेः प्रश्नः । षष्ट्यन्तमिति । न तु जसन्तम् । लोपात्मकादेशविषयेऽर्मनश्चक्षुरित्यादौ परिभाषाप्रवृत्त्यनापत्तेः । अन्त्यस्य पदस्येति । अधिकारलब्धस्येत्यादिः । लिङ्गमिति । एवञ्चाल्समुदायबोधकपदोत्तरं यत्र स्थाने षष्ठी तत्रान्त्यस्याल इत्युपतिष्ठत इति वाच्योऽर्थः अत्र मानन्तु परिभाषाया नियमकारकत्वमेव । यत्रालसमुदायोत्तरं । स्थानषष्ठी तत्रैवैतत्परिभाषाभावेऽनियमप्रसक्तेः । आदेरल इति । अल्ग्रहणानुवृत्त्याऽयमर्थः फलति । तेन । अल्ग्रहणानुवर्तनेन । अन्यथालोन्त्यसूत्रान्ङिच्चेत्यत्रान्त्यपदानुवृत्तेः क्लृप्तत्वादन्त्यस्यादेरित्यर्थापत्त्योपात्तसमुदायस्यापत्तिः । अल्ग्रहणानुवृत्तौ तूपात्तशब्दस्यादेरलोऽन्त्यादित्वासम्भवेन तदनुवृत्तिः । रित्यस्य विहितेति । इदञ्च धातोरित्यस्य फलाभावेप्यनुवृत्तिशङ्कायाम् वस्तुतस्तस्यानुवृत्तिरेव युक्ता । ननु विधेयत्वाख्यविषयताया विशिष्टे स्वीकारेऽणुदित्सूत्रेऽप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यमिति वार्तिकव्याख्यावसरे आदेशोदाहरणमिदम् इशितयुक्तभाष्ये तन्नोपपद्यते विधेयत्वाख्यविषयतापर्याप्तिर्यादृशसमुदाये तस्य नाणत्वम् यस्य चाणत्वं तस्य न तादृशविषयत्वाधिकरणत्वमिति शङ्कायामाह । उद्देश्यत्वेति । ननु शिद्ग्रहणाभावे घ्वसोरितिविहितलोपस्य सर्वादेशत्वार्थं यद्विशकारको निर्देश इत्युक्तन्तद्विरोध इत्यत आह । घ्वसोरितीति । नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वे नेशो नानेकाल्त्वमित्यत आह । अनुबन्धानामिति । नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धत्वयोग्यकृतमित्यर्थः एवञ्चात्र सूत्रे शित्पदस्येत्सञ्ज्ञायोग्यश-

कारवत्त्वमेवार्थः । नन्वीतस्तकार उच्चारणार्थ इति कथमस्येत्सञ्ज्ञेत्यत आह । लस्य चेति । उच्चारणार्थानामित्सञ्ज्ञां विना निवृत्त्यसम्भवादिति वच्यत इत्यर्थः । मात्रालाघवाभिप्रायकशङ्कायामाह । नानेकालेत्यादि । निषेधापत्तेरिति । न चात्य यादेरित्युभयानुवृत्त्योभयत्र्यावृत्तौ दोषाभाव इति वाच्यम् । पारिशेष्या-न्मध्यगस्यैवेत्यपि सम्भावनापत्तेः । एतेन ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकालिति । अत्रा-नेकालिति पदाभावात्कथमस्य लाभ इति नाशङ्कनीयम् ङिच्चेति सूत्रस्यानङा-द्यादेशार्थमेवारम्भेण तेषामनेकाल्त्वात् । अपास्तमिति । आदेरित्येतद्बाधक-तयाऽनेकालित्यस्यावश्यकत्वात् । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयेति । अत्र सूत्र इत्यादिः । अधिकारत्वप्राप्तस्येदं स्वरितत्वलक्षणम् । विनियोगः स्वीयसूत्रोत्तरसूत्रैकवाक्य-तया विवक्षितवाक्यार्थनिष्पादनम् । यत्र तु पूर्वत्र विनियोगस्तत्र पूर्वसूत्रैकवा-क्यतया विवक्षितवाक्यार्थनिष्पादनम् रो हलीत्यत्र हलीतिपदस्य यथा । अ-सति गमक इति । यथा प्राग्दीव्यत इत्यस्य सत्वेनाणस्तेन दीव्यतीत्यतः प्रा-ग्विनियोगः । यत्र तु न तथा तत्र लक्ष्यानुसारिशिष्टकर्तृकव्याख्यानमेव । मु-ख्यसूत्रप्रयोजनमाह । अधिकारगतिरिति । अस्मिन्पक्षेऽधिकारगतिरिति शब्द-स्याधिककार्यज्ञानमित्यर्थः । तेन गौणाधारस्याप्यधिकरणसञ्ज्ञा । यथासंख्येन सम्बन्धः । गोस्त्रियोरिति सूत्रे स्त्रीग्रहणेन स्त्र्यधिकारीयटाबादिग्रहणमित्येषा व्यवस्था सिध्यति । एतेन । किञ्चेत्यादिनार्थान्तरकरणेन । तत्कल्पनमिति अभावकल्पनमित्यर्थः । एवञ्च नित्येनानित्यस्य बाधे लाघवरूपा युक्तिः प्रमाण-मितिफलम् । बहिरङ्गपरिभाषां निरूपयितु तद्घटकपदार्थानाह । अन्तरिति । मध्यत्वस्य नियतावध्याकङ्क्षत्वात्तच्छान्त्यर्थमाह । बहिरङ्गेति । शेषपूरणेन व्याचष्टे । अन्तर्भूतेति । अङ्गशब्दस्य लोके शरीरावयववाचकत्वेपि प्रकृते निमि-त्तपरत्वमित्याशयेनाह । निमित्तानीति । इयञ्च वाह ऊठ्सूत्रेण ज्ञापितेति । तत्र-त्योड्ग्रहणेन ज्ञापितेत्यर्थः । तथाहि तस्मिन्सूत्रे ऊठ्ग्रहणभावेपि सम्प्रसारण-मात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धौ तद्वैयर्थ्य सिद्धमेव । सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न स्या-दित्यूठ्ग्रहणं सफलम् । ननूठ्ग्रहणाभावे रूपासिद्ध्यभावेपि विश्वौह इत्यादावू-डिदम्मिति सूत्रेणोडादिभ्यः परा याऽसर्वनामस्थानविभक्तिस्सोदात्ता स्यादित्यर्थे

केन विभक्त्युदात्तत्वञ्च स्यात् तस्मिन्सूत्रे ऊठःस्थाने सम्प्रसारणग्रहणन्तु कर्त्तुमशक्यम्। यून: यूनेत्यादावतिप्रसङ्गादिति चेन्न। ऊडिदमिति सूत्रे वूडिदमिति पठित्वा स्थानसम्बन्धार्थकषष्ठ्या व ऊरिति समासे ततः वुश्च ऊट् चेति द्वन्द्वे न सुवचत्वात् वकारपाठफलं तु पृधातोः क्विपि पुरः पुरेत्यादौ तस्याः प्रवृत्तिः। न चैवमपि वप् धातोः क्विपि उप उपेत्यत्र प्राप्नोतीति वाच्यम्। ऊठ्साहचर्येणण्यन्ताङ्गीकृतस्य वोर्ग्रहणेनादोषात्। ऊड्युपधाग्रहणमिति वार्त्तिकेपि वूड्युपधेति पाठ्यम्। न चैवमपि वेञः क्विपि सम्प्रसारणे उच्छब्दात्प्राप्नोतीति वाच्यम्। इयन्तेत्यस्य परिनिष्ठिते श्रूयमाणो य इण् तदन्तेत्यर्थात्। किञ्चैवं सत्यचद्युवेत्यादौ स्वराप्राप्त्या ऊड्युपधाग्रहणमिति वार्तिकमनावश्यकम्। ऊठ उदाहरणन्तु जूरः जूरेत्यादि। अथ वा ऊडिदमितिसूत्रानन्तरं वाह इति सूत्रं कर्त्तव्यम्। यदि च हलादिविभक्तेरपि प्राप्नोतीत्युच्यते तदा मतुरनुम इति सूत्रान्तरन्तया पाठेन सामञ्जस्यात्। न चैवं सूत्रान्तरकरणे गौरवमिति वाच्यम्। अधिकापदाकरणेन साम्यात्। नन्वस्यां परिभाषायां ज्ञापकानुपयोगः। लोकन्यायेनैव सिद्धेरिति चेन्न। जातस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वप्रतिपादनार्थमस्यावश्यकत्वात्। तदेतद्व्युत्पादयितुमाह। यद्यपीति। प्रत्यङ्गवर्त्तीति। अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वात्प्रत्यासत्तिरूपगुणसत्त्वादङ्गशब्दः प्रत्यासन्ने लाक्षणिकस्तेन वीप्सायामतिशब्दस्याव्ययीभावः। सर्वविषयतेति। अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकञ्चासिद्धमित्यर्थकल्पनेनेति भावः। एवञ्च सा परिभाषा पृथक् न कार्येति ध्वनितम्। ननु बहिरङ्गान्तरङ्गयोरिति परिभाषा निरपवादा। असिद्धमिति परिभाषा तु नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरित्येतदपवादसहितेति सर्वविषयत्वमस्या इत्यनुपपन्नमित्यत आह। नाजानन्तर्यपरिभाषा त्विति। षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे तुग्ग्रहणमस्याज्ञापकम्। तदुदाहरणमधीत्य प्रेत्येति। तत्रासिद्धपरिभाषयैव सिध्यति। अन्तरङ्गे तुकि कर्त्तव्ये पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्। नाजानन्तर्यपरिभाषास्वीकारे तु तुक्यन्तरङ्गेऽजानन्तर्याश्रयेणासिद्धपरिभाषानिषेधे व्युत्पत्तिपर्यन्तमसंहितयावस्थानाभावेन पूर्वस्यैवैकादेशे तुगर्थं तुग्ग्रहणञ्चरितार्थम्। परिभाषास्वीकारादेवाचष्टूरिति सिध्यति। अन्यथाऽन्तरङ्गे यणि ऊठोऽसिद्धत्वाद्यण् न स्यात्। नास्त्येवेति। षत्वतुकोरिति

सूत्रस्थन्तुग्ग्रहणमसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकमस्तु । एवञ्चासिद्धपरिभाषाया अप्रवृत्त्यैव सकलेष्टसिद्धौ सा नारब्धव्येति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । तच्चापवादत्वं द्विविधम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन निरवकाशत्वेन वा । अधिकमन्यत्र स्पष्टम् । असतेतीति । कैयटादिसम्मतव्याख्यानमाह । न कृत इति । विशब्दद्योत्यमर्थमाह । विशिष्ट इति । ऊहस्तर्क इत्येतद्विवृणुते । निमित्तविनाशेपीति । ऊहस्यान्यत्र ज्ञानरूपत्वेपि प्रकृते निश्चीयमानतादृशकार्यस्थितिरेव ऊहपदेन विवक्षितेति भावः । पाणिनीयाः । पाणिनिप्रोक्ताध्येतारो निमित्तविनाशसमानकालिककार्यस्थितिविषयकनिश्चयाभाववन्त इति फलितम् । एतेन निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति फलितम् । लाघवादाह । अन्ये त्विति । व्यूहोऽन्तरङ्गशास्त्रमिति । प्रकृतस्य व्यूहपदस्याचारक्विबन्तप्रकृतिकाच्प्रत्ययान्तत्वात् । यथा लौकिकव्यूहस्य सैन्यरचनाविशेषस्य परबलनिवारकत्वं तथाऽन्तरङ्गशास्त्रमप्यस्मिन्व्याकरणे परिभाषाबलाद्बलवत् । भाविनिमित्तविनाश इत्यध्याहारः । निमित्तश्चोपस्थितत्वादन्तरङ्गस्य गृह्यते तथा च स्वनिमित्तविनाशसम्भावनासमानकालिकी याऽन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्तिस्तद्विषयकनिश्चयाभाववन्तः पाणिनीया इति फलितम् । अन्ये त्वित्यनेनास्यार्थस्य लोकाप्रसिद्धत्वमेवारुचिस्सूचिता । शेषमन्यत्र द्रष्टव्यम् । इति परिभाषाप्रकरणमिति । प्राधान्येन सूत्रात्मकपरिभाषाणाम्प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । परनित्येत्यादि तु प्रासङ्गिकत्वेनोक्तमिति दिक् ॥

## ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि । ननु यण् स्यादिति व्याख्यानेन यण्कर्तृकं भवनम्प्रतीयते तन्नोपपद्यते शब्दानान्नित्यत्वादत आह । कार्यशब्देति । संहितायामिति वैषयिकाधारे सप्तमी वाच्या, एवञ्च संहितायां विषयभूतायामिति पौनरुक्त्यादनुपपन्नमत आह । कार्यनिमित्तयोरिति । संहितायामिति सप्तम्यन्तपदप्रतीयमान एवार्थः स्पष्टत्वार्थं विवृत इति भावः । इदं यथासंख्यसूत्र इति । यथासङ्ख्यमनुदे-

शः समानाम् किमुदाहरणम्। इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र। नैतदस्ति। स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्। इत्युक्तम्। ननु स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे यथासङ्ख्येनाप्येतत्सिद्धमित्युक्तं तच्चानुपपन्नम्। यण्शब्दबोध्याः सप्त इक्शब्दबाच्याः षट्षष्टिरिति वैषम्यादित्यत आह। जातिपक्ष इति। ननु यदीको यणचीतिसूत्रविषयेऽन्तरतमपरिभाषया निर्वाहस्तदा स्वौजसित्यत्रानुनासिकौकारस्य वकारोऽनुनासिकः प्राप्नोतीत्यत आह। अनुनासिकेति। गुणाभेदकत्वपक्षे तर्हि प्राप्नोतीत्यत आह। गुणाभेदकत्व इति। लक्षणां कटाक्षयन्नाह। दीर्घादीनामिति। अत एव। जातिपक्षाश्रयणादेव। जातिपक्षे मानमप्याह। लुवादिभ्य इति। तत्फलमवाप्तामित्यत्र सलोपः सूत्रस्वभित्या इत्यत्र चरितार्थम्। ननु यदीत्थं विधायकसूत्रार्थस्तदाऽस्य शास्त्रस्य साध्वनुशासनत्वभङ्ग इत्यत आह। व्याकरणस्येति। करणल्युटा व्याकरणमत्र सूत्रम्। परिनिष्ठितेन। अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तेन समुदायेन। आप्यम्। इगादीनामुच्चारणप्रसङ्गे यणादि। अर्थापत्तीति। तथा च सैवात्रप्रमाणमिति भावः। मूलोक्तपक्षेऽपि साध्वनुशासनत्वमुपपादयति। कार्यशब्दवाद इत्यादिना। एतेनेति। जातिपक्षाश्रयणेनैवेत्यर्थः। भवदुक्तं सप्तम्यन्तपाठे संगच्छते तदेव नेत्यभिप्रायेण दोषान्तरमाह। स्थानेऽन्तरतम इति। प्रथमान्तपाठे स्थान्यनुरोधेनादेशसंकोचः। सप्तम्यन्तपाठे तु स्थानिसंकोचः स चायुक्त इति भावः। चो विध्यर्थ इति। विधेरपि शाब्दत्वसूचक इत्यर्थः। एओङ्सूत्र इति। एओङ् सूत्रं यस्मिन्नाह्निकमन्यपदार्थः तेन तस्मिन्नाह्निके हयवरट्सूत्र इत्यर्थः। तत्र अयोगवाहानामविशेषेण पाठः कर्त्तव्य इत्यस्य प्रयोजनकथनावसरे संयोगोपधासञ्ज्ञाऽलोन्त्यविधिद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधा इत्येतद्घटकद्विर्वचनस्य प्रयोजननिरूपणावसरे उरः कः उरः पः अनचि च अच उत्तरस्य यरोद्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धमयतीत्युक्तम्। द्वे वा स्त इतीति। यरोऽनुनासिक इति सूत्राद्वाग्रहणमनुवर्तत इति भावः। तत्र मानमाह। सूत्रकृतेति। निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलतीति भावः। अवसान इति। वाक्, वाक् इति भाष्योदाहृते। अन्यथा हलीत्येव वदेत्। द्विःप्रयोग एवेति। यथा षाष्ठं द्विर्वचनं द्विःप्रयोगरूपं न त्वादेशरूपं तथा आष्टमिकमिदमपीत्यर्थः। ननु षाष्ठं द्विर्वचनमादेशरूपमेवास्त्विति चेन्न। स्थाने द्विर्वचने

षष्ठीस्थानेयोगेति परिभाषया कैश्चिदि आटिटदाशिशदित्यादौ वस्नसाद, विव प्र-
कृतिप्रत्ययविभागसंमोहेन णेरनिटीति णिलोपानापत्तेः । किञ्च जिघांसतीत्य-
त्र सन्सकारेण विशिष्टस्य द्विर्वचने कुत्वन्न स्यात् । एतस्यापि द्विर्वचनस्य स्थाने
द्विर्वचनत्वे स्थाली स्थाता वत्सर इत्यादौ सकारस्य तकारस्य चैकस्य सद्वयात्मक-
तद्वयात्मकादेशे द्वयोर्भेदस्य वरनसादादिवाप्यबुद्धौ प्रत्येकं शरः परत्वबुद्ध्यसम्भ-
वेन शरः खय इति द्विर्वचनन्न स्यात् । यदि च न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीति भाष्योक्ते-
र्नायमात्रिक एकवर्णात्मकादेशः किं तर्हि वर्णद्वयात्मक एवेति न पूर्वोक्तदोष इति
मन्यते । तथापि दधिस्यति मधुस्यतीत्यादौ क्यचि सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्यचि ला-
लसायामित्यनेन सुगागमे अनचि चेति द्विर्वचनादेशे आदेशप्रत्यययोरिति षत्वा-
पत्तेः। सकारोच्चारणं लवणस्यति चोरस्यतीत्यत्र चरितार्थम् । यदि तु द्वित्वासिद्ध-
त्वान्नायं दोष इत्युच्यते तदा साधकान्तरमाह । यर इत्यादेरिति । न च स्था-
ने द्विर्वचनपक्षस्यापि स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थकत्वं षष्ठ्याः
कल्पयित्वोपपत्तिः कार्या एवञ्चोभयत्राप्यध्याहारोऽविशिष्ट इति वाच्यम् ।
द्विःप्रयोगपक्षस्योपपदविभक्तेरितिपरिभाषानुगृहीतत्वात् । न लक्ष्यभेद इति ।
यथा उदवोढामित्यत्र उदवह् स् ताम् इति स्थिते सिज्लोपादेरसिद्धत्वाद्धलन्त-
लक्षणायां वृद्धौ सत्यां वदोरोदित्योत्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति सि-
चि वृद्धिरिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । स्थानिवत्सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । स्थान्यादेशयो-
रिति । अश्वेदादित्यस्य स्थानिकार्यमादेशे न स्यादित्यनेनान्वयः । तत्स्थानापन्न-
इति लोकन्यायेन सिद्धिः स्यादत आह । स्वं रूपमित्युक्तेरिति । प्रत्यासत्तीति । आदे-
श स्थानिवदितिवाक्यजन्यशाब्दबोधे स्थानिनो विषयत्वात्तेनैवानल्विधावित्य-
त्राल्पदार्थविशेषणीभूतसम्बन्धाकाङ्क्षानिवृत्तावनुपस्थितकल्पनायाम्मानाभाव
इति भावः । यद्यपि तथा आदेशोऽप्युपस्थितस्तथापि स नाल्विशेषणं कष्टाय
क्रमत इति निर्देशात् । आदेशस्य स्थानिभूत इति । अत्राप्यादेशस्यैव स्थानी
वाक्यार्थघटक इत्यत्र प्रत्यासत्तिरेव प्रयोजिका । अनल्विधावित्यत्र च प्रसज्य-
प्रतिषेध एव । न पर्युदासस्तथा सति व्यूढोरस्केनेत्यादौ स्थान्यल्भिन्नकवर्गादा-
श्रयत्वेन णत्वापत्तेः । स्थान्यलाश्रयविधिभिन्नविधावित्यपि नार्थः । तथा सति
बभूविवेत्यत्रेड्विधौ वलादित्वं निमित्ततावच्छेदकत्वेनाश्रितन्तच्च स्थानिसम्बन्धि-

वकारघटितमिति स्थानिवद्भावो न स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे यद्धर्मवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते तस्य धर्मस्य स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालवृत्तित्व एव निषेधप्रवृत्तेः। प्रकृते च वलादित्ववैकल्यप्रयुक्ता नोपदेशाप्रवृत्तिः किन्त्वार्द्धधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्ता तच्च न तादृशमिति भावः। यदि तु यद्रूपवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिः प्रसज्यते स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालवृत्तिभिन्नतद्धर्माश्रयविधौ स्थानिवद्भावो भवतीत्यर्थ आश्रीयते तर्हि पर्युदासेपि न दोष इत्यवधेयम्। स्थानिभूत इत्यर्थनिवेशे मानमाह। अत एवेति। आद्यार्थनिवेशादेवेत्यर्थः। नन्वेवमारिरिषत्यत्र ऋधातोरिटि द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायामुरदत्वे रपरे कृतेऽरित्यस्याभ्यासत्वमलभ्यन्तस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्मत्वादेवास्य हलादिःशेषाप्राप्तिरत आह। ऋधातोरिति। पुनरिति। सञ्ज्ञायाः कार्यार्थत्वात्कार्यस्य च भेदे तत्तत्प्रयोजकसञ्ज्ञाया अपि भेदः प्रधानानुरोधेन कल्प्यते इति भावः। अत एव। आद्यार्थनिवेशादेव। यत्त्वस्तेनिवृत्तय इति। धिन्वन्तीत्यत्रेत्यर्थः। अपरविधावित्यस्य स्थानिभूतादचः परस्य विधौ नेत्यर्थः। तेन. नैधेय इत्यस्य सिद्धिः। अस्या एकदेशयुक्तित्वमुपपादयति। असिद्धवत्सूत्रेणेति। आयन्नासन्निति। अत्र स्वविधावपि स्थानिवद्भावादजादित्वमाश्रित्याट्सिद्धिः। प्रकारान्तरेण सिद्धत्वमेवैकदेशयुक्तित्वसाधकम्। ननु तस्यान्यथासिद्धत्वेपि धिन्वन्तीत्यस्य सिद्धिरेवैतादृशन्यासकार्या भविष्यतीत्यत आह। अस्यापीति। धिन्वन्तीत्यस्यापीत्यर्थः। इतिवार्तिक इति। अचः परस्मिन्निति सूत्रघटकपूर्वशब्दार्थस्यावधिसाकाङ्क्षत्वात्तदाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमिदं वार्तिकं वैयाकरण इत्यादावायाद्यप्रवृत्त्यर्थमिति च बोध्यम्। स्थान्यवयवाल्निवेशप्रयोजनमाह। प्रदीव्येत्यादाविति। तत्रापि स्थानिविशेषणप्रयोजनमाह। स्थान्यलीति। एवञ्च यत्फलितमत्यासत्त्या शेषपूरणेन च तदाह। यन्निमित्तेत्यादि। स्थान्यलसाधारणेति। अत्र स्थान्यलसाधारणेत्यस्य स्थान्यलितरावृत्तित्वे सति स्थान्यल्वृत्तित्वमित्यर्थोऽसाधारण्यनिवेशात्प्रतीयते, परन्त्वयन्न युक्तः। धिन्वन्तीत्यत्र वकारस्थान्युकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्य स्थान्यलितरस्यादिवृत्तितया विशेषणाभावेन विशिष्टाभावस्य सत्त्वात्स्थानिवद्भावापत्तेः। किन्तु स्थान्यल्वृत्तित्वमात्रं विवक्षितम् तथा चार्द्धधातुकत्वस्य स्थान्यकारवृत्तित्वेन न स्थानिवद्भावप्रसक्तिः। अत एव भोभगो अघो इति सूत्रभाष्योक्त

रेफवृत्तित्वस्य विसर्गेऽनतिदेशस्तत्र संगच्छते । नन्वेवमतृणेट् अवकात् । अचकाः । इत्यादौ सार्वधातुकत्वतिप्त्वसिप्त्वादिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकाइमादयो न सिध्यन्ति।तेषां स्थान्यल्वृत्तिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वादिति। प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विधायकत्वमेव स्यादिति भाष्योक्तनियमार्थत्वपक्षासङ्गतिरिति चेन्न । यथाऽग्रहीदित्यस्य सिद्धयेविशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटन्नामेति भाष्ये उक्तन्तेनैव न्यायेनैतेषां सिद्धिसम्भवात् । तथाहि । स्थानिस्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्म आदेशविधावुपात्तत्वविशेषणन्देयम् । एवञ्चादेशविधौ स्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तो यस्स्थानिस्थान्यवयवान्यतराल्मात्रवृत्तिधर्मस्तत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ननिमित्तके विधौ स्थानिवत्वन्न।अग्रहीऽलिटि दीर्घ इति विधावुपात्तं स्थानितावच्छेदकमिट्त्वन्तच्च नाल्मात्रवृत्तीति स्थानिवत्त्वसङ्गतिः । धिन्वन्तीत्यत्रादेशस्य यणो विधौ स्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तमिक्त्वं तच्च स्थान्यल्मात्रवृत्तीति तत्समानाधिकरणार्द्धधातुकत्वावच्छिन्नोद्देश्यक इण्न।स्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तञ्चोद्देश्यबोधकशब्दजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणत्वमेवञ्च हल्ङ्यादिलोपे न केवलं हल्त्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं किन्तु सुतिस्यभेदविशिष्टहल्त्वन्तन्निष्ठा चोद्देश्यतावच्छेदकताख्या विषयता नाल्मात्रवृत्तितावच्छेदकधर्मनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकताकेति तेषु निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन तत्तत्कार्यसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वसङ्गतिः । अत्र हल्ङ्यादिलोपे कार्ये उद्देश्यतावच्छेदकतयोपात्तं सुतिस्यभेदविशिष्टहल्त्वन्तन्निष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं विशिष्टहल्त्वन्तच्चात्र न तादृशाल्मात्रवृत्तितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमिति। अग्रहीदित्यत्र च स्थानितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमिट्त्वन्तच्च नाल्मात्रवृत्तितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवच्छेदकमिति स्थानिवद्भावनिर्वाहः। नचैवमपि वृक्षः प्लक्ष इत्यत्र विसर्गविधावुद्देश्यतावच्छेदकतयोपात्तस्य रत्वस्याल्वृत्तितया तत्समानाधिकरणसुप्त्वावच्छिन्नोद्देश्यकम्पदत्वन्न स्यादिति वाच्यम् । पदसञ्ज्ञायां यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेन रुत्वात्पूर्वं जायमानपदत्वस्य समुदायनिष्ठस्य स्थानिवद्भावेन विशिष्टबुद्धिसम्भवात् । न च साम्नी लोम्नी इमे इत्यत्र श्यादेशस्थान्यौकारनिष्ठस्वदित्त्वस्य श्यादेशेऽतिदेशासम्भवेन भवा-

भावाद्विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपः द्विवचनत्वस्यानतिदेशात् प्रगृह्यसञ्ज्ञा च न स्या-दिति वाच्यम् । ङान्तसञ्ज्ञाकरणेन औङ आप इतिसूत्रजन्यबोधीयोद्देश्यतायामित्त्ववदीङ्त्वावच्छिन्नत्वस्वीकारात् । ननु घेर्ङितीति गुणविधावुपात्तं स्थानितावच्छेदकं घित्वन्तच्च स्थान्यल्वृत्तीति स्थानिवद्भावासम्भवेन ङ्मे जन्तसूत्रस्थभाष्यविरोध इति चेन्न।तदन्तस्य घिसञ्ज्ञेति पक्षाभिप्रायेण तदुपपत्तेः।एवमेव कुम्भकारेभ्य इत्यत्राप्यादेशविधावुपात्तस्य स्थानितावच्छेदकस्यात्त्वस्यापीट्त्वतोऽल्यम्भविष्यति तदेतदुक्तम्विशिष्टं ह्येषोऽनल्मायतते इटन्नामित्यस्य व्याख्यावसरे भाष्यप्रदीपोद्योते । दीर्घ इडुदित्येवातिदेशकल्पनायां स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेव तच्च नाल्रूपमिति इट् इत्यादि न स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयम् एवञ्च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो योऽल् तत्सम्बन्धी च योऽल् तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणन्तादृशे विधौ हि निषेधोऽत्र च शब्दतो विशिष्टमेवानलमाश्रयते वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमल्मिति भाव इति।एतदाशय उक्तः । न च स्थानितावच्छेदके उपात्तत्वविशेषणदाने प्राचीनोक्तासाधारण्यनिवेशात्को विशेष इति वाच्यम् । स्थानितावच्छेदकधर्मस्योपस्थिततया तस्मिन्नुपात्तत्वविशेषणदानापेक्षयाऽसाधारण्यनिवेशेऽनुपस्थितिकल्पनायां गौरवस्य स्पष्टत्वात् । न चैवं व्याख्यानेपि मात्रपदस्य निवेशेऽसाधारण्यनिवेशकर्तृमतादविशेष इति वाच्यम् । आधेयत्वस्वनिष्ठाल्मात्रवृत्त्युपात्तधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयतासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशान्यतरविशिष्टो यो धर्मस्तद्धर्मसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यके विधौ स्थानिवत्त्वन्नेत्यर्थः । एतादृशोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशसूचनाय यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेरित्यत्रासाधारणेत्युक्तम् । नतु तस्य विशेषणत्वाभिप्रायेण । अणुदित्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनोद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतया बोधविषयतायाः अनुबन्धविनिर्मुक्ते स्वीकारेऽपि सानुबन्धकनिर्देशे स्थानित्वादेशत्वयोरनुबन्धविशिष्टे सूत्रोपात्ते स्वीकारात् । अत एव ङेर्यादेशस्य सुप्त्वादित्युक्तिसङ्गतिः । अल्मात्रवृत्तित्वञ्च येन सम्बन्धेन स्थानितावच्छेदकत्वन्तेन सम्बन्धेन विवक्षितम् । एवञ्च घ्यादिसञ्ज्ञया यत्र सञ्ज्ञिनः स्थानित्वं बोध्यते तत्र तादात्म्येन संज्ञाया एवावच्छेदकत्वन्तेन सम्बन्धेन च

तस्यास्स्वरूपेणापि सम्बन्धितया स्वस्वरूपस्य चानल्त्वेन स्थानिनिष्ठविषयताया अल्मात्रवृत्तिधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावस्स्फुट एव । एवमेवाच्छब्देनोपादाने बहुवचने भ्रत्येदित्यादावपि एतत्कल्पनायां कृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्ये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्य इति प्रयोगेष्वतिव्याप्तिप्रदर्शनपरभाष्यमेव मानमिति भाष्यतत्त्वविदामाशय इति दिक् । ननु स्थानिवद्भावस्वीकारे नायक इत्यत्राकादेशस्य स्थानिवद्भावेन हलादित्वादायादेशो न स्यादत आह । प्रत्यासत्त्येति । आयादेशप्रतिबन्धस्तु न शास्त्रीय इति भावः । प्राधान्यादिति । सर्वातिदेशानां कार्यार्थत्वादिति भावः । शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशादभिन्नरूपत्वे साधकमाह । भाष्येऽपीति । ननु कार्यातिदेशस्वीकारे इदमेव कार्यसाधकमिति लभ्यते । एवं सति यादेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ इति ग्रन्थानामसङ्गतिरत आह । तत्रापि चिन्तेति । यथा सुप्त्वव्यवहारे स्वादिपान्तसमुदायघटकत्वन्निमित्तं तस्य यादेशेऽभावेपि अनेनातिदेशेन सुप्त्वबुद्धौ तादृशव्यवहारो भवति पश्चात्स्वनिमित्तसद्भावबुद्ध्या सुपि चेतिशास्त्रं प्रवर्तते तथा सर्वत्र ज्ञेयमिति । परिवीरित्यादाविति । अत्र व्येञः क्विपि सम्प्रसारणे कृते स्थानिवद्भावेनैव तुग्दीर्घत्वयोः प्राप्तौ स्थानिवत्सूत्रस्यैवोभयविधायकत्वे तुकः परत्वाद्धल इति दीर्घ इति व्यवस्था न स्यादिति भावः । पक्षान्तरमाह । यद्वेति । किञ्चिन्निमित्तवैकल्येपीति । यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तवैकल्येपीत्यर्थः । आदेशः स्थानिवत्कार्यं प्रवर्त्तयतीति सूत्रार्थात् । ततः किं कार्यमित्याकाङ्क्षा ततो विधिशास्त्रपर्यालोचनम् । ततस्तत्कार्यनिर्णय इति यद्देशस्थितकार्यस्वरूपनिश्चयस्तद्देशीयपरत्वस्य विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः । एतदेव । पूर्वोक्तक्रममेव । उत्पत्तिदेशः । उत्पत्तिमन्निश्चयविषयकार्यबोधकशब्दघटितसूत्राधिकरणदेशः । क्वचित्तूपदेशदेश इति पाठः । स तु सुगम एव । अत्र । अनयोर्मध्ये । अत एव । आद्यपक्षस्यैतत्सूत्रभाष्यसम्मतत्वादेव । स्थान्यल्विधिप्रतिषेध इति । तत्र हि स्थान्यल्विधिरूपे कार्ये प्रतिषेध आहोस्विदल्मात्राश्रयकार्ये इति सन्दिह्यैवमुक्तम् । अत्र लघूपधत्वादीत्यादिनाऽदुपधत्वपरिग्रहः । लघूपधगुणादिरित्यत्रादिना वृद्धेः परिग्रहः । अत्र लघूपधगुणादीत्येवोक्तम् न त्वनेनातिदे-

शेनेति । तेनाद्यपक्षस्य भाष्यसंमतत्वं लभ्यते । पूर्वत्र किञ्चिन्निमित्तवैकल्येपीत्युक्तन्तत्र यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तद्भिन्नस्यापि कस्य चिदग्रहणशंकावारणार्थमाह । एवं यन्निमित्तेति । एवम् । पूर्वोक्तवत् । सर्वनिमित्तकत्वमिति । तेन सर्वस्मिन्नित्यत्र यञादित्वाभावाद्दीर्घो न । अन्यथा किञ्चित्पदेन यञादित्वस्यापि ग्रहणे स स्यादिति भावः । अत एव । तादृशसर्वनिमित्तकत्वादेव । इष्टवद्भावेनेति । अनेनेष्टत्वमेवातिदिश्यते । भत्वं तु यचि भमित्यनेन । वर्णाश्रयत्वमिति । तेन सुबन्तात्क्विजिति पक्षेऽन्तर्वर्तिसुपा यत्पदत्वन्तस्य णिलोपे जातेपि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं यत्तल्लुप्तेन बाधो नेति मनोरमोक्तं संगच्छते । प्रकृतसूत्रविषयेप्याह । सर्वातिदेश इति । तेन रामस्येत्यादौ न दीर्घः । शास्त्रीयमेवेति । शास्त्रबोधमेवेत्यर्थः । तेन वयादेशे स्थानिवद्भावेन तासौ नित्यानिट्त्वं न । तस्य स्थानिनि शास्त्रबोध्यत्वाभावात् । श्रौतस्यान्यादेशभावस्यैव । तस्य पुरस्स्फूर्तिकत्वात् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र पदशब्दोऽर्थवत्परः । अतएव । एकदेशविकृतन्यायस्य लौकिकत्वादेव । अत एव । अशास्त्रीयस्यापि विकारस्य ग्रहणादेव । आयसावित्यत्राऽसन्तनिष्ठं सुनिरूपिताङ्गत्वमेकदेशविकृतन्यायेन सान्ते आगतमिति नुमः प्राप्तिरत्र द्रष्टः शास्त्रीयत्वेप्यकारनिवृत्तिर्न शास्त्रीयेति भावः । एतदेव समर्थयितुं साधकान्तरमाह । अन्तादिवदिति । ननु शब्दैकदेशस्य विकारस्वीकारे शब्दनित्यत्वसिद्धान्तविरोध इत्यत आह । शब्दानित्यत्वमिति । रेखागवयवत्सर्वा विकारादिकल्पना वास्तविकन्तु नित्यत्वमेवेति भावः । अन्यत्वाभाव इति । आरोपितान्यत्वमित्यर्थः । तेन शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यग्रहात्ततो बोधानापत्तिरिति दूषणस्य नावकाशः । जातिव्यञ्जकेति । यत्र जातिव्यञ्जकावयवसंस्थानमस्ति तत्रैव लोकेऽयं श्वेत्यभेदप्रत्ययः । अभेदप्रत्यय एव व्यक्त्यैक्यसाधकस्स किञ्चिद्विकार एव । यत्र त्वङ्गन्तदधिकं वा विकृतन्तत्र शुनोयमवयवो न तु श्वेति व्यवहारः । शुनोयमिति प्रत्ययेन तु भेदस्यैव सिद्धिरिति भावः । प्राचीनानुरोधेनाह । किञ्चेति । परिच्छिन्नपरिमाणेति । परिच्छिन्नानुपूर्वीकसमुदायनिष्ठतयेत्यर्थः । प्रकृते च परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकस्तिङ्शब्दः । भाष्य इति । तत्र हि यथा द्रोणादिशब्दानान्न्यूनाधिकयोर्न प्रवृत्तिस्तथा सर्वेत्यानुपूर्वीविशेषोपादानेन कृतसंकेतस्य सर्वनामश-

दस्यापि सर्वकादावप्रवृत्तिमाशङ्क्य तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति समाहितम्। ननु शुनोऽधिकस्फोटादिविकारसत्त्वे द्रोणादिदृष्टान्तेनायं श्वा इति व्यवहारो स्यादिति चेत्। तत्रापि तदेकदेशन्यायेनैव तथा व्यवहार इति भावः। स्थानिवद्भावविषय एव विशेषो वक्तुं शङ्कते। न चेति। शङ्कायां स्थानिवद्भावेनेत्युपादानमन्तादिवच्चेति सूत्रं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति मतेम। प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति। तथा च न लोपापत्तिः। न चैतादृशे विषये यदि नलोपस्तर्हि तस्माच्छसि पुंसीत्येवास्तु। तस्मादित्यस्याक इत्यर्थः अचीति निवृत्तम्। अकः शसि परे पूर्वसवर्णदीर्घो भवतीति सूत्रार्थः, विधानसामर्थ्येन चात्रादेः परस्येत्यस्य बाध इति निर्विसर्गरूपे सिद्धे नकारादेशविधानं तच्छ्रवणार्थमिति नलोपो न भविष्यतीति वाच्यम्। तण्डुलानित्यादावित्यादिपदेन सर्वस्मिन्नित्यत्र तस्यापत्तिरित्याशयात्। न ह्यत्रापि नकारोच्चारणसामर्थ्यं वक्तुं शक्यम्। सर्वस्मिन्शय इत्यत्र शयवासेत्यलुकि संज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धतया गुरुसंज्ञायां प्लुतसिद्धेः फलत्वात्। अतएव। अतिदेशस्वभावसिद्धतादृशवचनबलादेव। ननु असिद्धवद्भावेपि यदि स्वाश्रयधर्मप्रयुक्तं कार्यन्तदाऽसिद्धवत्सूत्रमेव व्यर्थमत आह। असिद्धवत्सूत्रन्त्विति। पर्युदासत्व इति। अयम्भावः। अप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे प्रत्ययान्तभिन्नत्वं प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकं तदभावप्रयुक्तः प्रातिपदिकसंज्ञाभावस्तु न शास्त्रबोध्य इत्येतत्प्रयोजकप्रत्ययान्तत्वबुद्धिसम्पादकः स्थानिवद्भावो न स्यादिति। उत्तराभिप्रायस्तु यदि प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावः शास्त्रतात्पर्य्यविषयो न स्यात्तदार्यवत्सूत्रेण प्रत्ययान्ते न विधिर्नापि निषेध इति अप्रत्यय इति विशेषणं व्यर्थमेव स्यादिति तत्सामर्थ्याच्छास्त्रतात्पर्य्यकल्पनया सिद्धोप्यर्थः शास्त्रीयवद्भवतीति तत्सम्पादकस्थानिवद्भावो भवत्येव। अस्मिन्नर्थे साधकान्तरमाह। वेरस्कन्देरनिष्ठायामितीति। पर्य्युदासत्वे निष्ठाभिन्नकृत्त्वेन निष्ठासदृशे प्रत्यये एव षत्वन्न तु तिङन्त इति लभ्यते। प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासो वाक्यभेदश्च स्यादतो लाघवात्पर्य्युदासः। अत एव न्याय्यः। तिङन्ते षत्वाभावस्येष्टत्वे सम्मतिमाह वृत्त्यादीति। विस्कन्न इति। अत्र हि सर्वे सर्वपदादेशा इतिन्यायेन तशब्दस्य नशब्दादेशस्तस्याशास्त्रीयत्वेऽपि षत्वाभावे स्थानिवद्भावो

भवतीति। न चैचोयवायाव इति सूत्रेऽवीत्यनुक्तं नाद्वत्ययाद्यभावः शास्त्रता-
त्पर्य्यविषय इति नायक इत्यादिरूपप्रतिबन्धकस्स्थानिवद्भावस्स्यादिति वा-
च्यम्। पर्य्युदासलभ्येतिज्ञाप्यशरीरे निवेशेनैव दोषवारणात्। अत्र वृत्त्यादिस-
म्मतत्वेत्य पादानभाष्याननुग्रहरूपारुचिसूचनाय। अत एवाह। तस्य प्रसज्यप्र-
तिषेधत्व इति। तस्य। अनिष्ठायामित्यस्य। वस्तुतस्तूक्तार्थो लाघवात्कल्प्यते
तत्र न ज्ञापकापेक्षेत्याशयेनाह। केचित्तु भाष्य इति। अस्योक्तमित्यनेनान्वयः।
तेन सिद्धिरिति। लोकन्यायेन सिद्धिरित्यर्थः। नन्वशास्त्रीयस्याप्यतिदेशे तासौ नि-
त्यानिट्त्वस्याप्यदिनिष्ठस्य घस्लादेशे अतिदेशादुपदेशेऽत्वत इत्यस्य प्राप्त्या जघसि-
थेत्यत्र ऋतो भारद्वाजस्येति विकल्पापत्तिरिष्यते त्वत्र क्रादिनियमान्नित्यमिडि-
त्यत आह। अतिप्रसङ्गस्त्विति। न धातुलोप आर्द्धधातुक इति सूत्रप्रत्याख्यानपर-
भाष्यध्वनितश्चायं कल्पः। तथाहि। लोलुवः पोपुव इत्यादौ यङवयवयकाराका-
रयोः पृथग्लोपेऽच्प्रत्ययनिमित्तकगुणस्याचः परस्मिन्निति सूत्रेणाल्लोपस्य स्था-
निवद्भावादादौ प्रतिबन्धेऽपि यङवयवाकारमाश्रित्यैवोवङि पुनरज्निमित्तकल-
घूपधगुणस्याचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्निवृत्तिर्न स्यादुवङवयवोकार-
स्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् अशास्त्रीयस्याप्यतिदेशे तु स्थान्युकारनिष्ठस्या-
नादिष्टादचः पूर्वत्वस्य स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशादचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः
सिध्यतीति। अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्याशास्त्रीयस्यातिदेशादेव निराद्यादित्य-
त्रात उपधाया इति णौ वृद्धौ सर्वे सर्वपदादेशा इतिन्यायेन कृतेऽदो जग्धिरितिज-
ग्ध्यादेशस्य बधादेशस्य च नापत्तिः। अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य स्थानिनिष्ठस्य
कृतवृद्धिकेतिदेशादिति बोध्यम्। यदुक्तं क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेनेति तत्र सा-
धकमाह। ब्राह्मणकण्डूतिरिति। उवङ् यणि वेति। यदा कंड्वादयो धातवः प्र-
कृतित्वेनाश्रीयन्ते तदोवङः प्राप्तिः, यदा तु प्रातिपदिकाद्यक्प्रत्ययस्तदा यणा-
देशस्य प्राप्तिः। पूर्वोक्तं पर्य्युदासबोध्यमर्थं द्रढयति। अत एवेति। तत्राप्यतिदेशप्र-
वर्त्तनादेव। अत्रार्थे कैयटोक्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति। यत्त्वित्यादिना।
अनल्विधाविति विधिग्रहणादिति। अन्यथाऽनलीत्युच्यमानेन्यविभक्त्यर्थस्य क्रो-
डीकारो न स्यात्। विधिग्रहणे त्वलाश्रयविधिसामान्यग्रहणसिद्धिः। तेन प्राधा-
न्येनाप्राधान्येन वा यत्रालाश्रयणं तत्र सर्वत्र निषेधसिद्धिः। यत्र विधौ शब्दत इति।

एतन्निष्कर्ष उक्तः। अत्र सूत्रे विशेषेति। तथा च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इत्येषा परिभाषा न प्रवर्तते इति भावः। प्रपठ्येत्यत्र विशेषणतयाऽलाश्रयणे स्थानिवद्भावनिषेधोपि विधिग्रहणस्य प्रयोजनमितिव्याख्यानसामर्थ्यात्। न ल्यपीति सूत्रमप्यत्र ज्ञापकमित्याह। हलादिक्ङिन्निमित्तक इति। सामान्योपस्थापकसामग्रीकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभावमूलिकायास्सामान्यातिदेश इति परिभाषायास्त्यागेपि न ल्यपीति सूत्रस्य न चारितार्थ्यम्। प्रदाय प्रधायेत्यादौ स्थानिवद्भावेन कित्त्वस्य विशेषणतयाऽलाश्रयणान्निषेधस्स्यादत आह। अनुबन्धकार्ये त्विति। इति शेष इति। एतेन नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषान्तरन्नारब्धव्यमिति सूचयति। ध्वनितं चेदमिति। अनुबन्धानामलव्यवहाराभावस्वरूपं वस्त्वित्यर्थः। एवम्भगवतो ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्नेति या कल्पना साप्यनुबन्धानामलव्यवहाराभावसूचिकेति बोध्यम्। अच एवेति। अचः परस्मिन्निति सूत्रेऽनुवृत्तादेशपदार्थेऽच्पदार्थत्वं स्वप्रात्रनिवर्त्तकत्वरूपसम्बन्धः षष्ठ्यर्थः। अत एव चङिति। उक्तार्थस्वीकारादेव। चङ्परनिर्ह्रास इत्यस्य कर्त्तव्य इति शेषः। निषेध इति। क्लिलुगुपधात्वेति निषेधस्सार्थकत्वं इत्यर्थः। यलोपो न स्यादिति। स्वाश्रयनिवृत्तेरप्येतत्सूत्रसाध्यत्वात्। ननु युवजानिरित्यत्र यलोपविधिम्प्रति न स्थानिवदित्यनेनापि गतार्थमत आह। वैयाघ्रपद्य इति। यद्यत्र स्थानिवद्भावः स्यात्तदा पद्भावो न स्यात्। आदीध्य इति। अत्र स्थानिवद्भावे यीवर्णयोरिति लोपस्यापत्तिः। स्वाश्रयद्व्यचत्वनिवृत्तेरिति। गौणी मुख्या वा सङ्ख्या पूर्वां सङ्ख्यां बाधत इति न्यायात्। निगाल्यत इति। अत्राचि विभाषेति लत्वम्। पटयतीति। टिलोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावृद्धिर्न भवति। लघूपधत्वेति। अदुपधत्व इत्यर्थः। व्याख्यानाच्चेति। परस्मिन्नित्यस्य श्रवणाद्यदि परस्यावधित्वं तदा लवन इत्यत्र गुणनिमित्तल्युणिनमित्तकस्य स्थानिवद्भावेऽवादेशो न स्यादित्थं च किरतौ लवन इति निर्देशासंगतिरितिभावमूलकादित्यर्थः। तस्यैव। अच एव। पूर्वसम्बन्धिन्येव शास्त्रविधेय इति। अत्र मानमजादेरित्यादिनिर्देशः, अन्यथा घेर्ङितीति गुणस्य स्थानिवद्भावे सति ङसिङसोरिति पूर्वरूपानापत्तिः, सूत्रन्तु सेगोशब्दान्ङसिङसोश्चरितार्थम्। अधिकार्थसङ्ग्रहार्थमाह। वस्तुतोऽत्रेति। तन्त्रमिति। विवक्षितो यावानर्थस्स पर्य्यायशब्दान्तरेण न बोध्य-

ते इति बोद्धुः श्रोतुश्च शब्दतन्त्रेणैवानेकार्थप्रतीतिरिति भावः। भावइत्यन्तार्थमाह। तत्स्थिताविल्यर्थ इति। तन्त्रनिर्देशे मानमाह। अत एवेति। द्वितीयार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। भाष्यसम्मतिरप्यत्रार्थ इत्याह। प्रकृतसूत्रेऽपीति। भावसाधनविधिशब्दपक्षे यद्ययमेवार्थस्तदा निगाद्यते एवमादिपूर्वोक्तार्थप्रयोजनासंगतिरत आह। सोऽपीत्यर्थं इति। साधारणमिति। तत्र कार्य्यशब्दवादे स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणवृत्तित्वं सप्रतियोगिसमयवृत्तित्वरूपम्। नियत्वपक्षे तु तज्ज्ञानघटितम्बोध्यम्। प्रकृत इति। सुध्युपास्य इति प्रयोगे। नन्वत्र द्विर्वचनादिग्रहणं व्यर्थन्तेषां त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वात्तेषु कर्तव्येषु स्थानिवद्भावस्याप्रसक्तेरत आह। अत्र द्विर्वचनेति। अत्रान्येति न ज्ञाप्यांशप्रविष्टं किन्तु फलमन्यत्र। एतत्सूत्रविषये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनादिग्रहणस्याकरणमेव भाष्यकृत्सम्मतमेतच्च द्विर्वचनग्रहणस्य ज्ञापकत्ववर्णनावसरे ज्ञाप्यं वचनं वतिघटितातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरित्येव। एवञ्च स्थानिवदादेश इत्यस्याद्यन्तादिवच्चेत्यस्य व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यस्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः। प्रथमे प्रयोजनमाह। तेन राम इत्यादाविति। द्वितीयस्य प्रयोजनममी चीरपेण। अत्रैकादेशे अदस्शब्दसंबन्धित्वम् तथैकादेशे एकाजुत्तरपदत्वमन्तादिवच्चेत्यनेन। तृतीयस्य प्रयोजनमचैषीदित्यत्र सदेवान्यचदित्यत्र च सिचः सिपश्च सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात्षत्वं व्यपदेशिवद्भावेन। वस्तुतस्तु वतिघटितानामतिदेशानां त्रिपाद्यामन्येषान्तु प्रवृत्तिरेव। अचः परस्मिन्नित्यस्य तु सर्वथा प्रवृत्तिरेव न किन्तु क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरेवञ्च तस्य दोष इत्यपि नापूर्वमिति विशेषसूचकं द्विर्वचनादिग्रहणम्। तेनेत इति। भावसाधनत्वेन। पदचरमावयवकर्मके विधाने न स्थानिवदिति वाक्यार्थनिष्पत्तौ एषो यनित्यत्र विधेयस्य लोपस्याभावरूपस्य पदानवयवतया तस्मिन् कर्त्तव्ये निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेनहल्परत्वाभावेन लोपो नाऽनेन सूत्रेण पदचरमावयवस्य प्रापकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात्। कानि सन्ति कौस्त इत्यत्र प्रापकः एषो यनित्यत्र प्रतिबन्धकस्थानिद्भावो निषिध्यते। अत्र पदेऽन्त इतीति। अन्तशब्दस्य चरमावयववाचकतया पदे परतश्चरमावयवः पूर्वपदस्यैव सम्भवतीति तत्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भावः परपदस्थाजा-

देशस्यैवेति तदेकवाक्यतया षष्ठीसमासपक्षेऽपि तादृश एवाजादेशो गृह्यते वेंतस्वानित्यत्र तु न तथा पदचरमावयवसकारस्थानिकरुत्वस्य प्रतिबन्धकस्स्थानिवद्भावो भवत्येव। परपदस्थाजादेशस्य स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः। न चैवमिति। अस्यापूर्वत्वपक्षेऽनेन उपपादितरीत्या क्वाचित्कत्वकल्पने तु तस्यैव। अत एव। पदचरमावयवातिरिक्तस्य चैपादिकस्य ग्रहणादेव। इदमत्र बोध्यम्। यद्यपि वेतस्वानित्यत्र पदान्तविधिशब्दे षष्ठीसमासपक्षे स्थानिवद्भावनिषेधः प्राप्नोतीत्याशंक्यपदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन निषेधाप्राप्त्युपपादनं यदि तदा लोपः शाकल्यस्येति सूत्रव्याख्यावसरे वृक्षव् करोतीत्यत्राश्रग्रहणाभावेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधज्ञाने पदान्तत्वज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति निषेधाप्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणरीत्या निषेधो न प्राप्नोतीति सप्तमीसमासप्रदर्शनवैयर्थ्यशङ्का भवति तथापि न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये पदान्तविधिशब्दस्य कानि सन्ति कौ स्त इति प्रयोगे निषेधप्रवृत्तिः प्रयोजनमित्युक्तं तत्प्रामाण्येन यत्र पदान्तत्वं सिद्धं तत्र निषेध इति कल्प्यते। वेतस्वानित्यत्र तु पदान्तत्वन्न सिद्धमिति निषेधो न प्रवर्तेत परन्तु सूत्रस्थपदान्तशब्दस्य पदान्तत्वपरतया स्वादौ पूर्वम्पदमिति पदत्वे कर्तव्ये निषेधप्रवृत्तिः तसौ मत्वर्थ इति भत्वे तु निषेधप्रवृत्त्यभावात्स्थानिवत्त्वे नैतदकारान्तमिति न भत्वेन पदत्वबाधः। यदि तु सप्तमीसमासेन परपदस्थाजादेशस्यैव स्थानिवद्भावनिषेधस्तदात्र न निषेधप्रवृत्तिरिति पदत्वबाध एव इत्युपाध्यायानुयायिनः। वस्तुतस्तु द्विर्वचनशब्दस्य शास्त्रीयार्थबोधकतया पदान्तशब्दोपि शास्त्रीयार्थस्यैव बोधकस्तत्साहचर्य्यादिति युक्तम्। वेतस्वानित्यत्र रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये निषेधः प्रवर्त्तते। न च पदसञ्ज्ञा न पदचरमावयव इति वाच्यम्। तस्याः कार्य्यार्थत्वाद्रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्सम्पादकपदसञ्ज्ञाया अपि पदचरमावयवत्वेन ग्रहणमिति पूर्वपक्ष्याशयः। सिद्धान्त्येकदेशिना तु समाहितम्भसंज्ञा बाधिका भविष्यति। तस्यायम्भावः। यदि पदचरमावयवसम्पादकस्यापि पदचरमावयवत्वेन ग्रहणन्तदा सान्तनिष्ठपदत्वाप्रतिबन्धसम्पादकत्वाद्रुत्वप्रापकं भत्वं पदचरमावयवप्रापकत्वात्पदान्तशब्देन गृह्येत। न च भत्वम्पदत्वप्रतिबन्धकं न तु पदत्वाप्रतिबन्धसम्पादकमिति शङ्क्यं भत्वे कर्त्तव्ये टिलोप-

स्य स्थानिवद्भावः क्रियते ततश्च पदत्वं भवतीति भत्वप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावप्रयोजकज्ञानविषयत्वाद्भत्वम्परम्परया रुत्वतम्पादकत्वात्पदत्वाप्रतिबन्धकमिति व्यपदिश्यत इत्याशयात् एवम्पदचरमावयवे भत्वे कर्त्तव्ये टिलोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधाद्भसंज्ञया पदत्वबाधाद्रुत्वन्नेति भावः। परं त्वेवं रीत्या समाधाने महान् क्लेश इत्यत आह। अत्र एदेऽन्त इतीति। पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्येत्यर्थस्यावश्यकत्वमाह। अत एवेति। तादृशार्थकल्पनादेव। महिष्मानित्यत्रेति। अत्र भत्वविषयता नेति भावः। एवं चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावो भवत्येव। ननु जश्विधिम्प्रति न स्थानिवदिति निषेधस्यादत आह। सूत्रे जश्पदेनेति। चर्सन्निहितेति। प्रकृतसूत्रे चर्सन्निहितपाठेन यस्य जशश्चर्सन्निधानं तस्यैव ग्रहणमिति भावः। नन्वन्तरङ्गे जश्त्वे बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वन्न भविष्यतीत्यत आह। कार्य्यकालपक्ष इति। यत्तु जश्त्वन्नेति। वस्तुतो झलां जशोऽन्त इत्यत्र झल्पदस्य विशेषणाज्झलन्तपदस्यालोऽन्त्यस्य जशित्यर्थेन सिद्धेऽन्तग्रहणात्पदान्तस्यैव झलो जश् भवति न तु लोपकृतपदान्तस्यापीत्यर्थस्य क्रोडीकाराज्जश्त्वे प्राप्तिरेव नेति तन्न। भ्रस्जेर्णिचि क्विपि भ्रट्भ्रडित्यसिद्ध्यापत्तेः। अत्र हि संयोगस्य लोपकृतमेव पदान्तत्वम्। किञ्च बुधमाचष्टे बुधयति। बुधयतीति भुदित्यस्य सिद्धिर्न स्यात्। किञ्चैतत्सूत्रभाष्ये भावसाधनविधिपक्षे ब्रह्मबन्धू ब्रह्मबन्ध्वे इत्यत्र जश्त्वम्प्राप्नोतीतिशङ्कितम्। तत्र कैयटः ऊङनूङोरेकादेशऊङ्ग्रहणेन गृह्येत तस्मिन्स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य जश्त्वं स्यात् इति तदेतद्विरुध्येत। धकारो न हि पदान्त एव। नन्वेवं गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे उत्तरपदस्य पदत्वाभावेन पदेऽन्त इति समासे गोचेत्यत्राच इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादवङादेशापत्तिरत आह। गोचेत्य दाविति। सा हि तस्य धनक्रीतेत्यत्र यथा। नन्वेवमपीदमनुपपन्नमुत्तरपदत्वे चेति निषेधेनोत्तरपदस्य पदत्वाभावादत आह। उत्तरपदत्व इति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति हि वार्त्तिकम्। उत्तरस्य पदत्वे उत्तरपदत्वे उत्तरपदशब्दपरोऽत्रोत्तरशब्दः पदैकदेशलोपात्। एवञ्चोत्तरपदस्य पदत्वव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणन्नेत्यस्यार्थः। परमवाचा। परमवाचे। गोदुहा श्वलिहा अत्रोत्तरपदस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्कुत्वघत्वढत्वादीनि न। अपदादिवि-

धाविति किम् दधिसेचौ दधिसेचः अत्रोत्तरपदस्य पदत्वे सात्पदाद्योरितिनिषेधसिद्धो भवति। न च माषकुम्भवापेनेत्यत्र कुम्भशब्दव्यवायेन यः पदव्यवायेनेति निषेधस्स न स्यात्। कुम्भशब्दस्य उत्तरपदत्वे नेति पदत्वनिषेधादितिवाच्यम्। अपदादिविधाविति पर्य्युदासादुत्तरपदस्य कार्य्यित्वे एव प्रवृत्तिस्वीकारात्। न च पूर्वंदण्डिप्रिय इत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्दे तद्धितार्थेति समासे दण्डिन्नित्यस्य नलोपात्मककार्य्याधिकरणतया प्रत्ययलक्षणनिषेधे सति नलोपो न स्यादिति वाच्यम्। उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्यैवोत्तरपदस्य ग्रहणात्। न चैवं सति माषकुम्भवापेनेत्यत्र कुम्भपदस्य मध्यमपदत्वाक्रान्ततया निषेधाविषयत्वेन पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धो कार्य्यित्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तस्य ग्रहणात्। एवञ्च माषस्य कुम्भो माषकुम्भः। माषकुम्भस्य वाप इति षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषे कुम्भशब्दस्य तंत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्ततया तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्य्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। न चैवमपि पूर्वदण्डिप्रिय इत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषे यत्समासोत्तरपदत्वं दण्डिन्नित्यस्यतत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्ततया निषेधापत्तिरिति वाच्यम्। तत्समासप्रयोजकैकार्थीभावप्रयोज्यसमासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वस्यैवस्वीकारात्। प्रकृते चोभयसमासप्रयोजकैकार्थीभावस्यैकत्वेन दण्डिन्नित्यस्य विवक्षितमध्यमपदत्वमस्त्येव। न चैवम्परमवाचेत्यादौ वागादिशब्दस्यैतत्समासीयमध्यमपदाप्रसिद्ध्या विशिष्टार्थाप्रसिद्धिरिति प्रक्रान्तप्रयोजनस्यैवासिद्धिरिति वाच्यम्। तत्समासीयमध्यमपदानाक्रान्तत्वस्य तत्समासीयचरमपदाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वविशिष्टपदत्वानाक्रान्तत्वमर्थात्। अतद्धित इत्यस्य प्रत्याख्यानाय पदे व्यवाय इत्यर्थस्यावश्याकत्वेन च कार्य्यित्वनिवेशावश्यकत्वादन्यथा वापशब्दस्य पदत्वाभावेन माषकुम्भवापेन इत्यत्र निषेधो न स्यात्। न चैवं सति परमदण्डिनावित्यादौ ङमुट् स्यादिति वाच्यम्। अजादेः पदस्येतिव्याख्यानात्। न च सुगण्यीशावित्यत्र ङमुडागमो न प्राप्नोति। ईशशब्दस्य मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वात्कार्य्यित्वाच्चेति वाच्यम्। पूर्वोक्तवत्पदान्तत्वनिमित्तकविधावित्युपादानेनैतत्सङ्ग्रहात् न चैवं मध्यमपदत्वे तत्समासीयत्ववि-

धीषणं व्यर्थम् । कुम्भशब्दस्य वापशब्दस्य वा पदत्वमनायासेन सिध्यति पदव्यवायेऽपीति निषेधस्य पदान्तत्वनिमित्तकविधित्वाभावादिति वाच्यम् । दधिसेचिशयः । दधिसेचिवास इत्यादौ शयवासवासीति सप्तम्या अलुकि सेक्शब्दस्य पदान्तत्वनिमित्तककुत्वाभावार्थम्प्रत्यासत्तिलभ्यस्य तत्समासीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अत एव गोधुग्धा सेत्यस्य च सिद्धिः । न च पदे व्यवाय इत्यर्थे वापशब्दस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेश इति यदुक्तं तत्पद इत्यत्र पदशब्दस्य पदत्वयोग्यपरत्वे नाप्यन्यथासिद्धमिति वाच्यम् । शास्त्रान्तरसङ्केतितोत्तरपदशब्दस्य तादृशेऽर्थे लक्षणापेक्षया स्वशास्त्रसङ्केतितपदशब्दस्य लक्षणानौचित्यादिति दिक् । नपदान्तसूत्रे पदेऽन्त इत्यत्र पदशब्दस्य लक्षणयापि गोचेत्यस्य सिद्धिरित्यभिप्रायेणाह । पदे इतीति । एतत्सूत्रभाष्येति । पूर्वत्रासिद्धे च । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । वरेयलोपस्वरवर्जमेतावदेव यद्यपि तत्रोक्तन्तथापि दीर्घस्याप्युपलक्षणमेतदित्याशयेनाह । वरेयलोपस्वरदीर्घग्रहणवर्जमिति । अयम्भावः । यद्यपि दीर्घग्रहणस्य प्रतिदीव्न इति प्रयोजनं पूर्वत्रासिद्धत्वेन सिध्यति तथापि कमेर्णिङिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सपादसप्ताध्यायीस्थस्यापि दीर्घस्य ग्रहणमिति दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत्रत्यभाष्यमुपलक्षणम् । तत्र हि कमेर्णिङोङकारस्य णेरनिटीत्यत्र णिसामान्यग्रहणार्थत्वमुक्त्वा ङकारस्यात्मनेपदार्थत्वमप्युक्त्वाऽस्य प्रतिषेधस्य बलवत्त्वेन कामयत इत्यत्र क्ङिति चेति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति शङ्कितम् । इक्प्रकरणादिग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्यज्ञानेन शङ्केयम् । एवमेव चान्ते समाहितं सिद्धान्तिना । मध्ये सिद्धान्त्येकदेश्याह एवन्तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्ङिप्रतिषेधो भवतीति । यदयन्न कम्यमिचमामिति मित्वप्रतिषेधं शास्ति । पूर्वपक्ष्याह । अर्थवान् मित्वप्रतिषेधः कामयमानम्प्रयुङ्क्त इत्यर्थे णिङन्तात् णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं माभूदिति नैव वा णिचि वृद्धिः प्राप्नोति क्ङिति चेति प्रतिषेधात् । सिद्धान्त्येकदेश्याह क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणान्न तस्या या वृद्धिस्तस्याः प्रतिषेधः । नैव णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति णिङा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तच्चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति । तत्कमेर्णिङि माभूत् किन्तु नःकारणन्तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत यथाप्राप्तं क-

मिर्ह्रस्वत्वम्। तत्रायमर्थः ह्रस्वग्रहणं न कर्त्तव्यम्भवति प्रकृतमनुवर्त्तते मितां ह्रस्व इति। अशमि। अशामि। शमम्शमम्शामम्। शामम्। इत्यत्र सिद्धं न सिध्यति। नोदात्तोपदेशस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति। चिण् कृतोः स प्रतिषेधः णिव्यवहितेषु तर्हि यङ् लोपे चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं स्यात्। शमयन्तम्प्रयोजितवान्। अशमि। अशामि। शंशमयतेः अशंशमि। अशंशामि। किम्पुनः कारणं न सिध्यति चिणमुल्परेणौ मितमङ्गानां ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। यश्चात्र णिश्चिणमुल्परो न तस्मिन् मिदङ्गम्। यस्मिन् मिदङ्गं नासौ चिणमुल्परः। णिलोपे च कृते चिणमुल्परः। स्थानिवद्भावान्न चिणमुल्परः अथ दीर्घोन्यतरस्यामित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत् सिध्यति। एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदित्यजादेशस्य स्थानिवत्प्रतिषेधस्सिद्धो भवतीत्युक्तम्। एतेन। भाष्यप्रवृत्तेन चैपादिकातिरिक्तोपि दीर्घो न पदान्तेति सूत्रे दीर्घग्रहणेन गृह्यते इति स्पष्टमेव लभ्यते। न च हेडधातोर्घटादिपठितात्णिजन्ताच्चिणि अहिडिअहीडीति रूपं दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने सिध्यति। ह्रस्वविकल्पे तु अहिडि अहेडीति स्यादिति रूपभेदस्य स्पष्टतया कथमेतत्प्रघट्टकमिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन हेडधातोर्घटादिपाठस्याप्रामाणिकत्वात्। न च क्ङिति चेति सूत्रस्थस्य तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादिति वार्त्तिकस्य विस्मरणेन तत्प्रघट्टकमित्येकदेश्युक्तत्वात्र प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्योपलक्षणत्वे मानं नास्तीति वाच्यम्। चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति सूत्रस्थभाष्यसंवादेनात्यभाष्ये दीर्घग्रहणस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वात्। तत्र हि अशंशमि अशंशामीत्यत्र यङ्व्यवधाने स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। दीर्घविधिम्प्रतीति। एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति। समानाश्रयवचनात् सिद्धमित्युक्तम्। तथा ऊकाल इति सूत्रे भाष्येपि तत्पाठस्याप्रामाणिकत्वं ध्वनितम्। तत्र ह्युकालो ह्रस्वसंज्ञक इति वाक्ये ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञाप्रसङ्ग इति शङ्कायां कालग्रहणेन समाधाय अथ वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यतीत्युक्तम्। तत इदन्तर्हि ह्रस्वसंज्ञावचने प्रयोजनम्। एच इग्घ्रस्वादेश इति। अन्यथा ह्रस्वो नपुंसके णौ चङि ह्रस्व इत्यत्र च त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु एच इगिति वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्यात्। एतेनापि घटा-

दिवु इडगातौ: पाठोऽप्रामाणिक इति लभ्यते। अन्यथा हिडयतीति रूपसिद्ध्यर्थं मितां ह्रस्व इत्यत्राऽपि तथा पाठस्यावश्यकतया तत्रैव गौरवोद्भावनं विरुध्येत। अत्र वार्तिकम्। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्। स्वरे यथा। आकर्षिकः चकीर्षकः जिह्नीर्षकः। आकर्षिक इत्यत्र ष्ठलो लित्त्वात्ककाराकारस्योदात्तत्वम्भवति। लित्त्वसामर्थ्यादव्यवहितस्यापीति चेत्। आकारस्यापि स्यात्। चिकीर्षक इत्यादौ ण्वुलो। लित्त्वादिकारस्योदात्तत्वंभवति। अन्यस्त्वादेशः स्थानिवदेव पञ्चारत्न्यो दशारत्न्य इति अत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावादिगन्तकालकपालेति स्वरो भवति तथा बहुखट्वकः अत्र ह्रस्वत्वस्य स्थानिवद्भावाड्स्वान्तेन्त्यादिति स्वरो न भवति। दीर्घे यथा प्रतिदीव्नः यो ह्यन्य आदेशस्स्थानिवदेवासौ भवति किर्य्योर्गिर्य्योरिति। यलोपे यथा ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः यो ह्यन्य आदेशस्स्थानिवदेवासौ भवति वाय्वोः अध्वर्य्वोरिति एतच्चान्यथासिद्धमिति भाष्ये उक्तम्। लोपोपि प्रकृतः आदेशोपि विधिग्रहणमपि दीर्घादयोपि निर्दिश्यन्ते केवलं तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्त्तव्यम्। प्रकृतसूत्रस्थो लोपशब्द आवर्त्यते प्रकृत इत्यस्य प्रस्तुत इत्यर्थः। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यानम्। अत्र क्वौत्यंशो द्विधा व्याख्यातः। क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् क्वौ विधिम्प्रति न स्थानिवदिति विधावित्यस्याध्याहारः त्क्वौ इत्यस्याहत्या आदेशेन सम्बन्धात् क्विनिमित्तो ऽजादेश इत्यर्थेन क्वौ लुप्तमित्यस्य लाभः। अस्योदाहरणम्। कण्डूरिति कण्डूयतेरप्रत्ययः। अत्र यण् न यलोपश्च भवति। यद्यपि यलोपविधिम्प्रतीत्यनेन यलोपः सिध्यति तथापि यणादेशाभावो मुख्यम्प्रयोजनम्। पिपठिषतेरप्रत्ययः। पिपठीः अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधाद्दीर्घस्सिध्यति। यद्यप्येतद्दीर्घविधिम्प्रति न स्थानिवदित्यनेन सिध्यति तथापि रुत्वमेतत्साध्यमेव। यद्यपि पदान्तविधिम्प्रतीत्यस्य षष्ठीसमासे प्राप्तिस्तथापि सिद्धान्तिसम्मते सप्तमीसमासे तदप्राप्तिरेव। लावयतेर्लौः पावयतेः पौः अत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावादूण् न प्राप्नोति। यदि तु च्व्यल्लोपाविय्ङिति वचनसूचितपूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं णिलोपस्ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिरिति प्रक्रिया न तु वान्तस्य क्वौ परतोऽङ्गत्वमिति नाचीठ् तदा लवमाचक्षाणो लौः पौरिति लवशब्दादाख्याने णिचि टिलोपे वकारस्य ऊठ् क्रियते स णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न स्यान्नु

क्वौ विधिम्प्रतीति वचनेन तस्यापि सिद्धिरिति चेत्तदा ण्यन्तदिवधातुप्रकृतिक-क्विबन्तस्य द्यूरित्यत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न स्यात्। न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावादुकारस्य वृद्धिस्स्यादिति वाच्यम्। उठ आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। यदि चेदमपि क्वौ विधिम्प्रतीत्येव सिद्धमित्युच्यते तदा स्यत्यादिति सूत्रभाष्योदाहृतं सखीयतेः सख्युरिति रूपमन्यथा न स्यात् अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो यणादेशे प्रत्ययनिमित्तके कर्त्तव्ये स्यात्। तथा गोमत्यतेर्गोमानिति उगिदचामिति सूत्रे भाष्योदाहृतम् ण्यन्तपदेः पात् पद इति येन विधिरितिभ्याष्योदाहृतं स्थानिवद्भावान्न स्यात्। प्रथमेऽल्लोपस्यस्थानिवद्भावात्सर्वनामस्थानपरत्वाभावान्नुम् द्वितीये णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् पद्भावश्च न स्यात्। तथा युष्मानस्मान्वा आचष्टे युष्मयति अस्मयति ततः क्विप् त्वम् अहम्। अत्र णिलोपे सौ त्वाहौ साविति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत्। ननु भाष्ये लवमाचचाणौ लौरित्यस्य साधनावसरे नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तन्न स्थानिवदित्युक्तं तदेतद्विरुध्येत इति चेन्न नैवं विज्ञायते इत्यस्यैवमेव न विज्ञायते किं तु क्वौ विधिम्प्रति न स्थानिवदित्यपि, एवञ्च लवमाचचाणौलौरित्यत्र णौ वकारलोपस्य ऊठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावस्सिध्यति। एवञ्चार्थद्वयमपि लक्ष्यसिद्धये आश्रीयते इति भावः। लुका लुप्तं न स्थानिवत्। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः पञ्चाग्निः शताग्निः अत्र स्त्रीप्रत्ययलुकस्स्थानिवत्त्वादानुक् ऐकारश्च श्रूयेत। उपधात्वविधिम्प्रति न स्थानिवत्। पारिखीयः परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखे भव इति वृद्धादकेकान्तखोपधादिति छो न स्यात्। चङ्परनिर्ह्रासे न स्थानिवत्। वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन अत्र योसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावादुपधाह्रस्वत्वन्न प्राप्नोति न चाचाप्युपधात्वविधिम्प्रति न स्थानिवदित्येवसिद्धम् तस्य निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। अत्रैतद्वचनस्यैव मानत्वात्। अत एव पटयतीत्यत्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावस्सिध्यति। कुत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। अर्चयतेरर्कः मर्चयतेर्मर्कः अत्रौणादिके कप्रत्यये तस्मिन् कुत्वं णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नप्राप्नोति। शास्त्रत इति। यथा लिट्धुगित्यादौ स्वौजसेत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तस्य स्वादेर्हल्ङ्याब्भ्य इत्यादिना लोपविधानम् ण्यल्लोप इत्यादिविषयसङ्-

ग्रहणार्थेत इति। अवर्जनीयतयेति। विषयभानप्रयोजकसामग्रीसन्निधाने तज्ज्ञानं न जायतामितीच्छायामपि तज्ज्ञानं भवत्येव। तत्सामग्रीति। ज्ञानसामग्रीत्यर्थः। ननु यत्र लोपविधानं तत्र प्रसक्तवर्णकृतसत्तानिवृत्तिः शास्त्रतो लभ्यते न तु तस्य वर्णस्याभाव इति चेन्न। समनियताभावानामैक्यस्वीकारात्। ननु स्वं रूपमिति शास्त्रसत्त्वाददर्शनशब्दस्यैषा संज्ञा स्यादत आह। अर्थस्यैवेति। लक्षणयाऽदर्शनप्रतिपाद्यस्योच्चारणकृतसत्ताभावस्य। व्याख्यानादिति। महासंज्ञाकरणरूपात्। निपातएकाजनाङिति निर्देशाच्च। अदर्शनशब्दस्य संज्ञित्वे चानाङित्यस्य प्रथमान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः। स्वंरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तु प्रकृतेऽर्थे कार्यं बाधाभावेनार्थग्रहणे बाधकाभाव इति। ननु ग्रामस्य दर्शननिरूपिताधिकरणत्वमस्त्येवेत्यत आह। तत्त्वे त्विति। ननु पित्कृतः प्रत्ययत्वात्तेन प्रकृत्याक्षेपेण चपु जत्वित्यत्र न पूर्वोक्तदोष इत्यत आह। कृत्प्रत्ययेनेति। अतिदेशतः प्रत्ययलोपशास्त्रतस्स्थानिवत्त्वेन वा। यदि परदेशावच्छेद्यत्वविशिष्टप्रत्ययज्ञानस्य प्रकृतिज्ञानं व्यापकं स्यात्तदा कृत्प्रत्ययेन प्रकृतेरनुमानात्मकाक्षेपस्स्यात्तत्तु न सम्भवति अत्रैव व्यभिचारात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरेव तुग्भविष्यतीत्यपि न वक्तुं शक्यम्। उत्तमैकाभ्यामिति निर्देशेन यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र षष्ठ्यन्तस्य यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरित्यस्य नियमेनोपस्थितिस्तदाद्याद्यदिनिमित्तत्वेनाभिप्रेतस्य प्रत्ययस्य तदाद्यन्तार्थसत्तां विना निमित्तत्वानुपपत्तिरस्यात्साधुना नेति भावः। विनिगमनाविरहादिति। यणो मय एतयोर्मध्ये एकतरस्य पञ्चम्यन्तत्वमेवापरस्य षष्ठ्यन्तत्वमेवेत्यत्र साधकयुक्त्यभावादित्यर्थः। त्रैपादिकत्वादिति। पक्षद्वये त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरभिप्रेतत्वात्। ननु विसर्गद्वित्वेनाधिक्याच्चत्वारीत्यसङ्गतमत आह। धकारयकारयोरितीति। नन्वेकस्य धकारस्य जश्त्वेन दकाराद् द्विधत्वमनुपपन्नमत आह। प्रक्रियायामिति। एकस्या आकृतेस्स्वरूपस्य कृतः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्या इति न्यायो यथाऽन्यत्राश्रीयते। अत एव गवामश्वानाञ्च स्वामीत्येव प्रयोगो न तु गवां स्वामी अश्वेषु चेति तथाऽत्रापि द्वित्वाकृतेर्धकारविषये प्रयोगे यकारस्यापि द्वित्वेनेवोचितन्न तु तदभाव इत्यभिप्रायेणाशङ्कते। एकस्या इति। अत एव व्रीहीणां

यागसाधनत्वेनोपादाने यवोपादानं न भवति। सार्थकानेकेति। अत्रार्थशब्दोऽभिधेयपरः फलपरस्य प्रकृते द्वित्वविषये नैकस्यापि संभवः गवां स्वामी अश्वेषु इत्युच्यमाने तु अश्वानामधिकरणत्वमपि प्रतिपत्तिविषयस्स्यात्। तथा एकस्मिन्नेव यागे व्रीहियवयोरुपादानन्न भवति फलभेदस्स्यादिति भावः। प्राधान्यादिति। अत एवात्र द्वित्वस्यासिद्धत्वात्प्रथममेकादेशे पुत्रादिनीत्यत्र पुत्रशब्दस्यादिनीशब्दपरत्वं दुर्लभमित्यपास्तम्। अत एव। लुप्तसप्तम्यन्तत्वादेव। त्रिप्रभृतिष्वित्यस्य व्याख्याने संयुक्तेष्वित्युक्तन्तल्लाभोपायमाह। त्रिप्रभृतीत्यादि। अत्र सूत्रशब्दप्रयोगस्साहृश्यात्। अत एव। यरादिहलामेव ग्रहणादेव। श्रुतत्वादिति। श्रुतानुमितयोरिति न्यायात्। ननूत्तरसूत्रानुरोधेन यर एव विशेषणमुचितमत आह। व्याख्यानादिति। प्रत्यासत्त्या श्रुतविशेषणत्वस्य न्याय्यत्वरूपादित्यर्थः। इयनुवृत्तेरिति। इत्यतोन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः। भाष्यसम्मताऽष्टाध्यायीपाठे त्विति। उदः स्थास्तम्भोरिति सूत्रभाष्ये उत्पूर्वस्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकस्य अग्नेर दूरमुत्कन्देत्युदाहरणे तथा रोगे चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकस्य उत्कन्दको रोग इत्युदाहरणे चोदस्थेति सूत्रस्थवार्त्तिकनिष्पन्नसकारस्थानिकथकारस्य चर्त्वेन तकार एव व्यत्यासाभावे तु चर्त्वदृष्ट्या थकारभावेन तकारघटितरूपासिद्धिस्स्यात्। येनार्येति। इदमाद्यर्थे। लाघवादाह। इचोऽचीति। नन्वशावौ यिप्रत्यय इति न्यासे तोष्टूयत इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेदेतन्न्यासेपि यथासंख्यसूत्रेण सम्बन्धो बोध्यः। अत्राहुरित्यनेनापाणिनीयत्वरूपारुचिस्सूचिता। नन्वकारस्य विवृतोपदेशस्यैव करणात्सम्वृतावर्णस्येत्ययुक्तमत आह। एतद्भाष्येति। भाष्ये प्रत्याख्यातेति। अलोऽन्त्यात्सूत्रस्थभाष्ये प्रत्याख्यातेत्यर्थः। फलानामन्यथासिद्धत्वा। तस्मान्नुडचीत्यादीति। आदिना नेड्वशीत्यादेः परिग्रहः। परिभाषार्थस्तु अलग्गृह्यते येन शब्देन तस्मिन् सप्तम्यन्ते यो विधिस्स तदादौ बोध्य इति न युक्तः। इको यणचीत्यादावपि तदादिविध्यापत्तेः किन्तु गृह्यते इतरभिन्नत्वेन ज्ञायते येन तद् ग्रहणम्। अल् च तद्ग्रहणञ्चेति समासः। विशेषणस्यापिपूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्परनिपातः। यस्मिन्निति सप्तम्यन्तानुकरणम्। तथा च सप्तम्यन्तेऽल्रूपे विशेषणे योविधस्स तदादौ बोध्यः। प्राचीनसम्मतम्प्रकारं दूषयति। पूर्वसूत्र इत्यादि। तथा च यदि

वाक्यार्थपर्यालोचनं स्यात्तदा ओकारौकारयोर्वान्तादेशस्यानित्वनिर्णयस्य च न सम्भवतीति. भाव: । कैयटस्यापि पूर्वापरविरोध इत्याह । अत एवेति । ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकोपपादकोयं ग्रन्थ: । गोपानमिति । ननु वान्त इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणाभावे ग व्यूतिरित्यस्यानायासेन सिद्धौ गोर्यताविति वचनन्नियमार्थम् । अप्रत्ययया दौ चेद्यूताविति । एवं च गोयानमित्यस्य व्यावृत्ति: सिद्धेति चान्त इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । यूतौ चेद् गोशब्दस्यैव गोशब्दस्य चेद् यूतावेवेति वा नियमोऽपि संभाव्येत । एवं च गोयानमित्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थंप्रत्ययग्रहणस्यावश्यकत्वात् । हलि सर्वेषामिति लोप: स्यादिति । एवं चैतदर्थं तत्र वकारोऽप्यनुवर्त्तत इति भाव: । निमित्तत्वबाध इति । एवञ्च वान्त इत्यत्र वकारात्पूर्वं वकारप्रश्लेषे वकारलोपो न स्यादिति भाव:। तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यं बाधकत्वे बीजं तदत्र नास्तीत्याह। निमित्तत्वानाक्रान्त इति। ननु माभूद्येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधस्तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तु स्यादत आह। तक्रेत्यादि। तथा च येन नाप्राप्तिन्याय एवास्यान्तर्भाव:। विधेयविषयस्येति। विधीयमानदधिदानस्यैव बाधकत्वदर्शनात्। अत्रार्थे मानं दर्शयितुमाह। तद्धितेष्वचेति। तत्र हि तद्धितेष्वचामादिवृद्धौ अन्त्योपधलक्षणाया वृद्धे: प्रतिषेधो वक्तव्य: क्रौष्ट्रो जागत इति । ननु चाचामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां वृद्धिम्बाधिष्यते कथमन्यस्योच्यमानाऽन्यस्य बाधिका स्यात्। असति खल्वपि सम्भवे बाधनम्भवति। अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् लोकविज्ञानात्सिद्धम् सत्यपि सम्भवे बाधनम्भवति तद्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानन्निवर्त्तकम्भवति। एवमिहापि सत्यपि सम्भवेऽचामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां बाधिष्यते विषम उपन्यास: नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तत्प्राप्ते आरभ्भमाणम्बाधकम्भवति। इह पुनरप्राप्तायामन्त्योपधलक्षणायां वृद्धौ अचामादिवृद्धिरारभ्यते सुश्रुत् सौश्रुत: एतेन वचनेनैवादिवृद्धिर्यत्र तत्रान्त्योपधालक्षणा वृद्धिर्निवर्त्तनीयेति सूचितम्। पुष्करसच्छब्दपाठादेत्युक्तम्। अन्त्य इति। धातोरेकाचो हलादेरिति सूत्र इत्यर्थ:। उत्तरयोरिति। नित्यं कौटिल्ये गतौ लुप-

सदचरेतिसूत्रयोरित्यर्थः । नित्यग्रहणस्य लुपसदेत्यत्राप्यनुवृत्तेः सम्भावनायामिदम् । वस्तुतस्तु उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासम्प्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमिति वार्त्तिकं यद्यपि सम्प्रत्युपलभ्यमानभाष्यपुस्तके नित्यं कौटिल्ये लुपसदेति सूत्रद्वयपाठानन्तरमुपलभ्यते तथापि पूर्वसूत्रस्थमत्र पतितम् तत्र प्रथमसूत्रविषये भाष्ये उक्तम् न हि कुटिलं क्रामतीति चङ्क्रम्यत इति गम्यते । अत्र कैयटः चङ्क्रम्यत इत्यस्माद्योऽर्थः प्रतीयते नासौ कुटिलङ्क्रामतीति वाक्येन शक्यः प्रत्याययितुमिति तदर्थानभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति कुटिलं पन्थानं क्रामतीति सम्प्रतीयत इति भावः । द्वितीयसूत्रविषये आह । अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङा भवितव्यम् क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो भवितव्यम् । भृशं जपति ब्राह्मणो भृशं समिधो दहतीत्येव अत्र भाष्ये क्रियासमभिहारे चेत्यत्र यश्चकारस्तेन विशेषासम्प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धाद्भृशं जपतीत्याद्यर्थं विशेषस्य यङन्तादप्रत्ययादित्यर्थः । यत्तु कैयटः । तन्न कौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्यभावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहारादाक्षिप्य स्वीकृतत्वादिति भाव इति । तन्न विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यत इति हि न्यायो लोके शास्त्रे च प्रसिद्धस्तत्र विहितपदोपादानसामर्थ्येन विधीयमानयोरेव बाध्यबाधकभावः प्रतीयते न त्वनूद्यमानयोः यदि त्वत्रापि न्यायेन स स्यात्तर्हि विशेषासम्प्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारवैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । तस्य चेति । प्रश्लिष्टवस्य चेत्यर्थः । ननु लोपो व्योरिति सूत्रे स्थितस्य वकारस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानाद्वकारप्रश्लेषे तद्विवृत्तिर्न स्यादत आह । लोपो व्योरिति । मूलं खण्डयति । परे त्विति । सा पूर्वप्रदर्शिताऽतोल्लान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति भाष्योक्तिः । पूर्वपक्ष्युक्तिरिति । तथाहि । उत्तरार्थं सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यमिति वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजने कथिते न्यनुवीत् न्यधुवीदित्यत्र ङ्किति मा भूदितिप्रयोजने च प्रतिपादिते नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति । यस्तर्हि सिच्यन्तरङ्गश्च भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । गुणे रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । हलन्तस्येत्येवम्भविष्यति । इह तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् । गुणे रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । माभूदेवम् । ल्रान्तस्येत्येवम्भविष्यति । इह तर्हि अलावीत् । अयावीत् । गुणेऽ-

वादेशे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोतीति। माभूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति। ल्रान्तस्येत्युच्यते न चेदं ल्रान्तम्। ल्रान्तस्येत्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः। इत्येवं पूर्वपक्षिणोक्ते ह्म्यन्तेतिसूत्रे णिश्विग्रहणेन ज्ञापकेन सिच्यन्तरङ्गन्नास्तीति प्रतिपादिते वकारप्रश्लेषस्य न फलमिति स्पष्टमेव। मूलोक्तप्रयोजनमप्यन्यथासिद्धमित्याह। क्विञ्चेत्यादि। धातोस्तन्निमित्तेतिसूत्रे धातुग्रहणाभावे प्रातिपदिकविषयो वा सामान्यतो वा नियमः स्यात्। तत्र क्रमेण दूषणमाह। धातोरित्यस्याभाव इति। न चास्मिन् सूत्रे धातुग्रहणसत्त्वे क्विबन्तभूशब्दादुगवादिभ्यो यदिति यति गुणे धातोः कार्यमिति परिभाषयाऽवादेशो न स्यादिति वाच्यम्। यत्र कार्यविधौ धातुत्वाश्रयस्य समुदायस्योद्देश्यत्वेनोपादानन्तत्र तत्परिभाषाप्रवृत्तेः। न धातुलोपसूत्रभाष्यरीत्येति। यथा तत्र धातुग्रहणाभावे उपेद्धः प्रेद्धः इत्यत्र जायमान आद्गुणोऽपि निषिध्येतेति प्रयोजनस्यान्तरङ्गनिषेधदृष्ट्या बहिरङ्गगुणस्यासिद्धत्वात्खण्डनङ्कृतम्। न चात्र सूत्रे एवकाराभावेपि सिद्धे सतीति न्यायेन नियमो भविष्यतीति वाच्यम्। एवकारस्येष्टतोऽवधारणार्थत्वात्। अन्यथा तन्निमित्तस्यैचश्चेद्वान्तादेशस्तदा धातोरेवेत्यपि सम्भाव्येत अत्रेष्टापत्तिस्तु न सम्भवति। तथा सति बभ्रुशब्दादपत्येऽर्थे मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोरिति सूत्रेण यञि कृते बाभ्रव्य इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात्। ननु तन्निमित्तस्येत्यस्य ओयते औयतेत्येव यदि प्रत्युदाहरणन्तदा न यकीत्येव सूत्रं लाघवात्कर्तव्यम्। पूर्वसूत्रप्राप्तस्य वान्तादेशस्य प्रतिषेधेन लक्ष्यसिद्धिर्निर्बाधेति। अत्र केचित्। गोशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि गोषु साधुरित्यर्थे तत्र साधुरिति यति वान्तादेशस्यापत्तेरिति। तन्न। वदव्रजेतिसूत्रोक्तेः ह्म्यन्तेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। प्रथने हल्ग्रहणं किमर्थम्। समुच्चयो यथा विज्ञायेत। अज्ग्रहणादेव समुच्चयो भविष्यति। वदिव्रज्योरचश्चेति। अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनम्। वदिव्रजिविशेषणं यथा विज्ञायेत। वदिव्रज्योरच इति। अथ वा एतदपि न ब्रूयात्। अत इति वर्त्तते। इदन्तर्हि प्रयोजनम्। हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य माभूत्। कस्य पुनरजन्तस्य प्राप्नोति। अकारस्य। अचिकीर्षीत्। अजिहीर्षीत्। लोपो न बाधको भविष्यति। अकारस्य तर्हि प्राप्नोति। अयासीदवासीत्। नास्त्यत्र

विशेष । तन्ध्यचरस्य तर्हि प्राप्नोति । न वै संन्ध्यचरमव्ययमस्ति इत्युक्तम् । गो
शब्दादाचारे क्विप्सत्त्वे एतद्विरोधः स्पष्ट एव । अन्ये ओतः शितीति वक्तव्यम् ।
किम्प्रयोजनम् । ष्ठिवुक्लम्वितिसूत्रे शितीति न वक्तव्यम् । ननु च श्यन्ग्रहणेपि
शमामष्टानामित्यत्र श्यन्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तत्रापि शितीत्येव सिद्धमित्यु-
क्तम् । ओकारान्तेभ्य आचारे क्विप्सत्त्वे शितीत्युच्यमाने लोपः प्राप्नोति श्यनी-
ति न्यासे तु नेति फलभेदः स्पष्ट एव । अत्राहुः न यक्तीति न्यासे लावयतेर्लौः
पावयतेः पौः । जनानवतीति जनौः । एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यस्तत्र साधुरिति सूत्रेण
यति धातोस्तन्निमित्तेतिन्यासे वान्तादेशो न भवति स प्राप्नोति । न चाचः प-
रस्मिन्निति हृद्‌धेः स्थानिवत्त्वम् । अपूर्वविधित्वात् णिलोपस्यापि न । आदिष्टा-
दचः पूर्वत्वात् । क्वौ लुप्तमिति निषेधाच्चेति दिक् । चिण्ज्योरेव ग्रहणं व्याख्या-
नादित्युक्तन्तदेव व्याख्यानं स्पष्टयति । मत एवेति । क्रय्यस्तदर्थ इत्यत्र प्रधानक्र-
यणकर्मणो न तच्छब्देन परामर्शस्तदर्थशब्दोपादानसामर्थ्यादतो गुणभूतक्रय-
णक्रियाया एव परामर्श इत्याशयेनाह । व्याख्यानाद्गुणभूतस्यापीति । सर्वनाम्नां
प्रधानपरामर्शकत्वमित्युत्सर्गः । दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा इत्यत्र
यथा । तदर्थत्वञ्च तन्निरूपितफलोपधानात्मकन्तज्जनकत्वम् । न तु स्वरूपयो-
ग्यत्वं विशेषणोपादानसामर्थ्यात् तदाह । क्रयार्थत्वञ्चेति । केचित्त्विति । अयम्भा-
वः । क्रय्यशब्दे विक्रये क्रीणातिर्वर्त्तते । एवञ्च यद्धान्यं विक्रीतं तत्क्रय्यम् । तत्र
विक्रेत्रा मदीयमिदं क्रय्यमिति व्यवहर्त्तव्यम् । येन तु धान्यं क्रीतन्तेनेदं धान्यं
क्रेयमित्येव वक्तव्यम् । शब्दशक्तिस्वभावात् । तत्सूत्रस्थभाष्याच्च । एवं हि तत्र
भाष्यम् । तदित्यनेन किम्प्रतिनिर्दिश्यते । स एव क्रीणात्यर्थः । इह माभूत् ।
क्रेयन्नोधान्यम् । क्रेतव्यमिति तदर्थः । न चास्ति क्रय्यमिति । अयमभिप्रायः ।
अत्र क्रीणातिर्विक्रये वर्त्तते । तथा च यत्र मया विक्रीतमितिव्यवहारस्तत्र क्र-
य्यमिति भवति । तथा व्यवहारयोग्यता च धान्यस्यैव न द्रव्यस्य । येन तु स्वी-
यन्द्रव्यन्दत्वा धान्यं क्रीतन्तम्प्रति केन चित्पुरुषेणोक्तमिदन्धान्यमस्मभ्यन्देयमिति
तदा स क्रेता एवमुत्तरं ब्रूयात् क्रेयन्नो धान्यमिति । अयमेव भाष्यस्वरसः ।
प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यत्र णिजुत्पत्त्येति । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्यनेन । न च तत्करो-
ति तदाचष्टे तेनातिक्रामतीति विभिन्नविभक्तिनिर्देशात्सुबन्तात्णिजिति ल

भ्यते तत्कथमुक्तम्प्रातिपदिकादित्तीति वाच्यम्। तत्ते नेत्यनेन कर्मत्वाद्यर्थान्तर्भावेन वृत्तिप्रदर्शनमात्रं क्रियते णिच् तु प्रातिपदिकादेवेत्याशयात्। पूर्वत्रासिद्धीय इति। न च पदसंज्ञायां यथोद्देशत्वस्यैव सिद्धान्तिततया पदसंज्ञाया अत्रैपादिकत्वेन कथम्पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितिनिषेध इति वाच्यम्। साक्षात्पदत्वस्यात्रैपादिकत्वेपि पदत्वद्वारकपरम्परया पूर्वत्रासिद्धीयलोपप्रतिबन्धकस्य स्थानिवत्त्वस्यानेन निषेधात्। न पदान्ता हलोऽण इति। यद्यपि लण्सूत्रे भाष्ये न हि पदान्ताः परेणः सन्तीत्येव पाठ उपलभ्यते तथापि तदग्रे तत्रैव ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ इति प्रदर्शितम्। तेनाज्रूपस्याणः सम्भवाहलोऽप्रदर्शनाच्च पदान्ता हलो न सन्तीति गम्यत इत्यभिप्रायेणेह हलोऽण इत्युक्तम्। न च सुध्युपास्य इत्यादौ पदान्तस्य हलोऽणो दर्शनादिदमसंगतमिति वाच्यम्। प्रकृतिकार्यभाजो न सन्तीति तदर्थात्। अणोऽप्रगृह्यस्येति सूत्रेऽण्प्रत्याहारः पूर्वेण न परेण कुत एतत् पराभावात् न हि पदान्ताः परेणः सन्ति। ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ। यद्यप्यनुनासिकविधौ पदान्ताधिकारो नास्ति तथापि पदान्तानामेवावसानेनुसिको विधीयत इत्यभिप्रायेणेह पदान्ता इत्युक्तम्। वृत्तवादेः प्रामाणिकत्वेऽनुनासिकयोग्यस्य परस्याप्यणः सम्भवादिदमसंगतमेव स्यात्। सुध्युपास्य इत्यादौ तु यणोऽनुनासिकप्रवृत्तियोग्यत्वाभावेन तत्सत्त्वे बाधकाभावात्। अत्रैव गमकान्तरमाह। भोभगो इतीति। तत्रत्यवार्त्तिकेन कथमेतावल्लभ्यमत आह। अणोऽन्यत्रेति। एतन्निमित्तकार्यस्य कार्यिणोऽभावादित्यर्थः। अस्मिन्नर्थे तदग्रिमव्याख्यानभाष्यविरोध इत्यत आह। न ह्यन्यत्रेत्यादि। अत एव। प्रकृतसूत्रेऽण्ग्रहणस्य प्रयोजनाभावादेव। वाक्यसंस्कारपक्ष इति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे सर्वकार्याणां युगपत्प्राप्तिस्तथापि येन क्रमेण वर्णश्रवणन्तेनैव क्रमेणान्तरङ्गत्वाच्छब्दसंस्कारः कार्य इत्यत्र न पदान्तसूत्रस्थह्लानि सन्ति कौ स्त इत्यत्र पदान्तग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनपरभाष्यमेव मानम्। परिभाषालब्धमिति। अनुवादेपि परिभाषाप्रवृत्तेः। पूर्वोक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति। रेफस्यावयवत्वस्वीकारादेव। तत्सादृश्येति। अवयवसादृश्येत्यर्थः। यथा दध्यवयवस्यावयविबोधकशब्दजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वन्तथा अस्य वृद्धिगुणादिशब्दबोध्यत्वम्। अन्यथा। सादृश्यापर्यवसाने।

हलन्ताच्चेति। तत्र ह्ययुक्तोऽयं निर्देशः। कथं हि नामिको हलन्तः स्यात्। अ-
न्यस्यान्य इत्युक्तम्। अत्र कैयटः। अन्यस्यान्य इति। अत्यन्तभेदमनयोर्दर्शयति।
एतदेकवाक्यतया। वार्त्तिकैकवाक्यतया। अत एव। अवयवत्वस्वीकारादेव। ए-
तेनेति यदुक्तन्तदर्थमाह। उक्तनियमेति। जातस्याणो रपरत्वमितिपक्षेऽन्ये नो-
हितन्दूषणङ्खण्डयति। अत्र पक्ष इति। कस्यापि कल्पनान्दूषयति। तत्रतत्रेति।
ऋत इत्। उदोष्ठ्येत्यत्र तकारस्य स्थाने रेफ एवोच्चारणीयः। वृद्धिरारालादैच्।
अरलदेङ्गुणः। एवं रीत्या पाठे बहूनां रेफलकाराणामुच्चारणेन यद्यपि गौरव-
रूपन्दूषणं स्फुटम्भवति तथापि दूषणान्तरमाह। आवित्यादि। अत्र यथाश्रु-
तन्यासे ईर्त्संतीति न सिध्येत् एतदर्थमत्र ईरिति करणे ईप्सति ज्ञीप्सतीति न
सिध्येत्। भृञामिदिति। अत्र तपरातपरपाठयोर्यद्यपि न दोषः। हलादिः
शेषेण रेफनिवृत्तेः। तथापि माङ् ओहाङ् विषये हलादिः शेष इत्येतस्य स्मर-
णमत्र पक्षे कर्त्तव्यमिति गौरवमेव दोषः। रपरत्वाहाराभावेनेति। निरूपित-
मेतत्प्राक्। झयो ह इति। यथास्थितपाठे। भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे आह।
वावसान इति। फलविशेष एव प्रवृत्तेरिति। ननु सन्नन्ते ईर्त्संतीति प्रतीकमु-
पादाय पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति चर्त्वे कृते त्सशब्दस्य द्वित्वमित्युक्तम्। तत्र
चर्त्वात्प्राग् द्वित्वेऽपि रूपसिद्धौ निर्बाधायां रूपे विशेषाभावेन परिभाषाप्रवृत्तिर्न
स्यात् सा च स्वीकृतेति तेन ग्रन्थेनास्य विरोध इति चेन्न। अकृतकारि शास्त्रम-
ग्निवत् यथा अग्निर्यद्दग्धं तद्दहति इति न्यायानुसारित्वादस्य ग्रन्थस्य तस्य तु
ग्रन्थस्य कृतकारि खल्वपि शास्त्रम्पर्जन्यवदित्येतन्न्यायानुसारित्वात्। पृथक्पद-
मिति। नात्र षष्ठीसमासस्य प्राप्तिः पूरणगुणेति निषेधादिति भावः। कश्चिदि-
ति। संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्द्देशैस्तन्निषेधस्यानित्यत्वात्समासेऽपि न क्षति-
रित्यस्वरसः। आदेश एवेति। एतेनोठ उपघात इति धातुव्यावृत्तिः। व्याख्या-
नादिति। असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे इतिपरिभाषाज्ञापकपरवाहऊठ्सूत्रस्थभा-
ष्यमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। प्रसिद्धत्वादिति। एतेन वीगतीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य
व्यावृत्तिः। भाष्यस्वरस इति। तत्र हि औतोम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्त्य नैवं
विज्ञायते अचमीति कथन्तर्हि अम्यचीति। एतेनास्मिन् प्रकरणे यत्रयत्राचीति
सम्बध्यते तत्र सर्वत्राच्पदार्थस्य विशेष्यत्वमित्येकादेशस्य वर्णाश्रयत्वमित्युक्तम्।

एवञ्चायमेवार्थ इत्यस्य शब्दोऽर्थ इत्यर्थ इति तात्पर्यम्। वृद्धिर्भवत्येवेति। एवञ्च एयन्तस्य शब्दान्तरत्वेऽपि प्रकृतिभागस्यानन्यत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः। अवैहीति वृद्धिरसाधुरेवेत्युक्तत्वाच्चायुक्तमाङोऽभाविनीमाङोरित्यस्याप्रासेरत आह। आङिणोरेकादेशेति। स्वं रूपमिति सूत्रे उक्तमिति। तस्मिन् सूत्रे स्वंरूपमित्युभयोरुपादानादात्मीयार्थविशिष्टशब्दरूपस्य संज्ञित्वादेतल्लाभः। अत्र मनोरमायामुक्तम्। सीरदेवस्त्वाह। व्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकम्। नन्वेतदयुक्तम्। फणादिना राजिना साहचर्यात्तथाभूतस्यैव षत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत्। विभ्राड् विभ्राग् इति रूपद्वयं साध्यम्। तच्च व्रश्चादिसूत्रे राजृ इति पठित्वापि सुसाधम्। एकस्य भ्राजतेॠकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्। भ्राजभासेति विकल्पस्य वाचनिकतया ॠकारस्यात्मनेपदमात्रफलकताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थानेऽकारस्यापि दातुं शक्यत्वात्। एवञ्च ॠकारानुबन्धकस्य व्रश्चेतिसूत्रे ग्रहणात्तस्य विभ्राड़िति रूपमन्यस्याकारानुबन्धकस्य विभ्रागिति भविष्यतीति भावः। तस्मात्सीरदेवोक्तं ज्ञापकं सम्यगेवेति। शब्दरत्ने सीरदेवोक्तमिति। अत्रारुचिबीजन्तु व्रश्चादिसाहचर्येण धातुसंज्ञकराजेर्ग्रहणं स्यादेवञ्च भ्राजन्तर्गतस्य राजेरधातुत्वान्न तेन तत्र षत्वसिद्धिरिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वम्। किञ्च भ्राजन्तर्गतराजेर्न ॠकारानुबन्धत्वन्तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति। समुदायानुबन्धो हि नावयवानुबन्धः। तस्थस्थमिपामिति सूत्रे चतुर्णांभेदेनोपादानात्। अन्यथा तस्थपामित्येव वदेत्। तेन महिङो ङकारस्य तिङादिप्रत्याहारार्थत्वेन समुदायानुबन्धतया महिप्रत्ययस्य न ङित्त्वमिति सम्पप्रच्छिमह इत्यत्र सम्प्रसारणाभाव इति। यत्तु असत्यामर्थवत्परिभाषायामृकारस्य समुदायावयवोभयोरुपकारकत्वसम्भवेन राजृग्रहणेन भ्राजृग्रहणं स्यादेवेति। तन्न। तत्रत्यॠकारस्य समुदायोपदेशप्रयुक्तैवेत्संज्ञा वाच्या व्यवसितानुनासिकस्यैवेत्संज्ञाविधानात्। एवञ्च यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्य तदुपकारकत्वमित्युभयोपकारकत्वासम्भवात्। न चैवं सति याटष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेन रमायै इत्यत्राटश्चेति वृद्धिरिति प्राचीनलेखनासङ्गतिरिति वाच्यम्। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेन शरीरावयवहस्तपादाद्यवयवाङ्गत्वादेः शरीरावयवत्वस्य लोकप्रसिद्धव्यवहारेण च प्राग्भिस-

थाभिधानात्। यत्तु व्रश्चादिसाहचर्येण धातुसंज्ञकानामेव ग्रहणे क्रुर्शविषयेऽपि साहचर्याच्छशान्तधातोरेव ग्रहणं स्यादेवञ्च निड्ग्रान्निड्ढिरिति रूपा सिद्धिरिति । तन्न । तत्रापि निज्भ्यान्निज्भिरिति रूपाभ्युपगमात्। यदि तु निड्ग्रामित्यादीष्टन्तर्हि साहचर्यानित्यत्वेन साधनीयम्। यदपि फणादिभिन्ने राजावतिप्रसङ्गनिवारणाय कृतस्य राजृ इत्यत्र ऋकारस्य यदि न राजुपकारकत्वन्तदा ऋकारपाठवैयर्थ्यमिति। तदपि न। समुदायोपकारकत्वेन तस्य चारितार्थ्यात्। तपरकरणादिति। प्रकृतसूत्रे तु न फलम्। ऋकारादेर्धातोरप्रसिद्धत्वात्। ऋकारीयतीत्यादाविति। आदिना ऋकार इवाचरति ऋकारतीत्यस्य सङ्ग्रहः न गृह्यते व्याख्यानादिति। एतत्सूत्रभाष्ये यत्क्रिया इति वचनेनोपसर्गग्रहणेन धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणस्योपसर्गादृति धातौ वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत्। किञ्चान्यत्प्राप्नोति ङ्खल्वं ऋत्यक इति प्रतिपादितम्। यद्यस्मिन्सूत्रे ऋतिः सौत्रो विवक्षितः स्यात्तदा धातुग्रहणसत्त्वे सौत्रस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तद्ग्रहणं सिध्यत्यन्यथा ऋतीत्यनेन वर्णग्रहणमेव ऋत्यक इतिवत्सम्भाव्येत ततश्च पुनर्विधानार्थत्ववर्णनमसङ्गतं स्यात्तेन सौत्र एव गृह्यते इति नेति व्याख्यानादित्यर्थः अत एव धाताविति किमर्थम्। इह माभूत् प्रर्षभं वनम्। एतत्प्रत्युदाहरणभाष्योक्तं सङ्गच्छते। यदुक्तम्पूर्वस्य परस्य समुदायस्येति तत्फलमाह। तद्वर्णमात्रवृत्तीत्यादिना। एवञ्च विशिष्टनिष्ठधर्मातिदेशो न तु वर्णवृत्तिधर्मस्येति सिद्धम्। अस्मिन्नर्थे ज्ञापकमप्याह। अत एवेति। उक्तार्थस्वीकारादेवेत्यर्थः। तुक्यसिद्धेति। तुकि कर्त्तव्येऽसिद्धवचनमिति योजना। असिद्धवचनम्। असिद्धत्वबोधकं वचनमित्यर्थः। उक्तार्थे वार्त्तिकसम्मतिमप्याह। तदुक्तमिति। वार्त्तिककृतेति शेषः। अत्र प्राञ्चः स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमेतत्सूत्रमिति। तन्न युक्तमित्याशयेनाह। चीरप इत्यादि। न चात्रोत्तरपदत्वमान्म्ये इत्यत्रातिदिश्यते एकाच्त्वन्तु तस्य स्वतः सिद्धमिति समासे एकाजुत्तरपदत्वमर्थसमाजग्रस्तमिति स्थानिवत्त्वेनैव निर्वाह इति वाच्यम्। एकाजुत्तरपद इति सूत्रे समासनिर्देशेनैकाजवयवकत्वविशिष्टोत्तरपदकसमासावयवपूर्वपदस्थत्वस्य निमित्ततावच्छेदकत्वेनाश्रयणन्तच्च विशेषणीभूताल्घटितमेव। किं चात्र श्रौतस्थान्यादेशभावो वा। आनुमानिको वा। उभयथोत्तरपदत्वम्पे इ

त्यत्रातिदेष्टुमशक्यम् ॥ श्रौतस्थानिनि पूर्वाकारपरेकारघटितसमुदाये तस्याभावात् ॥ आनुमानिकादेशस्तु क्षीरपेणेति तस्य स्थानी क्षीरप इनेति तस्मिन्समुदायेऽपि नोत्तरपदत्वमिति तस्यातिदेष्टुमशक्यत्वादिति भावः ॥ भी ई भिय इति॥ आत्वपक्षे भियो हेतुभये षुगिति सूत्रेण षुगागमवारणाय भिय इति सूत्रे ईकारप्रश्लेषः कृतस्तन्निर्देशोऽयम् ॥ ये त्वरुदितौमित्येतद्दृष्टान्तेन स्थानिवद्भावमुपपादयन्ति ते मान्याः । तत्र तसस्तामादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वसम्पादनसमये न कथमप्यलाश्रयणमिति वैषम्यं स्पष्टमेव ॥ तथा प्राचाम्पूर्वापरविरोध इत्याह ॥ किञ्चेति ॥ अभीयादित्याद्यसिद्धिरिति ॥ इणोण उपसर्गात्परत्वस्यातिदेशेन लाभसम्भवात् ॥ अचः परस्मिन्नित्यस्येति ॥ पूर्वसूत्रापेक्षयाऽचः परस्मिन्नित्यनेनाभावोऽप्यतिदिश्यते इत्येव विशेषो दर्शितो न त्वयमित्युभयत आश्रयणेप्युभयोः प्रवृत्तिः । विनिगमनाविरहाच्च ॥ यद्युभयत आश्रयणेऽप्रवृत्तिस्तदोभयोरप्रवृत्तिः स्यात् प्लायत इत्यस्यासिद्धिः ॥ अत्रायतिपरत्वन्न कार्यिरेफविशेषणन्निलयते दुलयत इत्यादौ चरितार्थस्य तस्य पल्ययत इत्यादौ व्यवहिते प्रवृत्तिर्न स्यादत उपसर्गविशेषणमेवस्य प्लायत इत्यत्र लत्वं स्थानिवत्त्वेनैव साधनीयमिति भावः ॥ पदद्वयसम्बन्धित्वेन वर्णद्वयस्य निमित्तत्वेनाश्रयणन्न शास्त्रबोध्यङ्किन्तु वस्तुगत्या गुणस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णनिमित्तकत्वं वाच्यम् ॥ तच्च विसर्गस्यापीत्याह ॥ गुणस्येवेति ॥ कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिरिति प्राचीनसम्मतोऽर्थो नोचित इत्याह । किञ्चेति ॥ अनया । असिद्धपरिभाषया । विनिगमनाविरहादिति । प्रत्यक्षानुमानयोः समत्वमभ्युपगम्येदम् ॥ उक्तेर्थे भाष्यसम्मतिमप्याह ॥ अत एवेति ॥ कार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः इमामिति । एवं हीत्याद्युक्ताम् । तत्र हि नार्कुटो नार्पत्य इत्यत्र विसर्गनिवारणायारब्धस्य विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति वचनस्य प्रत्याख्यानाय प्रवृत्तम्बहिरङ्गपरिभाषया समाधानमयुक्तङ्किन्तु वचनेन समाधानं कार्यम् । तत्रतत्र । संयोगान्तस्य रदाभ्यान्निष्ठातः । क्षियो दीर्घात् खरवसानयोरितेषु सूत्रेषु । वचनानीति । संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः । तथा कर्त्तिरित्यत्र नत्वव्यावर्त्तकं रेफादपरनिमित्तात् । तथा चेतिरित्यत्र नत्ववारकन्निष्ठानत्वमहद्धेरिति । एवञ्चेदं व्यापकत्वादादर्त्तव्यमनेनैव सिद्धे पूर्वोक्तन्न कार्यम् । नार्क-

टे विसर्गनिवारकं विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इत्येवं वचनञ्च कार्यमित्यर्थः । उत्तरपदे सति यो रेफः उत्तरपदनिमित्तक इति यावत् तस्य नेत्यर्थः । न च नार्कुट इत्यादावुत्तरपदस्य न रेफनिमित्तत्वङ्किन्तु तद्धितस्येति वाच्यम् । उत्तरपदे सत्यृकारे आदित्वव्यपदेशेन वृद्धिप्राप्त्या परम्परया रेफस्योत्तरपदनिमित्तकत्वात् ॥ न चैवमपि नार्कल्पिरित्यत्र रेफस्योत्तरपदनिमित्तकत्वाभावाद्विसर्गो दुर्वार इति वाच्यम् । उत्तरपदशब्दस्योत्तरं यत्पदमर्थवत्तत्परत्वात् । कल्पप्रत्ययस्यापि द्योत्येनार्थेनार्थवत्त्वात् ॥ ननु तत्रतत्र वचनारम्भे गौरवमत आह । ज्ञापकानुसरणमिति । संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र झल्ग्रहणापकर्षस्याप्युपलक्षकमेतत् । एवञ्च विसर्गविधौ उभयथर्क्षु कर्त्तरि चर्षीत्यादिसंयोगान्तलोपविषये झल्ग्रहणापकर्षो वा तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशस्य वा ज्ञापकत्वम् । नत्वविषये निष्ठानत्वमवृद्धेः वृद्धेः परस्य प्रतिषेध इत्यर्थकं वचनमेव कर्त्तव्यमेवञ्च ज्ञापकानुसरणं वेत्यत्र ककारोऽनास्थायान्द्रष्टव्यः ॥ यदर्थं क्रियारूप इति । उपसर्गाः क्रियायामित्येव सिद्धे योगग्रहणाद्यत्क्रियायोग इत्यस्योपस्थित्या विवक्षितार्थलाभः । सुबन्तप्रकृतिके धाताविति । सुबन्तम्प्रकृतिर्यस्यैतादृशो यः प्रत्ययः क्यजादिस्तदन्ते धातावित्यर्थः । न तु सुबन्ते धाताविति शेषः ॥ अनुपसर्गत्वादिति । क्रियायोगाभावादिति भावः । अत्रापीति । पूर्ववत् । व्यञ्जनात्परस्यैकेति ॥ न हि व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषोऽस्तीतरात्र व्यञ्जनात्परस्य व्यञ्जनं परं यस्मादिति वा समासद्वयं विवक्षितम् । अनवक्लृप्त्यादि चेति । अत्रादिनाऽमर्षपरिग्रहः । यथाऽनवक्लृप्तिः प्रतीयते तथा स्पष्टयति । क्वेत्यादि । निर्द्धारणे षष्ठीति । सौत्रत्वादेकवचनम् । अत्रान्यशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समासोपपत्तिङ्करोति । गमकत्वादिति । गणे सीमन्तशब्दो नान्तडावन्तयोरपि तन्त्रेण निर्दिष्टः । केशवेश इत्यस्य रचनाविशेषविशिष्टकेशेष्वित्यर्थः । मृताण्डादागत इति । एतेनाण्प्रत्ययसत्तायाम्पररूपमिति सूचयति । अत्राधिकरणस्य हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी । आगत इत्यस्य भवेत्यर्थः । बुधशापवशाददितेरुदरे स्थित एव गर्भोऽचेतनः सम्पन्नः पश्चात्ततो निःसरणे सचेतनो भूदिति भारते प्रसिद्धम् । शब्दज्ञानानुपातीति । शब्दश्च ज्ञानञ्च शब्दज्ञाने ते अनुपातिनी जनके यस्य स शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो

बाह्यवस्तुशून्यस्तद्विषयित्वाभाववानिति यावत् । एतादृशो यः प्रत्ययस्स विकल्प इत्युच्यते । शशशृङ्गादिशब्दे केनचित्पुरुषेणायं शशशृङ्गवानित्यादिरीत्योच्चारिते इदंशब्दबोध्यस्य दुःखं जायते । दुःखोत्पत्तौ च तदर्थविषयकशाब्दबोधो हेतुः । स च शाब्दबोधः पदार्थोत्पत्तिस्थितिसाध्यः सा चोपस्थितिरस्मादेव शब्दादाद्यथेति यः शाब्दबोधो भवति स उच्चारितशब्दजन्यज्ञानस्य प्रयोक्तुः परम्परया शाब्दबोधस्य प्रयोजकं वाक्यप्रयोगो वाक्यार्थबोधस्य कारणत्वात् ॥ बौद्धपदार्थस्वीकाराच्च एष बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धर इत्यस्योपपत्तिः ॥ शकन्ध्वादिष्विति वचनस्य शकन्ध्वादिषु शब्देषु यथा शब्दा उच्चारितास्तथा येन प्रकारेण सिध्येरंस्तथा पररूपमस्त्वती-त्यर्थोऽभियुक्तैरुक्तः । तेन टेरिति लब्धम् । पतच्छब्दस्याञ्जलिशब्देन समासे यद्यपि पतञ्जलिशब्दसिद्धिर्भवति शकन्ध्वादौ पतञ्जलिशब्दपाठश्च चरितार्थो भवति । तथापि कस्य चिदृषेरञ्जलेः पतित इत्यर्थे यः पतञ्जलिशब्दस्तस्यानेन सिद्धिर्न भवतीति सिंहावलोकनन्यायेनाह । पतञ्जलिरिति त्विति । अतएव भगवान् भाष्यकार एव तच्चतत्राह गोनर्दीयस्त्वाहेति । तथा चेयमेव व्युत्पत्ति-र्युक्तेति सूचितम् ॥ नन्ववर्णादोत्वादिशब्दावयवेऽचि वा पररूपमित्यर्थे ओत्वोष्ठादिशब्दस्य विशेषणतयाऽस्यापि पदसम्बन्धिविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थित्या समास एव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति समासग्रहणं व्यर्थमत आह । अत्र समर्थेति । यथा कथञ्चित्पदविधौ परिभाषोपस्थितौ समासेङ्ग्लेरित्यस्यापि समासे प्रवृत्तिः सिद्धैवेति तत्रापि समासग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् ॥ ननु तस्याप्यकरणे लाघवमेवेत्यत आह । पदविधिरितिसूत्रस्वरसेन चेति । न चैतावता सुबन्तत्वेनेत्यस्य लाभ इत्यत आह । भाष्यादिस्वारस्येन चेति ॥ अत्र साक्षादुद्देश्यतेत्यस्य पदस्येत्यादिः । तेन पदसंज्ञकसमुदायस्योद्देश्यतायामेव समर्थपरिभाषा प्रवर्त्तते ॥ समासेङ्ग्लेरित्यत्रौत्वोष्ठयोरित्यत्र च न पदस्योद्देश्यत्वङ्किन्तूद्देश्यविशेषणत्वमिति भावः । तत्र सुबन्तत्वेनोद्देश्यता समासादिविधौ स्फुटैव । पदत्वेनोद्देश्यतायामप्रवृत्तिश्च गतिर्गताविति सूत्रे भाष्ये कैयटेन दर्शिता । न च समासादिविधौ समर्थपरिभाषया एकार्थीभावो बोध्यते । स चैकार्थीभावः साक्षाद्विध्युद्देश्ययोर्विधेयोद्देश्ययोर्वा कल्प्यते । समासविषये विध्युद्देश्ययोरिति शाब्द-

म्। अत्र द्वित्वस्याविवक्षितत्वाद्बहूनामपि सङ्ग्रहः। कर्मण्यणित्यादौ विधेयोद्दे-
श्ययोरिति बोध्यम्। तथा सति महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र नाणिति ग्रन्थास-
ङ्गतिः कुम्भमित्यस्योद्देश्यत्वाभावादिति वाच्यम्। उद्देश्यपदस्योद्देश्ये सोपप-
दकोद्देश्ये च लाक्षणिकत्वात्। एवञ्चोद्देश्योपपदविधेयानामपि क्वचित्स क-
ल्प्यते। अत एव मूलकेनोपदंशमित्यादौ मूलकेनेति तृतीयान्तेन सह कल्प्यते
उपपदार्थो चेद्विशेषणं तदा तु न। तेन समस्ता मूलकेनोपदंशमित्यस्य साध्वीति ग्र-
न्थसङ्गतिः। उपपदमतिङिति सूत्रे सुप्सुपेत्यस्य निवृत्तावपि पदत्वेनोद्देश्यता-
सत्त्वान्न क्षतिः॥ गतिर्गताविति सूत्रे भाष्ये गताविति किमर्थम्। न च तिङ-
न्ते प्राप्नोति। तिङन्ते चेदुदात्तवत्येवेति नियमेनान्यतिङन्तव्यावृत्तेरिति
प्रश्नः। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहीत्यत्र मन्द्रशब्दे परे आङो निघातव्यावृत्त्यर्थ-
ङ्गतावित्युक्तमित्युत्तरम्। अत्र कैयटः। यदा प्रयोगनियमो धातोः प्रागेव प्र-
योक्तव्या इति तदोपसर्गत्वेऽपि प्रजति छन्दसि परेऽपीत्यनेन नियमबाधेन व्यव-
हितपूर्वप्रयोगसिद्धिस्तदा गतेराङो निघातः स्यात्। यदा तु संज्ञानियमपक्षो
धातोः प्राक् प्रयुज्यमानानामेव गतित्वमिति। तदा च न गतित्वमिति। नैतद्
गतावित्यस्य प्रयोजनमिति। न च मदे रक्ष मुदि इति व्युत्पन्नात् मन्द्रशब्दा-
त्प्राक् प्रयोगात्तस्यादेव गतिसंज्ञेति वाच्यम्। यत्क्रियायुक्ता इति वचनाद्यत्प्रति-
क्रियायोगस्तत्प्राक्प्रयोगे सत्येव गतित्वमिति मन्द्रम् प्रत्यगतित्वादित्युक्तं भाष्ये।
तत्र कैयटः। यत्र परनिमित्तोपादानं तत्रैव यत्क्रियायुक्ता इत्यस्योपस्थितिः।
यथोपसर्गस्य घञीत्यादौ। प्रकृते तस्यानुपादानान्न यत्क्रियायुक्ता इत्यस्योपस्थि-
तिरिति शङ्कायाम्पदस्येत्यधिकारात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादेतद्वि-
शेषलाभ इत्याह। येन गतेः सामर्थ्यं तत्प्रति यो गतिः स तस्मिन् परे निहन्यत
इत्यर्थ इति भावः। वस्तुत इदञ्चिन्त्यम्। एकार्थीभावविषय एव समर्थपरिभा-
षाप्रवृत्तेः। तद्विषयत्वञ्च प्रकृते क्रियावाचकस्येति स्पष्टमेव। ननु प्रागुक्तभा-
ष्यस्य तर्हि का गतिरिति चेत्। यया क्रिययाऽव्यवहितपरशब्दवाच्यया युक्ता-
स्तत्प्रत्येव गतित्वमिति प्रकृते तु यद्वाच्यया योगस्तद्व्यवहितत्वेन संज्ञानियम-
पक्षे गतित्वाभावो येन चाव्यवधानं तस्य क्रियात्वाभाव इति सर्वथा गतित्वा-
भाव इति। किन्तर्हि याहिशब्दं प्रतीति भाष्यस्य तद्व्यवहितत्वाद् गतित्वा-

भाव इति भावः । एवं यत्र सुबन्तत्वावच्छिन्नोद्देश्यकविधिस्तादृशवर्णस्यापि स-
मन्तादावेकार्थीभावो भाष्यकारादिसंवादात् स्वीक्रियत इति बोध्यम् । इति
निषेधादिति । अनुकरणावयवाच्छब्दस्यानर्थकत्वं स्फुटमेव । नानर्थका इति
परिभाषां विनापि लक्ष्यसिद्धिमाह । आम्रेडितस्येति । वटगितीति । दृढङ्ग-
पोतोच्चारितध्वनेरनुकरणम् ॥ वैचित्र्यार्थमिति । मात्रादिलाघवाभावेपि प्रति-
पत्तिलाघवं यथा भवति तथैव वक्तव्यमिति नियमाभावसूचनार्थमित्यर्थः । फ-
लकल्पनाभिनिवेशस्त्विति । नाम्रेडितस्येत्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वद्वारा वटग्व-
टगितीत्यादावन्त्यस्य पररूपम्भवतीत्येवं रूप इति भावः । प्रमादकृतमिति ।
न तु तत्र हिंस्तद्ग्रहणेनाधीयानविदुषोः पृथग्ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा योऽधीते
वेद च तत्रैव स्यादिति फलकल्पना कार्या । तेन दीव्यति खनति जवतीत्यादौ
यथा पृथगेव निमित्तत्वं तथा पृथगेव भविष्यतीति भावः । ननु ग्रहणकशास्त्र-
स्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यामप्राग्निष्पत्तेरित्यनुपपन्नम् । सूत्रनिष्पत्तेर्नाज्झ-
लाविति शास्त्रजन्यशाब्दबोधहेतुत्वे मानाभावादतोऽनिष्पत्तेरित्यस्य तावदृग्र-
हणबोधकत्वेत्यादिपूरणेन व्याख्या युक्तेत्याशयेनाह । नाज्झलाविति । य-
द्यपृति ऋ वेत्येव वचनन्तथाप्यनुवृत्त्या तादृशार्थलाभ इत्याह । सूत्रस्येति ॥ वा-
र्तिकद्वयविधेययोः प्रसिद्धाद्विलक्षणत्वं वार्तिकारम्भेणैव ज्ञायते । एवञ्चाच्का-
र्यसिद्धिः कथमत आह । एतद्विधेययोरिति ॥ न रपरत्वमिति । प्रथमणकारेणा-
ण्ग्रहणस्यैव तस्मिन् सूत्रे निर्णीतत्वात् ॥ अत एव द्विमात्रत्वादेव ॥ रेफद्वयव-
त्तारूपेति । स्थानार्थगुणप्रमाणेति चतुर्विधमेवान्तरतम्यमिति नियमस्योरणिति
सूत्रेऽनान्तर्यमेवान्तर्यमिति भाष्यकृतोक्तत्वेन त्यागादिति भावः । कदाचिद्वि-
वृतस्येति ॥ प्रसिद्धस्य दीर्घऋकारस्येत्यर्थः । द्विलकारस्येति । वार्तिकविधेयस्ये-
षत्स्पृष्टस्य । दीर्घलृकारस्यात्राप्रसिद्धत्वादिति भावः । रेफवत्तासाम्येन चेति ।
यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति
भाष्यकृतैवोक्तत्वेन पूर्ववृत्तिधर्मवत्त्वेनोत्तरवृत्तिधर्मवत्त्वेन वा साम्यस्य ग्रहीतु-
मुचितत्वादिति भावः । तदेव भाष्यमिति । प्रत्याख्यानपरभाष्यमेवेत्यर्थः । तदे-
वोपपादयति । द्विरेफत्वे हीति । अवश्यमङ्गीकर्तव्य इति । ऋवर्णान्नस्येति तु
पक्षान्तरेस्ति । भेदेनाप्रतिभासमानेष्विति । ऊकाराद्यवयवेष्वित्यर्थः । प्रात ऋट-

तमित्यत्रेति । एतेन मूले वार्तिकव्याख्यानावसरेऽभितोऽजभक्ते रिति यदुक्तं तद्वार्तिकविधेययोरेवेति शङ्काव्युदासः । रेफात्परश्चभक्ते रिति । रेफात्ः परमिति योजना । तथैवोचितत्वादिति । अभितोऽभागस्योचितत्वादिति भावः । वार्तिकविधेययोर्यत्र साधुत्वन्तद्विषयन्दर्शयति । अत्र ह्रस्व इत्यादि । ऋतीति तपरकरणेन ह्रस्वस्यैव स्थानित्वलाभात् । पूर्वस्य । पूर्ववार्तिकविधेयस्य । ह्रस्वऋकारेति । यदेतदृतीति एतदृत इति वक्ष्यामीति भाष्यात् । ऌकारेति । तस्यैव द्वितीयवार्तिक उपादानात् ॥ अत एवेति । उक्तव्यवस्थाश्रयणादेवेत्यर्थः । सावर्ण्यं न कार्यमिति । सावर्ण्यस्य होतृऌकार इति स्थिते सवर्णदीर्घरूपं यत्फलन्तस्यानेन वार्तिकेनैव सिद्धिर्भविष्यति वार्तिकस्थवाशब्दस्य चार्थत्वात् । एवञ्च वार्तिके ऋत इति करणे होतृऌकार इत्यत्रैव द्वितीयवार्तिकविधेयौ भविष्यत इति तत्र सवर्णग्रहणानुवृत्तिर्न कार्येति भावः । वार्तिकविधेययोरीषत्स्पृष्टत्वे प्रमाणमाह । उपस्थितेति । एतेनान्यंप्रयत्नकत्वशङ्का निरस्ता । ननु प्रसिद्धऋकारीयप्रयत्न एवास्त्वित्यत आह । विवृतत्वे हीति । अनयोरपि ऊकारत्वस्योपपादितत्वादिति भावः । भवतीति । न चात्र अपि गुणे सन्निपातपरिभाषया न पररूपमिति वाच्यम् । अस्य धयतीत्याद्युपलक्षकत्वात् । न चापदान्ताच्चेन्ङसिङसोरेवेति नियमार्थकङसिङसोश्चेति सूत्रारम्भान्नाच दोष इति वाच्यम् । विभक्तौ चेन्ङसिङसोरेवेतिनियमपरतयापि सूत्रसार्थक्यसम्भवात् । हरयः असुनवमित्यादिव्यावर्त्यं स्यात् । स्फौटायनेति । स्फोटस्य ऋषेरपत्यमित्यर्थः । अत एव । तन्निवृत्तिस्वीकारदेव ॥ ननु सन्निपातपरिभाषयाऽवङादेशे कृते दीर्घो न स्यादत आह । सन्निपातेति ॥ देवत्रात इति । क्षिप्रचकौ चेतिसंज्ञायां क्ते नुदविदेति नत्वमत्र न । गल इति । अचि विभाषेति लत्वम्प्राण्यवयवे नित्यम् । ग्राह इति । जलचरे विभाषा ग्रहइतिणप्रत्यय एव । इतियोग इति । इन्तीति पलायत इत्यादौ लक्षणहेत्वोरिति शत्रादिर्न । वातायनेऽवङ् नित्यः । व्रतविषये शाच्छोरिति नित्यमेवेत्वम् । ते नत्वादयो मियो न विभाष्यन्ते एकस्मिन् विषये पर्यायेण न भवन्ती अन्या अपि व्यवस्थितविभाषा भाष्यप्रमाण्यात्तत्र तत्र स्वीकार्याः ॥ न तु स्वेच्छया ॥ तदाशयेनाह । अग्नीत्प्रेषण इतीति ॥ अग्नीधःप्रेषणे यद्वाक्यम्तस्यादेस्त-

सात्परस्य च प्लुतो भवति। स यथा ओ३श्रावयेत्यत्र भवति तथा अग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्रापि स्यादित्यर्थः॥ नन्वन्यत्रापि व्यवस्थितविभाषात्वस्वीकारे इन्द्रे चेति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्य निराचष्टे। न चेति। एवञ्च भाष्यतात्पर्यविषय एव व्यवस्थितविभाषात्वमिति सिद्धम्। इन्द्रावयवेऽचीति। अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी। अत्राप्यचीत्यनुवर्त्तमानं विशेष्यसमर्पकमेव। तदुक्तम्भाष्ये। नैवं विज्ञायते इन्द्रेऽचीति। किन्तर्हि अचीन्द्रे इति॥ न चेदानीमप्याक्षेणादुत्तरपदभूतेन्द्रशब्दावयवेऽचीति व्याख्यानेनानुपपत्तिः समानैवेति वाच्यम्। अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तथार्थाकल्पनात्। सामञ्जस्यमिति। प्लुतप्रगृह्या इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्। अचीत्यनुवर्त्तमान इति। न चाज्ग्रहणानुवृत्त्यभावेपि प्लुताः प्रगृह्याः प्रकृत्या इत्यनेनैव सामञ्जस्येऽज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादुक्तार्थो भविष्यतीति वाच्यम्। अनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्मिन्निति परिभाषायाः षष्ठ्यन्तपदरहितायाः अप्युपस्थितिः सम्भाव्येतेत्याशयात्॥ आश्रयादिति। अनुवादसामर्थ्यादित्यर्थः॥ वाग्रहणनिवृत्त्यैवेति। सर्वत्र विभाषेतिसूत्रादनुवर्त्तमानस्य विभाषाग्रहणस्य इन्द्रे चेतिसूत्रे सामर्थ्यान्निवृत्तेरुक्तत्वात्। अयमेवेवि। एतच्च मूल एवोक्तम्। प्रथमया विपरिणम्यत इति। इक इत्यस्य जसन्तस्य विशेष्यस्यानुरोधात्। पञ्चम्याः पूर्वत्र कृतार्थत्वात्। विकल्पसिद्धिरिति। शाकल्यग्रहणसिद्धस्य विकल्पस्य सिद्धिरित्यर्थः। तदसम्बन्ध इति। प्रकृतेत्यस्यासम्बन्ध इत्यर्थः। आवश्यकत्वे नेति। उत्तरसूत्रेऽवश्यन्तथा वक्तव्ये पूर्वसूत्र एव तथास्त्विति भावः न च ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थश्चकारोऽस्त्विति वाच्यम्। भाष्यप्रामाण्येन ह्रस्वप्रकृतिभावयोरेकत्रैव प्रवृत्तेः स्वीकारात्। यत्रैकस्याभावस्तत्रापरस्याप्यभावाङ्गीकारात्। तथा सति चक्री अत्रेत्यस्यासिद्धिरत आह। चक्री अत्र इति। इतिवार्त्तिकमिति। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य इतिवार्त्तिकखण्डनिर्द्देशः। इति णसिति। पशूनां समूह इत्यर्थे इत्यादिः। पदत्वमिति। तेन गुणाभाव इति भावः। बह्वृच्छक इति। अत्र बह्वृजवयवोकारस्यापदान्तत्वं सुलभमेव। एतेन। बह्वृच्छक इत्यस्य व्यावर्त्यस्य लाभेन॥ व्याख्यानादिति॥ पूर्वसूत्रप्राप्तियोग्यस्यैवोदाहरणस्य भाष्ये उपन्यासमूलकात् सिन्नाहचर्यमूलकाद्वा व्याख्यानादित्यर्थः। प्रथमोपात्तेति। लोके प्रथमोपात्ते एव प्रथमञ्जिज्ञासो-

दयस्यानुभवसिद्धत्वात्। यत्प्रतिसम्भाषत इति। एवञ्चाशीर्वचनमत्यभिवाद इत्येव न किन्तु यद् गुर्वादिर्वक्ति स्वीयानुग्रहसूचकवाक्यमात्रमाशीर्वचनरूपङ्कुशलप्रश्नरूपं वा तत्सर्वम्प्रत्यभिवादशब्दबोध्यमिति भावः। विधेयत्वादिति। सम्बोध्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतो यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य यत्र सिद्धत्वन्तत्रैव सम्बोधनविभक्त्यङ्गीकारात्॥ भवेत्यस्याप्युपलक्षणमिति। आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादन इति मनुसम्वादात्। नन्वेधीतिप्रयोगस्तर्हि निर्मूल एवेति चेत्। मनूक्तौ भवेतियत्तदर्थपरमित्यभिप्रायात्। अत्रैव किम्मानमिति चेत्। आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इत्यनुपदमुदाहरिष्यमाणभाष्यप्रयोग एवेति गृहाण। शर्मान्तन्नामेति। यत्र शर्मादिप्रयोगस्तत्र तस्य तदवयवत्वन्न तु तदन्तमेव नाम। उक्तभाष्यप्रयोगस्यैवात्रापि मानत्वादिति भावः। स्त्रिया अपीति। तद्विषये तथैवोदाहृतत्वात्। नामगोत्राभ्यामेवेति। असौ नामाहमस्मीति स्वन्नामपरिकीर्त्तयेदिति मनुवचने नामपदङ्गोत्रस्याप्युपलक्षणम्। प्रत्यासत्त्येति। वाक्यसम्बन्धिटित्वसिध्यर्थमेतस्य वाक्यान्तत्वम्। भोशब्दस्याप्राप्त इति। अस्य नामगोत्रभिन्नत्वात्॥ दूरत्वस्यानियतत्वादाह। यावति देश इति प्राकृतेति। स्वाभाविकेत्यर्थः। उपलक्षणमिति। एवञ्चाह्वानाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। तत्र मौनमाह। अत एवेति। उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। समावेश इति। लघुगुरुसंज्ञे वर्णस्य नदीघिसंज्ञे तु तदन्तस्येति समावेशसिद्धिः। अत्राकडारसूत्र इति पाठे रेफान्तानुकरणादागन्तुनाऽकारेण निर्द्देशो बोध्यः। केवलाभ्यामपीति। यत्र नामग्रहणस्यात्मनामेत्यादिना निषेधस्तत्रागच्छ हे इति प्रयोगदर्शनादित्यर्थः। न चैवमपि हेशब्दस्य समव्याहृतपदगतशक्त्युद्बोधकत्वरूपद्योतकत्वस्यानुपपत्तिः समभिव्याहृतस्य तादृशस्य पदस्याभावादिति वाच्यम्। प्रादेशं विमाय परिलिखतीत्यर्थे विद्यमानस्य वाक्यैकदेशन्यायेन प्रादेशं विपरिलिखतीत्यस्य तादृशार्थबोधकत्वेन तद्घटकस्य विशब्दस्य यथा विमानक्रियाक्षेपकत्वव्यवहारस्तथाऽत्रापि स्वघटिताग्रहणयोग्यनामघटितवाक्यार्थे आगच्छ हे इत्यस्य वर्त्तमानत्वेन द्योतकत्वोपपत्तेः एवञ्चेदं सूत्रं नियमार्थमिति सिद्धम्। है हेऽन्ते इत्येवमिति। वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्यग्रहणमनर्थकमिति न शङ्क्यम्। अन्त्यग्रहणाभावेऽधिकारबलादनन्त्ययोस्तयोः प्लुतस्याप्राप्तौ विध्यर्थमेतत्सूत्रं स्या

दित्याशयात्। हैहयोरिति तु यत्र हैहयोः प्रयोगस्तत्र हैहिसम्बन्धिनोऽनन्त्यस्यापि प्लुतो भवतीति प्लुतयोरेकत्र समावेशस्स्यादित्येवमर्थम्। प्रयोगग्रहणसत्त्वे तु हैहेप्रयोगे इत्यंशस्यानुवाद्यसमर्पकत्वं हैहयोरित्यस्य च विधेयबोधकत्वमिति निश्चयो भवतीतीष्टसिद्धिः। स्वसिद्धान्तमाह ॥ केचित्त्विति। एकमिति। आद्यमित्यर्थः। प्रयोगे हैहयोरिति निर्देशेऽपि प्रत्यासत्त्या हैहेप्रयोग इति लभ्यत एव। नन्वेवमपि हैहे हैहयोरित्येवास्तु। प्रयुज्यमाने सतीत्यध्याहारेण वाक्यार्थपर्यवसानम्भविष्यतीत्यत आह। प्रयोग इतीति। प्रयोगग्रहणाभावे दूराद्धूत इत्यस्यानुवृत्त्या हूयमानार्थत्वं यत्र तत्रैवेति कल्पनया हे ३ रामेत्यादावेव स्यादिति भावः। अन्यथा। प्रयोगग्रहणस्यानर्थकहैहयोः प्लुतार्थत्वाभावे। तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। सति तु प्रयोगशब्दे तत्सामर्थ्यादानर्थक्येऽपि यत्र प्रयोगस्तत्र तयोः प्लुतसिद्धिः। अप्राप्ते विध्यर्थमिति। राम है३ इत्यादौ सामर्थ्यादनन्त्यस्य हूयमानार्थभिन्नस्य स्यादिति भावः। अत्र केचिदितिदर्शनेनारुचिं कल्पयन्ति यद्यपि सर्वम्भाष्यकैयटारूढम्। तथापि हैहयोः प्रयोगे इत्यनेन प्रत्यासत्तिन्यायेन षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्येन च तयोरेव प्लुतसिद्ध्या तद्व्यर्थमेवेति। अत्रेदञ्चिन्तनीयम्। हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणङ्क्रियते। हैहयोः प्लुतिर्यथा स्यात्। देवदत्त है३। देवदत्त हे ३ अक्रियमाणे हि हैहेग्रहणे तयोः प्रयोगेऽन्त्यस्य स्यादिति भाष्ये उक्तम्। एतेन हैहयोरित्यस्य प्रयोजनमुक्तम्। भाष्ये हैहेप्रयोगे इत्यत्र प्रयोगपदोपादानात्। अत्र कैयटः अन्यथारम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिन एव प्लुतः स्यात्। देवदत्त हे इत्यादौ हूयमानवाचिनः देवदत्तशब्दस्य हे देवदत्तेत्यादौ पूर्वेणैव सिद्धिरिति भावः तदनन्तरम्भाष्ये अथ प्रयोगग्रहणङ्किमर्थम्। प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम्। प्रयोगग्रहणेऽनर्थकयोरपि यथा स्यात्। देवदत्त हे ३। देवदत्त है ३। पुनर्हैग्रहणङ्किमर्थम्। अयमाद्यविषये प्रश्नः। अनन्त्ययोरपि यथा स्यात्। है३देवदत्त इति। भाष्येऽनर्थकयोरिति यत्तस्यानर्थकत्वमुक्तरीत्या कैयटेनोपपादितम्। अस्मिन्प्रघट्टके सामर्थ्यादितिकथनेन प्रत्यासत्तिन्यायापेक्षया सामर्थ्यस्य बलवत्त्वं सूचितम्। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादित्यपि न युक्तम्। हैहयोरित्यस्याभावे स्थानषष्ठ्यनिर्देशात्। प्रथमोपात्तस्य हैहयोरित्यस्य तु प्रयोगापेक्षया कर्मषष्ठीत्वात्तस्याश्च प्रयोग-

विशेषणभूतार्थप्रतिपादकत्वेन चरितार्थत्वादिति । शिव ३ इत्यादाविति । अत्र हेशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या ह्रयमानार्थत्वाभावः स्पष्ट एव । ननु सर्वप्लुतप्रकरणस्यायं शेषोऽस्त्वित्यत आह । सर्वप्लुतेति । एतत्त्रयेति । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे दूराद्धूते च हैहेप्रयोग इत्येतच्चितयेत्यर्थः । वृत्तौ स्पष्टमिति । भाष्यन्त्वत्रोदासीनम् । तद्विहितानामिति । एकसूत्रोपात्तत्वात् । व्याख्यानादिति । अपिशब्दस्यानन्त्यसमभिव्याहारेणान्त्यसमुच्चायकतया टेरित्यस्य प्रक्रान्तस्य समुच्चयकल्पने लाघवमित्येतन्मूलकादित्यर्थः । ननु वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकारात्तत्तद्विधेयप्लुतापेक्षया शेषस्यानुदात्तत्वापत्तिरत आह । अनुदात्तम्पदमितीति । तत्सूत्रस्थैकग्रहणेन स्वैपादिकोदात्तस्वरितयोरग्रहणादिति भावः । व्यवस्थितविभाषेति । अत्र मूलम्प्रागुक्तम् । भाष्ये तु प्राचामिति योगविभागो नोक्तः किन्तु विभाषेति कृतस्तेन प्राचामिति योगविभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वलाभेपि प्राचामुदीचाञ्च स्वस्वमतप्रच्युतिरूपो दोषो न सम्भाव्यत इत्याशयेनाह । भाष्ये त्विति । कैयट इति । न चास्याव्यवस्थितविभाषात्वङ्कण्ठतो भाष्यकृता नोक्तमिति वाच्यम् । प्रत्याख्यानेन भाष्यकृता तथा सूचनादित्याह । अत एवेति । व्यवस्थितविभाषात्वादेवेत्यर्थः । प्लुत इत्यध्याहार इति । अन्यथोद्देश्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन वाक्यार्थपर्यवसानन्न स्यात् । स निवर्त्तत इति । न च पर्युदासपरतया व्याख्याने प्लुतसदृशो दीर्घः स्यात् । अच्त्वेन सादृश्याश्रयणे प्रथमोपस्थितत्वाद् ह्रस्वो वा स्यादिति वाच्यम् । प्लुतश्रवणाभावे तात्पर्यात् । जायमानो दीर्घो वा ह्रस्वो वा उभयथा सन्धिकार्येण तस्य निवृत्तिः स्यादिति फलतो न विशेष इत्याशयः । कस्य चिद्व्याख्यानन्दूषयति । प्रसज्यप्रतिषेधेति । अग्नी इतीति । अत्र गुरोरनृत इति प्लुतः । अत्र वत्करणाभावेऽप्लुतादेशे सवर्णदीर्घापत्तेः । वत्करणसत्त्वेऽपि यत्केन चित्कृतं व्याख्यानन्तद्दूषयति । अप्लुतवदित्यस्येति । ननु प्लुतस्य प्रगृह्यत्वन्दुर्लभमीदूदेदिति सूत्रे दीर्घाणामेव समाश्रयणात्तेषाञ्चानण्त्वात् । न हि पूर्वप्रवृत्तप्रगृह्यत्वं स्थानिवद्भावलभ्यमल्विधित्वादत आह । प्लुते कृतेपीति । न ह्यत्र लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवृत्तम्भवतीति पुनः प्रगृह्यन्न स्यादिति शङ्क्यम् । संज्ञायाः कार्यार्थतया कार्यस्य प्रकृते प्लुतोत्तरम्प्राप्त्या पुनः प्रवृत्तिस्वीकारात् । तस्यासिद्धत्वादिति । प्लुतस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । विभा-

षाग्रब्दस्याव्ययत्ववादिमतनिरासायाह । विभाष्यत इति । नवेति विभाषायामर्थस्य संज्ञाकरणमिति भाष्यप्रयोगोऽप्यनुकूलः । ईचाक्रवर्मणस्येति सूत्रस्योभयत्र विभाषात्ववादिमतं दूषयति । भाष्ये त्विति ॥ अभावांशबाधकत्वादिति । न च सूत्रबाधकत्वादिति वक्तव्ये इदमनुपपन्नमिति वाच्यम् । भावांशविधाने पूर्वोत्तरयोर्द्वयोरपि समत्वे नाभावांशबाधे सूत्रबाधस्यैव पर्यवसन्नत्वादिति भावः । एवञ्चानुपस्थितार्थमेवेदं सूत्रमुभयत्र विभाषेयमितिमूलस्य त्वयमर्थः । उभयत्र निमित्तद्वये । तदाह । मूलन्त्विति । कथञ्चिदिति । प्राप्ताप्राप्तविभाषायामिव तत्रापि शब्दप्रयोगस्य शिष्टसम्मतत्वात् ॥ अत्र कैयटानुयायिनः । वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधकल्पने गौरवप्रसङ्गादनुपस्थितार्थमिति भाष्यस्य तदर्थमपीत्यर्थं उचितः ॥ तच्च ईग्रहणेन नार्थः अविशिषेष्व चाक्रवर्मणस्येत्यादि तदुत्तरभाष्ये चाविशिषेणेत्यस्य स्थान्यंशे निमित्तांशे चेत्यर्थोक्तेः कैयटमतस्य सयुक्तिकत्वमिति ॥ इदमत्रोक्तनीयम् । विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टवाचकत्त्वात्सर्वेषां पूर्वविप्रतिषेधानां सङ्गृहीतत्वात्तस्य कल्पनायामाधिक्यकल्पना । अनुपस्थितार्थमिति भाष्यस्य तदर्थमपीत्यध्याहारेण व्याख्याने एव गौरवम् । किञ्च यदोत्तरसूत्रे ईग्रहणन्नास्ति तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वसूत्रस्योपस्थिते विकल्पबाधकत्वस्यैव लाभादपिशब्दपूरणेन भाष्यव्याख्यानन्न्यायविरुद्धमिति ॥ ननु योगस्य सूत्रस्य वोद्देश्यतया इयमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह । उद्देश्येति । ऐक्यमापादयत् । ऐक्यस्योधयत् । यत्पदार्थस्योधयितुं यच्छब्दः पूर्वम्प्रयुक्तस्तस्यैव तत्पदेन तत्समानविभक्तिकेन बोधनस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ उद्देश्यलिङ्गत्वं यथा । यद्यप्यापन्नतिजह्वि जगन्नाथ नम्रस्य तन्न इत्यादावुद्देश्यलिङ्गत्वस्य णेरणाविति सूत्रेऽणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति कर्मण उद्देश्यस्य परामर्शार्थमुपात्तस्यापि यच्छब्दस्य स कर्तेत्यत्र पुंल्लिङ्गता दृश्यते ॥ ननु द्विवचनसंज्ञायाः प्रत्ययबोधकतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणापत्तिरित्यत आह । संज्ञाविधाविति । नन्वनाङिति पर्युदासवत्तेनार्थवत एव ग्रहणान्न प्रत्ययेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह । प्रत्ययस्येति । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वविशिष्टार्थवत्त्वन्तु वक्तुमशक्यम् । आङो द्योतकतया तस्याप्यतथात्वात् । पर्युदासवत्तज्ज्ञप्यार्थवत्त्वाभिप्रायेण शङ्कायामयग्रन्थ. । एतेन । वर्णग्रहणेऽर्थवत्परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावेन प्रकृतेऽर्थ-

वक्तृग्रहणविचारासङ्गतिरित्यास्ताम् ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । यद्यपि कर्मधारयब-
हुव्रीह्योरेकार्थीभावः समानः । तथाप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षेऽवयववृत्तिश-
क्तिसहकारिण्यैव समुदायशक्त्या बोधात्कर्मधारयजन्यशाब्दबोधसामग्र्यपेक्षया ब-
हुव्रीहिजन्यशब्दसामग्र्या अन्यपदार्थोपस्थितिघटिततया गुरुत्वेन सामग्र्योर्ला-
घवगौरवमादाय कार्ययोरन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वम्बोध्यम् ॥ नन्वेवमेकशब्देन क्वापि
बहुव्रीहिर्न स्यादेवञ्चैकाचो द्वे प्रथमस्येत्यादावप्यनुपपत्तिरत आह । व्याहर-
तीति । एवञ्च व्याहरतीतिनिर्देशात्कर्मधारयस्य हलादिः शेष इति सूत्रारम्भा-
च्च बहुव्रीहेः प्रामाणिकत्वेऽपि प्रकृतेऽनेन निर्देशेन कर्मधारय एवेति भावः । प-
र्युदासस्यौचित्यात् । असमर्थसमासाकल्पनादेकवाक्यतया शाब्दबोधजननाच्च ।
ओदिति सूत्रे प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति भाष्यन्तु गम्यमानप्रतिषेधमादायोप-
पादनीयः । न्यायसिद्धे लिङ्गमप्याह । अत एवेति । पर्युदासस्याभिप्रेतत्वादेवे-
त्यर्थः । एतत्पक्षे शङ्कते । वासुदेवेत्यादि । सति प्रगृह्यत्वेऽव्ययीभावसंज्ञकस्याश-
ब्दस्याम्शब्दावयवाकारे प्रकृतिभावापत्तिः । न च पर्युदासपक्षे आङि न सू-
त्रव्यापार इति पूर्वान्तवत्त्वेन निपातत्वेऽपि आङ्त्वातिदेशो न भविष्यतीति वा-
च्यम् । आङ्भिन्नत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्मज्ञानप्रतिबन्धार्थमेवाङ्त्वातिदेशः
स्यात् । अत एव ओदिति सूत्रस्य ओ३ यातमित्यत्र प्रयोजनङ्कथितम् । अन्यथा
तत्राप्याङ्त्वातिदेशाभावेनानाङितिनिषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । प-
र्युदासलभ्याशास्त्रीयेपि शास्त्रीयवत्कार्यस्योपपादितत्वाच्च ॥ न च आ उ ओ
इत्यत्रैकादेशे कृते आङ्भिन्नत्वस्योकारनिष्ठस्यातिदेशेन निपात एकाजित्येव
सिद्धे प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भ इति भाष्यमेवमप्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । आङ्भि-
न्नत्वस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वात् । शास्त्रीयत्वञ्च न शास्त्राश्रितत्वम् ।
किन्तु शास्त्रबोध्यत्वमेवेति ॥ स्पष्टार्थमिति । निपातस्यैकाचः सर्वस्य सङ्ग्रहो
यथा स्यात् । आङ्सदृशस्यैकाचोऽर्थवतो निपातस्यैव पर्युदासबलाद् ग्रहणम्मा-
भूत् । अनेन रूपेण सादृश्यग्रहणे हि पादपूरणार्थकस्य कमीमिदु इत्यस्य व्यावृ-
त्तिः स्यात् । समुदायेऽच्त्वाभावादिति । अच्त्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वात् ॥ अनभि-
मतत्वमिति । लभ्यत इति शेषः ॥ ननु गोभवदित्यादौ च्व्यन्ते ओदिति सूत्रेण
प्रगृह्यत्वमाप्नोतीत्याशङ्क्य गौणमुख्यन्यायेन समाहितं भाष्ये तच्च तदा सङ्गच्छते

यदि गौणमुख्यन्यायमूलभूताया अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया विशिष्टरूपोपादान-विषयाया: प्रवृत्ति: स्यादतस्तस्या: प्रवृत्तिमुपपादयति। निपातसंज्ञेत्यादि। अ-र्थवतामेवेति। अर्थविशिष्टानाञ्चादीनामुद्देश्यतयोपस्थितत्वात्॥ एतत्परिभाषेति। गौणमुख्यपरिभाषेत्यर्थ:॥ अनित्यत्वादिति॥ इण: षीध्वमिति सूत्रेऽङ्गादित्यु-पादानेनार्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात्तन्मूलिकाया गौणमुख्य-परिभाषाया अप्यनित्यत्वमिति। अव्ययसंज्ञादावित्यादिना प्रातिपदिकसंज्ञा-परिग्रह:। ननु सम्बुद्धौ शाकल्यस्येत्यस्मिन् सूत्रे सम्बुद्धाविति सप्तमीश्रवणेन तस्मिन्नितिपरिभाषाबलात्सम्बुद्धिपरो य ओकार इत्येव व्याख्यानं युक्तमत आ-ह। सम्बुद्धिपर इति। न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानुग्रहाय तस्मिन्नितिप-रिभाषानुग्रहाय च तथैव व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-भाषाया अनित्यत्वात्। निर्दिष्टपरिभाषापि लक्ष्यानुसारात् क्वचित्त्यज्यते॥ न च लुनातीति लौ:। पुनातीति पौ:। अत्र हि गोतो णिदिति सूत्रे गोत इति यथाश्रुतमिति मते सम्बुद्धौ लो पो इति रूपम्। गकारस्याविवक्षितत्वे तु लौ: पौरिति तदा हे गौरित्यत्रेव स्थानिवद्भावाप्राप्ति: लो पो इति विजन्तस्य रूपं सम्बुद्धिपरं सम्भवति। सम्बुद्धिनिमित्तक इति व्याख्याने त्वेतदवयवौकारस्य स-म्बुद्धिनिमित्तकत्वाभावाल्लो इति पो इतीत्यत्र प्रगृह्यत्वप्रयुक्त: प्रकृतिभावो न स्यादिति वाच्यम्। अच: परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन ने लो पो इत्या-दीनां विजन्तानामनभिधानात्। तत्र हि पूर्वविधाविति किमर्थम्। हे गौ:। बाभ्रवीय:। नैधेय:। हे गौरित्यौकार: परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ्-ह्रस्वादिति लोप: प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयो-जनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सम्बुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यद-यमेङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरित्येङ्ग्रहणङ्करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। गोर्थमेतत् स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणङ्करोति। इत्यन्यथा हि ओह्रस्वादित्येव ब्रूयादित्युक्तम्॥ अत्र कैयट:। नयत्यादीनां विजन्तानां गुणे ने लो पो इति कथं सम्बुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विज् दृश्यत इत्याह। ओह्रस्वादित्येवेति। सिसृतीशब्दादाव-प्येवम्। नैतेभ्य इति। एवन्दीर्घैकारान्तप्रकृतिकसेइत्यादीनामेकाक्षरकोशबो-धितस्य ए इत्यस्य च सम्बुद्धावभिधानाभावो बोध्य:। अचेदमवधेयम। ओग्र-

हणस्य भाष्य उक्तत्वेन दीर्घौकारान्तप्रकृतिक ओकारान्तानामभिधाने मानाभावः। किञ्च द्योशब्दस्य सर्वसम्मतत्वेन गोर्थमेतदिति भाष्यमोकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयम्। किञ्च सम्बुद्धावनभिधानेन भाष्यस्योपपत्तौ सर्वथा विजभावकल्पना नोचिता। एवं सति सम्बुद्धौ शाकल्यस्येति सूत्रस्य सम्बुद्धिनिमित्तक ओकार इति व्याख्यानमपि न विरुध्यत इति॥ केचित्तु सम्बुद्धिग्रहणमत्र सूत्रेऽनर्थकम्। न चाङ्गो इतीत्यादौ परत्वाद्विकल्पाभावार्थमिति वाच्यम्। ओदिति पूर्वसूत्रविहितनित्यसंज्ञाया अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्। इतिशब्दसापेक्षत्वेन परभूतविकल्पस्यैव बहिरङ्गत्वात्। न च पूर्वसूत्रस्थमोत्पदन्निपातपदसम्बद्धमभूदिति प्रकृतसूत्रे निपातपदासम्बन्धबोधकं सम्बुद्धिपदमिति वाच्यम्। यद्येतावन्मात्रप्रयोजनकं सम्बुद्धिग्रहणं तदा प्रकृतसूत्रेप्योद्ग्रहणसंव्यन्तेन निपातपदानुवृत्तिर्भविष्यत्यन्यथौत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे प्रकृतसूत्रे ओदित्येतत्पदं व्यर्थमेव स्यादिति कल्पनमसम्भवादित्याहुः। अत्रेदं तत्त्वम्। स्वरादिषु पठिते मिथो इत्यव्यये प्रगृह्यत्वाभावो यथा स्यादित्येवमर्थं सम्बुद्धिग्रहणमिति। उञ ऊँमित्येकमेव सूत्रं तद्योगविभागेन व्याख्यातमुञ इति। निपात एवेति। प्रतिपदोक्तत्वात्। योगविभागफलं दर्शयति। उञ ऊँमित्येकसूत्रत्व इति। सह विधानादिति। यद्यपि विधेयभेदाद्वाक्यभेदो न्याय्य एव तथापि द्वयोर्वाक्ययोः सहप्रवृत्तिः स्यादित्याशयः। एवं सत्यादेशे प्रगृह्यकार्यं न स्यादत आह। आदेशे प्रगृह्यत्वकार्यन्त्विति। नतु उ ती इतीति। विधेयतया प्रक्रान्तयोर्द्वयोरेवैकस्मिन् प्रयोगे विकल्पः स्यादिति। तदभावेऽपि तात्पर्यादिति। शाकल्यातिरिक्तमते प्रगृह्यत्वमुञो नेत्यर्थात् योगविभागे सति उञ इति सूत्रे षष्ठ्यन्तार्थान्वयायाह। उञो वाचकमिति। उञ इति सूत्रे विकल्पफलं दर्शयति। विकल्पाननुवृत्ताविति। न च योगविभागाभावेऽपि निरनुबन्धकोकारमादाय उ इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम्। किमः परत्वं यत्र तत्र किम्बिति किमु इतीति रूपद्वयमत्र स्यादित्यत्र तात्पर्यात्। वैयर्थ्यापत्तिश्चेति। अननुनासिकाननुनासिकयोर्द्वयोरप्यादेशे रूपे विशेषाभावादिति भावः। विकल्पमात्रेति। शाकल्यशब्दमात्रस्येत्यर्थः। प्रगृह्यत्वमादेशस्येति। उञ इति पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वमूँ इत्यनेन चादेशत्वमित्यर्थः। ननु प्रगृह्यपदस्योद्देश्यसम्बन्धस्य लुप्तसतयेति पूर्वो-

पपादितरीत्या विशिष्टस्य विधिरिति न युक्तमिति चेन् मूलानुसारेण तथाभिधानादित्याशयेनाह। वस्तुत इति। नन्वेवम्प्रगृह्यसंज्ञकथेति भाष्यविरोध इत्यत आह। भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञकथेति। न्यायविद इति। असति साधके क्लृप्तसम्बन्धित्यागे मानाभाव इति न्यायेत्यर्थः। न च प्रगृह्यपदस्य प्रथमान्तत्वेन प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यमेवात्र साधकमिति वाच्यम्। प्रथमान्तसामानाधिकरण्यस्य पूर्वसूत्र एव त्यक्तत्वात्॥ ननु मय उञ इति सूत्रे मयुपदेन मय्धातोरेव ग्रहणं कुतो नेत्यत आह। व्याख्यानादिति। बहुसाध्यसंस्कारानुरोधमूलकादित्यर्थः। ननु प्रगृह्यस्योञः प्लुतप्रगृह्या इत्यनेन कार्यान्तरप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन मय उञ इत्यस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबन्धः कुतो नेत्यत आह। अस्य त्रैपादिकत्वेनेति। अनुस्वारो भवत्येवेति। एतेन त्रिपाद्यां वत्वविधानस्यानुस्वाराभावः फलमिति सूचितम्। तदुक्तम्मनोरमायाम्। प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे त्विको यणचीत्यनन्तरं मय उञ इत्येवावक्ष्यत्। यणश्चान्ववर्त्तयिष्यदिति। न च त्रिपाद्याम्मयः परस्य उञो वत्वविधानेऽपि मयः परत्वमुपजीव्य कृतं वत्वं सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वारनिमित्तन्न भविष्यतीति त्रिपाद्यां वत्वविधानस्यानुस्वाराभावरूपप्रयोजनकथनासङ्गतिरिति वाच्यम्। त्रिपाद्यान्तथा पाठेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात्। न च त्रिपाद्यान्तथा पाठे वत्वस्यासिद्धत्वात्प्रत्यङ् उ उक्तमिति स्थिते ङमुटि कृते ङमुड्विशिष्टस्य उञ्ग्रहणेन ग्रहणेपि निर्दिश्यमानस्य ङमुटा व्यवधानाद्वत्वस्याप्राप्तिः। इको यणचीति सूत्रानन्तरम्पाठे तु ङमुटोऽसिद्धत्वाद्वत्वे कृतेऽजादित्वाभावान् ङमुटोऽप्राप्तिरिति फलभेदस्य स्पष्टतया कथं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनमिति वाच्यम्। त्रिपाद्यामपि बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिवादिप्राचीननयेऽन्तरङ्गे ङमुटि कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य यणादेशस्यासिद्धतया पूर्वं ङमुटि फलभेदाभावात्। न चोभयोरपि पदद्वयसापेक्षत्वेन नान्तरङ्गबहिरङ्गभाव इति वाच्यम्। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य ङमुटि सत्त्वात्। न चान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारे किम्बुक्तमित्यत्रान्तरङ्गेऽनुस्वारे बहिरङ्गस्य यणादेशस्यासिद्धतयाऽनुस्वाराप्राप्तिरिति कौमुदीमनोरमाग्रन्थयोर्विरोध इति वाच्यम्। मान्तपदसमुदायसापेक्षत्वेनपदसंज्ञासापेक्षत्वेन चानुस्वारस्यापि बहिरङ्गत्वात्। प्राचीननये सर्वापे-

अस्य बहिरङ्गत्वं च स्पष्टमेव । वस्तुतः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमया-
सयोरिति निर्द्देशात् स्फुटमेव । बहिरङ्गपरिभाषापि त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तत इति
त्वसकृदावेदितमेव । तपरत्वमसन्देहायेति । न च गुणाभेदकत्वपक्षे तथात्वेऽपि
भेदकत्वपक्षे गुणान्तरयुक्तासङ्ग्रहार्थं तपरत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थ-
स्याभेदकत्वपक्षाभिप्रायकत्वात् । ह्रस्वान्ताभ्यामिति । अस्य परस्येति शेषः । त-
दावश्यकमिति । अर्थग्रहणमावश्यकमित्यर्थः । वैजात्येत्यस्य प्रकृतसूत्रे इत्यादिः ।
असम्भवादिति । ऊकारान्तसप्तम्या असम्भवादित्यर्थः । अनभिधानमेवेतीति ।
प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्तथा कल्प्यत इति भावः । तत्संसृष्टार्थेति । पूर्वपदा-
र्थसंसृष्टाऽधेयार्थवृत्तेरित्यर्थः । एतदुपपादयति । संज्ञायामिति समास इति ।
जहत्स्वार्थायां वृत्ताविति । जहत्स्वं यं स जहत्स्वस्तादृशोऽर्थो यस्यामिति बहु-
व्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । अत्र स्वशब्द आत्मीयवाची । अर्थस्य चात्मीयः शब्द एव ।
एवञ्च वृत्तेः पूर्वं यदर्थसम्बन्धी यः शब्दस्तस्मादत्र वृत्तौ सोऽर्थो न प्रतीयते किन्तु
समुदायशक्त्या अर्थान्तरस्यैव प्रतीतिस्तत्र जहत्स्वार्था वृत्तिरित्युच्यते । वस्तुतस्तु
साऽत्र न युक्ता जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः । यथा
कुशलप्रवीणादिशब्दे । वाप्यश्व इत्यत्र तु रूढेरभावान्न जहत्स्वार्थता युक्ता ।
किन्तूपसर्जनपदं स्वार्थमजहत्परार्थमप्यभिधत्ते । भिक्षुको द्वितीयाम्भिक्षामासा-
द्य न पूर्वां जहाति सञ्चयायैव प्रवर्त्तते इति भाष्यात् । एवञ्च वाप्यश्व इत्यत्र वा-
पीपदं वाप्यधिकरणकाश्वपरमिति सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नत्वाभावान्न प्रगृह्य-
संज्ञा । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणायां सप्तम्यां यथा आधेयासंसृष्टाधिकरण-
प्रतीतिर्भवति तथा लुप्तायामपि तस्यामाधेयासंसृष्टाधिकरणप्रतीतिर्यत्र तत्रैव
प्रगृह्यत्वस्वीकारादिति । ननु सोमी गौरी अधिश्रित इत्यत्र गौरीपदस्य
विरुद्धविभक्तिरहितनामार्थयोरभेदान्वयस्यौत्सर्गिकतया गौर्यधिकरणके ल-
क्षणास्वीकारान्नाधेयासंसृष्टाधिकरणप्रतीतिरत आह । गौरी अधिश्रित
इत्यत्रेति । एवञ्चोभयोर्विरुद्धविभक्तिरहितत्वेऽपि कारकस्य क्रियायामन्व-
यस्यावश्यकत्वेन गुणीभूतक्रियायान्तदन्वयेन वाक्यार्थस्योपपत्तौ लक्षणा-
यामानाभाव इति भावः । नित्याधिकारबाधे मानाभावादिति । यस्य नित्या-
धिकारे पाठस्तत्र विभाषाधिकारबाधो न चात्र तथेति । व्याख्यानादिति ।

अप्रगृह्यस्येति पर्युदासाद्धलान्नानुनासिकादेशयोग्यत्वं पराण्सङ्ग्रहार्थत्वे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यण्ग्रहणसामर्थ्यमूलकादित्यर्थः ॥ आगच्छतमग्नी इत्यत्र प्रगृह्यस्याप्राप्तिमाशङ्क्य पूर्वं प्रगृह्यसंज्ञायामपि समाधत्ते। आगच्छतेति। कार्यमेव बीजमिति। न च लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायविरोध इति वाच्यम्। समः सुटीति सविधानज्ञापितस्य ज्ञापकसाजात्येन तस्य संज्ञातिरिक्तविधेयपरत्वस्वीकारात्। ननु प्रगृह्यसंज्ञोद्देश्ये ईकारे तर्हि द्विवचनत्वमपि न स्यादत आह। द्विवचनत्वन्त्विति। ननु परादिवद्भावेनापि ताद्रूप्यातिदेशो नेत्यत आह। ताद्रूप्येति। ताद्रूप्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानतिदेशेऽपि तद्धर्मस्य वर्णवृत्तिधर्मस्यातिदेशस्वीकारात् द्विवचनत्वस्य न वर्णमात्रवृत्तीति भावः। एतदेव द्रढयति। अत एवेति । सुप्त्वस्यात्र वर्णवृत्तित्वेऽपि तस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावेनान्तादिवच्चेत्यनेनातिदेशो भवत्येव ॥ अच्सन्धिरित्यचाच्पदे कुत्वस्य चयोगे चुत्वस्याप्राप्त्यर्थमाह । सिद्धमनच्त्वादित्तीति ॥ यत्तु संज्ञात्वभङ्गापत्तेर्नेह कुत्वचुत्वे इतीति। तन्न। प्रत्याहारेऽनुबन्धानाङ्कथमज्ग्रहणेषु नेत्यत्र वार्त्तिके जश्त्वस्य एषा ह्याचार्यशैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति अचोऽच्षु हलो हल्ष्विति भाष्यप्रयोगेऽच्विति दर्शनेन संज्ञात्वभङ्गस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥

॥ इति स्वरसन्धिः ॥

स्तोःश्चुना ॥ अत्र समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वापत्तिः । इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तिरत आह । सितीति । न च समाहारद्वन्द्व एवास्तु सौत्रत्वं पुंस्त्वमस्तु। न ह्यत्र गौरवम् । भिन्नविभक्तिकत्वेऽपि सौत्रत्वेनैव विभक्तिलुकः कल्पनादिति वाच्यम्। समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वेन पुंस्त्वस्य कल्पनायां स नपुंसकमिति शास्त्रस्य बाधकल्पनापेक्षया विभक्तिलुक्कल्पनायां सुपां सुलुगिति शास्त्रप्रवृत्तिकल्पनायां लाघवादित्याशयात् । स्तोः श्चुना श्चुरितिसूत्रे वृद्धो यूनेतिवद्विनापि तद्योगन्तृतीया । श्चुना योगः सम्बन्धः स चाव्यवधानरूप एव ग्राह्यः । बहुषु बहुवचनमितिनिर्देशात् । ष्टुनेत्यत्रापि तथा । पूरणगुणसुहितेति निर्देशात् । तथा च संयोग एव पर्यवसानमित्याशयेनाह । संयोग इति तदर्थ इति । ननु पदस्येत्यस्याधिकृतस्य स्तोरितिविशेषणमिति पदान्तयोः सकारतवर्गयोरित्यर्थोऽत्र उचित इत्यत आह । अत्र पदस्येत्यधिकृतमपी-

ति। शादिति ज्ञापकादिति। ताद्दशार्थस्याभिप्रेतत्वे विश्नः प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वा-
प्राप्त्या तदर्थमेव स्यादिति भावः। शादितिलिङ्गादेवेति। न ह्येकेनैकमेव ज्ञा-
प्यते किन्तु यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात्। यथासङ्ख्यमिति
शेष इति। अत्र यथासङ्ख्यशास्त्रबाधे साधकाभावात्। वैचित्र्यार्थ इति। यद्य-
प्येतल्लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तस्तथापि तयोरत्राप्रवृत्तावपि सन्धिरित्यस्य सिद्धि-
रिति श्रवणमेव वैचित्र्यम्। लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्ते लक्षणप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वानु-
सरणेन तु चुत्वस्यासिद्धत्वादित्याद्युक्तिः। सम्प्रसारणाभाव इति। न चानेन
निर्देशेनैव चुत्वाभावस्यापि सिद्धौ शादिति सूत्रवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्। तस्य वि-
श्न इतिप्रयोगार्थत्वात्। न ह्येकमुदाहरणमिति न्यायस्यात्र न विषयता। पूर्वो-
क्तज्ञापनस्यापि तत्फलत्वात् स्पष्टार्थमिति। न चान्तग्रहणाभावे पदत्वेन ग्रह-
णात्समर्थपरिभाषोपस्थितिः स्यादिति वाच्यम्। अत्रैव सूत्रेऽनामित्यस्योपादा-
नेन समर्थपरिभाषानुपस्थानात्। पदत्वेनोद्देश्यत्वाभावाच्च। पृथक्पदे इति।
दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामितिनियमेन समासाप्राप्तेः। न्यमतां परिहर्त्तुमाह। उपल-
क्षणमिदमिति। वलयोरिति। कमल् इव एतयोरभिधाने कमल् समीरथः।
इव शांश्विनोतीत्यादाविति शेषः। जातिपक्ष इति। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तर-
तमे चारितार्थ्यनैव वचनं सफलमिति भावः। व्यक्तिपक्षे तर्हि दोष एवेत्यत
आह। व्यक्तिपक्षेऽपीति। सिद्धान्तमाह। परे त्विति। न दोष इति। प्रथमा-
न्तपाठे आदेशसङ्कोचेऽपि न दोष इत्यर्थः। सवर्णा न सन्तीति। एतेन सवर्ण-
ग्रहणाप्रकर्षः सूचितः। उपपत्त्यभावादिति। प्रमाणे द्वयसजितिसूत्रे प्रमाणश-
ब्दस्य परिच्छेदकपरत्वाच्चितः परिच्छेदकत्वासम्भवात्। ननु चिन्मात्रं ब्रह्मेति
प्रयोगस्य का गतिरत आह। मयूरेति। ननु यवादिगणे दकारनिपातनादित्य-
नुपपन्नम्। तत्र प्रकृतिमात्रपाठस्य तत्स्वरूपप्रतिपत्तौ तात्पर्यादित्यत आह।
यवादिगण इति। न च वाऽवसान इति चर्त्त्वेन निर्देशे कर्त्तव्ये दकारान्तपा-
ठो मतुपि विकाराभावार्थ इति कल्पनयैव सामञ्जस्ये समुदायपाठस्वीकारेण
मूलयोजनन्निष्फलमिति वाच्यम्। प्रायो गणेषु प्रातिपदिकानुकरणस्यैव सत्त्वेन
चर्त्वस्याप्राप्तेरित्याशयात्। समनियतत्वेनेति। त्रयाणाम्परस्परमव्यभिचरित-
त्वेन। अन्यतमेति। त्रयाणां यस्य कस्य चिदित्यर्थः। एतेनात्र द्वयोरग्रहणाद-

न्यतमप्रयोगासङ्गतिरित्यपास्तम्। त्रिपाद्यामपरत्वादिति। पूर्वसवर्णस्येत्यादिः। नन्वेवं परश्च चेति सूत्रे कैयटेनोक्तं यद्यप्येतत्सूत्राभावेऽपि झलो झलीत्यनेन सलोपे उत्थानस्य सिद्धिस्तथापि झलादौ प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थज्ञापनार्थमेतदिति यत्तर्हि तदिदानीं विरुध्यते लोपपक्षे द्विथकाराघटितस्य रूपस्यैव सिद्धिः पूर्वसवर्णे तु झरो झरीति लोपाभावे द्विथकारकस्य प्राप्तेरिति चेन्न। तत्रत्यकैयटस्य भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठाभिप्रायकत्वात्। तदेतत्सूचयति। हलो यमामितीति। पाठव्यत्यासे प्रमाणमाह। अत एवेति। अन्यथाचापि थस्यासिद्धत्वाच्चर्त्वाभावे थकारस्य श्रवणप्रसङ्ग इति भावः। उत्थानस्य सिद्धेरिति। न च लोपपक्षे उदो दकारस्य चर्त्वे तस्य द्वित्वे द्वितकारकं रूपम्। सकारस्य थकारादेशे तस्य पूर्वोक्तरीत्या तकारे पूर्वतकारस्य द्वित्वे तकारत्रयस्य श्रवणमिति भेदात्कथमियमाशङ्केति वाच्यम्। एवं स्थिते विशेषेऽपि न हि व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेष इति न्यायमाश्रित्य शङ्कनात्। विशेषो नेत्यस्य दुर्लक्षो विशेष इत्यर्थः। झयो ह इति सूत्रे झय इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाज्झयः स्थाने ह इत्युचितमिति विपर्यासमाशङ्क्याह। पदान्तादित्यपीति। तेनैतत्सामानाधिकरण्याय झय इति पञ्चम्यन्तमुत्तरसूत्रे। एवञ्च पूर्वसूत्रेऽपि झय इति पञ्चम्यन्तमर्थाधिकारानुरोधात्। अत एव नाज्झलाविति निर्देशसङ्गतिः। उत्तरसूत्रे झय इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे फलमाह। विरप्शमित्यादाविति। अत्र विपूर्वाद्रपेरौणादिकः शप्रत्ययः। अत एव। पृथक्पदत्वादेव। परसवर्णपदस्य समासत्वे एकदेशसम्बन्धे क्लेशः। ईशानमित्यादाविति। आदिना कंसेत्यस्य सङ्ग्रहः। शकारसवर्णाप्रसिद्धेरिति। इह नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य पञ्चधा प्रयत्नाङ्गीकर्तुर्मतेन। तेन दीर्घेकारस्य तादृशस्य प्रसिद्धावपि न क्षतिः। शकारसवर्णः शकारो यद्यपि प्रसिद्धस्तथापि स नानुनासिकोऽस्मिन्सूत्रे यरोऽनुनासिक इत्यतोऽनुनासिकपदानुवृत्तेः। अन्यथा कुण्डं रथेनेत्यत्र परसवर्णस्य रेफस्यैवानुस्वारस्य स्थाने आपत्तिः स्यात्। अनुस्वारस्यैव स्यादिति। न च स न्यायो यथा न षडित्यत्र त्यज्यते तथात्रापि तत्त्यागोऽस्त्विति वाच्यम्। तत्र तथा व्याख्यानस्याकरे ज्ञातत्वेन त्यागेऽपि तत्त्यागस्यात्र स्वीकारे मानाभावात्। तदाह। ध्वनितमिति। तत्र हि मो राजीत्यनुस्वारादिबाधनार्थमित्यु-

क्तम्। अचादिपदोपादानं हे मपर इत्येतत्सूत्रविषये नत्वसङ्ग्रहार्थम् । येन क्रमेण पदज्ञानम्प्रकारादुपस्थितिर्वेति । आद्योदाहरणन्तु दीशलातुरित्यादि । अत एव स्यतासीऌलुटोरित्यत्र यथासङ्ख्यनिर्वाहः। अन्त्योदाहरणम्परस्मैपदानां णलतुसित्यादि जातिपक्षे इको यणचीत्यादि च। स्थानाख्ये ति। स्थानञ्चात्र क्रमः। शत्रुञ्मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जयेत्यत्र यथा। क्रमेण सम्बन्धो यत्र क्रमेणोच्चारणं तत्र यत्र तु न तथा तत्र न लौकिकप्रमाणावसर इत्याशयेन समाधत्ते। तथापीति। नन्वेवं विलम्बेऽपि लौकिकप्रमाणादेव सिद्धिरत आह। आद्यन्ताविति । साहित्ये द्वन्द्वविधानादिति। इतरेतरयोगेऽपि साहित्यस्यैव प्राधान्यादिति भावः। लोके तु यत्रासमासेनोच्चारणन्तत्रैव क्रमेण सम्बन्धोऽनुभवसिद्धः । अत एवाजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजा धनङ्कस्यावय इति भाष्ये उक्तम् । अयमाशयः। यद्येवंविधे विषये क्रमेणान्वयः स्यात्तर्हि द्वन्द्वघटकानामेकधर्मावच्छिन्नान्वयित्वाभावेन साहित्यस्यैवानुपपत्तिरिति। वाक्यकल्पनेति। प्राथमिकबोधस्तु साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नस्यैव। यथा राजपुरोहितौ स्वाराज्यकामौ यजेयातामित्यत्र। उत्तरकालिकस्तु राजा स्वर्गकामो यजेत पुरोहितश्च राज्यकाम इति प्रकरणादिवशाद्बोधः। प्रतिपत्तिकालिकम्। प्राथमिकवाक्यार्थबोधकालिकम्। प्रवृत्त्युपयोगीति। तेन स्यतासी ऌलुटोरित्यत्र ऌशब्देन ऌङ्ऌटोर्द्वयोः पश्चादुपस्थितावपि नानुपपत्तिः । ञमङणनमित्यत्र भाष्य इति। तत्र हि मकारप्रत्याख्याने ये मकारेण प्रत्याहारास्ते ञकारेणैव सन्तु ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति यथा तर्हि पदान्तयोर्झकारभकारयोरभावात्पञ्चागमास्त्रय आगमिन इति वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य येषामागमानामागमिनः सन्ति त एव भविष्यन्ति प्रतिपत्तिकालिकन्तु सङ्ख्यासाम्यमस्तीति प्रतिपादितम्। एते यवला इति । यद्यप्येतेऽनुनासिकस्थानिकत्वादान्तरतम्यादनुनासिकत्वयुक्ताः प्राप्तास्तथापि भाव्यमानेन सवर्णानाङ्ग्रहणन्नेति निषेधान्निरनुनासिका एवेत्यर्थः। अत एवेति। भाव्यमानत्वादेवेत्यर्थः। एतेन तद्वानितिनिर्देशान् मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति केषाञ्चित्कल्पनमपास्तम्। चयो द्वितीया इति वार्त्तिकनिष्पन्नद्वितीयस्य चत्वमाशङ्क्याह। एतत्स मर्यादिति। ननु प्रातिशाख्यविरोधात्कथमत्र द्विती-

यादेश इत्यत आह। उक्तोदयमिति। एवञ्च सुगणठ् षष्ठ इत्यादौ द्वितीयादेशो भवत्येवेति भावः। चर्त्वासिद्धत्वेति। चयो द्वितीया इत्येतद्दृष्ट्या चर्त्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। अत्र तु द्वितीये तु। अस्य द्वितीयस्य। ननु अप्सु सरन्तीत्यर्थकस्याप्सरश्शब्दस्यावयवः पकारोऽपि चर्त्वे निष्पन्न एवेति भाष्योक्तस्याफ्सरा इत्युदाहरणस्यासङ्गतिरत आह। अफ्सरा इत्यादि। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन द्वितीयादेशे असिद्धत्वस्यापि वैकल्पिकत्वमिति भावः। पक्षान्तरमाह। यद्वेति। उणादिष्वव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वात्। सप्तमी षष्ठ्यर्थ इति। सीति सप्तम्या अप्यक्ततार्थत्वात्सकाराव्यवहितपूर्ववर्त्तिनो डात्परस्याव्यवहितस्य धुडित्यर्थः। सस्येति फलितमेवञ्च सप्तम्याः षष्ठ्यर्थे पर्यवसानमिति भावः। न च ड इति षष्ठ्यन्तमेवास्त्विति शङ्क्यम्। श्वलिट्त्सायम्। मधुलिट्त्सायमित्यत्र न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेध इति भाष्यविरोधापत्तेः। उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानितिपरिभाषाबलात्सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनमिति तु युक्तम्। तस्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोः प्रवृत्तावुभयोरागमित्वे विरोधस्य सद्भावात्तस्मादिति परिभाषायाः परत्वाद्यवस्थेति। तदादिविधौ विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वन्नियामकमित्यत्र विशेष्यस्य पदस्यासप्तम्यन्तत्वान्न तदादिविधिः। तेन षट्त्सु इत्यत्र धुट्सिद्धिः। पञ्चम्या विपरिणम्यत इति। एवञ्च नकारान्तात्पदादिति फलितम्। ङमुट्सूत्रस्थभाष्यस्वरस इति। तत्र हि पदावयवङमःपरस्येति व्याख्यातमेवञ्चोत्तरसूत्रे पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येन सम्बन्धे पूर्वसूत्रेऽपि तथैवास्त्विति भावः। शि तुगिति सूत्रे शीति सप्तम्या अचरितार्थत्वन्न इति पञ्चमी तु पूर्वसूत्रे चरितार्थेति पञ्चम्यन्तस्यैव षष्ठ्यन्तत्वकल्पनमिति भावः। इत्युचितमिति। वर्णग्रहणे च सर्वत्रेति तदन्तविधिसम्भवादिति भावः। रूपाणामाधिक्यस्यापि सम्भवाच्चतुष्टयमित्यस्योपपत्तये आह। वक्ष्यमाणेति। विशेषणसम्बन्धमनुभूयेति। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायादिति भावः। लाघवार्थ इति। वक्ष्यमाणरीत्या तदादिविध्यर्थमपीति बोध्यम्। एतेन सप्तमीनिर्देशस्य कृतार्थत्वाद्बाधकत्वशङ्काऽपि निरस्ता। सिद्धान्तमाह। भाष्ये त्विति। एतदर्थमेवेति। न तु लाघवार्थं इत्येवकारव्यवच्छेद्यम्। उच्चारणकृतलाघवेऽपि मनोव्यापाराधिक्येऽधिकगौरवात्। अत एव वक्ष्यते हलन्तन-

पुंसके उत्तरपदत्वे चेति वचनस्य भाष्ये प्रयोजनान्यथासिद्धिप्रदर्शनेन प्रत्याख्यानेऽपि ज्ञानगौरवेण प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात्स्थापनमेव कृतमिति। पदे इत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वमपि दर्शयति। ङमन्तं यत्पदमित्यर्थेऽपीति। उत्तरपदस्य यत्र कार्यित्वमिति। अत्र यद्वक्तव्यन्तन्न पदान्तसूत्रे उक्तम्। ङमुडागमस्य नित्यत्वादिको यणचीति प्रयोगानुपपत्तिरत आह। सौत्रो निर्देश इति। एवमादिप्रयोगाः संहिताया अविवक्षयापि साधयितुं शक्याः। वस्तुतः सनाद्यन्ता धातवः सुप्तिङन्तमित्यादिषु बहुषु सौत्रत्वकल्पनापेक्षया वृत्तिघटकङमन्तपदस्थले ङमुटः क्वाचित्कत्वमित्यत्र युक्तम्। तेनाणादिसंज्ञार्थानीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः। रुप्रकरणविधेय इति। तेन सविधानपक्षे सकारस्य लोपपक्षेऽभावस्योपलक्ष्यस्य सङ्ग्रहः। ल्यब्लोप इति। ल्यपो ल्यबन्तस्य विहायेत्यस्य लोपे गम्यमानार्थत्वादप्रयोगि ल्यबन्तार्थक्रियाकर्मणि पञ्चमीत्यर्थः। व्याख्यानादिति। यद्यत्र दिग्योगलक्षणा पञ्चमीस्यात्तदाऽत्रानुस्वारस्यैरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्येव वदेत्तथा तु न कृतमित्येवंरूपादित्यर्थः। अयमिति। अनुस्वार इत्यर्थः। अत्र परपदोपादानेन परस्येति सूत्रैकवाक्यतापन्नसूत्रविधेयसादृश्यस्य लाभाद्विनवयवत्वसिद्धिः। खरीत्यस्य मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तौ गौरवादाह। विसर्गेति। इदमन्यरीत्या। वस्तुतस्तु मण्डूकप्लुतिरेव युक्ता। न त्वाक्षेपः। आक्षिप्तस्य शाब्दबोधविषयत्वाभावस्यान्यत्रोक्तेः। व्याख्यानादिति। लक्ष्यानुरोधमूलकादत एव प्रत्यय इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः। एवञ्चेति। एतैः सकारविधाने चेत्यर्थः। भाष्य इति। समः सुटीति सूत्रभाष्य इत्यर्थः। ननु वार्त्तिकेन विसर्गस्य स्थाने सकारविधानत्यागे वीजं किमित्यत आह। विसर्गस्थानेनेति। प्रातिशाख्यविरोधम्परिहरति। प्रकृतिभाव इति। अत्र प्रकृतिभावशब्दः शास्त्रविधेयतत्तत्कार्यप्राक्कालिकस्वरूपावस्थानपरः। तच्च नॄन्पाहीत्यत्रास्त्येव। नॄन्प इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्। मोपधेति। रोः पूर्वस्यैवानुनासिको न तु रुप्रकरणविधेयात्। एवञ्च लोपपक्षे नोपधारञ्जनप्राप्तिरिति भावः। प्रातीति। प्रतिशाखम्भवमिति प्रातिशाख्यसमाख्याबलात्तत्सम्बन्धितच्छाखापरमिदं शास्त्रन्तु सर्वसाधारणमिति भावः। पूर्वोक्तमेव द्रढयति। अत एवेति। तस्य तच्छाखामात्रविषयत्वादेव। यदि सर्वसाधारण्यं स्यात्तर्हि रुत्वपक्षे उपधारञ्जनस्य प्राप्तिस्सत्वपक्षे च तस्याभाव इति फलभेदस्य स्पष्टतया रुत्व-

पक्षेऽनुनासिकाद्यापत्तिरप्युक्ता स्यात्स्वमते तु रुप्रकरणविधेयात्पूर्वस्यानुनासिकादेरस्येष्टतया रुत्वपक्ष इव सत्वपक्षेऽप्यनुनासिकादेरस्य सम्भव इति रुत्वेऽनुनासिकापत्त्यकथनं युक्तमेव। एवञ्च लोपेऽप्युपधारञ्जनुम्भवत्येवेति भावः। एतेन। त्रिसकारकरूपासाधनेन। इदं वचनं व्यर्थमेवेति। न हीति भाष्योक्तवचनन्तु दुर्लक्ष्यत्वाभिप्रायन्न तु सर्वथा विशेषाभावपरमिति भावः। इदमिति। शरः खय इत्येतत्। ननु द्वे इत्यनेनोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वाद् द्वयोर्वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौ द्विरुच्चारणस्यैकस्यैवोभाभ्यां वचनाभ्यां लाभेन त्रितस्यानिर्वाह इत्यत आह। पूर्वत्रेत्यादि। वार्त्तिकेऽपि पूर्वापरीभावं व्युत्पादयति। अनचि चेत्यत्रेति। कविभिः क्षतमित्यादिव्यावृत्तये इदुदुपधेति सूत्रे प्रत्ययशब्दस्य प्रत्ययावयवलाक्षणिकत्वादाह। इदुदुपधस्येतीति। ननु घसेः क्विचेत्यौणादिकसूत्रेणैरन्विधानेन क्षीरशब्दस्य व्युत्पादनाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्खय्परत्वाभावेन नैतत्प्राप्तिरत आह। चरधातोरिति। प्रकृतार्थदार्ढ्येति। यद्यप्यभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया यत्कार्यकप्राप्तावित्येव लभ्यते। तथापि नञ्द्वयोपादानसामर्थ्याद्दार्ढ्यलाभकल्पना। दार्ढ्यञ्चापवादत्वाभिप्रेतशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकस्योत्सर्गशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमेवेति बोध्यम्। तदप्राप्तीति। उत्सर्गाप्राप्तीत्यर्थः। अत्रैव सम्मतिमाह। तदुक्तमिति। ननु बाध्यबाधकभावे द्वैविध्यमप्रसिद्धम्। समानफलकत्वं विरोधश्च। यथा दध्नस्तक्रस्य चौदनोपसेकात्मकसमानफलकत्वम्। अष्टाश्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरश्र इत्यत्र सङ्ख्याकृतविरोधाच्चतुरश्रत्वेनाष्टाश्रित्वस्य बाधः। द्विविधापि विधा प्रकृते न सम्भवति। हलादिःशेषेण पस्पर्द्धे इत्यत्र सकारस्य शर्पूर्वत्वेनेन पकारस्य शेषसम्भवादिति चेन्न। शेषपदार्थस्येतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानरूपतया द्वयोरपि सकारपकारयोर्निवृत्तिस्थित्योर्विरोधाद्भवतीह बाध्यबाधकभाव इति भावः। न चास्य विसर्गस्येति। एतत्सूत्रविहितस्येत्यर्थः। तथा च वासः क्षौममित्यादिरूपमेव कुप्वोरित्यस्योदाहरणम्भविष्यति। शर्पर इति सूत्रविहितविसर्गस्य श्रवणन्तु कः त्सरुः। कः त्सरितित्यादिषु भविष्यति। एतयोः ःकःपयोः। शर्पर इति सूत्रविहितविसर्जनीयस्य तु न सत्वप्राप्तिस्तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वादिति भावः। वाक्यभेदेनेनि। कुप्वोरितिपदस्यावृत्तिङ्कृत्वा भिन्नवाक्यं सम्पादनीयमिति भावः। ननु विसर्जनी-

यो र इति संज्ञासूत्रङ्कृत्वा खरवसानयोरित्यादिसूत्रे विसर्जनीयपदस्थाने ला-घवाद्र इत्येव पठनीयमिति चेन्न । पर्यायशब्देषु लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते इत्यस्य ज्ञापनार्थन्तदुपादानात् । कस्कादिषु चेतिसूत्रव्याख्यावसरे एषु इण उ-त्तरस्य षत्वमन्यस्य सत्वमिति विविच्योक्तन्तन्नाभप्रकारमाह । गण इति । तथा च कस्कादिषु यथा पठितन्तथैव साधु भवतीति सूत्रार्थः। संहितायाम् । यद्यपी-दमिको यणित्यादिसूत्रे प्वप्नु,पयुज्यत इति तत्रैव व्याख्यातुमुचितन्तथाप्यष्टा-ध्यायीस्थसौत्रक्रमानुरोधादेवङ्कृतम् । ननु निर्मले रूढे स्वच्छशब्दे तस्यापदान्त-त्वात्कथं जश्त्वमत आह । स्वशब्द इत्यादि । अव्ययमेवेति । तेन क्विबन्तमा-ङ्मान इतिधातोर्यङ्गणशङ्कायाम्माछेद इतिलच्यसम्भवेऽपि सा व्युदस्ता । वक्ष्य-माणज्ञापकादिति । सुराच्छायेतिज्ञापकादित्यर्थः । ननु दीर्घादितिसूत्रमप-दान्तविषयकम् । सेनासुराच्छायेत्युदाहरणन्तु पदान्ताद्वेति सूत्रस्य विषय इत्यत आह । व्याख्यानादिति । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणमितिपक्षे अग्ने इन्द्र इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वन्दीर्घे ह्रस्वाचराश्रयमालूयेत्यादौ ह्रस्वस्य पिति कृ-तीति तुकश्चाशङ्क्य दीर्घे कृत्वाचराश्रयो विधिर्न भवतीत्यर्थे यदयन्दीर्घाच्छे तुकं शास्तीत्युक्तम्भाष्ये । यदि छस्यायन्तुक्स्यात्तदा ह्रस्वस्य पूर्वेण छस्य त्वनेने-ति विशेषस्य स्पष्टत्वात्तस्य ज्ञापकत्वाभिधानासङ्गतिरिति भाष्यपर्यालोचनमू-लकादित्यर्थः । ध्वनितमिति । ध्वनितञ्च तथा ज्ञापकोपपादनेनैव । स्थानिद्वा-रेति । यथा उरदितिसूत्रनिष्पन्नस्यारित्यस्यावयवो रेफश्चकार जह्वारित्यादौ निवर्त्तते । साचात्सन्निहितनिवृत्तिस्तु पपाचेत्यादौ स्पष्टैव । चरितार्थमिति । यदुत्तरकालप्राप्तिकपदत्वे नोद्देश्यत्वाभावेन च स्थानिद्वारकप्राप्तिकत्वे भिन्न-स्यापि तेन निवृत्तिः स्यात्तदा नुकोऽपि निवृत्त्यापत्तौ यय्यँस्यत इत्यादौ नुक्श्र-वणाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । दीर्घस्य पदान्तस्येति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्युक्तत्वा-दिति भावः । समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थमिति । यत्र सुबन्तत्वेन पदत्वेन वो-द्देश्यता तत्र समर्थपरिभाषोपस्थितेरुक्तत्वात् । पदान्तस्य दीर्घस्येत्यर्थे तु दी-र्घस्यैवोद्देश्यत्वन्न तु पदत्वावच्छिन्नस्य । यद्यत्र समर्थपरिभाषोपस्थितिः स्या-त्तदा लक्ष्मीच्छाया इत्यादावेवास्य प्रवृत्तिः स्यान्न तु तिष्ठतु लक्ष्मी च्छाया देव-दत्तस्येत्यादाविति भावः । यत्त्वेवमेव न पदान्ताट्टोरनामिति सूत्रेऽप्यन्तग्रह-

णस्यावश्यकत्वेनान्तग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्रत्यग्रन्थविरोध इति । तन्न । यस्मा-
मित्यत्र निषेधाभावफलकेनानामित्यस्योपादानेन पदत्वेनोद्देश्यत्वाभावेन च
तत्र समर्थपरिभाषोपस्थित्यभावस्य पूर्वमुपपादितत्वात् । किञ्च समासेऽङ्गुले:
सङ्ग इतिसूत्रस्थसमासग्रहणेन ज्ञापकेन सजातीयापेक्षत्वाद्यत्र भावकार्यस्य वि-
धेयत्वन्तत्र समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरतोऽन्तग्रहणान्तत्र स्पष्टार्थमेवेति ॥

इति हल्सन्धि: ।

पौनरुक्त्यशङ्कापरिहारायाह । प्राग्व्याख्यातमपीति । बहुव्रीहिरिति । क-
र्मधारयस्याभिप्रेतत्वे शरीत्येव वदेत् । विसर्जनीयाद्विप्त इति । स्थानिनो वि-
सर्जनीयस्य निमित्तमेतत्सूत्रविषये खरेवेति शर्परे खरीति पदसमुदायार्थे त-
देकदेशस्य शर्पर इति पदस्य शक्तिस्वीकारादनेनोपस्थित: खरेवेति भाव: । ए-
तेनाक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानानङ्गीकारादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । व्याख्याना-
दिति । अव्ययीभावश्चेतिसूत्रभाष्येऽव्ययीभावस्याव्ययत्वे लुङ्मुखस्वरोपचारा
इति परिगणनेन प्रयोजनमुक्त्वोपचारस्य विसर्गस्थानिकसकारस्योपपय:कार इ-
त्यत्राप्रवृत्ति: प्रयोजनमिति प्रदर्श्य तस्मिन् सूत्रेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्योपपय:-
कार इत्यादौ विसर्गस्योत्तरपदस्थत्वात्सत्वाभावसिद्धौ तदव्ययत्वस्य न प्रयोजन-
मिति दर्शितम्परिगणनञ्च प्रत्याख्यातम् यदि सोपदादाविति सूत्रशेषभूतेऽन-
व्ययस्येति वार्त्तिके यदनव्ययपदन्तेनोपपयस्काम्यतीत्यत्र प्रतिषेध इष्ट: स्या-
त्तदोपचारस्येदम्प्रयोजनं सम्भवत्येवेति प्रत्याख्यानपरभाष्यं विरुध्येत । तस्मा-
दुपचारपदेन परिगणनस्थेनात: कृकमीतिसूत्रनिष्पन्नसत्वस्यैव ग्रहणमिष्यते ।
तच्चाव्ययत्वप्रयोजनमन्यथासिद्धमित्यव्ययीभावस्याव्ययत्वप्रयोजननिराकरणमू-
लकाद्व्याख्यानादित्यर्थ: । उपलक्षणमिति । एवञ्चेण: ष इति सूत्रस्यायमविषय
इति भाव: । सर्पिष्पाशमिति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वमिति पक्षेऽत्रेदुदुपधस्ये-
त्यस्य प्राप्ति: । गीष्पाशमिति । अत्रेदुदुपधस्येति तपरकरणात्षत्वप्राप्तिरेव न ।
अत एव । उक्तचितयस्येण: ष इति सूत्रस्यापि शेषत्वादेव । यदुक्तचितयस्यै-
तत्सूत्रशेषत्वन्न स्यात्तदा स्वातन्त्र्येण षत्वविधायकत्वपक्षे उच्चै:कल्पमित्यादौ ष-
त्वप्राप्त्या सकारस्य षत्वमिति पक्षे चैषु सकाराभावेन षत्वाप्राप्त्या फलभेद:
स्पष्ट एव । ननूक्तार्थस्य फलवत्त्वेऽपि लाभ: कथमत आह । अत्रेति । एतस्मात्

भाष्ये ह्येवमुक्तम्। किमविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते आहो स्विदिण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते इति। अत्र यदा सकारस्य षत्वविधानमिति पक्षस्तदा सोपदादावित्यतोऽनुवृत्तस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्या विपरिणामः कार्यः क्लिष्टातः। यद्यविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते तदा निष्कृतन्निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वन्न प्राप्नोति। सत्वस्यासिद्धत्वादिति। निष्कृतमित्यादौ इदुदुपधस्येति सूत्रेणैव सत्वमस्मिन् पक्षे वाच्यन्तस्य च इणः ष इत्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात्षत्वन्न प्राप्नोतीत्यर्थः। इतः प्रभृति सर्वत्र विपरिणतस्य स इत्यस्य ष इत्यस्य विसर्जनीयस्येत्यस्य च सम्बन्धः। किञ्च विसर्जनीयस्थानिकस्य सस्य षत्वमिति पुंस्पुत्र इत्यत्र दोषवारणाय स्वीकार्यम्। एवञ्चोत्तरत्र विसर्जनीयस्येत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिर्ज्ञेयोऽपि नेति। अत्र पक्षद्वयसम्भावनाकाले सोऽपदादाविति सूत्रविहितसस्य स्थानेऽनेन षत्वमिति स्वीकार्यम्। सोऽपदादावित्यस्य तु पूर्वोक्तद्वितयं शेष इति इणः ष इत्यस्यापि तद्वितयं शेष इत्युक्तम्प्राक्। यदा तु द्वितीयपक्ष एव परिगृह्यते तदाह। अनव्ययस्येत्यादीति। भाष्योक्तदूषणैर्नैवेसम्पक्षं खण्डयति। परं त्वयमिति। ननु न योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति पक्ष आश्रीयत इति सत्त्वषत्वप्रकरणस्यैकत्वात्कथमयन्दोष इत्यत आह। प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति। उपपादयिष्याम इति। तथा हि पूर्वपदात्संज्ञायामग इति सूत्रात्पूर्वपदादित्यनुवृत्तौ तदाक्षिप्तसमास एव स्यादित्यसमासेऽपीति। ननु व्याख्यानतः पूर्वपदादित्यस्य निवृत्त्याऽसमासेपीति व्यर्थम्। न च पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमव्यावृत्तिं णत्वप्रतिप्रसवार्थमावश्यकमिति वाच्यम्। पूर्वपदादित्येतद्दृष्ट्योपसर्गादसमास इत्यस्यासिद्धया नियमस्याव्यावृत्तेः। न चासमासेऽपीति पदमेव न योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमित्यर्थे ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम्। समानपद इत्यस्याखण्डपद इत्यर्थकत्वावश्यकत्वेन पूर्वपदादिति सूत्रस्य विधायकतयाऽसमासेपीत्यस्योक्तरीत्या प्रतिप्रसवार्थकत्वासम्भवादिति चेन्न। स्पष्टार्थत्वादित्येवन्निरूपयिष्यत इत्यर्थः। ननु मूलोक्तपक्षे सत्वषत्वयोः सर्वत्र सम्बन्धेन नमस्पुरसोरिति सूत्रेणापि षत्वापत्तिरत आह। विसर्जनीयस्यैवेति। मण्डूकप्लुत्येति। इयञ्च भाष्य एव स्पष्टा। इ-

त उत्तरमिति ॥ इतः प्रभृतीत्यर्थः ॥ व्याख्यानादिति । नारायणन्नमस्कृत्येत्यादि- लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यर्थः ॥ ननु नमस्करोतीत्यादौ नमःशब्दस्य चव्यर्थवृत्तित्वा- भावोत्साचात्प्रभृतित्वादित्यसङ्गतमत आह । उर्यादित्वादिति । लाघवादिति । वाक्यभेदाभावेनेत्यादिः । प्रत्ययभिन्नस्येतिव्याख्यानन्न युक्तमित्याह । तत्र प्रत्य- यपदमित्यादि ॥ ननु विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वन्नेत्यत आह । एकादेशशास्त्रेति । न च कस्कादिगणे भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमसङ्ग- तम् । इदुदुपधस्येति षत्वे कर्तव्ये एकादेशस्य षत्वतुकोरित्यसिद्धतया उदुपधत्वा- भावेन षत्वाप्राप्तौ तत्पाठेन षत्वस्य साध्यत्वादिति वाच्यम् । षत्वतुक इति सू- त्रे पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति वार्तिकात्तादृशे विषय एवासिद्धत्ववि- धानात् । इदञ्च वार्तिकमावश्यकम् । अन्यथा शकहूषु परिवीषु वृत्तेच्छत्रम् प्लुतेच्छत्रमित्यादौ षत्वतुकोरसिद्धत्वापत्तेः । यत्तु इक् साच्यणः सम्प्रसारण- मिति सूत्रं कार्यम् ॥ सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रञ्च न कार्यमेवञ्च शकहूष्वित्यादा- वेकादेशस्यैवाभावेनासिद्धत्वशङ्कैव नेति षत्वविषये पदान्तपदाद्योरिति नियः- मो न स्वीकार्यः । एवञ्च भ्रातुष्पुत्र इत्यादावेकादेशस्यासिद्धत्वादुदुपधत्वाभा- वेन षत्वाप्राप्तौ षत्वसिद्ध्यर्थङ्कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठश्चरितार्थ इति ज्ञाप- कत्वोपपादनमसङ्गतमिति । तन्न । श्वानमाचष्टे शावयतीति रूपवादिमते न- स्तद्धित इति टिलोपे सम्प्रसारणानापत्तेः । न च श्वादीनां सम्प्रसारणे नका- रान्तग्रहणमिति वार्तिकविरोधात्कथमत्र सम्प्रसारणमिति वाच्यम् । टिलोप- स्याभीयासिद्धत्वेन सम्प्रसारणप्राप्तेः । वस्तुतस्तु शुनयतीत्येव युक्तम् । षपूर्वेति- सूत्रभाष्ये प्रकृतिभावस्याल्लोपोऽन इत्येतद्बाधकताया अयुक्तत्वेन नैकाजित्ये- व सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभावे कर्तव्ये न्यायाप्रवृत्तिबोधनेन वो येन ना- प्राप्तिन्यायस्यात्राप्राप्तया नस्तद्धित इति प्रकृतिभावेन टिलोपस्य दुर्लभत्वात् । तर्हि साच्यण इति न्यासे दोषाभाव इति चेत् । अच्साहित्यं स्वाव्यवहितपू- र्ववृत्तित्वसम्बन्धेनेव स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनापि स्यादिति मघोन इत्यसि- द्ध्यापत्तेः ॥ यूनस्तिरिति निर्देशस्य स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धस्यैव निवेशे तात्पर्यग्राहकत्वाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवम् । किञ्च शुन इत्यत्र श्वन्शब्दस्यान्तो- दात्तस्य सम्प्रसारणे वकारस्य संज्ञनधर्मणोऽनुदात्तोकारे पूर्वरूपे एकादेश र-

दात्तेनोदात्त इत्युदात्तस्योकारस्य श्रवणं भवति। यदि तु साच्कस्य समुदायस्य सम्प्रसारणस्थानित्वमिष्यते तदा समुदायस्योदात्तत्वाभावेन तदादेशस्योदात्तत्वन्न स्यात्किन्तु समुदायस्योदात्तत्वाभाववत्त्वरूपानुदात्तत्वेन तत्स्थानिकसम्प्रसारणस्याप्यनुदात्तत्वापत्तिः। साच्क इतिश्रवणेनानुदात्तत्वोदात्तत्वयुक्तयोर्वकाराकारयोर्यान्तरतमः स एव भविष्यतीति चेत्स्वरितत्वापत्तिरिति शुनो दन्तेत्यस्यातेः शुन इति निर्देशस्य वा आद्युदात्तत्वांशे ज्ञापकत्वाश्रयणे तु सुतरां गौरवम्। किञ्च मघवन्शब्दान्मघवानमाचष्ट इत्यर्थे णिचि टिलोपे पूर्ववट्टिलोपस्यासिद्धत्वात् सम्प्रसारणेन वकारस्य उकारे घकाराकारेणाद्गुणे क्विप्यम्शसोः औतोम्शसोरित्यात्वे मघाम् मघा इति भवति सम्प्रति तु वकारस्य स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाच्साहित्याभावात्सम्प्रसारणाभावापत्तौ मघवम् मघव इति स्यादित्यपि बोध्यम्। अभिव्यक्तेतिन्यायस्तु पदकार्य एवेति दिक्। षत्वापत्तेरिति। तथा च वैयधिकरण्येन सम्बन्धो न युक्त इति भावः। हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेरिति। अयोगवाहानामविशेषेण पाठ इति पक्षे उपधासंज्ञारूपस्य प्रयोजनस्य खण्डनाय तत्रैवमुक्तम्। तिरस्कारशब्दस्येति। अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्। विसर्गविशेषणमिति। तस्य प्राधान्यात्तथा प्रसज्यते परन्तु लक्ष्यानुरोधादुक्तत्वाच्च द्विरादीनामेव विशेषणमिति भावः। लाघवसम्भावनयाह। इसुसोरितिसूत्रवक्ष्यमाणेति। सुचः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुजन्तस्य पदस्येत्यर्थे परमद्विष्करोतीत्यादौ न स्यादतो वक्ष्यमाणरीत्या विशेष्यसत्त्वेऽपि शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ पुनस्तदन्तस्य पदविशेषणतया सुजन्तान्तस्य पदस्येत्यर्थः स्वीकार्य इति भावः। अव्युत्पन्न इति। एवञ्चोणादिषु चतेरुरन्निति पाठोऽयुक्त इति भावः। अत्र मानमाह। अत एवेति। अव्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः। आदिना चतुष्पादो गर्भिण्येत्यस्य सङ्ग्रहः। भाष्यतात्पर्यादिति। एवञ्च तत्रत्यं सग्रहणं विसर्गस्याप्युपलक्षणमिति भावः। उपलक्षणत्वे भाष्यान्तरं साधकमित्याह। अत एवेति। उपलक्षणत्वादेवेत्यर्थः। षत्वापादनम्। इदुदुपधेति सूत्रेण। अन्यथा तस्य सस्थानिकत्वाभावाद्भाष्यमनुपपन्नं स्यादिति भावः। अत्र लाघवाभिप्रायेणैव शङ्कते। न चेति। पूर्वोक्तसुच इतिन्यासे तदन्तविधिद्वयमस्मिन्न्यासे तु तथा नेति भावः।

चतुःशब्द इति। एवञ्चतुष्करोति चतुः करोतीति रूपद्वयमिष्यते तन्न सिध्येत्। यदा तु द्विस्त्रिश्चतुरिति पाठस्तदा चतुश्शब्दोपादानसामर्थ्यान्नासिद्धत्वमिति भावः। नन्वेवं सुच इति सूत्रयितुमुचितमिति पूर्वग्रन्थविरोधस्तादृशन्यायस्य द्विष्करोति त्रिष्करोतीत्यत्र चरितार्थतया चतुष्करोतीत्यत्रास्यासिद्धत्वान्नित्यषत्वापत्तेः। न च द्विष्करोति त्रिष्करोतीत्यत्र विकल्पस्य इसुसोरित्यनेनैव सिद्धौ सुचसूत्रं चतुष्करोतीत्यत्रैव विकल्पार्थमित्यारम्भसामर्थ्यादसिद्धत्वन्न भविष्यतीति वाच्यम्। देवदत्तः पचतु द्विः करोति यज्ञदत्तः पाकमित्याद्यर्थस्यावश्यकत्वात्। न च सुच इति सूत्रानन्तरं र इति पठनीयम्। सुच इत्यस्य तत्रानुवृत्तिः कार्या वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणमिति पूर्वोक्तरीत्या सुजन्तं सुजन्तान्तं च यत्पदं रेफान्तञ्च तदवयवस्य विसर्गस्य वा षत्वमित्यर्थान्न पूर्वोक्तस्थले नित्यषत्वापत्तिरिति वाच्यम्। सूत्रान्तरकरणे पदलाघवसम्भवेऽपि सुच्पदे स्वरितत्वकल्पनेन पृथग्वाक्यार्थकल्पनेन च ज्ञानगौरवस्य स्पष्टत्वादिति चेन्न। इणः ष इतिसूत्रानन्तरं सुच इति पठनीयमित्यभिप्रायात्। ष इति वा शरीत्यतो वेति चानुवर्तते। सुजन्ते इकारोकारोपधत्वस्यैव सम्भवादिण इति नापेक्ष्यते यदि वाशब्दस्य मण्डूकप्लुत्याऽनुवृत्तौ क्लेश इत्युच्यते तदा स्वस्थान एव सुच इति सूत्रानन्तरं र इत्येव पठनीयमथ वा त्रयाणामेकशेषेण सुचामिति पठनीयमित्यपवादत्वादसिद्धत्वन्न प्रसञ्जनीयमित्यभिप्रायादिति दिक्। अन्यत्र विस्तरः। भाष्यादौ विस्तरः। तदुक्तम्भाष्ये। अधिकारः प्रतियोगन्तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते इति। तथा सुच इत्येव सूत्रमस्तु। चतुःशब्दे नित्यषत्वापत्तिस्तु न। अस्मिन् सूत्रे इदुदुपधेत्यतो योभयोरनुवृत्तिस्तत्रेदुपधेत्यस्य चारितार्थ्येप्युदुपधांशे चारितार्थ्याभावादसिद्धत्वापत्तिर्नेति एतेन यत्सुच इति न्यासे प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां यस्तदन्तांशस्सोऽपि येन विधिरिति सूत्रबोधित एवेति निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानसुच एव षत्वं स्यान्न तु तदन्तस्येति चतुष्करोतीत्यस्यासिद्धिदूषणन्तदपि निरस्तम्। उदुपधत्वांशे विधानसामर्थ्येन निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति। अपि च क्त्वोर्थ इति न्यासपक्षेऽपि उदुपधेत्यस्यांशस्य चारितार्थ्यविरहेणासिद्धत्वस्य परिहारः कर्तुं शक्य इति द्रष्टव्यम्। यदुक्तम्प्रातिपदिकावयव इति तत्र मानमाह। नित्यं समास इतीति।

अत एवेति । तदन्तविधिद्वयसिद्ध्यर्थमुपात्तविशेष्यसत्त्वेऽपि शब्दस्वरूपं विशेष्यत्वमादायादौ तदन्तविधिस्वीकारादेवेत्यर्थः । अत्र द्विसर्पिःप्रिय इत्येतद्व्यावर्त्तकतयाऽनुत्तरपदस्थस्येत्यस्य चारितार्थ्यं सम्भवतीति शङ्का यद्यपि भवति । तथापि भाष्योक्तस्य परमसर्पिःकुण्डिका इत्यस्योपपत्तिस्तदन्तविधिद्वयं विना न भवतीत्यभिप्रायः । तस्यैकार्थीभावसामर्थ्येति । स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये । अधात्वभिहितमिति । समर्थसूत्रभाष्य एव स्पष्टम् । ननु सर्पिष्पीयत इत्यत्र कर्मणो न धात्वभिहितत्वमत आह । धातुसहचरितेति । तथा च धातुपदस्य धातुसहचरिते लक्षणेति भावः । अनेन । इसुसोरित्यनेन । नन्वेवं समासे इदुदुपधेत्येव सिद्धे नित्यं समास इति व्यर्थमत आह । नित्यं समास इतीति । प्रतिषेधार्थमिति । तथा च परमसर्पिःकुण्डिकेत्येव भवति । नन्वस्मिन्पक्षे सर्पिषेत्यत्र सकारस्य षत्वन्न स्यात् सकारस्यादेशप्रत्ययावयवभिन्नत्वादत आह । व्याख्यानादिति । उत्तरसूत्रे समासग्रहणस्य सत्त्वेन तस्यैकार्थीभावविषयकतया इसुसोरिति सूत्रे सामर्थ्यस्य व्यपेक्षाविषयकत्वमित्येवंरूपादित्यर्थः । एतेन । तत्र चारितार्थ्येन । तेन । इदुदुपधेत्यनेन । एतेन । व्यपेक्षायान्नित्यार्थस्येतिकथनेन । तस्य । कस्कादिषु चेत्यस्य । समासाक्षिप्तेति । नित्यं समास इति सूत्रात्समासग्रहणानुवृत्तेः । ननु समासाक्षिप्तोत्तरपदस्योपस्थितत्वात्कुम्भादिरूपस्यैव ग्रहणं स्यादित्ययस्कुम्भीत्यत्र न स्यादत आह । लिङ्गविशिष्टेति ॥

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

लाघवमूलकम्प्राचां व्याख्यानन्दूषयति । यत्त्विति । न च ससजुष इति सूत्रस्यान्यार्थमावश्यकतया प्रकृते सकारस्य रेफस्य वोच्चारणे को विशेष इति वाच्यम् । प्रक्रियालाघवसत्त्वात् । प्रथमैकवचन इति । न चैवं सति ससजुष इतिसूत्रविधेयरुशब्दे उकारोच्चारणं व्यर्थमिति वाच्यम् । भोभगो इति सूत्रे उभयोर्ग्रहणसम्पादनेन चारितार्थ्यात् । न च यदि रोरसिद्धत्वन्तदा एहि सुस्रोता इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वादुत्वन्नैव प्राप्नोतीत्यप्लुतग्रहणसामर्थ्यादसिद्धत्वबाध इति वाच्यम् । देवदत्ताः ३ गतो ग्रामान् किमित्यादावनन्त्यस्यापीति प्लुतविषये तस्य चारितार्थ्यात् । प्रत्ययविधिविषयमिति । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । जश्त्वापवाद इति । सस्य स्थाने प्राप्तस्य जश्त्वस्य निरवकाशत्वेन स-

जुषशब्दविषये येन नाप्राप्तिन्यायेन च प्राप्तस्य जश्त्वस्य च बाधक इत्यर्थः। ननु उत्वदृष्ट्या यत्त्वस्यासिद्धत्वात्तेन येन नाप्राप्तिन्यायाभावाद्यत्वापवादत्वोक्ति-रसङ्गतेत्यत आह। यदीदमिति। इदम्। उत्वशास्त्रम्। कृते त्वस्मिन्। अस्मि-न् सूत्रे। एतेन शास्त्रासिद्धत्वस्यैव सिद्धान्तितत्वाद्धिदमित्याद्यसङ्गतमित्यपास्त-म्। व्याख्यानादिति। अत्र प्रथमयोरित्यनेन न यस्य कस्य चिद् ग्रहणङ्किन्तु वा सुपीत्यतः सुब्ग्रहणानुवृत्तेस्सुब्विभक्त्योरेव तयोरपि न प्रथमवचनयोः। अची-त्यधिकारात्तस्माच्छस इत्यत्र कृतस्य पूर्वसवर्णदीर्घार्थकतच्छब्दस्य दीर्घाज्ज-सीति निषेधसूत्रस्य च दर्शनमूलकादित्यर्थः। पच इति। पूर्वपरयोरित्यनेन पूर्वपरयोरुपस्थितत्वात्पर्यायेण कदाचित्परसवर्णस्यापि प्राप्तिरिति भावः। त्रि-मात्रो माभूदिति। आन्तरतम्यात्प्राप्त इति भावः। पूर्वजातीय इति। तथा च पूर्वस्यादीर्घत्वात्पूर्वशब्दस्य लक्षणया पूर्वजातीयबोधकता भविष्यतीति भावः। न च यत्र पूर्वो दीर्घस्तत्रास्य चारितार्थ्यात्कथं लक्षणेति वाच्यम्। दीर्घाज्जसि इचि च निषेधादप्रवृत्तेरिष्टतया यत्र पूर्व आकारः परश्शस् तत्र सवर्णदीर्घस्यैव प्राप्तेरिष्टस्य सिद्धेर्दीर्घेकारादेशशसि प्रवृत्तिरस्य वाच्या तथा चास्याल्पविषयत्वा-पत्तिरतो लक्षणाया आवश्यकत्वात्। ऋकारल्कारयोः सवर्णविधिरित्यनेन स-मानजातीयत्वमेवातिदिश्यत इति गमॄनित्यादौ नानुपपत्तिः। ननु वृद्धिप्राप्ति-कालोत्तरकालिकप्राप्तिकत्वे पूर्वसवर्णदीर्घस्य नादिचीत्यनेन निषेधे भ्रष्टावसर-न्यायेन वृद्धिरेचीति वृद्धिर्न स्यादत आह। भ्रष्टावसरेति। सुस्रोतश्शब्द इति। एतेनैतदकारान्तस्य रूपमिति कस्य चित्प्रलपितमपास्तम्। नन्वतो रोरेतिसू-त्रेऽप्लुतस्य निमित्तत्वेनाश्रयणन्न तु प्लुतस्येति तत्सामर्थ्यादित्यसङ्गतमत आह। प्रतियोगित्वेनेति। ननु यदि सामर्थ्यादुत्वदृष्ट्या प्लुतस्य सिद्धत्वन्तदा वक्ष्यमाण-रीत्या उत्वन्न स्यादित्यत आह। पयस्यटतीति। अटतेः क्विबाद्ये। पयो ददाती-ति। दाधातोरातोऽनुपसर्ग इति कः। प्रतियोगित्वेन प्लुतस्याश्रयणात्पूर्वत्रा-सिद्धत्वमेव बाध्यते न त्वन्तरङ्गपरिभाषया बोध्यस्यासिद्धत्वस्य बाधो मानाभा-वात्। ननु परिभाषायाः षाष्ठीत्वादेतद्दृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथम्बहिरङ्गपरि-भाषाप्राप्तिरत आह। परिभाषेति। स्वदृष्ट्याऽविद्यमानस्येति। अयञ्च न्यायो लोके प्रसिद्धः। नन्वेवं त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति सिद्धान्त-

विरोध इत्यत आह। अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वे त्विति। प्रतिपाद्याभाव इति। यथा ययोः शास्त्रयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावविचारस्तत्र द्वयोरप्यन्तरङ्गत्वे बहिरङ्गत्वे वा परिभाषाया अप्रवृत्तिस्तथाऽन्तरङ्गस्य त्रैपादिकत्वे तन्निरूपितबहिरङ्गत्वस्य पूर्वशास्त्रे प्रतिपादनासम्भवादिति भावः। पूर्वोक्तप्रयोगयोर्येन शास्त्रेण प्लुतस्तदाह। तत्राद्य इति। तयोर्मध्य इत्यर्थः। अत्र दूराद्धूत इत्यनेन प्लुतः। ननु प्रतियोगित्वेनाश्रयणसामर्थ्यादुभयविधासिद्धत्वस्य बाधोऽस्त्वित्यत आह। आश्रयेण त्विति। प्रत्यक्षत्वेन चेति। एतेन पूर्वत्रासिद्धत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात्तद्बाधेनोपपत्तौ विलम्बोपस्थितिकस्यानुमानिकासिद्धत्वस्य बाधे मानाभाव इति भावः। स्पष्टम्भाष्य इति। अतो रोरप्लुतादप्लुत इति सूत्र इत्यर्थः। केचित्तु एतेन प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनद्वारा एकादेशात् प्लुते विप्रतिषेधात्कृते प्रकृतिभावः। देवदत्ता ३ अत्र त्वमसि इति भाष्योक्तेः प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चिन्त्यतोक्तौ प्लुतस्यापि वाक्यत्वसस्यादकपदान्तरसापेक्षतया एकादेशसमत्वाच्चिन्त्यमेव चिन्त्यमिति विवरणोक्तिः प्रयुक्ता। वाक्यस्य टेः प्लुतार्थं देवदत्ता ३ इत्यस्यादावेहीतिशेषपूरणस्यावश्यकत्वाद्वाक्यद्वयसापेक्षैकादेशस्यैवमपि बहिरङ्गत्वादित्याहुः। तत्र। शेषपूरण इत्यसङ्गतम्। अन्ते पूरणे एव शेषपूरणव्यवहारात्। वाक्यसापेक्षैकादेशस्येत्यपि चिन्त्यम्। वस्तुतो वाक्यद्वयसापेक्षत्वन्तदवयववर्णद्वयसापेक्षतया यद्यप्यस्ति तथापि वाक्यत्वेन वाक्यद्वयापेक्षायाम्मानाभावः। प्लुतस्य यादृशसमुदायसापेक्षत्वन्तादृशसमुदायस्य शब्दतोऽपेक्षाया एकादेशस्य विरहादेकादेशस्यैवान्तरङ्गत्वात्। यद्येवन्देवदत्ता ३ अत्र त्वमसीतिवाक्यस्य का गतिरिति चेत्। अत्र केचित्। एतादृशे विषये द्वयोर्वाक्ययोः संस्कृतयोरयम्प्रयोग एवञ्च प्लुतस्य प्रकृतिभाव इति। अपरे तु वस्तुतो वाक्यद्वयावयवसापेक्षैकादेशस्यापि प्लुतसमत्वान्नात्र बहिरङ्गपरिभाषाया विषयत्वमिति सङ्गिरन्ते। यदि त्वेकादेशस्य वर्णमात्रापेक्षयान्तरङ्गत्वन्तदा सपादसप्ताध्यायीस्थेऽप्यन्तरङ्गे लक्ष्यानुरोधादनित्यत्वेन बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति दिक्। उकारानुबन्धग्रहणादित्यस्योकारस्यानुबन्धस्य स्थानित्वेन ग्रहणमित्यर्थस्य प्रकृते न सम्भवः। उकारस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारात्किन्तु बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह। उका-

रेत्संज्ञेति। आदिना तरुमूलमित्यस्य सङ्ग्रहः। अकारान्तद्वन्द्वेनेति। न चैवमकारस्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम्। पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्। भाष्ये त्विति। स्थानिवत्सूत्रव्याख्यावसरे यदत्र वक्तव्यं तदुक्तम्। वाच्यवृत्त्येति। वाच्यनिष्ठा या वृत्तिः शक्तिस्तया नियमशास्त्रघटकशब्दोऽर्थबोधक इत्यर्थः। ननु यदि प्राचोक्तरीत्याऽसाधारण्यनिवेशस्तदा हे रामेत्यादौ पदत्वासिद्धिरित्याशङ्कते। नन्वेवमिति। पदत्वाभावे सति हे राम पाहि मामित्यादौ निघातो न स्यादिति भावः। लक्षणपदोपादानेनेति। प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति न्यासेन सिद्धे लक्षणपदोपादानेनैतादृशार्थलाभः। प्रत्ययनिमित्तककार्यस्येति। अस्य प्रकृतिसम्बन्धिन इत्यादिः। अत एव नखभिन्न इत्यादौ नेसादिः। न चैवमपि स्थानिवद्भावेनेसादेशः कस्मान्न भवतीति वाच्यम्। अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति सूत्रे पूर्वविधिशब्दे पूर्वशब्दोत्तरं स्वशब्दाश्रयणेन भावरूपस्य कार्यस्य चिकीर्षायामभावात्मकादेशस्थानिनः स्थानिवत्पदघटकस्थानिपदेनाग्रहणबोधनात्। तन्निमित्तकव्यवहारस्येति। प्रकृतिनिष्ठप्रत्ययपरत्वव्यवहारस्येत्यर्थः। एतेन श्रूयमाणप्रत्ययान्ते यो व्यवहारस्तस्य सर्वत्र स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धिरिति सूचितम्। कार्यातिदेशस्य फलमाह। एवमिति। प्रथमप्रकारेणेत्यर्थः। तथा न केवलं सम्बुद्ध्यन्ते एव स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययान्तत्वबुद्धिः किन्तु राजपुरुष इत्यादावपि स्थानिवत्त्वेनेति बोध्यम्। न रेफ इति। यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वव्यवहारस्यापि लाभेन तेन सूत्रेण सिद्धिः। तथापि स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धिकथनन्नियमार्थत्वाभिप्रायेण। हे रामेत्यादौ तु स्थानिवत्सूत्रेणैव। यत्तु, वस्तुतस्त्वनपेक्षितार्थसन्निधानस्य तत्तन्निमित्तरूपकार्यव्यवहारस्यैव स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशात्तथाभूतस्य चात्र सुप्परत्वस्याशास्त्रीयत्वादतिदेशाभावाच्चिन्त्यमेतदिति। तन्न। रोऽसुपीति सूत्रस्य वाक्यभेदेन मूल एव व्याख्यातत्वादसुपीति पदेन तस्मिन्निति परिभाषैकवाक्यतया सुबव्यवहितपूर्वात्मकशास्त्रीयधर्मावच्छिन्न एवोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने निषेधविधानेन सुब्व्यवहितपूर्वत्वस्य स्थानिवद्भावेनातिदेशसम्भवात्। वृत्तिकृतो मतेनेति। निपातानान्निर्देशोत्तरन्तेषामित्यनेन निपातानामेव बोधनात्। सिद्धान्तमाह। परे त्विति। एषामिति। मतुवसोरिति सूत्रेऽस्य पाठात्तस्मिन्नलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिवदत्रापि तस्याः प्रवृत्तिः।

नन्वेवमवांशेऽप्यलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादत आह । अवग्रहणेति । नानर्थकपरिभाषा तु प्रत्याख्यातैवेति भावः । अन्यत्रेति । मनोरमादावित्यर्थः । ननु लघुप्रयत्नतर इत्यनुपपन्नम् । वर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेन प्रकर्षेण च युगपदन्वयविवक्षायाम्परत्वात्तरप्स्यात् ततो बहुव्रीहौ लघुतरप्रयत्न इति स्यादत आह । अन्यपदार्थेति । न च वर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थविशेषणत्वात्कथम्प्रकर्षयोग इति शङ्क्यम् । शुक्लतरः पट इत्यादौ विशेषणप्रकर्षबोधकस्य तरपो बहुषु दृष्टत्वात् ॥ वार्त्तिककृतापि सूचितमिदम् । पूर्वपदार्थातिशये आतिशायनिकाद्बहुव्रीहिस्सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति । अत्र बहुव्रीहिरित्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेति शेषः । लघुप्रयत्नतर इति निर्द्देश एवात्र गमक इति बोध्यम् । वृत्तिरिति । भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिः । पकारसाहचर्यादिति । ओकारात्परस्य पदान्तस्य धात्ववयवस्य यस्यासम्भवादिति भावः । स्मृतोवच्युत इति । स्मृतः उः शम्भुर्येन स स्मृतोः । स्मृतां वाति गच्छतीति स्मृतोवाः । तमाचष्टाणः स्मृतोव् इति । तदाहेति । तदभिप्रेत्याहेत्यर्थः । एवञ्च पकारांश एव स्वरितत्वमथ वा व्योरित्यनुवर्त्तमानमत्र यकारमात्रतात्पर्यकमिति भावः । विच्छेदादिति । लोपः शाकल्यस्येत्यत्रास्यानुवृत्तेः । व्याख्यानादिति । अत्र भाष्ये किमर्थमिदमुच्यते न लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धम् । लोपः शाकल्यस्येत्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति विकल्पेनैव विधेय इति प्रश्न इति कैयटः । ओकाराल्लोपवचनन्नित्यार्थम् । ओकाराल्लोपवचनं क्रियते नित्यार्थोऽयमारम्भ इत्युक्तम् तद्दर्शनमूलकादित्यर्थः । कैयटोऽपि । गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति । एवञ्च भो अत्रेति नित्यम्भवति । न तु भोयत्रेति इति । न च स्वस्वमतप्रच्युत्यभावायेदमस्त्विति वाच्यम् । गार्ग्यशाकल्याभ्यां लोपस्यैव स्मृत्या तद्वाक्येऽन्यग्रहणेन तयोरग्रहणात् । भाष्यानुसारिण इति । नित्यार्थोऽयमारम्भभाष्यतात्पर्यविद इत्यर्थः । अयम्भावः । लोपः शाकल्यस्येति सूत्रे अवर्णपूर्वस्येति यद्व्याख्यानन्तस्य न भोभगो इति सूत्रादवर्णमात्रानुवृत्त्या सम्भवः । अशब्दस्य द्वन्द्वघटकतया तन्मात्रस्य पूर्वशब्देन समासासम्भवात् । तस्मिन्सूत्रे भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यनुवर्त्तते । तत्र भोभगोअघोअपूर्वत्वे ओतो गार्ग्यस्येत्यनेन

नित्येन भवितव्यम्। तस्मादपूर्वस्येति परिशेषसिद्धार्थकथनम्। तादृशस्यैव ससुदायस्य ओत इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तिरत एव नित्यार्थत्वकथनमप्यारम्भसामर्थ्यात् साधु सङ्गच्छते। एवञ्च विच्छेदादित्यसङ्गतम्। अतोविल्यादौ च प्राप्तिरेव नेति फलितम्। तस्यानभिधानादिति। वृत्तवशब्द इवेत्यादिः। वृत्तिरिति। अत्रापि प्राग्वदेवारुचिः। अत एवेति। मण्डूकप्लुतिस्वीकारादेव। अन्यथा हलि सर्वेषामित्यत्र पदे इति सप्तम्यन्तानुवृत्तौ हलादौ पद इत्यर्थः स्यादेवञ्च माभ्यामित्यादौ लोपानापत्तिस्तदाह। अत एवेति। भय्येऽसम्बन्धादेवेत्यर्थः। उभयोरपीति लघ्वलघूच्चारणयोरपीत्यर्थः। न चेति। एवमित्यस्य शेषः। समाधत्ते। लघुप्रयत्नस्यैवेति। परिशेषादेतत्सिद्धम्। हलि विधानाभावेन। लघुप्रयत्नस्य विधानाभावेनेत्यर्थः। ननु हलीतिसूत्रन्न ऋषिमात्रतात्पर्यकमपि तु नित्यार्थमत आह। विकल्पस्येति। अत्र चेति। हलीति सूत्रे चेत्यर्थः। फलाभावादिति। वकारानुवृत्तेः फलाभावादित्यर्थः। अस्मिन्नर्थे सौत्रनिर्देशस्य साधकत्वमाह। अव्यपर इति। सौत्रत्वादीति। आदिना निपातनादिपरिग्रहः। तदाहेति। तदेतत्सर्वं हृदि निधायाह। लघ्वलघूच्चारणस्येति। अत्र लघ्वलघूच्चारणेति सर्वेषामित्यनेन लभ्यते। रोऽसुपीत्यत्र यत्प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वेन व्याख्यानन्तत्फलमाह पर्युदासेहीति। एवञ्च लक्ष्यानुरोधाद्गौरवं युक्तमेव। ननु सुबन्तातिरिक्ते शब्दे परे न पूर्वोक्ताव्याप्तिरतिव्याप्तीति पर्युदास एव लाघवादुचित इत्यत आह। उत्तमैकेति। यदि सप्तमीनिर्दिष्टेऽपि तदन्तविधिः स्यात्तदा सुपि चेत्यत्रापि तदापत्तौ दीर्घानापत्तिरिति भावः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्राप्तिरपि नेत्याह। लक्ष्यानुरोधेनेति। अत एव। लक्ष्यानुरोधस्वीकारादेव। अन्यथा रदाभ्यां परं यन्निष्ठान्तमित्यर्थापत्त्या दृषत्तीर्ण इत्यत्र धातुतकारस्यापि नत्वापत्तिः। न चात्र प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया निषेधान्न निष्ठान्तमित्यर्थसम्भव इति वाच्यम्। अस्यापि वचनस्येष्टविशेषणविशेष्यभावतात्पर्यग्राहकत्वात्। आतिदेशिकस्येति। अत्र अहःसर्वैकदेशेति सूत्रेण रात्रिशब्दान्तद्वन्द्वादच् प्रत्ययः। एकदेशविकृतन्यायेन च रात्रिशब्दत्वम्। ननु नचोदाहरणमादरणीयमिति। अभियुक्तोक्तेरिदमयुक्तमत आह। नलोपः प्रातिपदिकान्तेतिसूत्र इति। तत्र हि। अहः अहोभ्यामित्यत्र रुत्वरत्वयोरसिद्धत्वेन

नलोपमाशङ्क्याहन्नित्यस्यावृत्त्याऽसिद्धत्वस्य वारणे प्रामाण्यभाष्ये उपन्यस्तम्। न हि रूपरात्ररथन्तरेषु री रे वा विशेषोऽस्तीति। ननु समासान्तस्य रात्रिशब्दविकारत्वाभावादेकदेशविकृतस्येत्यनुपपन्नमत आह। रात्रिशब्दान्तसमासादिति। द्वन्द्वादित्यर्थः। तत्पुरूष इति। द्वयोर्लोप इति तत्पुरुष इत्यर्थः। अनीयरीति। एवं सति करणीयमित्यत्र दीर्घापत्तिः। ननु नात्र रेफस्य तस्मात्तल्लोपविधायकशब्देन लोप इत्यत आह। चचारेत्यादाविति। न चात्रापि कथन्तत्त्वमिति वाच्यम्। अभ्यासपदात् तत्तद्धातुसम्बन्धिनो विभिन्नस्याभ्यासस्य प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवन्यायेन बोधात्तत्वमस्तीत्याशयात्। न चात्र सत्यपि दीर्घे ह्रस्व इति सूत्रेण ह्रस्वादेशे रूपसिद्धिरक्षतैवेति वाच्यम्। आङ्गत्वात्पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेन ह्रस्वे ततो दीर्घे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वानापत्तेरिति भावः। मूलोक्तरीत्या व्याख्याने णिजन्तात्कर्मण्युपपदसमासे वृत्तिद्वयप्रसङ्गाल्लाघवाभिप्रायेणाह। भाष्ये त्विति। न च समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानाद्व्यधिकरणबहुव्रीहिरनुपपन्न इति वाच्यम्। सप्तमीविशेषण इति सूत्रेण सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानाल्लिङ्गाद्व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि साधुत्वज्ञापनात्। ढग्रहणेनेति। रग्रहणन्तु न ज्ञापकम्। पुना रमत इत्यत्र चारितार्थ्यात्। तत्तच्छास्त्रेति। सिपि धातोरिति शास्त्रहो ढ इति शास्त्राभ्यामित्यर्थः। न चैवमपि संयोगान्तस्येति सूत्रस्यासिद्धत्वमपरिहृतमिति वाच्यम्। नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथेति रामायणप्रयोगदर्शनेन तत्राप्येवमेव कल्पनात्। यत्तु हल्ङ्याबितिसूत्रे मनोरमायां हल्ङ्यापः सोरिति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तन्तत्र शब्दरत्ने सुपदन्तिस्योरप्युपलक्षणमन्यथाऽबिभा राज्यमित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वन्न स्यादित्युक्तमिह च दीर्घम्प्रति सिद्धत्वमुच्यते तेन विरोध इति। तन्न। उक्तरामायणप्रयोगेण विभक्त्यवयवमात्रसम्बन्धिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वकल्पनात्। अच इत्येवेति। अचश्चेति परिभाषया लब्धमित्यादिः। व्याख्यानादिति। यदि परेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यात्तदा हल्रूपाणि फलाभावादच्तात्पर्यकमेवाण्ग्रहणम्भविष्यतीति तदभावेऽप्यचश्चेति परिभाषयैव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्येवंरूपादित्यर्थः। परस्परविरोधेति। त्रिविधं यन्नमनन्तदत्र विवक्षितमेवञ्च विरोधलाभ इति भावः। तु-

त्ववलविरोध इत्यं तत्परिशेषसिद्धमित्यं तदुपपादयति । तत्र नित्यस्येति । सम-र्पणाच्च स इति । अत्र चो वाक्यालङ्कारे । यदुक्तम्प्रायेणेति तत्फलमाह । क्व चि-त्केवलेति । न्यायद्वयोपपत्तिमाह । तत्र युगपदिति॰ त्वजादिवदिति । यथा खलु त्वचौ पर्यायेण भवतस्तथा पूर्वपरावपि पर्यायेण भवेतामित्यञ्च यदा पूर्वशा-स्त्रप्रवृत्तिस्तदा योऽप्राप्तांशस्तत्पूरणम्परेण क्रियते इति नियमः फलितो भव-ति । पूर्वशास्त्रस्य चैतद्विषयाविषयकत्वं कल्पनीयम् । लौकिकदृष्टान्तेन पुनः प्रसङ्गन्यायमुपपादयति । यद्वेति । लक्ष्यप्रेष्ययोः लक्ष्योपकारकत्वा-देवं व्यवहारः । अप्रतिपत्ताविति । अप्रवृत्तावित्यर्थः । तत्र कृते । पर-स्मिन्कृते । तातङि इति । कृत इति शेषः । पुनर्द्विरिति । स्थानिवद्भावेन ह्वित्वात् । अत्र केचित् । एवं सत्यचश्चेतिसूत्रस्थभाष्यकैयटविरोधः । तथाहि । यद्यचश्चेति सूत्रमिको गुणवृद्धी इतिसूत्रवदच इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्योपस्थापकन्त-दोकालोजितिसूत्रेऽजिति किमर्थमित्याशयेन अथ पूर्वस्मिन्योगेऽज्ग्रहणे सति किम्प्रयोजनमिति भाष्ये उक्तम् । अत्राज्ग्रहणे सतीति मध्यमणिन्यायेनो-भाभ्यां संबध्यते।एवञ्च सत्यज्ग्रहणे पूर्वस्मिन्योगेऽज्ग्रहणे किम्प्रयोजनमित्यन्वयः। अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् । अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थञ्च। संयोगनिवृत्त्यर्थन्तावत् प्रतक्ष्य। प्ररक्ष्य। ह्रस्वस्य पिति कृति तुङ्माभूत्।अत्र कैयटः।यथा प्रत्याहारेऽनिर्दिष्टा आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोऽपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः॥ अच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्। तितउच्छत्रम् । तितउच्छाया । दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ्माभूत् । अत्र वैकल्पिके तुकि तदभावे ह्रस्वलक्षणस्तुक्कस्मान्न भवतीत्याशङ्कायाङ् कैयटः । परत्वाद्दीर्घलक्षणे वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्ध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्त्तते । न चैवं विधे विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविरोधा-त्पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वो विधिः परन्न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्ग-विज्ञानं क्व चिदाश्रीयते इति । यत्र पुनः प्रसंगविज्ञानन्यायेन पूर्वप्रवृत्तौ पर-शास्त्रप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गस्तत्र सकृद्गतिन्याय एव । यत्र परस्मिन्कृते पूर्वप्रवृत्ता-वपि न परप्रवृत्तिवैयर्थ्यन्तत्र पुनःप्रसङ्गन्यायप्रवृत्तिरिति भावः । यथा भिन्धकी-त्यत्र परत्वाद्वौ कृतेऽकच्प्रवृत्तावपि न धिभाववैयर्थ्यमिति पुनः प्रसङ्गन्यायेनाक-

ज् भवति । एवञ्च भिन्धीत्यत्र तु परत्वात्तातङि कृते यदि पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन धिभावस्तदा तातङ्प्रवृत्तिवैयर्थ्यमेवेति नायम्पुनः प्रसङ्गन्यायविषय इत्याहुः ॥ अत्रापरे समादधिरे । यथाऽकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत् । कृतकारि खल्वपि शास्त्रम्पर्जन्यवदिति द्वौ न्यायौ लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितौ तथेमावपि न्यायौ लक्ष्यानुसारिणावित्याशयेन भिन्धीत्यत्र परस्य तातङः प्रवृत्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गेऽपि पुनः प्रसङ्गन्यायप्रवृत्तिराश्रिता । न चैवमचश्चेतिसूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम् । ई च द्विवचन इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन परशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरम्पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ परशास्त्रवैयर्थ्याभावेऽपि क्वचित्सकृद्गतिन्यायस्य प्रवृत्तिस्वीकारात् । तत्र यद्यपि अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले इत्यत्र परत्वादीकारादेशे पुनर्नुमः प्रवृत्तावपि नेकारप्रवृत्तिविरोधस्तथापि सकृद्गतिन्यायान्न नुमित्युक्तम्भवन्मते तत्र पुनः प्रसङ्गन्यायस्यैव विषयतासत्त्वाद्भाष्यविरोधः स्पष्ट एव तथा साक्षात्प्रभृतीनि चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वात् । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्या भविष्यतीति । तत्र कैयटः । लवणीकृत्येति । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भाव इत्याह । यदि यत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन पूर्वप्रवृत्तौ परशास्त्रप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गस्तत्र सकृद्गतिन्याय एवेति नियमस्वीकारस्तदा पूर्वेणनित्या भविष्यतीति भाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति द्वयोरप्युक्तन्याययोर्लक्ष्यानुसारेण प्रवृत्तिकल्पनमेव वरन्न नियम इति दिक् । अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेवेति । एतेन यथोद्देशपक्षे परिभाषायोः पौर्वापर्येन्न तु कार्यकालतायामिति कैयटोक्तन्न युक्तमिति सूचितम् । तत्र साधकमाह । अत एवेति । कार्यकालपक्षेप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्य नियामकत्वादेव । ङमो ह्रस्वादित्यादाविति । आदिना ङः सीत्यस्य परिग्रहः । परिभाषयोः । तस्मिन्निति तस्मादित्यनयोः । संज्ञाविषये त्वाह । संज्ञानान्त्विति । विरोधप्रतिसन्धानमिति । यथोद्देशे विरोधप्रतिसन्धानन्तद्देशीयपरत्वस्य नियामकत्वादेव । अत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । यदि संज्ञाविषयेप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वन्नियामकं स्यात्तदा प्रगृह्यसंज्ञाया अयादिः ; परत्वोक्तिरसंगतैव स्यादिति भावः । नन्वियमेव युक्तिः परि-

भाषाविषयेष्वस्त्वित्यत आह । परिभाषाणान्त्विति । तत्पक्षे । कार्यकालपक्षे । ननु गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायेन विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परिभाषायाः परिभाषाविषये नियामकत्वङ्कथमित्यभिप्रायेणाशङ्कते । यद्यपीति । कार्यमात्रग्रहणादिति । कार्यमात्रग्रहणस्य मुनित्रयसम्मतत्वादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह । एवमिति । यथैषा वाक्यभेदेन व्यवस्थापिका तथेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वज्ञाने बहिरङ्गत्वेन यो विवक्षितस्तेन विरोधप्रतिसन्धाने च परिभाषाप्रवृत्तेः । उपसंहरति । एवञ्चेति । उपपादितरीत्या व्यवस्थापकत्वे चेत्यर्थः । तदेतदुपपादयति । त्रिणयामिति । सूत्रोक्तरीत्येति । लोपे रत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनोपादानात्तस्य चाप्रवृत्तित्वादिति भावः । स्थानिवद्भावप्रवृत्तिमभ्युपेत्याह । स्थानिवत्त्वेनेति । तदप्राप्तेः । उत्वाप्राप्तेरित्यर्थः ॥ एतत्तदोरिति सूत्रे त्यदादीनीत्यनेनैकशेषप्राप्तिमाशङ्क्याह । अनुकार्येति । सूत्रे सौत्रत्वादेकशेषाप्रवृत्तावपि वृत्तौ एतत्तदोर्यः सुस्तस्येत्यत्रैकशेषवारणमेव बोध्यम् । सूत्रे पञ्चम्यभावात्परमितिवक्तुमशक्यमित्यभिप्रायेण सूत्रे श्रूयमाणा या एतत्तदोरिति षष्ठी तदुपपत्तयेऽनन्तरपदस्यैवाध्याहारो न तु पूर्वसमीपादिपदाध्याहार इति दर्शयति । एतत्तदोर इत्यर्थ इति । अनन्तर इत्यस्यानध्याहारेऽनञ्समासग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः पूर्वस्य तस्याभावात् । न चैवन्तदपि त्यज्यतामेतावता लाघवमेवेति वाच्यम् । यो विभुर्विश्वमखिलं स्वीकृत्य समवस्थिताम् । सदा रक्षति रामः स ममास्तु शरणं हरिरिति पद्ये रामः स इत्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेः । व्याख्यानादिति । उत्तरत्र प्रथमैकवचनस्यैव सम्भवेन पूर्वसूत्रेऽपि तस्यैव ग्रहणमित्याशयमूलकादित्यर्थः । पूर्वपदार्थप्रधानत्वादिति । अस इत्यस्मात्तद्भिन्न इत्याकारकबोधस्य नैयायिकसम्मतत्वात् । युक्तं चैतत् । नञो भेदवाचकत्वे नीलो घट इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन नीलपदार्थप्रकारकघटविशेष्यकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननीलाभावप्रतीतिरुपपद्यते नञ्समभिव्याहारे । न चैवं न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवतीति भाष्योक्तेरभाववद्विशेष्यकस्य बोधस्य स्वीकारे लोष्टाद्यानयनापत्तिरनिष्टा प्राप्नोतीति वाच्यम् । घटादिपदानां घटत्वादिना यावद्घटबोधकत्वेऽपि प्रकरणादिनाऽत्र घटोऽस्तीत्यादौ कस्य चिद् घटस्यैव बोध-

वदब्राह्मणादिपदादपि प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नक्षत्रियस्यैव बोधसम्भवात्। न चासमस्तस्य नञो भेदार्थकत्वे नञर्थभेदस्याश्रये पदप्रतिपाद्ये प्रकारतया भानात्पटो न घट इत्यत्रानुपपत्त्यभावेऽप्यघटमानयेत्यादावनुयोगिवाचकपदाभावाद्भेदस्यैव प्राधान्येन भानमुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्र नञो भेदवति लक्षणास्वीकारात्। न च भेदस्य पदार्थैकदेशतया तत्र प्रतियोगिनो घटादेरन्वयासम्भव इति वाच्यम्। चैत्रस्य नप्तेत्यादाविव पदार्थैकदेशेऽपि ससम्बन्धिकत्वेनान्वयसम्भवात्। न च नञो भेदवाचकत्वे न ब्राह्मणैरेतैरुपद्रुतमित्यादौ प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः सामानाधिकरण्यात्समानविभक्तिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधोपयोगिकाङ्क्षायामेव नञा भेदबोधनात्। अन्यथा भूतले न घट इत्यत्रापि भेदबोधापत्तिः। न च नञो भिन्ने लक्षणाकल्पने तदेकदेशे प्रतियोगिनोऽन्वयकल्पने गौरवमिति वाच्यम्। यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यत्र भिन्नलक्षणाया आवश्यकतया अन्यत्रापि तस्याः कल्पनात्। अत्र हि यजतिशब्दो यागवचनः। येयजामहमिति। हकारान्तानुकरणादुच्चारणार्थकाकारान्ताद्द्वितीया। तस्य करणं च तच्छब्दवन्मन्त्रोच्चारणम्। तथा चानुयाजभिन्नेषु यागेषु येयजामहशब्दवन्मन्त्रप्रयोगरूपैकार्यविधाने सत्येकोद्देश्यकैकविधेयकार्थबोधजनकत्वतयैकवाक्यतानिर्वाहः। यद्यत्र नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वं स्यात्तदा वाक्यभेदः स्यात्। न च नञो भेदे शक्तिर्भिन्ने वेत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम्। भेदत्वस्याखण्डोपाधितया तस्य स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकत्वात्। यद्यप्यस्मिन् पक्षे नञ्समासग्रहणं पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि उत्तपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तं कार्यं भवतीत्यर्थज्ञापकमित्यस इत्यादौ सर्वनामकार्य्यानुपपत्तिः परिहर्तुं शक्यते। तथापि गौरवमतः पक्षान्तरमाह। उत्तरपदार्थेति। आरोपितत्वमारोपविषयत्वरूपमयवारोपमात्रम्। विषयत्वं तु संसर्ग इति पक्षेऽस इत्यत्र सर्वनामकार्यानुपपत्तिर्नास्ति अनञ्समासग्रहणं चरितार्थम्। ननु सत्येवेत्यधारणपरतया व्याख्यानन्न सर्वसम्मतमत आह। वृद्धैर्व्याख्यातमिति। एतेन तदनुवृत्त्यैव सर्वेष्टसिद्धाववधारणपरतया व्याख्यानमनर्थकमिति सूचितम्॥

॥ इति स्वादिसंधिः॥

अथ स्वादिसंधिनिरूपणानन्तरम् प्रसङ्गसङ्गत्या प्रातिपदिकसंज्ञानिरूपणमिति ध्वनयितुमाह । स्वाधिविधाविति । प्रातिपदिकाधिकारादिति । एतेन प्रातिपदिकत्वस्य स्मरणे प्रसङ्गनिर्वाहके स्वादिनिरूपितस्व विध्युद्देश्यतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्धस्य नियामकत्वं सूचितम् । न च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे ङ्यापोः प्रथममुपादानात्तयोरप्यधिकारत्वेन प्रथमं तयोरेव निरूपणमुचितमिति वाच्यम् । ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थताया वक्ष्यमाणत्वात्तयोरप्युपपत्तौ प्रातिपदिकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वादित्याशयात् । अधातुरप्रत्यय इत्ये तत्पदद्वयप्रतिपाद्यार्थविशिष्टस्यार्थवत उद्देश्यत्वेनाश्रयणाद्विशेषज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्य सम्पत्त्यर्थं तत्पदद्वयं तावद्व्याचष्टे । अधातुरित्यादिरिति । न च धातुपदस्य पुल्लिङ्गत्वात्तेन नञ्समासस्यापि पुंस्त्वात्तदर्थविवरणवाक्ये नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । धातुभिन्नमित्यस्य फलितार्थत्वात् । आरोपितो धातुरित्येव तु वाक्यार्थः।लाघवादिति । असमर्थसमासस्य वाक्यभेदस्य चाकल्पनेन लाघवादित्यर्थः।यद्यपि सूत्रस्थमप्रत्ययपदमेकमेव तथापि तदावृत्त्या मूले व्याख्यातं तत्राह । आवर्तित इति । प्रत्ययस्य यत्र संज्ञेति । प्रत्ययोद्देश्यकसंज्ञाविधावित्यर्थः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । अत्र सूत्रेऽर्थशब्दोऽभिधेयवाचक उपात्तो न प्रयोजनवाचकः सर्वस्यापि यत्किञ्चित्प्रयोजनवत्त्वादर्थवद्ग्रहणस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । एवञ्च शक्त्या यत्किञ्चिदर्थविशिष्टं यत्तत्प्रातिपदिकसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः। न चार्थवद्ग्रहणमत्र वर्णानाम्प्रत्येकं संज्ञा माभूदित्येवमर्थं वाच्यम् सत्याञ्च तस्यां धनं वनमित्यादौ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येतेति भाष्ये उक्तम् तदेतत्कर्मणि द्वितीयेत्यादिशास्त्रस्य द्व्येकयोरित्यादिशास्त्रस्य चैकवाक्यतया एकत्वादिविशिष्टकर्मादिष्वेव स्वादयो भवन्तीत्येवन्नियमे नोपपद्यते संख्याकर्मादेरभावादिति कथन्नलोपप्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतार्थापेक्षया प्रत्ययनियमेऽव्ययादिभ्य इव प्रतिवर्णं स्वाद्युत्पत्तिः स्यादित्याशयात् । यदा तु सामान्यापेक्षो नियम आश्रीयते तदा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनम्पललपिण्डमधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इत्यस्यानर्थकस्य समुदायस्य व्यावृत्त्यर्थमर्थवद्ग्रहणम् । समासग्रहणन्त्वर्थवत्समुदायव्यावृत्त्यर्थमिति स्फुटीभविष्यति । अधातुरिति किम् ।

अहन्। अत्र नलोपः स्यात्। न च प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तपर्युदासः स्यादिति वाच्यम्। प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तपर्युदासाप्रवृत्तौ न ङिसम्बुद्ध्योरिति सूत्रस्थसम्बुद्धिग्रहणस्य ज्ञापकत्वसम्भवात्। न च धातोः प्रातिपदिकत्वाभावे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सूत्रस्थधातुग्रहणमेव ज्ञापकम्भविष्यतीति वाच्यम्। श्येनायत इत्यादौ क्यङन्तस्य प्रत्ययान्तपर्युदासेनाप्रातिपदिकत्वात्तस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात्। अप्रत्यय इति किम्। काण्डे कुड्ये। अत्र हि प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वत्वापत्तिर्दोषः। ननु पर्जन्यवल्लक्षणम्प्रवर्त्तत इति न्यायेनान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव ह्रस्वत्वे कृते ततः सुबुत्पत्तावेकादेशेऽपि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वत्वन्न भविष्यति। विकारकृतो लक्ष्यभेदस्तु न लक्ष्ये लक्षणेति न्यायप्रवृत्तिप्रतिबन्धकः। उदवोढामित्यत्रादावकारस्याकारे तस्यौकारे ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पुनरोकारस्य प्राप्ताया हलन्तलक्षणवृद्धेरनेन न्यायेन वारणपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशभेदस्यानाश्रयणादिति चेन्न। यद्धर्मावच्छिन्नस्य पूर्वकालिकप्राप्तिकर्तृशास्त्रबोध्यकार्यविधावुद्देश्यता त्तद्धर्ममात्राश्रयोद्देश्यकविकारस्यैव भेदानियामकत्वकल्पनात्। यथोदवोढामित्यत्र हलन्तधात्ववयवाच्त्वमुद्देश्यतावच्छेदकन्तद्धर्ममात्रावच्छिन्नसम्बन्धित्वमेव पुनःप्राप्तवृद्धेरिति। न चैवमूखतुरित्यत्र पूर्वमभ्यासस्य ह्रस्वत्वे तत एकादेशे कृते पुनःप्राप्तह्रस्वत्वस्य नाभ्यासमात्रावयवः स्थानीति लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन समाधानपरग्रन्थविरोध इति वाच्यम्। अभ्याससंज्ञाविधौ धात्ववयवप्रथमैकाचो ग्रहणेन विधीयमानं यद् द्विर्वचनन्तत्पूर्वभागस्योद्देश्यतया ह्रस्वत्वस्य तदच्स्थानिकत्वेन तद्धात्ववयवाच्स्थानिकैकादेशस्यापि न लक्ष्यभेदसम्पादकत्वमित्याशयात्। काण्डे कुड्य इत्यत्र तु पूर्वम्प्रातिपदिकान्त्यत्वविशिष्टमच्त्वं ह्रस्वत्वविधावुद्देश्यतावच्छेदकन्तदवच्छिन्नमात्रसम्बन्धित्वन्नैकादेशस्य किन्तु प्रकृत्यवयवप्रत्ययसम्बन्धित्वमित्येतादृशभेदमादाय लक्ष्यभेदस्याश्रयणात्। अत्र च काण्डे कुड्ये इत्यत्र प्रत्ययान्तपर्युदासप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यस्यैव साधकत्वमाश्रीयते। युक्तञ्चैतदन्यथा अतति यत् कुलन्तदम्। कुड्यस्याम् कुड्यम् तस्यै कुड्यायेत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वानापत्तिः स्यात्। तथाविवक्षायान्तु कुड्यशब्दान्त्यावयवाच्त्वम्पूर्वकालिकप्राप्तिकर्तृह्रस्वत्वोद्देश्यतावच्छेदकन्तदाश्रयमात्रस-

स्वन्धित्वन्नोत्तरकालिकविकारस्येति लक्ष्यभेदो भवत्येव । न चैवमपि काण्डे कुड्य इत्यत्रैकादेशे विशिष्टस्य प्रत्ययान्तभिन्नत्वं शास्त्राश्रितम्पूर्वान्तवद्भावेनेति ह्रस्वत्वम्प्राप्नोत्येवेति वाच्यम् । ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति न्यासेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणात्स्वप्रधानप्रातिपदिकस्यैव ग्रहणमिति स्वीकारात् । अत्र भाष्ये अप्रत्ययग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये इति । कृत्तद्धितग्रहणन्नियमार्थम्भविष्यति कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येत्युक्तम् । अत्र कैयटः । यद्यपि कृत्तद्धितग्रहणमित्युक्तन्तथापि तद्धितग्रहणमेव नियमार्थम् । कृद्ग्रहणन्तु प्रतिषिद्धार्थम् भिद् छिदिति । अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः । न च प्रत्ययान्तस्य चेत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमशरीरम्पर्यवसितन्तथा सति कारक इत्यत्र प्रातिपदिकत्वन्न स्यात् । कृद्ग्रहणं हि मध्येऽपवादन्यायेनाधातुरिति प्रतिषेधस्यैव बाधकम्भविष्यतीति वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्ताया एव कारके इत्यादिनिर्देशात्प्रकृते स्वीकारात् । वस्तुतस्त्वेतद्भाष्यतात्पर्यवर्णने कृत्तद्धितग्रहणमित्युभयोपादानमनर्थकमापद्यतेति धातोः प्रत्ययान्तस्य च चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमाकारे तात्पर्यम् । एवञ्चाधातुग्रहणमपि न कार्यम् अर्थवद्ग्रहणन्तु पर्युदासबलाद्यादृशोऽर्थवत्त्वलाभो न भवति तादृग्बोधनार्थङ्कार्यमेव । अत एव प्रत्ययपर्युदासो भाष्ये नोक्तः । नन्वेवं सति तद्धितग्रहणस्यास्यापत्यमिरियानित्यादौ प्रत्ययपर्युदासेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या तत्प्रापकतया चारितार्थ्यान्नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । तादृगर्थवत्त्वमेवाह । अत्र सूत्र इत्यादि । एवं सति सूत्रद्वयेप्येकस्यैवार्थवत्त्वस्याश्रयणे लाघवमपि । यदि मनोरमोक्तरीत्योत्तरसूत्रे एकार्थीभावेन लौकिके प्रसिद्धत्वरूपप्रशस्तार्थवत्त्वरूपं विवक्षितन्तदा प्रत्ययग्रहण इति परिभाषायाः प्रयोजननिरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्यत्यस्य कृत्तद्धितेतिसूत्रेण यञन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिरन्यथा स्यादित्युक्तम्भाष्ये तन्न सङ्गच्छेत तावत्समुदाये एकार्थीभावविरहात् । ननु देवदत्तो गार्ग्यत्यस्य समुदायस्य पारिभाषिकार्थवत्त्वमस्ति न वा । आद्ये सिद्धान्तेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या समासग्रहणकृतनियमेनावारणात् पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वन्दुर्वारम् । अन्त्ये उत्तरसूत्रे तदन्तविध्यर्थमर्थवत्पदानुवृत्तेरावश्यकतयाऽर्थवत्त्वाभावस्य सत्त्वादुत्तरसूत्रस्याप्यप्राप्तिरिति प्रत्ययग्रहणप-

रिभाषाप्रयोजनकथनपरभाष्यम्भवन्मतेऽपि विरुध्येत। किञ्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषा यावन्न सिद्धा तावत्कलेऽर्थवत्सूत्रे प्रत्ययान्तत्वस्यापि यथा कथञ्चिद् ग्रहणं स्यादेवञ्च समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यस्य प्रत्ययान्ततया पूर्वसूत्राप्राप्तेः समासग्रहणमुत्तरसूत्रे विध्यर्थम्भविष्यतीति नियमकथोच्छेद इति चेन्न। उत्तरसूत्रेऽर्थवत्पदानुवृत्तौ केवलकृत्तद्धिते पारिभाषिकार्थवत्त्वाभावादभेदेन विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति कृत्तद्धितांशे तदन्तविधौ तद्विशेषणार्थवत्पदांशेऽपि तदन्तविधौ बाधकाभावेनार्थवदन्तं यत्कृदन्तन्तद्धितान्तञ्चेत्यर्थस्वीकारादर्थवान्यो गार्ग्यशब्दस्तदन्तत्वस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे तद्धितान्तत्वस्य च देवदत्तो गार्ग्येतिसमुदाये सत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोतीति परिभाषाप्रयोजनकथनपरभाष्यसङ्गतिरित्यभिप्रायात्। परिभाषास्वीकारे तु विशिष्टस्यार्थवदन्तत्वेऽपि तद्धितान्तत्वाभावान्न दोषः। कर्त्ता गार्ग्य इत्यादावर्थवदन्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। न चैवमपि पूर्वोक्तरीत्या समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनासङ्गतिरिति वाच्यम्। पूर्वसूत्रम्परित्यज्योत्तरसूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रयोजनम्भाष्यकृतोक्तन्तदभिप्रायेण समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनात्। तथा हि। प्रथमसूत्रे येषामवयवा अर्थवन्तस्तेषां समुदायोऽप्यर्थवान्। यथैकस्तिलस्तैलदाने समर्थस्तेषां समुदायः खारीशतमपि समर्थन्तैलदान इत्यभिप्रायेण दश दाडिमानीत्यादिसमुदाये शङ्कां कृत्वा समाधानङ्कृतन्तत्प्रत्ययग्रहणपरिभाषासत्त्वमभिप्रेत्यैवान्यथा दश दाडिमानीत्यादिसमुदायस्य प्रत्ययान्ततया प्रत्ययान्तपर्युदासेन तद्व्यावृत्तेः शङ्कासमाधानयोर्निर्द्दलत्वापत्तिरेवञ्च पूर्वसूत्रविषये परिभाषयानुगृहीत एव पूर्वसूत्रम्प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः कल्पनीयः। एवञ्च समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यस्य प्रत्ययान्तत्वाभावान्निषेधाप्राप्त्या पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वं सिद्धमिति समासग्रहणन्नियमार्थमेव। किञ्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्प्राप्नोतीति कथनन्न परिभाषाभावाभिप्रायेण किन्तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायामपि परिभाषाप्रयोजनमिति ध्वनयितुमन्यथा प्रथमोपस्थितत्वाद्देवदत्तः पूजकेति समुदायस्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिरेवोद्भाविता स्यात्। एतत्संज्ञेति। फलभूतेति पाठो न तु फलीभूतेति च्वेस्सम्भवोभावात्। मधु लिडित्यादिसङ्ग्रहाय नञर्थद्वयप्रवेशः।

विभक्तीतरानपेक्षत्वञ्च विभक्तीतरविषयकज्ञानासहकारिकारणकज्ञानविषय
त्वम्। एवञ्च यद्विषयकज्ञानस्य लौकिकार्थबोधजनकतायामेतत्संज्ञाफलभूत-
विभक्तिभिन्नविषयकं ज्ञानं सहकारि कारणन्न भवति तत्स्वरूपमर्थवत्त्वम्प्रातिप-
दिकसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकम्। न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्तद्धितेति सूत्रेण
देवदत्तो गार्ग्येत्यस्य प्राप्तसंज्ञाव्यावृत्तावपि अर्थवत्सूत्रेण प्राप्नोति। तस्यार्थबो-
धजनकतायाङ्गार्ग्यशब्दप्रकृतिकप्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोज्या या विभक्तिस्तन्मात्र-
स्यापेक्षासत्त्वादिति वाच्यम्। एतत्संज्ञेत्यस्य यद्रूपविशिष्टस्य या संज्ञा चिकी-
र्षिता तत्फलभूतेत्यर्थात् तच्च रूपन्तत्तदानुपूर्वीस्वरूपम्। एवञ्चार्थवत्सूत्रसा-
ध्यसंज्ञाफलभूतविभक्तिभिन्नकृत्तद्धितेतिसूत्रसाध्यप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतविभ-
क्तेरत्रापेक्षासत्त्वान्नातिप्रसङ्गः। अत एवैतत्संज्ञाफलभूतेति विशेषणमर्थवद्भवति
अत्र केचित्। तद्भिन्नञ्च साजात्यात्प्रकृतिप्रत्ययान्यतररूपमेव गृह्यते। तेन क्व
चिदादेशागमादिसापेक्षत्वेऽपि न क्षतिरादेशापेक्षा यथा। अर्वन्तावितिप्रयो-
गघटकार्वन्शब्दस्य त्रादेशसहकारिणैवार्थबोधकतया लोके दर्शने भवन्तावि-
त्यादौ नुमाद्यागमादिसहकारिणैव तथा दर्शने। अत्रेदम्बोध्यम्। औपगवेति-
समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाश्चिकीर्षितायामेतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिभिन्नता-
दृशसमुदायघटकस्य तद्धितप्रकृतेरपेक्षासत्त्वादव्याप्तिः। यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
चिकीर्षिता तद्घटकान्यत्वनिवेशेऽपि तत्रैवाव्याप्तिस्तस्मिन्यत्किञ्चित्तद्घटकव-
र्णस्य भेदसत्त्वात्। तादृशसमुदायघटकप्रकृत्यन्यत्वनिवेशे अव्युत्पन्नप्रातिपदिका-
सङ्ग्रहः। किञ्च कारयाञ्चकार हारयाञ्चकारेत्यादावामन्तस्य प्रातिपदिकत्वा-
नापत्तिस्तिङ्प्रकृतिकृञोऽपेक्षासत्त्वात्। एवन्तादृशविभक्तिभिन्नप्रत्ययानपेक्षा-
पि वक्तुमशक्या। अजा खट्वेत्यादौ टाबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकत्वानापत्तेः।
विभक्तिपदस्य प्रत्ययसामान्योपलक्षणत्वेऽपि कारकेत्यादिसमुदायघटकस्य ण्वु-
लादेर्निरुक्तापेक्षासत्त्वादव्याप्तिः। तादृशप्रत्ययभिन्नत्वे सति प्रातिपदिकसंज्ञो-
द्देश्यघटकप्रत्ययान्यत्वस्यानपेक्षानिवेशेऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकासङ्ग्रह इति। इ-
दमत्र तत्त्वम्। एतत्संज्ञाफलभूतेत्यत्र विभक्तिपदमेतत्संज्ञाफलभूतप्रत्ययोपल-
क्षणमत एव सांकूटिनमित्यादाविनुणन्तस्यार्थबोधकतायामणोऽपेक्षासत्त्वेऽपि
न क्षतिः। तस्य च प्रत्ययस्यैतत्संज्ञोद्देश्योत्तरवृत्तितया तद्भिन्नोऽपि तदुत्तरवृ-

स्यैव गृह्यत इति कुम्भकारो मूलकेनोपदंशमित्यादावुपपदापेक्षासत्त्वेऽपि न क्षतिः। ननु तादृशप्रत्ययभिन्नोत्तरवृत्तिसामान्यानपेक्षानिवेशे कारयाञ्चकारेत्यादासङ्ग्रह इति चेन्न। तादृशप्रत्ययभिन्नं यदेतत्संज्ञोद्देश्योत्तरवृत्तिसुप्सुप्प्रकृत्यन्यतरत्तदनपेक्षयेत्यस्य निवेशेनानुपपत्तिपरिहारात्। अत्र तत्संज्ञोद्देश्योत्तरवृत्तित्वं सुप एव विशेषणम्। न च राम इत्यादिपदसंस्कारकाले तद्घटकरामशब्दादेर्यदा प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तदा तदुत्तरवृत्तिनिरुक्तान्यतरस्य तत्राभावात्तेषामसङ्ग्रह इति वाच्यम्। एतत्संज्ञोद्देश्योत्तरवृत्तिनिरुक्तान्यतरसापेक्षत्वे सत्यप्यबोधकं यद्यत्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटविशिष्टत्वे सति लोकेऽर्थबोधजनकत्वरूपमर्थवत्त्वन्निवेशनीयमेवञ्च पञ्चगवेत्यस्य धनशब्दोत्तरसमुदायघटकसुप्सापेक्षतया पञ्चगवोच्चैरित्यत्र पञ्चगवेत्यस्य सुप्प्रकृत्युच्चैःशब्दापेक्षतया ताभ्याम्भिन्नत्वं रामेत्यादावक्षतमेव। न च पञ्चगवेत्यस्य धनशब्दप्रकृतिकसुप्सापेक्षत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। धनशब्दप्रकृतिकश्रूयमाणसुबन्तेनैकार्थीभावस्वीकारेण सुपोऽप्यपेक्षायाः सत्त्वात्। उच्चैरित्यस्यैव च तत्र सुबन्ततया सुपस्तत्र नापेक्षेति प्रकृतिनिवेशसार्थक्यमिति दिक्। कृदादीनामनर्थकानामिति। न च प्रतिष्ठानिष्ठादिशब्दघटकाङ्प्रत्ययस्याङ्कूटिनमित्यादिशब्दघटकाण्प्रत्ययस्यानर्थकः प्रसिद्ध एवेति वाच्यम्। तस्यापि प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वाभ्युपगमात्। नञ्‌ पर्युदासेनैवार्थवत्त्वलाभे सिद्धेऽर्थवद्ग्रहणान्नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वं वेः स्कन्देरनिष्ठायामिति सूत्रस्य तिङन्तेऽपि प्रवृत्त्यर्थम्भविष्यतीत्याह। न चेत्यादि। भाष्यसम्मतेति। तस्य सूत्रस्य तिङन्तेऽपि प्रवृत्तेर्भाष्यानुक्तत्वात् कृत्स्वेव प्रवृत्तेर्वृत्त्यादिसम्मतत्वाच्च। अपि च पर्युदासस्थले सदृशग्रहणमवश्यम्भवतीत्यभिप्रायेणाकर्त्तरि च कारकेति सूत्रे भाष्येऽकर्त्तरीति कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणात्कारकग्रहणन्न कर्त्तव्यमित्युक्तम्। ननु अर्वणस्त्रसाविति सूत्रेऽसावित्यस्य पर्युदासत्त्वे तस्य सूत्रस्य सुभिन्नविभक्तावेव प्रवृत्तिः स्यान्न चेष्टापत्तिः। अर्वत्पदमित्यत्र समासेऽप्रवृत्त्यापत्तेः। न चात्र त्रादेशप्रवृत्तौ साधकाभाव इति वाच्यम्। अर्वण इति सूत्रस्य ऋधातोर्विजन्तान्मतुपि कृते तान्तेनार्वच्छब्देन साध्यप्रयोगस्य साधनेन प्रत्याख्यानैकवाक्यतया तत्र प्रवृत्त्यनुमानादित्यत आह। दृढतरेति। अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यच्छान्दसं हि तदि-

त्यनेनार्वन्शब्दस्य छान्दसत्वादुक्तप्रयोगस्य छान्दसत्वे न लुमतेतिनिषेधानित्यत्वेन तदुपपत्तिसम्भवः। छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायाम्भवन्तीत्यस्याश्रयणे तु वाह्वैरलुप्यत सहस्राट्टगर्वगर्व इत्यत्रेव त्रादेशाभाव एव॥ यदि त्वर्वण इति सूत्रे सावित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव तदा तु नानुपपत्तिरिति बोध्यम् पारिभाषिकार्थवत्त्वस्वीकारेपि धातुपर्युदासस्सार्थक्यमुपपादयति। अहङ्काण्ड इति। न च तत्केवलस्येति। पारिभाषिकार्थवत्त्वं केवलप्रत्ययस्य नास्तीत्यर्थः। तदेतदुपपादयति। तदुक्तमित्यादि॥ विशुद्धानामिति। प्रत्ययरहितानामित्यर्थः। लौकिक इति। लोके विदित इत्यर्थः। स च कारकादिविशिष्टः। एतेन केवलस्य धातुसंज्ञाप्रयोजकार्थसद्भावेऽपि न क्षतिः। कृत्तद्धितानामर्थस्य केवलानामिति। अत्र लौकिकोर्थो विद्यत इति सम्बन्धः। अत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकेन नञा समासः। प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशून्य इत्यस्यार्थः। प्राग्विभक्तेरिति। विभक्त्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। तदन्तस्य। कृत्तद्धितान्तस्य। तयैवार्थो न विद्यत इति। अत्रैवकारस्य नञुत्तरं सम्बधः। एपच्चानुत्पन्नविभक्तिकानां कल्पितार्थसद्भावेऽपि न लौकिकस्यार्थस्य सद्भाव इति। एतेन सूत्रद्वये निरुक्तार्थवत्त्वमेव प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकमिति स्पष्टमेव लभ्यते। अत्र प्रमाणमाह। अत एवेति सूत्रद्वयेऽपि निरुक्तार्थवत्त्वस्य विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः। ज्ञापकत्व इति। सतीति शेषः। शास्त्रीयार्थग्रहण इति आवापोद्वापाभ्यां कल्पित इत्यर्थः। तदर्थस्य प्रशस्तस्येत्यर्थः। स च स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकरूपः। प्रत्यासन्नः। तद्विषयकप्रतीत्यव्यवहितप्राक्कालिकप्रतिपत्तिविषयः। स च कृत्तद्धितान्तस्यैव न तु केवलकृत्तद्धितस्येति भावः। लक्ष्यत इति। सुपान्द्योतकतया सुप्समभिव्याहार एव स प्रतीयत इति भावः। एवञ्च सुबन्तस्यैव सम्पूर्णलौकिकार्थवत्त्वम्। तत्प्राग्भागस्य तु लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वमित्युक्तम्। विवरणकाराद्युक्तिं खण्डयति। यत्त्विति। अभिव्यक्तेरपीति। अभिव्यक्तेरेवेत्यर्थः। यत्र च लिट् धुगादौ प्रतीतिरस्ति तत्र न कृदन्तत्वमात्रमपि तु सुबन्तत्वमिति। तद्भाव इति। भाष्यकैयटयोर्भाव इत्यर्थः। सामान्यत इति। लौकिकालौकिकसाधारणार्थवत्त्वमित्यर्थः। अत एव। पारिभाषिकार्थवत्त्वस्याभिप्रेतत्वादेव। तद्धितग्रहणस्येति। एतत्प्रागुपपादितम्। पञ्चनावप्रिय इति। अत्र श्रूयमाणसुबंतनैवैकार्थीभावाङ्गीकारादेतत्संज्ञाफल-

भूतविभक्तिभिन्नस्य सुपोऽपेक्षासत्त्वान्न प्रातिपदिकत्वम्। प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति प्रत्ययमात्रस्य चिकीर्षिता या प्रातिपदिकसंज्ञा तत्फलभूतबौद्ध विभक्तिभिन्नस्य प्रकृतिस्वरूपस्यापेक्षासत्त्वात्। एवञ्च सामान्यतोऽर्थवत्त्वस्याश्रयणे प्रत्ययातिव्याप्तिवारणाय तत्पर्युदासे गौरवमिति भावः। निरर्थकपदसमुदाय इति। निरर्थकश्चासौ पदसमुदायश्चेत्यर्थः। एतेन वक्ष्यमाणेन नियमेनास्य न व्यावृत्तिरिति सूचितम्। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञाव्यावृत्तिस्तु न फलम् साधकं विना सुपोऽनुत्पत्तेः प्रत्ययभावात्। न च दश दाडिमानीत्याद्यर्थवद्ग्रहणस्य फलमिति यावन्न सिद्धान्तावदुत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरप्यभावेनोत्तरसूत्रस्थसमासग्रहणस्यासूर्यमित्याद्यसमर्थसमासस्य पर्युदासलभ्यार्थवत्त्वाभावेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्ध्यर्थं ग्रहणमिति नियम एव नास्तीति वाच्यम्। तेषाम्प्रातिपदिकसंज्ञायाः समासग्रहणाभावेऽपि धर्मिग्राहकमानेनैव सिद्धेः। न चार्थवच्छब्दसत्त्वे येन्सूत्रे व्याख्यातन्धातुम्प्रत्ययम्प्रत्ययान्तं वर्जयित्वेति तन्नोपपद्यते समानकर्तृकत्वाभावादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकसंज्ञकत्वविशिष्टभवनेऽर्थवच्छब्दस्वरूपस्य कर्तृत्वे तात्पर्यात्। सुबन्तानां समासंज्ञाविधानात्तस्य समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वशङ्काव्यावृत्तये आह। प्रत्ययग्रहण इति। साजात्यमिति। सङ्घाद्यव्यवच्छेदयोरित्यादिः समाससाजात्यमित्यर्थः। तत्र पूर्वभागस्य पदत्वसत्त्वात्। साजात्यास्वीकारे सङ्घातस्य चेत्पदसंज्ञकपूर्वभागकसमासस्यैवेति नियमे समासातिरिक्तसंघातमात्रस्य व्यावृत्तिः स्यादेतत्सूत्रमर्थवतामेकैकवर्णानां संज्ञाविधायकत्वेन चरितार्थमिति भावः। ननुयत्तच्छब्दयोर्बुद्धिस्थपरामर्शकतया यदा यो बुद्धिस्थस्तस्यैव बोधो न त्वन्यस्येति यत्र सङ्घात इत्यनेन समासात्मकस्य सङ्घातस्य ग्रहणे व्यवच्छेद्यवाक्यासङ्ग्रहः। वाक्यस्यैव यत्रेत्यनेन ग्रहणे तत्पदेनापि तस्यैव बोधात्तदभेदस्य समासेऽभावात्तस्य यदि समासस्येत्यसङ्गतमिति खण्डनकृदाह तन्मतन्दूषयति। एतेनेति। मूलोक्तनियमाकारस्य साजात्यप्रदर्शनपरत्वेन। नन्वस्त्वर्थाननुगमः शब्दानुगमस्तु स्यादेवेत्यत आह। शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेति। अयम्भावः। शब्दानुगमो नामानुगतार्थप्रतिपादनमेव। यथा घटादिशब्दानां घटत्वादिनाऽनुगतानामेकाकारप्रतीतिविषयीभूतानामर्थानाम्प्रतिपादकत्वम्। न तु शब्दानुगम

इत्यस्यैकानुपूर्वीकत्वसम्पादनमित्यर्थः। अर्थभेदाच्छब्दभेदस्वीकारेऽपि शब्दानुपूर्व्या एकत्वस्यैव सत्त्वात्। एवञ्च प्रकृते शब्दानुगमसद्भावेपि पूर्वोक्तरीत्यार्थानामननुगततया सोऽकिञ्चित्कर इति॥ ननु त्यदादीनाम्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकाराच्छक्यतावच्छेदकानामननुगमेपिशक्यतावच्छेदकतावच्छेदकैक्यादनुगतत्वव्यवहारो भविष्यतीत्यत आह। व्यवच्छेद्यानननुगमेपीति। संग्राह्ये विवक्षितधर्मवत्त्वेन बोधनीयेसर्वसंग्राह्योपस्थितिरपेक्षिता सा चाननुगमे न संभवतीत्यनुगमापेक्षा। व्यवच्छेद्यानननुगमेऽपि तेषां विशेषधर्मसम्बन्धबोधस्यानभिप्रेतत्वात्तेषामननुगमेपि क्षतिविरहादिति भावः यथोक्तं भाष्ये। शब्दापशब्दयोरन्यतरोपदेशेन कृतं स्यादिति॥ मूलोक्तस्य नियमाकारस्यासाध्यत्वं प्रत्ययग्रहण इति परिभाषायां देवदत्ता गार्ग्य इत्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थमावश्यकत्वप्रदर्शनपरभाष्याल्लभ्यते इति कस्य चिच्छङ्कायान्तदर्थमाह। पदशब्देनेति। यदि पदशब्दः पदसंज्ञकपरस्तदा वृषणवसुरित्यस्यासंग्रहः यदि पदसंज्ञाप्राप्तियोग्यपरस्तथापि भसंज्ञया प्रकृते बाधात्तद्योग्यतापि नेति स्वीकारे सर्वसमासमाजात्याभाव एव। पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययप्रकृतिपरत्वे राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यघटकस्य पूर्वभागस्य विभक्त्यन्तस्य तादृशप्रकृतिभाव एव। ननु षष्ठीप्रकृतिप्रातिपदिकमादाय वाक्यसंग्रह इति वाक्यानान्नियमेन व्यावृत्तिर्भविष्यतीति चेत्। एवं सति पदशब्दस्य तत्र शक्त्यभावेन लक्षणाया आवश्यकत्वे जहत्स्वार्थलक्षणापेक्षयाऽजहत्स्वार्थलक्षणैवोचिता। किं च जन्मवानित्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि निवेशनीयमिति गौरवमपि भविष्यतीत्याशयेनाह। स्वातन्त्र्येणेत्यादि। स्वातन्त्र्येण प्रयोगयोग्यत्वे सत्यर्थवदित्यर्थः। अत्र साजात्यप्रदर्शकवाक्ये। अत्र पूर्वशब्दोपादानात्परस्यापि तादृशस्यैवोपस्थितिरिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगयोग्यताविशिष्टार्थवत्त्वविशिष्टपूर्वोत्तरभागकसमुदायलाभाज्जन्मवानित्यादेःसङ्ग्रहः। पूर्वोत्तरपदयोः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वञ्च तत्तत्प्रयोगाभावेऽप्यर्थबोधजननाय प्रयुज्यमानत्वम्। यत्तु स्तम्बेरमः शकृत्करिः सम्रस्य इत्यादेः स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वान्नैतद्घटितरूपेण साजात्यविवक्षणं युक्तमिति। तन्न। वेदव्यास इत्यत्रोपपदसमासे दिनापि प्रत्ययमिति वचनेन वेदेत्यस्य लोपेऽपि व्यासेत्यस्य प्रयोगवत्स्तंबेरम इ

त्यादावपि तथा सम्भवात्। यदि च भीमसेन इत्यस्य यदुत्तरपदं सेन इति ताव-
न्मात्रस्य पृथक्प्रयोगादर्शनाल्लोपविधायकं वचनं क्वाचित्कमिति नैतेषु पूर्वोत्तर-
पदयोरन्यतरलोपेनान्यतरस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वसम्भव इति मन्यते तदा
किञ्चिन्निष्ठोपपदसंज्ञाविधायकशास्त्रविधेयप्रत्ययान्तघटितसमुदायावयवत्वपू-
र्वोत्तरभागाभावसमानकालिकार्थबोधजनकतावच्छेदकतावच्छेदकानुपूर्वीम-
त्त्वान्यतररूपमेव स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वमिति वक्तव्यम्। एतद्घटकपूर्वोत्तरभा-
गाभावश्च कालिकसम्बन्धेन यत्प्रतियोग्यधिकरणत्वन्निरूपितविशेषणतासंब-
न्धावच्छिन्नवृत्तित्वात्मकसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तत्प्रतियोगिविशिष्टान्यो
वक्तव्य इति न विशिष्टाभावोभयाभावमादाय जन्मवानित्यादौ दोषः। नचैवं
सति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदित्यत्र पृथगर्थवत्त्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम्।
निरुक्तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वस्य निवेशसूचनाय तदुपादानात्। उक्तार्थे
भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति। उक्तान्यथानुपपत्तिपरिहारार्थमेव। अर्थवत्समु-
दायानामिति। अर्थवत्समुदायपदमत्रत्यन्तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयाभ्या-
मर्थवतामर्थवान्यः समुदायस्तद्बोधकम्। कर्मधारयमात्रविवक्षायामव्युत्पन्न-
डित्यादेरसङ्ग्रहः षष्ठीतत्पुरुषमात्रविवक्षायामुत्तरसूत्रेऽनुवर्तमानं यदर्थवत्पदन्त-
दर्थालाभः। तत्र ह्यनुवर्त्तमानस्यार्थवत्पदस्य निरुक्तार्थकत्वमावश्यकमन्यथाऽ-
नर्थको योऽर्थवतां समुदायोऽश्राद्धभोजी ब्राह्मणोऽलवणभोजी ब्राह्मण इत्यादि
तेषाम्पूर्वसूत्रेणाप्राप्ता या संज्ञा तद्विधायकत्वेन समासग्रहणस्य चरितार्थ-
तया नियामकत्वानुपपत्तेः। न चेष्टापत्तिः। मूलकेनोपदंशमित्यादिवाक्ये कृद-
न्तत्वादतिव्याप्त्यापत्तेः। पूर्वसूत्रकृत्सार्थकस्यैवानुवृत्तौ तु पूर्वसूत्रे यथाऽर्थ-
वान्यः शब्दस्तस्यैवार्थवत्पदबोध्यन्तथोत्तरसूत्रेऽपि वाच्यमिति कर्मधारयोप्यावा
श्यकः। किञ्च दशदाडिमानीत्यादि यदर्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यमुक्तन्तदपि क-
र्मधारयपक्षे संगच्छते। अन्यथा तस्य समुदायस्य नियमेनैव व्यावृत्तौ तस्या-
र्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यत्वानुपपत्तिः। अश्राद्धभोजीत्यादीनान्तु सुडनपुंसकस्येति
ज्ञापकेन साधुत्वं बोध्यम्। अत्र भाष्य इति। वाक्यव्यावृत्तिपरभाष्य इत्यर्थः।
सुबन्तानामित्यनेनेति। अस्य बहुपटव इत्यादिसंग्रहायेत्यादिः। अत्र प्राति-
पदिकसंज्ञाभावेऽपि न क्षतिरिति तु न वाच्यम्। वकाराकारस्य चित इत्यनेनो-

दात्तत्वापत्तेः । तदुक्तं भाष्ये । तुल्यजातीयस्य नियमः कश्च तुल्यजातीयः । यथा-जातीयकानां समासः । कथञ्जातीयकानां समासः। सुबन्तानाम् । यद्यर्थवत्समु-दायमात्रविषयको नियमः स्यात्तदा बहुपटव इत्यादीनां व्यावृत्तिः स्यात् । अत्र हि द्योत्येनार्थेन बहुजर्थवान् प्रकृतिस्तु वाच्यार्थेनार्थवतीति स्पष्टमेव। ननु सुब-न्तत्वेनापि समाससामान्यसाजात्यं वक्तुमशक्यमश्वक्रीतीत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्रागेव गतिकारकोपपदानामित्यनेन समाससंज्ञाप्रवृत्तिबोधनादत आह । भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त इति । प्रातिपदिकसञ्ज्ञायोग्यावयवानां शब्दना-म्पृथक् प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्व-स्य तद्युक्तानामित्यर्थः । समासेऽपि वाक्यीयेनैवार्थेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । बहु-पटव इत्यादौ तु तथा नेति भावः । पचतभृज्जता खादतमोदतेत्यादिसमा-सस्यापि दर्शनेनोक्तार्थलक्षणाया आवश्यकत्वमिति च सूचितम् । मूलोक्तनियमे पूर्वभागः पदमित्युक्तं तस्य यथाश्रुतार्थकत्वे गवित्ययमाहेत्यादौ पूर्वभागस्य प-दत्वाभावान्नियमाऽप्राप्त्याऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां वारयितुमाह। तेनेति। पदशब्द-स्य निरुक्तार्थकरणेन । अनुकरणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वमुपपादयति। अनु-करणस्येति। स्वातन्त्र्येणेतीति । एतद्घटकबहुचो न पूर्वोक्तस्वातन्त्र्यमिति भावः। यत्तु विभक्तीतरापारतन्त्र्यमत्र स्वातन्त्र्यमिति तत्स्वस्वैरम इत्याद्यसङ्ग्राहकत-या न्यूनम् । पुत्रकास्येति । अप्रत्ययादित्यनेन कास्यजन्तादकारप्रत्यये टाप् । न दोष इति । उत्तरभागस्य निरुक्तस्वातन्त्र्यविरहात्। न च कृदन्तत्वात् सिद्धिः। परत्वान्नियमेन बाधप्रसङ्गात् । अत एव । उक्तस्यैव नियमस्याभिप्रेतत्वादेव । मूलस्थपदपदस्योक्तार्थकरणे तु नासंगतिरिति सूचयितुं यथाश्रुतेति । एते-न । पदशब्दस्योक्तार्थकत्वेन । सुपः श्रवणानापत्तिरिति । ननु सर्वत्र वा-क्यस्यैव प्रयोगाद्वाक्यावयवसुपां लोपेन चेदपहारस्तदाङ्गाधिकारविहितानां सु-ब्निमित्तकार्याणां सुबादेशानाञ्च वैयर्थ्यापत्तिरत आह। पिण्डीमित्यादाविति । ननु वाक्येऽपि चेल्लोपस्तदा वाक्यस्यापि समाससमानानुपूर्वीकत्वापत्तौ स-मासविकल्पविधानमनुपपन्नमत आह । विकल्पेनेत्यादि । स्वरादीत्या-दिना एकार्थीभावनिमित्तकसर्वकार्याणां विशेषणाद्ययोगानाम्परिग्रहः । न-न्वर्थवत एव चेत्प्रातिपदिकसंज्ञा तदा शशशृङ्गादिशब्दानां लौकिकार्थाभावा-

त्प्रातिपदिकसंज्ञानापत्तिरित्यत आह । शशशृङ्गादिपदानामिति । एतेन ते ष्वपि पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञेति न तेषु प्रातिपदिकसंज्ञासिद्ध्यर्थं समासग्रहणं विध्यर्थमिति शङ्कनीयमिति भावः । ननु बौद्धपदार्थानङ्गीकारेऽपि शशशब्दस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नशशीयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्ये लक्षणया तादृशविशेष्याभेदावगाहिबोधजनकोऽयं शब्दो भविष्यति । तादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यता चान्यथाख्यातिनिरूपिता प्रसिद्धैवेत्यत आह । स्वप्नाद्यनुरोधेनेति । अत्रानुभूतानाम्पदार्थानान्न कदाचिदपि सत्ता । प्रबोधोत्तरमुपलम्भात् । यस्य हि व्यावहारिकी सत्ता स पदार्थो घटादिरनुभूयत एव । न चात्रापि संस्कारविषयपदार्थानामन्यथाख्यातिरूपमेव ज्ञानङ्किन्न स्यादिति वाच्यम् । विप्र पृथ्व्यादिचित्तस्थन्न बहिष्ठङ्कदाचन । स्वप्नभ्रमसदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयत इति कूर्मपुराणीयस्मृतेर्वासनारूपेणान्तःस्थितानामेव पदार्थानां विलक्षणान्तःकरणस्य वृत्तिरभ्युपेयते न तु तेषाम्पदार्थानाङ्कदाचिदपि सद्भावः । चाकचिक्यादिदोषवशाद्यत्रेदं रजतमिति भ्रमो जायते तत्र तद्विषययोर्विशेषणविशेष्ययोर्व्यावहारिकी सत्ताऽभ्युपेयेति न्यायमतरीत्या स्वीकारो नोचितः । ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेरनङ्गीकारात् । तत्तद्विशेष्यानुयोगित्वतत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाननुभवाच्च । किन्तु चित्तस्य द्रव्यरूपपरिणाम एव वृत्तिरिति व्यवह्रियते । चित्तमेवेन्द्रियप्रणाल्या निर्गत्य विषयेण संयुज्य विषयवासनावशात्तथा परिणमते । तस्य च परिणामस्य प्रातिभासिकी सत्ता । यावदधिष्ठानस्य व्यावहारिकसत्ताविशिष्टं यच्छुक्तित्वादि तत्तद्रूपेण साक्षात्कारो न भवति तावत्स तिष्ठति । तादृशसाक्षात्कारे सति स निवर्त्तते । स्वप्ने तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्याप्यभावेनान्तःकरणस्य निर्गमनासम्भवाद्बौद्धस्यैव भानमिति बौद्धस्वीकार आवश्यक इति । अधिकम्मञ्जूषायान्द्रष्टव्यम् । नन्वक्षौहिणीरथन्तरादिष्ववयवानामत्यन्तनैरर्थ्क्याप्रातिपदिकत्वानापत्तौ सुबुत्पत्त्यभावेन समासानापत्तौ समुदायस्य साधुत्वन्न स्यादत आह । अक्षौहिणीरथन्तरादिपदेष्विति । अन्यत्र दृष्टार्थारोपेण । अक्षान् दीव्यतीत्यादौ ऊहो मनुष्याणामित्यादौ च प्रसिद्धानामर्थानामारोपेणावयवस्य साधुत्वार्थन्तदर्थकत्वकल्पनेन प्रातिपदिकत्वादिकमुपपादनीयम् । जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे मण्डपकुशला-

दिपदेऽप्ययमेव प्रकार ऊहनीयः। अत्र नैयायिकमतानुसारिणः। अर्थवत्त्वमत्र शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनार्थोपस्थापकत्वमेव। तच्च धातुप्रत्यययोरप्यस्तीति पर्युदासद्वयम्। प्रत्ययान्ते च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपेऽर्थवत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति प्रत्ययान्तपर्युदासोऽनावश्यकः। अव्युत्पन्नडित्थादिकमेतत्सूत्रोदाहरणम्। शेषङ्कृत्तद्धितेति सूत्रस्य। अव्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षसद्भावे चैतत्सूत्रमेव ज्ञापकम्। कृदन्ते लिट् धुगित्यादौ धातुभेदाभावात् कृदन्ते पक्ता कारक इत्यादिसमुदायेऽपि निरुक्तार्थवत्त्वाभावादप्राप्ता सा संज्ञोत्तरसूत्रेण विधीयते। अस्यापत्यमिरित्यादौ प्रत्ययभेदाभावात्तद्धितान्ते गार्ग्य इत्यादौ च निरुक्तार्थवत्त्वाभावात्तद्धितान्तसमुदायेऽपि सारब्धा। एवमेव राजपुरुषादिसमासे समुदायेऽप्राप्ता सा विधीयते। समुदायस्य च शक्त्यभावे कृत्तद्धितेति सूत्रमेव ज्ञापकम् यतः समासपदघटितसूत्रम्भगवान् पाणिनिः प्रणिनाय। अत्र कृत्तद्धितग्रहणम्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरम्। न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणासम्भव इति वाच्यम्। तज्ज्ञापकेन सुप्तिङन्तमिति सूत्रस्यान्तशब्देन प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः क्वाचित्कत्वस्यैव ज्ञापनात्। न च विशिष्टस्य शक्त्यभावे बहुपटव इत्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोतीति वाच्यम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः कृदन्त एव प्रवृत्तिस्तद्धितपदन्तु स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्वाव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वान्यतरवत्त्वसम्बन्धेन तद्धितविशिष्टे लाक्षणिकमिति स्वीकारात्। न चाणुपगुरिति समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। व्याकरणप्रसिद्धसमुदायस्यैव लक्ष्यत्वात्। सर्वके इत्यादिसङ्ग्रहस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन सर्वसाधारणः। न चैवम्मूलकेनोपदंशमित्यादिसमुदायस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। गतिरनन्तर इतिसूत्रस्यानन्तरपदस्य क्वचित् कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यत्रैव ज्ञापकत्वकल्पनात्। दर्शिता चेयं रीतिर्वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकस्यादेच उपदेश इतिसूत्रस्योपदेशपदस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकत्वमिति वदद्भिर्नवीनैः। ननु समासादिरूपसमुदायस्य शक्तिः समर्थः पदविधिरिति सूत्रकरणेन भगवता पाणिनिना दर्शिता सा कथमपलप्यत इति चेन्न। समुदायशक्त्यभावेऽ-

पि नीलोत्पलमित्यादौ समासप्रयोजकविग्रहवाक्येऽवयवानां योऽर्थः प्रसिद्धस्त-त्तदर्थविशिष्टानान्तेषां व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यविशिष्टानामेव समर्थः पदविधि-रितिपरिभाषाविषयतास्वीकारात्। व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यञ्चसुसो. सामर्थ्य इति सुप्रसिद्धमेव। किञ्चैकार्थीभावः किं वृत्तित्वसमासत्वान्यतरावच्छेदेन तत्सामाना-धिकरण्येन वा। नाद्यः। परार्थाभिधानं वृत्तिरितिलक्षणप्रणयनेनावयवार्थाति-रिक्तसमुदायार्थ एव समुदायशक्तेरभ्युपेतव्यतया कर्मधारये तदनुपपादनात्। नान्त्यः। पङ्कजादियोगरूढशब्दस्थले रथन्तरादिशुद्धरूढस्थले च यत्र समुदाय-शक्तिः कोशादिसुप्रसिद्धा तत्र समुदायशक्तेरस्माभिरपि स्वीकारात्। सर्वनामा-दिशब्दानां समुदायात्मकानां व्याकरणप्रसिद्धिमाश्रित्य स्वीकाराच्च। न चैका-र्थीभावाभावे राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थस्य नामार्थतया पुरुषादिपदा-र्थे भेदसम्बन्धेनान्वयोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। तेषु राजादिपदानां राजसम्ब-न्ध्यादिलाक्षणिकतयाऽभेदेनैव सम्बन्धेनान्वयोपगमात्। नन्वेकार्थीभावानुपग-मे ऋत्विजो हविःशेषान्भक्षयन्तीति प्राप्तभक्षानुवादेन वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यनेन प्राथम्यविधाने उद्देश्यविधेयभावेन स्वघटकपदार्थान्वयबोधाजनकत्व-रूपस्यैकप्रसरत्वस्य भङ्गापत्त्या न भक्षानुवादेन प्राथम्यविधानङ्किन्तु प्राथम्य-विशिष्टभक्षणस्यैव विधानं शाब्दम्। प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु प्राथम्यविधाने पर्यवसानमिति मीमांसायान्निर्णीतमेतावानेव तु विशेषस्तेषां सर्वत्रैव तु वा-क्यार्थो लक्ष्य एवेति संस्थितिरिति मतमस्माकन्तु विशिष्टस्य शक्यत्वमिति तदे-तद्विरुध्येतेति चेन्न। समासघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धे-न शाब्दबोधे तत्समासघटकपदजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकतया समुदायशक्त्य-भावेऽपि प्राथम्यस्य विधेयत्वास्वीकारेण तादृशैकप्रसरत्वस्योपपत्तेः। न चैतत्प्र-तिबन्धकत्वकल्पनमधिकमिति शङ्क्यम्। बहुषु स्थलेषु विशिष्टस्य शक्तिकल्पना-पेक्षया तादृशप्रतिबन्धकस्वीकारस्योचितत्वात्। समर्थसूत्रस्य चायमर्थः। पद-सम्बन्धी यो विधिः स साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविष-यताप्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यवत्पदाश्रितो बोध्य इति। समुदायशक्त्यभावादेव वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या नियमस्वीकारे फलाभावोऽपि बोध्यः। व्यवहा-राद्वाक्ये प्रथमं शक्तिग्रहेऽपि तत आवापोद्वापाभ्यां पदानाम्पदार्थेषु शक्तिग्रहे

प्राथमिकशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यं कल्प्यते । प्राथमिकग्रहेऽप्रामाण्यकल्पनमन्यत्रा-ऽक्लृप्तमिति तु न वाच्यम् । प्रथमतश्चन्द्रेऽल्पपरिमाणग्रहेऽपि ज्योतिःशास्त्रेणाधिकपरिमाणग्रहे पूर्वोत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यग्रहस्य सुप्रसिद्धत्वात् । न चैकार्थीभावस्वीकारे राजपुरुषादिपदार्थैकदेशराज्ञि पदार्थैकदेशत्वान्न विशेषणान्वयो व्यपेक्षापत्ते तु स्यादिति वाच्यम् । एकपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधेऽन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तादृशापत्त्यभावात् । न चैतादृशप्रतिबन्धकाभावस्य शाब्दबोधकारणतायान्तत्सामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायाञ्चाधिक्यमिति वाच्यम् । एकार्थीभाववादिमते पदार्थैकदेशत्वं स्वरूपसन्न समासाघटकपदार्थप्रकारकशाब्दबोधे प्रतिबन्धकं व्यधिकरणत्वात् । किन्तु एकपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे पदान्तरजन्योपस्थितेर्मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन कारणतया तदभावान्नापत्तिरिति वक्तव्यन्न चैतावता निर्वाहः । अवयवशक्तिग्रहसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थोपस्थितिर्यत्र तत्रावयवशक्तिग्रहजन्यावयवार्थोपस्थितेरपि सत्त्वात्तथा प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य भवतामप्यावश्यकत्वात् । अधिकमन्यत्र स्पष्टमिति प्राहुः । ननु प्रत्ययशब्दस्य शुद्धाधिकारत्वे स्वं रूपमिति शास्त्रबलेनाग्रिमसूत्रैः प्रत्ययशब्दस्यापि विधानापत्तिरत आह । संज्ञाधिकार इति । एवञ्चाशब्दसंज्ञेति निषेधान्न स्वं रूपमित्यस्योपस्थितिरिति भावः । ननु पूर्वोच्चारितशब्देन संज्ञानिर्देशात्कथं संज्ञात्वावगतिरित्यत आह । संज्ञात्वावगम इति । व्याख्यानादिति । उत्तरसूत्रेषु प्रथमान्तप्रत्ययपदोपस्थितौ विधेयसामानाधिकरण्येन निर्देशात्संज्ञात्वावगममूलकात् । विकारागमेषु संज्ञात्वप्रसङ्गं वारयति । विकारागमानान्त्विति । बहुवचनमत्र विकारागमानां बहुत्वात्तदभिप्रायेण । महासंज्ञयेति । एतद्बलादेव स्वार्थान्तर्भावलाभः । स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थेति । स्वार्थप्रत्यायकत्वं धातोरितिसूत्रविहितसनि स्पष्टम् स्वप्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वं स्वार्थिकेऽत्यन्तस्वार्थिके च प्रसिद्धम् । ननु यदर्थे द्योत्ये वाच्ये वा यस्य विधानन्तस्य तदर्थकत्वकल्पनन्न चैतत्प्रकृते सम्भवति । अर्थविशेषे प्रकृतिविधानाभावादत आह । स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्चेति । अत्रापि स्वार्थिकस्य प्रकृत्यर्थद्योतकत्वमत्यन्तस्वार्थिकस्य तु द्योतकत्वाभावेऽपि प्रकृतिप्रयो-

ज्यविषयताविलक्षणविषयत्वाप्रयोजकत्वरूपस्य प्रकृतिसाधारणधर्मस्याश्रयतया गौणप्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वमिति विशेषः। तमुच्चार्येति। अर्थविशेषबोधकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः। बोधितत्वमिति। प्रकृतिशक्यत्वेन बोधितत्वमित्यर्थः। एवमनर्थकानां विकारागमानामन्वर्थसंज्ञया व्यावृत्तिङ्कृत्वा सार्थकानामपि संज्ञां वारयति। अत एवेति। अन्वर्थसंज्ञाविधानादेवेत्यर्थः। नभवधाद्यादेशानामिति। नाभि नभं च। हनश्च बधः। आदिना विरागो विरङ्ग चेत्यस्य परिग्रहः। स्थान्यर्थेनैवेति। स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति सिद्धान्तात्। एवकारव्यवच्छेद्यमाह। न त्विति। स्वः। स्वीयः। ननु स्वार्थत्वाभावेऽपि उक्तप्रकृत्यर्थत्वतुल्यमर्थवत्वं स्यादत आह। अत एवेति। स्थान्यर्थेनार्थवत्त्वादेवेत्यर्थः। तदर्थेति। तेषां पृथगर्थेत्यर्थः। अत एव नभ्यशब्दान्नाभिहित इत्येव बोधो न तु नभहित इति। न चैतावताप्युक्तप्रकृत्यर्थत्वव्यावृत्तिः कथमिति वाच्यम्। तत्र प्रकृतिशब्दस्य प्रत्ययविधानावधिपरतया यस्माद्यस्य विधानन्तत्प्रयोज्यविषयताविलक्षणविषयत्वाप्रयोजकत्वस्य साधारणधर्मस्य सत्त्वाभावेन न प्रकृत्यर्थार्थकत्वस्य व्यवहार इति भावः। चूरादेशानामपि च्लिनिष्ठनिरूक्तप्रत्ययत्वाश्रयादेशतया स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वं सुलभम्। अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह। एतदर्थेति। ननु विग्रहवाक्यादेतादृशार्थप्रतीतावपि प्रत्ययपदात्कथन्तदर्थप्रतीतिरत आह। भाष्यप्रामाण्यादिति। प्राचामुक्तिं खण्डयति। यत्त्विति। अप्रवृत्त्यापत्तेरिति। एषु देशाकाङ्क्षाया अन्यत एव निवृत्तेः। ननु त्वणाह इमिति निर्देशादकचः प्रत्ययकबाधकतया बहुचश्चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति भाष्यात्प्रत्ययत्वज्ञानम्भविष्यतीत्यत आह। किञ्चेति। विशेषविहितत्वन्निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकमित्यत आह। परत्वादिति। न च लादेशप्राप्तियोग्ये विषये सीयुटश्चारितार्थ्याभावेन परत्वात्सीयुटीत्यसङ्गतमिति वाच्यम्। लादेशपदस्य लादेशसामान्यबोधकत्वेऽपि लविषीयेत्यत्र लादेशस्येट एव प्रवृत्त्या तदप्राप्तियोग्ये सीयुटश्चारितार्थ्यम्प्रसिद्धमेवेत्याशयात्। यद्यपि लादेशानाम्प्रत्ययत्वं स्थानिवद्भावेन सिद्धन्तथाप्यधिकृतस्य प्रत्यय इत्यस्य तत्रासम्बन्धे मानाभाव इत्याशयः। अथ वा परत्वादित्यस्याद्युदात्तश्चेति सूत्रापेक्षया परत्वादित्यर्थः। लादेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्य यात इत्यादिरवकाशः। शयिषीष्टेत्यादौ लसार्वधा-

तुकानुदात्तत्वात्सीयुट् सावकाशः । प्रकृते चोभयप्रसङ्गे परत्वात्सीयुडित्यर्थः । लावस्थायान्तु न स्वरस्तस्यानच्कत्वात् । न च पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वान्न समुदायस्य व्यवहितत्वान्न निर्दिश्यमानस्येत्यादेशाप्रवृत्तिरेव स्यादिति वाच्यम् । धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वाङ्गीकारेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । अपादानत्वासम्भवादिति । गुपादिभ्यः प्रत्ययस्य विश्लेषाभावात् । तत्र तस्यां सत्याम् । अस्यैतदुपपत्तय इति शेषः । ननु गापोष्टगित्यत्र पञ्चम्यनिर्देशादादेशत्वापत्तिरत आह । गापोष्टेति । अस्य प्रत्ययाधिकारे पाठेन प्रत्ययत्वज्ञाने षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रस्याप्रवृत्तिकल्पने षष्ठ्यर्थाकाङ्क्षायां सत्यामनन्तरपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थकत्वमस्या इति भावः । स च सम्बन्धः स्वाधारदेशसम्बन्धिदेशाधिकरणकसम्भावितस्थितिकर्तृत्वरूपः । व्यवधानेन परत्वापत्तिं वारयति । अत्रेति । अत्र । तत्तत्प्रत्ययविधायकयोगे । न च यत्र तस्मादितिपरिभाषोपस्थितिस्तत्राव्यवधानलाभेऽपि गापोष्टगित्यादावव्यधानलाभः कथमिति वाच्यम् । अत्रापि धातोरित्यस्यानुवृत्त्या गापोरनन्तरो धातोरव्यहित इत्यर्थकल्पनेनादोषात् । उत्तराङ्गेति । उत्तरस्येत्यंशेत्यर्थः । षष्ठ्यंशेति । तदर्थस्यासम्भवात् । तस्मादिति सूत्रोपस्थितौ सुपि च बहुवचने झल्येदिति सप्तमीनिर्देश एव प्रमाणम् । यदि पूर्वशब्दाध्याहारेण प्रत्ययः पूर्वः स्यात्तदा सप्तमीनिर्देशोऽनुपपन्न एव स्यात् । ननु विभाषा सुप इति सूत्रे पुरस्ताद्ग्रहणेन बहुजेव पूर्वो नान्य इति नियमेनान्यः प्रत्ययः पूर्वो न भविष्यति । न च यत्र षष्ठीनिर्देशो गापोष्टगिति तत्र मध्येऽपि प्रत्ययोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् । अव्ययसर्वनाम्नामिति सूत्रे प्राक्टेर्ग्रहणेनायमेव मध्ये नान्य इति नियमेन मध्यदेशस्यापि नियमनात् । एवं सति परिशेषात्पर एव भविष्यति किं षष्ठ्यंशविकलसूत्रोपस्थानेनेति चेन्न । विधेयतया प्रधानीभूतयोर्बहुजकचोर्नियामकतयापि पुरस्ताद्ग्रहणस्य प्राक्टेर्ग्रहणस्य च चारितार्थ्यसम्भवेन प्रत्ययान्तरनियामकत्वे व्यापाराभाव इत्याशयात् । इति सिद्धमिति । परत्वस्य सावधिकतयाऽवध्याकाङ्क्षायां यस्माद्विधानं ततः परो भवत्येवेति फलितमिति शास्त्रेण च धात्वादेर्विधानात्केवलस्य पच् पदित्यस्य प्रयोगो न भविष्यति । नन्वेवं गवित्ययमाहेत्यस्य प्रयोगो न स्यादत आह । अनुकेति । अभेदविवक्षयेति । तदा हि

सादृश्याख्यसम्बन्धेनोपस्थितिर्न वृत्त्याख्यसम्बन्धेन प्रकृते च वृत्तिरूपसम्बन्धेनार्थबोधकतया लोके दृष्टस्यैव ग्रहणमिष्यत इति भावः। प्रातिपदिकत्वाभावेनेति। अस्य स्वाद्यनुत्पत्तेरिति शेषः। एवञ्च यत्फलितन्तदाह। प्रकृतित्वाभावादिति। प्रत्ययविधावित्यस्य यदिति शेषः। अस्योद्देश्यतावच्छेदकेऽन्वयः। गमकत्वात्समासः। ननु प्रत्ययः परो भवत्येवेत्यस्य यत्र प्रत्ययस्य लुक् तत्र नियमभङ्गस्तत्परिहारमाह। अयन्न्याय इति। अन्यतरेति। प्रकृतिप्रत्ययान्यतरेत्यर्थः। एतेन यत्र प्रकृतेर्निवृत्तिस्तत्रापि व्यति से इत्यादौ न नियमाव्याप्तिः। नन्वपदन्न प्रयुञ्जीतेति यथा वाचनिकन्तथा न केवला प्रकृतिरिति नियमस्यापि वाचनिकत्वमेवास्त्वित्यत आह। एतदिति। एतन्मूलकमेव न केवला प्रकृतिरिति नियममूलकमेवेत्यर्थः। ननु परिनिष्ठितपदार्थाप्रसिद्ध्याऽपदपदार्थाप्रसिद्धिरित्यत आह। अप्रवृत्तनित्यविधीति। अप्रवृत्तो यो नित्यविधिस्तस्य यदुद्देश्यतावच्छेदकन्तदनाक्रान्तत्वमिति विवक्षितम्। न च गन्तेत्यादावप्रवृत्तो यो नित्यविधिरार्द्धधातुकेति तस्य यदुद्देश्यतावच्छेदकं वलाद्यार्द्धधातुकपरधातुत्वन्तदाक्रान्तमेतदिति परिनिष्ठितमेतन्न स्यादिति वाच्यम्। उत्सर्गापवादस्थलेऽपवादविषयम्परित्यज्यैवोत्सर्गप्रवृत्तिस्वीकारादुपदेशकालावच्छिन्नैकाच्त्वानुदात्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टधातुपरवलाद्यार्द्धधातुकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया तदनाक्रान्तत्वस्य प्रकृते सत्त्वादेवमेवान्यत्रापि बोध्यम्। सेद्धेत्यादावव्याप्तीति। न च नित्यपददानेऽपि कथमस्य परिनिष्ठितत्वम्। पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टधातुपरवलाद्यार्द्धधातुकत्वसत्त्वादिति वाच्यम्। स्वरत्यादिभिन्नत्वेनापि धातोर्विशेषणीयत्वात्। नन्वस्य निषेधस्य व्यापकतया न केवलेति वचनस्य च प्रकृतिप्रत्ययमात्रविषयकतयैतन्मूलकतयेत्यसङ्गतमिति चेत्। केवलप्रत्ययप्रकृतिप्रयोगेष्वपरिनिष्ठितस्य प्रयोगे प्राप्ते तेन नियमेन तस्य निवृत्तावेकदेशानुमत्या व्यापकस्यापि तन्मूलकत्वमिति गृहाण। एकवचनोपपत्तये आह। समाहारेति। प्रकृतेराक्षेपादिति। परत्वस्य सावधिकत्वात्। न चाक्षिप्तस्य शाब्दे भानाभावेन कथमेतदिति वाच्यम्। अवध्याकाङ्क्षायाः प्रकृते नित्यत्वात्प्रकृतेरिति शब्दस्याध्याहारेण विवक्षितवाक्यार्थपर्यवसानसम्भवात्। न द्वितीयादीति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावतिपदात्कर्मबोधिका द्वितीया

स्यात्। न च पचति भवतीत्यत्र तिङन्तात्प्रथमाया अप्यापत्तिसम्भवेन प्रथमादीति वक्तव्ये द्वितीयादीत्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। अनभिहिताधिकारे कर्मणीति सूत्रस्य प्रथमोपादानात्। सङ्ख्याभावादिति। सङ्ख्यान्तराभावादित्यर्थः। गमकाभावेनौत्सर्गिकैकवचनस्याप्यप्रवृत्तेः। एवं सर्वत्र तिङन्तस्य भवतिक्रियाकर्तृत्वसम्भवेन प्रथमाया दुर्वारत्वात्सुबन्तत्वेनैव पदत्वे सिद्धे तिङ्ग्रहणस्यानर्थक्यमपि सम्भाव्येत। न च तिङर्थसङ्ख्यावच्छिन्ने सुबर्थसङ्ख्यायाः प्रकारतया भानं स्यादिति वाच्यम्। दण्डवान्दण्डवानितिवदुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधासम्भवात्। तनु तस्या एव सङ्ख्यायाः प्रतिपादकः सुप्कथन्न स्यादित्यत आह। तिङोक्तत्वादिति। एतेनैकसङ्ख्याया धात्वर्थेऽपरस्यास्तिङर्थसाधनेऽन्वयाभिप्रायेण तिङन्तात्सुबुत्पत्तिः स्यादित्यपास्तम्। न च द्योतकविषये उक्तार्थानामिति न्यायो द्वौ ब्राह्मणावित्यादौ यथा न दृष्टस्तथात्रापि स्यादिति वाच्यम्। द्योतकविषयेऽपि क्वचिन्न्यायप्रवृत्तेः स्वीकारात्। अत एव स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे ष्फेणोक्तेऽपीत्यादि वक्ष्यति। वाक्यात्तर्हि सुबुत्पत्तिः स्यादित्यपि नाशङ्कनीयम्। स्वघटकसुपा तत्रापि सङ्ख्याया उक्तत्वात्। ननु धातुभ्यस्तर्हि स्यादत आह। धातुभ्य इति। अपवादत्वादिति। विशेषविहितत्वेनेत्यादिः। ननु धातुतिङन्तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थम्प्रातिपदिकाधिकार इत्यत आह। तस्येत्यादीति। तिङन्ताद्धेत्वन्तरेणापि तद्धितं वारयति। तमब्विधाविति। न्यायेनेति। अनया युक्त्या सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तद्धितोत्पत्तिसम्भावनेति भावः। हेत्वन्तरमाह। तस्यापत्यमित्यादेरिति। उपस्थितेति। पूर्वोक्तहेतुद्वयेनोपस्थितेत्यर्थः। एवञ्च प्रातिपदिकाधिकाराभावेऽनुदात्तादेरित्यस्यानुदात्तादेः सुबन्तादित्यर्थोऽपि सम्भाव्येतेति भावः। नचोञ्छादिगणे सर्वशब्दस्य पाठेनात्रि कर्तव्ये सर्वस्य सुपीत्येतन्न प्रवर्त्तत इति कल्प्यते सर्वत्रैव सर्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्त्यान्तोदात्तत्वस्य श्रवणाभावात्तत्पाठस्याञ्सिद्धिमात्रफलकत्वात्। यदि च प्रातिपदिकाधिकाराभावेऽनुदात्तादेः सुबन्तादित्यर्थे च सति सार्व इत्यत्र भवदुक्तरीत्याऽञोऽप्रवृत्तिस्तर्हि उञ्छादिषु सर्वशब्दपाठस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम्। अस्य ग्रन्थस्यैतत्सूत्रभाष्ये पठितवार्त्तिकोक्तप्रयोजनसामान्योपलक्षणत्वात्। एवं हि वार्तिके उक्तम्। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्यक्षणे यविधौ त

त्सम्प्रत्ययार्थम् । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात् अवृद्धात् अवर्णान्तात् अनुदात्तादेः द्व्यच इति एतानि प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति । अथाक्रियमाणे प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः । समर्थविशेषणानि । तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् इह च प्रसज्येत ग्रामे ब्राह्मणानामपत्यम् । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । इह न स्यात् ग्रामयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम् । ग्रामयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमित्यत्र प्रसज्येत एतद्धि समर्थमवृद्धम् । इह न स्यात् ग्रामानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । अत इञ् । इहैव स्यादृक्षस्यापत्यन्दाक्षिरिति एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्याद्दक्षयोरपत्यन्दक्षाणामपत्यमिति एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम् । अनुदात्तादेरञ् भवति । इह प्रसज्येत वाचो विकारस्त्वचो विकार इति । इह न स्यात् सर्वेषां विकारः सार्व इति । द्व्यचष्ठन्निह प्रसज्येत वाचा तरति त्वचा तरति । इह न स्यात् । घटेन तरतीति भाष्ये उक्तम् । एवं पञ्चानां विकार इति विग्रहे षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वेन समर्थस्यानुदात्तादित्वादञ् प्राप्नोति । प्रातिपदिकाधिकारे तु स्नः सङ्ख्याया इति पञ्चन्शब्दस्याद्युदात्तत्वादनुदात्तादिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वाभावान्न भवतीति बोध्यम् । ननु प्रातिपदिकाधिकारेऽपि यत्प्रातिपदिकं सर्व इत्येतदनुदात्तादि तन्न समर्थम् यच्च समर्थं सर्वङसिति तन्न प्रातिपदिकमित्यत्रत्र न प्राप्नोति । लक्षणया प्रातिपदिकपदस्य तत्प्रकृतिकपरत्वश्चेदनुदात्तादिपदस्यैव तत्प्रकृतिके लक्षणास्तु किम्प्रातिपदिकाधिकारेणेत्याशङ्कते । न चेति । मानाभावात् । अस्यानुपपत्त्यात्मकवीजाभावादित्यादिः । तत्रापि गर्गादिभ्य इत्यत्रापि । न लक्षणेति । प्रकारान्तरेण निर्वाहे जघन्यवृत्तिकल्पनमन्याय्यमिति भावः। सामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे चेति। अनया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यप्रतिपादनपरभाष्यात्सामान्यग्रहणे कुमारः श्रमणादिभिरित्यस्य ज्ञापकतया विशेषग्रहणे चेत्यर्थः । बहुतरोदाहरणेति । अयस्कुम्भीत्यादिः। नन्वनया स्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्य प्रातिपदिकग्राहकशब्देन ग्रहणेऽपि प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मलाभः कथमत आह । स्त्रीप्रत्ययेति। अत एव। उक्तार्थस्य स्वीकारादेव। अन्यथा। प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मातिदेशास्वीकारे। ननु समासान्त-

विधौ नेति ङ्याप्सूत्रभाष्ये उक्तान्तद्विरोध इत्यत आह । समासान्तेष्विति । अवयवविषय एवेति । यथा मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्र राजाहरिति टज् न । उपलक्षणमिति । अत्र मानन्तु कुत्सित इतिसूत्रभाष्यमेव । तत्र हि स्वार्थादिप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतकुत्सादियोग इतिन्यायेनातिशायनिकः प्रत्ययः स्त्रीप्रत्ययानन्तरमेव भविष्यति । तत्र लिङ्गपदोपादानेन नद्रीत्या त्यूङन्तात्तद्धितोत्पत्तेः । ङ्याब्ग्रहणस्य वाच्यार्थमात्रतात्पर्यकत्वे तु नेति फलैक्याय लक्षणाया आवश्यकत्वमिति भावः । सिद्धिरिति । विशिष्टात्तद्धितसिद्धिः । अन्यथा लोहिनिका इत्याद्येव प्रयोजनं स्यान्न तु त्यूङन्तघटितम् । इत्यादेरित्यत्रादिना युवतिकेत्यादिपरिग्रहः । ननु पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्यानावसरे पुंवद्भावावकाशो दारदिका इति भाष्ये उक्तत्वेन तसिलादिषु कप्रत्ययस्यापि पाठेन युवतिकेत्यादौ पुंवद्भावः स्यादतः कथमुक्तप्रयोगाणां सिद्धिरत आह । जातिश्चेति । ननु वयसोऽनित्यत्वेन नास्य जातिवाचकत्वमत आह । वयोवाचिनामिति । वैकल्पिकेति । आकृतिग्रहणेत्यादिलक्षणेऽनित्यव्यावृत्तविशेषणाभावाद्युवत्वादिकमपि जातिरत एव युवतितरेति भाष्योदाहृते न पुंवत्त्वम् । न चैवं युवजानिरित्यत्र पुंवत्त्वानापत्तिर्जातेश्चेति निषेधादिति वाच्यम् । अपर आहेत्यादिना प्रादुर्भावविनाशाभ्यान्द्रव्यस्य युगपद्गुणैरित्यादिना यावद्द्रव्यभावित्वघटितलक्षणान्तरकरणेन युवत्वस्य तन्मते जातित्वाभावात् । एवञ्च भिन्नऋषिकल्पकलक्षणद्वयप्रामाण्येन वयोवाचके जातिकार्यविकल्प इति भावः । वृद्धा वेश्या तपस्विनीत्यादौ पक्षे तर्हि ङीष् प्राप्नोतीत्यत एतादृशानामजादिषु पाठो बोध्यः । गौरादिषु तरुणतलुनयोः पाठस्तु अपर आहेति मते जातित्वाभावात् । एतच्चेति । तद्धितपदञ्चेत्यर्थः । व्याख्यानादिति । लक्ष्यसिद्धिमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । एतेन । तद्धितपदस्य समासान्ततिप्रत्ययातिरिक्तपरत्वेन । तद्धितपदस्य तद्धितसामान्यपरत्वे समासान्ततिप्रत्यययोरपि तद्धितसंज्ञकत्वेन एतयोरपि स्त्रीप्रत्ययान्तादेवोत्पत्तिः स्यात्तथा च यूनीतिर्बहुगोमतीकेति स्यादेव तच्चाधुना नेति भावः । तद्धितपदस्य समासान्ततिप्रत्ययातिरिक्तपरत्वे सति यत्फलितन्तदाह । एवञ्चेति । तदन्यपरत्वे चेत्यर्थः । आरभ्येति । एतेन समासान्तानां सङ्ग्रहः । व्याख्यानादिति । कुत्सित इति सूत्र-

भाष्योक्तन्यायेन सार्थकतद्धितानां ङ्याबन्तादेवोत्पत्तिर्भविष्यति। ङ्यापोः स्वार्थविवक्षायामेव प्राप्त्याऽत्यन्तस्वार्थिकानान्तु स्वार्थद्रव्यमात्रापेक्षत्वेन ताभ्यास्पूर्वमेव प्राप्तिरिति तन्न्यायाविषयत्वमित्येवं युक्तिमूलकादित्यर्थः । एवं सति यत्सिद्धान्तस्तमाह। अत एवेति। अत्यन्तस्वार्थिकानाम्प्रकृतिप्रयोज्यविषयताविलक्षणविषयत्वाप्रयोजकत्वादेव। सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति। सुबुत्पत्तेः सङ्ख्यापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः। पूर्वोक्तार्थे भाष्यसम्मतिमप्याह । सर्वस्य द्वे इति। प्रयोजनमिति। अस्य द्विर्वचनाभाव इत्यनेनान्वयः। पादार्थस्य । पादपदार्थस्येत्यर्थः। एकत्वलक्षणेति । द्वित्वसङ्ख्यायुक्तपादार्थस्य व्याप्तिबोधसमये तदर्थगतैकत्वाननुभवात्। पदत्वाभावादिति। एतेन द्विर्वचनाभावे हेतुरुक्तः। प्राक् तद्धितोत्पत्तेरिति। तद्धितोत्पत्त्यनन्तरन्तु न द्विर्वचनम् । तद्धितान्तेन वीप्साया बोधनात् । तद्धितस्यास्य स्वार्थिकतया सुबुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तिरिति स्पष्टमनेन लभ्यते । सुबुत्पत्तेस्तु संख्यापेक्षत्वमेतादृशतद्धितस्य तु नेत्यत्यन्तस्वार्थिकेति समाख्यापि साधु सङ्गच्छते । अत्रैवार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमाह। पुंयोगादितीति। अन्तरङ्गत्वादणीति। सुबुत्पत्तेः संख्यापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः। एवं चात्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः प्रागुत्पत्तिस्वीकारवत् स्त्रीप्रत्ययानां लिङ्गबोधकत्वेन बहिरङ्गतया स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम्। इनुणीति। कूटधातोरिति शेषः। स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति। विभक्तेर्बहिर्भूतसङ्ख्याकारकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति शेषः । अत्र स्वार्थिकस्यान्तरङ्गत्वकथनेन सुबुत्पत्तेः प्रागुत्पत्तिरिति स्पष्टमेव लभ्यते । तस्यापि। अत्यन्तस्वार्थिकाणोऽपि। अपिशब्देन समाससङ्ग्रहः । न च समासस्य पदद्वयसापेक्षत्वमणस्त्विनुणन्तत्वमात्रापेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वमिति वाच्यम्। अण्प्रत्ययो भवतीत्यर्थे जननीये सौत्राण्पदादण्प्रत्ययस्वरूपज्ञानस्याप्यपेक्षासत्त्वेन समासाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः। इदमत्र बोध्यम् । समासान्तप्रकरणे प्रातिपदिकादित्यस्याप्यसम्बन्धः तेषामलौकिकविग्रहवाक्य एवोत्पत्त्या तस्यामवस्थायामप्रातिपदिकत्वादिति। समाहारद्वन्द्व इति। इतरेतरद्वन्द्वे बहुवचनापत्तिः पृथक्पदत्वे प्रत्येकं विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह। समाहारद्वन्द्व इति । ननु लोपफलिकेत्संज्ञा न युक्ता उच्चारणसामर्थ्यात्। अन्यथा काम्यचः ककारस्यापि सा

कथन्न स्यादत आह। इतरव्यावृत्त्या चरितार्थानामिति। एतेन काम्यजवयव-ककार इवोच्चारणसामर्थ्यमेषु नास्तीति भावः। निषेधोपयोगिनीमिति। वा-च्यतासम्बन्धेन विभक्तिशब्दावच्छिन्नस्य निमित्तत्वादिति भावः। ननु विभक्ति-श्चेतिसूत्रमकर्त्तुं शक्यम्। न विभक्ताविति सूत्रे सुप्तिङ्ग्रहणेनैव सिद्धेः। अ-ष्टन आविभक्तावित्यादिसूत्रे सुब्ग्रहणमेवास्तु। त्यदादीनाम इत्यत्रापि सुब्-ग्रहणमेवानुवर्त्तते। तथा सति प्राग्दिश इत्यत्रापि सुबित्येवाधिकारः। यत्र तत्रेत्यादौ सुप्संज्ञके त्रलादावलब्भविष्यति। न चैवमेतर्हीत्यत्र सुपि चेति दी-र्घापत्तिरिति वाच्यम्। यञि सुपि च इति करणेनादोषात्। यादौ भादौ सु-पीति तस्यार्थः। न च यत्र तत्रेत्यादौ सुपस्त्रलादेर्लोप इदानीमित्यादावनुदा-त्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वञ्च स्यादिति वाच्यम्। त्रलादिविधानसामर्थ्येन लुग-भावसिद्धेः। त्रलो लित्करणेन ज्ञापकेन प्राग्दिशीये प्रत्ययेऽनुदात्तौ सुप्पिता-वित्यस्याप्रवृत्तेश्चेति चेन्न। त्रलादीनां विधानसामर्थ्यकल्पनेन त्रलो लित्त्वस्य ज्ञापकत्वाश्रयणेन मनोव्यापारगौरवस्य स्पष्टत्वात्। किञ्च विभक्तिसंज्ञाभावे इवेन सहेति वार्त्तिके सुब्लोपश्चेत्येव पाठ्यम्। एवञ्च तत्रेत्यादौ त्रलादीनां-श्रवणेन चरितार्थतया तत्रत्येत्यादौ लोपापत्तेर्दुर्वारत्वात्। यञि इत्यं तत्पदद्वय-करणाच्च। सर्वदा इत्यत्र दाप्रत्ययस्य विभक्तिसंज्ञायां प्रत्ययादुदात्तत्वेनान्तो-दात्तत्वम्भवति। सुप्संज्ञायान्तु सौवर्यः सप्तम्य इति सिद्धान्तादादौ विभक्तिनि-मित्तकादुदात्तत्वेऽपि पुनर्द्वान्तस्य सर्वस्य सुपीत्यादुदात्तत्वापत्तावनुदात्तान्त-त्वापत्तेश्चेति। समावेशार्थ इति। तेन युष्मदुपपद इत्यादिप्रवृत्तिः। न त्वन्य-तरबाधः। वचनद्वयप्रामाण्यात्तदाह। पर्याय इति। ननु त्रीणित्रीणीत्यस्यानु-वृत्तौ अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रविषये सामर्थ्यान्निर्वाहेऽपि प्रथमयोरित्यत्र वचनयोरेव ग्रहणम्प्राप्नोतीत्यत आह। प्रथमयोरित्यादाविति। वाच्ययोरिति। त्रिकयोरित्यर्थः। व्याख्यानादिति। प्रथमयोरितिशब्दोपादानमूलकाद्व्याख्या-नादित्यर्थस्तदाह। अन्यथेति। तयोरेव ग्रहण इत्यर्थः। विभक्तिप्रदेशेष्विति। निरूपिततत्त्वकमेतत्। दीर्घापत्तेरिति। न च तिङ्संज्ञैवास्तु। निघातापत्तेः। अस्मिन् व्याकरण इति। तेनेहेत्यस्यास्मिन्प्रकरण इत्यर्थकत्वभ्रमनिरासः। ननु सुब्निति सप्तमीबहुवचनस्यैव ग्रहणमस्त्वित्यत आह। प्रत्याहारादिति। पूर्वसूत्रे

त्रीणित्रीणीत्युपादानादिकस्य समानफलकानिकसंज्ञाकरणस्य प्रसङ्गाच्चेत्यादिः। नन्वादृशतः संख्याशब्दस्य संख्येयपरतया द्वित्वैकत्वयोरित्यनुपपन्नमत आह। न संख्येयपराविति। बहुवचनापत्तेरिति। एवं हि सति द्वयेकेष्विति स्यात्। प्रायः साधुत्वमिति। एतत्फलमाह। क्व चिदित्यादि नन्वेकशब्दस्यान्याद्यर्थकस्यापि ग्रहणं स्यादत आह। द्विशब्दसाहचर्यादिति। नन्वेकत्वे वाच्य एव चेदेकवचनन्तदाऽव्ययेभ्यस्तस्याप्युत्पत्तिर्न स्यादत आह। एकग्रहणमिति। व्यर्थैकवचनेति। अत्रैकशब्दस्यानुपादानेन प्रसिद्धस्यैकशब्दार्थैकत्वस्याभावेऽप्येकवचनसिद्धिरिति भावः। बहुषु बहुवचनमित्यनेन शास्त्रेण बहुत्वे बहुवचनस्य प्रवृत्तिरुद्भाविता तत्र केषां बहुष्वित्याकाङ्क्षायां येषु कर्मादिषु बहुवचनं विधीयते तेषाम्बहुष्विति भाष्ये उक्तम् अत्र केषां बहुष्वित्यत्र षष्ठ्युपादानाद्बहुत्वं बहुवचनबोध्यम् तच्च बहुत्वन्न संख्या। नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि संख्या। बहुत्वन्तु न तथा। न च बहुत्वस्यासंख्यात्वे सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चेत्यनेन विरोध इति वाच्यम्। तत्रत्यसंख्यापदेन बहुत्वस्याप्युपलक्षणात् त्रिचतुरादिव्यक्तीनां विवक्षायामपि बहव इति प्रयोगात्। अत एव बहुगणेति सूत्रभाष्ये यदयमसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदयं भवतीत्युक्तम्। तच्च बहुत्वं त्र्यादिसंख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम्। किञ्च लोके घटा इत्युक्ते कतीति तद्गताप्यसंख्याजिज्ञासा भवति यदि बहुत्वमेव नियतविषयपरिच्छेदकम्भवेत्तर्हि तादृशजिज्ञासाबोधकव्यवहारो न स्यात्। न च यत्र घटत्रयविषयकं घटा इत्याकारकं ज्ञानन्तत्र बहुत्वप्रकारकज्ञानेऽपि त्रित्वप्रकारकनिश्चयाभावात्त्रित्वप्रकारकसंशयप्रतिबन्धो न स्यादिति वाच्यम्। द्वित्वादिवद्बहुत्वस्याप्यपेक्षाबुद्धिजन्यतया यदापेक्षाबुद्धिविशेषजन्यबहुत्वप्रकारकम्प्रत्यक्षंतदा त्रित्वप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या अपि कल्पनेन जायमानत्रित्वादिप्रकारकप्रत्यक्षेण प्रतिबन्धात्संशयानुत्पादात्। यत्र तु न प्रत्यक्षविशेषसामग्री तत्र बहुत्वस्यापि प्रत्यक्षम्। न चैवमपि यत्र घटा इति बहुवचनान्तशब्दप्रयोगस्तत्र त्रित्वस्य बहुवचनार्थतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधासम्भवेन तादृशसंशयापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। यदा त्रय इत्यादिशब्दान्तरात्त्रित्वादिशाब्दधीस्तदैव संशयनिवृत्त्यभ्युपगमात्। न च बहुत्वस्याखण्डोपाधित्वेऽभाववत्प्रत्येकवृत्ति-

तया यत्किञ्चिद्व्यक्तिविवक्षायामपि घटा इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । त्रित्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेरेव बहुत्वसम्बन्धत्वोपगमेनैकस्मिन्नुक्तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन तस्यासत्त्वान्न प्रामाणिकानान्तथा व्यवहारः । अत एव दारा इत्यादौ बहुवचनस्यारोपेण साधुत्वस्वीकारः साधु सङ्गच्छत इत्याशयादिति दिक् । ननु बहुष्विति सूत्रे बहुशब्दस्य बहुत्वार्थकत्वे बहुवचनासङ्गतिरत आह । बहुवचनन्त्वाश्रयेति । नन्वेकव्यक्तावपि दारशब्दस्य बहुवचनान्तस्य प्रयोगो दृश्यते स च वाच्यार्थे बहुत्वाभावादसङ्गत इत्यत आह । दारा इत्यादाविति । कोशवृद्धव्यवहारेति । कोशाद्यथा । दाराः पुंसि च भूम्न्येवेति । वृद्धव्यवहाराद्यथा गुरवः समागता इत्यादौ । राम इतीति । रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या हलश्चेति घञा कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । कार्यकालपक्षाभिप्रायेणाह । एकदेशविकृतन्यायेनेति । रेफान्तसमुदाये सान्तनिष्ठपदत्वस्यातिदेशः । एतेन सकारमात्रस्य रुत्वे स्थानितया तन्निष्ठसंज्ञस्य रुशब्देऽल्विधित्वादतिदेशो दुर्लभ इत्यपास्तम् । भ्यामीति । भ्यामादावित्यर्थः । एवकारबलेनान्वयितावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयलाभाद्विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्य एवैकशेष इति भावः । पुंवद्भावेनेति । भस्याढ इति सूत्रविहितेनेत्यादिः । नन्वेकशेषस्यापरनिमित्तकत्वे नान्तरङ्गतया बहिरङ्गदीर्घादीनामसिद्धत्वान्मातृशब्दयोर्वैरूप्यादर्शनादेकशेषो दुर्वार इत्यत आह । लौकिक इति । स च परिनिष्ठित एव । तत्र वैरूप्यन्दृश्यत एवेति भावः । प्राप्तिरेव नेति । एतावतैव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहारः । न च सर्वशब्दस्य संज्ञाभूतस्यासर्वनामत्वाज्जसि सर्वा इति सर्वनाम्नस्तु सर्वे इत्येवं वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । विभक्ताविति सप्तम्यन्तोपादानेन तत्परत्वयोग्यप्रातिपदिकांश एव वैरूप्याभावस्य विवक्षितत्वात् । न च तथाप्यनयोरामि सर्वेषां सर्वाणामिति वैरूप्यदर्शनादेकशेषो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । विभक्तिसंज्ञाविधावुद्देश्यतावच्छेदकं यादृशयद्यद्रूपत्वादृशतद्धर्मावच्छिन्नपरत्वविशिष्टं यद्वैरूप्यन्तदभावस्य सारूप्यपदार्थत्वात् । न चैकविभक्तावित्यस्यैकत्वसंख्यावच्छिन्नविभक्तावित्यर्थो न सम्भवति । यत्रैकशेषस्तत्र समुदायादेकविभक्त्यभावेनैकशेषशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एकजातीयायामित्यर्थे स्वसा च स्वसारौ च माता च मातरौ चेत्यत्रैकशेषानापत्तिरि-

ति वाच्यम्। लौकिकप्रयोग इत्यस्यैकशेषप्रवृत्त्युत्तरमुत्पत्तियोग्या या विभक्तिस्तस्यामित्यस्यैकशब्दोपादानेन विवक्षितत्वात्। तन्त्रेणैवेति। सकृदुच्चरितस्यैकस्य शक्त्यानेकार्थप्रतिपादकत्वन्तन्त्रम्। कारकस्येति। अनेन विभक्त्यन्ततन्त्रमत्रेति सूचितम्। न चात्र तन्त्रानङ्गीकारेऽपि शास्त्रीयैकशेषेणैव निर्वाह इति वाच्यम्। इन्द्व इत्यस्यानुवृत्त्या इदितो नुमिति लिङ्गेन च सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात्। सा चैकधर्मावच्छिन्नान्वयित्व एव प्रकृते च समभिव्याहृतानेकसाहित्यानवच्छिन्नक्रियायामिवान्वयस्य तात्पर्यविषयतया सा न। शाब्दबोधोऽप्यत्रपदबोध्यानां साहित्यानवरुद्धानान्तत्तत्क्रियान्वयिनां समूहालम्बनरूपः। न केवलम्बहुवचनसद्भाव एव तन्त्रेण निर्देशः किन्त्वेकवचनान्तप्रयोगेऽपि तदाह। एवमत्र इति। न चात्रैकस्य बह्वर्थकत्वे बहुवचनापत्तिरिति वाच्यम्। विभक्त्यन्तस्य तन्त्रेणानेकार्थकत्वं विवक्षितन्तत्र न प्रातिपदिकमिति तदप्राप्तेः। उचितश्चैतादृशे विषये तन्त्रस्वीकारः। अन्यथा साहित्याभावेप्येकशेषस्वीकारे शिष्यमाणैकशब्दस्यानेकार्थाभिधायकत्वे वृत्त्या पुष्पवन्तपदप्रयोग इवैकत्रैवान्वयः स्यात्। नन्वक्षो भज्यतामित्यत्र न तन्त्रम् किन्तु वक्तुर्यदा श्रूयमाणैकशब्दादुपस्थितानाम्बहूनामर्थानामनेकत्रान्वयविवक्षा तदा तस्य शब्दस्यावृत्त्याऽर्थानाम्पृथगुपस्थितिरेव स्वीक्रियत इत्यत आह। तन्त्रमिति। शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तौति। पर्यायस्य पर्यायवाचकस्य परिवृत्तिः स्वप्रयोगाभावेऽपि स्वबोध्ययावत्सुप्रवृत्तिः तत्सहत्वन्तद्योग्यत्वमिति यावत्। अत्र शब्दस्येति षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम्। एवञ्चैतादृशशब्दनिष्ठधर्मद्वैविध्येन शब्दोऽपि द्विविधः। स्वावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतासमनियतविषयताकबोधजनकतावच्छेदकस्वभिन्नानुपूर्वीकशब्दकं यद्यत्तद्भिन्नधर्मवत्त्वं शब्दतन्त्रमिति निष्कर्षः। स्वं वाचकतावच्छेदकतानुपूर्वी। सा च घटशब्दनिष्ठा। तदवच्छिन्नशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतासमनियतविषयताकबोधजनकतावच्छेदकस्वभिन्नकलशेत्यानुपूर्वीकत्वस्य तत्र सत्त्वात्। समनैयत्यघटकव्यापकत्वानिवेशे रथाद्यविशेषविषयकबोधजनकतद्वृत्तिरिति शब्दमादायव्याप्यत्वानिवेशे द्रव्यशब्दमादायाक्षावित्यादावसम्भवः स्यादित्युभयोपादानम्। अक्षेत्याद्यानुपूर्वी च न तादृशीत्येतादृशेषु शब्दतन्त्रमेव। एवञ्चैकस्मिन् शब्देऽर्थे वा बहूनामर्थानां

शब्दानां वा सम्बन्धसम्भवात्तच्चिकुटुम्बधारण इति धात्वर्थानुसारात्तत्त्वव्यवहार उभयत्रापि समञ्जस एव॥ परन्तु यत्रानेकार्थबोधो जायतामितीच्छया वक्तुः शब्दोच्चारणानुकूला कृतिस्तत्र तन्त्रेणोच्चारणमिति व्यवहारो यत्र तु न तादृगिच्छा तत्र तथा व्यवहाराभावः।इदन्तन्त्रेणोच्चारणमनेकक्रियान्वयविवक्षायामेव सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायादित्याशयेनाह।अन्वयीति।अन्वयानुयोगिधात्वर्थस्य भेदादित्यर्थः।एकत्व इति।न च क्रियायां सङ्ख्याया असत्त्वादेकत्व इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्। संख्याकृतपरिच्छेदशून्यत्वे इत्यर्थात्।एकोपस्थितीति।दृष्टुपस्थापितदर्शने बहुवचनान्तेनाक्षानितिपदेन तन्त्रेणोपस्थापितानां देवनाक्षरयाक्षविभीतकाक्षाणामन्वयः। तत्फलन्त्विति। नियमफलन्त्वित्यर्थः। तत्यर्थमिति। अर्थमर्थम्प्रतीत्यर्थः। अत्रापिना अर्थावर्थौ प्रतीति भाष्योक्तविग्रहोऽपि सूचितः। तद्विषय इति। सूत्रस्वारस्यात्। अन्त्य आह। अत एवेति। सहविवक्षाविषयत्वस्वीकारादेव। प्रकृतसूत्रे तिष्यपुनर्वस्वोरित्यतोऽद्वन्द्वे इत्यस्याकर्षणादेतल्लाभः। तस्याकर्षणमकृत्वा तादृशनियमस्वीकारे दोषमाह। किञ्चेति। सारवसारव इति। आरवैः सहिताः सारवाः सरय्वां भवाः सारवाः। सारवाश्च ताः सारवाश्च ऊर्मयस्तासु जात इत्यर्थः। विभक्त्यन्ततन्त्रत्वसहविवक्षायामपि स्वीक्रियत इत्याह। असहविवक्षेति। ब्राह्मणाभ्यामिति तृतीयान्तञ्चतुर्थ्यन्तञ्च। पय इति। द्वितीयान्तम्प्रथमान्तञ्च। नवमे काव्यप्रकाशे भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये। लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेरिति लिङ्गवचनश्लेषोदाहरणम्। तथा विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानर। सत्यप्रीतिनिधान दक्ष विजयप्राग्भावभीमप्रभो साम्राज्यं वर वीर वत्सरशतं वैरञ्चमुच्चैः क्रिया इति दशमोल्लासे उक्तम्। अत्र विदुषां मानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसेत्याद्यर्थः। एतेषु सहविवक्षाया अभावेऽपि तुल्यत्वात्मकस्य तन्त्रकारणस्य सत्त्वात्तन्त्रसद्भावो नानुपपन्नः। शब्दानान्तुल्यरूपत्वमेव तन्त्रकारणम्। तदुक्तम्। अक्षादिषु यथाभिन्ना भक्षिभञ्जिदिविक्रियाः। प्रयोगकालाभेदेऽपि प्रतिभेदम्पृथक् स्थिताः। अक्षा इत्त्विन्त्रिणान्तन्त्रे उपायस्तुल्यरूपतेति

भाष्यकृत्सम्मतमेकशेषप्रत्याख्यानमाह । एतच्चेति । नन्वेवं सूत्रप्रत्याख्याने यदा नैकेन नानार्थप्रतिपादनविवक्षा किन्तु प्रतिव्यक्तिप्रतिपादनेच्छा तदाऽनेकघटशब्दानां सह प्रयोगः प्राप्नोतीत्यत आह । अनेकघटादिपदानामिति । सूत्रारम्भवादिमतापेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतस्य प्राबल्यात् । तत्पर इति । विभक्त्यन्ततत्परः । सूत्रारम्भपक्षे एकग्रहणेऽपि विभक्तित्वव्याप्यरूपेण साजात्यविवक्षया यद्धर्मावच्छिन्ने सारूप्यन्तत्रैकशेषस्तेन भ्यामादावेकशेषो भवत्येव तेषु सारूप्यसद्भावात् न त्वौजसादिषु तत्र वैरूप्यादिति केचित् तन्मतन्दूषयन्नेकग्रहणफलमाह । एकविभेति । एवकारलभ्याभावप्रतियोगिभूतं विरूपत्वं विभक्तित्वावच्छेदेन विवक्षितमिति भावः । यत्तु समाहारविवक्षायामप्येकशेषेण भवितव्यं सूत्रारम्भेऽनभिधाने प्रमाणाभावात्तत्रापि सूत्रप्रवर्त्तत एवान्यथा घटघटावित्यस्याप्यनभिधानेनैव वारणेन सूत्रस्यैव वैयर्थ्यादिति कश्चिदाह । नन्वेवं शिष्यमाणादेकस्मात्समूहस्येतरेतरयोगस्य वा प्रतीतिरित्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् । प्रकरणादेरेव निर्णायकत्वादन्यथा घटा इत्यादौ कदाचिद्व्यक्तित्रयस्य कदाचिच्चतुर्णाम्पञ्चानां वेत्यत्रापि नियमो न स्यात् । समाहारविवक्षायामप्येकशेषाङ्गीकारादनेकम्ब्राह्मणम्भोजयेत्युपपद्यते । अत एव च न ब्राह्मणं हन्यादित्यस्याप्युपपत्तिः । न चैवं समूहेऽभावप्रतियोगिहननकर्मत्वप्रतीतावपि ब्राह्मणेषु कथन्तत्प्रतीतिरिति वाच्यम् । समूहस्यावयवानतिरेकात् । एकत्वान्वयस्तु प्रधानसमूह एवेति तन्मतन्दूषयति । समाहारद्वन्द्वविषये त्विति । अन्यतरस्यामित्यनेनेति । यद्येकशेषविषयाणां समाहारे वृत्तिः स्यात्तदा समाहारविवक्षायामेकवद्भावस्येतरेतराविवक्षायान्द्विवचनबहुवचनयोः सिद्धावन्यतरस्यामिति व्यर्थमेव स्यादिति भावः । अत्र केचित् । आश्विकस्य आश्विकी च आश्विकश्च तानीमानि आश्विकानीत्यत्र बहुप्रकृतित्वाभावात् फलसेनेति वार्त्तिकेनैकवद्भावस्य व्यावर्त्तनात्समाहारद्वन्द्वाभावेनैकवद्भावस्याप्राप्तस्य प्रापणार्थं प्रकृतसूत्रे एकवच्चान्यतरस्यामित्यावश्यकमित्यस्य ज्ञापकत्वञ्चिन्त्यमिति । तन्न । एकशेषस्य द्वन्द्वापवादतयाऽपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य विकल्पवारणाय प्रवृत्तिस्वीकारात् फलसेनेति वार्त्तिकस्य च समाहारद्वन्द्वविधायकशास्त्राङ्गत्वेन विभिन्नशक्यतावच्छेदककविषयकतयोक्तस्थले वार्त्तिकाप्रवृत्ते-

रिति। जातिपक्षेणैवेति। न च जातेः साक्षात्कार्यान्वयित्वासम्भवाद्व्यक्तौ राक्षेपो वाच्यः। तासाञ्च बहुत्वाद्बहुवचनमेव स्यादित्येकवचनासङ्गतिरिति वाच्यम्। एतत्पक्षे जातेः प्राधान्येन तस्या एकत्वात्प्रधानानुरोधेनैकवचनोपपत्तेः। अत एव। जातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेव। इति दूषणमिति। न च विभक्त्यन्ततन्त्रेणैतादृशे विषये निर्देशाश्रयणेन दूषणासङ्गतिरिति वाच्यम्। प्रतिव्यक्तिशास्त्रावृत्त्यापत्तेरिति लाघवेन जातिपक्षस्यैवोचितत्वात्। यत्रैकशेषस्तत्र श्रूयमाणातिरिक्तनिवृत्तेरशाब्दत्वं वारयति। एकशेषशब्दार्थेति। एकेत्यस्य सरूपाणामित्येतदपेक्षत्वेनासामर्थ्यशङ्कानिरासायाह। पृथक् पदमिति। श्रूयमाणपदवृत्त्येति। लुप्यमानपदार्थेऽपि श्रूयमाणस्य शक्तिग्राहकमेकशेषविधायकं शास्त्रमेव। ब्राह्मणावित्यत्रैव भवतो भवन्तीत्यादिष्वपि विभिन्नकर्तृकानेकव्यापारप्रतीतिरेकशेषादेवेति भ्रमवारणायाह। धातुष्विति। निवृत्तभेदानामिति। स्वतो द्वित्वादिसङ्ख्यारहितानामित्यर्थः। स्वगतमेकत्वन्तु प्रतीयत एवात एवैकवचनम्। यत्रापि देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुदत्तैरास्यत इत्युच्यते तत्र वस्तुगत्या कर्तृभेदाद्भेदेऽपि तिङन्ताद्भेदस्यानवगतिरेव। एवम्भेदसमानाधिकरणद्वित्वादेस्यानवगतिः। न च देवदत्तः पचति। यज्ञदत्तस्तु पचतितराम्। विष्णुदत्तस्तु पापच्यत इत्यादौ पचक्रत्वः पचतीत्यादौ च प्रकर्षपौनःपुन्याभ्यावृत्तिगणनप्रतीत्या भेदप्रतीतिरस्त्येवेति वाच्यम्। तेषामाश्रयगतप्रकर्षादिनिबन्धनत्वात्। आश्रयगतो यः प्रकर्षः पटुत्वादिलक्षणस्तन्निबन्धनः क्रियायाः प्रकर्षः पौनःपुन्यम्पुनरुत्पत्तिरभ्यावृत्तिरपि पुनःपुनरुत्पत्तिरेव। उत्पत्तेश्च तदधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपतया समयसम्बन्धगतपौनःपुन्यादिनिबन्धनमेव क्रियायाम्पौनःपुन्यादिकमिति बोध्यम्। अत एव भाष्येऽनवकाशत्वं नैकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वोक्त्यनन्तरं तिङन्तेषु एकशेषस्य चारितार्थ्यमाशङ्क्य न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति एका हि क्रियेति भाष्ये उक्तम्। न च क्रियासमूहः काल इति व्यवहारः क्रियाया एकत्वेऽनुपपन्न इति वाच्यम्। न हि वयं सर्वापि क्रिया वस्तुत एकैवेति ब्रूमः किन्तु क्रियानामियमत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवेति भाष्यात्तस्याः स्वतोभेदेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्येन धातुवाच्यक्रियायाः कर्त्रादिभेदेन भेदेऽपि निवृत्तभेदाया एव धातुतः प्रतीतिरित्यभ्युपगमात्। न चैवमपि कर्तृद्वयविव-

च्छायां लड्द्वयापत्तिरिति वाच्यम् । वर्त्तमाने लडित्यादावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् उभयस्वरितकादेश इति । अन्यतरसाम्यमादायान्यतरधर्मवान्यद्यपि प्राप्नोति तथापि विनिगमनाविरहादुभयस्वरितकोऽपि स्यात् । यद्यप्यान्तरतम्यघटकोदात्तानुदात्तशब्दाभ्यान्तत्संज्ञकयोर्ग्रहणात्स्वरितघटकयोस्तयोस्तथात्वाभावादुभयस्वरितक इत्यसङ्गतम् । तथापि तेनैव रूपेण सादृश्यमत्र ग्राह्यमित्यत्र विनिगमनाविरहाद् द्व्युदात्तसंज्ञकः कदाचिद्व्यनुदात्तसंज्ञकश्चादेशः प्राप्त इत्याशयः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरैर्भिन्नानामित्यर्थः । उत्तर इति । उत्तरसूत्रेण विहित इत्यर्थः । एवञ्चानस्यादेवलस्येति सूत्रस्य परतयाऽऽद्युदात्तस्यैवैकशेषः । अनभिधानादिति । तदुक्तम्भाष्ये । इह कस्मान्न भवति । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति । उक्तायाः अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेष इति । अत्र कैयटः । सङ्ख्याया अर्थस्यासम्प्रत्ययादित्यर्थः । यत्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् । एकावित्युक्तेऽसहायादिरर्थो गस्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वादिति । असन्दिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याय्यत इत्यर्थः । यथा एकश्च एकश्चेत्यत्र द्वाविति । द्वौ च द्वौ चेत्यत्र चत्वार इति । अत्रेदं बोध्यम् । एकादिदशशब्दान्तान्यतमः पक्षः । एकशेषविधायकशास्त्रोद्देश्यत्वाभावः साध्यम् । स्वशक्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविषयताशालिशिष्यमाणशब्दजन्यबोधजनकशब्दकं यद्यत्तद्भिन्नत्वादिति शिष्यमाणशब्दजन्यबोधीया या स्वप्रयोज्यविषयतातिरिक्तवृत्तिविषयता तत्प्रयोजकशब्दान्तरकत्वादिति वा हेतुः । स्वमेकशेषप्रवृत्तिप्राक्कालिकसहविवक्षाविषयः शब्दः । ननु गार्ग्याविल्यतः कदाचिद्गर्गगोत्रापत्यद्वयस्य बोधजननेऽपि गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्चेत्येवं सहविवक्षायां बोधात्स्वशक्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविषयताशालिशिष्यमाणशब्दजन्यबोधजनकशब्दकत्वस्य तत्रासत्त्वेनैतादृशधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वस्य तत्र सत्त्वेन प्रथमहेतौ व्यभिचारः । तथा विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इत्यत्र द्वितीयेऽपि शिष्यमाणविंशतिशब्दजन्यबोधीया स्वप्रयोज्यविषयतानतिरिक्तवृत्तिविषयता तत्प्रयोजकचत्वारिंशच्छब्दकत्वरूपत्वेन व्यभिचारः । एवं घटादिशब्देऽपि पर्यायकलशादिशब्दमादाय व्यभिचार इति चेन्न । एवन्तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ

एकपरिहारीयम् सङ्ख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति भाष्येणैवात्र समाधानात्। एवञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन प्रथमविशिष्टद्वितीयस्य हेतुत्वमित्युक्तम्भवति। गार्ग्यावित्यत्र प्रथमस्य विशेषणस्य सत्त्वेपि विशेष्यस्यासत्त्वेन विंशती घटावित्यादौ च विशेषणस्यासत्त्वेनैतेषु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वान्न व्यभिचारः। आदिग्रहणानुवृत्तेः फलमाह। तेनेति। आदिशब्दानुवृत्तिकरणेन। चामरादाविति। तथा सति चित इत्यन्तोदात्तापत्तिः। आद्युदात्तो हि सः। लघावन्त इति फिट्सूत्रेण। नेत्त्वमिति। यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात्तदा चित्तित्स्वरयोः पर्यायः स्यात्। मकारपरित्राणार्थादिति। उकारे सति व्यवसितान्त्यत्वस्य मकारेऽभावात्। अत एव। विभक्तित्वादेव। नव्या इति। एतेनानित्यत्वस्य दानींव्यतिरिक्तस्थले फलाभावेन तत्र तु प्रकारान्तरेणैव निर्वाहात् सामान्यतोऽनित्यत्वाश्रयणमनुचितमित्यरुचिः सूचिता। इत्संज्ञा वारितेति। सद्यःपरुदित्यत्र सकारतकारयोरित्त्वाभावो निपातनादेव। न चैवमीतस्तकारस्येत्त्वन्न स्यादिति वाच्यम्। ननौ पृष्टप्रतिवचने शेषे लडयदौ। क्रियातिपत्तावित्यादिनिर्देशादुच्चारणार्थस्य तस्येत्त्वस्वीकारात्। ननु यलोपेऽन्त्यत्वमस्त्येवेत्यत आह। लोपस्यासिद्धत्वाच्चेति। बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादित्यर्थः। चो वाक्यालङ्कारे। अत एव पुरस्तादपवादन्यायाश्रयणादेव। इज्ग्रहणाभावेऽप्यज्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेः। तद्वैयर्थ्यमिति। इज्ग्रहणवैयर्थ्यमित्यर्थः। नन्वनन्तरानित्यस्य प्रतिपदे व्यवहिते वक्तव्ये नोत्तरानित्युक्तमत आह। अनन्तरापेक्षेति। तथा चैवंशब्देन प्रतिपदकथनमेवेति भावः। न तदन्तस्य संज्ञेति। न च संज्ञाविधाविति निषेधः शङ्क्यः। सामन्वितमितिवन्महासंज्ञाकरणेन प्रत्ययग्रहणेऽपि तदन्तग्रहणसिद्धेः। योग्यतयेति। अन्यथा समानविभक्तिकत्वाभावेनैङ्ह्रस्वादित्यभेदेन विशेषणान्न स्यात्। प्रत्यय इति। अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यये इत्यन्तस्य योगविभागेनैतादृशपरिभाषाया लाभात्। संबुद्धेः प्रत्ययतया प्रत्ययज्ञानस्य प्रकृतिज्ञानव्याप्यत्वादनुमानरूपं प्रकृतिज्ञानम्भविष्यतीत्यत आह। अनुमानेनेति। भावे ल्युट्। अनुमितीत्यर्थः। फलाभावादिति। न च हेकतरदित्यत्र हलो लोपाभावस्यैव फलत्वमिति वाच्यम्। तस्य शास्त्रीयप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव लाभेनानुमानस्य व्याप्त्यादिज्ञानसापेक्षस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात्।

न चानुमीयमानाङ्गस्य संबुद्धिसत्त्वमेव फलमिति वाच्यम्। तथा सत्यपि पदेन तस्यानुपस्थापनाच्छाब्दबोधाङ्गत्वन्तस्य न स्यादितिभावः। स्थान इति। प्रत्ययत्वेन ज्ञाने प्रत्ययाधिकारे पाठो विधेयसमर्पकविभक्तिनिर्देशस्य साधकः न तु प्रकृतिज्ञानन्तस्य तज्जनकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वादिति भावः। अत एव। एतादृशे विषये प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया एवोपस्थितेरेव। न च संबुद्धिसंज्ञकः प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तदादिष्टिलोपे कृतेऽपि कतरेत्यस्त्येवेति कथमत्र लोपाभाव इति वाच्यम्। परिभाषायां प्रत्ययपरकस्य तदादेरित्यंशस्य घटकतच्छब्देनोपस्थिततया प्रकृते संबुद्ध्या तादृशस्यैव तदादेरित्यंशस्योपस्थितिः सोऽत्र रेफान्तो न ह्रस्वान्त इत्यदोषात्। परत्वादिति। लोपापेक्षया इत्यादिः। पूर्वरूपे। अमि पूर्व इत्यनेन। व्यवहारासंभवादिति। अन्तादिवच्चेतिशास्त्रबलादेकस्मिन्नपि यदि व्यवहारद्वयन्तथापि ह्रस्वस्य संबुद्धेश्च पूर्वत्वस्य परत्वस्य चातिदेशबोधकशास्त्राभावेन तादृशव्यवहारासम्भवादिति भावः। ननु स्थानिवद्भावेन तादृशव्यवहारो भविष्यतीत्यत आह। ताद्रूप्येति। ताद्रूप्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितस्यानतिदेशेन ह्रस्वान्तात्परा सम्बुद्धिरिति व्यवहारः स्थानिवत्त्वेनापि दुर्घटः। ह्रस्वत्वस्य वर्णवृत्तितया विशेषणतयाऽलाश्रयणात्। ननु पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वान्ताङ्गत्वमेकदेशविकृतन्यायेन मस्य संबुद्धित्वन्तस्यैव च व्यपदेशिवद्भावेन तदवयवत्वमिति लोपो भविष्यतीत्यत आह। अर्द्ध विकार इति। अर्द्धशब्दो भागाभिप्रायेण। न तु मात्रया। अत एव हेत्वन्तरमाह। एकवचनसंज्ञेति। ननु स्थानिवद्भावेन संबुद्धित्वाल्लोपो भविष्यतीत्यत आह। मकारस्येति। नन्वेतादृशे विषये संबुद्धित्वस्यामिति समुदायवृत्तित्वेऽपि पूर्वरूपेणानुमानिकदेशकल्पनया अ अ इत्यस्य स्थाने अ इति मकारस्यावशिष्टस्य मकार एवादेशः संबुद्धिर्भविष्यतीति न कुलेत्यादौ लोपाप्राप्तिरत आह। अत एवेति। मस्यादेशत्वाभावादेव यदि मकारे संबुद्धित्वमतिदेशलभ्यं भवेत्तदा सुप्त्वमपि तुल्यन्यायात् स्यादितिभावः। सिद्धान्तार्थेऽपि शङ्कते। न चेति। मकारमात्रनिष्ठत्वे नेति। इदं यथाश्रुतसूत्ररीत्या। सुसंबुद्धिरिति न्यासे तु शब्दतः समुदायस्य संज्ञित्वेनाश्रयणादयमनल्विधिरेव। सूत्ररीत्यैवसमाधत्ते। सुप्संज्ञाया इति। अनल्विधित्वादिति। इटो दीर्घ इव। एतेनेति। उक्तरीत्या कुलेत्यस्य शङ्कासमाधानपर-

तया योजनेन। एङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्थस्यैङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमन्यथासिद्धमित्याह। हर इत्यादि । अङ्गाधिकारस्थादिति । एतेनाधिकापेक्षत्वरूपं बहिरङ्गत्वबीजं सूचितम्। ननु संज्ञापेक्षान्तरङ्गबहिरङ्गभावोऽन्यत्र निरस्त इति चेत्तदाह। परनिमित्तेति परनिमित्तकं बहिरङ्गमिति पूर्वपक्षिणो मतमितिभावः संबोधने प्रयोगसत्त्व इति। एवङ्कथनेन नान्तः पादमितिसूत्रस्थेन न चेङःपदान्तात्परोऽरस्तीतिभाष्येण विरोधात्सावीष्टशानामनभिधानेन एकारग्रहणस्यापि न प्रयोजनमिति सूचितम्। सो पदत्वञ्च स्वादिष्विति योगविभागेन साधितमेव। मूले नित्यत्वाच्चेति। न च नित्यादप्यन्तरङ्गस्य बलवत्त्वन्तञ्च ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तस्य लोपस्योपपादितमेवेति वाच्यम् । परस्थानिकमन्तरङ्गम्परनिमित्तकम्बहिरङ्गमित्यस्य लक्ष्यसाधकत्वेनासम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः । ननु सम्बुद्धिनिमित्तके गुणे कृते उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमूलकसन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपो न स्यादत आह। सामर्थ्यादेवेति। एङ्ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । सम्बुद्धिसन्निपातेन गुणे कृते यदि सम्बुद्धिलोपो गुणनिमित्तकः स्यात्तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्पष्ट एव। अत्रेति। लोपविषये। ननु अतोमितिसूत्रे सू इति च्छेदपक्षे ज्ञानमित्यादौ सुपि चेतिदीर्घापत्तिमुक्त्वा सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे हे ज्ञानेत्यादौ सम्बुद्धिलोपानापत्तिः। मनिमित्तसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशादित्युक्तम्। यदि लोपविषये सन्निपातपरिभाषा नेतिप्रकृतोक्तरीत्योच्यते तदा तत्र वक्ष्यमाणग्रन्थविरोध इति चेन्न। कृन्मेजन्तसूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषाया दोषनिरूपणावसरे नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यादित्युक्तम् तत्प्रामाण्ये नसम्बुद्धिनिमित्तककार्ये कृते तस्य कार्यस्य यत्र सन्निपातविघातककार्यान्तरनिमित्तत्वप्रसक्तिस्तत्र सन्निपातपरिभाषायाऽप्रवृत्तिः कल्प्यते। यत्र तु सम्बुद्धेरेव कार्यन्तत्र सा प्रवर्त्तत एवेत्याशयात्॥ सामर्थ्याच्चेति उभयोपादानसामर्थ्यादेङ्सामान्यमितत्सूत्रस्य विषयः। हे हरे हे विष्णो इत्यत्र यदि सन्निपातपरिभाषया लोपो न स्यात्तदा लोपशास्त्रस्यैङ्त्वव्यापकप्रवृत्तिकत्वभङ्गः स्पष्ट एव॥ अत एव। सन्निपातपरिभाषाऽप्रवृत्तिस्वीकारादेव। एवञ्चैङिति प्रत्याहाराश्रयणं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्त्वम् । असमबलस्थले परत्वन्न नियामकमित्याशयेनाह। अभ्युच्चय इति। ननु सम्बु-

द्धिगुणस्य नानवकाशत्वम् त्रपो इत्यादौ लुका बाधेनैङ्ह्रस्वादित्य-
स्याप्राप्तौ गुणस्य चारितार्थ्यादित्यत आह । नपुंसक इति । अ-
स्यापि । एङ्ह्रस्वादित्यस्यापि । अन्यदिति । लुका बाधेऽपि प्रकृत-
सूत्रोद्देश्यतावच्छेदकसत्त्वेन, गुणस्य प्रकृतसूत्राप्राप्तियोग्येऽपि विषयेऽचा-
रितार्थ्येनापवादत्वमक्षतमिति भावः । पूर्वग्रहणन्त्विति । पूर्वो वर्णः स्थानप्र-
यत्नाभ्यां यज्जातीयस्तज्जातीय एव यथा स्यादिति । पुंसो विहितस्येति । अत्र ।
विहितत्वानुपादाने अतिमालानित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घे कृते पुंसि यो वर्त्तते
ततः परस्य शसोऽसम्भवः । आद्यव्याख्यायां व्यत्ययकल्पनापेक्षया लाघवादाह ।
तत्र विद्यमानादिति । एतान्गा इति । अत्रैतानित्यस्योपादानं गोशब्दस्य पुंसि-
विद्यमानत्वसूचनाय । यत्तु तस्मादित्यस्याभावेऽप्येतान् गाः पश्येत्यत्र न दोषः ।
शसो नुम् पुंसीति न्यासात् अक इतिह्वन्तेऽतिप्रसङ्गाभावायानुवर्त्तनीयमेवञ्चा-
देः परस्येत्युपस्थित्याऽकारस्यान्त्यावयवे नुमि पूर्वसवर्णदीर्घे सकारस्य संयोगा-
न्तलोपे सिद्धमिष्टम् । गा इत्यत्र तु न नुमः प्राप्तिरपवादत्वात्पूर्वस्मात्त्वेऽकः पर-
स्य शसोऽभावादिति । तन्न । विश्वप इत्यादावाकारलोपेऽपि पञ्चमीसमासेन शसो
कः परत्वादकारस्य नुमापत्तेः पञ्चमीसमासः प्रत्याख्यात इति न भ्रमितव्यम् ।
तदावश्यकत्वस्यान्यत्र स्पष्टत्वात् । णत्वसिद्धिरितीति । अत्राङ्ग्रहणम्पदव्यवाय
इतिसूत्रे पदशब्द आङ्भिन्नपदपर इत्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः । यदुक्तमडा-
द्यतिरिक्तस्यत्रायादिति तल्लाभप्रकारमाह । तस्मादीति । प्रतियोगिज्ञानसापे-
क्षेति न्यासस्य गुरुत्वे हेतुः । इत्युक्त्या इत्यस्य लब्धमिति शेषः । तस्या इति ।
समाधानपरभाष्योक्तेरित्यर्थः । सिद्धान्तमाह । भाष्ये त्विति । अत्राक्षरसमाम्ना-
यिकैरित्येतन्नियमस्य सजातीयापेक्षत्वाल्लब्धम् । अत्राक्षरसमाम्नायिकत्वन्नाक्षर-
समाम्नायपठितत्वङ्किन्तु अक्षरसमाम्नायपठितग्राह्यत्वमपि । अत एव सरूपाणा-
मिति निर्द्देशसङ्गतिः । स्वं रूपमिति शास्त्रस्थशब्दात्स्वशब्दप्रकारकैवोपस्थिति-
स्तस्मात्त्वप्रत्ययस्य प्रकारीभूतशब्दबोधकतया तस्यैव प्राप्तिरित्याशयेनाह ।
णकार इति । न्यायानामिति । एकस्यैव विषयभेदाद्बहुत्वारोपेण बहुवचनम् ।
न्यायाप्रवृत्तिरिति सूचितम् । ननु यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र गुणानाञ्च परार्थ-
त्वादिति न्यायेन तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यादत आह । गुणः कृतात्मेति ।

।गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानम्प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते । पानीयसेलादिसंस्कृतम्पुरुषस्य यथेति न्यायेनेत्यर्थः । भवतीत्यादौ भू इत्यादेः शब्दनिरूपिताङ्गत्वसिद्धय आह । प्रकृतिमात्रस्येति । सूत्रे विधिरिति किम् । स्त्री इयतीति । विधिग्रहणाभावे यस्मात्प्रत्ययः पर इत्याश्रयणे स्त्रीशब्दादितुपः परत्वात्तस्मिन्नपि स्त्रीशब्दस्याङ्गसंज्ञा स्यात्तथा सति स्त्रिया इतीयङापत्तिः । अत्र शङ्कते । न चेति । आभीयत्वादसिद्धत्वेति । असिद्धवदत्राभादित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः । अत्राङ्भिविधौ । एवञ्च भादिति पञ्चम्यर्थस्य व्यापकत्वस्य सत्त्वे तात्पर्यग्राहकत्वेन द्योतक इति फलितम् । भशब्दस्य लक्षणया भाधिकारसम्बद्धशास्त्रपरः । असिद्धपदस्य लक्षणयाऽसिद्धकर्तृकसत्तापरम् । असिद्धमनिष्पन्नमित्यर्थः । तृतीयान्ताच्च वतिः । तृतीयार्थः प्रतियोगित्वम् । एवञ्चानिष्पन्ननिष्ठप्रतियोगित्वस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन वत्यर्थसादृश्येऽन्वयेनासिद्धकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकसादृश्यलाभः । सादृश्यञ्च प्रवृत्तिरूपन्निवृत्तिरूपं च । भाधिकारसम्बद्धशास्त्रनिष्ठा व्याप्यता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । सादृश्यनिष्ठा व्यापकता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना विवक्षिता । भाधिकारसम्बद्धशास्त्रस्य तादात्म्यसम्बन्धेन यः सम्बन्धी तन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तदप्रतियोग्यसिद्धकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकं सादृश्यमित्युभयार्थः । आभादिति पदञ्चावर्त्तते । तदर्थोऽपि व्यापकत्वपर्यन्तम्पूर्ववत् । शास्त्रे कर्त्तव्य इत्यध्याहारः । एतद्घटकशास्त्रे चावृत्ताभाच्छब्दार्थव्यापकत्वस्य स्वाश्रयसम्बद्धत्वसम्बन्धेनान्वयः । तादृशव्यापकत्वाश्रयश्चासिद्धवत्पदमेव अन्त्यैतद्घटकेतच्छब्देनासिद्धवत्पदसम्बद्धशास्त्रीयनिमित्तसमुदायो गृह्यते । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । स च स्वसजातीयनिमित्तसमुदायरूपः । एवञ्चासिद्धवत्पदसम्बद्धशास्त्रीयनिमित्तसजातीयनिमित्तके भाधिकारसम्बद्धशास्त्रव्यापकत्ववत्सम्बद्धशास्त्रे कर्तव्येऽविद्यमानकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकसादृश्यवती भाधिकारसम्बद्धशास्त्रकर्तृका सत्तेति सूत्रार्थः । एतत्सूत्रभाष्येऽसिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थञ्चेति सूत्रप्रयोजनमुक्तम् । यथा एधि शाधीत्यत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च घ्वसोरेद्धावित्येत्वे कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्धिभावो भवति । एवं शाधीत्यत्र शाभावे कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्धित्वमिति । न चो-

भयमप्यन्यथा सिद्धम्। घ्वसोरिति सूत्रेऽत इत्यनुवर्त्यात एवेत्वे धित्वे सलोपे चेधीत्यस्य शा हाविति सूत्रे शास् हावितिन्यासेन शास इदङितिप्राप्तेत्वबाधकशासादेशे धित्वे सलोपे च शाधीत्यस्य च सिद्धेः। अथ वा न हावितिन्यासेनेत्त्वनिषेधेऽपि सिद्धेरिति वाच्यम्। कुर्वित्यत्र कृ उ हि इति स्थिते सर्वविधिभ्यइतिन्यायेन हेर्लुकि सार्वधातुकपरत्वमसिद्धत्वादाश्रित्यात उदिति सूत्रेणोत्वार्थं तस्यावश्यकत्वात्। यदि चोप्रत्ययान्ताङ्गावयवकरोतेरत उदित्यर्थेन लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञया भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वात्ययेन वास्यापि सिद्धिरित्युच्यते तदाऽऽसन्नायन्नित्यत्र घ्वसोरिति सूत्रेणाल्लोपे प्रथमस्य इणो यणिति यणादेशेऽनजादित्वादाण्न प्राप्नोतीति सूत्रमावश्यकमिति वदन्ति। न च मयतेरिदन्यतरस्यांल्लुङ्लङितिसंहितापाठे लकारान्तरं प्रश्लिष्य आर्द्धधातुकग्रहणानुवृत्त्या वा लावस्थायामेवाडागमेनास्याप्यन्यथा सिद्धिरिति वाच्यम्। एवं सत्यैज्यत इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः। न चाडजादीनामितिसूत्रस्याडागमेनैव लक्ष्यसिद्धेरनारम्भ एव युक्तः। वृद्धिविधावटश्चेति कर्त्तव्यम्। तच्च उपसर्गादृतीति सूत्रानन्तरं पाठ्यम्। उपसर्गादृतीतिसूत्राद्धातुग्रहणमनुवर्त्त्य षष्ठ्या विपरिणामेनाटो धात्ववयवेऽचि वृद्धिः स्यादिति व्याख्यानादऽऽसपोहसतीत्यादौ न दोषः। न चास्सपोऽहसन्नित्यत्र पूर्वान्तवत्त्वेनाट्त्वात्पूर्वरूपं बाधित्वा वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्। येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव बाधिका वृद्धिरिति परत्वात्पूर्वरूपेण सिद्धेः। न चाटीदित्यत्र पररूपापत्तिः। अतो गुण इतिसूत्रानन्तरमाट इतिकरणेनाटश्चेतिसूत्रस्थचकारस्य पुनर्वृद्धिविधायकतया वा पररूपस्य बाधनात्। अत एवोस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेध इति वचनप्रत्याख्यानमपि सङ्गच्छते। एवञ्चायन्नित्यत्रान्तरङ्गत्वाद्वृद्धावायादेशे च सिद्धिर्भविष्यति वृद्धौ कृतायामिणो यणिति तु न। एरुरितिसूत्रादेरित्यपकर्षेणेवर्णान्तस्येणो यणित्यर्थात्। न च वार्णादाङ्गमितिन्यायेन वृद्धिम्बाधित्वाऽनेकाच्त्वादिवर्णान्तत्वाय णापत्तिरिति वाच्यम्। अजादौ प्रत्यये इणो यण्विधानेनोभयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात्। न च लावस्थायामडागम इति पक्षे अध्यैयातामिति न सिध्यति। अत्र पूर्वमडागमे इयङ्वृद्ध्योर्युगपत्प्राप्त्यभावेनान्तरङ्गत्वाद्वृद्धौ इयङोऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। आडागमप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन लोके तदनभिधानात्। स-

ग्रतारणाच्चेतिसूत्रभाष्यस्याध्यैयातामितिप्रयोगस्य तु छान्दसत्वमभ्युपेत्य बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीतिबहुलग्रहणेन पूर्वमियङि ततोऽटि वृद्धिरित्युपपत्तिः। आसन्नित्यत्र तु अटि वृद्धौ अदितितपरकरणेनाल्लोपाप्रवृत्तिः। एवमकारि ऐहीत्यत्र चिणो लुगिति लुकि न लुमतेतिनिषेधेन प्रत्ययलक्षणाभावेऽपि लावस्थायामडागमे ततश्चिणि दोषाभाव इत्यपि बोध्यमिति चेन्न। आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जादेशे च कृतेऽतो हेरिति लुक्प्राप्नोति स चासिद्धत्वान्नेत्यस्य प्रयोजनत्वात्। नन्वतो हेः प्रत्ययात्। उतश्चासंयोगपूर्वादिति न्यासेनातः प्रत्ययादेव। प्रवृत्त्येदमप्यन्यथा सिद्धमिति चेन्न। पय्धातोर्यङ्लुगन्तात्परस्य लोपानापत्तेः। यदि यङ्लुकश्छान्दसत्त्वमिति ब्रूषे तथाऽपि मघशब्दाच्छन्दसीवनिपाविति वनिपि शसि वकारस्य सम्प्रसारणे यस्येति चेत्यल्लोपः प्राप्नोति तस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तेः फलत्वात्। न च बहिरङ्गपरिभाषया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वं भविष्यतीति वाच्यम्। बहिरङ्गपरिभाषाया अन्तरङ्गस्याजानन्तर्यनिमित्तकत्वेऽप्रवृत्तिस्वीकारात्। किञ्च शुन इत्यत्र वकारस्य सम्प्रसारणे वार्णपरिभाषया पररूपं बाधित्वाऽल्लोपः स्यात्। सूत्रारम्भे तु सम्प्रसारणस्याल्लोपे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वान्न संयोगादितिसूत्रेण निषेधान्नाल्लोपः। न चेष्टापत्तिः। उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तेः। किञ्च दध्र इत्यत्र इरयो रे इति सूत्रेण रेभावे तस्यासिद्धत्वादातो लोप इत्याल्लोपो भवति स च सूत्राभावे न स्यात्। यद्यप्येतस्य छान्दसत्त्वेन छन्दस्युभयथेतिसूत्रेण सार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङित्वेनातो लोप इटि चेति लोपेन सिध्यति। तथापि कारिष्यत इत्यत्र चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपस्य सूत्रप्रयोजनत्वात्। यदि तु स्यसिजिति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन णिलोपोऽपि साध्यते तथाप्यकारितरामित्यत्र चिणो लुकि कर्तव्ये चिणो लुगसिद्धो भवति सूत्राभावे तु तरपोऽपि लोपः स्यात्। तद्व्यावृत्त्यर्थं यदि चिणो लुगिति सूत्रे तग्रहणङ्क्रियते यदि वा चिणो लुगिति सूत्रे मण्डूकप्लुत्या एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया गमहनेतिसूत्रान्ङिद्ग्रहणस्यानुवृत्तिमाश्रित्य ङितो लोप इति व्याख्यायते तर्हि क्लेश इत्येतदपेक्षया सूत्रारम्भ एव ज्यायानित्याशयः। असिद्धवत्पदसम्बद्धशास्त्रीयनिमित्तसजातीयत्वञ्चान्यूनानतिरिक्तत्वेन निमित्तमत्र समवायिकारणन्निमित्तकार-

यञ्च। अत एव समानाश्रये आभीये कर्तव्ये इति व्याख्यातम्। एवञ्च प्रयोगप्राप्तासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम्। अत्रान्यूनत्वनिवेशात्पपुषः तेस्थुष इत्यत्र सम्प्रसारणे कृते आतो लोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वाभावः सिध्यति। सम्प्रसारणनिमित्तभत्वनिमित्तशसाद्यनपेक्षत्वात्। एवं प्रशमय्य गतः प्रतमय्य गत इत्यत्र मितां ह्रस्व इत्यस्य णेरयादेशे कर्त्तव्ये नासिद्धत्वम्। असिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायाधिकनिमित्तकत्वमत्रायादेशस्य। एवञ्चाखायिता चाखायितुमित्यत्रात्वे कृते आत्वस्यासिद्धत्वाद्यस्य हल इति लोपः प्राप्नोति तस्याधिकनिमित्तकत्वादसिद्धत्वाभावः। न च जहीत्यत्र हन्तेर्जादेशेऽतो हेरिति हेर्लुक् प्राप्तोऽपि हिनिमित्तकजादेशस्यासिद्धत्वान्नेति भाष्ये उक्तन्तद्विरुध्यतेऽतो हेरितिसूत्रप्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तस्य जादेशस्थानिनो हन्तेर्जादेशनिमित्तत्वेन समानाश्रयत्वाभावादिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदस्य समानाश्रयत्वविघातकत्वानङ्गीकारात्। न च तथापि चिणो लुकि कर्तव्ये चिणो लुगसिद्ध इत्यपाचितरामित्यत्र तरपो न लुगित्युक्तन्तद्विरुध्यते। उत्तरकालप्राप्तिकलुक्सम्बन्धिनस्तरपः पूर्वकालजातलुक्स्थानितरपोऽभिन्नतया समानाश्रयत्वाभावादिति वाच्यम्। अन्यूनातिरिक्ताश्रयकत्वघटकातिरिक्तस्य येन रूपेणासिद्धत्वाश्रयशास्त्रनिमित्तता तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्रूपतया प्रकृते चिणः परत्वमात्रस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य चोत्तरकालप्राप्तस्य चिणो लुक्शास्त्रस्य सम्बन्धिन्यसत्त्वात्समानाश्रयत्वमव्याहतमेवेत्याशयात्। स्थानिनोऽपि निमित्तमध्ये प्रवेशश्लीकाराद्विधिग्रहणस्याङ्गसंज्ञासूत्रघटकस्य प्रयोजननिरूपणावसरे स्त्री इयतीत्यत्रेयङादेशे इयच्छब्दनिमित्तके कर्तव्येऽङ्गसंज्ञा नेत्युक्तं सङ्गच्छते। स्थानिनो निमित्तत्वेनाश्रयणाभावे यस्येति चेति लोपस्य स्त्रिया इतीयङादेशस्य चेयच्छब्दनिमित्तकत्वेन समानाश्रयतया इयङादेशे कर्त्तव्ये यस्येति लोपस्यासिद्धत्वं स्यात्। स्थानिनस्तथात्वे तु व्याश्रयतयाऽसिद्धत्वाभावः स्पष्ट एव। अत्रेदन्तत्वम्। अत्र भाष्ये आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगे सिद्धं वसुसम्प्रसारणमज्विधावित्युक्तम्। व्याश्रयत्वासिद्धत्ववचनमप्रत्याख्यातमिति लभ्यत्। परं त्वारभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्निति वाक्येऽपिशब्दोपादानसामर्थ्याद्भाष्यका-

रस्यासिद्धत्वस्य सूत्रानारम्भ एवाभिमत इति कल्प्यते। अत एवाह कैयटः। अनेकपरिहाराश्रयेण प्रतिपत्तिगौरवम्माभूदित्येवमर्थमारभ्यमाण इत्यर्थ इत्याह। नन्वेवमिर इत्संज्ञा वक्तव्येतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानावसरे गोः पादान्त इति सूत्रादन्तपदसम्बन्धेनेदिदन्तस्येति व्याख्याने नुम्विधायकसूत्रस्थन्धातुग्रहणस्याङ्गस्येत्यस्याङ्गसंज्ञायोग्यार्थकत्वं कल्पयित्वा उपदेशावस्थायामेव नुम्प्रवृत्तिः प्रयोजनम्। तेन कुण्डा हुण्डेत्यादौ गुरोश्च हल इति सूत्रेणाकारप्रत्ययः सिध्यतीत्येतादृशसिद्धान्ते तासन्ते भवितेत्यादौ नुम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तास एव वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तम्। एवं सति हन्ताराविल्यादौ टिलोपे हतेऽनिदितामिति नलोपः प्राप्नोति। सूत्रसत्त्वे त्वाभीयत्वेन टिलोपस्यासिद्धत्वेन नलोपाप्राप्तिरिति वाच्यम्। हनः सिजितिकित्त्वविधानेनाहतेत्यादौ नलोपसाधकेन विकरणोपधात्वमादाय नलोपाभावज्ञापनेनादोषात्। अत एवामंस्तेत्यत्र नलोपो न। न च लावस्थायामडागममाश्रित्य सूत्रंप्रत्याख्यानेऽकरोदित्यादावुप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वेऽटोऽनुदात्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्। अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात्। न च तथाप्यग्रहीष्टामित्यादावेकाचो ग्रहेर्विहितत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गे दीर्घे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याटोऽसिद्धत्वात्। सम्परिभ्याङ्करोताविति सूत्रे पञ्चमीनिर्देशेन सम्परिभ्याम्परत्वयोग्यस्य करोतेरित्यर्थकरणेन समस्कृतेत्यादौ नानुपपत्तिः। न चास्मिन्पक्षेऽवियन्नित्यत्राटमाश्रित्यैरनेकाच इति यणापत्तिः। सूत्रसत्त्वे त्वटोऽसिद्धत्वादियङिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। एरनेकाच इति योगं विभज्येणो यणित्यनुवर्त्त्य योगविभागस्येष्टार्थत्वेनाडागमसहितानेकाच एवेद्यण् तर्हि इण एवेति नियमेन सिद्धत्वात्। आडागमसाहित्यञ्चानेकाज्ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यत इति दिक्। विकरणस्य गुणार्थमिति। भवामि भविष्यामीत्यत्र मूलोक्तोदाहरणे तु विधिग्रहणाभावेऽप्यतो दीर्घो यञीतिसूत्रारम्भसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यतीति भावः। वव्रश्चेत्यसिद्धिरिति। उरदत्त्वस्य प्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौ परनिमित्तत्वाभावेनाचः परस्मिन्नित्यस्याप्राप्त्याऽत्वस्य सम्प्रसारणत्वाभावेन न सम्प्रसारणेतिसूत्रस्याप्राप्तेर्वकारस्य सम्प्रसारणापत्तेर्वव्रश्चेत्यस्यासिद्धिरित्यर्थः। दूषणान्तरमाह। किञ्चेति। प्रत्ययान्तस्याङ्गसंज्ञायां लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्य राजन्शब्दाद्विधानेन तच्छब्देन राजन्निल-

स्य ग्रहणे प्रत्ययो निमित्तमिति लुप्तप्रत्ययनिमित्तत्वं राजन्शब्दादेः सुबन्तस्यास्तीति निषेधापत्तिरिति भावः । देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ प्रत्यासत्त्या दोषवारणमशक्यमित्याह । अङ्गसंज्ञाया इति । इति षष्ठ्या इति । इत्यधिकृतघटकषष्ठ्या इत्यर्थः । अङ्गस्येति षष्ठ्या विपरिणामे गौरवात्पक्षान्तरमाह । अकारात्परेषामिति । ननु ब्राह्मणेत्यस्य न लुमतेत्यनेन निषेधादङ्गत्वन्दुर्लभमत आह । युवोरनाकावितीति । तत्र पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतम्पञ्चक्रोष्टृ इत्युक्तम् । अङ्गस्य क्रोष्टुस्तुज्वदङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन । न लुमतेतिनिषेधस्तु न । लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गसंज्ञाविशिष्टोद्देश्यककार्यान्तरे प्रतिषेधो न तु तस्यामपीति भावः । नन्वर्थवत्परिभाषया प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया वा वारणम्भविष्यतीत्यत आह । अर्थवदिति । किञ्च भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यत्र साधकाभावः । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमितिपरिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वे नान्यत्रानाश्रयणात् । प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति नियमासिद्धौ भिस्साशब्दावयवानर्थकस्यापि ग्रहणसम्भावनयाऽर्थवत्परिभाषाया अप्यप्रवृत्तिरिति भावः । व्याख्यानादिति । न धातुलोप आर्द्धधातुक इत्यत्र सप्तम्येकवचने यादेशादर्शनमूलकादित्यर्थः । यत्रे विधिरिति । कर्मणि क्विप्रत्ययः । तद्विघातस्येत्यत्र कर्मण्यण् । असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषायामन्तरङ्ग इति सप्तम्यन्तस्यान्यसाकाङ्क्षतया बुद्धिस्थे सतीत्यध्याहारोऽपि सम्भवतीत्याशयेन शङ्कते । न चेति । प्रकृतिप्रत्ययोभयस्य यादेशे दीर्घे च यद्यप्यपेक्षा तथापि प्रत्ययविशेषणस्य यञादित्वस्य तादृशसमुदायबहिर्भूतस्य दीर्घेऽपेक्षासत्त्वाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः । तद्विघातस्य जायमानत्वेनेति । एतेनोपजीव्यविरोधोऽप्यस्त्येवेति सूचितम् । अस्याम्परिभाषायामन्तरङ्ग इत्यस्य कर्तव्य इत्यनेनैवाकाङ्क्षायाः पूरणस्य भाष्यादिसर्वग्रन्थसम्मतत्वादित्याशयेनाह । किञ्चेति । तत्र कृते । अन्तरङ्गे कृते । तदप्रवृत्ताविति । सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तावित्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिभाष्येति । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्येति भाष्यस्येत्यर्थः । असिद्धत्वमपि कथमिति बहिरङ्गाऽसिद्धत्वस्य शास्त्रज्ञाप्यत्वात् । अत एव पुग्घ्रस्वत्वस्य अदीदपदिति भाष्यसङ्गतिः । यदि भवदुक्तरीत्यातिदेशिकसन्निपाताभावः सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ हेतुर्भवेत्तदा प्रकृतेऽपि पुक्शास्त्रस्यान्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वत्वस्य तु

बहिरङ्गत्वात्परिभाषाया अप्रवृत्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । यत्तु सन्निपातः संश्लेषः उपात्तयोर्यादृशो यत्कार्यस्य निमित्तं तत्कार्यन्तादृशसंश्लेषविघातकप्रत्ययनिमित्तम् । यथा घेर्ङितीति सूत्रे उपात्तयोर्घिङितोः संश्लेषो गुणस्य निमित्तन्तस्मिन्कृते सति स गुणोऽव्ययसंज्ञाद्वारा लुकप्रत्ययनिमित्तम् । ङेर्यं इत्येतत्सूत्रे तूभयोरनुपादानान्नायं सन्निपातपरिभाषाविषय इति रामायेत्यत्र सुपि चेति दीर्घः सन्निपातपरिभाषाविरोधान्न प्रवर्त्तत इत्यसङ्गतमिति कश्चिदाह तन्मतन्दूषयितुमुपक्रमते । कार्यस्य निमित्तमित्यादिना । नाग्रह इति । कृन्मेजन्तइतिसूत्रभाष्ये कुम्भकारेभ्य इत्यत्रानयापरिभाषयाऽव्ययसंज्ञावारणपरभाष्यविरोध एवं सति स्यादिति भावः । अत्रैवार्थे भाष्यान्तरसम्वादमाह । अत एवेति । तादृशनियमाभावादेवेत्यर्थः । ननु सुपि चेति दीर्घापेक्षयाऽकृदित्यस्य परत्वात्तेनैव दीर्घो वक्तुं योग्य इत्यत आह । विरोधाभावादिति । एककार्यसाधकत्वेन विरोधाभावादिति भावः । पर्युदासन्यायेनाह । अकृदितीति । अन्य इति । मुख्या इत्यर्थः । अतएवोरुया धृष्णुयेत्यादौ न दीर्घः सुपां सुलुगिति सूत्रेण तृतीयैकवचनस्य यादेशः । झल्ग्रहणाभावेऽपि रामाणामित्यादिसिद्धये आह । उतो वृद्धीति । झल्ग्रहणमेत्वविषये विलक्षणार्थज्ञापकमाह । झल्ग्रहणमिति । एतेन । एत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारेण । रामस्येति । अत्रस्यादेशेऽदन्तसन्निपातस्योपजीव्यत्वेन सन्निपातपरिभाषयैवैत्वव्यावृत्तौ बहुवचनग्रहणस्यात्रातिव्याप्तिवारकत्वसूचनमसङ्गतं स्यात् । क्वचित्तु रामः रामस्येति पाठः । तत्र राम इत्यत्र न बहुवचनग्रहणप्रयोजनम् । प्रत्यय इत्यादिनिर्देशैः क्वचित्त्रिपाद्यामसिद्धत्वन्नेति कल्प्यते । अन्यथा रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रेफान्ते पदत्वाभावाद्विसर्गो न स्यात् । एवं च राम स् इत्यवस्थायामेत्वरुत्वयोः प्राप्तौ परत्वाद्रुत्वे सकृद्गतिन्यायेनैत्वव्यावृत्तिः स्यादित्यरुचेराह । रामस्येति । यत्र सन्निपातपरिभाषयाऽतिप्रसङ्गवारणन्न भवति तादृशम्प्रत्युदाहरणमाह । रामाभ्यामित्यपीति । मात्रालाघवानुरोधाद्यत्केनचिदुक्तन्तद्दूषयति । बहुवचन इति । ज्ञानयोरिति । ज्ञानशब्दस्य ओसि परे इगागमे कृते आद्गुण इति गुणस्येकोऽचीति नुमश्च प्राप्तौ वार्णादाङ्गस्य कार्यस्य बलवत्त्वाद्गुणात्पूर्वन्नुमि सति रूपासिद्धिः । न च बहुवचने झलीडिति न्यासोऽस्तु ।

एवञ्च ज्ञानयोरित्यत्र न नुमः प्राप्तिः विभक्तौ यदङ्गन्तस्येगन्तत्वाभावादिति
वाच्यम्। बहुवचने झलीति सप्तम्या अचारितार्थ्येन झलादौ बहुवचने सुप्यत
इडित्यर्थापत्तावनिष्टापत्तेः। यदि च यत्तदेतेभ्य इतिनिर्देशेन सप्तमीनिर्दिष्टप-
दानां षष्ठ्यन्तत्वमत इत्यस्य च षष्ठ्यन्तस्य पञ्चम्यन्तत्वकल्पनं सप्तमीनिर्देशश्च
यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तिसम्पादकत्वेन चरितार्थ इत्युच्यते तदाऽधिकं
ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव । किञ्चेदम्शब्दाद् भ्यसि त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृते
हलि लोपस्येडागमस्य च प्राप्तौ नित्यत्वादिट् स्यादेवञ्च हलादिपरत्वाभावा-
ल्लोपानापत्तिः । लोपविधानन्तु द्विवचने चरितार्थमिति दिक् । इति शेष
इति। यत्त्वेवं शेषपूरणेन प्रकृतग्रन्थसङ्गमनेऽपि रत्नमुडित्यादावान्तरतम्यात्ष-
कारस्य चर्त्वेन षकार एव प्राप्नोति। न टकारोऽल्पप्राणतया प्रयत्नभेदादतस्त-
दादिशब्दे दकारस्य स्थानेऽकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवदिति न्यायेन फला-
भावेन जश्त्वाप्रवृत्तौ तत्र चर्त्वस्य चारितार्थ्यादपवादत्वमेव नेति रामादित्या-
दावुभयोः प्राप्तावसिद्धत्वाच्चर्त्वात्प्राग् जश्त्वमिति । तन्न फलाभावेऽपि पर्जन्य-
वल्लक्षणन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेर्बहुषु दृष्टत्वाद्येन नाप्राप्तिन्यायेन चर्त्वस्य जश्त्वाप-
वादतयाऽसिद्धत्वस्याप्राप्तेः । रत्नमुडित्यस्य सिद्धिस्तु जक्षित्यादयः षडिति
न्यासेन षकारस्य स्थाने जश्त्वात्पूर्वञ्चर्त्वशास्त्राप्रवृत्तिकल्पनमिति भविष्यति।
चर्त्वे नरन्द्वित्वमिति। यत्तु द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति वार्त्तिकाद्व-
र्णद्वित्वे एतदप्रवृत्तिरिति। तन्न। वाक्क् वागिति भाष्योदाहरणेन वर्णद्वित्वेऽपि
तत्प्रवृत्तेः स्वीकारात्। द्वित्वे परसवर्णत्वमिति वार्तिकन्तु पूर्वत्रासिद्धीयमिति
वचनस्यैवावयुत्यानुवाद इति बोध्यम्। मूले सस्य द्वित्वेति। अनचि चेत्यनेन
वैकल्पिकद्वित्व इत्यर्थः। अत्र सकारस्य स्थाने खरि चेत्यनेन स्थानतः प्रयत्नतश्च
तुल्यस्तकारः प्राप्नोतीति भ्रान्तस्य शङ्कायामाह। आन्तरतम्यादिति। स्थानेऽ-
न्तरतम इति सूत्रे तमब्ग्रहणेन सदृशेनैवादेशेन भाव्यमित्युभाभ्यामन्तरतमः
सकार एव स्यात्। तदेतदुपपादयति। अन्यथेति। अन्यथा । उभाभ्यामान्त-
रतम्यानाश्रयणे। इदम्। सस्यार्धधातुक इत्येतत् । ननु सस्यार्धधातुक इति-
न्यासारम्भे वत्स्यतीत्यादौ चयो द्वितीया इत्यनेन पक्षे थकारो भवति । खरि

चेति सूत्रेण तकारे त्वस्याऽसिद्धत्वाद्द्वितीयादेशाप्राप्त्या थकारघटितरूपासिद्धि-
रिति कथमियमाशङ्का।यत्तु तत्र स्यार्द्धधातुकसंज्ञकस्य शब्दापेक्षत्वन्द्वितीयादेशस्य
तु सकारमात्रापेक्षत्वमित्यन्तरङ्गत्वाद्द्वितीयादेशे कर्त्तव्ये सः स्यार्द्धधातुकइत्य-
स्यापि बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वादत्र द्वितीयादेशो न भवत्येवेति। तन्न।
अवात्सीदित्यत्र शास्त्रद्वयस्यापि समाननिमित्तकत्वात् । आर्द्धधातुकसंज्ञाया
अधिकाया अपेक्षणात्तत्त्वस्य बहिरङ्गमिति तु न वाच्यम् । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वा-
नाश्रयणात्। त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाभावस्यान्यत्रोपपादितत्वाच्चे-
ति चेन्न। अस्य ग्रन्थस्य प्राचीनमताभिप्रायकत्वात्तन्मते संज्ञाकृतान्तरङ्गबहि-
रङ्गभावस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः स्वीकारात्। न मु ने इति सूत्रे नेति योगविभा-
गेन क्वचिदसिद्धत्वं नेत्यर्थकल्पनेन खरि चेत्यनेन तकारादेशेऽप्यसिद्धत्वन्न भवि-
ष्यतीति कल्पनायाः सम्भवाच्चेति। षष्ठ्या विपरिणम्यत इति। नद्याप इति प-
ञ्चम्यन्तस्य सत्त्वात्। आमीति सप्तमी तु त्रेस्त्रय इत्यत्रं चरितार्था। साधकस-
म्पत्त्याह। नामीति लिङ्गोदिति। स्पष्टश्चाय इति। तत्र हि बहव आम्शब्दाः
पठ्यन्ते। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। ङस् ओस् आम् । किमेत्तिङित्यत्र।
ङेराम् नद्यामित्यत्र। कस्येदं ग्रहणम्। षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम्। कास्प्रत्यये-
तिसूत्रपठितस्य तु सानुबन्धकत्वान्न ग्रहणम्। स चानुबन्ध इत्संज्ञापरित्राणार्थः
कर्तव्यः। अस्ति चेत्संज्ञायाः फलमन्त्यादचः परो यथा स्यादिति। प्रत्ययान्ता-
दयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः मिदचोऽन्त्यात्परत्वेन प्रत्ययपरत्वेन वा ।
यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेरिति। अत्राप्यास्कासोराम्वचनं ज्ञापकमायम-
न्त्यात्परो भवतीति। किमिदितिसूत्रविहितस्यापि न ग्रहणम्। सानुबन्धकत्वा-
त्। ङेरामो निरनुबन्धकत्वेऽपि तत्र याट्स्याडाड्भिः परत्वाद्बाधे सकृद्गतिन्या-
यात्पुनस्तदप्रवृत्तेः षष्ठीबहुवचनस्यैव ग्रहणमित्युक्तम् । दण्डिसम्मतमर्थं ख-
ण्डयति। यत्विति। हूहूशब्दादिभ्योऽतिप्रसङ्गं वारयति । नद्याप इतीति।
लिहान्दुहामित्यादावतिप्रसङ्गं वारयति। हलन्ताच्चेदिति। विपरीतनियमा-
पत्त्या तद्दूषयति। नद्याप इति। एवं सति हाहाहूहूशब्देऽतिप्रसङ्गः स्यादेव।
ङसेऽपीति। मत्यतिमालादौ। ननु नैकमित्यसङ्गतम् । तिसृणामित्यत्र चा-
रितार्थ्यादत आह। तिसृणामितीति। अन्यत्रापि चारितार्थ्यं वारयति। चत-

स्रुणामिति। गौणेऽप्रवृत्तौ भाष्यविरोधमप्याह। नैकमिति। अस्य गौणेऽप्रवृत्ति-साधकमुपायान्तरङ्खण्डयति। समाहारेत्यादि। अस्थिदधीति सूत्रे तिसृभ्य इत्यत्र च बहुवचननिर्द्देशेऽपि गौणे प्रवृत्तेः प्रामाणिकतया व्यभिचारादित्यर्थः। गौणेऽप्रवृत्तिर्भाष्यान्तरसम्वादेन परिणोक्तेति यत्तद्दूषयितुमुपक्रमते। न चेति। पञ्चम्येति। पञ्चम्यन्तेनेत्यर्थः। स्वकल्पितेर्थे भाष्यान्तरमपि साधकमाह। षड्भ्य इत्यत्रापीति। न दोष इति। अस्य विहितविशेषणत्वेऽपीत्यादिः। ननु ष्णान्तेति सूत्रेऽनुवर्तमानसङ्ख्यापदेन लोके गणनायाम्प्रसिद्धानामेव ग्रहणेन षट्प्रधानत्वेऽपि कथं लुगित्यत आह। ष्णान्तेत्यत्रेति। प्रकृतेऽपीति। षट्चतुर्भ्यं इत्यत्रापि। उक्तभाष्येति। न ह्येकमितिभाष्येत्यर्थः। अङ्गस्येत्यस्यैवमन्वयोऽन्यत्र भाष्ये दृष्ट इत्याह। अतो भिस इति। अत एव। विहितविशेषणानाश्रयणादेव। सर्वादिसूत्रस्थभाष्यं योजयति। यद्यपीति। एकदेशिन इति। विरुद्धविभक्तित्वेऽप्यन्वयस्योपपादित्वादिति भावः। अनयोरेवेति। एवञ्च तद्भाष्यबलेन षट्चतुर्भ्यं इत्यस्यान्यथा व्याख्यानमनुचितमिति भावः। कैयटोक्तिं खण्डयति। षड्भ्य इत्यादि। आमीति न्यासे कृते दीर्घे यदि भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय नुट् तदा पदान्दतामित्यत्रापि नुट् प्राप्नोतीति शङ्कां हरदत्तीयां निराकरोति। न चेति। मात्राकालिकत्वांश इति। नुड्विधायकसूत्रस्थह्रस्वग्रहणस्यैतावन्मात्रेणोपपत्तेः। तेन। उत्तरार्थत्वेन। तत्फलमाह। चर्मणामिति। अत्र णत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तत्वाद्दीर्घप्राप्तिः। दिगिति। दिगर्थस्तु ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद् भूतपूर्वह्रस्वान्तान्नुडिति स्वीकारे पदां दतामित्यादावतिप्रसङ्गशङ्का पदादीनामादेशत्वपक्षे। यदा तु पदादीनां प्रकृत्यन्तरत्वपक्षस्तदा पदान्दतामित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कैव न। किञ्चादेशत्वपक्षेऽपि शस्प्रभृतिष्वित्यस्य विषयसप्तमीत्वेन हलन्तादेवाम्विधानेनामुत्पत्तिकालिकह्रस्वान्तान्नुडित्यर्थो ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्कल्प्यते तावतापि पदामित्यादावतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्य एवेति। ननु सुपि चेति दीर्घे कर्त्तव्ये यथा सन्निपातपरिभाषा प्रवर्त्तते तथा नामीति दीर्घविधावपि सा कुतो न प्रवर्त्तते इतिशङ्कायामाह। सर्वत्रेति। सुपि चेति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिस्तु अन्नलोप इति सूत्रे भाष्ये ध्वनिता। तत्र हि अमः शकारविशिष्टस्य ग्रहणाभावे नान्नलोप इति न्यासे यञ्जानां

यत्नानामित्यत्रापि नलोपः प्राप्नोतीतिदूषणेऽभिहिते दीर्घे जाते नास्ति लोपप्राप्तिरिति पूर्वपक्षिणा शङ्किते परत्वाद्दीर्घम्बाधित्वा नलोपः प्राप्नोतीति सिद्धान्तिनोक्तम्। अत्र परत्वादिति कथनेन नामीति सूत्रस्य प्रवृत्तिरभिहिता। न तु सुपि चेत्यस्य। नलोपशास्त्रापेक्षया सुपि चेति शास्त्रस्यैव परत्वात्। न च सुपि चेति दीर्घस्तर्हि परत्वान्नलोपात्प्राक् स्यादिति वाच्यम्। तस्य सन्निपातपरिभाषयाऽप्रवृत्तेः। नामीति दीर्घे तु आरम्भसामर्थ्यात्परिभाषाबाध इति भावः। यद्यपि सुपि चेति दीर्घेऽपि कष्टाय क्रमण इति निर्देशात्सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति प्रागभिहितन्तथापि नामि परे सुपि चेति दीर्घे कर्तव्ये तदप्रवृत्तौ मानाभावः। अत एव सन्निपातपरिभाषाया दोषनिरूपणावसरे यादेशः सुपि चेति दीर्घत्वस्यैत्येवाभिहितम्। यदि तु कष्टायेति निर्देशेन सामान्यतो दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिङ्कल्पयित्वा सुपि चेति दीर्घ इत्यैव वक्तुमुचितमित्युच्यते तदाप्याह। कृतांकृतेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वमुपपादयितुमाह। न चेत्यादि। आयादय इतिसूत्रभाष्य इति। तत्र ह्यविशेषेण यादिविधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति न्यासपक्षे स्यादिबलीयस्त्वं विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वादिति वार्तिककृतोक्तम् तत्खण्डनाय वार्तिकत्व वा स्यादिविधानस्यानवकाशत्वादित्यादिग्रन्थः। एतेन गोपायेत्यत्र चारितार्थ्यादनवकाशा इत्यसङ्गतमित्यपास्तम्। अप्राप्त्येति। षट्चिचतुर्भ्यो हलादिरिति सरप्रयोजकषट्त्वं स्थानिवत्त्वे नास्तीति भावः। कतिनामीति न्यासे लाघवमप्याह। एवञ्चेति। नुटीति तु नोक्तमिति। मात्रालाघवसत्त्वेऽपि बहूनामर्थानाङ्कल्पत्वेन ज्ञानगौरवापत्तेः। नुट्यजन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थेऽनश्व इत्यादौ दीर्घापत्तेः। न च नुटि यदङ्गन्तस्य दीर्घ इत्यर्थे नायन्दोषः। नुटि परे यत्किञ्चिन्निमित्तकाङ्गस्य ग्रहणे तत्रैवातिव्याप्तेः। अङ्गसंज्ञाप्रयोजके नुटीति तु वक्तुमशक्यम्। नुण्मात्रस्याङ्गसंज्ञाप्रयोजकत्वासम्भवात्। नुटीत्यस्य नुड़ादौ लक्षणायान्तु लक्षणैव दोषः। एवं सन्नच्युत इत्यत्र ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रेण नुटि नोपधाया इति दीर्घापत्तिः। सन्निपातपरिभाषया संयोगान्तलोपस्यासिद्धतया वा तद्वारणकल्पनेऽपि ज्ञानगौरवं स्फुटम्। किञ्चाक्षण्वन्त इत्यत्र छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनड्यन्नन्तात्परस्य मतुपो नुडित्यर्थकेनानो नुडिति सूत्रेण नुटि कृते दीर्घापत्तिः। यदि तु नोप-

धाया इति दीर्घे कर्तव्येऽनो नुडित्यस्यासिद्धत्वम्पूर्वत्रासिद्धत्वादिति कल्प्यते तदाऽसिद्धत्वकल्पनैव दोषः । यदि त्वनश्च इत्यादौ दीर्घापत्तिवारणाय तस्य नुगवीति न्यासेन लुप्तनकारस्य नञो नुगागमः क्रियते तदा नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्राप्नोति । नुग्विधानसामर्थ्याल्लोपाभावकल्पने तु कल्पनागौरवं स्फुटमेव । ष इत्येव सिद्ध इति । लाघवार्थमित्यादिः । नन्विणः षीध्वमिति सूत्रे ढग्रहणमस्त्वित्यत आह । रषाभ्यामित्यत्रेति । एवञ्चेति । पदद्वयस्याधिकारत्वे चेत्यर्थः । इण्कोरित्यत्र समाहारद्वन्द्वः । सौत्रम्पुंस्त्वम् । स्त्रिच्चित्याद्यर्थमिति आदिना गवाङ्क्ष्वित्यस्य सङ्ग्रहः । तदवयवपर इति । लक्षणया प्रत्ययावयवपर इत्यर्थः । व्याख्यानादिति । आत्मनेपदेष्वित्यादिनिर्देशमूलकात् । तत्र लिङ्गमप्याह । सातेरिति । बाह्याभ्यन्तरयोर्द्वयोरप्यान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वं सवर्णसंज्ञायान्त्वाभ्यन्तरप्रयत्नस्यैव तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र प्रशब्दबलादुपयोग इत्याशयेनाह । विवृतत्वरूपेत्यादि । ननु टाङसीतिसूत्रे सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव षत्ववारणम्भविष्यतीत्यत आह। टाङसीति सूत्र इति । तेन । तादृशबहुव्रीहिणा । तत्र वैयर्थ्यात्सामर्थ्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेनाह । तत्र वैयर्थ्यादिति । निपातनस्य बाधकत्वाल्लोकेऽपि तथैव प्रयोग इति बोध्यम् । तदेतदुपपादयति । नाप्राप्त इति । शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः स्त्वेव गमक इत्याशयेन ज्ञापकमाह । मूले द्वन्द्वे चेतीति । तदेतदुपपादयति । प्रथमार्थ इति । एवञ्च द्वन्द्वात्मकसमुदाये सर्वनामसंज्ञाप्राप्तिस्तदन्तविधिं विना नेति ज्ञापकत्वन्निषेधस्य । तदन्तविधौ शङ्कते । नन्विति । विरुद्धा तेति । सत्यपि विहितविशेषणेऽतिसर्वशब्दे संज्ञाप्राप्तिरस्त्येवेति भावः । इत एव वारुचेरिति । क्वतेऽप्युपसर्जनप्रतिषेधेऽतिसर्वशब्दे दोषतादवस्थ्यमत प्रतिषेधो न युक्त इत्यरुचेरित्यर्थः । पक्षान्तरेति । अथ वा महतीयं संज्ञेति पक्षान्तराश्रयणरूपेत्यर्थः । ननु वार्तिकस्य स्त्र्युक्तत्वेन प्रामाणिकत्वात्तत्रारुचिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य समाधत्ते। न चेत्यादिना । वृद्धिसंज्ञासूत्र इति।अस्य इति भाष्योक्तेरित्यत्रान्वयः। तत्र हि-आचार्याचारात्संज्ञासंज्ञिसन्देहं व्यवस्थाप्य सूत्रकारं प्रति प्रकृतसूत्रस्यागमकत्वमाशङ्क्य सूत्रकारीयपुनःपुनर्वृद्धिशब्दोच्चारणरूपाचार्याचारेण गमकत्वसाधनमयुक्तमित्याशयेनानन्तरमनाकृतिलिङ्गेन वा संज्ञासंज्ञिसन्देहः

साधितः। तदसिद्धिरिति। अकजाद्यसिद्धिः। एतेनेति। सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थकरणेन। उत्तरार्थमिति। सर्वे इत्यत्र तु ह्रस्वादेशेऽपि गुणेन सिद्धेः। आवृत्ताविति। अङ्गस्येत्यस्यावृत्तावित्यर्थः। तेन। विहितत्वांशनिवेशेन। इत्यत्रेति। उभयत्र समुदायस्य प्रथमार्थसप्तम्यन्तपदघटितेन तृतीयासमासे द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वनामसंज्ञानिषेधात्। अत एव। सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थकरणादेव। अन्यथाऽनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञाभावपक्षेऽप्यवयवस्य सर्वनामतया ततः परत्वाच्छीभावस्य दुर्वारतया विकल्पविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः। नन्वङ्गस्यावृत्त्यभावेऽपि सर्वनाम्नोऽदन्तांद्विहितस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः कुतो नेत्यत आह। अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येति। अदन्ताद्विहितस्येत्यर्थेऽदन्तत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वं स्यादेवं सति तद्धर्मावच्छिन्नस्य विधानकाले सिद्धिं विना न सुट्प्राप्तिरिति भावः। यदि त्वतः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यायते तदा तु नानुपपत्तिरित्यवधेयम्। ननु विभक्तिविषये विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवात्त्वञ्चविष्यतीति नोयन्दोष इत्यत आह। अत्त्वविधाविति। प्रत्ययादित्वज्ञानाभावादिति॥ समुदायादेशे हि स्थानिवद्भावेन समुदायस्य प्रत्ययत्वज्ञानन्ततः प्रत्ययादित्वज्ञाने सति लशक्वित्यस्य प्राप्तिस्ततोऽनुबन्धत्वज्ञानमिति भावः सिद्धान्तार्थमाह। परे त्विति। अत एव। अनुबन्धपदस्येत्संज्ञार्थकत्वादेव। अन्यथा। अनुबन्धपदस्य वाचकतासम्बन्धेनेत्पदविशिष्टार्थकत्वे। विकल्पो दुर्वार इति विधानकाले नानुबन्धकृतमसारूप्यमितिवचनस्याप्रवृत्तौ वासरूपसूत्रप्रवृत्त्येति भावः। वासरूपवचनन्तु स्त्रस्वशक्तोरिन्नित्येतद्विषयेऽणव्यावर्त्तकत्वेन चरितार्थमिति बोध्यम्। न च हलन्त्यमिति सूत्रेण व्यवसितान्त्यस्येत्संज्ञाविधानाद्वाक्यार्थज्ञाने सति प्रत्ययत्वेन परिच्छिन्नाद्यान्त्ययोः ककारणकारयोरित्त्वज्ञाने नानुबन्धेत्यस्य प्रवृत्तिरिति विकल्पो दुर्वार इति वाच्यम्। प्रत्ययइत्यनेनैकवाक्यतासत्त्वात्तत्सूत्रजन्यशाब्दबोधरूपे प्रत्ययत्वेन ज्ञाने तत्संज्ञायाः प्राप्तिसम्भवात्। जातनिवृत्त्ययोगादिति। कविषये जातस्याणो निवृत्त्ययोगादित्यर्थः। तज्ज्ञान इति। अनुबन्धत्वज्ञान इत्यर्थः। तन्निवृत्तिः। अणो निवृत्तिरित्यर्थः। अत्रापि। जसः शीत्यत्रापि। तत्त्वज्ञाने। प्रत्ययत्वज्ञाने। निवृत्त्यापत्तिरिति। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रवृत्त्या सर्वादेशत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिरित्य-

र्थः। ध्वनितञ्चेदमिति। तत्र लुटः प्रथमस्येति सूत्रभाष्ये डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम्। डाविकारः शित्कर्त्तव्यः। किम्प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थम्। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येतेत्युक्तम्। अत्र कैयटः। डाविकार इति। डादेश इत्यर्थः। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश्शित्कार्य्य इत्याह। तदग्रे भाष्ये सिद्धमलोन्त्यविकारात्। सिद्धमेतत्। कथमलोन्त्यविकारात्। अस्त्वयमलोन्त्यस्य। का रूपसिद्धिः कर्त्ता। डिति टेर्लोपाल्लोपः। डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति। अभत्वान्न प्राप्नोति। डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति इत्युक्तम्। डितीति। आकारे डिति परतः टिसंज्ञकस्य लोपो डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीति। एतद्भाष्येऽन्त्यादेशत्वमभ्युपेत्य टिलोपेन समाहितम्। पूर्वपक्षिणा च डादेशस्य शित्त्वङ्कर्त्तव्यमित्युक्तमेतेन ध्वनितम्। यद्यनुबन्धपदस्यानुबन्धत्वयोग्ये लक्षणा न स्यात्तदा आदेशप्रवृत्तिकालेप्युच्चरितत्वानुबन्धत्वाभावेन नानुबन्धेत्यस्याप्राप्त्याऽनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वे सिद्धे पूर्वपक्षसमाधानयोर्निर्द्दलत्वापत्तिरिति। ततोऽग्रे भाष्ये अनित्त्वाद्वा। अथ वाऽनित्त्वादेतत्सिद्धम्। अनित्त्वञ्चालोन्त्यस्यायम्भवन्न प्रत्ययः स्यादित्यादिनोपपादितम्। आनुपूर्व्या। इदम्भाष्यमनुबन्धपदस्य लक्षणाया अभावे नानुबन्धेतिवचनस्याप्रवृत्तिस्वीकारेप्यानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वम्भविष्यतीत्यभिप्रायेण। ततः प्रश्लिष्टनिर्द्देशाद्वा। अथ वा प्रश्लिष्टनिर्द्देशोयम्। डा आ डा इत्युक्तम्भाष्ये। एतेनाकारस्य प्रश्लेषाभावे डकारस्यानुबन्धत्वयोग्यत्वान्नानुबन्धेत्यस्य प्रवृत्त्या सर्वादेशत्वन्दुर्लभं स्यादित्युक्तप्रायम्। यत्तु मध्यपठितस्यानित्त्वादित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वम्पूर्वोत्तरयोस्त्वेकदेश्युक्तित्वमिति कल्पनन्तत्प्राचीनमत एव अद्धाजाड्येनेति दिक्॥ ननु तृतीयासमास इत्यनेनापि समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधादवयवस्य सर्वनामत्वान्मासपूर्वायेत्यत्रस्मैभावो दुर्वार इत्यत आह। सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थ इति। विभक्तित्वयोग्येति। विभक्तित्वव्यवहारविषयत्वयोग्ये इत्यर्थः। सौत्रं विभक्तिपदन्तत्र लाक्षणिकमिति भावः। अत्र साधकमाह। अत एवेति। विभक्तिपदस्य तादृशार्थलाक्षणिकत्वादेव। तुग्रहणञ्चरितार्थमिति। सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारस्येत्संज्ञाव्यावर्तकत्वेनैव तुग्रहणञ्चरितार्थं स्यात्तच्च लक्षणां विना न संभ-

वतीति भावः। न च प्राग्दिशीये चारितार्थ्यम्। तेष्वप्रवृत्तेरिष्टत्वात्। यत्तु उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गम्बाधत इति न्यायेन स्मिन्नादेशप्रतिपत्तिकाले-प्राप्तं त्वं चाया वारणे सिद्धे विभक्तिपदस्य लक्षणाकल्पनमनुचितमिति। तन्न। उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यताया एव विकल्पवारणाय सम्प्रदायसिद्धतया हलन्त्यमितिसूत्रघटकहल्पदस्य विभक्तिस्थतवर्गादिभिन्नहल्त्वावच्छिन्नबोधकत्वं वाच्यमेवञ्च स्मिन्नादेशस्य प्रवृत्तिसमये विभक्तित्वज्ञानाभावादित्त्वस्यानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति लक्षणाया भवतापि वाच्यतया न्यायानुपयोगात्। तेन। परिगणनेन। अन्यथाऽन्वर्थसंज्ञया कृत्स्नादिशब्दानामपि स्यादिति भावः॥ समुदाये शक्ताविति। यथा सर्वोयं धान्यराशिश्चैत्रस्येत्यादौ। यदा तद्राश्यवयवा वक्तृबुद्धिस्थास्तदा तदभिप्रायेणायं प्रयोगः। मैत्रीयगोधूमराशेरपि यदा कदा चिच्चैत्रीयबुद्धिस्थावयवारब्धत्वेपि सम्प्रति मैत्रसम्बन्धित्वविवक्षायां सर्वोयं राशिर्मैत्रस्येति प्रयोगो न तु तदा चैत्रस्येत्यतो बुद्धिस्थत्वं विशेषणम्। तादृशसमुदायद्वयादीति। बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदायद्वयविवक्षायां द्विवचनम्। तादृशसमुदायत्रयादिविवक्षायां बहुवचनम्। नन्वेवं सर्वोऽप्यात्मा नित्य इतिप्रयोगानुपपत्तिः। अद्वैतसिद्धान्तेऽन्तःकरणरूपाधिभेदादात्मनाम्भेदेऽपि बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदायरूपत्वानुपपादनात्। एवमात्मनां सर्वेषामेकत्वमित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। न चात्राशेषत्वावच्छिन्नः सर्वशब्दार्थः। अशेषत्वञ्च विधेयशून्यावृत्युद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वम्। प्रकृते विधेयस्य नित्यस्य यस्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नाभावस्तद्वाननित्यः प्रपञ्चस्तन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववदात्मत्ववत्त्वमात्मनि प्रतीयत इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सर्वे घटाः प्रमेयत्ववन्त इत्यत्रागत्यापत्तेः। विधेयस्य विधेयतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। किञ्च सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ शब्दाद् घटत्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन रूपाभाववद्वृत्तिघटत्वावच्छिन्नस्य विधेयांशेऽधिकावगाहित्वेन शाब्दबोधसम्भवेऽपि वारद्वयं घटत्वविषयत्वावगाह्यनुभवस्य सार्वजनीनस्याभावादनुपपत्तिः। न चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयवत्त्वमेव सर्वशब्दार्थः। तदवच्छिन्ने तस्य विधेयतया भानानुपगमात्। न च सर्वशब्दार्थो व्याप-

कत्वमेव तस्य विधेयेऽन्वयान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयानुपगमात् । नाप्यभेदेन विधेयात्वपी व्यापकः सर्वपदार्थः। एवं सति विधेयबोधकपदसामानाधिकरण्येन सर्वशब्दस्य तल्लिङ्गत्वापत्त्या सर्वे वेदाः प्रमाणमित्यत्रान्वयिप्रमाणशब्दवत्सर्वशब्देन नपुंसकत्वापत्तिः। एवमेकवचनापत्तिश्चेति चेन्न। उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिको धर्मः सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तम्। स च धर्मः सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटनिष्ठयावत्त्वम् । तदवच्छिन्नस्य चोद्देश्येऽभेदेनान्वयोपगमान्न पूर्वोक्तानुपपत्तिः । यावत्त्वपर्याप्तावुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वञ्चोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । न च विधेयव्याप्यत्वञ्च विधेयतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविधेयाभाववदवृत्तित्वमेवञ्च सर्वे घटाः प्रमेयत्ववन्त इत्यादौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयत्वाभावाप्रसिद्ध्याऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वस्यैव व्याप्यत्वरूपत्वात् । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्च सर्वमतप्रसिद्ध एव॥ अयं सर्वशब्दार्थश्च यत्र सर्वशब्दस्योद्देश्यबोधकपदसामानाधिकरण्यन्तत्र । यत्र तु विधेयबोधकपदसामानाधिकरण्यन्तत्र तु विधेयतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वम्प्रवृत्तिनिमित्तम्। पृथिवी सर्वगन्धवतीत्यादौ यथा। पूर्वादिशब्दानां सर्वनामसंज्ञाया अष्टाध्यायीस्थसूत्रे ण जसाधारं यच्छीभावाख्यं कार्यन्तत्र सिद्धे गणसूत्रार्थमाह । व्यवस्थेति । ननु नित्यन्द्विवचनान्त इत्यनुपपन्नं यत्र टाप्तत्रोभस्य द्विवचनान्तत्वासम्भवादत आह। द्विवचनान्त एवेत्यर्थ इति। एतेन नित्यं द्विवचनान्त इत्यत्र नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इति सूचितम्। तेन सजातीयवचनान्तरस्यैव व्यवच्छेदो न तु टापः। अन्तोदात्तत्वस्यैवेति। चित इति सूत्रे सप्रकृतेरित्युक्तत्वात्। ननु प्रत्ययविधौ यदुद्देश्यतावच्छेदकन्तदवच्छिन्नस्यैव प्रकृतित्वमिति विशेषोऽस्त्येवेत्याशयेन शङ्कते। न चेति। प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वादिति। यदुद्देश्यत्वेनोपात्तन्तत्प्रकृतिरित्युच्यते तादृशञ्च प्रातिपदिकमेवेति भावः। न्यायात्। स्वार्थे परिपूर्णस्यैवेतराकाङ्क्षत्वमित्येवंरूपात्। वचनादिति। ओकारसकारभकारादाविति वक्ष्यमाणवचनादित्यर्थः। के तु नेति। कान्तस्य शब्दान्तरत्वात्। प्रत्ययान्तर-

त्वेन व्याख्यानादिति । प्रत्ययविधायकसूत्रेषु महाविभाषासम्बन्धस्य बहुशो दर्शनादित्यर्थं दृढीकर्तुमस्योपादानाम् । वृत्तिविषय इति । अयं भावः । उभयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकस्वारस्येनोभौ साभ्यासस्येति सौत्रप्रयोगेण च यत्र द्विवचनस्याश्रवणन्तत्रैवायचः साधुत्वन्तेन वृत्तिविषय इतिलब्धमिति । अत एव॥ सुबुत्पत्तेः पूर्वमस्योत्पत्तेरेव । त्रलाद्युत्पत्तिरिति । एतेन यस्य मते उभशब्दस्य न सर्वादौ पाठस्तन्मते त्रलादिघटितस्य दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः सङ्गच्छते। अयश्च। अयच्प्रत्ययश्च । ननु वृत्तिविषय इत्येतावन्मात्रोक्तावुभयोर्वास इत्यत्रायच् दुर्वार इत्यत आह । उभशब्दस्येति । ननूभशब्दस्य द्विवचनपरत्वाभावो वृत्तिविषये पूर्वमयच् यदि स्यात्तदाऽस्त्वेवेत्यत आह । उभयशब्दस्य वेति । यद्यत्रायच् स्यात्तदापि प्रकृते विभक्तेरलुकि कृते उभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यादेवेति पूर्वमप्ययच् न प्रवर्त्तत इति भावः । ननु द्विवचनपरत्वाभावेनेत्यसंगतम् । नित्यमिति सूत्रेण विधीयमानस्यायचोऽन्तरङ्गत्वात्समासतद्धिताद्युत्पत्तेः सुबुत्पत्तेश्च पूर्वमेवोत्पत्तिसम्भवात्तदा सर्वत्रैव द्विवचनपरत्वाभावोऽस्त्येवेत्यत आह । तत्परत्वविषयाभाव इति । भावप्रधाननिर्देशेन द्विवचनपरत्वविषयत्वाभाव इत्यर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिरिति यस्य शङ्का तन्मते उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठाभावेन ततस्तसिलादिविवक्षायाः कर्त्तुमशक्यत्वेन द्विवचनपरत्वविषयताया एव सर्वत्र सम्भवेन द्विवचनपरत्वविषयत्वाभावस्यासम्भवेन उभयत उभयत्रेति दृष्टान्तेन कप्रत्यये सत्ययच् स्यादित्यसङ्गतमिति वाच्यम् । द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनेतिव्याख्यानेनैव समाधानात् । एवञ्च तन्मते उभशब्दस्य पाठाभावेऽप्युभयशब्दस्य सर्वादौ पाठस्य सत्त्वाद्यद्यत्रायच् स्यात्तदा त्रतसिलादिः स्यात्ततश्च द्विवचनस्य लुक् स्यादेवं रीत्या द्विवचनपरत्वविषयत्वाभावसम्भावनासत्त्वान्नानुपपत्तिः । ननूभयो मणिरित्यत्र तयपः स्थानेऽयजादेशो यत्र तत्र स्वार्थिकः पुनरयच् स्यादत आह । उभयो मणिरित्यादाविति । रूपबाद्यन्त इति । उभरूपमित्यादौ,वृत्तिविषय इत्येतद्वाक्यविज्ञाप्यार्थस्य तत्राप्यक्षतत्वात् । अतादिना बहुभशब्दसङ्ग्रहः । ननु कुत्साद्यर्थविवक्षायामेव वृत्तिविषयता तत्रायचि कृते उभयशब्दस्य सर्वादौ पाठस्य सर्वमतसिद्धतयाऽकजेव स्यात्तथा सति द्विवचनपरत्वविषयतासत्त्वेन कथमयचः प्रसङ्ग इत्यत आह ।

अयच्यकच् त्विति । उपजीव्यत्वेनेति । यद्यत्र कप्रत्ययः स्यात्तदा द्विवचनपरत्वविषयत्वाभावमाश्रित्यायचः प्राप्तिरिति कप्रत्ययस्य भाविनी या उत्पत्तिः सा उपजीव्या यदि तु कप्रत्ययस्य बाधकोऽकच् प्रवृत्ते स्यात्तर्हि उपजीव्यविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । नन्वपवादविषये कथं बाध्यप्रवृत्तिरत आह । अपवादस्त्वन्यत्रेति । युष्मदस्मच्छब्दविषये । तस्येह पाठस्तूभकावित्यकजर्थ इतिमूलोक्तं सिद्धान्तमाह । अत्रेदञ्चिन्त्यमिति । नन्वकज्विधावेवोभशब्दपाठे संज्ञाभूतोभशब्दादप्यकच् स्यात्सर्वादौ पाठे तु सर्वनामसंज्ञायास्तत्राभावेन नाकच्प्राप्तिरिति विशेषोऽस्त्वेवेत्यत आह । अनभिव्यक्तेति । अत एव । सर्वनामसाहचर्यादेव । एतेन भिव्यक्तेति न्यायस्य पदकार्ये प्रवृत्तेः सिद्धान्तितत्वेन कथमत्र तत्सञ्चार इति निरस्तम् । तस्य न्यायस्य प्रवृत्तावेव निर्भरस्याभावात् । अथोभयशब्दविषये विशेषमाह । उभयोऽन्यत्रेतीति । तयप्समानार्थक इति । एतेन वक्ष्यमाणः प्रत्ययान्तरत्वपक्ष एव मुख्य इति सूचितम् । तदुपक्रमेण । स्वार्थिकोपक्रमेण । एतन्मूलकमेवेति । उक्तभाष्यमूलकमेवेत्यर्थः । प्रागुक्तभाष्येति । उदाहरणप्रदर्शनपरभाष्येत्यर्थः । यदि द्विवचनमपि स्यात्तदा तदन्तोदाहरणाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिः स्यादिति भावः । सिद्धान्तमाह । भाष्ये त्विति । उभयोन्यत्रेति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे यो द्विवचनशब्द उक्तः स न रूढिमस्यैव बोधकः किन्तु यौगिक इत्याशयेनाह । द्वित्वसंख्येति । अत एव । द्विवचनशब्दस्य यौगिकत्वादेव । पूर्वोक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह । तदुक्तमिति । भाष्यस्थग्रहणशब्दः करणल्युडन्त इत्याशयेनाह । ग्राहकेणेति । उभयत उभयत्रेति प्रयोगासङ्गतिम्परिहरन्नाह । त्रतसिलाविति । शक्तिप्रधानाविति । अपादानत्वाधिकरणत्वशक्तीत्यर्थः । इदं शक्तेर्विभक्त्यर्थत्वमेवेति मते । कारकस्य विभक्तिवाच्यत्वेऽपि संख्यायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानेन संख्याप्रकारकप्रकृत्यर्थविशेष्यकबोधो यद्यपि भवति । तथापि न विभक्तिवाच्यार्थे संख्यायाः प्रकारत्वमिति निरुक्तद्विवचनत्वाभावः स्पष्टः । उभयशब्दाद्बहुवचनोपपत्तये आह । अवयवद्वयेति । अत एव अर्थस्योभयत्र निमित्तत्वादेव । न विकल्प इति । अर्थाभावादित्यादिः । स्वसिद्धान्तरीत्याह । अर्थकृतेति । अर्वाचाम् । प्रक्रियाकारादीनाम् । अभावबोधकतयेति । इदन्निषेधास्येति वचनप्रवृत्तौ नियामकम् । यदुक्तमन्तरङ्गत्वादिति तत्खण्ड-

यति। किञ्चेति। अत एव प्रातिपदिकसंज्ञासमकालं सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तिस्वीकारादेव। ननु प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव चेत्सर्वनामसंज्ञा तदा पूर्वपरेत्याद्यष्टाध्यायीस्थसूत्रवैयर्थ्यमत आह। पूर्वपरेत्यादीति॥ ज्ञापकसिद्धपरिभाषाया अपि न प्रवृत्तिरित्याह। असिद्धमिति। अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादनात्। एतादृशार्थे साधकमाह। बहुश इति। पचावेदमित्यादौ। तदुत्तरमिति। नित्यसंज्ञोत्तरमित्यर्थः। एतत्प्रवृत्त्येति। प्रथमचरमेत्यस्य प्रवृत्त्येत्यर्थः। ननु जसीति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वात्पूर्वं विकल्पप्राप्तिः स्यादत आह। जसीति विषयेति। तदुत्तरमेव तद्विषयात्। प्रातिपदिकसंज्ञोत्तरमेव जस्विषयत्वसत्त्वात्। नित्यसंज्ञायास्तु प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्तिसमानकालप्राप्तिकतया विकल्पेन बाधा न सम्भवतीति भावः। एतेनान्तरङ्गत्वादित्युक्तिर्निरस्ता। स्थानिवद्भावेन या विकल्पप्राप्तिस्तस्याः परिणोक्तमन्तरङ्गत्वाद्बाधमभ्युपेत्यापि प्रकारान्तरेण तत्तन्निरस्यति॥ स्थानिवदतिदेशेति। अत्र निरवकाशत्वोक्त्याऽन्तरङ्गस्यापि निरवकाशबाधकत्वासंभवः सूचितः। नन्वन्तरङ्गपरिभाषया स्थानिवद्भावस्यैव बाधोऽस्त्वत आह। प्रत्यक्षस्येति। ननु कार्यकालपक्षे द्वयोस्संज्ञयोर्युगपत्प्राप्तिः स्यादत आह। सर्वनामसंज्ञायामिति। उक्तयुक्त्येति। उभय इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वसिद्ध्यर्थं यथोद्देशत्वमेव स्वीकर्त्तव्यमन्यथा शीभावो न स्यादितिरीत्येत्यर्थः। उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति। अन्तरङ्गपरिभाषया प्रवृत्तेऽनिर्वाहादेव। प्रत्ययान्तरत्वपक्षे ङीबसिद्धिम्परिहरति। उभयीत्यत्रेति। अतिप्रसङ्गम्परिहरति। अत इत्यनुवृत्त्येति। नन्वेवं सति माचज्ग्रहणेनैव सिद्धे टिड्ढेतिसूत्रे तयब्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरत आह। तयब्ग्रहणन्त्विति। अवयुत्येति ल्यबन्तम्। पृथक्कृत्येत्यर्थकम्। अवयुतिशब्दप्रकृतिकतृतीयान्तं वा। समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणेनानुवाद इत्यर्थः। ननु द्वित्रिशब्दादवयवे वर्त्तमानादवयविनि यदा तयप् तदा तस्य स्थानेऽयजादेशे स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति जसि विकल्पो भवति। अयचः प्रत्ययान्तरत्वे तु न विकल्पप्राप्तिरत आह। द्वित्रिशब्देति। जसः शीविषय इति न्यूनसङ्ख्यत्रापि प्रयोगाभावादत आह। पुंस्येवेति। स्त्रियान्नपुंसकत्वे च प्रयोगो दृश्यते।

द्वयो विधा। असती कुलद्वयमाश्रयतीत्यत्र यथा। तदाश्रय इति। तयादेशे उभयप्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्याशय इत्यर्थः। न च तस्थपामिति वक्तव्ये तस्थस्थमिपामिति गुरुनिर्देशात्समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वाभावो ज्ञापित इति यदि मात्रजिति प्रत्याहारस्तदाऽयचश्चित्त्वन्न स्यादिति वाच्यम्। ज्ञापकसिद्धं सर्वत्रेति परिभाषया क्वचित्समुदायानुबन्धस्याप्यवयवानुबन्धत्वस्वीकारात्। यत्तु द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे तयग्रहणस्याकरणप्रौढ्येदम्। वस्तुतस्तु उभयशब्दप्रकृतिकायच एव प्रत्ययान्तरत्वमत एव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे धातोर्द्वये प्रत्ययास्तिङः कृतश्चेति प्रयोगः सङ्गच्छते। व्यर्थां द्वयेषामिति माघप्रयोगश्च द्वयमिश्नन्तीतिरीत्या यद्यप्युपपद्यते तथाप्युक्तप्रयोगस्यान्यथोपपादनासम्भवादिति। तन्न। अयच्प्रत्ययान्तरमिति प्रकृतिविशेषानुपादानेन प्रत्ययान्तरत्वोक्त्या द्वये प्रत्ययाः इतिप्रयोगाच्च द्वयशब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकन्तस्य च प्रथमचरमेतिसूत्रस्थचकारेण संग्रहात्सर्वनामसंज्ञासिद्धिरित्याशयात्। उभया अमित्रा इति प्रयोगश्च छान्दसत्वेन साध्य इति दिक्। फलाभावमुपपादयन्ति। अदन्तादङ्गात्परस्येति। पूःशब्दस्येति। तदर्थस्येत्यर्थः। अत एवान्तरायान्नगर्यामिति प्रयोगस्याप्युपपत्तिः। एकशब्दस्य यावन्तोऽर्था एकोन्यार्थ इत्यादिनोक्तास्तेषु केषाञ्चिदर्थानां सप्रमाणत्वङ्कस्य चित्तु नेति विशेषन्दर्शयितुमाह। तत्रेति। ष्णान्ता षडिति सूत्रे सङ्ख्यावाची एको द्वौ बहव इत्यत्र प्रसिद्धः। अन्यार्थकोऽपि तत्रैव सधमादो द्युम्न एकास्ता इत्यत्रोक्तः। असहायवाच्यपि तत्रैव एकाग्नयः एकहलानीत्यत्रोक्तः। एको गोत्र इति सूत्रशेष इति। तत्र हि एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयति इत्युक्तम्। तत्रान्ये नैकशब्दस्य परमप्रकृतिपरत्वे कथिते सिद्धान्तिनोक्तम्। न हीदं लोकाद्भिद्यते लोके हि सङ्ख्यां प्रवर्त्तमानमुपचरन्ति। एक इति वा प्रथम इति वा। यावद् ब्रूयात्प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्र इतीति। अत्र कैयटः। लोके योऽर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते। लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमवाच्येवाश्रीयते। शास्त्रेऽपि प्रथमार्थ एकशब्दो दृश्यते। एकोऽल्पप्राणा इति। प्रथमोऽल्पप्राणा इति गम्यते। उपचरन्तीति। व्यवहरन्तीत्यर्थः। साधारणार्थको नैकदिगित्यत्र दृष्टः। समानार्थकस्तु चैत्रमैत्रयोरेका मातेत्यत्र।

एतयोरेकत्वसङ्ख्यायाकारकशोधासम्भवात् अर्थत इति। सार्वविभक्तिकस्तसिः। अर्थवशात्। दिशो मातुश्चैकत्वं विना साधारणत्वसमानत्वयोरनुपपत्तिः। अत्यार्थकस्त्वनेकधान्यवपनयोग्यक्षेत्रेऽपि धान्याल्पत्वाद्यदेकजातीयस्यैव धान्यस्य वपनं कृत्वाऽत्र क्षेत्रे मयैकस्यैव धान्यस्य वापः कृत इति कृषीवलोऽन्यम्प्रति प्रयुङ्क्ते तदीयवाक्ये प्रसिद्धः। तदर्थकाभावो ध्वनित इति। पूर्वोक्तप्रयोगघटकेकशब्दस्य तु एकजातीयत्वार्थकत्वकल्पनेनाप्युपपत्तिरिति भावः। न दृढम्मानमिति। यदा त्वसहायत्वं स्वस्य दुरदृष्टसत्त्वप्रयोज्यमेकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमित्यादौ यथा तदा प्रधानत्वप्रतीत्यभावेऽपि बहुषु राजसु वीरेषु सत्स्वपि प्राधान्यादयमेकवीर इति यदा प्रयोगस्तदा प्राधान्यप्रतीतिर्यद्यपि सम्भवति तथापि न दृढम्मानं स्वनिष्ठगुणसजातीयगुणवत्त्वकृतसाजात्यवदन्याभावप्रयोज्यासहायत्वस्यापि पर्यवसानेन वाक्यार्थनिष्पत्तिसम्भवादिति भावः। स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्थेति क्वचित्पाठस्स चायुक्तः। कर्मघञन्तस्यापेक्षशब्दस्यावधिसापेक्षत्वेन नियमेन योगासम्भसंभवादत आह। समस्तः पाठ इति। एवं च स्वाभिधेयापेक्षशब्दस्यावधिशब्देन समासं कृत्वा नियमशब्देन समासे कृते स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो व्यवस्थेति वाक्यार्थः सिद्धः। एतच्च यत्फलितन्तदाह। नियमेनेति। नियमेनावधिसापेक्षत्वञ्चावधिबोधकशब्दप्रयोगनिवर्त्तनीयोत्थिताकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयत्वम्। तच्च पूर्वादिशब्दार्थे प्रसिद्धमेवेति भावः। व्यवस्थायामिति सप्तमी तु विषयत्वार्थिकैव। आग्रहे त्विति। एवमभिधानेनाच दक्षिणशब्दस्यावधिसापेक्षार्थवृत्तित्वाभावः सूचितः। उत्तरे प्रत्युत्तर इति। अत्रोत्तरशब्दः प्रतिवाद्युच्चारितवाक्यपरः। प्रत्युत्तरशब्दस्तु पूर्ववाद्युच्चारितोत्तरनिराकरणसमर्थवाक्यपरः। उत्तराः कुरव इति वाक्यघटकोत्तरशब्दार्थे व्यवस्थाविषयत्वमुपपादयति। सुमेर्वेवधिकेति। अनेन सुमेरुशब्दस्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वं सूचितम्। मध्यान्हेति। अस्य तत्पुरुषीयेत्यादिः। एवमेव सर्वेषामेव वर्षाणाम्मेरुरुत्तरतः स्थित इति वाक्यस्याप्युपपत्तिः। दिग्वाचकानाम्पूर्वादिशब्दानाम्प्रवृत्तिनिमित्तमुक्त्वा देशवृत्तीनामप्याह। देशवृत्तीनामपि। अत्र केचित्। असंज्ञायामित्यस्योत्तराः कुरव इति प्रत्युदाहरणमसङ्गतम्। देशविशे-

पे उत्तरशब्दस्य निरूढ़त्वादवधेर्नियमेनापेक्षाया अभावेन व्यवस्थाया अभावात्। किञ्च दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानामपि सर्वनामसंज्ञा दिक्षु तेषां रूढत्वान्न प्राप्नोति। किञ्च दिङ्नामान्यन्तराल इति सूत्रभाष्ये दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणमन्तरालप्रधानाभिधानात्। दिक्समासे सहयोगे च अन्तरालम्प्रधानञ्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति। अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति। न सिध्यति। भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः। न चैतौ भाषितपुंस्कौ। ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। दक्षिणापूर्वेतिदिक्शब्दौ। दक्षिणः पूर्वेति व्यवस्थाशब्दौ। एवन्तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति वक्तव्यम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थमिति भाष्ये उक्तम्। अत्र कैयटः। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक् सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धः समासः। अद्य पुनरिति। सूत्रारम्भकाले। सूत्रमेवं व्याख्यायते। अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्त्तन्ते तानि समस्यन्ते। दक्षिणादीनाञ्च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वन्ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति। सूत्रानारम्भे त्वन्यपदार्थसम्पादनाय दक्षिणापूर्वेति शब्दयोः स्वार्थ एव वृत्तिरभ्युपेया। ततो वैयधिकरण्यम्। ततो न सिध्यतीति प्रतीकमुपादाय प्रवृत्तिनिमित्तभेद एवोपपादितः। दिक्शब्दाविति। विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः। देशकालयोश्च व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ताः। एतेन प्रघट्टकेन दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां व्यवस्थाविषयत्वाभावात्सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यभिहितम्। अपि च दक्षिणा गाथका इत्यत्राप्युत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वेन व्यवस्थायाः सत्त्वात्कथन्न सर्वनामसंज्ञेति। तन्न। संज्ञाशब्दत्वञ्च रूढ्या बोधकशब्दमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दत्वम्। अत एव संज्ञायां समजेति सूत्रेण समूहार्थवासमज्याशब्दस्य सूत्रकृता साधुत्वमुक्तम्। अत एव पशुनामत्वेन गवादयो व्यवह्रियन्ते। न ह्येतेषु पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम्। इन्द्रशक्रादीनाम्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वापत्त्या पर्यायत्वानापत्तेः।

संज्ञोपसर्जनीभूता इत्यत्र त्वाधुनिकसंज्ञाविषय एव गृह्यते । दिक्षु त्वैश्वरः सङ्केतः । कुरुषु त्वाधुनिक इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एवन्देवगण-विशेषे विश्वशब्दस्याप्यैश्वर एव सङ्केत इति विश्वेषान्देवानामिति सिद्धम् । उत्तराः कुरव इति प्रत्युदाहरणस्याप्युपपत्तिरुक्तैव । यच्चोक्तन्दिग्वाचकानां व्यवस्थाविषयत्वाभावादिति । तदपि न । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्था-शब्दाः स्युरितिभाष्येणैव समाधानात् । अस्य भाष्यस्य स्यात्तर्हि भाषितपुंस्कत्व मिति शेषः । दिग्वाचकानां सर्वनामत्वमिष्टव्यमिति तात्पर्येण चेदं भाष्यमुक्त-म् । अत्रापि व्यवस्थाशब्दाः स्युरित्यस्य व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तका इति पूर्ववद्व्याख्येयम् । दिग्वाचकपूर्वादीनामपृथ्वीमध्यभागावधिकोदयाचलादिप-र्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृत्तिस्तथा च व्यवस्था स्फुटैव । अयम्भावः । आकाशवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्यौपाधिको भेदः । उपाधिश्च पृथिवीमध्यन्तत्रा-न्तस्थाश्चत्वारः पर्वताश्च । तत्राप्युदयाचलसन्निहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्त-म् । अवधिस्तु पृथिवीमध्यमेकमेव । न चैवम्पुंवद्भावे सिद्धे सर्वनाम्न इत्यनेन तत्साधनं व्यर्थमिति वाच्यम् । दिग्वाचकानां रूढ्या शब्दस्वरूपमप्रवृत्तिनिमि-त्तीकृत्य प्रवृत्तिरिति समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वन्नास्तीत्यभिप्रायेण त-थाभिधानात् । वस्तुतस्तूपपादितरीत्या व्यवस्थाविषयत्वमस्त्येव । पृथ्वीमध्य-स्यावधित्वञ्च रामायणे किष्किन्धाकाण्डे सुग्रीवेण वानरान् प्रति मध्यभागाव-धिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः कल्प्यते । पृथ्वीमध्यञ्च मध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशः । न च पूर्वादिष्वपरशब्दस्य पाठो व्यर्थः । परशब्दस्य नञा समासे तदन्तविधि-नाऽपरशब्देपि सर्वनामकार्यसिद्धेरिति वाच्यम् । एवन्तर्हि परापरशब्दयोः स-मानार्थकत्वव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । किन्तु परशब्दवदपरशब्दस्यापि दिक्काल-योस्तदवच्छिन्ने च रूढिः । अपरशब्दे नञ्समाससत्त्वेऽपि जहत्स्वार्थवृत्त्या पर-शब्दार्थस्यैवाभिधानम् । तस्मिन् रूढिसद्भावाज्जहत्स्वार्थवृत्तिस्वीकारो न विरु-ध्यते । अपरेत्यत्र परशब्दस्यानर्थकतया स्वीयसर्वार्थवाचकपरशब्दान्तत्वाभावे-नैतदुपादानमावश्यकमेवेत्यवधेयम् । अन्तरशब्दस्यार्थानाह । अन्तरमवकाशे-त्यादिना । अवकाशे । राजकार्यसाधने नियुक्तम्प्रति अन्येन मदीयमिदङ्कार्या-न्तरं कर्त्तव्यमित्युक्ते स वदति । सत्यन्तरे भवदीयकार्यान्तरं करिष्यामीति ।

अवधौ । दिनान्तरे मासान्तरे । परिधाने । अन्तरे शाटकाः । अन्तर्द्धौ मेघान्तरे सूर्यः । भेदे रामायणे रावणम्प्रति सीतावाक्ये । यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरम्मद्गुसयोरपीति । तादर्थ्ये । भवदन्तरे मया धनमर्जितमिति । छिद्रं विवरन्तत्र । अन्तरे शस्त्रम्प्रक्षर्त्तव्यमिति । आत्मीये यथा । अयं ममात्यन्तमन्तरः । विनार्थे अन्तरेण पौरुषसिद्धन्न साध्यमित्यत्र । बहिरर्थे । अन्तरे अन्तरा वा चण्डालादिगृहाः । अवसरे मम सेवकोऽन्तरञ्जानाति । मध्ये । आवयोरन्तरे विष्णुः । अन्तरात्मनि । अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमयः । इदमुपलक्षणम् । तेन सादृश्यस्यापि सङ्ग्रहः । यथा स्थानेऽन्तरतम इत्यत्र । तत्त्वनिषेधकमिति । सर्वनामसंज्ञानिषेधकमित्यर्थः । सिद्धेरिति । एवञ्चाध्याहारं विना सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या चिकीर्षित इत्यध्याहारः । नन्वक्षतव्यूहपरिभाषयाऽलौकिकप्रक्रियावाक्येऽप्यकङ्न भविष्यतीत्यत आह । अक्षतव्यूहेति । एतत्तत्त्वमन्यत्रोक्तम् । स्वरः । स्वाङ्गशिटामिति विहितः । प्रत्यङ्गम् । प्रत्यवयवम् । ध्वनितमिति । एवं हि भाष्ये उक्तम् । धिन्विकृण्व्योर चेति क्वायमकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति । अतो लोप आर्द्धधातुक इति । यदि न क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते न लोप एवोच्येत । नैवं शक्यम् । लोपे सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भविष्यति । ननु च लोपेऽपि सति न धातुलोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते स योगः । तस्मिन् प्रत्याख्याते गुणः स्यादेवेत्युक्तम् । अनेन सूत्रमताप्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसम्मतलक्ष्यमेव सूत्रमतेऽपि साध्यमिति ध्वनितमित्यर्थः । एवञ्च प्रत्याख्यानविरुद्धफलकसूत्राशयकल्पनं वृत्तिकाराणामनुचितमिति सूचितम् । तदाह । एवञ्चेति । नन्वेवं सूत्रे सप्तमीनिर्देशो विरुध्यतेऽत आह । सूत्रे इति । अत एव । सप्तम्याः प्रथमार्थत्वादेव । तदनुगुणत्वं विशदयति । प्राधान्येति । ननु सर्वार्थवाचकत्वं सर्वविश्वयोरिव न त्वन्येषामत आह । प्रसिद्धस्त्रीयेति । अत्र सामानाधिकरण्यं स्वरूपसम्बन्धेन तादृशवाचकत्ववत्तदात्मत्वरूपम् । आवश्यकत्वेनेति । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयो वाच्यः स चांशतो बाधान्न सम्भवतीत्यत उद्देश्यतावच्छेदकस्य तद्ग्रा-

इत्त्वसिद्धये तेषामनुकरणमेव नेति भावः। नामपदस्वारस्येनेति । अन्यथा सर्वार्थेति वदेत्। स्वीयसर्वार्थेति। तत्तत्पदवाच्यसर्वेत्यर्थः। अभिव्यक्तेतिन्याय-मूलकमिति। उष्ट्रमुखवत्समासः। अभिव्यक्तेतिन्यायस्य यन्मूलं शीघ्रोपस्थि-तिकत्वन्तदेवैतस्यापि मूलम्। अयम्भावः। संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्ति-कात्तन्मतेऽप्रसिद्धस्य संज्ञा न भवतीति सिद्धौ अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते इत्यादिना वार्तिकप्रत्याख्यातृभाष्यकारनये वार्तिकैकवाक्यतयाऽप्रसिद्धव्यावृ-त्तिरवश्यमेव स्वीकार्या सा च स्वीयस्य प्रसिद्धस्यैवार्थस्य ग्रहणेन भवतीति। यत्तु-प्रातिपदिककार्येप्यभिव्यक्तेतिन्यायस्य प्रवृत्त्या प्रसिद्धेति लब्धम्। गौणमुख्यन्या-यादस्य न्यायस्य भेदेनोपादानात्तस्य पदकार्यविषयत्वेप्यस्य न्यायस्य प्रातिप-दिककार्यविषयत्वमपि। अत एव संज्ञाभूतत्रिशब्दस्यामि त्रयादेशो नेति॥ तन्न। अभियुक्तोक्तश्लोकस्यापूर्वत्वाभावसिद्धान्तात्। अत एवात्वं त्वं सम्पद्यतेऽ-महान्महान्भूतस्त्वद्भवतीतिभाष्योक्तवाक्ये त्वादेशदीर्घयोरप्युपत्तिः। नापि संज्ञाभूतत्रिशब्दस्यामि परे त्रयादेशस्यापत्तिः। संज्ञाया एकद्रव्योपनिवेशिनी-त्वात्तत आमः सम्भवस्यैवाभावात्। न च तादृशत्रिशब्दानामेकशेषेण तत्सम्भव इति वाच्यम्। त्रेस्त्रय इतिसूत्रघटकत्रिशब्दमात्रोच्चारणेन यस्यार्थस्य शीघ्रोप-स्थितिस्तद्वर्थेन त्रित्वसंख्याविशिष्टसंख्येयात्मकेन विशिष्टस्य त्रिशब्दस्य ग्रहणा-दन्यथा रात्रिशब्दावयवत्रिशब्दस्याप्यादेशप्रसङ्गः स्यान्न हि तादृशः संज्ञा-भूतस्त्रिशब्दोऽस्ति। न चैवमपि संज्ञाभूतयुष्मदस्मदोस्त्वाहाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम्। उक्तरीत्या तेषामपि परिहारसंभवात्। अन्यथा त्वाद्यादेशानां स्वरू-पमात्राश्रयत्वेन युष्मदुपपद इत्यादिसौत्रप्रयोगानुपपत्तिरिति दिक्॥ सर्वा-दीनि तदन्तानि चेति। येन विधिरितिसूत्रभाष्यपठितप्रयोजनं सर्वनामाव्य-यसंज्ञायामिति वार्त्तिकरीत्येदम्। एतेन। महासंज्ञयोपस्थापितयोर्योगार्थ-रूढ्यर्थयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवाक्यार्थबोधपरया सूत्रार्थवर्णनेन।एकपदोप-स्थापितयोरपि विशेषणविशेष्यभावेन शाब्दबोधस्याख्यातोपस्थितिसंख्याकार-कयोरिवोत्पत्तौ बाधकाभावात्। अव्युत्पन्नत्वादिति। उद्देश्यतावच्छेदकरू-पेणोद्देश्यस्य ज्ञानरूपसिद्धिं विना विधेयत्वेनाभिमतस्य तत्त्वेनान्वयासम्भवा-त्। सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यो विधेय इति न्यायस्य क्लृप्तत्वादिति भावः॥

नन्वेकपदोपस्थापितयोः कृतीष्टसाधनत्वयोः परमते धातोः फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिवादिमते उद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिवारणाय फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तेः स्वीकारात्स्वमतेपि कृप्तत्वात्पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इष्ट एवेत्यत आह। रूढ्यर्थयोगार्थयोरिति । यः शब्दः केवलयौगिकस्तत्र पृथगुपस्थितयोरुद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यप्रकारताविशेष्यताविलक्षणविषयताशालिबोधः स्वीक्रियते न तु योगरूढस्थलेऽन्यत्र तयाऽदर्शनादिति भावः । अन्यतरवियोगेनेति। अत्र न सम्बन्धाभावो वियोगः । अन्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतायास्तेनापि स्वीकारात्तयोरसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् किन्तु योगरूढस्थले योगार्थरूढ्यर्थयोर्यत्रोपस्थितिस्तत्रान्यतरस्य यत्रोद्देश्यत्वन्तत्रापरस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वं यत्र वा तदन्यतरस्य विधेयतावच्छेदकत्वमिति नियमः कृप्तस्तस्य भवत्कल्पिते वाक्यार्थबोधे त्याग इति भावः। एतेन । उक्तनियमत्यागप्रसङ्गेन। आक्षेपकमपि नास्तीत्यत आह ।नहिनेति। मानाभावाच्चेति । पदवृत्त्युपस्थापितार्थस्यैव शाब्देऽन्वयप्रतियोगित्वमिति नियमात् । अत एव प्रविश पिण्डीमित्यादौ वाक्यार्थे वाक्यैकदेशस्य शक्तिर्भाष्यसिद्धान्तानुसारिभिः स्वीक्रियते । तदनुमानादिति। सर्वार्थवाचकानुकरणानुमानादित्यर्थः ॥ सर्वादिगणपठितानि सर्वार्थवाचकानुकरणानि । महासंज्ञोद्देश्य बोधकत्वेन पाणिन्यभिप्रेतत्वात् इति व्यतिरेक्यनुमानस्य सम्भवादिति भावः। एतेन तदनुगुणानां सन्निवेशे तोल्वादिव्यापारस्य हेतुत्वन्न तु महासंज्ञाकरणस्येतीदमसङ्गतमित्यपास्तम्। अत्रोपेति। संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इतिवार्तिके। ननु लौकिकोपसर्जनस्य वार्त्तिके ग्रहणे तदोः सः साविति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि किमर्थमनन्त्ययोरित्युच्यते । अन्त्ययोर्मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्वमन्त्ययोर्बाधकं भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशञ्चात्वम् । कोवकाशो द्विशब्दः । उदाहरणमात्रमेतत् । अन्यत्र सोः सर्व एव त्यदादयोवकाशाः । सत्वमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः। अनन्त्यम् । एवमुभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वम्प्रप्नोति । किञ्च स्यात्। हे स इति। एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति सम्बुद्धिलोपो न स्यात्। न चानन्त्ययोरित्युक्तेऽपि त्यदाद्यत्वे सन्निपातपरिभाषया लोपो न स्यात् । परिभाषाया अनि-

त्यत्वात् । इह च या सा इत्यत्र सत्त्वे टाप्न स्यात् । न यासयोरिति लिङ्गे आश्रीयमाणे अनेकोऽर्थः कल्प्यः स्यात् । तस्मादनन्त्ययोरिति वक्तव्यन्न वक्तव्यम् एवं वक्ष्यामि । तदो सः सौ । ततः अदसः । अदसश्च दकारस्य सौ भवति । इदमिदानीङ्किमर्थन्नियमार्थम् । अदस एव दकारस्य नान्यस्य दकारस्येति । यदि नियमः क्रियते हीयतेरप्रत्ययः । ह इति प्राप्नोति । स्व इति चेष्यते । यथा-लक्षणमप्रयुक्ते इति । अत्र त्यदाद्यत्वकरणेन शास्त्रीयस्योपसर्जनस्य ग्रहणम् । लौकिकस्य तस्य वार्तिके ग्रहणे तु भाष्यासङ्गतिः । स्पष्टैवेति चेन्न । नञ्सूत्र-भाष्ये नञ्समासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽस इत्यादावत्वसत्त्वयोरनापत्तिरुक्ता । शास्त्रीयस्य तस्य ग्रहणे तु पूर्वपदार्थप्राधान्यपक्ष इवोत्तरपदार्थप्राधान्यपक्षेऽप्य-त्वसत्त्वयोरनापत्त्या तद्भाष्यासङ्गतिः स्फुटैव । तस्मान्न्यायसिद्धानेकभाष्यविरो-धात्तदोः सः साविति भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्तदेतदाह । तदोः स इतीति । फला-भाव इति । विहितविशेषणाश्रयणेनैव दोषाभावस्योपपादनात् । विशेषणान्व-याभाववदिति । एकार्थीभाववशात् । प्रत्ययेन । केन । अत एव । अवयवनिषेधे फलाभावादेव । पूर्वमेव कुत्साविवक्षा यत्र तत्र तत्सूत्रेः प्रत्ययः स्यादेवेत्याह । कृताकचा समासो भवत्येवेति । तत्र । साकच्कघटितसमासे । यदुक्तन्त्वच्छब्द-स्य तान्तसद्भावे तत्र काकचोर्विशेष इति । तद्दूषयति । त्वदधरेति । समुदा-यस्यैव निषेध इत्यर्थस्यावश्यकत्वमाह । जसाधारेत्यादि । तेन हि निषेधस्य विकल्पः शीभावे कर्तव्ये क्रियते । यद्यवयवस्य जसाधारे शीभावे कर्तव्ये तेन निषेधविकल्पः स्यात्तदा लुग्विषये शीभावाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवञ्च तस्मिन् सूत्रे द्वन्द्वपदस्य समुदायपरत्वेऽर्थाधिकारानुरोधात्पूर्वसूत्रेऽपि द्वन्द्वपदं समुदायपरमिति भावः । पर्यवसितार्थमाह । उद्भूतावयवेति । न बहुव्रीहा-वितिवदिति । अनुवादकमिति शेषः । इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि समुदायस्य विशेष्य-तायां साधकमाह । अत एवेति । समुदायस्य विशेष्यत्वादेवेत्यर्थः । सूत्र इति । तत्सूत्रभाष्य इत्यर्थः । केचित्तु परमसर्वादाविवावयवद्वारकसर्वार्थवाचकत्वस्य द्वन्द्वेऽपि सत्त्वादुपसर्जनत्वाभावो गोस्त्रियोरितिसूत्रस्थं वार्तिकन्तु तत्रैव द्वन्द्वेऽ-प्युक्तमित्यादिना भाष्यकृता प्रत्याख्यानादेकदेश्युक्तिरत एव विभाषा दिक्स-मास इति सूत्रे बहुव्रीहाविति किमर्थं द्वन्द्वे मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामि-

ति। नैतदस्ति। द्वन्द्वे नेति प्रतिषेधो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम्। एवञ्च न बहु-व्रीहाविति वद्द्वन्द्वे चेत्यत्रापि चिकीर्षित इत्यध्याहारेण प्राग्वृत्तेर्निषेधेनाकज्प्रवर्त्तत इति एकद्विका इत्यस्य सिद्धिः। अथ वा चिकीर्षित इत्यध्याहाराभावेऽपि इतरेतरयोगेऽवयवस्य प्राधान्यात्प्राप्तसंज्ञाया विद्यमानानीत्यध्याहारेण निषेधो भविष्यतीत्यक्तव्यूहपरिभाषया पूर्वमप्यकजप्रवृत्तिरित्याहुः। अत्रेदं चिन्त्यते। अवयवद्वारकसर्वार्थवाचकत्वादुपसर्जनत्वाभाव इत्यसङ्गतम्। उपसर्जनत्वाभावे विशेषणत्वाभावस्यैकविभक्तिकत्वाभावस्य वा प्रयोजकता न त्वेतस्य। तादृशाभावद्वयञ्च प्रकृते नास्ति विशेषणत्वात्, नञ्सूत्रस्यप्रागुपपादितरीत्या समूहस्य प्राधान्यात्। किञ्च द्वन्द्वे नेतिवार्त्तिकमप्रत्याख्यातमिति यत्तदपि भाष्यानवबोधमूलकम्। द्वन्द्वेऽप्युक्तमितिग्रन्थे नान्यथासिद्धेरेवोद्भावनात्। एवं हि भाष्ये उक्तम्। द्वन्द्वेऽप्युक्तम्। किमुक्तम्। परवल्लिङ्गमिति। शब्दशब्दार्थाविति। तत्रोपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणम्भविष्यति। एवमेव कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र परवल्लिङ्गमिति सूत्रभाष्येऽपि ह्रस्वत्वमाशङ्क्य समाहितम्। तत्र कैयटः। शब्दशब्दार्थाविति। लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यत इत्यर्थः। आतिदेशिकस्य श्रवणमिति तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वाभावादिति। एवं वदता कैयटेनापीतरेतरयोगद्वन्द्वे समूहस्य प्राधान्यं सूचितमेव। भाष्यकृतापि द्वन्द्वे चेतिवार्तिकस्य गोस्त्रियोरितिसूत्रस्यस्य युक्त्याऽनावश्यकत्वं सूचितन्न तु तत्र समाहारस्य विशेषणत्वप्रदर्शनेन। अक्तव्यूहपरिभाषयेत्यप्यसङ्गतम्। तस्याः परिभाषाया अभावस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वादिति दिक्। असम्भवादिति। निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रथमादिषु प्राप्तेरेवाभावात्। यद्यपि नेमशब्दे सम्भवोऽस्ति तथापि बहूनामनुरोधो न्याय्य इतिन्यायेन नेति न सम्बध्यत इत्युक्तम्। हेतुरुक्त इति। केवलस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभाव इत्येवंरूपः। तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानमितिवार्तिकस्य द्वितीयतृतीयशब्दयोः प्रवृत्तिसूचनायाह। द्वितीयतृतीयाविति। न्यूनताम्परिहरति। प्रतिपदोक्तेति। नन्वर्द्धमात्रालाघवानुरोधेनासुङादेश एव कुतो न कृत इत्यत आह। प्रतिपत्तीति। असुङिति न्यासे आदेशत्वेनाभिप्रेतस्य स्वरूपस्य स्थाने हलन्त्यमुपदेशेजितिसूत्रद्वयस्यापेक्षासत्त्वाद्गौरवमिति

भावः । किञ्च जराशब्दादाचाराणिजन्तात्क्विप्यजादौ विभक्तौ स्थानिवद्भावेन जराशब्दत्वादसुङादेशे जसौ जस इतिरूपापत्तिरपि बोध्या । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । क्वौ लुप्तमिति निषेधात् । परन्त्वस्य वचनस्यासार्वत्रिकत्वानुरोधेन प्रतिपत्तिलाघवायेत्येवाभिहितमित्यवधेयम् । उत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्चेति । उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानामिति । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितमित्यादि । केवलपदाधिकारे । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । परमानडुद्भ्यामित्यादि । अङ्गाधिकारे महान् परममहानित्यादि । षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रे षष्ठीपदं षष्ठ्यन्तपरम् उच्चार्यमाणमित्यध्याहार एतेन यत्फलितन्तदाह । षष्ठ्यन्तमित्यादि । ननु स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धावपि कथञ्चिन्निर्दिश्यमानत्वमत आह । अनेनेति । तस्मिन्सूत्रे आदेशग्रहणेनानुमानिकादेशस्यापि तत्र ग्रहणात्तत्र निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । एकदेशविकृतन्यायस्य लौकिकत्वाल्लोके चाक्तपरिमाणार्थवाचकस्य न्यूनाधिकयोरप्रवृत्तेरतिदेशशास्त्रेण तत्त्वमिवातिदिश्यते । दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्त्तक इति भाष्योक्तेः । न च जराशब्देन तदन्तोपस्थितावपि न कथन्तत्त्वबुद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञाशब्दानामेष स्वभावो यद्यादृशाकृत्यवच्छिन्नस्य संज्ञा कृता तादृशाकृत्यवच्छिन्नोपस्थापकत्वमेवेत्याशयात् । न च संज्ञाशब्दविषयेऽपि चेन्निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽस्य च्वाविति सूत्रस्य मालीभवतीत्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । अणुदित्सूत्रेणाकारस्य संज्ञात्वबोधनाद्दीर्घस्यानिर्दिश्यमानत्वादिति वाच्यम् । न भूसुधियोरिति ज्ञापकेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानामपि निर्दिश्यमानकार्यबोधनात् । वैचित्र्यायेति । इदमेव चात्र वैचित्र्यं यस्य शास्त्रस्य यत्रोपयोगस्तस्य तत्रैव लेख इति नियमाभाव इति । सिद्धान्तमाह, इदमिति, परत्वाज्जरसितिकथनम्, अत एव, पूर्वविप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव, कैयटस्याऽप्यत्र सम्मतिमाह, अत एवेति, उक्त एवास्याप्यर्थः, तत्र हि भाष्यकृता नादेशोऽदादेशश्चास्त्विति लाघवमभिप्रेत्योक्तम्, कैयटश्च तद्भाष्यं व्याख्यायाह, अन्ये त्वतिजरसिनातिजरसादिति सिद्धये इन आच्च विहिताविन्त्याहुः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्जरसादेशं वदन्तः । भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरा-

दिति भाष्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवानिति । गौरवमिति । इकारदीर्घोच्चारणरूपमित्यादिः । जरसःप्रवृत्तिकृद्वृत्तिकारसम्मतिमप्याह । वृत्तिकार इति । अत्र केचिदित्युक्त्या स्वस्य तत्रापरितोषो ध्वन्यते । तमेव स्पष्टयति । यथा तु भाष्यमिति । लुग्बाधेनेति । अस्य विशेषविहितत्वेनेत्यादिः । एषा तु । सन्निपातपरिभाषा तु । न प्रवृत्तियोग्यतेति । यथा प्रथमैकवचनेऽतिजरं वर्त्तत इत्यत्र । स्थानाभावादिति । तादृशविशेषविषयतायाम्मानाभावादित्यर्थः । स्वोक्तार्थे कैयटस्यापि सम्मतिमाह । टाङसीतीति । अत्रैव भाष्यसम्मतिमप्याह । ध्वनितञ्चेदमिति । अत्र तत्र हीत्यस्योक्त इत्यत्रान्वयः । इति भवितव्यमिति । एतेन विभक्त्यादेशोत्तरं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभाव इति ध्वनितम् । तेषाम्परत्वादिति । याडाप इत्यादीनामित्यर्थः । विभक्त्यादेशविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेऽप्याकारप्रश्लेषस्य न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह । अतोति । परमसिद्धान्तमाह । एरे त्विति । विभक्तिसंबन्धिकार्यमात्रमिति । अत्र सम्बन्धीत्युपादानादादेश एव पूर्वविप्रतिषेध इत्येतन्नेति बोधितम् । अत एव । विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रस्य पूर्वविप्रतिषेधेन प्रवृत्तेः पूर्वमिष्टत्वादेव । अदीर्घ इतिवदिति ॥ अत्र वैपरीत्ये दृष्टान्तः । अयं यथाऽरब्धस्तथा जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो नारब्ध इत्यर्थः । तदभिमान इति । इकारोच्चारणं जरसादेशे कृतेऽपीकारश्रवणार्थम् । तच्च सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतास्वीकारं विना वक्तुमशक्यमिति तद्भावः । भाष्यान्तरमाह । इष्टमेवैतदिति । एतेनैस्करणम्परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति यत्केनचिदुक्तं तन्निरस्तम् । नद्यैरित्युत्तरार्थन्तत्स्वत्वाच्च । प्राचीनैः पद्दन्न इतिसूत्रस्यादेशविधायकत्वेन व्याख्यानङ्कृतन्तदनुरोधेन व्याचष्टे । आदेशैरिति । स्वानुरूपाः स्वसदृशाः साद्दृश्यञ्चात्र वर्णतोऽर्थतश्च विवक्षितम् । वर्णत इत्युक्त्या चरणशब्दस्य न पदादेशः । न च पदादेशस्य वैकल्पिकतया पदा चरणेनेतिरूपद्वयमिष्टमेवेति वर्णत इत्युक्तिर्विफलेति वाच्यम् । तत्रापि प्राङ्मकारादित्यधिकारपठितेन स्वाङ्गानामकुर्वादिनामिति सूत्रेण कवर्गरेफवकारादीन्वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तमित्यर्थकेन चरणशब्दस्य मध्योदात्ततया शेषनिघातेनानुदात्तादित्वस्यानुदात्तान्तत्वस्य च सत्त्वेन विनिगमनाविरहात्तत्तद्धर्मकृतसादृश्यस्यापि परिग्रहात्कदाचित्पदेत्यादि-

शब्दघटके पच्छब्देऽनुदात्तादित्वानुदात्तत्वस्यापि प्राप्त्याऽनुदात्तादेः पदेति प्रयोगस्यापत्तिरित्याशयात। अयत इत्युक्तेः श्लोकपादवाचकस्यादेशाभाव इति। अत एव। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरेव। उपपन्नो भवतीति। आदेशानाम्नित्यत्वे तु आस्ये नेत्यादिप्रयोगाणामनुपपत्तिरिति भावः। नन्वनुदात्तस्येतिसूत्रस्थान्यतरस्यामितिशब्दस्य चेत्स्वरितत्वेनानुवृत्तिस्तदा ये च तद्धित इतिसूत्रेऽपि तत्सम्बन्धः स्यादेवं सति तत्सूत्रस्थवार्त्तिकस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमेवेति वा केशेष्वित्यत्र वाग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरत आह। ये चेति। तत्र सूत्रे। ये चेति सूत्रे। वाग्रहणासम्बन्धेति। वार्त्तिकान्यतरस्यामित्यस्यासम्बन्धेत्यर्थः। निश्शयोरिति। शब्दस्वरूपपरत्वाद्विरूपत्वेऽपि समानार्थत्वाभावादेकशेषाभावः। वृत्त्यनुसारिण इति। एतन्मते पद्दन्न इतिसूत्रवद्ये च तद्धित इतिसूत्रस्याप्यादेशविधायकतया तत्र वात्रापि प्रकृतिविशेषाक्षेपेणैव सिद्धे शिरस्शब्दस्य ग्रहणन्न कार्यमिति लाघवम्। नसास्पृतामित्यादौ नुडादेस्तु आश्रावितिप्रश्लेषेण न प्राप्तिरिति वदन्तः। भाष्यानुसारिमतमाह। परे त्विति। अ। एव। अन्यतरस्यामित्यस्यास्वरितत्वादेवं। इत्युक्तमिति। यदि त्वादेशविकल्पोऽन्यतरस्यामित्येतत्सम्बन्धेन स्यात्तदा शीर्षन्नादेशाभावे शिरस्शब्दस्य प्रयोगः सिद्ध एवेति प्रकृत्यन्तरकथनं व्यर्थमेव स्यात्। शिरो मे शीर्यते सुखम्। इदन्ते शिरोभिनत्ति। तथा अथर्वणः शिर इति। शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमिति। तदुक्तम्भाष्ये। ये च तद्धित इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। किम्प्रयोजनम्। आदेशार्थम्। आदेशो यथा विज्ञायेत। प्रकृत्यन्तरन्मा विज्ञायि। किञ्च स्यात्। यकारादौ तद्धितेऽस्कारान्तस्य श्रवणम्प्रसज्येत। शीर्षण्यो हि मुखो भवति। शीर्शण्यः स्वर इति। ननु शीर्षंश्छन्दसीतिसूत्रस्थं शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरमादेशो मा विज्ञायीतिवार्त्तिकमनुपपन्नं स्थानिनिर्देशाभावेनादेशाप्रसक्तेरिति चेदत्र कैयटः। यद्यपि शिरस इति स्थानी साक्षान्न निर्दिष्टस्तथापि समानार्थत्वादादेशेनाक्षिप्येत। यद्यपि पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या इष्टसिद्धिर्भवति। तथाप्युत्तरत्रानुवृत्तिराशङ्क्येतेति तत्परित्यागेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रित इति। एतेन पद्दन्नादिसूत्रेऽपि प्रकृत्यन्तरत्वमेव द्रष्टव्यम्। अत एव तत्र भाष्ये पादादीनामिति वक्तव्यमिति नोक्तम्। उत्तरत्र। ये च तद्धित इत्यत्र। निर्दोष इति। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वमिति त्वगतिकगतिरिति भावः। केशेषु वाच्येष्वस्कारान्तस्यापि प्रयोग इष्ट इत्यभिप्रायेणाह। वा केशेष्विति चेति। अत एव। प्रकृत्यन्तरत्वादेव। अत एव। तद्विषये प्रकृत्यन्तरत्वस्यानिष्टत्वादेव। सुडनपुंसकस्येति सुडिति नागमग्रहणम्। सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति सूत्रेऽसम्बुद्धाविति विशेषणात्। आगमग्रहणे तु तदर्थं स्यात्। टाटकारेण प्रत्याहार इत्यपि न। औटष्टित्त्वसामर्थ्यादित्याशयेनाह। व्याख्यानादिति। लघुत्वात्। अत एव ज्ञापकादिति। अनपुंसकस्येति निर्देशरूपादित्यर्थः। वाक्यभेदाभावेन लघुत्वात्। केषाञ्चिदिति। अस्माद्भो-

ञी ब्राह्मणः । अलवणभोजी ब्राह्मण इत्यादेः । स्वादिष्वितिसूत्रे स्वादिष्वितिपदेन न सप्तमीबहुवचनादेर्ग्रहणम् । असर्वनामस्थानग्रहणादित्याशयेनाह सुपत्येति । अत्र सूत्रे सुपीत्यनेनापि सुब्मात्रग्रहणे सिद्धे आदिग्रहणं व्यर्थं स्वादित्यादिग्रहणसामर्थ्यादन्येषामपि प्रत्ययानां ग्रहणम् । ते च प्रत्ययाधिकारपठिताः । तेष्वविशेषादुपात्तस्य कप्प्रत्ययस्यैवावधित्वमित्याशयेनाह । व्याख्यानादिति । कप्प्रत्ययस्यावधित्वेन निर्देशे सति यत्फलितन्तदाह । तदन्तेष्वित्यर्थ इति । तेन । यचि भमितिसूत्रेऽसर्वनामस्थानपदसम्बन्धेन । अशास्त्रीयेऽपीति । भपदसंज्ञयोराकडारीयतया येन नाप्राप्तिन्यायेन यचिभमितिशास्त्रस्य स्वादिष्वितिसूत्रबाधकत्वे सिद्धे बाध्यस्य बाधकशास्त्रविषयाविषयकत्वं कल्प्यते एतेनाशास्त्रीयस्यापि फलस्य सिद्धिः । भाष्यप्रामाण्यादिति । तत्र हि वेतस्वानित्यत्र कुमुदनडवेतसेभ्य इति ड्मतुपि टिलोपे तसौ मत्वर्थ इतिसूत्रविहिताभसंज्ञा सान्तनिष्ठपदत्वप्रतिबन्धद्वारा रुत्वाभावार्था भवतीत्युक्तम् । वक्तुं युक्तमिति । अस्य ग्रन्थस्य परन्तु नोक्तमाचार्यादित्युच्यमाने यद्यपि मात्रालाघवमस्ति तथापि पदगौरवं स्यात् । मात्रालाघवेनेति परिभाषा प्रायः पदगौरवविषये नाश्रीयत इति ज्ञापयितुमिति शेषः । सङ्ख्यावाच्येकशब्दोपादानादिति । अर्थान्तरबोधकस्यानुपयोगादिति भावः । अवधारणं सम्पद्यत इति । संज्ञाद्वयं यदि स्यात्तदाप्येकत्वस्य प्रत्येकमन्वितत्वयैका संज्ञा जातैवेति तदुपादानसामर्थ्यादवधारणलाभः । द्वयोः सावकाशयोः परेति । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वादपादानसंज्ञा बाधिका करणसंज्ञा । निरवकाशत्वे सैव । यथा शसादौ यचि भमित्यनेन पदसंज्ञाबाधिका भसंज्ञा । क्वचित्स्वेवमेव भसंज्ञाबाधिका पदसंज्ञा । यथा भवदीय इत्यत्र भवतष्ठक्छसाविति छसि सिति चेति पदत्वम् । एतेन संज्ञानामपि बाध्यबाधकभावेऽन्यत्र बाधकत्वे प्रसिद्धं यद्धि निमित्तन्तदेव निमित्तमाकडारीयसंज्ञाविषयेऽप्याश्रीयत इति दर्शितम् शास्त्रप्रामाण्यात् । अदर्शनेनेति । यथा तत्तन्नक्षत्रजातत्वेन नाक्षत्रनाम्नः प्राप्तावपि देवदत्तादिसंज्ञा क्रियते । अपादनमिति । कर्मपदम् । कारकाणीति कर्तृपदम् । विरोधाभावेन । संज्ञानां स्वरूपतो विरोधाभावेन । तेन फलद्वारा विरोधसद्भावेऽपि न क्षतिः । विरोधादित्यादिनाबाध्यबाधकभावप्रयोजकान्तरस्य सामान्यविशेषभावस्य परिग्रहः । तेन । परत्वेन । अन्तरङ्गत्वादिति । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपेत्यादिः । बाध्यसामान्यचिन्तेति । राजन्यबहुवचनद्वन्द्व इतिसौत्रनिर्देशस्याच सानम् । नत्वाकडारीयसंज्ञाविषये परत्वेन व्यवस्था इति यत्तन्न कार्यकालपक्षे घटते । उभयोरपि कार्यरूपैकदेशस्थत्वादत आह । आकडारस्थेति । नन्वेवमेवाङ्गसंज्ञयापि समावेशो न स्यादत आह । भपदसंज्ञाविधाविति । इत्यर्थेनेति । एतेनाङ्गाधिकारे भस्येत्यस्यापाठेनाङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः पर्यायो भवत्वित्यपास्तम् । अन्यत्रापिसमावेशमुपपादयति । पुरुषसंज्ञेत्यादिना । ननु पुरुषसंज्ञापरस्मैपदसंज्ञा एतयोर्णलुत्तमो वेति ज्ञापकेन समावेशोपपादनेऽपि पुरुषसंज्ञात्मनेपदसंज्ञयोः समावेशो नोपपद्यते । न च तङानावात्मनेपदमिति

न्पश्येतिप्रयोगासङ्गत्यापत्तेः, विश्वपाशब्दादिषि विधिशास्त्रस्य सिद्धान्तरीत्या प्राप्तिमुद्भावयति, प्रत्याहारेष्विति, न्याय्यत्वादिति, लक्ष्यस्योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया निषेधाश्चेतिन्यायेन दीर्घादितिसूत्रप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादित्यर्थः। सानिति प्रत्युदाहरणमिति, हाहाशब्दस्य तु हाह इत्येव रूपम्, लोइष्ट एवेति। वार्त्तिकैकवाक्यत्वात्, आबन्तनिवृत्त्यर्थमेवेति, रमाः पश्येत्यादौ, नन्वेवमाबन्तादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि धातुत्वात्सूत्ररीत्या लोपः प्राप्नोति, वार्त्तिककारमते तु नेतिफलभेदोऽस्त्येवेत्यत आह, आबन्तेति। अत एव, यदभावकल्पनेनानुपपत्तिपरिहारस्तदभावकल्पनादेव, अधात्ववयवाकारान्तानामिति, हाहाशब्दादीनाम्, एतेन, स्वारसिकपूर्वोक्तप्रयोगविरोधेऽ॥ आचारेति। आदन्तप्रकृतिकेत्यादिः। इति च वर्त्तत इति, न च यूपदन्ततत्यन्दीर्घबोधकमिति ह्रस्वपदार्थे नानन्वय इति वाच्यम्, अनुवृत्तस्य यूपदस्य षष्ठान्ततया विपरिणामेन य्वोर्यौ ह्रस्वौ तदन्तमित्यर्थात्, गुणः कृतात्मसंस्कार इतिन्यायात्, नन्वेकसंज्ञाधिकारादित्यनुपपन्नम्, आकडारादितिसूत्रस्य संज्ञाप्रवृत्तिव्यवस्थापकत्वादित्यत आह, कडारा इति, एवञ्चाधिकारपदम्बुद्धिस्थपरम् एका संज्ञेत्यस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः, यद्यप्यसखीतिपर्युदासबलेन शब्दस्वरूपस्य विशेष्यस्य लाभो भवति, तथापि पर्युदासलभ्यस्य विलम्बितोपस्थितिकतया झटितिविशेष्यलाभार्थमिति फलितन्तदाह, स्पष्टतयेति, यत्तु मत्यै इत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसंज्ञैव भविष्यतीत्युक्तम् तच्चायुक्तम् असखीतिपर्युदासात्सखिशब्दे समासाघटके गवां पत्यै स्त्रियै इत्यत्र पतिशब्दे च पतिः समास एवेतिनियमाद्घिसंज्ञाया अप्राप्तनदीसंज्ञायास्तत्र चारितार्थ्यादिति, तन्न, इकारांशे चारितार्थ्येऽप्युकारांशे चारितार्थ्याभावान् ङिति ह्रस्वश्चेतिसूत्रेणोकारस्य स्त्रियां वर्त्तमानस्य नदीसंज्ञा भविष्यतीति घिसंज्ञासूत्रे उकारस्यानदीसंज्ञकस्यैव ग्रहणन्तत्साहचर्यादिकारस्यापि तादृशस्यैव ग्रहणम्भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमित्याशयात्, परन्तु साहचर्येणैतादृशार्थकल्पने क्लेश इति स्पष्टप्रतिपत्तये शेषग्रहणम्, मात्रे इतीति, ननु यूग्रहणाननुवृत्तावृकारान्तमात्रस्य घिसंज्ञायां घेर्ङितीतिगुणे सिद्धे ऋतो ङीतिसूत्रेण ङौ गुणविधानं घिसंज्ञकस्य ऋतो ङिति गुणो नेत्यर्थे ज्ञापकं भवि-

ष्यतीति मात्रे इतिरूपमन्यथासिद्धङ्किन्तु पित्रा इत्यत्र नाभावापादनमेव कर्त्तु-
मुचितमिति चेन्न। ङौ गुणविधानेनैवं ज्ञाप्यवचनकल्पनायां घेर्ङितीतिशास्त्र-
स्य बाधकल्पना स्यात्तदपेक्षया तेन घिसंज्ञासूत्रे यूग्रहणमनुवर्त्तत इत्येव
ज्ञापनीयं लाघवादेवञ्च मात्रे इत्यत्र गुणाभावस्य पित्रेत्यत्र नाभावाभावस्य
च सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयादाह। ऋतो ङीतीति। पदलाघवाभिप्रायेण शङ्कते।
पुंसीति त्विति। ननु न मु न इतिसूत्रे नकाराकार उच्चारणार्थः। नकारमात्रे
विधायकतायाः नुम्विषये पर्यवसानेपि साक्षात्तथानुच्चारणादतो नकारपदस्य
नकारघटिते लक्षणा भविष्यतीति नायन्दोष इत्यत आह। न मु न इति नि-
षेधस्त्विति। वार्तिकविरोधादिति। टाया आदेशष्टायामादेश इति च तदर्थ
इति वार्तिकार्थप्रदर्शनपरभाष्येप्यादेशपदोच्चारणेनादेशविषय एव तत्प्रवृत्तेरि-
ष्टत्वात्तद्विरोधापत्तेरित्यर्थः। नुमि कर्तव्ये मुत्वस्य निषेधो नेत्यत्र सूत्रसम्मति-
मप्याह। अत एवेति। तत्तात्पर्यकत्वे लाघवान्नीत्येवं ब्रौतिवद्वदेत्। नीत्यस्य
नकारसम्बन्धिनीत्यर्थसम्भवात्। ने इतिनिर्देशेप्युभयलाभ इति चेत्तत्राह। आ-
गन्तुनेति। एकस्यैव नेशब्दस्य सूत्रस्थस्य तादृशशब्दद्वयोपस्थापकत्वतात्पर्येण नि-
र्देशकल्पना ततस्तत्तादृशशब्दद्वयोपस्थितिकल्पना। तयोर्मध्ये एकत्रागन्तुका-
कारकल्पना ततो नकारमात्रोपस्थितिरेकत्र। अपरत्र नाइतिशब्दस्येतिरीत्या
ज्ञानगौरवमित्यर्थः। न त्वस्य ङस्येत्त्वमिति। न च शब्दार्थयोस्तादात्म्यादाङ्-
शब्दस्य ओङ्शब्दस्य च प्रत्ययमात्रबोधकतया व्यवसितान्त्यत्वान् ङकारस्येत्सं-
ज्ञा प्राप्नोतीति वाच्यम्। धातुप्रत्ययेत्यत्र प्रत्ययपदस्य प्रत्ययाधिकारपठितप्रत्यय
समानानुपूर्वीकशब्दपरत्वात्। यद्यत्रेत्संज्ञाप्रवृत्तिः स्यात्तदा सामर्थ्यात्तदुपस्था
प्ये इत्त्वप्रयुक्तकार्यं स्यात्तदाह। अत एवेति। इत्त्वाभावादेवेत्यर्थः। न गुण इति।
घेर्ङितीति सूत्रस्य ङिति गुण इत्यर्थकत्वमितिवादिमतरीत्या गुणप्राप्तिर्बोध्या।
अत एव। ओङोपि ङकारस्येत्त्वाभावादेव। ननु रमे इत्यत्रावश्यं याटि प्राप्ते
शीभाव आरभ्यतेऽतोऽपवादे शीभावे कृते न याटः प्राप्तिरित्यत आह। वार्ति-
कमतेऽपीति। असम्भवे एवापवादत्वमिति हि तन्मतं स चासम्भवः प्रकृते ना-
स्तीति भावः। घेर्ङितीति। अयम्भावः। एतत्सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽनुवर्तमानस्य
सुपीत्यस्य ङीत्येतद्विशेषणत्वमस्तु। यस्मिन्विधिरितिपरिभाषया ङकारादावि-

त्यर्थोऽस्तु । एवञ्चाङ् इत्यत्रौङ इत्यत्र च ङकारस्येत्संज्ञास्वीकारेऽपि न क्षतिः। इदं सूत्रञ्च घेर्ङीत्येवास्तु । आङ्यारेतिवार्तिके च ङा इत्येवास्तु । तेन प्रवाहवा इत्यत्र गुणस्य सिद्धिरितिमात्यमित्येति ङेरामादेशे आण्नद्या इत्याण् स्यात् ङादित्वाभावात् अत्रापि ङीत्यस्यानुवृत्त्या,ङकारादित्वस्याश्रयणात्तस्याल्विधित्वात् न चेष्टापत्तिः । ह्रस्वनद्याप इति नुडापत्तेः । सिद्धान्ते तु येन नाप्राप्तिन्यायेन नुड्बाधके आटि कृते परिशेषात्तत्र षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणमिति सिध्यति । न च ङेरामिति सूत्रेऽपि ङेर्ङामित्येवास्तु एवञ्चैतस्य स्वतो ङादित्वान्न स्थानिवद्भावोपयोग इति वाच्यम् । ङेर्ङामादेशे कृते लशक्वतीत्संज्ञाया आडागमस्य च प्राप्तौ वार्णपरिभाषयेत्संज्ञाम्बाधित्वा आट् स्यात् ततश्च प्रत्ययादित्वाभावान् ङकारस्येत्त्वानापत्तेः। अत एवान्तरङ्गत्वान् ङकारस्येत्संज्ञालोपयोराटः पूर्वम्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यपि निरस्तम्, वार्णपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यादिकन्दिगित्यनेन सूचितम्। अस्वरितत्वादिति । यथासङ्ख्यसूत्रे स्वरितेनेत्यस्ये सम्बन्ध इति भावः, स्पष्टार्थमिति , यथासङ्ख्यसूत्रे शब्दतः सङ्ख्यासाम्यन्नार्थत इत्यस्य स्पष्टतया ज्ञापनार्थमिति केचित् , तन्न, यथासङ्ख्यसूत्रभाष्ये किमुदाहरणमिको यणचीति कथितं तद्विरोधात् तत्र हि जातिपक्षाश्रयणेनार्थत एव यथासङ्ख्यस्योपपादनात् . एचोयवायाव इत्यत्रानुपपत्तेश्च , इदुद्भ्यामिति किमिति , अनुवृत्तिप्रयोजनप्रश्नः ' ङेरित्यषष्ठ्यन्तत्वात्तत्साहचर्याद् घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वसम्भावनया आह , ङिप्रकृतेरिति , तत्त्वप्रतिज्ञयेति , मुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञयेत्यर्थः . अत एव , तकारस्येत्संज्ञासत्त्वादेव, प्राचीनोक्तं खण्डयति , यदि त्विति , स्वभाववादस्येति , परार्थत्ववादस्येत्यर्थः, उभयत्र । मुखसुखार्थे इत्संज्ञके च,समत्वादिति, यथोच्चारणार्थानामितरोच्चारणे सहायकत्वन्तथेत्संज्ञकानामपि स्वसम्बधिनः परिनिष्ठितरूपसाधने सहायकत्वमित्यर्थः,न चैवमिति , अस्य परेण वाच्यमित्यनेनान्वयः, एवम् ,, उच्चारणार्थकानामपि लोपफलकेत्संज्ञास्वीकारे , तत्प्रवृत्तिः , तितस्वरितमित्यस्य प्रवृत्तिः , ध्वनित इति ' तत्र हि श्नान्नलोप इत्यत्र श्नमः शकाराभावे नान्नलोप इत्येवास्तु इतिपूर्वपक्षे नन्दितेत्यत्र प्रसक्तातिव्याप्तेः क्ङितीत्यनुवृत्त्या वारणे नन्दमान इत्यत्रातिव्याप्तिरित्युक्त्वा एवन्तर्हि नशब्द एव क्ङितीत्यनेन विशेष्यते , क्ङि-

तौ नशब्दादितिविभक्तिविपरिणामेनोक्तम्, यदीयम्परिभाषा स्यात्तदाऽनयैव नन्दमान इत्यत्र दोषाभावे सिद्धे विभक्तिविपरिणामक्लेशो व्यर्थः स्यादितिरीत्या परिभाषाभावो ध्वनित इत्यर्थः, प्रत्ययपदस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववति लक्षणायाम्बीजमाह, अत एवेति' तादृशार्थे प्रत्ययपदलक्षणासत्त्वादेव। साविति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमितिशङ्काव्युदासायाह, सावितीति, अन्त्यस्यालोऽवधित्वादल्त्वेन रूपेण तत्सजातीयोऽवधिमान् गृह्यत इत्याह, अवध्येति, अत एव, अल एवावधिमत्त्वादेव, संज्ञाविधानमदृष्टार्थमिति, न च वर्णग्रहणे च सर्वत्रेति हल्ग्रहणस्य सुतिसीत्येतद्विशेषणतया हलन्तानां स्वादीनाङ्ग्रहणे हन्यादित्यत्र लोपापत्तिस्तद्वारणायाभेदेन लोपनीयविशेषणार्थमपृक्तग्रहणमस्त्विति वाच्यम् अपृक्तसंज्ञाविधानाभावेऽपि सिद्धन्तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादित्युक्तत्वेन लाघवाय स्वादीनां विशेषणत्वे नैवाऽतिप्रसङ्गवारणे तेषां विशेष्यत्वं स्वीकृत्य अधिकोपादानमयुक्तमित्याशयात्। विशेष्यत्वेनेति। हल्ग्रहणस्य तद्विशेषणत्वेनेति शेषः। द्वेधा तदुपस्थित्या, परिभाषोपस्थित्या अत एवातिखट्व इत्यादौ सुलोपप्राप्तिः, तदन्तविधिद्वयाभावे तु सुतिसीनां यतो विधानन्तदादेराबन्तादित्यर्थस्य न्याऽप्रप्राप्ततयाऽत्र सुलोपो न प्राप्नोति। इत्यारभ्येति। अस्य उक्त इति शेषः, अन्यथोत्तरकालिकक्रियान्वयाभावाल्ल्यपोऽसाधुत्वापत्तेः, तस्यैव, नान्तलक्षणदीर्घस्यैव, खिखीतितीशब्दप्रकृतिकः, तदवयवकारस्थानिकः, अत्रपक्षे, वर्णसंज्ञापक्षे, सिद्धान्तार्थमाह। यस्येति चेतिसूत्रेति। पिण्ड्य इत्यादिसिध्यर्थमिति। अन्यथा पिण्ड्य इतिसमुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादिति भावः। उतश्च प्रत्ययादितिवदिति। एतेन गुणः कृतात्मसंस्कार इतिन्यायसञ्चारः सूचितः। यदुक्तं यस्येति चेतिसूत्रभाष्यात्त्विति तद्दर्शयति। तत्र हीति। अस्य इत्युक्तमित्यत्रान्वयः। अत्रार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याशयेनाह। ख्यत्यात्सूत्र इति। ननु विकृतनिर्देशाभावाघ्यतिसखेरित्यत्र लाक्षणिकत्वात्सखिशब्दस्य नोत्त्वनिमित्तत्वसम्भव इत्यत आह। विहितवीति। एतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया यथाऽसखीतिनिषेधो न प्रवर्तते तथा सखिपतिभ्यामित्युच्यमानेपि नातिसख इत्यत्रातिप्रसङ्ग इति यस्येतिसूत्रस्थभाष्यं ख्यत्या-

सूत्रेण तङ आत्मनेपदसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यतीति वाच्यम्। पर्यायत्वसम्पादनेनापि चारितार्थ्यसम्भवादिति चेन्न। प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाया-मात्मनेपदग्रहणम् प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति वार्त्तिके न समाधानात्। एतेनापूर्वात्मनेपदग्रहणेनोभयोः समावेश उपपादनीय इत्युक्तम्। न चात्मनेपदग्रहणे आत्मनेपदस्यैव पुरुषसंज्ञा स्यान्न परस्मैपदाना-मिति वाच्यम्। आत्मनेपदग्रहणम्पृथक् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायात्। एवंसति वाक्यभेदो भविष्यति। पूर्वसूत्रञ्च परस्मैपदविषयकमेव। अथ वा णलुत्तमो वेति सूत्रमेव सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रीयते। प्रथमादिसंज्ञा एतत्प्रकरणस्थसंज्ञान्त-राणां वाधिका न भवन्तीति ज्ञापकस्यविशेषापेक्षत्वे उत्तमसंज्ञयासमावेशो-पपादनेऽपि प्रथममध्यमसंज्ञाभ्यां समावेशो न स्यात्। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। न तु लौकिकस्यैकदेशविकृतन्यायस्यात्र प्रवृत्तिरङ्गाधिक-विकारात्। आवर्त्येति। अत्रावृत्तिर्न समुदायस्य किन्तु पूर्वविधावित्यस्य। अचः परस्मिन्नित्यस्य पूर्ववाक्यस्थस्य तत्रानुवृत्त्यैव वाक्यार्थपर्यवसानसंभवात्। प्रत्येषिषन्निति। वीगतीत्यत्र प्रश्लिष्टस्येकारात्मकधातोः सन्नन्तस्य रूपम्। अत्र शपैकादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न जुस्। अत एव। पञ्चमीसमासाश्रयणादेव। इत्युक्तमिति। सिद्धान्तिनेत्यादिः। तेन। उभेग्रहणेन। इत्यर्थेपि। इत्यर्थे स्वी-कृतेपि। तत्सिद्धौ। ऐर्सन्नित्यस्य सिद्धौ। अनित्यत्वं सूचितमिति। निष्ठायां सेटीति सूत्रे सेड्ग्रहणात्। तद्धि कारितमित्यादाविटि कृते एव णिलोपो न तु ततः प्रागित्यर्थम्। अन्यथा ण्यन्तादनिण्निष्ठाया असम्भवेनानिटि णिलोपो माभूदित्येतत्तात्पर्यकत्वे तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। इटि कृते एवेत्यवधारणफलन्तु यदीटः प्राङ् णिलोपः स्यात्तदानुदात्तादेकाचः कृतः परत्वादिटो निषेधः स्या-त्स माभूदिति। अयञ्च पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाभावे जातेऽपि णिलोपे पञ्चमी-समासेन वारयितुं शक्यत इति कालावधारणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न च ज्ञपेः स-नीवन्तेतीड्विकल्पात्ततो निष्ठायां यस्य विभाषेतिसूत्रेणेण्निषेधादस्ति सम्भ-व इति वाच्यम्। दरिद्रित इत्येतत्सिद्धये यस्य विभाषेतिसूत्रे एकाच इत्यनुवृ-त्तेः। अनित्यत्वे ज्ञापकान्तरमप्याह। प्रविगणय्येतीति। अत्रादन्ताच्चुरादेर्ग-णधातोः क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यपि ल्यपि लघु पूर्वादितिणेरयादेशः पञ्चमीसमा-

स्य नित्यत्वे न स्यात् । अपिना पूर्वोक्तज्ञापकसमुच्चयः । अत एव । अनित्यत्वादेव । न मानमिति । वाच्यवस्था तादृशार्थालाभात् । यत्तु प्रविगणय्येति-भाष्योदाहरणे लघुपूर्वत्वं व्यपदेशिवद्भावेन णौ जातस्य लोपस्य स्थानिवद्भावे सति तस्याकारस्यैवेति ततः परत्वाल्ल्यबादेशो भविष्यत्यतोऽनित्यत्वफलञ्चिन्त्यमिति । तन्न । प्रदिधिषय्येत्यत्र दिधिषूशब्दादाख्यानणिजन्तात् स्काप्रत्यये प्रशब्देन समासे पञ्चमीसमासानित्यत्वपक्षे लघुपूर्वषकारात्परत्वाद्भवति । यस्य स्थानिवद्भावस्तस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वमङ्गीकृते वक्तुमशक्यमूकारस्य दीर्घत्वादित्याशयात् । मूलेऽड्व्यवाय इत्येवेति । अव्यवधानाभावेन रषाभ्यामितिसूत्रेण न किन्तु रषाभ्यामित्यनुवर्त्तमानेऽट्कुप्वितिसूत्रेण । न च रषाभ्यामितिसूत्रे षग्रहणस्यैवं सति वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् । पुष्णातीत्यत्र चारितार्थ्यात् । यत्तु तस्य दोष इतिवचनमपि न मुने इतिसूत्रकृतयोगविभागाल्लब्धमिति तन्नेति दूषयति । न मुन इतीति । अत एव । योगविभागस्य भाष्यासम्मतत्वादेव । सिद्धकाण्डम् । सिज्लोप एकादेश इत्यादि । वैयर्थ्यापत्तेरिति । शोकादीनामपि शब्दत्वात् । न च सुप्त्वेन सादृश्यवादिमतेऽपि न लुमतेतिनिषेधानित्यत्वेन मांस्पचनीत्यादेरिव हृच्छोक इत्यादेरपि सिद्धिर्भविष्यतीति वा शोकेत्यादि व्यर्थमिति वाच्यम् । अनित्यस्यापि वचनस्य यत्र साधकन्तत्राप्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण वा शोकेत्यादिवचनचारितार्थ्यात् । अन्यत्र शस्प्रभृतिभिन्ने । तेन पदङ्घ्रिरितीति । अत्र पादशब्दस्य पदादेशः । तत्र शङ्कते । न च कोशस्थेति । भाष्यरीत्या अनादेशत्वात् । अस्य किन्तु प्रकृत्यन्तरत्वमेषाम् इति शेषः । तत्त्वेपि । अनादेशत्वेपि । अत एव पादहृदयशब्दयोः पदहृच्छब्दरूपादेशे सुनिमित्तके कृते सन्निपातपरिभाषया सुलोपो न स्यादिति पदङ्घ्रिश्चरण इति स्वान्तं हृन्मानसमित्यसङ्गतमिति पूर्वपक्षस्य नावसरः । केचित्तु शब्दत्वेनैव सादृश्यम् । न लुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वादप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया सादृश्यप्रयोजकव्यापकधर्मकल्पनायां गौरवाभावात् । एवं सति पदादीनामादेशत्वमेव । हृदयस्य हृदितिसूत्रन्तु नित्यार्थम् । वा शोकष्यञिति तु नियमार्थमेष्वेवोभयोः स्थान्यादेशयोः प्रयोगोऽन्यत्र स्थानिन एवेति । एवंनासिकाया नसित्यपि नित्यार्थमेव । तेन नासिकाक्षुद्र इति न । न च पदन्न इतिसूत्रे

सुप्रभृतिष्वित्येवास्त्विति वाच्यम् । अष्टग्यकृच्छ्रकृच्छ्रब्देभ्यः सोरन्तरङ्गानपीति-न्यायेन लुकि कृते स्वादिपरत्वाभावेनादेशाभावापत्तेरित्याहुः । अत्रेदं चिन्त्यम् । शसः सुप्संज्ञायाः शास्त्रीयतया तेन रूपेण सादृश्यकल्पनापेक्षयाऽशास्त्रीयेन शब्दत्वेन सादृश्यकल्पनेऽक्लृप्तकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्फुटमेव । किञ्च वा शोकेत्य-स्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षया विधायकत्वे लाघवमेव । एवञ्च भाष्यरीत्या प्रक्ष-त्यन्तरत्वकल्पनमेव समुचितमिति ॥ ननु कोशपठितानां शब्दानां लोकप्रसिद्ध-शब्दानुकरणत्वेन तेष्वादेशस्य प्रवृत्तिर्नोचिता । एवञ्च पदाङ्घ्रिरित्याद्युपपत्तये सादृश्यप्रयोजकधर्मचिन्तनमयुक्तमत आह । कोशे शब्दा इति । अर्थपराः । अर्थविशिष्टशब्दपराः । न त्वनुकरणानीति शेषः । ननु तत्तदर्थनिरूपितशक्ति-ग्रहस्य कोशाधीनत्वं सुप्रसिद्धन्तच्च नोपपद्यते अर्थानां शक्तिग्रहाभावादनुपस्थि-तेरत आह । शक्तिग्रहस्त्विति । यदा विष्णुर्नारायण इत्यादिशब्दघटितकोशज-न्यबोधविचारस्तदा तद्घटकमेकं विष्णुपदं पक्षीकृत्यानुमितिः कल्पनीया । इदं विष्णुपदम् । अर्थवाचकम् । साधुपदत्वात् । गोपदवदित्येवं री-त्या साध्यहेतुकल्पनयाऽनुमित्या । सामान्यतः । सामान्यधर्मावच्छिन्नविधेय-ताकया । अयं भावः । अर्थवाचकत्वत्वे साधुपदत्वसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिज्ञानेनार्थवाचकत्वत्वे व्यापकतावच्छे-दकत्वावगाही साधुपदत्वत्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वावगाही परामर्शो जन्य-ते । ततो विष्णुपदमर्थवाचकमित्याकारानुमितिः । ततोऽर्थो विष्णुपदवा-च्य इत्याकारकमानसं ज्ञानम् । ततस्तादृशः संस्कारः । ततोऽर्थविशेष्यकविष्णु-पदवाच्यत्वप्रकारिका स्मृतिर्विष्णुपदोच्चारणे सति तादृशोद्बोधकवशाज्जन्यते । एवमेव नारायणपदादपि । ततः समानविभक्तिकत्वरूपाकाङ्क्षाप्रकारकपदविशे-ष्यकज्ञानसत्त्वे प्रतिबन्धकाभावे विष्णुपदवाच्याभिन्नो नारायणपदवाच्य इत्या-कारकं शाब्दबोधस्तदाह । एवञ्चेत्यादिना ॥ ननु पर्यायशब्दस्वरूपप्रतिपादन-परे श्रुतिविशेषे यथापदानां स्वरूपपरत्वन्तया कोशेप्यपेक्षितमत आह ॥ अ-ऽन्येदेवीति । तदसंगतिः । प्रत्युदाहरणासङ्गतिः । एतेन पर्यायशब्दस्वरूपप्रदर्श-कवाक्यघटकशब्दानामर्थपरत्वे भाष्यसम्मतिरुद्भाविता । एकशेषस्तर्हि विरूपा-णामित्यनेन स्यादत आह । एकशेषस्त्विति । पूर्वोक्तार्थे सूत्रसम्मतिमाह । अ-

त एवेति। तादृशतात्पर्यादेव। एवञ्च यत्तदेतेभ्य इतिनिर्द्देशो विरूपाणामपीत्यस्याप्यनित्यत्वे ज्ञापक इति द्रष्टव्यम्। तथा चोक्तममरसिंहेन। भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इति। भेदस्य लिङ्गभेदस्य लिङ्गविशेषस्य आख्यानाय द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः। यथा कुलिशं भिदुरं पविरिति। तथा स्वरूपभेदप्रतिपादनाय समानलिङ्गानामपि तौ न कृतौ। यथा विष्णुर्नारायण इत्यत्र॥ तथा सम्बन्ध्यर्थविशेषभेदेन भिन्नानां भेदाख्यानाय संकरो न कृतः। यथा स्वर्गसंबन्धिनां भूमिसंबन्धिनाञ्च। स्वरादिवर्ग इतिरीत्या पृथङ् निर्द्देश एव कृत इति। एतदपवादमाह। क्रमादृत इति। यत्र स्त्रीपुन्नपुंसकानां क्रम एव विवक्षितस्तत्र संकरो भिन्नलिङ्गानां मिश्रणरूपः कृत एव यथा स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिरिति॥ प्राचाम्मतं खण्डयति। एतेनेति। पूर्वोक्तव्याख्यानेन। अत एव। शब्दपरत्वेन भिन्नार्थत्वादेव। अभियुक्तोक्तं शक्तिग्राहकत्वमुपपादयति। एत इति। प्रकारार्थत्वाभावेपीति, यद्यत्र श्रूयमाणपदादीनां शास्त्रनिष्पाद्यत्वं स्यात्तदा प्रकारार्थकतां विना निर्वाहो न स्यात्तदेव तु नास्ति अनुकरणत्वात्तथा चात्रोभादुदात्त इतिवच्छास्त्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः। षष्ठ्यन्तत्वलाभायेति, एवञ्च संख्यादिपूर्वस्योत्तरपदस्यान्तशब्दस्येत्यर्थः संपद्यते, ननु विजुपे छन्दसीतिसूत्रे छन्दसीत्युपादानाद्विच् छन्दस्येवेति कथं विश्वपाशब्दस्य लोके साधुत्वमत आह, स चेति, न हि कीलालप आगतमिति वाक्यं छन्द इति भावः, क्विब्विषये विशेषमाह, क्विपस्त्विति, अत एव, अन्यत्रानभिधानादेव, अत एव, शंस्थेत्यादिषु क्विपोऽभावादेव, केचिदिति, ईत्वमवकारादाविति वार्त्तिकविद्वेषिणः, आहुरिति, ईत्वमकारादावित्यनेनेत्त्वं वारयितुं शक्यमिति भावः, यद्यपि वकारादौ प्रत्यये घुमास्थेतीत्वं वचनेन चेन्निवार्यते तदा वार्त्तिककारमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेन यू स्त्र्याख्याविवत्यस्य शंस्थेत्यादिपदस्य च क्विपापि साधनं सम्भवति तथापि विचः प्रथमोपस्थितत्वात्स एवोक्तः, ननु प्रथमयोरिति सूत्रानन्तरं लाघवाद्दीर्घाच्छसीति सूत्रमस्त्वित्यत आह, दीर्घाच्छस्येवेतीति, विपरीतनियमापत्तेरिति, अत्रेष्टापत्तिः कर्त्तुमशक्या, तस्मादितिसूत्र एव भाष्यकृत्कृतभ्नु कुंसान्पश्य कुण्डिना-

सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति विरोधोद्भावनन्निरस्तम् । अलमिति । अनेनान्यदपि सूचितम् । तथाहि । लोपाभावेऽप्यतिसखेरित्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वेपि स्वाश्रयसख्यवयवभिन्नत्वमाश्रित्य घिसंज्ञेति तु न युक्तम् । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । किञ्च पूर्वान्तवद्भावेन विशिष्टे सखिशब्दत्वातिदेशे तदवयवेकारे सखिशब्दावयवत्वमर्थसमाजग्रस्तमिति संज्ञा न स्यात् । किञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रकृते न प्रवृत्तिः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषया निषेधात् । एवञ्चातिसखिशब्दे घित्वम् भवत्येवेति । अत्र प्राचीनानुयायिनः । यदि सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोस्तदन्तस्य वा घिसंज्ञा तदा ख्यत्यादितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि अतिसखेरित्यत्र माभूदितिविकृतनिर्देशप्रयोजनकथनावसरेऽतिसखेरितिगुणघटितप्रयोगो दृश्यते स भवन्मते नोपपद्यते । ननु तदपि ङ्यन्तप्रकृतिकमसखीतिपर्युदासस्तु न प्रवर्तते लाक्षणिकत्वादिति चेत् । एवं सति सखिपतिभ्यामितिनिर्देशेप्यतिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते । तेनोक्ते कर्तव्ये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति वक्तुमशक्यम् । एकस्मिन्नेव प्रयोगे तस्यैव परिभाषायाः प्रवृत्त्यप्रवृत्तेर्विरुद्धत्वात् । किंच सखिशब्दस्य सख्यवयवे लक्षणाकल्पने गौरवम् । भाष्योक्तं यस्येति चेतिसूत्रस्थं त्वेकदेशयुक्तिः । तत्र हि इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् । हे दाक्षि । दाक्ष्या दाक्षेयः । आद्ये दाक्षि । ई सु इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधेन दीर्घात्पूर्वं ह्रस्वत्वन्ततो दीर्घे सति तस्यैव श्रवणप्रसङ्गः । न चान्तरङ्गन्दीर्घत्वम् । वार्णकार्यस्याबलवत्त्वेन ह्रस्वत्वस्यैव प्राप्तेः । द्वितीये दाक्षि ई आ इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधेन यणादेशे परस्य कृते पूर्वस्येकारस्य श्रवणप्रसङ्गः । सवर्णदीर्घे कर्त्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वन्तु वक्तुमशक्यम् । पूर्वपरविधित्वात् । न च यणि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वम् । वर ई इतीकारप्रश्लेषेणेकारनिमित्तकविधिम्प्रति न स्थानिवदिति निषेधादिति तस्याशयः । न त्वयं सिद्धान्तः । फलाभावात् । पट्व्या मृद्व्येत्यचः परस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्योदाहरणासंगत्यापत्तेश्च तृतीये दाक्षि ई इति स्थिते स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि परस्य लोपे पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । तद्धितनिमित्तकः पूर्वस्य लोपस्तु वक्तुमशक्यः । परलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ।

एवं सिद्धान्त्येकदेशिनोक्तं पूर्ववाद्याह नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि। अत्र कैयटः। यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णपरिभाषाप्रसङ्गः। अन्तरङ्गस्वलीय इत्येतदपवादत्वात्। यद्यपि हे दाचीत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्यानेऽस्ति युगपत्प्राप्तिस्तथाप्यत्र क्रमेणान्वाख्यानमेव कस्मात इत्याशयः। यण्ढकौ त्वाङ्गाविव न भवतः। ततः पुनः सिद्धान्त्येकदेशिनोक्तम्। अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वमिति। अस्याप्येकदेश्युक्तित्वं प्रागुपपादितमेवेत्याहुः। अत्रेदमवधेयम्। यदि सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणायाम्भाष्यान्तरविरोधः स्यात्तदाऽस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वन्तथा तु न दृश्यते। किञ्च भाष्यकारस्येवर्णस्येति परे लोप इत्यस्येदम्मुख्यमेवोदाहरणमित्यभिप्रेतमिति प्रतीयते। यथा हे दाचि। दाच्या। दाचेय इति प्रयोजनत्रयं व्युत्पाद्य नैतानि सन्ति प्रयोजनानीत्युक्तन्तथाऽतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वमितिप्रयोजनकथनोत्तरमेतदपि न प्रयोजनमिति नोपन्यस्तम्। किन्तु इदन्तर्हि प्रयोजनमिति प्रदर्शितम्। तेनास्य सिद्धान्त्युक्तित्वमेव। प्रयोजनान्तरञ्च नोपन्यस्तम्। ख्यत्यात्परस्येति सूत्रेप्येवमेव प्रयोगः कृतस्तस्मान् ङ्यन्तप्रकृतिक एवायम्। उक्तभाष्यद्वययोजनाय विहितविशेषणानाश्रयवल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरपि तात्पर्यविषयैव। अत एव ख्यत्यात्परस्येति सूत्रे सखिपतिभ्यामित्युच्यमाने इह न स्यात्। सखीयतेरप्रत्ययः। सख्युः पत्युरिति। व्याख्यातञ्च कैयटेन। विद्यमानं खमस्य स सखः। तमिच्छत्यात्मन इति क्यच्। क्यचि चेतीत्वम्। यदि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिर्विवक्षिता स्यात्तदात्राव्याप्तिः स्फुटैव। न च यस्येतिसूत्रेण ईति परे यदीवर्णलोपो न स्यात्तदा ङ्यन्तस्य सखीशब्दस्य सखी सख्याविति प्रयोगौ दृश्येते तयोरुपपत्तिर्न स्यात् सख्यशिश्वीति ङीषि सवर्णदीर्घे एकादेशे पूर्वान्तवद्भावेनानङ्णिद्वद्भावयोः प्रवृत्तिप्रसङ्गादिति तस्याः कथनेन न्यूनतेति वाच्यम्। प्रकृतभाष्यस्योपलक्षणत्वादिति। इष्टतोऽवधारणार्थं इति। एवकाराभावे पतिशब्द एव समासे घिसंज्ञ इत्यपि नियमाकारः स्यात्तथा चातिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वमितिप्रयोगविरोधः स्पष्ट एव। पतिः समास एवेतिनियमे सीतायाः पतये नमः। नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतावित्यादिस्मृतिपु-

राणीयप्रयोगविरोधम्परिहरति । स्मृतिपुराणेष्वित्यादिना । पतिरित्याख्यातः पतिरित्येवंरीत्याप्युपपत्तिरन्यत्र स्फुटा । धात्वादेरितिनिर्देशाद्विपरीतनियमो नेत्याश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् ॥ बहुच्पूर्वेऽतिप्रसङ्गस्तस्यालक्षत्वे सम्भवति तत्रैव किम्मानमत आह । अत एवेति । तस्यालक्ष्यत्वादेव । पतिशब्दस्य पत्यवयवेकारलाक्षणिकत्वे मानमाह । एतेनेति । सुपतिना सुसख्या इत्यादीष्टेति । शेषो घ्यसखिपतीतिन्यासेसुपतिनेत्यस्यासिद्धिः । सखिशब्दस्य सख्यवयवलाक्षणिकत्ववत्पतिशब्दस्यापि पत्यवयवे लक्षणा वाच्या । अन्यथा सख्यवयवभिन्नत्वनिकारस्य विशेषणम्पतिभिन्नत्वन्त्विकारान्तस्य विशेषणमित्येकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयाभावेन द्वन्द्वानुपपत्तिः स्यात्तथा च सुपतिनेत्यस्यानुपपत्तिः स्फुटैव । किञ्च पतिश्च मित्रञ्चेति सहविवक्षायान्द्वन्द्वे पतिमित्र इत्येवेष्यते तस्यासिद्धिरित्यपि बोध्यम् । पतिसखी समास एवेतिनियमे सुसख्येत्यस्यासिद्धिर्बोध्या । कतिशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वोपपत्तिमाह । किमः संख्येत्यादि । भाष्ये स्पष्टत्वादिति । तत्र हि किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्त्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते । अनिर्ज्ञातञ्च बहुषु भवति । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातमेवेत्युक्तम् । एवञ्च बहुत्वावच्छिन्नस्यात्र नियमेनोपस्थित्या बहुवचनान्तत्वन्न्याय्यमेवेति भावः । न प्रवृत्तिरिति । उभयगतिरिह भवतीतिपरिभाषासत्त्वादिति शेषः । अत एव । तादृशपरिभाषासत्त्वादेव । एवञ्च शदन्तपर्युदास एव तस्याम्परिभाषायां ज्ञापकः । अत एव । लोकप्रसिद्धार्थकस्य ग्रहणादेव । एतन्न्याय इति । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेत्यर्थः । ननु बहुगणशब्दस्यापि संख्याप्रदेशे एकादिशब्दानामिव ग्रहणे सिद्धे सूत्रेऽनयोरुपादानं व्यर्थमत आह । सूत्रे बहुगणग्रहणन्त्विति । एतत्तत्त्वं पूर्वत्रावेदितम् । नियतविषयपरिच्छेद इति । नियतो यो विषयपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वादित्यर्थः । परिच्छेदे नियतत्वञ्चेतरव्यावृत्तविषयकत्वम् । परिच्छेदो ज्ञानविशेषः । बहुगणयोर्न साक्षात्तयात्वमिति भावः । त्र्यादिसंख्याव्याप्यकः । त्र्यादिसंख्या व्याप्या यस्य सः । अत एव । बह्वादीनामसंख्यात्वादेव । एवं सति यद्भाष्ये उक्तमेकादिकया चापि संख्यायत इति तद्विरोधः । अत्रापि शब्दस्वारस्येन यथा बह्वादिकया संख्यायते तथा एकादिकयाप्यतोऽनयोरपि ग्रहणमिष्यत आह । यत्तु भाष्य इति । एवञ्च । संख्यानकरणत्वं यथाकथञ्चिद्विवक्षित-

न्न साक्षादिति न विरोधः। प्राचीनोक्तं खण्डयति। एतेनेति। उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः। बहुत्ववाचिन इति। बहुवाचिन इत्यर्थः। लाघवान्नियमशरीरान्तरमाह। यद्वेति। ननु यदीदं सूत्रं नियमार्थन्तदा सङ्घवैपुल्यवाचकयोरपि ग्रहणम्प्राप्नोतीत्यत आह। संघवैपुल्येति। संख्यानकरणत्वम्परम्परयापि न डतिमात्रस्यापि तु तदन्तस्येति संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरित्याशयेनाह। डत्यन्तेतीति। अत एव। तदन्तस्य संज्ञासत्त्वादेव। करणादावृत्त्येति। अन्यथा समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्याप्रामाणिकत्वमितिन्यायविरोधः स्यात्। ननु संज्ञात्रयकरणादसमानफलकत्वङ्कल्प्यत इत्यत आह। तेन हन्तीति। समानफलकत्वाकल्पनेऽप्यतिप्रसङ्गः स्यादेवेति भावः। लोपसंज्ञया आसां समावेशमुपपादयति। अन्यदेशस्थत्वेनेति। गौणे नेति। प्रियपञ्चान इत्यत्र नेत्यर्थः। नन्वेवन्तदन्ते परमपञ्चेत्यत्र कथन्निर्वाह इत्यत आह। परमपञ्चेत्यादाविति। स्पष्टञ्चेदमिति। उपसर्जनप्रतिषेधखण्डनाय अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति। यद्येवम्परमपञ्चेत्यत्र लुङ्न प्राप्नोति। षट्प्रधान एष समासः इत्याह। प्रमाद इति। तेन हि गृह्यमाणविभक्तेरित्यस्यैवं व्याख्या कृता गृह्यमाणानां सम्बन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः। यद्येवमिति। गृह्यमाणाद्या विहिता विभक्तिरित्येवं सम्बन्धम्मन्यमानस्य प्रश्नः। आर्थः सम्बन्धो गृह्यत इत्युत्तरेऽभिप्राय इति। परन्त्वस्य भाष्यग्रन्थस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थः स्वारसिकः प्रतीयते एवं सति परमपञ्चेत्यत्र लुङ् न प्राप्नोति। लोके गणनायामप्रसिद्धानाङ्ग्रहणन्न हि परमपञ्चादयस्तथा प्रसिद्धा इति प्रश्नः। संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येव गणनायामप्रसिद्धानामिव ग्रहणमित्यत्र मानाभाव इत्युत्तरेऽभिप्रायः। अधिकमन्यत्र स्फुटम्॥ मा भूदिति। प्रत्ययपदम्प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणपरमिति भावः। इदमेव प्रत्ययपदम्प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य गमकमिति युक्तमेव। एतत्फलमाह। एवञ्चेति। प्रत्ययावयवेऽपि। प्रत्ययत्वव्यवहारस्य युक्तत्वे साधकान्तरमाह। सात्पदेति। अन्यथा सातेः सकारस्य प्रत्ययत्वाभावादेवाप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तत्रैवेतीति। तेन सुट्प्रसङ्गादित्यत्र दीर्घाभावः। न च गवे हितमित्यादावच्त्वावच्छिन्ननिमित्तकेऽ-

षादेशेऽल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावादिदं विध्यर्थमिति शङ्काम्। अप्त्वस्यापि प्रत्ययासाधारणत्वाभावात्। प्रत्ययनिमित्तकमेवेति। लक्षणशब्दस्य निमित्तपरत्वात्। इत्यं वा इति। प्राञ्चः। अपर इति। सिद्धान्तिनः। ननु प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादिति व्याख्याने प्रत्ययलोपसूत्रेणैव •कार्यप्राप्तिर्वाच्या। एवं सति परिव्रीरित्यत्र व्येञः क्विपि सम्प्रसारणे कृते क्विपो लोपे प्रत्ययलोपशास्त्रेण तुग्दीर्घत्वयोः प्राप्तौ पर्यायस्तयोः स्यादेकदेशस्थत्वादत आह। इहापीति। प्रतिपादितमिति शेषः। अन्यथा। तद्द्देशस्थत्वानङ्गीकारे। सूत्रस्य सिद्धान्तार्थमाह। लुप्तेत्यादि। लब्धाङ्गसंज्ञकेति। लुप्तप्रत्ययनिरूपितेत्यादिः। तेन। लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तदुद्देश्यकत्वनिवेशेन। भसंज्ञा च नेति। सुबिति पदसंज्ञा यथा समुदायोद्देश्यिका तथा भसंज्ञा न समुदायोद्देश्यिका किन्तु लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तदुद्देश्यिकेति भसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इति भसंज्ञा नेत्यर्थः। अङ्गसंज्ञा यथा लुप्तेपि प्रत्यये भवति तथोपपादयति। अङ्गसंज्ञा त्विति। एवञ्चाङ्गसंज्ञायां नलुमतेतिनिषेधाभावादङ्गसंज्ञायां लब्धाङ्गसंज्ञकोद्देश्यकभत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्भत्वे कर्त्तव्ये निषेधः प्रवर्त्तते। कैयट इति। तत्र हि युवुशब्दान्तस्याङ्गस्यानाकौ भवत इत्यर्थे नन्दनप्रियः कारकप्रिय इत्यत्र वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने नन्दनशब्दात्कारकशब्दात् च या विभक्तिस्तस्याः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकि कृते ऽनाकौ न प्राप्नुत इति पूर्वपक्षे अङ्गावयवयोर्युवु इत्येतयोरनाकौ भवत इत्यर्थाभिप्रायेण मा भूतां यासौ सामासिकी विभक्तिस्तस्यां। यासौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यत इति समाधाने कृते यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति। नन्दनदधि। कारकदधि। इति पुनः शङ्कायामिवन्तर्हि न वा परन्निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन। न वेह परन्निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतः युवोरनाकौ भवत इति। किन्तर्हि अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतः अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेनेति भाष्ये उक्तम्। अत्र कैयटः। न ह्येह विभक्तिः प्रत्ययान्तरं वा निमित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणत्वमनाकयोर्नास्तीति नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविषयः। केवलमङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा। नहि तस्यां विधीयमानायां नलुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः प्रवर्त्तते लब्धाङ्गसंज्ञकस्य कार्यान्तरे

विधातव्ये स प्रतिषेधः प्रवर्त्तते न चाङ्गसंज्ञाऽङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभाव इति। अत्र कैयटइत्यनेनारुचिः सूचिता। न लुमता तस्मिन्निति वार्त्तिकरीत्याऽङ्गपदं पूर्वत्वोपलक्षणमित्यङ्गसंज्ञायामपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति तस्मान्नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनाङ्गसंज्ञा भवतीति भाष्याशयः कल्प्यः। अत एव। न लुमतेतिनिषेधानित्यत्वादेव। स्त्रीप्रत्ययलुकीति। न चाक्रुते तृज्वत्वे ऋदन्तत्वविरहात्स्त्रीप्रत्यय एव कथमिति शङ्क्यम्॥ पिप्पल्यादिगणे पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामहेतिपाठात्तृज्वद्भावात्पूर्वमपि स्त्रीप्रत्ययप्रवृत्तेः। ननु तृज्वत्सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या यत्राङ्गस्येत्यस्योपस्थितिस्तस्य परनिमित्तकत्वन्न स्यात् एवञ्चोरदत्वस्य परनिमित्तकत्वाभावात्स्थानिवद्भावस्याप्राप्तया वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य न सम्प्रसारण इति सम्प्रसारणनिषेधो न स्यादिति तस्यावश्यम्परनिमित्तकत्वमाश्रयणीयमिति पञ्चक्रोष्टृ इत्यस्यासिद्धिरित्याशयेन शङ्कते। न चेति। अङ्गसंज्ञाद्वारेति। अङ्गस्येत्यनेन सह तस्य सूत्रस्यैकवाक्यतयाङ्गत्वज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञाने कारणतयाऽङ्गत्वज्ञानस्य परप्रत्ययज्ञानप्रयोज्यतयोरदत्वस्यापि परप्रयोज्यत्वेन स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरित्येव भाष्यप्रामाण्यात्कल्प्यते न तूरदत्वस्य परनिमित्तकत्वं साक्षादिति भाष्ययोरविरोध इति भावः। एतन्मते च लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वो लब्धाङ्गसंज्ञक इत्यर्थो न किन्तु तादृशप्रत्ययपूर्वस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन् कार्ये निषेध इत्येव विवक्षितम्। अत एव। अनित्यत्वेन न लुमतेतिनिषेधाप्रवृत्त्याऽङ्गसंज्ञासत्त्वादेव। यथाकथञ्चिदिति। शब्दाध्याहारेणोपपादनात्क्लेशः। अत्र कार्यकालपक्षमाश्रित्य वव्रश्चेत्यस्य सिद्धिः कैयटेनोक्ता सा नोचितेत्याशयेनाह। आकडाराधीति। कार्यकालत्वमभ्युपेत्याप्याह। वस्तुतस्त्विति। एतेन पदैकवाक्यतयाऽन्वयासम्भवेन। आवृत्त्या। अङ्गस्येत्यस्यावृत्त्या। प्रकृते। युवोरनाकौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र च। लक्ष्यानुरोधात्। नन्दनदधि। कारकदधि। पञ्चक्रोष्टृ इत्यादिलक्ष्यानुरोधादित्यर्थः। तदाशयः। युवोरित्यादिसूत्रस्थभाष्याशयः। ननूक्तरीत्योरदत्वस्य परनिमित्तकत्वे चर्करीतीत्यादावत्त्वं कथमत आह। चर्करीत्यजेति। चर्करीति। अजर्घा इत्यस्य सिध्यर्थं नव्यकल्पितमर्थन्निरस्यति। अङ्गाक्षिप्तेति। पदैकवाक्यताऽन्वयो न संभवतीत्याशयेनाह। अपास्तमिति। किञ्चाङ्गसंज्ञाद्वारकपरम्परयोरदित्यस्य पर-

निमित्तकतया भाष्योक्तप्रयोजननिर्वाहाद्भाष्यानुक्तावृत्तिकल्पनङ्गौरवग्रस्तमित्यपि बोध्यम् । युष्मदादीनान्त्रिषु सारूप्यमात्रमुक्तन्न त्वलिङ्गत्वमत एवालिङ्गाव्ययसन्निधान एवैषान्निरूपणन्न कृतमित्याशयेनाह । ङेप्रथमयोरमिति सूत्र इत्यादि । साम आकमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधम्परिहरति । साम आकमितीति । शङ्कावारणायेति । न च निजान्त्रयाणामितिनिर्देशात्सकारान्तत्वशङ्काया इवास्या अप्याशङ्काया वारणम्भविष्यतीति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य दोषोपलक्षणत्वात् । तेन परमत्रिशब्दादाख्यानार्थे णिचि टिलोपे ततः क्वौ णिलोपे च कृते क्वौ लुप्तमिति स्थानिवत्त्वनिषेधे निर्दिश्यमानात्रयवचशब्दस्य त्रयादेशे परमत्रयाणामित्यत्रान्त्यरेफस्यादेशापत्तिर्दोषो बोध्यः । केचिदितीति । प्रसादकारादय इत्यर्थः । तेषामेव शङ्कान्तरन्निरस्यति । न चेति । अत एव । गौणमुख्यपरिभाषायान्तात्पर्यस्यैव गौणत्वस्य गौणपदार्थत्वादेव । तदेवोपपादयति इतरेति । एतच्च गौणमुख्यपरिभाषाप्रवृत्तिसम्भवमभ्युपेत्य वस्तुतस्तु तस्याः सम्भव एव नेत्याह । पदकार्य एवेति । अत एव । नित्यन्द्विवचनान्तत्वादेव । अत्र नित्यपदोपादानेन द्विशब्दप्रकृतिकसुपो द्विशब्दार्थद्वित्वानुवादकत्वमेवेति नियमो बोध्यते तच्च द्वित्वमप्रधानम्प्रधानं वेत्यन्यदेतत् । अभ्युच्चयायेति । सम्भावितदोषाणान्नानारूपत्वसूचनाय । तेन भवानित्यस्य द्विपर्यन्तानामिति नियमास्वीकारेपि व्यक्तिपक्षेऽत्वसन्तेति सूत्रे भवच्छब्दोपस्थितिसामर्थ्यात्तो त्यदाद्यत्वाप्रवृत्तिकल्पनेन सिद्धिसम्भवेपि न ग्रन्थासंगतिः । अत एवास्वरसादाह । भवन्ताविति । भाष्यप्रामाण्येनेति । तत्रापि सरसी यदीत्यनेन कथनेन । ईदृशेभ्यः । आदन्तेभ्यः । क्विपोऽनभिधानमिति । अयम्भावः । जनसनखनामिति सूत्रे धियौ धियः पियौ पिय इत्यादावियङादेशे कर्त्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नैतदीत्वङ्किन्तर्हि ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतदित्युक्तम् । अभ्युपेत्यापीत्वं व्याश्रयत्वादसिद्धत्वन्न भविष्यतीति तु परत्रोक्तम् । घुमास्थेतिसूत्रे च घृतपावानः । वसापावान इत्यत्र पाधातोः क्वनिपि सतीत्वम्प्राप्तमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमीत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्त्वा यदीत्वे वकारप्रतिषेध इत्युच्यते कथम्पीवरी पीवरीत्याशङ्क्य नैतदीत्वं किन्तर्हि ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतदित्युक्तम् । एत-

स्मिन्वार्त्तिके यदीत्वे वकारप्रतिषेध इति एतस्य प्रत्याख्यानस्य तत्प्रयोजनस्य घृतपावान इत्यादेर्वनिपा साधनरूपस्य भाष्यस्य च फलैक्यायानभिधानङ्कल्पनीयम् । ईत्वे वकारप्रतिषेध इति सामान्यत एवोक्तन्तत्सत्त्वे वकारादिप्रत्ययसामान्ये प्रतिषेधे क्विप्यपि प्रतिषेधः प्राप्नोति । वनिपा तत्साध्यप्रयोजनसाधनरूपप्रत्याख्यानपक्षे क्विपीत्वम्प्राप्नोतीति फलभेदः स्यादिति । नन्वेवं रीत्या धीवर्यादीनामप्यनभिधानम्प्राप्नोतीत्यत आह । धीवरी पीवरीत्यादीति । आदिना धीरित्यादिसङ्ग्रहः । अत एव क्विप्च क्वनिप्च चेनेतिसङ्गच्छते । पर्यालोचनया सिद्धाद्वार्त्तिकात्सिद्धमिति । अत्र पर्यालोचनया सिद्धादित्यनेनैतादृशानुपूर्वीकवार्त्तिकानुपलम्भेऽपि न क्षतिरिति ध्वनितम् । जनसनेति सूत्रे धियौ धिय इत्यत्रेयङादेशे कर्त्तव्ये धाधातोः क्विपि यदीत्वन्तस्यासिद्धत्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नैतदीत्वङ्किन्तर्हि ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतदित्युक्तम् । एवङ्घुमास्थेतिसूत्रे पीवान इत्यत्रेत्वव्यावृत्त्यर्थमवकारादाविति वार्त्तिकस्वीकारे कथन्धीवरी पीवरीति प्रश्ने नैतदीत्वमित्युक्त्वा ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतदित्युक्तन्तेन सिद्धादित्यर्थः । सूत्रभाष्य इत्यस्य सूत्रयोर्भाष्य इत्यर्थः । वार्त्तिकादिति । ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्चेत्यतः । ननु धीर्ध्यायतेर्दधातेरिति भाष्यविरोध इत्यत आह । धीर्ध्यायतेरित्यादि । ननु शंस्थ। शब्दे स्थः क चेतिसूत्रस्थचकारेण क्विपि कृते ईत्वमवकारादावितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानपक्षे इत्त्वापत्तिरित्यत आह । शंस्था इत्यत्रेति । एवञ्च तत्रत्यं क्विप्पदं क्विबिवाचरतीति क्विप् विजित्यर्थकमिति भावः । सव्येष्ठा इत्यत्राप्येवमेव । यदि वातप्रमीशब्दोऽपि प्रामाणिकस्तर्हि सोऽन्यथा साधनीय इति मनसि निधायाह । मीङ् मान इति । व्याख्यानादिति । किम्पुनरिदन्दीर्घयोर्ग्रहणमाहो स्विद्ध्रस्वयोरिति विकल्प्य दीर्घग्रहणपक्षे यू इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे सामानाधिकरण्यस्य चानुपपत्तिमुद्भाव्य ह्रस्वग्रहणे शकटिबन्धुरित्यत्र नदी बन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तस्य बहुशकटिरित्यत्र नद्यृतश्चेति कपः प्राप्तिश्चोक्त्वा दीर्घयोर्ग्रहणमिति सिद्धान्तितम् । पूर्वसवर्णदीर्घस्तु दीर्घाज्जसि चेत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या साधितः । ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे तु यूर्यौ ह्रस्वावित्येव वैयधिकरण्यान्वयेन साधित

इत्येवंरूपाद्व्याख्यानादित्यर्थः । मात्र इति । जननीवाचकोऽयम् । कर्म-ण्यण्शङ्कावारणायाह । मूलविभुजादित्वात्क इति । तच्चप्रादिघटकेकारादेर्वा चकत्वाद्गौर्यादिघटकस्यापि द्योतकतया तस्याप्यवाचकतया वर्णसंज्ञापक्षो न युक्त इत्यपि बोध्यम् । तदन्तसंज्ञायामाच्छीनद्योरित्यत्र प्राप्तामनुपपत्तिस्परिह-रति । आच्छीनद्योरित्यादाविति । ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिरिति । एतत्प्रवृत्तिनिमि-त्तस्य ग्रामकर्मकनयनकर्तृत्वस्य पुंसाधारणत्वेन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधा-यकत्वाभावात् । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये सतीति । इदञ्च लिङ्गान्तरविशिष्टार्थान-भिधायकत्वपदार्थकुक्षिप्रवृत्तिप्रतियोगिविशेषणम् । तथा च लिङ्गान्तरविशिष्टा-र्थस्य येन रूपेणाभिधायकं तेनैव रूपेण स्त्र्यभिधायकं यत्तस्य न नित्यस्त्रीलिङ्गत्व व्यवहारः । स्वजन्यबोधीयलिङ्गान्तरविशिष्टार्थनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकावच्छि-न्नस्त्रीनिष्ठविशेष्यताशालिशाब्दबोधजनकं यत्तद्भिन्नशब्दत्वन्नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमि ति फलितम् । क्वचि निर्वृत्तेनेति । यदा केन चित्पुरुषेण स्त्रीमात्रवि षयकबोधेच्छया खलपूशब्दः प्रयुक्तस्तेन च सामग्रीविशेषात्तन्मात्रविषयक एव बोधो जनितस्तस्य च लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वान्नदीत्ववारणाय लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वं वक्तव्यमेवञ्च ङ्यन्तकुमा-र्यादीनां क्यजन्तसमानानुपूर्वीकत्वान्नदीत्वन्न स्यादतः प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इत्यु-पात्तमिति भावः नन्वेवमिति । एवंविधस्य नित्यस्त्रीत्वस्य स्वीकारे बहुव्रीहिघ-टकतत्तन्नपदानामन्यपदार्थबोधकतया एतस्य लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधाय-कत्वसत्त्वात् । तस्य । श्रेयसीशब्दस्य । यथोद्देश इति । भविष्यतिकिञ्चिदनेन प्र-योजनमित्यभि सन्धिमात्रेण संज्ञाप्रवृत्तेस्तस्मिन्पक्षे स्वीकारात् कुमारीत्यादौ । कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन्नित्येवंसिद्धकुमारीशब्दादौ । अवयवस्त्रीविषय-त्वादिति । अत्रावयवशब्दो वृत्तिप्रकृतिशब्दपरः । तेन क्यजन्ते न दोषः । केचित्तु एवं सत्यग्न्यादिशब्दानामाचारक्विप्प्रकृतिककर्तृविजन्तानां स्त्रि-यां वृत्तौ तस्माच्छसो न इति नत्वापत्तिस्तथा शकट्यादिस्त्रीलिङ्गशब्दा-नामुक्तरीत्या पुंवृत्तावाङो नाभावस्यास्त्रियामिति निषेधादनापत्तिरिति चिन्त्यमेतदित्याहुः । तन्न । तस्माच्छस इति सूत्रस्य पुमर्थप्रतिपा-दकशब्दस्य शस्प्रकृतित्वे शसो नस्य पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य नत्वमित्यर्था-

दत्र नत्वप्राप्तेरभावात् । एवमाङो नित्यस्यापि आङो यतो विधानन्तदादेः स्त्रियां विद्यमानात्परस्य नाभाव इत्यर्थः स्यात्तथा चोक्तरीत्या शकटीशब्दस्य पुंवृत्तौ नाभावोपीष्ट एवेति दिक् । यदुक्तं कार्यकालपक्षेऽपीति तद् दूषयति । आकडारस्य संज्ञानामिति । कथं बाध्यबाधकभाव इति । तत्पक्षे विधिप्रदेशरूपैकदेशगतत्वेन संज्ञानाम्पौर्वापर्याभावेन बाध्यबाधकभावो न स्यादिति भावः । केचिदिति । अत्रारुचिबीजन्तु न तेन ग्रन्थेन नदीसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य तत्तत्कार्यविधायकशास्त्रैकवाक्यताऽभिप्रेता किन्तु यदा नदीत्वप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिश्चिकीर्षिता तस्मिन्काले नदीसंज्ञां कृत्वा सा कल्पनीया न तु भविष्यति किञ्चिदितिन्यायेन पूर्वं नदीत्वप्रवृत्तिरेतावतापि नद्यन्तकार्यस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नानुपपत्तिरिति । यत्तु केचिदितिप्रतीकमुपादाय संज्ञयोः कार्यार्थमन्यदेशगमनेऽपि न स्वदेशीयत्वत्यागो व्यवहारार्थन्तत्तद्देशगतानां व्यवहर्तॄणामिवेत्यस्वरस इति । तन्न अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयतीतिभाष्यफक्किकाव्याख्यावसरे कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटव्याख्यानेन परिभाषाविषय एव स्वदेशात्यागेन कार्यसम्पादनमिति कल्पना । संज्ञाविषये तु कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति प्रगृह्यसंज्ञायाः परत्वस्यादसो मादिति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेन संज्ञाविषये स्वदेशत्यागेन व्यवस्थाया भाष्यसम्मतत्वात् । यत्तु बहुश्रेयसीत्यत्र ह्रस्वे गुणः स्यादिति कश्चिदाह । तद्दूषयति । ह्रस्वेक्तत इति । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादिति । एवञ्च ह्रस्वपदं स्वाभाविकह्रस्वपरम्भविष्यतीति भावः । भाष्ये स्पष्टमिति । एकदेशस्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । यथा दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे संख्यादेरित्यनुवर्त्तते अव्ययादेरिति निवृत्तमित्युक्तम् । ननु मातृवाचकस्याप्यनःशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन न गुणापत्तिरित्यत आह । तस्य नपुंसकत्वेपीति । ननु ह्रस्वपदस्य स्वाभाविकह्रस्वपरत्वे पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेन मातृशब्देऽपि तस्य प्रवृत्तिः स्यात् तथा च हेमातरित्यत्र गुणानापत्तिरत आह । अयमिति । अन्ये तु न लुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वे प्यनित्यवचनस्यौत्सर्गिकी प्रवृत्तिर्लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तिरित्येवं व्यवस्था सर्वजनसम्मता सा च लक्ष्यस्य स-

मतिपन्नत्वे भवति । प्रकृते तु गुणादर्शनेनानित्यस्याप्यप्रवृत्तौ न मानमि-
ति चिन्त्यमेतत् । एवञ्च गुणश्रुत्यैक्परिभाषाप्रवृत्तिरित्यपि चिन्त्यम् । अम्बा-
र्थनद्योः । क्रमात्सम्भवव्यभिचारयोरभावेनैक्परिभाषाया इहानुपस्थापनादित्या-
हुः । अत्रेदं वक्तव्यम् । पक्षे गुणः स्यादेवेति यत्तदनित्यस्य सामान्यतः प्रवृ-
त्तिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तु गुणइत्यनुक्त्वा ह्रस्वपदोपादानमिक्परिभाषानुपस्थि-
त्यर्थमेव । यत्तूक्तमम्बार्थनद्योः सम्भवव्यभिचाराभाव इति । तच्चिन्त्यम् । हे दे-
वीत्यत्राम्बार्थके सम्भवस्य हे अम्बे त्यत्र व्यभिचारस्य सम्भवात् । एवं सत्यम्बे-
ति न सिध्यतीत्यत्रैव दूषणनिर्भरः । न चेक्परिभाषोपस्थित्याम्बार्थकस्येगन्त-
स्यैव चेद् गुणः स्यात्तर्हि नदीपदोपादानमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अ-
म्बार्थभिन्ननद्यन्तस्य गुणविधायकत्वेन चारितार्थ्यात् । न चेक्परिभाषयेगन्ता-
म्बार्थकस्य ग्रहणे नदीपदोपादनेनैव सिद्धेऽम्बार्थग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
मातरमतिक्रान्तङ् कुलमतिमातृ तस्य सम्बोधनं हेऽतिमातरित्यत्रानःश-
ब्दस्येव न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन गुणसम्पादकत्वेनाम्बार्थग्रहणस्य च-
रितार्थत्वात् । यदपि नदीसाहचर्यात्स्त्रीलिङ्गस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणेनानःश-
ब्दे क्लीबे न दोष इति तदपि न । साहचर्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारे इग-
न्तत्वेनापि नदीसाहचर्यसम्भवान्मातृशब्देऽम्बार्थके एव स्यान्नत्वम्बेत्यादाविति
साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वात्प्रकृतेऽप्रवृत्तिरित्येवाभिमतमिति दिक् ।
गुणो भवत्येवेति । इदञ्च ह्रस्वविधानस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाभिप्रायेण ।
यदि तु सम्बुद्धिनिमित्तकगुणस्यैवाप्रवृत्तिकल्पनन्तदा तु न दोष इति दिगि-
त्यनेन सूचितम् । अरूपो हसन्नित्यत्रेति । रूपेर्लङ् । सिप् । अङ्गाग्यगा-
लवयोरित्यट् । शब्लुक् । सस्य रुत्वम् । हशि चेत्युत्वम् । अत्राड्गुणम्बाधि-
त्वाऽऽटश्चेति वृद्धिः प्राप्नोति । न चान्तरङ्गायां वृद्धौ बहिरङ्गस्योत्वस्यासिद्धत्वं श-
ङ्क्यम् । नाजानन्तर्येपरिभाषया निषेधात् । पररूपमिति । अतो गुणइत्यनेन ।
न चाड्विधानसामर्थ्यान्न पररूपमिति वाच्यम् । ङेराम्नि कृते नुड्बाधकतया-
ऽऽटश्चरितार्थत्वात् । यत्तु ह्रस्वनद्याप इतिसूत्रानन्तरं ङेर्नेत्येव वदेदिति चि-
न्त्यमेतदिति । तदेव चिन्त्यम् । एवं सति षट्चतुर्भ्य इत्यत्राणि नकाररूप-
स्यापत्तौ विधिनिषेधोभयसामर्थ्याद्विकल्पापत्तेः । विधिप्रकरणानन्तरन्तथा

पाठे श्रीग्रामण्योरित्यस्यापि निषेधसम्भावना स्यात्। व्याख्यानादिति। व्यवस्थायामित्यादिनिर्देशमूलकात्। नद्याम आडपवादत्वेन तस्मिन्कृते कथमाडिति कस्य चिच्छङ्कायां व्यवस्थार्थमाह। यद्यपीत्यादि। सर्वथाऽनवकाशत्वादिति। आटि कृते निर्दिश्यमानस्याटो व्यवधानादिति भावः। आगमादेशयोरपि बाध्यबाधकभावे दृष्टान्तमाह। अपवाद इति। अत एव। येननाप्राप्तन्यायेन बाधस्थलीयव्यवस्थाविलक्षणव्यवस्थास्वीकारादेव। गुणो यङ्लुकोरितिसूत्रभाष्य इति। तत्र हि डोढौक्यते। तोत्रौक्यत इत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वस्य दीर्घोऽकित इतिदीर्घत्वस्य च प्राप्तौ परत्वाद्दीर्घत्वं स्यादिति शङ्कायामभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इति परिभाषा उक्ता। यथाविल्यत्र ह्रस्वत्वस्यावकाशः। दीर्घत्वस्य तु कृते ह्रस्वत्वेऽवकाशम्पूर्वपक्षी मन्यते। तस्याः परिभाषायाः प्रयोजननिरूपणावसरे गणीरीत्वं हलादिः शेषस्य। गणीरीत्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषन्न बाधत इत्युक्तम्। ततोऽग्रे भाष्ये न गणीरीत्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषम्बाधते किन्त्वनवकाशत्वादित्युक्तम्। अत्र गणरूपाभ्यासान्त्यस्येत्त्वमित्यर्थे हलादिः शेषे कृते तादृशाभ्यासाभावेनेत्त्वन्न स्यादिति तदनवकाशमित्यभिप्रायः। दीर्घोऽकित इतिसूत्रस्याकिद्ग्रहणेनाभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इत्येवं परिभाषा ज्ञापिता। तयाऽजीगणदित्यत्र हलादिःशेषेण णकारनिवृत्तौ पश्चान्नकाराकारस्येत्त्वम्। अनवकाशत्वेन बाधस्थले बाधकत्वेनाभिमतस्य पूर्वम्प्रवृत्तिरित्येव तत्र कृते यद्युत्सर्गस्य प्राप्तिस्तर्हि भवत्येव। येन नाप्राप्तन्यायेन बाधस्थले तु यत्रोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमप्यपवादस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वाभिमतस्य प्रवृत्तावुत्सर्गस्य प्राप्तिसत्त्वेऽपि न प्रवृत्तिरित्येव व्यवस्था। यथा सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतान्तक्रङ्कौण्डिन्यायेत्यत्र दधिदानोत्तरं तक्रदानस्य प्राप्तिसत्त्वेऽपि तक्रदानेन दधिदानस्य बाध एव। अनवकाशस्थले तु यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामित्यत्र भोजनपरिवेषणयोर्विरोधेपि परिवेषणानन्तरम्माठरकौण्डिन्ययोर्भोजनम्भवत्येवेति। यत्तु हयवरट्सूत्रभाष्ये न्यायोपन्यासानन्तरन्नेदानीन्तौ भुञ्जाते इत्युक्तन्तत्तु कालविशेषेण विरोधप्रतिपादनपरमिति न तद्विरोधः। शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोरिति। शब्दान्तरप्राप्त्याऽऽटोऽनित्यत्वमाटि कृतेऽमादे-

शस्य तु निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽप्राप्तिरित्यर्थः । एकदेश्युक्तिरिति । आमो निरवकाशत्वेनाऽबाधकतयाऽतुल्यबलवत्त्वेन परत्वादित्यनुचितमिति सा एकदेश्युक्तिः । ननूङ् च गमादीनामितिनिष्पन्नस्य क्विबन्तभूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे भूशब्दोपादानमनर्थकमत आह । भूशब्द इति । समानाधिकरणमिति । वैयधिकरण्ये च्रियतीत्यादौ जातेपीयङि लोपो व्योरिति लोपेन यद्यपि सिध्यति तथापि तुल्यन्यायादुत्तरसूत्रेऽपि तथात्वापत्तौ दिदिवतुरित्यत्र यणापत्तिः । इयङो ङित्त्वस्य वैयर्थ्यञ्च स्यादिति भावः । इत्यन्यस्येति । आङ्गत्वात्तदन्तविधिर्न्याय्यः । भूशब्दे तदन्तविधेर्ग्रहणवतेत्यनेन निषेधः स्यादिति न शङ्क्यम् । तस्याः परिभाषाया प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥ अत्र प्रकरण इति । च्रियो दीर्घादिति निर्देशेन सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रीयते इति भावः । पर्युदासपरतया व्याख्याने फलमाह । उदियावित्यादाविति । ईङ्गताविति धातोः क्विबन्तस्य रूपम् । न चैवमपि लिडियावित्यादौ दोष एवेति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या यद्धात्वन्तस्य कार्यिता तद्धात्ववयवपूर्वत्वस्य विवक्षितत्वात् । स्पष्टार्थमिति । पूर्वोक्तप्रत्यासत्तेः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । अत्र धातुग्रहणन्त्वचि श्नुधातु सूत्रादेकदेशे स्वरितत्वादनुवर्त्तते । ननु सूत्रे पूर्वशब्दसत्त्वे धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य लाभेन सुश्रियावित्यादाविकारे तादृशभेदाभावादतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यते । धात्ववयवसंयोगभिन्नादित्यर्थे तु रेफे संयोगभेदसत्त्वेन ततः परत्वाद्यणादेशो दुर्वार इति पूर्वग्रहणस्यावश्यकतया पूर्वग्रहणस्य स्पष्टार्थत्वकथनासङ्गतिरिति चेन्न । असंयोगादित्येतदुपादानसामर्थ्यात्संयोगपदस्य संयोगघटकाविषयकप्रतीत्यविषयपरतयातत्त्वस्य संयोगावयवसंयोगोभयसाधारणत्वात् । यथा स्यादिति । श्रुतत्वात्तस्यैव विशेषणं यथा स्यादित्यर्थः । ननु लूधात्ववयववोकारेऽतिप्रसङ्गवारणाय एरित्युपात्तमिति कुतो नोक्तमित्यत आह । लुलुवतुरित्यादाविति । नियमादिति । उवर्णान्तस्य चेत्सुप्येवेतिनियमादित्यर्थः । सुपि चेदुवर्णान्तस्यैवेतिनियमवारणायाह । विपरीतेति । नदीत्वम् । अवयवस्य धीशब्दस्येति शेषः । प्रवृत्त इति । एतेन प्रकृष्टन्ध्यायतीत्यर्थे नित्यस्त्रीत्वाभावात्प्रध्यै इत्यनुपपन्नमिति निरस्तम् । दुर्ध्यायतीति । अत्र दुरित्यस्य गतित्वम् । द्वितीये

दुरित्यस्य सत्त्वभूतार्थविशेषणत्वशङ्कां व्युदासायाह । धीर्ध्यानमिति । एतेन दुरिति धात्वर्थस्यैव विशेषणमिति सूचितम् । तद्वाचकमिति । तच्छब्दस्य तद्वाचके लक्षणा । एतद्भयादेवाह । यस्य धातोरिति । एवञ्च यत्क्रियेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः । ननु भीत्रेति सूत्रं षष्ठीबाधनार्थमेवास्त्वित्यत आह । भीत्रार्थेति । अन्योक्तिं खण्डयति । विभक्तिप्रकरण इति । भीत्रार्थानामिति सूत्रस्य बुद्धिकृतापायमाश्रित्य प्रत्याख्यानाद्भाष्यकारमतेन वृश्चिकभिय इत्यत्र समाधानमभिधाय सूत्ररीत्या समाधानमाह । किञ्चेति । इत्यपि बोध्यमिति । एवञ्च प्रकृते एवमेव विवक्षितमिति भावः । सुध्युपास्य इत्यत्रापि यण्निषेधमाशङ्क्याह । अनन्तरस्येतीति । प्रकारान्तरमप्याह । सुपीति वेति । अनित्यत्वादिति । एतेन नाजानन्तर्यपरिभाषाविषयेऽनित्यत्वमेव स्वीकार्यं सा परिभाषा च न कर्त्तव्या । परिभाषासत्त्वे यत्र तयाऽन्तरङ्गेऽजानन्तर्यसत्त्वेऽसिद्धत्वनिषेधस्तत्रापि नित्यत्वाद्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । गौणमुख्यन्यायवदिति । अत्र वतिप्रत्ययप्रयोगो गौणमुख्यन्यायादेतस्य भिन्नत्वमितिवादिमतेन । वस्तुतस्तु गौणमुख्यन्यायेनैव तदपि गतार्थम् । व्याख्यानादिति । यद्यपि निमित्तादिभेदेनातिदेशस्य षड्विधत्वम्प्रसिद्धन्तथापि प्रकृते रूपातिदेशस्यैव सर्वकार्यसाधकता निमित्तातिदेशे व्यपदेशातिदेशे वा तृजन्तत्वप्रयुक्तकार्यलाभेपि ऋदन्तत्वप्रयुक्तकार्यन्न स्यात् । अर्थातिदेशस्य तु सम्भव एव नोभयोरप्यकार्यत्वात् । तादात्म्यातिदेशस्तूभयोः सहप्रयोग एव यथा परशुना वृश्चन्नित्यत्र सहप्रयोगे सुबामन्त्रित इति वर्त्तते न तथा प्रकृते सम्भवत्यकार्यत्वादेव सहप्रयोगस्यासम्भवात् । शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा तृजन्तस्य रेफात्मकयणादेशलाभेऽपि तस्योदात्तस्थानिकत्वाभावादुदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न स्यादिति परिशेषाद्रूपातिदेश एवोचित इत्येवंरूपादित्यर्थः । प्राधान्यादिति । प्राधान्यञ्चात्र सर्वेष्टसाधकत्वरूपम् । यस्य कस्यचिद्रूपस्य नातिदेश इत्याह । पक्त्रादेरिति । प्रयोगनियमार्थमिति । असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च तृजन्तस्यैव प्रयोग इत्येवंरूपप्रयोगनियम इत्यर्थः । व्युत्पत्तिपक्ष इति । उणादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानाञ्चेदेतेषामेव । एतेन यत्फलितन्तदाह । अन्येषामिति । तेषामिति । नेष्ट्रादीनामित्य-

र्थः। वार्त्तिकेनेति। ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्यानिट्त्वञ्चेत्यनेन। प्रशास्तृशब्दस्तु तृजन्त एवोणादिव्युत्पन्नः। अप्रामाणिकमिति। एवञ्च नायन्नियमव्यावर्त्य इति भावः। ननूद्गातृशब्दस्य रूढत्वमस्ति उणादिभिन्नकृदुत्पन्नानान्तु यौगिकत्वमनुभवसिद्धमिति कथमेतदित्यत आह। पङ्कजादिवदिति। प्राचीनसम्मतरीत्या व्याख्याय भाष्यरीत्याह। ण्वुल्तृचाविति। तृ इत्येवेति। अप्तृन्निति सूत्रेऽपि तृ इत्येव वक्तव्यमिति भावः। इत्युक्तमिति। एवञ्चायन्नियमो योनिसम्बन्धवाचिविषयक इत्युद्गातृशब्दे दीर्घः स्वत एव सुलभ इति भाष्यप्रयोगाद्दीर्घ इति कथनन्निष्फलमेव। भाष्यान्तरमप्याह। नेष्टृ त्वष्टृ इति। भाष्यवार्त्तिकयोरिति। तृन्विधौ ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्य। ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् होता पोता। अनुपसर्गस्येति किमर्थम्। प्रशास्ता। प्रतिहर्त्ता। एतस्य प्रत्युदाहरणपरतया प्रदर्शनेन तृंस्तृचौ शास्तिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविस्यनेन तृजिति कल्प्यम्। नयतेः षुक् च। चात्तृन्। नेष्टा। त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्च चात्तृन्निति हि तत्राभिहितम्। नियमफलञ्चिन्त्यमिति। मूले यन्नियमव्यावर्त्यत्वेनोक्तन्तेन पितृसातृप्रभृतीनान्नेति तदन्यथा सिद्धम्। तेषान्निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ततया तृजन्तत्वाभावेन दीर्घाप्राप्तेरिति भावः। प्रथमोपस्थितत्वात्। अष्टाध्याय्याम्प्रथमोपस्थितत्वात्। तल्लेखः। अप्तृन्नित्यस्योल्लेखः। विशेषविहितत्वात्। तृन्तृचोः साक्षादुपादानेन प्रतिपदोक्तत्वात्। स एव। अप्तृन्नित्येव। तृतीयादावच्येवोभयमिति। एवञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तृतीयादित्वविशिष्टं यदजादित्वन्तदवच्छिन्नस्योभयोः प्रयोगे निमित्तता। तयोर्मध्ये तुन्नन्तस्य प्रयोगः प्राप्त एव। तृजन्तस्य प्रयोगः शास्त्रबोध्य इति तत्रैव विशिष्टधर्मावच्छिन्नस्य प्रयोजकत्वम्। यत्र तु तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्तत्र तृजन्तप्रयोगाभावः। शसि तृतीयादित्वाभावात् भ्यामादावजादित्वाभावात् क्रोष्टुपुत्र इत्यत्र तु विशिष्याभावादेव विशिष्टाभावः सुलभः। प्रयोगनियमार्थमिति। तृज्वदेव सर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च न तु तुन्नन्त इत्येवं विधौ ह्यत्र नियमः। फलतीति। विधेयत्वेन प्रधानीभूतस्य तृज्वद्भावसङ्कोचकल्पनापेक्षया निमित्तत्वेनाभिमतस्य सर्वनामस्थानस्य तुन्नन्तनिरूपितपरत्वं यथा न

भवति तथा कल्पनमुचितमिति भावः । एतेन । सर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च क्रोष्टृ शब्द एवेतिनियमेन । अपास्तमिति । उक्तनियमे तृतीयादावच्युभयोः प्रयोगस्य सिद्धत्वादेतद्दपि नियमार्थमेवेति नियमस्य वर्णितत्वादिति भावः । एवमपि । विभाषेत्यस्यानियामकत्वेन अन्यत्र तृजन्तस्यैवेतिनियमफलकल्पनेन क्रोष्टू नित्यसंगतमिति भावः । योगविभागेति । तृतीयादावच्येवोभयमन्यत्र तृजन्तस्यैवेवङ्कल्पनायां सर्वनामस्थाने तृजन्तप्रयोगसिद्धया तृज्वत् क्रोष्टुः स्त्रियामित्येव वदेत् । एवञ्चान्यत्र तुन्नन्तमेवेति सिद्धम् । तत्र शङ्कते । न चेति । मृगवाचीति । मृगशब्दोऽत्र पशुजातीयपरः । एतेन अत्रैवादाविदंसूत्रत्रयन्तु शृगालवाचि क्रोष्टु क्रोष्टृ शब्दयोर्व्यवस्थार्थमित्युक्तमिह तु मृगवाचीत्युक्तमिति पूर्वापरविरोध इत्यपास्तम्। तथाचोक्तं विश्वकोशे । मृगः पशौ कुरङ्गेपि करिनक्षत्रभेदयोः । याञ्चायाम्मृगयायाञ्च मृगी तु वनितान्तर इति । तेन । भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकत्वज्ञापनेन । कौस्तुभोक्तिङ् खण्डयति । यत्त्विति । तपरत्वेन प्रयोगे ऋयसाणेकमात्रिक एवादेशः स्यादित्यर्थकल्पनेनेति भावः । रात्सेव संयोगान्तस्य सस्य लोप इत्याकारकन्नियमन्निरस्यति । विपरीतेति । क्रियाविशेषणत्वादिति । लुनात्यर्थफलांशविशेषणत्वादित्यर्थः । द्वारादिषु स्वशब्दपाठेन तदादिग्रहणस्य चोदितत्वात् । स्वादेरिञीति ज्ञापकेन वा तदादेरैजागमस्येष्टत्वात्स्वार्थिक इत्यनुपपन्नमत आह । द्वारादिष्विति । अग्रहण इति । इतिपच्चे इति शेषः । नन्वनुकार्यानुकरणयोरभेद इति पक्षेऽर्थवत्त्वाभावात्कथं विभक्तिरत आह । अनुकार्यञ्चेति । नन्वनुकरणे किञ्चिद्विकारे कथमर्थोपस्थितिरत आह । ईषदिति । वाचकेति । अनुकरणेत्यर्थः । अर्थः । अनुकार्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह । किर इति । ननु सूत्र एव विभक्त्यभावस्यैवंरीत्या कल्पने गवित्ययमाहेत्यत्र पदान्तत्वाल्लोपः स्यादत आह । गवित्यमाहेतोति । आहुरिति । सिद्धान्तानुसारिणः । अत एव । ऋत इति तपरत्वादेव । अत एव । उत्वाप्रवृत्तेरेव । ईषत्स्पृष्टौ दुर्वार इति । न च प्रथमयोरितिसूत्रस्य पूर्वसवर्णादेशविधायकत्वमयन्तु प्रयत्नभेदान्न सवर्ण इति कथमियामशङ्केति वाच्यम् । तत्रत्यसवर्णपदस्य सजातीयपरत्वेनास्याचत्व-

विशिष्टदन्त्यत्वेन सजातीयत्वाप्राप्तिरित्यभयात् । तत्रत्यं सवर्णपदं सवर्णसंज्ञकपरमेवेति न तस्य प्राप्तिरितिदूषणस्य स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य दूषणान्तरउक्तोत्तरत्वादिति । ऋऌऋकारद्वयैकादेशे प्रथमस्य ऋकारऌकारस्थानिकैकादेशे द्वितीयस्य साधुत्वमिति प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । केचित्तु लण्सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन ऌकारस्य यणादेशो दुर्लभ इति गम्लृत्यसंगतमिति यत्तद्दूषयितुमभ्युपगतमाह । यत्त्विति । भाष्येति । इत्थं हि तत्र भाष्यम् । उरणित्यत्राणंशे सन्देहः । अण्प्रत्याहारः पूर्वेण णकारेण परेण वा । असन्दिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । नह्युःस्थाने परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । कर्त्रर्थम् । हर्त्रर्थमिति । यदि परेण स्यात्तर्हि यणोऽपि रपरत्वापत्तौ रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । रो रीतिलोपेन सिद्धम् । एवन्तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण यदि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यादुरजित्येव ब्रूयादिति । तत्र । गम्लृ इत्यादौ । ऋकारस्याणि रपरत्वे यद्यपि लोपेन सिद्धिस्तथाप्यत्र लपरत्वे लद्वयं श्रूयेतेति सामर्थ्यवर्णनमयुक्तमिति भावः । फलाभावेनाप्रवृत्त्या । उरण्रपरेत्यस्याप्रवृत्त्या । आशयादिति भाष्यकारस्येत्यादिः । आशय इत्यनेन सूचितामरुचिं सूचयन्नाह । वस्तुत इति ईदृशानाम् । ऌकारस्थानिकलादेशघटितानामनार्षप्रयोगाणाम् । चिन्त्यमिति यत्तु सूत्रकारमते ऋकार ऌकारयोस्सावर्ण्याभावेन ऋकारस्य लकारेऽप्युःस्थानेऽणोऽभावान्न लपरत्वप्राप्तिरिति णकारोच्चारणं पूर्वणकारेण प्रत्याहारे ज्ञापकमिति भाष्योक्तं युक्तमेव । वार्त्तिककारमते ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञासत्त्वादुः स्थाने जातस्य लकारस्य लपरत्वार्थम्परेण णकारेण प्रत्याहारो भविष्यतीत्यपि न । नाज्झलावितिसूत्रे परश्शतानीत्यत्र दोषवारणायाज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादिति वार्त्तिकारम्भेण तन्मते लोपस्य झरो झरीति हलोयमामितिसूत्रविहितस्य वानित्यतया गम्लृत्यत्र लकारस्य लपरत्वेऽपि लोपेन विशेषाभावादिति । तन्न । भाष्यकारैर्लोपस्य शरोऽचीतिज्ञापकेन वैकल्पिकत्वस्य वर्णनात्तन्मते प्रकृते परेणणकारेणाण्ग्रहणे लद्वयं श्रूयेताज्ग्रहणे तु नेतिवैषम्यस्य दुरपह्नवतयाणग्रहणस्य ज्ञापकत्ववर्णनासङ्गतिरिति यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यादीदृशानामनभिधानस्यावश्यकत्वादिति दिक् । नन्वेवमन्तरङ्गत्वादादादगुणे ततः सादेशेऽदन्तरूपापत्तिरत आ-

ह । सादेशात्पूर्वमिति । भाष्येण विरोधादिति । तत्सूत्रभाष्ये कस्यायम्प्रतिषेध इति शंकायां सर्वप्रतिषेध इतिसमाधाने कृते यद्येवमन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् । प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यदित्यत्र यणादेशस्य प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्युक्त्वा एङ्प्रकरणात्सिद्धम् । एङः अतीति वर्त्तते । यद्येवमव्यपठितेऽतोरोरप्लुतादप्लुत इत्यत्राप्येङ्ग्रहणसम्बन्धः स्यात्तथा चाग्ने रत्र वायोरत्रेत्यत्रैङः परस्योत्त्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्य पदान्ताभिसम्बद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्त्तते न चैङः पदान्त्यरोतरस्तीति तत्रोक्तन्तेन विरोधादित्यर्थः । योगविभागसिद्धस्य । उत्तर पदत्वे चापदादिविधाविति वार्त्तिकप्रत्याख्यानसमय स्वादिष्विति सूत्रे स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं योगविभागेन साधितन्तस्य । ननूत्तरपदस्योक्तरीत्या निषेधेपि पूर्वपदस्य पदत्वात्पूर्वान्तवद्भावेन सेदित्यस्य पदत्वं स्यादिति पूर्वरूपन्दुर्वारमित्यत आह । आतिदेशिकस्यापीति । यदि तु प्रत्याख्यानप्रकारस्य गुरुतया लाघवार्थमुत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वचनमारभ्यते तदाप्याह । उत्तरपदत्व इति । तद्घटितेति । उत्तरपदघटितेत्यर्थः । उत्तरपदघटितत्वञ्चोत्तरपदविषयकप्रतीत्यविषयत्वन्तच्च स इत्यत्र समुदायावयवसाधारणमिति भावः णित्कार्यस्यासंभवादिति । प्राधान्यात्कार्यातिदेश इति भावः । ननु शसस्तद्धितस्यापि सम्भवादेतत्साहचर्यात्सुबेवेत्यनुपपन्नमत आह । अचीत्यधिकारादिति । यदुक्तमपवादत्वादात्वे न वृद्धिबाध इति तस्योपपत्तिमाह । सूत्रे तपरकरणेनेति । तद्धि चित्रगुशब्देऽतिप्रसङ्गवारणाय कृतम् । तपरसूत्रे चाण्ग्रहणानुवृत्त्या समुदायस्यानण्त्वात् परसूत्राप्रवृत्तेस्तपरत्वं व्यर्थमितितदकारस्याविवक्षायान्तात्पर्यग्राहकमिति भावः । मूलोक्तन्दूषयन्सिद्धान्तमाह । परे त्विति । नन्वेवं चित्रगुरित्यादौ दोष इत्यत आह । चित्रगुरित्यादाविति । अत्र स्थानिवद्भावेन णित्वस्य प्रतिषेधः । अत्रैव । गोतोणिदिति सूत्र एव । नन्वेवङ्कारस्य विवक्षितत्वे द्योशब्दे दोष एवेत्यत आह । द्योः सर्वनामेति । तत्र हि अभ्युपसंख्यानम् । गां पश्य । किम्पुनः कारणन्न सिध्यति । वृद्धिबलीयस्त्वात् । परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति । न वाऽनवकाशत्वात् । अनवकाशमात्वं वृद्धिम्बाधिष्यते । सावकाशम् । कोऽवकाशः । द्यां गच्छ । द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया । किम्प्रयोजनम् । यद्यात्र इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते । अनवकाशमात्वं वृद्धिम्बाधिष्यत इत्युक्तम् । यद्यपि स्थानिवत्सूत्रभाष्ये

णैः पूर्वणित्त्वात्स्वरेषु स्थानिवद्भावप्रतिषेध इतिवचनस्य णित्त्वग्रहणात्तपरकरणात्सिद्धमित्यनेन प्रत्याख्यातम् । तदनुरोधेनैवौतोम्शसोरितिसूत्रे द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्येतिवार्त्तिकव्याख्यानावसरे कैयटेन ओतो णिदिति सूत्रे पठितव्यम् । गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम् वर्णनिर्देशे हि तपरत्वम्प्रसिद्धमिति व्याख्यातम् । तथापि गोतो णिदितिसूत्रभाष्ये तपरकरणं किमर्थमिह मा भूत् चित्रगुः शबलगुरिति । नैतदस्ति । ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । अत उत्तरम्पठति । तपरकरणमनर्थकम् स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः । गोः पूर्वणित्त्वात्स्वरेषु स्थानिवद्भावो न भवतीति । स चावश्यम्प्रतिषेध आश्रयितव्यः । इतरथा हि सम्बुद्धिजसोः प्रतिषेधः । यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति सम्बुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । हे चित्रगो । हे चित्रगव इति । अथेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेधे एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । न हीदानीं क्व चिदपि स्थानिवत्स्यादित्युक्तम् । एतद्भाष्ये यत्तपरकरणप्रयोजनमुक्तञ्चित्रगुरिति तद्व्याख्यानावसरे तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणिति नानुवर्त्तत इत्यनणोऽपि तत्कालस्य ग्रहणम् । इतरथा हीति, यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाश्रीयते तदा सत्यपि तपरकरणे संबुद्धौ जसि गुणे कृते स्थानिवत्त्वात्तत्कालत्वाच्च णित्त्वं स्यात् । प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते गोरूपस्य लाक्षणिकत्वान्नित्वाप्रसङ्ग इत्युक्तं कैयटेन । एतेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध एव भाष्यकारस्य निर्भर इति कैयटस्यापि सम्मतम् । ओकारोपलक्षणत्वेन व्याख्यानन्त्वेकदेश्युक्तित्वसूचनायेति विभावनीयम् ॥ उदाहृत इति । आङ्गत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः सिद्धान्तेपि । गोत इतितपरकरणादोकारमात्रं विवक्षितमितिमते हे भानो इत्यत्र प्रसक्तामतिव्याप्तिं वारयितुं यद्विहितविशेषणतया व्याख्यातन्तत्प्रतिपदोक्तपरिभाषयापि सिद्धमित्याह । यदि त्विति । अत्र यदीति न पाक्षिकत्वसूचनाय किन्तु शास्त्राणि चेत्प्रमाणानीतिवदसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् विधेयस्यार्थस्य दार्ढ्यसूचकमेव ।

वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिसूचकं यदादेच उपदेशेऽशितीति सूत्रस्थमुपदेशे इतिपदन्तदनित्यत्व एव ज्ञापकमिति भावः। ऊरिति। शम्भुरित्यर्थः॥ केचित्तु ऋतोशब्दस्वीकारे तृतीयैकवचनादावप्यस्य प्रयोगः स्यात्तथा च स्वरितो वेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः स्यादतोऽस्यानभिधानमेव युक्तमित्याहुस्तन्मतं खण्डयितुमाह। यत्त्विति। स्वरितो वेतिसूत्रस्थभाष्यविरोध इति। एवं हि तत्रत्यभाष्यम्। एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः। एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः। किम्प्रयोजनम्। अयवायावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्। अय भावः। उदात्तानुदात्तयोर्य आदेशस्तस्योभयान्तर्यात्स्वरितत्वे प्राप्ते एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्यनेनोदात्तत्वं विधीयते। अयश्चोदात्त एचोऽयवायाव इत्येतद्दृष्ट्याऽसिद्ध इत्यादेशे स्थानिस्वरेण स्वरितबुद्ध्यान्तरतम्यात्स्वरितः स्यादिति। अय्। वृक्ष इदम्। प्लक्ष इदम्। अवादेशे नास्ति। आय्। कुमार्या इदम्। अत्र कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। तत एकारस्यानुदात्तस्याडागमे यणादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट उदात्तत्वे आडेकारयोरुदात्तानुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्यायादेशः। आव्। वृक्षावत्र। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् उदात्त आवादेशो यथा स्यात्। एकादेशस्वरः। गाङ्गेऽनूप इति। अत्र गाङ्गशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तस्ततस्सप्तम्येकवचनस्यानुदात्तस्य पूर्ववत्स्वरिते प्राप्ते एकादेश उदात्तेनेतिसूत्रेणोदात्तस्य जातस्य सिद्धत्वे सति पुनरनूपशब्दाकारेण सहैकादेशस्योदात्तम्भवति। असिद्धत्वे सति तु स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तरतम्यात्स्वरित एव स्यात्। शतृस्वरः। तुदती। अत्र तास्यनुदात्तेदिति शतोऽनुदात्तः। शप्रत्यय उदात्तस्तयोरेकादेशस्योक्षरीत्योदात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यनेन नद्या उदात्तत्वम्। अत्र ह्रान्तोदात्तादिति वर्त्तते। एकानुदात्तः। तुदन्ति। लिखन्ति। अत्र ह्येकानुदात्तशब्देनानुदात्तम्पदमेकवर्जमित्येष स्वरोऽभिधीयते। अत्र विकरण उदात्तः। लसार्वधातुकानुदात्तत्वन्तत एकादेशस्वरस्यानेन विधीयमानस्यानुदात्तम्पदमित्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वे धातोरनुदात्तत्वन्न स्यात्। सर्वानुदात्तः। ब्राह्मणास्तुदन्ति। ब्राह्मणा लिखन्ति। अत्र विकरणैकादेशे कृते तिङ्ङतिङ इ-

ति निघाते कर्त्तव्ये एकादेश उदात्तेनेत्यस्यासिद्धत्वादान्तरतम्यात्प्राप्तस्वरित-त्वाधित्वातिङ्ङतिङ इत्यनुदात्ते कृते पश्चादेकादेश उदात्तेनेत्यस्य प्रवृत्तावुदात्तश्रवणप्रसङ्गः। निपाद्यामितत्सूत्रपाठफलन्तु। प्रपचतीति। सोमसुत्प्रचतीति। आद्ये निपातत्वादाद्युदात्तेतिशब्दस्य य इकारस्तेन सह तिशब्दस्य कारस्यैकादेशे कृते पूर्वान्तवद्भावेन ईकारस्य तिङन्तावयवत्त्वेन यद्येकादेश उदात्तेनेत्यस्यासिद्धत्वन्न स्यात्तदोदात्तवत्तिङन्तपरत्वाद् गतिनिघातप्रसङ्गः। द्वितीये तिङतिङ इतिनिघात इकारस्य न भवतीति सामान्यतोऽस्य शब्दस्यानभिधानमित्याहुस्तन्मतन्निरस्यति। तृतीयादिष्विति। यथावादेशप्रसङ्गस्तस्यानभिधानकल्पनेन भाष्यस्योपपन्नत्वादिति भावः। उपलक्षणतया। धोश्चेत्योकारान्तसामान्यस्योपलक्षणमित्येतत्परतया। वस्तुतस्सामान्यत एव पूर्वोक्तभाष्यद्वयसंवादादनभिधानमुचितमित्याशयेनाह। परे स्वोद्दामामितीति। इत्याहुरिति। भाष्यस्वारस्यविद इत्यादिः।

## ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमेतीति। ग्रन्थमध्ये मङ्गलार्थमस्यादावुक्तेः। ड्याब्ग्रहणस्यान्यार्थत्ववर्णनादाह। एकादेशस्येति। वाचेत्यादाविति। इदम्मूलरीत्या। एतेन व्यापकतया लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सर्वत्र निर्वाह इति सूचितम्। अभवात्। सर्वनामस्थानत्वेनाभत्त्वादित्यर्थः। ननु सन्निपातपरिभाषया लोपो न स्यादत आह। सन्निपातेति। तृतीयासमास इति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वेनावयवस्य सर्वनामतया स्याट् स्यादत आह। सर्वनाम्नो विहितस्येति। उद्देश्यत्वासम्भवादिति। उद्देश्यस्य षष्ठ्यन्तपदबोध्यत्वस्य दर्शनेन प्रकृते स्याटः षष्ठ्यन्तपदबोध्यत्वाभावादावृत्त्या तथा कल्पने गौरवादिति भावः। व्याख्यानादिति। आगमापेक्षया ङितषष्ठ्या अवयवावयविभावार्थकत्वङ्कल्पनीयमेवञ्च स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थकत्वस्यादर्शनमूलकादिति भावः। आपश्चेतीति। वाक्यभेदस्यावश्यकतया पञ्चम्यन्तस्यापि षष्ठ्यन्तत्वं वाक्यान्तरे कल्प्यत इति भावः। न चैवमप्याबन्तत्वाभाव इति। यद्यपि सुड्विधावाबन्तत्वस्य न निवेशस्तथापि तद्विधौ यथा पूर्वान्तवद्भावेन सर्वनामत्वन्तथा तुल्यन्यायात्स्याडागमविधावपि वाच्यमेवञ्च पूर्वान्तवद्भावाश्रयणे आबन्तत्वालाभ इति भावः। अत एव। एका-

देशनिष्पन्नस्याप्राभावादेव। सिद्धान्तिसम्मतत्वाभावादिति। एवञ्च पूर्वान्तवद्भावेन सर्वनामत्वन्तदवयवस्यैवाकारस्य श्रूयमाणस्य परादिवद्भावेनाप्रमिति समुदायस्याबन्तसर्वनामत्वमर्थसमाजग्रस्तमिति भावः। प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तिमाह। परे त्विति। सुट् नेति। एतेन ङस्त्वनद्याप इति सूत्रे परिशेषेण षष्ठीबहुवचनस्यैव ग्रहणमित्यस्य सिद्धिः। तत्त्वम्। प्रतिपदोक्तत्वम्। उत्तरापदस्य गुणवाचकत्वादिति। उत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यस्य लक्षणया तद्बोध्यत्वेन गुणस्योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वरूपस्य बोध्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नबोधकत्वादित्यर्थः। न च वाक्यादुद्देश्यविधेयभावस्य प्रतीतावपि समासान्तस्याबोधेन कथमस्य विग्रहस्य समाससमानार्थकत्वमिति वाच्यम्। समासादपि तादृशबोधस्य लोहितोष्णीषा इत्यादौ दर्शनात्। नन्वपुरीति वक्तव्यमित्यस्यान्तरायाम्पुरीति पूःशब्दसामानाधिकरण्य एव निषेधबोधकत्वमिति प्रतीयते एवञ्चान्तरायै नगर्यै इत्यत्र कथन्निषेध इत्यत आह। पूःशब्दार्थस्येति। सामान्यतोऽपि वार्त्तिकमिति। तत्र हि डलकवतीनाम्प्रतिषेधः। डलकवतीनाम्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम्। अम्बाले। अम्बिके। अत्र वार्तिके अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्ब्रार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः। इदञ्च वार्त्तिकमस्वार्थं द्व्यक्षरं यदीत्यनेन प्रत्याख्यातम् अत्राक्षरपदमच्परम् प्रत्याख्यानपक्षे हे अक्क हे अल्ले त्यत्र द्व्यच्कत्वसत्त्वाद्ध्रस्वत्वम्भविष्यति। डलकवतीनामित्यस्यारम्भे तु नेति फलभेदपरिहाराय डलकवतीनामित्यस्यासंयुक्तडकारादिमद्भिन्नविषयकत्वमिति भावः। घस्वार्थं द्व्यक्षरमित्यत्र यद्द्व्यक्षरमिति तच्छ्रुतत्वादम्बार्थस्यैव विशेषणन्न त्वङ्गस्येत्याह। द्व्यक्षराम्बार्थकेति। मूलोक्तयद्यपीतिशङ्कायास्तात्पर्यमाह। एवञ्चेति। जरसादेशे कृते स्थानिवद्भावेनाप्रादेत्वादीनाम्प्राप्तौ चेत्यर्थः। नित्यत्वादिति। उक्तरीत्या एत्वादीनाङ्कृताकृतप्रसङ्गित्वादित्यर्थः। क्वचिदजादित्वाभावादिति। नुडागटेः। क्वचित्सन्निपातेति। एत्वस्य सन्निपातलक्षणत्वे सन्निपातविघातकस्य जरसोऽनापत्तिरेवञ्चैतदर्थन्न प्रश्लेष इति भावः। एवम्मूलोक्तरीत्या जरसादेशविषये स्थलत्रयेऽपि न प्रश्लेषफलमित्यभिप्रायेण शङ्कते। यद्यपीति। एत्वमित्वेपीति। परत्वात्कृते सकृद्गतिन्यायान्न जरसादेशस्य प्रसङ्ग इति शेषः। अत्र यद्वक्तव्यमिति। निभक्त्यां स्यैव जरसादे-

शात्पूर्वम्प्रवृत्तिरित्यादि । स्थानिवद्भावेनाप्तमिति यन्मूलकृतोक्तं तत्र शङ्कते । न चेति । अयम्भावः अतिखट्वायेत्यत्र दीर्घस्य स्थानिभूते ह्रस्वाकारे चेदाबन्तत्वं तदा तदादेशे दीर्घे तद्बुद्धिः स्थानिवद्भावेन स्यात् । न च ह्रस्वेपि स्थानिवद्भावेनैव तद्बुद्धिः कार्येति वाच्यम् । ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इतिवार्त्तिकेन निषेधात् । अदीर्घो दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदिति तदर्थः । अत्र ङ्याब्ग्रहणे ह्रस्वादेशो न स्थानिवदित्येव तु नोक्तम् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठ इत्यत्र जातार्थप्रत्ययस्य श्रविष्ठाफल्गुनीति सूत्रेण लुकि लुक्तद्धितलुकीतिटापो लुकि स्थानिवद्भावेन श्रविष्ठ इत्यस्याबन्तत्वापत्तौ हल्ङ्यादिलोपापत्तेः । अदीर्घ इत्यत्र दीर्घपदेन सवर्णदीर्घस्यैव ग्रहणमाश्रावित्यारप्रश्लेषेण वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् । तेन गङ्गीयतेः क्विप् गङ्गीः । अत्र वार्त्तिकारम्भपक्षेपि सवर्णदीर्घभिन्नस्येकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वात्तदादेशात्परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपो न । भाष्यनय इति । एतन्मते स्थानिवद्भावेन ह्रस्वे आप्तमस्त्येव । तद्बुद्धिश्च पुनर्दीर्घे स्थानिवत्त्वेन स्यादिति भावः । अत्र यत्र इति । अतिट्वस्य अः अतिखट्वाः । अत्र वार्तिकमते न हल्ङ्यादिलोपप्राप्तिः । सूत्रकारभाष्यकारमते तु प्राप्तिरिति फलभेदः । आदिना गङ्गीरित्यस्य परिग्रहः । अत्र सूत्ररीत्या प्राप्तिः वार्त्तिकभाष्यकारमते तु नेति फलभेदः प्राप्नोतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या । परेत्विति मते वक्ष्यमाणया स्थानिवद्भावस्य दीर्घात्पूर्वम्फलाभावादप्रवृत्तिरित्येवमाकारादियुक्तिस्तद्रीत्या । अङ्गस्य विशेषणत्वादिति । विशेषणविशेष्यभावस्य सिद्धन्तुविशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति ग्रन्थेन फलानुसारित्वस्योक्तत्वादिति भावः । एतेन । आबन्ताङ्गाभावेन । अस्य । तदादिविधेः । मूलन्दूषयति । परे त्विति । अतिखट्वायेत्योकारस्य । औदित्यादाविति । अदोऽभवदित्यादौ दोषवारणायैषा तत्र सञ्चारिता । न चेहेति । खट्वा इत्यत्र । औचित्यादिति । यत्र विशेषणविशेष्यभावानुग्राहकं वचनमस्ति तत्र तदनुसारी विशेषणविशेष्यभाव एवोचितः । अत एव । लाक्षणिकत्वेनैव निर्वाहादेव । स्पष्टमेव । आबन्ताङ्गाभावेन दोषस्यैवाप्राप्तेः । आबन्तं यदङ्गमित्यर्थलक्ष्यासिद्धिमप्याह । किञ्च खट्वाया अर्द्ध इति । इदमेकदेशिसमासारम्भवादिमतेन । एतत्प्रत्याख्यातृभाष्यकारमते त्वेकदेशिसमासविषये कर्मधारयस्यैव स्वीकारादत्र स्त्रीप्रत्ययस्या-

नुपसर्जनत्वादेव दोषाभावः । मूले कृताम्द्वितीयशङ्कामयुक्तत्वेन निराचष्टे ॥ किञ्चेति । लाक्षणिकत्वेन समाधाने भाष्यान्तरसंवादमाह । याऽपीति सु-त्रभाष्येऽपीति । भाष्याभ्यामिति । प्रथमे सूत्रद्वयोदाहरणविषये शङ्कासमा-धानकरणादन्त्ये त्वतिखट्वायेत्यत्रैव शङ्कासमाधानकरणात् । सुधीभिर्विचा-र्यमिति । अनभिधानकल्पने भाष्यान्तरानुग्रहचिन्तनमुपलक्षणत्वे तु सर्वत्रै-कोक्त्यैव निर्वाह इत्युपलक्षणत्वं युक्तमिति केचित् । अत्रेति । य्वयोरिति सू-त्रे इत्यर्थः । आहुरिति । भाष्यानुग्रहाभावोऽत्रारुचिः । यत्तु पदस्य विशेष्यत्वे-न तदन्तलाभ इति तन्न युक्तमित्याशयेनाह । पदस्येतीति । छग्रहणप्रयोजन-माह । छ्वोः शूडित्यत्रेति । अत्रापि । य्वयोरितिसूत्रेऽपि । तत्र । फलमिति सूत्रे । तदप्राप्तौ । जश्त्वाप्राप्तौ । सूत्रनिर्देशमात्रेण शास्त्राप्राप्तिकल्पनाया-म् प्रतिवन्दीमाह । उपदेश इति । अत्र मते । केचिन्मते । कारणताव-च्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव कार्याभावप्रयोजकता दृष्टेति स्त्रीत्वादित्ययुक्तम-त आह । पुंस्त्वाभावेति । अत एव । पर्युदासप्रतियोगिसूचनाभिप्रायादेव । अ-त एव । आद्यवाक्ये स्त्र्याख्यपदस्य नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकत्वादेव । कटप्रुव इति । अस्य लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वं स्पष्टमेव । सिद्धान्तमाह । परे-त्विति । अत्र कटप्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यत्र । अत्र ङितिह्रस्वश्चेति सूत्रे ॥ एकदेशै-स्वरितत्वाकल्पनलाघवानुरोधेनाह । यद्वेति । अत्र । ङिति ह्रस्वश्चेति-सूत्रे । एवञ्च वाक्यद्वयेऽपि स्त्र्याख्यपदं स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकमेव । ए-वञ्च ङित्परं यदङ्गं स्त्रीबोधकन्तद्वा नदीसंज्ञकमित्यर्थः पर्यवसन्नः । अ-त एव । एवंविधवाक्यार्थनिष्पत्तेरेव । अव्प्रत्ययन्वाख्यायकेति । अस्य इति वार्त्तिक इत्यत्रान्वयः । प्रवृत्तौ । अर्थान्तरोपसंक्रान्तौ । अतिश्रियै । श्रियमतिक्रान्तायै । अतिशकट्यै । शकटीमतिक्रान्तायै । श्रियै । श्रीरिवा-चरते । एषु नित्यस्त्रीत्वाभावाद्य्वौ स्त्र्याख्याविति सूत्रस्याप्राप्तौ प्रथम-लिङ्गग्रहणञ्चेत्यस्य या प्राप्तिः साऽनेन वार्त्तिकेन निराक्रियते । ङिति ह्रस्वश्चे-त्यनेन तु विकल्पो भवति । दीर्घघटितवाक्ये चेन्नित्यं स्त्रियां वर्त्तमानावित्यर्थ-कस्त्र्याख्यपदसंबन्धः स्यात्तदा प्रकृत सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः स्फुटैव । नि-षेधविकल्पवमनभवेति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रकृते च प्राप्तेरेवाभा-

वादिति भावः । एतच्च । अप्राप्तविभाषात्वञ्च । अत एव । निषेधविकल्पत्वासम्भवादेव । नन्वेवमुपक्रमे निषेधविकल्पपरतया कृतं व्याख्यानं विरुध्येतेत्यत आह । उपक्रम इति । ह्रस्वयोर्ग्रहणमितिपक्षोपपादन इति । तत्र हि किम्पुनरिदन्दीर्घयोर्ग्रहणमाहो स्विद्ध्रस्वयोः किञ्चातः । यदि दीर्घयोर्यू इति निर्देशो नोपपद्यते । अथ ह्रस्वयोः । हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । दीर्घग्रहणपक्षे ह्रस्वान्तस्याप्राप्ता विधेया ह्रस्वग्रहणपक्षे नित्यप्राप्ता पक्षे बाध्या वचनेनेत्याशयेनोक्तमवश्यमिति । उभयं ह्रीष्यते हे शकटि हे शकटे इति च । इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति । अत्र पूर्वपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । सिद्धान्ते तु शकटिशकट्योरिति फिट्सूत्रेण त्रयाणामप्यर्यायेणोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण त्रयोऽप्यच उदात्ता भवन्ति । इह च बहुशकटिरिति नद्यृतश्चेति॰ कप् प्रसज्येतेत्याशङ्क्य यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वाऽमि । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तमित्युक्तम् । इदञ्च नियमार्थम् । ङित्येव ह्रस्वौ यू नदीसंज्ञावित्येवं नियम इत्यभिप्रायः । एतेन तस्य पक्षस्योपपादनम्भवति, न च यू स्त्र्याख्याविति सूत्रस्यैवं सति ङिद्भिन्ने प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । तत्राणुदित्सूत्रसहायेन दीर्घग्रहणसम्भवेन यूग्रहणचारितार्थ्यसम्भवात् । यद्यप्यूकालोऽज्झितिसूत्रे उक्तमशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्तनाच्छन्दस्य संज्ञायां सवर्णग्रहणन्नेति ततश्चात्र दीर्घग्रहणासम्भवः प्राप्नोति । तथापि नेयङुवङ्स्थानावितिज्ञापकादस्त्रीतिपर्युदासाच्च सवर्णग्रहणसम्भवः । न चास्मिन्पक्षे नित्यनदीसंज्ञया घिसंज्ञाबाधनाच्छकटये इत्यत्र गुणो न स्यादिति वाच्यम् । द्वितीययोगविभागात् तथाहि शेषो घ्यसखीतिसूत्रे शेषग्रहणन्न करिष्यते । घि इति योगो विभज्यते । स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङितीत्यनुवर्त्तते घिसंज्ञौ भवतः स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति । ततोऽसखि । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम् । तेनात्र दोषाभावः ॥ अथ वा नदीसंज्ञायाः परत्वाद्घिसंज्ञा पुनःपुंसकयोश्चरितार्थी बाधिका भविष्यति । परन्तु

योगविभागनियमक अनायाङ्गौरवमिति यू स्त्र्याख्यावित्यत्र दीर्घयोर्ग्रहणमिति शिष्टैर्व्याख्यातम्। भाष्यात्तदलाभादिति। भाष्ये हि प्रवृत्तौ च प्राक् चप्रवृत्तेः स्त्रीवचनाविवेत्युक्ते तावदुक्ते नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यनुक्तेश्च तदलाभः। ननु नेयङुवङ्स्थानाविति सूत्रेप्येतमेव संबन्धः स्यादिति तल्लाभ इत्यत आह। नेयङुवङीति। अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह। यस्याङ्गस्येति। एतादृशव्याख्यानफलमाह। अत एवेति। तादृशव्याख्यानादेव। सिद्धान्ते शङ्कते। नन्विति। ननु लुङन्तस्य त्रिलिङ्गत्वे पुंस्त्वप्रयुक्तनत्वञ्चश्चा ब्राह्मणान्पश्येत्यत्रापि स्यादत आह। चञ्चा ब्राह्मणानिति। स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्येति। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात्तादृशकार्याभावस्याप्यतिदेशस्वीकारः। तादृशातिदेशस्वभावेनैव सिद्धौ स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावातिदेशे गौरवादाह। यद्वेति। कार्याप्रवृत्तिरिति। अस्य स्वभावसिद्धैवेति शेषः। युक्तवद्भावादिति। आदिना लुब्योगसङ्ग्रहः। पुंस्त्वे वाच्य इति! सूत्रे पुंसीति धर्मपरमिति भावः। सूत्रेणैवेति। यू स्त्र्याख्याविति सूत्रेणैवेत्यर्थः। एवञ्च प्रथमलिङ्गग्रहणादितिभाष्यमसङ्गतं स्यादिति भावः। स्त्रीत्वविशिष्टमेव य इति। पूर्वोक्तभाष्यदर्शनादयमर्थः कल्प्यते। स्त्रीत्वविशिष्टमेवेति नियमासम्भवमाशङ्कते। यद्यपीति। तत्सत्त्वे। लिङ्गान्तरसत्त्वे। तत्सत्तेति। पुंस्त्वसत्तेत्यर्थः। एवञ्च खरकुट्यै ब्राह्मण्येत्यत्र न सूत्रेण सिद्धिरिति भावः। एवम्। खरकुट्यै इतिवत्। अत्र सूत्र इति। वाक्यद्वयेऽपीति शेषः। कैयटमतेऽयमपि दोष इत्यर्थः। तदनापत्तिः। विकल्पाभावापत्तिः। व्योर्ङ्स्वाविति। वाचकत्वमत्र षष्ठ्यर्थः। योगविभागेनेति। एतेनादितो भिन्नान्येवैतानीति कस्य चिदुक्तिः प्रयुक्ता। ननु मत्यामित्यत्रे सन्नियोगेनामादेशे तस्मिन्यणि कर्त्तव्ये सन्निपातविघातः स्यादत आह। सन्निपातेति। त्रिभार्य इति। अत्र तिस्रादेशे तच्छ्रवणापत्तिः। ननु तथापि पुंवद्भावेन सिद्धमत आह। तृतीयान्तेनेति। तिसृभिर्भार्य इति। ननु भार्याशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेन क्रियायोगाभावात्कर्तृकरणे कृतेत्यस्य कथं प्राप्तिरत आह। भार्यो भरणीय इति। ऋहलोर्ण्यत्। न च भृञोऽसंज्ञायामिति क्यपा भाव्यम्। भार्यशब्दस्य क्षत्रिये रूढतयाऽसंज्ञायामिति पर्युदासात्। नन्वेवं तिसृभिरित्यनन्वितमिति तु न तिसृभियुक्ता इत्यर्थकः

स्य वाक्यैकदेशन्यायेन प्रयुक्तस्य त्रिशब्दस्य शक्त्यर्थकस्य समासाङ्गीकारात्। इह त्रिभरणीय इत्यपि प्रत्युदाहरणम्। त्रिचतुरोरित्यस्येति। उद्देश्यतायास्तत्रत्वसत्वात्। ऋत इत्युपादाने त्वयोग्यत्वान्न तयोरनुवृत्तिः। रादेशेनेति। अजादिविभक्ताविव्यादिः। तिस्रादेशविधानन्तु हलि चरितार्थम्। ननु रादेशस्य बाध्यसामान्यचिन्तया गुणाद्यपवादत्ववन्नुडपवादत्वमपि स्यादिति तदंशे विप्रतिषेधासंगतिरत आह। अत्रेति। वार्तिक इत्यर्थः। मूलमिति। यदि नुड्बाधकत्वं स्यात्तदा रादेशे कृते नुटोऽप्राप्तया दीर्घाप्राप्तेर्न तिस्रितिसूत्रवैयर्थ्यमिति तेन सूत्रेण नुड्बाधकत्वाभावो ज्ञाप्यत इति भावः। एतेन। वक्ष्यमाणविशेषेण। अन्तरङ्ग इति। तथा च नुटा सह विप्रतिषेधविचारासंगतिरिति भावः। तमेव विशेषमाह"। अतो निषेधादेवेति। न तिस्रितिनिषेधादेवेत्यर्थः। अर्थसंज्ञाकृतेति। अर्थसंज्ञाशब्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा कृतशब्देन सह समासेऽर्थकृतं संज्ञाकृतं वा न। श्रीयत इति फलितम्। आमीति। अस्य त्रयादेश इत्यनान्वयः। यत्तु त्रयादेशस्य विशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वन्तिस्रादेशस्य तु विभक्तिसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वमिति न त्रयादेशस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वप्रवृत्तो न तिस्रिति सूत्रासङ्गतिरिति तन्मतन्दूषयति। वस्तुत इति। स्वरूपेण। यथा त्रेस्त्रय इत्यत्राम आस्त्वेन रूपेण। केन चिद्विशेषरूपेणेति। यथा रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र सार्वधातुकत्वेनोपादाने सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययत्वज्ञानञ्चावश्यकमिति तत्र विशेषापेक्षस्य वहिरङ्गत्वम्। इदमल्पापेक्षमन्तरङ्गम्बह्वपेक्षं वहिरङ्गमिति वदतो मतेन वस्तुतस्त्वे ताद्दृशवहिरङ्गत्वङ्क्वापि नाश्रितमिति भाष्यानुसारिमतेनाह। विशेषापेक्षस्येति। मूलोक्तन्दूषयति। तज्ज्वलसूत्रे भाष्य इति। इत्यर्थ इति। श्रुतानुमितयोरितिन्यायोऽत्रानुग्राहकः। सत्यम्यत्रवनस्यामि कृते त्रयादेशः स्यादत आह। तत्रामिति। त्रेस्त्रय इति सूत्र इत्यर्थः। अर्थाधिकारादिति। आमि सर्वनाम्न इति सूत्रे षष्ठीबहुवचनग्रहणस्यैव सिद्धान्तत्वात्। ननु पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन नुमित्यसङ्गतम्। बाध्यसामान्यचिन्तया रादेशस्य सर्वापवादत्वस्य व्यवस्थापनादत आह। न तिस्रितिज्ञापकेनेति। आगमविषय इति। अनेन सामान्यशब्देन सुमोपि सङ्ग्रहः। एवञ्ज्ञाप्यस्य वचनस्य कल्पनायाम्भाष्यमेव साधकमाह। प्रत्ययोत्तरेति।

इमाविति। प्रियतिस्रणी प्रियतिसृणि इतिप्रयोगावित्यर्थः। ननु ङ्गे इत्यत्रापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे टापि कर्त्तव्ये विभक्तिनिमित्तकत्वदाद्यत्वस्यासिद्धत्वाद्रूपासिद्धिः स्यादत आह। बहिरङ्गासिद्धत्वमिति। युवोरनाकावित्यत्रेति। एतेनेयम्परिभाषा निर्मूलेति कस्य चिदुक्तिः प्रत्युक्ता। वस्तुतो वटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्या तेनैषा गतार्थेत्याशयेनाह। ष्याण्सूत्र इति। इयङ्वानुवर्त्तत इति। एकदेशे स्वरितत्वात्। तत्र कृत्स्न इति। इयङुवङ्पदघटितवाक्य इत्यर्थः। इति बहुव्रीहिरिति। व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सप्तमीविशेषण इतिज्ञापकात्साधुत्वम्। एतेन मूलोक्तार्थस्य वाच्यार्थपरतयैवोपपत्तेरस्याधिकरणल्युडन्तस्थानशब्दस्येयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासं कृत्वा फलितार्थपरतया वर्णनमयुक्तमिति सूचितम्। अत्रेयङुवङोरित्यस्य षष्ठ्यन्तस्य यूइत्येतद्विशेषणतयोपपत्तेः स्थानशब्दोपादानसामर्थ्याद्यल्लभ्यन्तदाह। सा च बाधकाविषय इति। अत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलभ्यार्थमाह। सा चोपलक्षणमिति। पूर्वोक्तमर्थम्प्रमाणयति। तदुक्तमिति। प्रथमलिङ्गेत्यस्य प्रत्याख्यानावसरे यू स्त्र्याख्याविति सूत्रे। प्रकृष्टन्ध्यायतीत्यर्थकस्येति। प्रकृष्टध्यानकर्तृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्येत्यर्थः। पदान्तरं विना स्त्रियां वर्त्तमानत्वन्नित्यस्त्रीत्वमित्यस्य वृत्तिकारादिसम्मतस्य लाभप्रकारमाह। अयं भाव इति कैयटोक्तेति। पूर्वोक्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेनोभयाभिधायकत्वात्। ईदृशनित्यस्त्रीत्वालाभ इति। किन्तु न कदापि पुंसः प्रतिपादकावित्येवैवकारव्यवच्छेद्यं लभ्यते। ऋकारसाहचर्येणेति। ऋकारस्य वृत्तिप्राग्वर्त्तिन एव ग्रहणस्य सिद्धान्तिसम्मतत्वात्। अत एव प्रियतिसा इत्यत्र न कप्। प्रकृते वृत्तेः प्राक् यथा नदीत्वन्न तथोपपादयति। धीशब्देति॥ कैयटोक्तमनूद्य खण्डयति। आध्यै इतीति। मतद्वय इति। वृत्तिकारकैयटमतयोरित्यर्थः। लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थ इति। धातुत्वेन यणादेशस्य न्याय्यत्वात्। विशिष्टस्यापीति। न भूसुधियोरितियण्निषेधात्। आरम्भसामर्थ्यादिति। तस्यात्र सम्भवे प्रकृतसूत्रस्यापि पूर्वसूत्रविषय एव प्रवृत्त्या पूर्वसूत्रेणैव सिद्धेः। तदन्तशब्दानामिति। ऋन्नान्तशब्दानामित्यर्थः। ऋन्नाभ्यामितिद्विवचननिर्देशे गौरवमेत्यपि बोध्यम्। विरहप्रोषकत्वात्। विरहे सति विरहिणोऽनवधान-

भवतीति हि लोकप्रसिद्धम् ॥ समास इत्येतल्लाभप्रकारमाह । उत्तरपद इत्यनेनेति । अस्य । वर्षाभूशब्दस्य । अमरात्स्त्रीप्रत्ययोऽस्माद्भवतीति ज्ञानेऽपि यादवकोशोपपत्त्यर्थमस्याह्वादित्वकल्पनमिति भावः । अमरसम्मत्याह । अन्ये त्विति । गौरादिपाठादिति । तस्याकृतिगणत्वकल्पनया । यादवकोशोपपत्तिमाह । भेक्यामिति । इतिवदिति । तत्रे वात्रापि स्त्रीत्व प्रकृतिमात्रप्रतिपादने कोशतात्पर्यं कल्प्यत इति भावः । मूलासङ्गतिम्परिहरंस्तात्पर्यमाह । गौरादित्वादीति । तदनुसारेण । माधवमतानुसारेण । अनन्तरस्येतिन्यायेन ङीप एव निषेधः स्यादत आह । स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति ॥ केचिदित्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकाशयन्नाह । स्वस्रादिष्विति । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजननिरूपणावसरे तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम् । तिस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तन्तद्विघातस्येति न दोषो भवति । इत्युक्त्वा नास्त्येतत्प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे ङीप् भवति । यदयन्न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तम् । यदि स्वस्रादिष्वनयोः पाठः स्यात्तदा तेनैव निषेधे सिद्धे ज्ञापकानुसरणक्लेशो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥

## ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

येन नाप्राप्त इतिन्यायादिति । उत्सर्गाप्राप्तियोग्यविषये ऽचारितार्थ्यं ह्येतन्न्यायप्रवृत्तौ बीजन्तत्प्रकृतेप्यस्त्येव । न चोत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृत्त्युत्तरं यत्रापवादत्वेनाभिप्रेतस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वव्यवहारो भवति । प्रकृते तूत्सर्गस्य लुकः प्रवृत्त्युत्तरं नाम्भावस्य प्राप्तिः स्यान्यभावादिति कथमपवादत्वव्यवहार इति वाच्यम् । अपवादशब्दस्य निरवकाशत्वेन बाधक इत्यर्थात् । यत्त्वपवाद इति कथनमम्भावे लुगभावार्थन्तच्च नोचितं सन्निपातपरिभाषयैव लुगभावस्य सिद्धेरिति । तन्न । लुकः पूर्वमम्भावस्य निरवकाशत्वेन प्रवृत्तिरित्यत्रैव तात्पर्यात् कृते त्वम्भावे सन्निपातपरिभाषया लुगभावस्य सिद्धिरिति त्वन्यत् । यत्तु लाघवादतोमित्यत्र म् इत्येव छेदः । द्वितीयैकवचने आदेः परस्येत्यका-

रस्य मकारे द्वितीयमकारस्य संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । यद्यपि संयोगान्त्यलोपे यणः प्रतिषेध इति वार्त्तिकारम्भपक्षे संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । ऋल्ग्रहणापकर्षपक्षे तु नेति फलभेद आपतति । तथापि संयोगान्तलोपसूत्रे ऋल्ग्रहणस्य वाक्यभेदेन सम्बन्धं कल्पयित्वा फलभेदः परिहरणीय इति मतन्तद्दूषयति । अमिति छेद इति । अत एव । अमिति छेदस्य सूत्रकाराभिप्रायविषयत्वादेव न तु म् इति छेद उक्त इति । यदि म् इति छेदोऽभिमतः स्यात्तदा वर्णग्रहणे च सर्वत्रेति तदन्तविध्यर्थमङ्गाक्षेपमात्रङ्कर्त्तव्यम् । येन यदाक्षिप्तन्तत्तस्य विशेषणमिति न्यायेन तादृशाङ्गात्परा या सम्बुद्धिरित्येव लाघवाद्वदेत् वैयधिकरण्ये नान्वयो हल्पदानुवृत्तिश्च न कार्येति भावः । केचित्तु सन्निपातपरिभाषया ज्ञानमित्यत्र दीर्घवारणमयुक्तम् । यथा एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति सूत्रे हल्ग्रहणानुवृत्त्यभावे कुण्डशब्दात्सम्बुद्धौ अमादेशे आदेः परस्येत्यकारलोपे सुपि चेति दीर्घे हे कुण्डामिति प्राप्नोतीति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभिप्रायेणोक्तन्त्वेह म् इति छेदपक्षेऽपि दीर्घे कर्त्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याहुः । अत्रेदमवधेयम् । अमिति छेदपक्षेऽदन्तसन्निपातनिमित्तकस्यामादेशस्य न साक्षात्तत्सन्निपातविघातकदीर्घम्प्रति निमित्ततेति सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्तस्मिन्पक्षे सम्भवति । म् इति छेदपक्षे तु सन्निपातलक्षणविधेर्मकारादेशस्य सन्निपातविघातकदीर्घनिमित्तत्वं समुचितमेवेति ॥ ननु यस्येति चेतिसूत्रेण यकारमात्रस्यैव लोपविधानमस्त्वित्यत आह । व्याख्यानादिति । सूर्यतिष्येत्युत्तरसूत्रे यग्रहणोपादानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । स्वरूपकथनमिति । अस्य न तु व्यावर्त्तकमिति शेषः । सर्वे इत्यत्रातिप्रसङ्गस्तर्हि स्यादत आह । सर्वे इति । व्याख्यानादिति । जस्साहचर्यमूलकात् । अत एव तानीति सूत्रे एकश इति प्रयोगसङ्गतिः । बलवत्त्वात् । प्रकरणाद्योपस्थितिस्तदपेक्षया श्रुतार्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन बलवत्त्वात् ॥ अत एव । श्रुतानुमितयोरितिपरिभाषासत्त्वादेव । भावे घञि प्रस्तुतार्थासङ्गतेराह । कर्मणीति । प्रायो वाद इति । लिङ्गानुशासनस्य लौकिकत्वात् । अत एव सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति भाष्यस्य सम्बध्यत इति सम्बन्धमिति व्याख्या कैयटेन कृता । स्वरूपभङ्गभिया न कृत इति । एवञ्च नित्यस्यापि शास्त्रस्य सूत्रेषु छन्दोवत्सूत्राणीतिव-

घनेन छन्दस्त्वातिदेशेनाप्रवृत्तिरिति भावः । विधानस्य सर्वथेति । डतरा-
द्यर्थगतसंख्याभिधायिन इत्यर्थे विधानक्रियाया अनन्तर्भावात् । अङ्गन्तथेति ।
अर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः । व्याख्यानादिति । लक्ष्यानुसारिव्याख्याना-
दित्यर्थः । अजरांसीतिप्रयोगसाधनाय प्रक्रियामाह । परत्वादितीति । नुमप्यनि-
त्य इति । अपिना जरसादेशग्रहणम् । तस्य च नुमागमे कृते नुमः समुदाय-
भक्ततया तदवयवजराशब्दस्य नुमागमेन व्यवधानादनित्यत्वमिति बोध्यम् । अ-
त्र यद्वक्तव्यमिति । शीभावात्परत्वाज्जरसित्यसङ्गतम् विभक्त्यादेशानामेव
पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वादित्याद्युक्तम् । असंभवादिति । सान्तसंयोगाव-
यवनकारस्यान्त्यालत्वाभावेन तन्निरूपितोपधात्वस्यासम्भवात् । अत एव ।
सर्वनामस्थान इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वादेव । अङ्गविशेषणत्वे हंस-
शब्दावयवाकारस्यापि स्यादिति भावः । तस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्ष-
त्वेऽप्याह । यद्वेति । न चान्त्यविकार इतिपरिभाषायाः प्रकृतेऽतिप्रस-
ङ्गनिवारकतया स्वीकारे स्महत इत्येव सूत्रं कर्त्तव्यम् । नोपधाया इति व-
र्त्तते अङ्गस्येति प्रकृतम् । तच्च विशेष्यम् । स्महत इत्यस्य विशेषणतया
सान्तम्महच्छब्दान्तञ्च यदङ्गन्तदवयवो यो नकारस्ततः पूर्वस्याचो दीर्घ इत्यर्थ-
स्वीकारेण सर्वेष्टसिद्धौ सयोगग्रहणमन्तग्रहणञ्च व्यर्थमिति वाच्यम् । अन्त-
तीत्यन् । तसरतीतित्सर् । अन् च त्सर् च अन्त्सरौ । तावाचष्टेऽन्त्सयति ।
ततः क्विपि अन्त्स इति प्रातिपदिकन्ततः सुपि प्रतिना समासे प्रत्यन्त्सश-
ब्दात्सुप्यौजसादावदीर्घार्थं संयोगग्रहणस्यावश्यकत्वात् । संयोगग्रहणे तु प्र-
त्यासत्त्या नकाराव्यवहितसान्तो यः संयोग इत्यर्थाश्रयणेन दोषपरिहारस-
म्भवात् । एतादृशप्रत्यासत्तिविवक्षया दोषाभावसूचनार्थमेव बहूनां संयोगसं-
ज्ञोक्तिर्भाष्यीया सङ्गच्छते । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न । क्वौ लुप्तत्वात् ।
सूत्रे संयोगग्रहणाभावे प्रकृतोदाहरणेऽन्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानाभावे-
नानन्त्यविकार इति परिभाषाया अप्राप्त्या आद्याकारेतिप्रसङ्गस्य तद्वर्णविशेष-
णभिन्नत्वस्यानिवेशेऽपि भेदत्रयविशिष्टेन तकारेण व्यवधानात् । यदि त्व-
न्त्यवर्णतद्वर्णभिन्नो योऽवत्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीत्यविषयस्तद्व्यवधा-
नाभावो निवेश्यति तदा नायन्दोष इत्यवधेयम् । मांसस्य पचि युड्घञोरित्य-

प्येतदिति । युड्वञोः प्रकृतिभूतो यः पञ्चातुस्तस्मिन्नांसस्यान्सं लुंपेदिति तदर्थः । प्रकृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन तयोरपि पद्दन्न इतिसूत्रेणैवादेशो भविष्यतीति भावः । अभिमान इति । एतद्बीजम्प्रागभिहितम् । मूले पद्दन्न इतिसूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तं वृत्तावित्युक्तान्तत्सूचितामरुचिं सूचयन्नाह। भाष्यस्वरस इति । पदादीनाम्प्रकृत्यन्तरत्वस्य तत्सिद्धान्तसिद्धत्वात् । क्लीबवदर्थ इति । न च नपुंसकशब्दस्य सूत्रोपात्तस्य गुणिवाचकतया क्लीबवदर्थ इत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । नपुंसकशब्दस्यार्श आद्यजन्तत्वात् । ननु विभक्त्यर्थस्य संसर्गतया भानाभ्युपगमात्प्रकृत्यर्थस्य द्रव्यस्य प्राधान्यमस्त्वेवेति । नेत्यत आह । विभक्त्यर्थस्येति । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानमिति भाष्याद्विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेऽपि प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तत्र स्वीकारे बाधकाभावात् । शब्देन प्रतिपादितेऽर्थे विशेष्यत्वस्वीकारः सर्वसम्मतः । संसर्गताख्यविषयतायाः प्रकारत्वविशेष्यत्वविरुद्धत्वे साधकाभावः । अत एव वह्निर्नास्तीत्यत्र नञर्थे वह्निपदार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन अन्वये वह्नित्वमवच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वञ्चेति त्रितयमेव विशेषणविशेष्यभावापन्नं संसर्ग इत्युक्तं परैः । न केवलं सप्तम्यन्तस्थल एव विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यं किंतु प्रथमाद्यन्तेपीति सूचयन्नाह । प्रथमाया अपीति । ननु श्रीपं ज्ञानवदित्यनुपपन्नम् । श्रीपाणीत्यत्रैव विशेषसद्भावादत आह । दीर्घान्तत्वप्रयुक्त इति । माधवमिति । यद्यत्र नुम् स्यात्तदा टिलोपः स्यात् । अनित्यस्य वचनस्य पाक्षिकप्रवृत्तौ भाष्यसम्मतिमाह । अत एवेति । पीलुशब्देऽतिप्रसङ्ग इति । अर्थभेदेपि शब्दैक्यमितिमतेनेदम् । न च येन शब्देन पुमान् भाषित इत्यस्य वाचकतासम्बन्धेन पुमर्थविशिष्टस्य पुंवद्भाव इत्यर्थो वाच्यस्स च न सम्भवति पुमर्थविशिष्टस्य नपुंसकवृत्तित्वासम्भवादिति वाच्यम् । असम्भवपरिहारायातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासाश्रयणेन पुमर्थोपलक्षितस्य पुंवद्भाव इत्यर्थो वाच्यस्तथा सत्यप्ययमतिप्रसङ्ग इति भावः। यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्त इति । सत्सप्तम्याश्रयणेन यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते सतीत्यनेन यत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारिका पुमर्थविशेष्यिका प्रतीतिर्भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यपदार्थ इति पर्यवसितम् । ततोऽर्थग्राह्यचा समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं लभ्यते एवमपि यदि शब्दस्यार्थभेदे-

ण्वैकयन्तदाऽतिप्रसङ्गः पीलुशब्दे तदवस्थ इति विशेष्यार्थभेदाच्छब्दभेदः स्त्री-कार्यस्तथा सति येन शब्देन यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते सति पुमान् भाषितो भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वन्तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वे नपुंसकवृत्तेः सम्भवतीत्याशयेनाह । भाषणक्रिययेति । विनिगमनाविरहादाह । समानानुपूर्वीक इत्यादि । अत्र समानानुपूर्वीकत्वं पादानमध्युशब्देऽतिप्रसङ्गवारणाय । समानार्थ इत्यत्रार्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपः । अतिदेश फलमाह । अयञ्चेति । तत्प्रयुक्तेति । क्लीबत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वप्रयुक्तेत्यर्थः । न चैवं नब्विषयस्येतिविहितस्वरस्याप्यतिदेशापत्तिः । भिन्नकर्त्तृकत्वात् । ननु यद्युदात्तादिशब्दैरनुपात्तस्याविवक्षा ज्ञाप्यते तदा चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थञ्चतसर्याद्युदात्तनिपातनङ्करिष्यते स निपातनस्वरश्चतुरः शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीत्युक्तम्भाष्ये तन्न सङ्गच्छेत प्रकृतेप्यविवक्षा स्यादत आह । त्रिचतुरोरितीति । एवञ्चैतादृशे विषये विवक्षार्थमेवासति यत्न इत्युक्तम् । अन्यत्रापि तत्फलमाह । बधादेशेपीति । अन्तोदात्तेऽनुदात्ते वोच्चारणीय इति । हन्तेर्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । अनुनासिकलोपार्थमनुदात्तत्वप्रतिज्ञानादुपदेशेऽनुदात्तत्वाच्चेति भावः । नन्वेवन्नब्विषयस्येतिसूत्रेणास्थिशब्दस्याद्युदात्ततया तस्येकारस्यानुदात्ततया तदनुरूपेऽनुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणेनैव विवक्षासिद्धौ ऽदात्तशब्दोच्चारणं व्यर्थमित्यत आह । परमास्थिशब्देति । अत्र प्रथमादिशब्देन केवलास्थिशब्दस्य द्वितीयेनानुदात्तस्य सङ्ग्रहः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति सूत्रविहितेन । लोपाभावे आह । दधनीत्यादाविति । तत्स्वरकेति । उदात्तस्वरकेत्यर्थः । अत्रापि । अस्थिदधीतिसूत्रेऽपि । तच्च । नपुंसकपदञ्च । पुन्नपुंसकयोः सत्त्वादिति । मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचकः । अर्द्धर्चादिगणे पाठात्पुन्नपुंसकयोर्मधु इत्यभियुक्तोक्तेः । नित्यनपुंसकेति । पूर्वोक्तभाषितपुंस्कत्वाभावात् । ननु यदि मकरन्दादिवाचकस्योभयलिङ्गत्वन्तदा मधोस्तृप्ता इत्यस्य विनापि व्यत्ययमुपपत्तौ लिङ्गव्यत्ययोदाहरणपरभाष्यविरोध इत्यत आह । भाष्य इति । क्षीरवाचीति । पुंसि प्रवृत्तौ यन्निमित्तम्मकरन्दत्वादि तस्य नपुंसकप्रवृत्तौ निमित्तत्वन्नास्तीति भावः । नित्यत्वादेवे-

ति । तृज्वद्भावे कृतेऽकृते च नुमः प्राप्तेर्नुम्नित्यः । तृज्वद्भावस्यापि नित्यतयोभयोः समत्वात् । तदेवोपपादयति । तदन्ते नुमि कृतेपीति । नुम्विशिष्टस्येति । अङ्गस्येति शेषः । तद्ग्रहणेन । क्रोष्टुग्रहणेन । ननु निर्दिश्यमानस्य विभक्तिपरत्वाभावात्कथम्प्राप्तिस्तृज्वद्भावस्येत्यत आह । सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावादिति । निर्दिश्यमानपरिभाषायाः षष्ठी स्थानेयोगेतिसूत्रसिद्धत्वात् । प्रकृते तु तृज्वत्क्रोष्टुरितिप्रथमानिर्देशस्य सत्त्वेन परिभाषाया अयमविषय इति भावः । नन्वेवन्नुमागमोत्तरम्पुनस्तृज्वत्त्वम्प्राप्नोतीत्यत आह । सकृद्गतीति । सकृद्गतिन्यायानङ्गीकारे पूर्वविप्रतिषेधारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । अयम् । पूर्वविप्रतिषेधः । संकोचकत्वे । विभाषा तृतीयादिष्वचीतिसूत्रमात्रविषयकत्वे । निर्धारणस्यानेकविषये संभवाद्बहुवचनापत्तेराह । सौत्रमेकवचनमिति । समप्रविभागपक्षाभिप्रायेणाह । एचां पूर्वभाग इति । प्रत्याहारनिर्देशे जातिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वाद्यथासंख्यम्प्राप्नोतीत्यत आह । यथा प्राप्तमेवेति । ननु सुजाते ए अश्वसूनृत इत्यत्रैकमात्रिकस्यैकारस्य प्रसिद्धत्वात्स एव ह्रस्वप्राप्तावेकारस्य स्यादत आह । ह्रस्व एच् तु नास्त्येवेति । पूर्वोक्तोदाहरणे प्रसिद्धस्तु सात्यमुग्रिराणायनीयैर्विशिष्य विहितः स तच्छाखामात्रविषय इति भावः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति प्रत्याख्यानवार्त्तिकानुसारेणाशङ्कते । न चेति ॥ प्लुतावैच इदुताविति सूत्र इति । तत्र हि ऐ३तिकायन इत्यत्र मात्राऽवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोरिति तत्रोभयोः शास्त्रान्तरेण प्लुतविधाने उभयोर्विवृद्धिः प्राप्नोति तद्बाधित्त्वर्थमिदुतोः प्लुतवचनमितिरीत्या प्रयोजनमादावुक्तम् । अयं च दोषो यथा गर्भो विवर्द्धमानः सर्वाङ्गपरिपूर्णो विवर्द्धते तथैवाप्यैचः शास्त्रान्तरेण प्लुत उच्यमान उभयावयवविवृद्धिरूपः प्राप्नोतीति मत्वा कृतः । ततश्चावयवस्य प्लुते सत्येक एवायं वर्णश्चतुर्मात्रः स्यात् । ततः सिद्धन्त्विदुतोर्दीर्घवचनात् । सिद्धमेतत्कथमिदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । तदेतत्कथङ्कृत्वा सिद्धम्भवति । यदि समः प्रविभागः । मात्राऽवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः । एतेन भाष्यकृता ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति यद्वार्तिककृतोक्तन्तन्न युक्तम्पूर्वापरविरोधादित्याशयेन पर्यनुयोगः कृतः । तदेवोपपादयति । अथ हि अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नो-

ति। अत्र हि अध्यर्द्धमात्राऽवर्णस्य अर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति। सूत्रञ्च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्र यथेष्टप्रसङ्ग इति। तत्र सौर्यभगवतोक्तम्। अनिष्टिज्ञो हि वाडवः पठति। इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः। अत्र भाष्ये पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरुद्धयोः कथनेन विषमविभागो विनिगमकाभावान्न युक्तः किन्तु समप्रविभाग एवेति दृढीकृतम्। सौर्यभगवतेति। सौर्यन्नाम नगरन्तत्रत्येनाचार्येणैतदुक्तम्। किम्। वाडवः पठतीति। इष्यत एवेति। इदञ्चतुर्मात्रिकत्वं समप्रविभागपक्ष एवोपपद्यत इति बोध्यम्॥ प्रागेवात्वमिति। नह्येषाशङ्का प्रराणामितिरूपसाधनाभिप्रायेण किन्तु नुड्घटितं रूपमसङ्गतमित्यभिप्रायेण। मानाभावादिति। एवञ्च पूर्वमात्वाप्रवृत्तौ नुटि सति सन्निपातपरिभाषया पुनरात्वप्रतिबन्धे दीर्घो युक्त एवेति विषयसप्तमीत्वम्प्रकृते वक्तुमप्यशक्यमित्याह। आत्वे कृत इति। निमित्तस्य सन्निपातस्य। ह्रस्वसन्निपातस्य। तद्विषये। नुड्विषये। सन्निपातपरिभाषाविषय एव नेति। परिभाषाघटकस्य सन्निपातलक्षणविधिपदस्य नुड्भिन्नपरत्वादिति तद्भावः। अत्र विषयशब्दो भावप्रधाननिर्देशेन विषयत्वपरः। नन्वेवमदन्ते षष्ठीबहुवचने परे दीर्घसाधनाय नामीतिसूत्रस्य प्रवृत्तिकल्पनमसङ्गतम्। सुपि चेत्येव तस्य सिद्धत्वादित्यत आह नामीति दीर्घस्त्विति। माधवाशयमाहुरिति। अत्रारुचिबीजन्तु कष्टायेतिनिर्देशेनानित्यायाः परिभाषाया दीर्घे कर्त्तव्येऽप्रवृत्तिकल्पनेऽपि रायो हलीतिसूत्रविहिताकारे कर्त्तव्येऽप्रवृत्तौ पूर्वोक्तार्थकल्पनायाञ्च साधकाभाव इति। नपुंसकविशेषे प्रसक्तातिप्रसङ्गं वारयति। ग्रामणीति। समुदितप्रातिपदिकेति। सम्प्रति प्रातिपदिकसंज्ञा कृदन्तस्येति ह्रस्वत्वम्बहिरङ्गम्। तुक्तु ह्रस्वपिताविव निमित्तत्वेनापेक्षत इत्यन्तरङ्ग इति भावः। न च पित्कृतः प्रत्ययत्वात्तेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थितौ सौत्रह्रस्वग्रहणस्य तद्विशेषणतया पित्कृद्यस्माद्विधीयते तदादेर्ह्रस्वान्तस्य पिति कृति तुगित्यर्थे तुगागमोऽपि समुदायापेक्ष इति वाच्यम्। कृन्मेजन्तसूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजननिरूपणावसरे ह्रस्वत्वन्तुग्विधेर्ग्रामणि कुलमित्युक्तम्। अत्र ह्यौत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते यदि ह्रस्वस्य तुक् स्यात्तदोत्तरपदसन्निपातविघातः स्पष्ट एव।

व्याख्यातञ्चोपाध्यायैर्यदा वर्णमात्रस्य तुगागमोऽवयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदेदमप्रयोजनमिति । तद्भाष्यप्रामाण्येन यथात्र तुकोऽन्तरङ्गत्वन्तथैव कल्पनमुचितमिति प्रकृतेपिल्कृप्रत्ययेनाक्षिप्तस्यापि तदाद्यंशस्य विशेषणत्वमेव कार्यित्वन्तु वर्णमात्रस्येत्याशयात्। वस्तुतोऽत्रान्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तते ज्ञापकादित्याशयेनाह । [ये त्विति । स एवार्थ इति । उभयोर्भेदमभिप्रेत्येदम् । वस्तुतस्तूभयोरैक्यमेवेत्याह । किञ्च तस्या अपीति । अत एव । उभयोरप्येकत्वादेव । अनिमित्तं स्यादित्ति । दाक्षिः प्लाक्षिरित्यत्र यथा । यद्युपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति परिभाषान्तरं स्यात्तदाऽनित्यत्वेन सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिं स्वीकृत्य दोषाभावे साधितेऽपि द्वितीयया वर्णविचालो न स्यादिति दोषस्तदवस्थ एव स्यात् । तत्र शङ्कते । नचेति । प्रत्ययः । इञ्प्रत्ययः । सन्निपातलक्षणो न । अकारान्तप्रकृतेर्विधीयमानः प्रत्ययो न प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातलक्षणः । अङ्गसंज्ञा तर्हीति । अकारान्तप्रकृतीञ्प्रत्ययसन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञाऽल्लोपे निमित्तन्न स्यादित्यग्रिमभाष्यतात्पर्यार्थः । यद्युपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमितिपरिभाषैकवाक्यतापन्ना सन्निपातपरिभाषा तदा यत्रोपजीव्यविरोधप्रसङ्गस्तत्रैव सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिर्वाच्या । अङ्गसंज्ञाविषये चोपजीव्यविरोधाभावेन तत्र सन्निपातपरिभाषासञ्चारे भाष्यविरोध इति भावः । तस्यैकेति । अङ्गसंज्ञा तर्हीत्यस्य । अन्यथा । एकदेशयुक्तित्वानङ्गीकारे । सा । अङ्गसंज्ञा । नन्वेवञ्च्मेजन्तइतिसूत्रस्थभाष्ये तुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषोपन्यासविरोध इत्यत आह । ग्रामणिपुत्र इति । अत्र षष्ठीतत्पुरुषः । पूर्वोत्तरपदनिमित्त इति । एतेन ह्रस्वत्वस्य बहिरङ्गत्वं सूचितम् । एकदेशिन इति । तत्त्वञ्च पूर्वोक्तज्ञापकबलेन कल्प्यते ॥

## ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

झलीति यथौपश्लेषिकाधारे सप्तमी पदान्त इत्यपि तथा स्यादितिभ्रमवारणायाह । पदान्ते विद्यमानस्येति । अत्रान्तशब्दस्य चरमावयववाचकतया ह्रस्य तद्वृत्तित्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । पदचरमावयवस्य ह्रस्य

ति तु फलितम्। प्रक्रियालाघवमात्रेण कृतां कस्य चिच्छङ्कान्निरस्यति। उ-स्थिति। असिद्धेरिति। झषन्तत्वाभावात्। व्याख्यानादिति। एतच्चाग्रे स्प-ष्टम्। एतच्च। दादि दस्यौपदेशिकदादित्ववति वर्त्तनञ्च। ध्वननं व्युत्पा-दयति। तत्र हीति। अदादेरित्तीति। एवञ्च धुग्मित्यत्र ढत्वस्याप्राप्तिरेव। ने-ति निवृत्तमिति। समासघटकनञ्पदमत्र विवचितम्। अत्र भाष्ये नेतिनि-वृत्तमित्युक्तान्नत्वेतीति तेन निषेधार्थकोऽशब्दो नास्तीति लभ्यते। ननु यद्य-दादेरित्युच्यते तदा वा द्रुहेत्यनेन घत्वाभावे ढत्वन्न स्यादत आह। द्रुहे-ष्विति। तत्र समुच्चयार्थो वाशब्द इति भावः। फलान्तरेति। लक्षणाप्रयोज्य-शाब्दबोधफलातिरिक्तफलान्तरेत्यर्थः। दादिपदाभावेऽपि धातुसामान्ये प्राप्त-घत्वस्यादादिधातौ विधीयमानढत्वेन बाधे परिशेषाद्दादेरेव घत्वम्भविष्यती-ति भावः। सामर्थ्यादिति। अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः। अत एव। दादिपदस्यौप-देशिकदादित्वलक्षकत्वादेव। प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इति लक्षणलक्षितोप-देशविषयताविशिष्टदादित्ववद्भेदस्य दामलिडित्यत्र सत्त्वेन ढत्वस्य घत्वा-भावस्य च सिद्धिरित्यर्थः। तदेकवाक्यतया। उत्तरपक्षैकवाक्यतया। अत्रै-कवाक्यत्वं समानफलकत्वमेव। न चोद्देशोपदेशयोः संकरेण व्यवहारो लो-के दृश्यत इति वाच्यम्। उत्तरत्र दादिपदानुवृत्तिसामर्थ्येनात्र तयोर्भेदाङ्गी-कारात्। एवञ्चोभयोः पक्षयोर्यथा न विसंवादस्तथैव व्याख्यानमुचितम्। न चैवमित्राधोगित्यत्राडागमे कृते दादित्वाभावेऽप्युपदेशे दादित्वस्य सत्त्वा-द्घत्वं सिद्धमेवेत्युत्तरभाष्यासङ्गतिरत आह। तदनन्तरमिति। अजानत इ-त्यस्य शङ्कायामित्यत्रान्वयः। एकाच इतिसूत्रार्थमिति। दादेरितिसूत्रे वैय-धिकरण्येनान्वयस्य दृष्टत्वात्तद्वदेवैकाच इति सूत्रेऽपि भविष्यतीति भावः। इहानावश्यकत्वमिति। दादिपदलक्षणायाः सूचितत्वात्। यत्तु सीरदेवादयः। औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमितिपरिभाषया प्रकृते उपदेशे दादेरित्यर्थलाभ इत्याहुस्तेषाम्मतन्दूषयति। औपदेशिकेत्यादि। इति वक्तुं युक्तमिति। यथासख्यन्तु न। अस्वरितत्वात्। ननु मध्वोर्ग्रहणमितरफलव्यावृत्त्य-र्थम्भविष्यतीत्यत आह। मध्वोर्ग्रहणस्येतरेति। यथा दधधातोर्यङ्लुकि द्वौ दादघि अत्र हेर्ध्यादेशे कृते भष्भावः प्राप्नोति तद्व्यावृत्त्यर्थम्। तद्धाडित्यादी-

ति। तद्वहतीति तद्वाट्। ननु धातुत्वशरीरघटकक्रियाया प्रधानीभूताया ग्रहणस्योचितत्वेन कथमत्र धातुत्वमत आह। अत्वसन्तस्येतीति। अत्र। धुगित्यादौ। प्रत्ययनिमित्तत्वाभावादिति। दाण्डिनायनेतिसूत्रेण भ्रौणहत्येत्यत्र तत्वनिपातनेन ह्येषा परिभाषा ज्ञापिता एवञ्च ज्ञापकस्य प्रत्ययनिमित्तकहनस्त इत्येव सिद्धे तत्वनिपातनं व्यर्थमित्येवमेवोपपादनार्हतया प्रत्ययनिमित्तककार्यस्थल एव प्रवृत्तिरिति भावः। एतदंशे ज्ञापकमप्याह। अत एवेति। तस्याः परिभाषायाः प्रत्ययनिमित्तककार्यस्थल एव प्रवृत्तिस्वीकारादेव। न च पदसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तकतया प्रत्ययनिमित्तकत्वमप्यभावस्यास्त्येवेति वाच्यम्। ज्ञापकसाजात्यात्साक्षात्प्रत्ययनिमित्तककार्यस्थल एव प्रवृत्तेः। अत एव प्रणड्भ्यामित्यत्र कुत्वम्। सुधियावित्यादावियङ् प्रध्यावित्यादौ यण् च न भूसुधियोरिति निषेधेन परिभाषाया अनित्यतया साधनीयः। यत्तु धातोरुच्यमानमित्यस्य धातुविशेषानुपूर्वीपुरस्कारेणोक्तन्न तु धातुसंशब्देनोच्यमानन्तदप्यत एवाचि श्नुधात्वेरनेकाच इत्येतद्विषये न प्रवृत्तिरिति। तन्न। एवं सति प्रसृड्भिरित्यत्रानुदात्तस्य चर्दुपदेत्यनेनामागमापत्तेर्भाष्योक्तायास्तदवस्थत्वापत्तेः। नन्वेवमिति। यणः स्थाने प्रयुज्यमान इति व्याख्याने॥ भाष्यविरोधादिति। यद्यदुहितरामित्यत्र यथासंख्येन सम्बन्धमाश्रित्य दोषो वार्यते तदा ऌकारोपदेशाभावे यथासंख्यस्य वक्तुमशक्यतया ऌकारोपदेशस्य प्रयोजनशङ्कासमाधानयोर्निर्दलतया तद्विरोधापत्तेरित्यर्थः। तद्भाविनीति। तन्वन्यायेनेत्यादिः। वाक्यस्य संज्ञेतिपक्ष इति। वर्णसंज्ञापक्षेप्रसक्तान्योन्याश्रयपरिहाराय यणः स्थाने इग् भवतीत्येवंरूपवाक्यस्य संज्ञापक्ष इत्यर्थः। इत्युक्ततयेति। अनुवादप्रदेशे वाक्यस्य कार्यासम्भवेन लक्षणाया आवश्यकत्वात्। द्युभ्यामित्यादावपीति। एतेन प्रकृते यथासंख्यसम्बन्धाश्रयणेनैकस्यासिद्धिः सूचिता। अत एव। सम्प्रसारणजातस्यानुवादप्रदेशे ग्रहणादेव। ननु सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमितिवार्त्तिकेनाच्छ्वद्वारुण इत्यत्र न दोष इत्यत आह। समानाङ्गग्रहणन्त्विति। एक आदिश्यत इति। सम्प्रसारणञ्चेत्यनेनेत्यादिः। स्थानिवद्भावेन तु न सम्प्रसारणत्वमल्विधित्वात्। वचनप्रामाण्यादिति। हलइति सूत्रारम्भसामर्थ्यादस्मिन्कर्त-

व्येऽनन्त्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तिः कल्प्यते इति भावः। तुल्यन्यायादाह। न सम्प्रसारण इति। अन्तरङ्गत्वादिति। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वाश्रयत्वादित्यर्थः। अनित्यत्वादिति। नाजानन्तर्यपरिभाषाज्ञापकस्यानित्यत्व एव ज्ञापकत्वादित्यर्थः। इष्टाप्रवृत्तेः। एवञ्च परत्वात्पूर्वरूपे यकारस्य न संप्रसारण इत्यनेन निषेधः। सवर्णदीर्घस्य नित्यत्वन्तु शब्दान्तरप्राप्त्या परिहरणीयम्। न चैवमिति। पूर्वरूपोत्तरं सवर्णदीर्घे पूर्वरूपनिष्पन्ने स्थानिवद्भावेऽपि तदादेशे सम्प्रसारणत्वाप्राप्तेरिति भावः। न सम्प्रसारण इति सूत्रन्तु विव्याधेत्यादौ चरितार्थम्। स्थानिवत्त्वादिति। एवञ्च पूर्वरूपनिष्पन्नादेशस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन न सम्प्रसारण इति निषेधः। न चाचः परस्मिन्निति पूर्वरूपादेशस्य स्थानिवद्भावेन यकारस्य सम्प्रसारणनिषेध उकारेण व्यवधानान्न प्राप्नोतीति वाच्यम्। यूनस्तिरिति निर्देशेन युवन् शब्दविषयकत्वं निषेधशास्त्रस्य विशिष्य कल्प्यते तत्सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तेः एवमेवाचद्युकुलमित्यत्र सम्प्रसारणजातत्वाभावादुल इति दीर्घो न। तेनालोन्त्यस्येतीति। वाह इति षष्ठीनिर्देशात्प्राप्ताप्यलोन्त्यपरिभाषा सम्प्रसारणग्रहणस्योऽविशेषणत्वेन ततो व्यावर्त्यते। लाघवमूलिकां शङ्कान्निरस्यति। ह्रस्व इति। शुडित्यत्रापीति। इत एव ज्वरत्वरेत्यत्रोठ्ग्रहणानुवृत्तेः। अक्षद्यूरित्यत्र हल इति दीर्घो भविष्यतीति शङ्कां वारयति। अतद्भावितत्वेनेति। मूले णिजन्तादिविजित्क्रमेतेन सर्वसारूप्यमस्येति प्रतीयते परन्त्वेतन्नेति सूचयति। अनेनेति। अङ्गभसंज्ञेति। अङ्गसहितभसंज्ञेत्यर्थः। एतेन केवलभसंज्ञाया श्वयुवमघोनामित्यनेन प्रातिपदिकेपि परे दर्शनेन व्यभिचारात्प्रत्ययाक्षेपकत्वाभावेऽपि न ग्रन्थासङ्गतिः। तादृशप्रत्ययाक्षेपे सति अङ्गभसंज्ञानिमित्तप्रत्ययपरो यो वाहशब्दस्तदन्तं यदङ्गन्तदवयवस्य निर्दिश्यमानावयवस्य सम्प्रसारणमूठ् स्यादिति वाक्यार्थः सम्पन्नः। एतत्फलन्तु वाहवाह्शब्दावयवस्य प्रथमवाहशब्दस्य सम्प्रसारणाभावः। अन्यथा वाहान्तं यदङ्गन्तदवयवस्य निर्दिश्यमानस्येत्यर्थेन स्यात् एतेनोठोऽपरनिमित्तकत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावेपि न क्षतिरित्यपास्तम्। ननु क्विपः सर्वत्रादर्शनेन णिजन्तादिजित्यसङ्गतमत आह। णिज्ग्रहणमिति।

ननु क्विपि सति सम्प्रसारणापत्तिरत आह । वच्यादिभ्य इति । णिलोपस्य स्थानिवद्भावेनापि सम्प्रसारणं वारयितुं शक्यमित्याशयेनाह । प्रतिपदोक्ततयेति । सम्प्रसारणन्तु किति विधीयते न तु क्विशब्दमुच्चार्य विहितमिति तस्मिन्नानेन स्थानिवत्त्वनिषेधः । तेन । क्विशब्दमुच्चार्य विधीयमानकार्यं विधायकशास्त्रे कर्त्तव्य इत्यर्थकरणेन । काम्यच्सूत्रोक्त इति । तत्र हि यतः सुबन्तादयं विहितोऽतः फलाभावात्ककारस्य नेत्त्वमिति व्युत्पाद्य इदन्तर्हि प्रयोजनमुपयत् काम्यति कितीति सम्प्रसारणं यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः । यजादिभ्यो विहित इति । अयं सुबन्ताद्विहित इति नात्र सम्प्रसारणप्राप्तिः । अथापि कथञ्चिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते तन्यास एव । सुप आत्मनः क्यच काम्यच्चेति । एवञ्च प्रत्ययादिश्चकारस्तस्य चुटू इत्यनेनेत्संज्ञा अथापीति । यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भावः । यद्यपि वाक्काम्यतीत्यादौ द्वितीयपक्षे सम्प्रसारणम्प्राप्नोति । तथापि धातोः कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यय इतिपरिभाषया समाधेयम् । न फलभेद इति । यदि क्विशब्दमुच्चार्येत्यर्थो न स्यात्तदा प्रकृते क्विनिमित्तकसम्प्रसारणे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात्सम्प्रसारणन्द्वितीयपक्षे प्राप्नोति । प्रथमपक्षे तु नेति फलभेदः स्पष्ट एव ॥ वस्तुतस्तु छन्दसि सहः वहश्चेतियोगविभागकरणाद्वहश्चेतिसूत्रे छन्दसीति न सम्बध्यते । न च योगविभागः कव्येतिसूत्रे वहमात्रसम्बन्धार्थ इति वाच्यम् । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इतिपरिभाषया तावन्मात्रस्याप्यनुवृत्तिसम्भवात् । किन्त्वस्मिन्पक्षे मण्डूकप्लुत्या छन्दसीत्यस्य कव्येतिसूत्रे सम्बन्धो वाच्यः । अस्माभिन्तु प्रष्ठौहेत्यादिभाष्यप्रयोग एवेत्याशयेनाह । वस्तुत इति ॥ अनडुहशब्दस्यान्त्याचः परदेश एवामो नुमश्चोत्पत्तिर्वाच्या सा च विरोधान्न सम्भवतीति विशेषविहितेन नुमा बाधा आमः स्यादत आह । मूले विशेषविहितेनेति । नुम उपजीवकत्वेनेति । आदित्यधिकारादामोऽमश्च सद्भाव एव नुमः प्राप्त्या नानेन तयोर्बाधः । वैयर्थ्याभावादिति । यं विधिम्प्रतीति न्यायात् । विषयभेदेऽपीति । तदप्राप्तियोग्ये विषये ह्यचारितार्थ्यमपवादत्वे बीजम्सदत्राप्यस्तीति भावः ।

अपवादत्वस्यैवासम्भवादिति। उभयोरपूर्वबोध्यत्व एव बाध्यबाधकभावो युक्तो नैवम्प्रकृते सम्भवतीति भावः। ध्वनितञ्चेदमिति। तत्र ह्याद्यप्रत्ययशब्दस्य प्रयोजनमुक्तं सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्याल्लोपोत्तरं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति। किम्प्रयोजनम्। ग्रामणिकुलम्। सेनानिकुलम्। औत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्मा भूदिति। आद्यप्रत्ययग्रहणसत्त्वे यथैतादृशार्थलाभस्तथोक्तं कैयटेन। प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते। तेन प्रत्यये सति यत्कार्यन्दृष्टं तल्लोपेऽपि भवतीति। न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति तुग् दृष्टो ह्रस्वाभावात्। कृते क्विपो लोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः ततो भगवता यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरं यत्प्राप्नोति तन्न भवति। जगत् जनगत् इत्यत्र तुङ् न प्राप्नोति। लोपोत्तरं ह्यत्र तुगागम इत्युक्तम्॥ अत्र विलोपात्पूर्वमपि गमः क्वावित्यस्य प्राप्तिसत्त्वादनुनासिकलोपे क्विपि सति तुकः प्राप्तिरिति चेदत्र कैयटः द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति गमेः क्विप्। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः। गमः क्वावित्ययं लोपोङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः॥ विलोपस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमिति भावः॥ भिन्नविषयत्वाद्येन नाप्राप्तिन्यायो न भवति॥ सति त्वस्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यादिति॥ एतच्चासम्भवे एवापवादत्वमिति वार्त्तिकरीत्या॥ वस्तुतस्त्वचि रादेशस्य नुडपवादत्वमाशङ्क्य न तिसृचतसृ इति ज्ञापकेन भाष्यकृता नुट् साधितस्तद्रीत्या विषयभेदेऽपि गमः क्वावित्यस्यापवादत्वं स्यादेवञ्च पूर्वमनुनासिकलोपे तुकः प्राप्तिसत्त्वेन तुगभावप्रतिपादनपरम्भाष्यमसङ्गतं स्यादेतेन लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेन प्रत्ययलोपस्याभावरूपस्य पूर्वकालसिद्धतयाऽनुनासिकलोपस्यापवादत्वन्नेत्याशयः कष्टास्तेनेदम्ध्वनितमित्यर्थः॥ एवमेव॥ शास्त्रेणानुत्पत्त्यन्वाख्यानस्थले प्रत्ययलोपव्यवहारादेव॥ तत्सूत्रोदाहरणत्वम्॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमितिसूत्रोदाहरणत्वमित्यर्थः॥ अनुवादस्थल इव विधेयविषयेऽपि इत्सञ्ज्ञां विनैवोच्चारणार्थानान्निवृत्तिवादिमतमसङ्गतमिति सूचयितुं शङ्कते॥ नन्विति॥ विधेयविषय इति॥ एतेनानुवादस्थले लक्षणया निर्वाहेऽपि न विधौ परः शब्दार्थ इतिन्यायेन विधेयविषये लक्षणाया असम्भवः सूचितः॥ ननु-

च्चारणार्थत्वमुत्तरवर्णस्य पूर्ववर्णोच्चारणे साहायकत्वरूपमन्यत्र हयवरडित्यादौ दृष्टन्न तु पूर्ववर्णस्य तथान्यत्र दृष्टमित्यस्वरसादाह ॥ किञ्चेति ॥ द्वितीयवर्ण इति ॥ स च प्रकृते औकारः ॥ पूर्वोक्तार्थे भाष्यान्तरसंवादमप्याह ॥ अत एवेति ॥ उच्चारणार्थानामित्संज्ञां विना निवृत्त्यभावादेव । विधियबोधकशब्दघटकतयोच्चारितहल्विषये व्यवस्थामुक्त्वाऽज्विषयेऽप्याह । तथा विधेति । अनुनासिकपरस्येति । अनुनासिकः परोऽवयवो यस्येत्यर्थः । तादृशश्च ञिबादिरेव तेष्विकारस्योच्चारणार्थमुच्चारितस्यानुनासिकत्वादुपदेशेऽजित्यनेनेत्संज्ञया निवृत्तिरित्युक्तम्भवति । अत एव । उच्चारणार्थानामित्संज्ञासत्त्वादेव । सजादेशकरणेनेति । अभंस्तेत्यत्रानिदितामितिनलोपापत्तिस्तु श्नः सिजिति नलोपार्थं कित्त्वविधानेन ज्ञापकेन वारयितुं शक्या । ननु भुज्युः शंयुरित्यादौ युवोरनाकावित्यस्यातिप्रसङ्गमाशङ्क्यानुनासिकपरस्य स्थानित्वेन निर्देशः स्वीकृतः । एवञ्च ल्युडादावपि तादृशस्यैवानुवाद आवश्यकस्तथा सति तदादेशस्य स्थानिवद्भावेनोगित्वादुगित्कार्यमाप्नोतीत्याशङ्क्याह । ल्युडादावुकारस्येति ॥ नन्वेषूकारस्यानुनासिकत्वाभावे कथमतिप्रसङ्गवारणमिति चेन्न ॥ युवोर्यवांश एवानुनासिकत्वं स्वीकृत्य तादृशानामेव स्थानिवत्त्वे नाश्रयणात् । अत एव ॥ अनुनासिकत्त्वाभावादेव ॥ टाबन्तप्रयोग इति ॥ उगित्त्वे तु ङीप्स्यात् । अमरस्य प्रमाद इति । यदि तु ण्यन्तप्रकृतिकयुजन्तमेतदित्युच्यते तदा तु न दोषः । परन्तु तदर्थपरत्वसम्पादने क्लेशः । यदुक्तम्पूर्वत्र विधेयेति तत्फलमाह ॥ अनुवादविषये त्विति ॥ यथा आतो धातोरित्यादौ ॥ व्यवसितान्यत्वाभावेन ॥ धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानामेव व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्तत्वात् ॥ न चात इति विभक्तिदर्शनेन प्रकृतिभागस्य प्रातिपदिकत्वमस्त्येवेति वाच्यम् ॥ धात्वादिसाहचर्येण स्वस्वरूपातिरिक्तार्थबोधकानामेव तत्र प्रातिपदिकपदेन ग्रहणात् ॥ न च नमोवरिवसितिसूत्रपठितचित्रङशब्दस्य स्वरूपबोधकतया प्रातिपदिकपदेन तदसङ्ग्रहः स्यादिति वाच्यम् ॥ सर्वस्यापि शब्दस्य स्वस्वरूपबोधकतया स्वस्वरूपातिरिक्तलौकिकार्थस्य विवक्षिततया चित्रङ्शब्दस्य तथात्वात् ॥ शब्दार्थयोर्भेदाभेदौ स्वमतसिद्धावेवेति नाप्रसिद्धिः ॥ विभक्त्युत्पत्तिप्रयोजकप्रातिपदिकत्वमस्त्यपि

त्य.प्याह ॥ फलाभावेन चेति ॥ यद्यप्यात इति तकारस्य फलं लाक्षणिकस्याप्याकारस्य ग्रहणं वर्णग्रहणेपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेः सिद्धान्तिसम्मतत्वात्तथापि तच्छुद्धस्यैव तकारस्य न तु इत्संज्ञकस्य तकारस्येतीत्संज्ञायाः फलाभावोऽस्त्येव। मुद्‌तिथोरित्यादाविकारादेरुच्चारणातिरिक्तफलाभावोऽस्त्येव । तद्रहिते लक्षणेति ॥ उच्चारणार्थवर्णघटितसमुदायस्य स्वं रूपमितिसूत्रबलाच्छक्तत्वेन क्लृप्तस्य तादृशवर्णरहिते लक्षणा ॥ लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धश्च स्वघटकसाजात्यम्। सा। लक्षणा। न विधाविति। विधौ विधेयबोधकपदे परः शक्यादन्यो लक्ष्यार्थः स्वबोधकत्वसम्बन्धेन नास्तीत्यर्थः। एवञ्चोदादिपदे विधेयत्वेन विवक्षिते तकारादेरित्संज्ञयैव निवृत्तिः। न चैतेषु प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधोऽकृत्तद्धितान्तानामितीत्संज्ञाप्रतिषेधः स्यादिति वाच्यम् । चित इत्याद्यनुवादसामर्थ्येन निषेधाप्रवृत्तेः। ननु यदीकानिर्देशस्तदा गमहनेतिसूत्रेणोपधालोपः स्यादित आह। गमेरिंडितिवदिति । अनेन निर्देशेनेकः कित्पदेनाऽग्रहणं कल्प्यत इतिभावः । अत एव। इकः कत्वेन तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वादेव । सनादिप्रत्ययानुकरणे तु प्रकृतिवदित्यतिदेशानित्यत्वेन प्रातिपदिकत्वं सुलभम् । अत एवेत्यारभ्य केचिदित्यन्तेनान्यमतानुवादः । अत्रारुचिबीजन्तु प्रकृतिवदित्यतिदेशानित्यत्वेनैव सकलप्रयोगसिद्धिं कार्या। अन्यथा भुवो वुगित्यादावुपपत्तिर्न स्यादिति । नन्वितिशङ्कायाः पर्यवसानमाह । एवञ्चेति। स्वरितापत्तिः। द्यौरित्यत्रौकारस्य स्वरितापत्तिःस्वरितत्वम्प्रकारान्तरेण प्राप्तमभ्युपेत्य समाधत्ते. दिव इति। स्रंसनधर्मण. । अनुदात्तत्वधर्मवतः। फलाभावादिति । तितस्वरितमितिसूत्रप्रवृत्तिफलाभावात्। प्रकारान्तरेणापि तदप्रवृत्तिं साधयति। तिति प्रत्ययेति। नन्वेवम्पृथिवी उत द्यौरित्यत्र पठ्यमानमन्तोदात्तत्वन्नोपपद्येतेत्यत आह। अन्तोदात्तमिति। सुद्यौरित्यत्र स्थानिवद्भावेन हल्ङ्यादिलोपो यथा न भवति तथोपपादयति। अल्विधावित्यत्रेति। पदान्तादित्यनुवृत्तस्य। एङः पदान्तादिति सूत्रात्। अन्तोदात्तो निपात्यत इति। अन्तस्य दिवशब्दान्तस्य वकारस्य स्थाने प्राप्नुवन्नुदात्तो निपात्यते इत्यर्थः। तत्फलमाह। तेन द्युभिरिति। अत्र दिवशब्देऽकारस्योदात्ततया स्रंसनधर्मणो वकारस्य स्थाने जायमान उकारोऽनु-

दात्तः स्यात्तत्रैकारस्य यण्युदात्तस्वरित इत्यनेनोकारः स्वरितः स्यादित्युका-रस्योदात्तत्वनिपातनमुदात्तस्य श्रवणार्थम् । न चानेन निपातनस्व रेणाञ्जिदड-मितिसूत्रेण प्राप्तविभक्तिस्वरस्यापि बाधो भविष्यतीति दिवो झलिति तन्नि-षेधोव्यर्थ इति वाच्यम् । अद्युर्विमलद्यु इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनेन दिव उत्सूत्रस्थनिपातनस्वरस्य चरितार्थतया द्युभिरित्यत्र विभक्तिस्वरस्य परत्वा-त्प्राप्तस्य निषेधार्थन्दिवो झलितिसूत्रस्यावश्यकत्वात् । प्रकृते तु उदात्तस्व-रितयोरित्यस्यासिद्धत्वान्निपातनस्वरेणोकारस्योदात्तत्वमेव भवति । तथोक्त-सिति । सम्प्रसारणजातत्वाभावात् । कैयटाद्युक्तिं खण्डयति । यत्त्वि-ति । एतेन । प्रागुक्तरीत्या प्रकारान्तरेणैव दीर्घाभावस्य सिद्धत्वेन । बहुपि-त्तस्य बहिरङ्गत्वम्प्राचीनमतसिद्धान्तद्रीत्या दूषणान्तरमाह । दीर्घस्य बहिर-ङ्गतयेति । अत एव । दीर्घस्य बहिरङ्गत्वादेव । तस्य दीर्घस्य तु जुगूर्ष-तीत्यादिरवकाशः स्यात् । अत एव । बहिरङ्गत्वादेव । अत्र दीर्घस्य पर-निमित्तकत्वेनापि बहिरङ्गत्वम् । ष्णान्ता षडिति सूत्रे रेफप्रश्लेषेणेष्ट-सिद्धावत्र चतुर्ग्रहणन्न कार्यमित्यभिप्रायेण कृतामाशङ्कान्निरस्यति । रेफा-न्तस्यापीति । तिस्रश्चतस्र इत्यत्र प्राप्तातिप्रसङ्गस्य सन्निपातपरिभाषया वा-रणेऽपि चतुर्शब्देतिप्रसङ्गमाह । चत्वार इत्यत्रेति । तत्र । षड्भ्य इति सू-त्रे । पदलाघवाभाव इति । न च षट्चतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेप्येवं सति चतुर्ग्रहणन्न कार्यमिति लाघवमस्त्येवेति वाच्यम् । एवमपि पदलाघ-वाभावस्य तदवस्थत्वात् । न च चतसृणामित्यत्र रान्तत्वमादेशे कृते नास्ति । स्थानिवद्भावस्तु वक्तुमशक्योऽल्विधित्वादिति कथं षडित्यनेन विभक्त्युदा-त्तत्वमिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधात्प्रकृते यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेनादेशात्पू-र्वं जातषट्त्वस्य तदादेशे स्थानिवद्भावेन सौलभ्यात् । प्राचीनोक्तिं खण्ड-यति । केचित्त्विति । अर्थपरमिति । द्विवचनेन निर्द्देशे कर्त्तव्ये बहुवचननि-र्द्देशसामर्थ्यात् । शब्दद्वारकमिति । स्ववाचशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वम् । नन्व-र्थात्परत्वाश्रयणेऽपि प्रियपञ्चन्शब्दात्परस्यामः शब्दात्परत्वमस्त्येवेत्यत आ-ह । सर्वार्थः प्रधान एवेति । तामुक्तिं खण्डयति । तन्नेति । अयम्भावः । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमिति यद्यत्र षडाद्य-

र्थः प्रकृत्यर्थः स्यात्तदा तेषु प्रत्ययार्थान्वयो वाच्यः स च न सम्भवतीति । लाघवादाह । परत्वस्येति । अवधित्वसम्बन्धेनेत्यादिः । एवं च । आरोपे सति च । प्रथमपक्षाभिप्रायेणाह । तत्र सम्बन्ध इति । द्वितीयपक्षाभिप्रायेणाह । तन्निरूपितेति । आरोपितपरत्वनिरूपितेऽवधित्वरूपसम्बन्ध इत्यर्थः । क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य विभक्तिर्वाचिकेतिसिद्धान्तात् । ननु प्रत्ययार्थस्यावधित्वस्य स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन षष्ठ्याद्यर्थेऽन्वयो भविष्यतीत्यत आह । परम्परासम्बन्धेनेति । साक्षात्सम्बन्धेन । यत्रैकस्मिन्नेव पदार्थात्मकसम्बन्धे द्वयोः सम्बन्धिनोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः सम्भवः स साक्षात्सम्बन्ध इत्युच्यते न च तयोरेकस्मिन्परम्परासम्बन्ध घटके सम्भवः । ननु तथात्वाभावेऽपि प्रकृते तथास्त्वित्यत आह । अत एवेति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परासम्बन्धेनान्वयाभावादेव । गौणाधारादाविति । गङ्गायाङ्गावः । कूपे गर्गकुलमित्यादौ । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति स्वरितेनाधिकारः अधिकङ्कार्यमित्यर्थात् । गङ्गायाम्मत्स्य इत्यादौ मुख्ये आधारे चरितार्था सप्तमी गौणेऽपि भवति । यदि परम्परासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरन्वयोऽपि व्युत्पन्नः स्यात्तदा गङ्गायाङ्गाव इत्यादौ मुख्ये आधारे सप्तमीं विधाय तत्र प्रकृत्यर्थस्य परम्परासम्बन्धेनान्वयोपपत्तौ स्वरितत्वकल्पनाक्लेशो व्यर्थः स्यादिति भावः । अत एव । साक्षात्सम्बन्धस्य विभक्तिवाच्यत्वादेव । अत एव । उक्तरीत्या परत्वस्यासम्भवादेव । अर्थग्रहणमितिपक्ष इति । तत्र हि स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दग्रहणमाहोस्विदर्थग्रहणमिति पक्षत्रयसंभावना कृता । तेषु प्रथमपक्षे स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत एवं सति श्येनभार्यः । एतभार्य इत्यत्रार्थस्यानिवृत्तत्वान्नकारश्रवणप्रसङ्गः । स्थानिवद्भावप्रसङ्गेन पटुभार्य इत्यत्र यणादेशप्रसङ्गेन चायम्पक्षो निराकृतः । स्त्रीशब्दग्रहणमिति द्वितीयपक्षे स्त्रीरूपार्थवाचकस्य शब्दस्य पुमर्थवाचकशब्दातिदेश इत्यर्थके अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः कालिका वृन्दारिका अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति । हंसस्य वरटा कच्छपस्य डुली । तत्र वरटावृन्दारिका हंसवृन्दारिकाः । डुलीवृन्दारिकाः कच्छपवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्तीति दोष उक्तः । अर्थग्रहणमितितृतीयपक्षेऽपि अङ्गारकवृन्दारिका इत्यादिदोषमभिधाय शङ्कि-

तम्। भाषितपुंस्कादित्युच्यते तेनैतेषु न भविष्यतीति। तत एवमभिहितम्। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च। न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति। ततः सिद्धान्तितम्। तस्मादस्तु मध्यमः पक्ष इति। व्याख्यातञ्चोपाध्यायैः। शब्दग्रहणपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वापर्यसम्भवादिति। अधिकन्तत्रैव स्पष्टम्। केचित्तु शब्दावधिकपरत्वस्यार्थावधिकत्वे न-बाधकम् शब्दार्थयोस्तादात्म्यात्। न ह्यर्थेनेतिभाष्यन्तु तयोरौपाधिकभेदाभ्युपगमेनेति वदन्ति। अत्रेदं वक्तव्यम्। शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति यद्यपि सिद्धान्तिसम्मतम्। तथापि प्रक्रियादशायाम्भेदेनैव सर्वा कल्पना। अत एव स्वं रूपं शब्दस्येतिसूत्रभाष्ये तत्सूत्रप्रयोजनकथनावसरे शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते। अर्थे कार्यस्यासम्भवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासम्भवः अग्नेर्ढगिति न शक्यते अङ्गारादिभ्यः परो ढक्कर्तुमितिरीत्योक्तम्। यदि तादात्म्याभिप्रायेण व्याक्रिया भाष्यसम्मता स्यात्तर्ह्येवमुक्तिर्विरुध्येत। नन्वेवन्दिक्शब्दयोगे पञ्चमीतिव्यवहारानुपपत्तिः। तत्राप्यर्थगतसम्बन्धमादायैव शब्दसम्बन्धस्य वक्तव्यत्वादत आह। दिक्शब्दयोग इति। पूर्वत्रासिद्धमितिवचनस्य द्वित्वविषये पूर्वत्रासिद्धत्वन्नेत्यर्थेन द्वित्वमपि पूर्वत्र कर्तव्येऽसिद्धन्नेत्यर्थोपि सम्भाव्यते,तदभिप्रायेण शङ्कते। नन्विति। णत्वात्पूर्वमेव द्वित्वमिति। परत्वादिति शेषः। ननु पदद्वित्व एव तस्य वचनस्य प्रवृत्तेराह। वाक् वाक् इति। तत्प्रवृत्तेरिति। पूर्वत्रासिद्धेतिवचनप्रवृत्तेरित्यर्थः। भाष्यीयोदाहरणे वावसान इतिचर्त्वम्। अन्यथा। तद्वचनप्रवृत्त्यभावे। गस्यैव द्वित्व इति। न च वावसानइतिचर्त्वस्य जश्त्वापवादतया चर्त्वाभावपक्षे एव गकार इति कथमेतदिति वाच्यम्। षान्ता षट् इतिनिर्देशेन क्वचिदपवादात्पूर्वमप्युत्सर्गप्रवृत्तिरित्याशयात्। अत्रार्थे भाष्यीयोदाहरणमपि मानम्। अत्यस्य चर्त्वे। वावसान इत्यनेन। ननु खरि चेति पूर्वगकारस्यापि चर्त्वं भविष्यतीत्यत आह। अत्रमान इति। वर्णद्वित्वविषये परिभाषाप्रवृत्तावपि शङ्कते। न चेति। अचावसाने जायमानचर्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वे तेन निष्पन्नकार्यस्याप्रवृत्तिबुद्धौ ककार एव गकारबुद्धिः। गकारे। गकारबुद्धौ। उक्तरीत्या। अवसानेचर्त्वासिद्धत्वेन। गश्रवणम्। झलाञ्जश्झशीतिविहितगश्रवणापत्तिः। इत्यप्यर्थ इति। एवं सति झलां जशिति जश्त्वे चर्त्वस्यासिद्धमिति भावः। एतेन। वक्ष्यमाणप्रकारेण।

तमेव प्रकारमाह। एतदेवेति । सामान्यतो द्वित्वविषये प्राप्तस्यासिद्धत्वाभावस्यैकदेशानुवादरूपत्वं द्वित्व इतिवचनस्येत्यर्थः। पूर्वपक्षं खण्डयति। पूर्वत्रेति। पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारभवशास्त्रमित्यर्थः। तत्र उपतिष्ठत इत्यध्याहारः । एवञ्च रषाभ्यामिति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याद्वित्व इत्यस्य चोपस्थितौ रषाभ्याम्परस्य नो णो भवति । अयञ्च द्वित्वभिन्नपूर्वत्रासिद्धो भवतीत्यर्थः। एतेन यत्फलितन्तदाह। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति । रोः सुपीति सूत्रे सुपीत्यनेन प्रत्याहारग्रहणङ्कुतो नेत्याशङ्कानिवारणायाह। अत्र खरीति। रोर्यदि विसर्गस्तर्हि सुप्येवेति नियमो भवत्वित्यत आह। विपरीतेति। ननु चतुर्ष्वित्यादौ सत्यपि द्वित्वे क्षतिविरहः। झरो झरीतिलोपेन रूपसिद्धेरत आह। झरो झरीतीति। प्रधानन्यायेनेति। प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्यय इतिन्यायेनेत्यर्थः । ननु पञ्च ब्राह्मणा इत्यादावपि पञ्चत्वसङ्ख्याया आश्रयांशे विशेषणतया प्राधान्याभावेन तन्न्यायविषयता प्रकृते न सम्भवति उभयसत्त्वे हि स न्याय इत्यत आह । संख्यापदेनेति । न्यायानाश्रयणेनापि गौणव्यावृत्तिमाह। अन्वर्थेति। षड् ब्राह्मणा इत्यत्र यथा षट्शब्दे प्रयुक्तेऽन्यव्यवच्छेदो भवति संख्येयस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्भवति तथा प्रकृतेपि । षडिवाचरतीत्यर्थेत्र विवक्षित इति भावः। अस्याः। षट्संज्ञायाः। डुसंज्ञयेति। न हि तदा निरुक्तार्थकत्वमस्य सम्भवतीति भावः । ननु डुसंज्ञापक्षे तादृशार्थकत्वाभावेऽपि षट्संज्ञापक्षे तु सम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह । सर्वनामित्यादि। मुख्यं समाधानमाह। सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थेनेति। अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीतिभाष्येणेत्यर्थः। तस्मात्त्रीणि षट्त्वसत्त्वे नुड्व्यावृत्तिरेव सम्पादनीयेति तत्त्वम्। नन्वयमस्ति कर्त्र हर्त्र इतिभाष्यादिति । आदौ न चि पदान्ताः परेऽण इतिसमान्यतोऽभिहितन्ततो नन्वयमस्तीत्यनेन परोऽण् अज्रूप एव दर्शितो न तु हल्रूप इति परस्याणोऽनुनासिकत्वयोग्यस्याज्रूपस्य स्वीकारः सम्भवति न तु हलः। अत्रानुनासिकत्वयोग्येत्यभिधानात्स्वर् अन्तर् प्रातरित्यस्य लिह् इत्यस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः । तेषामनुनासिकत्वयोग्यत्वासम्भवात्। अमोऽनुनासिका न ह्लाविल्युक्तेः । कमलित्यत्र लकारस्य तादृशस्य सम्भवेऽपि नन्वयमस्तीत्यनेनाच एव प्रदर्शनेन तस्याप्यनभिधानम्। ननु एवम्त-

कतिपयादिसम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह । क्विपीति । न च प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र यथा दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणन्तथा कतिपयशब्दैकदेशयान्तानुकरणे यान्तस्य सम्भवोऽस्त्येवेति वाच्यम् । पूर्वोक्तभाष्यस्वारस्येनानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया च तत्रानुनासिकत्वयोग्यतायाः सम्भवेऽप्यनभिधानङ्कल्प्यत इति भावः । ननु प्रशाम्शब्दस्य स्वरादौ पाठेनाव्ययत्वमिति प्रशामावित्याद्यनुपपन्नमत आह । अयमिति । अव्ययमितिमहासंज्ञाबलेनासत्त्ववाचिनो ग्रहणेनास्य तत्र पाठश्चरितार्थः । स्वरादीनां तु पाठसामर्थ्यात्सत्त्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वम् । मूले किमः कः स्यादिति । अत्र किम्शब्दो जिज्ञासिते शक्तः । अत्रेदमवधेयम् । उद्देश्यवाचकस्य किंशब्दस्य विधेयवाचकशब्दसमभिव्याहारे तत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितो यो वक्तृजिज्ञासितो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नबोधकता वाच्या । स च धर्मः को ब्राह्मणः कः पण्डित इत्यादौ चैत्रत्वादिरूप एव । न तु जिज्ञासाविषयतावच्छेदकांशे तस्यानुगमकस्य शक्यैक्यसम्पादकस्य धर्मस्य विशेषणत्वम् । तेन रूपेण जिज्ञासाविषयतावच्छेदकधर्मस्य शाब्दबोधे मानाभावात् । एवञ्च को ब्राह्मण इत्यतो ब्राह्मणत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्मस्तद्वान् ब्राह्मण इत्याकारकोऽन्वयबोधः श्रोतुः । वक्तुश्च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित ब्राह्मणत्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानम्मे जायतामित्याकारिका जिज्ञासा प्रथमं भवति । सा च वक्तृवाक्यजन्यसमभिव्याहृतब्राह्मणादिपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधेन निवर्तते । न चैवम्प्रमेयो ब्राह्मण इतिवाक्यादपि तादृशजिज्ञासानिवृत्तिः स्यात् । एतद्वाक्यस्य किञ्चित्प्रमेयत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकबोधजनकत्वादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तानुगमकधर्मोपलक्षितधर्मस्य विधेयन्यूनवृत्तित्वेनापि विशेषणीयत्वात् । विधेयबोधककिम्पदस्य तु समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो धर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिः । यथा द्रव्यङ्किमस्तीत्यादौ । यत्र सर्वनामसंज्ञकः किंशब्दः प्रयुज्यते तत्र पूर्वोक्तदिशा बोधः कल्पनीयः । वितर्कबोधककिंशब्दस्य त्वव्ययसंज्ञकस्य प्रयोक्तृसमवेतसम्भावनात्मकज्ञानबोधकता ।

यथा किमिन्दुः किम्पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमुमुखमित्यादौ । तादृशज्ञाने च प्रकारितासंबन्धेनेन्द्वादिपदार्थस्यान्वया । तादृशज्ञानस्य तु विशेष्यतया प्रथमान्तार्थेऽन्वय इति ॥ यत्र तु कति घटाः सन्तीति प्रयुज्यते तत्रापि जिज्ञासित एव किम्पदार्थः । डतिप्रत्ययार्थः सङ्ख्यात्वावच्छिन्नः । एत्रञ्च संख्यात्वन्यूनवृत्तिदशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोदेश्यतावच्छेदकताकज्ञानं जायतामित्याकारेच्छाविषयाभिन्नसंख्याविशिष्टाः सन्तीति बोधः । दश घटाः सन्तीतिवाक्यात्सा आकाङ्क्षा निवर्त्तते । यत्र कस्य राजा पटुरित्यादावुद्देश्यतावच्छेदकीभूतषष्ठ्यर्थे किंशब्दार्थान्वयस्तत्र यादृशधर्मविशिष्टसम्बन्धे येन सम्बन्धेन जिज्ञासितान्वयस्तत्र तेनैव सम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नान्विततादृशसम्बन्धधर्मितावच्छेदककबोधः । एवं सर्वत्रोहनीयम् । नन्वव्ययसर्वनाम्नामितिसूत्रेण किंशब्दादकचि कृते शब्दान्तरत्वादादेशो न स्यादतआह । तन्मध्येति । ननु स्वार्थे परिपूर्णस्य कुत्साद्यर्थसम्बन्ध इत्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वङ्कादेशेऽकचि कक इति स्यादत आह । अङ्गानपेक्षत्वेनेति । अङ्गसंज्ञापेक्षप्रत्ययानपेक्षेत्यर्थः । यद्यपि प्रियकुत्सनादियोगः सुबन्तस्यास्ति तथापि सुपः शब्दतो निमित्तत्वेनानुपादानादन्तरङ्गत्वमकचः । कादेशे तु विभक्तेः शब्दतो निमित्तत्वेनाश्रयणाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ अत एव । तन्मध्यपतितन्यायविषयेऽपि निर्द्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादेव । अन्तरङ्गत्वादिति । अकचःकुत्साविषयतिङन्ताद्विधानेन वहिरङ्गत्वम्ध्यादेशस्य तु तदन्तर्गतद्विभक्त्यपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमितिभावः । कैयट इति । एतेनारुचिः सूचिता । यथा स्थानिवद्भावविषये स्थानिबुध्यैव कार्यप्रवृत्तेस्तत्र निर्द्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्तथा तन्मध्यपतितन्यायेनापि तद्बुध्यैव कार्यप्रवृत्तेरेतद्विषयेऽपि निर्द्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनेनैवसाकच्कुस्यादेशसिद्धावावृत्त्याश्रयणं व्यर्थमिति । एतेन निर्द्दिश्यमानपरिभाषाया व्याख्यानावसरे परिभाषेन्दुशेखरेऽकज्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिरुक्ता इह तु साकच्कस्य कार्यप्राप्तौ निर्द्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिं स्वीकृत्य समाधानं कृतमिति विरोध इतितदेतत् प्रत्युक्तम् । इदमो मः । यद्यपि इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टन्तदिति परोक्षे

विजानीयादित्यभियुक्तोक्तवचनेन सन्निकृष्टसामान्ये शक्तिरिदम्शब्दस्येति लभ्यते सन्निकर्षश्च परमाण्वादिसाधारण इत्ययम्परमाणुरित्यादिव्यवहारापत्तिः। तथापि सन्निकर्षप्रयोज्या या लौकिकविषयता तच्छालिनी या बुद्धिस्तद्विषये इदमशब्दस्य तादृशबुद्धिविषये समीपतरपदार्थे चैतदः शक्तिः। मात्रालाघवानुरोधेनाह। हल्यशितीति। शिल्वात्सर्वादेशोऽयम्। गौणोऽनादेशाप्रवृत्त्यर्थन्त्यदादीनामिति केचिदनुवर्त्तयन्ति तदयुक्तमिति सूचयन्नाह। अक इति पर्युदासादिति। संयोगवद्विप्रयोगस्य विशेषावगतिहेतुत्वादवत्सा धेनुरानीयतामित्यत्र सम्भवद्वत्ससम्बन्धववी या गौः सैवानीयते तथेहाप्यक इत्यनेन ककारयोग्यतावान्वत्रावर्त्यत इति भावः। नानर्थक इतिपरिभाषाया अभावेऽपि हलि लोप इत्यत्र यथा दोषाभावस्तथाह। प्रत्याख्यान इति। आद्यन्तशब्दयोरवयवबोधकतयाऽवयवस्य चा वयविनम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षत्वेमाह। विशिष्टशक्ततयेति। आदिशब्दस्य स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वघटितसमुदायघटकवर्णाभावविशिष्टयत्तादृशसमुदायघटकवर्णस्य स्वपूर्वत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यन्तद्विशिष्टे शक्तिः। अन्तशब्दस्य तु स्वपूर्वत्वसंबन्धावच्छिन्नतादृशसमुदायघटकवर्णस्य योऽभावस्तादृशसम्बन्धेन तादृशसमुदायघटकवर्णविशिष्टस्तत्र शक्तिः। उभयत्र वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन असहाये न स्युरिति। सर्वत्र विशिष्टाभावसत्त्वात्। उपमेय इति। एकस्मिन्नितिसप्तमीदर्शनादित्यर्थः। मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इतिवाक्यात्पाटलिपुत्राधिकरणकप्राकारतौल्यप्रतीतेरेवानुभवसिद्धत्वादिति भावः। इति स्थित इति। अस्य त्यदाद्यत्वे कृत इति शेषः। ननु स्मैआदेशे कृतेऽपि अनादेशस्य प्राप्त्याऽनादेशस्यापि स्मैभावतुल्यतया नित्यत्वान्ङेस्मै इत्यनुपपन्नमत आह। स्मैआदेशे त्विति। अकोकोरित्यनयोरिति। अनाप्यक इत्यस्य नेदमदसोरकोरित्यस्य चेत्यर्थः। उभयत्रापीति। साविकाच इति सूत्रेऽपकर्षणान्तोदात्तादित्यस्योडिदमितिसूत्रे चानुवृत्त्याऽन्तोदात्तादित्यस्य सम्बन्धादित्यर्थः। सर्वानुदात्तमिति। प्रकृतिरनेन प्रत्ययस्त्वनुदात्तौ सुप्पितावित्यनेनानुदात्त इति भावः। अत्रार्थे साधकमाह। एभिरग्न इति। यथास्य साकच्कार्थत्वन्तदाह। शित्त्वादिति। तदुदाहरणमिमकाभ्यां सुष्ठु कृतम्। आभ्याम्भुक्तमिति। उत्तरसूत्रेति। तत्र हि

इति भावः। अत्रार्थे साधकमाह। एभिरम्ब इति। यथास्य साकच्कार्यत्वं तदाह। शित्त्वादिति। तदुदाहरणमिमकाभ्यां सुष्ठु कृतम्। आभ्यां भुक्तमिति। उत्तरसूत्रेति। तत्र हि त्रतसौ निमित्तत्वेनोपात्तौ तयोश्च संज्ञोपसर्जनयोरसम्भवात्सर्वनामसंज्ञकस्यैव स्थानित्वमित्युत्तरसूत्रेण जायमानादेशस्य संज्ञोपसर्जनभिन्नस्यैव बोध्यत्वमित्यर्थाधिकारानुरोधात्पूर्वसूत्रस्थमशग्रहणमपि संज्ञोपसर्जनभिन्नस्यैव बोधकमिति भावः। अन्यार्थत्वापत्तेरिति। अन्त्यस्य त्यदाद्यत्वेन सिद्धावनेनाकारादेशविधानमनन्त्यार्थं स्यात्तथा चानन्त्यविकार इतिपरिभाषया त्यदाद्यत्वोत्तरमनेन दकारस्य स्यात्तदर्थम्मोराजीतिवद्विकारमात्रबाधनार्थं वा एतत्स्यादित्यर्थः। स्पष्टञ्चेदम्भाष्य इति। तत्र हि अन्वादेशस्य कथितानुकथनमात्रन्द्रष्टव्यम्। तद्देश्यं विजानीयादिदमा कथितमिदमेव यदानुकथ्यत इति तदाचार्यः सुहृद्भूतान्त्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रमिति। मूले नलोप इत्युपात्तन्तस्य लोपो नेत्यर्थोऽपि सम्भाव्यत इत्यतो व्याचष्टे। नकारलोप इति। कार्यकालपक्षाभिप्रायेण शङ्कते। न चात्रेति। पर्युदास इति। यद्ययम्प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्तदा प्रकल्प्यापवादन्यायेन पूर्वम्प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्रवृत्तिसम्भावना स्यादिति भावः। ध्वनितञ्चेदमिति। तत्र हि कार्यकालपक्षाभिप्रायेणाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वाद्द्विमात्रत्वाभावात्प्रगृह्यसंज्ञा ईदूदेदितिविधीयमाना न प्राप्नोतीत्याशयेन एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यन्तत्प्लुतस्य न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य यथोद्देशपक्षमाश्रित्येदं समाहितम्। यथोद्देशेऽपि शङ्कते। न चेति। निषेधाप्रवृत्त्येति। अप्रत्यय इतिनिषेधाप्रवृत्त्येत्यर्थः। यदुक्तं छन्दसीति तदुपपादयति। राजनीत्यादाविति। अत एव। अनभिधानादेव। न लुमतेतिनिषेधानित्यत्वे लाघवमप्याह। एतदनित्यत्वेति। अल्पप्राणत्वादीति। अत्रादिना निरनुनासिकत्वपरिग्रहः। लुक एवौचित्यादिति। एवञ्च पूर्वोक्तरीत्या न लुमतेतिनिषेधानित्यत्वकल्पनमेव वरम्। एतद्बललभ्यमेवेति। ङौ निषेधस्योत्तरपदे छन्दसि यत्र सुगामिति ङेर्लुक् तत्र वा सम्भवस्तयोर्मध्ये उत्तरपदे प्रतिषेधात्परिशेषाच्छन्दस्येवोदाहरणम्। त्वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वेनेति। इदमन्यत्र निरूपितम्। ननु जज्ञोर्ड इत्याकारकं वचनम्मुनित्रयानुक्तमित्यप्रामाण्यशङ्कायामाह।

लक्षयोग इति। शिक्षादाविति । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मता इति तत्रोक्तेः। अत एव । वर्णान्तराभावादेव। सर्वविभक्त्यन्तेति। अत्र सर्वशब्दो यथासम्भवमनेकार्थकः । तत्राप्येकस्मादनेकविभक्त्यसम्भवादनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावाय षष्ठीं कृत्वा समासः कार्य इति भावः। भावसाधन इति। अत्र भावो धात्वर्थः तस्मिन् बुद्धिस्थे सति विधिशब्दः क्रियतेऽतो भावसाधन इत्युक्तम्। धात्वर्थस्य प्रथममुपस्थितत्वात्तदनुसारेणाह । तत्र स्वरादीति। यद्यपि सूत्रे सुप्शब्दः प्रथममुच्चारितस्तथापि भावसाधनस्य प्रथमोक्तत्वात्तदनुरोधेनादौ स्वरादीत्युक्तम्। स्वरोदाहरणम् । पञ्चोर्मम्। अत्र नलोपस्यासिद्धत्वे सत्यमें चावर्णन्द्व्यच् त्रजिति स्वरो न। कर्मसाधनः। विधीयमान इत्यर्थः। सुब्विधौ यथा। राजभिरित्यादि। अत्रैस्भावो न। सुब्विधिशब्देऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावाद्राजभ्यां राजस्वित्यादि सिद्धम्। अत्र तुक्शब्दस्य पृथङ्निमित्तत्वे वृत्रहच्छत्रम् । भ्रूणहच्छायेत्यत्र तुङ्न स्यादिति कृति तुगिति। न चैवं कृतीत्युपादानं सफलमेवेति सामर्थ्यात्तुक एव विशेषणमित्युक्त्यसङ्गतिरिति वाच्यम्। सामर्थ्यादित्यस्य स्वार्थान्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थात् । अन्यनिवृत्तिफलक इति। एवमभिधानेनान्यनिवृत्तेरशाब्दत्वं सूचितम्। सिद्धविषयकेति। सिद्धः शास्त्रान्तरसिद्धो विषयो यस्येत्यर्थः। अत एव। नियमस्थलेऽन्यनिवृत्तेः फलितत्वादेव। भच्यनियम इति। अत्र नियमपदोपादानेन परिसङ्ख्यापि नियम एवेति भगवता ध्वनितम्। तदाह। तदेव सूचयन्नाह। वच्छिन्नोद्देश्यकेति। अत्रोद्देश्यत्वं स्थानित्वनिमित्तत्वान्यतरत्वरूपम् । निमित्तत्वञ्च यद्बुद्धिर्यत्कार्यप्रयोजिका तत्त्वम्। अत एव दण्डिष्वित्यत्र विधायकत्वशङ्का सङ्गच्छते। तत्रादेशविधायकस्यादेशप्रत्यययोरित्यस्य प्रवृत्तौ प्रत्ययत्वावच्छिन्नस्य बुद्धिनिमित्तम्प्रत्ययत्वञ्च नैतादृशमिति भावः। इदमिति। सुब्विधिपदमित्यर्थः। न च भिस्त्वस्य सुप्त्वव्याप्यत्वाभावेन तदवच्छिन्नोद्देश्यके ऐसादेशेपि नियमावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । केवलभिस्त्वस्य सुप्त्वव्याप्यत्वाभावेऽपि निमित्ततावच्छेदकस्याङ्गसंज्ञाप्रयोजकत्वविशिष्टभिस्त्वस्य सुप्त्वव्याप्यतया तदवच्छिन्नोद्देश्यकादेशस्यापि सङ्ग्रहसम्भवात् । वैरूप्यापत्तेः । किञ्चिदंशे विधायकत्वं किञ्चिदंशे नियामकत्वमिति स्वीकारे विभिन्नस्वभावत्वापत्तेरित्यर्थः। यद्यपि

संज्ञाविधावित्यस्य पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि षट्संज्ञाम्प्रति नलोपस्यासिद्धत्वाट्टापो निषेधरूपम्प्रयोजनम्मूले एव स्फुटन्तथापि तत्र षट्संज्ञां विनालुक्योऽप्राप्त्या नलोपस्यैवाप्राप्तिः स्यादतः प्रथमं षट्संज्ञाप्रवृत्तिर्वाच्या तामादाय यथोद्देशपक्षाश्रयणेन तत्प्रयोजनमन्यथा सिद्धम् । न च पञ्चभिः सप्तभिरित्यत्र नलोपासिद्धत्वेन षट्त्वे झल्युपोत्तममितिसूत्रप्रवृत्तिः प्रयोजनमिति वाच्यम् । स्वरविधावित्येव सिद्धेरत आह । संज्ञाविधावित्यादि । दण्डिदत्तौ । दत्तदण्डिनाविति । एवंरूपौ द्वावपि शब्दौ भाष्येऽत्रैव संज्ञाविधावित्यस्य प्रयोजनकथनादिष्टाविति निश्चीयते । अत एवोक्तमिष्यते त्वनियम इति । पूर्वनिपाते नलोप इति । परनिपाते तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति निषेधः पदसंज्ञायाः स्यादिति भावः । इति सूत्रार्थात् । एतादृशार्थे प्रकृतोदाहरणे प्रयोजनकथनपरभाष्यमेव मानम् । कृति तुग्विधाविति । अत्र गमकत्वाद्वृत्तिः । अस्मादेवेति । कृतितुग्ग्रहणादित्यर्थः । यदि संज्ञाकृतं बहिरङ्गत्वमप्याश्रीयते तदाऽन्तरङ्गे तुकि कर्त्तव्ये पदसंज्ञासापेक्षनलोपस्यासिद्धत्वात्तुगभावे सिद्धे कृतितुग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । नन्वल्पापेक्षमन्तरङ्गम्बह्वपेक्षं बहिरङ्गमित्याश्रित्य संज्ञाया अधिकाया आश्रयणाद्बहिरङ्गत्वमिति न वदामः । किन्तु बहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तकत्वेन नलोपस्य बहिरङ्गत्वं वदाम इति चेत्तत्राह । बहिर्भूतनिमित्तकेति । सन्निपातपरिभाषयेति । अवयवावयवस्य समुदायानवयवतया वृत्रहभिरित्यत्र तुकि सति भिस्सन्निपातविघातः स्पष्ट एव । वस्तुतस्तु नान्तभिस्सन्निपातनिमित्तको नलोपस्तादृशसन्निपातविघातकतुकोऽनिमित्तमिति भाष्याशयः । ननु यत्रान्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रितो नलोपस्तत्रैव वृत्रहधनमित्यादौ तुकं व्यावर्त्तयितुन्तदस्त्वित्यत आह । सन्निपातानिमित्तकेति । सद्भावे । तुग्ग्रहणाभावे । सन्निपातपरिभाषया छनिमित्तकतुकोऽपि व्यावृत्तिः स्यादिति नियमार्थङ्कृति तुग्ग्रहणमस्त्वित्यभिप्रायेणाशङ्कते । न च सन्निपातेति । केचित्तु द्वन्द्वे घीतिसूत्रस्थघिशब्दस्य पूर्वोक्तान्योन्याश्रयपरिहाराय भाविघित्वाश्रये लक्षणामाश्रित्यानियमस्य दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनावित्यत्र सिद्ध्यर्थं प्रकृतसूत्रे संज्ञाग्रहणकरणापेक्षया द्वन्द्वसंज्ञाप्रवृत्तिकाले यस्य घित्वन्तत्पूर्वम्प्रयोज्यमित्येवार्थोऽस्तु । प्रकृते द्वन्द्वसंज्ञाप्रवृत्तिकाले नलोपस्यासिद्धत्-

याऽनियमः सिद्ध एवेति प्रकृतसूत्रे संज्ञाग्रहणन्न कर्त्तव्यमिति लाघवम्। किञ्च यदि द्वन्द्वे घीतिसूत्रस्थघिपदस्य भाविघित्वाश्रये लक्षणाऽऽश्रीयते तदा भानुच्छत्रे छत्रभानू इत्यनियमः प्राप्नोति। भानुशब्दस्य पूर्वपदत्वे तुका भवितव्यमिति भाविघित्वस्याऽभावात्। द्वन्द्वसंज्ञाप्रवृत्तिकालिकघित्वस्य पूर्वनिपातप्रयोजकत्वे तु नियमः सिद्ध्यतीत्याहुः। तत्रेदञ्चिन्त्यम्। द्वन्द्वसंज्ञाप्रवृत्तिकालिकं घित्वम्पूर्वनिपातप्रयोजकमाश्रित्य पूर्वोक्तानियमसिद्धिमाश्रित्य प्रकृतसूत्रस्थसंज्ञाग्रहणाकरणोपपादनमशक्यम्। ग्रामणिदेवदत्तौ वातप्रमिवृषाविल्यादौ पूर्वनिपातो यदिगन्तस्य स्यात्तदा इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येतिसूत्रेण ह्रस्वे कृते घिसंज्ञा स्यात्ततश्चेगन्तस्यैव पूर्वनिपात इत्येवन्नियमः सिध्यति। ह्रस्वत्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु न बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात्। प्रकृते च तस्या अप्रवृत्तौ दत्तदण्डिनौदण्डिदत्ताविति भाष्यमेव मानम्। एवञ्च घिपदस्य भाविघित्वाश्रये लक्षणाया आवश्यकत्वे दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनावित्यादावनियमसिद्ध्यर्थम्प्रकृतसूत्रे संज्ञाग्रहणस्यावश्यकत्वात्। अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये संज्ञाग्रहणस्येदम्प्रयोजनं दत्तम्। न च घिपदस्य भाविघित्वाश्रये चेल्लक्षणा तदा द्वन्द्वे घीतिसूत्रस्य हरिहरावित्यत्र हरिशब्दस्य पूर्वनिपातसिद्धिः प्रयोजनत्वेनोक्ता सा न सङ्गच्छेत। हरिशब्दस्य घिसंज्ञायाम्पूर्वनिपातस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्। द्वन्द्वे घीतिसूत्रस्थघिपदस्य तन्त्रेण शक्यलक्ष्योभयबोधकत्वात्। यदि तु लक्षणहेत्वोरितिसूत्रे हेतुशब्दस्य परनिपातकरणेन पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति विभाव्यते तदा दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनावित्याद्यनायासेन निर्वहतीति प्रकृतसूत्रस्थसंज्ञाग्रहणमकर्त्तुं शक्यम्। इदमिति। तुग्ग्रहणमित्यर्थः। तदभावे। तुग्ग्रहणाभावे। व्यधिकरणमिति। तेन पदावयवस्येक इत्यर्थः पर्यवसन्नः। तेनेति। सर्वनामस्थानग्रहणासम्बन्धेन। यदि चात्र सर्वनामस्थानग्रहणसम्बन्धः स्यात्तदा सर्वनामस्थाने परे यदि दीर्घ इनादीनान्तदा शावेवेति नियमः स्यात्तदा वृत्रहणी इत्यादौ दोषः स्यादिति॥ ननु नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तेः सिद्धान्तितत्वादिति निषेधे प्राप्त इत्यनुपपन्नमित्यत आह। एतत्फलभूत इति। नियमस्येतरनिवृत्तिफलकत्वात्॥ यद्यपि घिङ्ग्योरितिन्यासे न मात्रालाघवन्तथापि पदलाघवाभिप्रायेण कृतामाशङ्क्या-

न्निराचष्टे । भिस्सोरिति वक्तव्य इति । उत्तरार्थं इति । अत्वसन्तस्येति सूत्रार्थः । तत्रतेषु मध्ये । ननु येन नाव्यवधानन्यायप्रदर्शनमसङ्गतम् । वृत्रहयतीत्यादौ व्यवधानाभावेपि णिति प्राप्तिसत्त्वादित्यत आह । इदमिति । औताव्यवधानसत्त्वादिति । नकारे परे कुत्वविधानसामर्थ्यादौताव्यवधानस्य निमित्तत्वमाश्रीयत इति भावः । णत्ववारणाय । कुमति चेतिप्राप्तणत्ववारणायेत्यर्थः । प्रकृतोपयुक्तम् । वृत्रघ्न- इत्यत्रातिव्याप्तिवारकम् । कुमति चेत्यस्य चेति । तेन वृत्रघ्न इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । यद्यपीदम्प्रयोजनं सन्निपातपरिभाषया गतार्थम् । तथापि प्रघनाघनः प्राघानीत्यर्थमुपायान्तरस्यावश्यकत्वेन सेह नोक्ता । हादेशे कुव्यवाय इतिवार्त्तिकमत्पूर्वग्रहणस्योपलक्षणत्वेनैव गतार्थमिति केषांचिन्मतं तदनुसारेणाह । इदमत्पूर्वग्रहणमिति । अत्पूर्वस्येति यथाश्रुतनियमे तु बहुवृत्रहाणीत्यत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । बहिरङ्गदीर्घासिद्धत्वादिति । प्रत्ययसापेक्षत्वेन दीर्घस्य बहिरङ्गत्वम् । यथोद्देश एवेति । एवञ्चान्तरङ्गस्य णत्वस्यासिद्धतया बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । तत्पक्षे पि । कार्यकालपक्षेऽपि । इत्यत्र दोषाच्चेति एवञ्चात्र सूत्रमते णत्वम्प्राप्नोति वार्त्तिकमते तु नेति फलभेद इति तत्परिहारायात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षकत्वाश्रयणमावश्यकम् । वस्तुतस्तु योगविभागकरणमत्पूर्वग्रहणस्योपलक्षणत्वञ्चाश्रयणीयन्तदपेक्षया वार्त्तिकारम्भ एवोचित इति । कुव्यवाये हादेशेष्विति । अत्र कुव्यवायपदङ्कुव्यवधाननिमित्तकणत्वविधिलाक्षणिकम् घटकपदबोध्यत्वं सप्तम्यर्थः । हादेशेष्वित्यस्य तेषु सत्सु इत्यर्थः एवञ्च तद्विधिघटककुपदस्य हादेशबोधकत्वे प्रतिषेधः । बहुवचनम्प्रापकशास्त्राणां लक्ष्याणां वा बहुत्वात् । अञ्चुधातोरिति । नत्वजन्तस्येति शेषः । व्याख्यानादिति । प्रत्यय इत्यादिनिर्देशमूलकात् । विवक्षार्थत्वादिति । नन्वेतादृशविलक्षणार्थबोधकतयाऽचामिति चरितार्थमित्यस्य नियामकत्वकथनासङ्गतिरिति वाच्यम् । अचामित्यस्य नियमार्थत्वम्भाष्य एव प्रतिपादितमिति तत्प्रामाण्येन द्विविधो नियम आवृत्त्या कल्पनीयः । एकश्च मूल एवोक्तः । अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेति द्वितीयोप्यभिप्रेतः । अत्र मानमचामिति निर्देश एव । व्याख्यानादिति । नपुंसकस्येतिसूत्राज्झल्ग्रहणापकर्षणाच्चा-

मित्येतत्साहचर्येण वेति व्याख्यानादित्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि युवोरनाकाविति चेडातुप्रतिषेधः । युत्वा । युतवान् । एतच्छङ्कायामनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणमिति समाहितम् । अनुनासिकः परावयवो ययोरित्यर्थः । ततो यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणन्तदेत्संज्ञा प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तत्र को दोषः । नुमागमप्रसङ्गः । तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । अन्यथा नन्दनः कारक इत्यत्र नुम्प्राप्नोति । नुम्विधौ झलग्रहणम् । झलन्तस्य उगित इष्यते इत्युक्तम् । मूले निपातनादिति । मह्रेः कनिप्रत्ययः ह्रस्य घः । अवुगागमश्चेत्येवन्निपातनेनाश्रीयते इति भावः । वस्तुत इदम्परमतेनेति सूचयन्नाह । वनो र चेतिसूत्र इति । एतेन मघोनीत्यत्र वनो र चेत्यस्य प्राप्तिशङ्कापि निरस्ता ॥ ननु धनार्थान्मघशब्दादन्तोदात्तान्मतुपि ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वे मध्योदात्तत्वासिद्धिरत आह । मघवानमीमहे इति । कैयट इति । एतेन अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यश्छान्दसं हि तत् । मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादितिभाष्यविरोधरूपाऽरुचिः सूचिता । प्यङ्गीकारादिति । अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यात् । काव्यप्रयोगस्य दृढतरमानत्वाभावादाह । मघवान्टजीषीत्यस्यापीति । लोकेऽसाधुत्वमिति । छान्दसमिति तत्रोक्तेः । रूपे वैलक्षण्याभावेपि स्वरे वैलक्षण्यमस्त्येवेत्यभिप्रायेण शङ्कते । न चेत्यादि ॥ ननु निपातितान्तोदात्तमघवन्शब्दस्य मघोन इति रूपं यद्यपि सिद्धन्तथापि वनिबन्तस्य विपरीतं प्राप्नोतीत्यत आह । छन्दस्यापाद्येति । एवञ्च विभाषा छन्दसीत्यनेन षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति सूत्रे छन्दसीतियोगविभागसिद्धेन सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वान्नवनिबन्तस्य लोपेन विपरीतमिति भावः । नाल्लोपसम्प्रसारणे इति । नित्यत्वात्तृआदेशे कृत इत्यादिः । ननु स्थानिवद्भावेनान्नन्तत्वमाश्रित्य स्यात्लोप इति चेत्तत्राह । अलोऽन्त्यस्येति । मघवन्शब्दस्यैव स्थानित्वमिति । धीवन्शब्दस्यैव च स्थानित्वमित्यपि बोध्यम् । एकदेशविकृतन्यायेनेति । अन्शब्दैकदेशो नकारस्तोच विकृत इति सम्भाव्यते तन्न्यायप्रवृत्तिः सा च न सम्भवति अर्द्धविकारसत्त्वादित्याह । अर्द्धेति । अत्रार्द्धत्वम्भागमादाय ध्वनितमिति । तत्र हि श्वादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाय श्वयुवेति सूत्रानन्तरमल्लोपोऽन इत्य-

चाल्लोप इति विभज्यान इत्युभयोः शेष इत्युक्तम्। उक्तव्याख्यानञ्चेन्नाद्रियते तदाऽन इत्यस्योभयशेषत्वेऽपि दोषतादवस्थ्यमेवेति तथाकथनेनैवं व्याख्यानध्वनितमित्यर्थः। सर्वानुदात्तमिति। श्वन्शब्दे य उदात्तस्तस्य लोपेन निवृत्ताविद्यादिः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। अनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन। बहुश्वेति। बहवः श्वानो यस्यामित्यर्थः। अत्र श्वन्शब्दस्योपसर्जनतया श्वन्शब्दस्य गौरादिपाठेऽपि न ङीषः प्राप्तिः। वार्णपरिभाषाया इति। अत्र मानं सतुक्कनिर्देशः। स हि विश्नः प्रश्न इत्यत्र तुकोऽश्रवणाय। अनुवृत्त्यैवेति। ह्वः सम्प्रसारणमित्यतोऽनुवृत्त्येत्यर्थः। तन्मात्रनिषेध इति। अनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्तिकल्पनेनेत्यर्थः। स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणत्वेऽपीति। हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादनखिधाविति निषेधाप्रवृत्तौ पूर्वरूपनिष्पन्नस्य सम्प्रसारणत्वात्। यग्रहणेनैव सिद्धेरिति। एतेन तदर्थम्प्रकृतसूत्रे सम्प्रसारणग्रहणन्न कार्यमिति सूचितम्। एतन्निषेधकतयेति। वन्नश्चेत्यत्र सम्प्रसारणाभावसाधकतया न सम्प्रसारण इत्यंशसार्थक्येऽपि सम्प्रसारणग्रहणस्य युवन्शब्दे यकारस्य सम्प्रसारणाभावसाधकतयेत्यर्थः। तथा च प्रकृते निर्दिष्टाङ्गविकलतस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिराश्रीयत इति भावः। अत्र चेदमपीति। निषेधसूत्रमपीत्यर्थः। अपिना भस्येत्युपस्थितमिदम्भवति यचि भमित्यादिभाष्यसङ्ग्रहः। लक्ष्यभेदादिति। यं धर्ममुद्दिश्यतावच्छेदकम्बुद्धिस्थङ्कृत्वा यत्कार्यम्प्रयमङ्कृतन्तद्धर्मावच्छिन्ननिमित्तकन्तदेव कार्यन्तस्मिन्लक्ष्ये पुनर्न प्रवर्त्तते इति लक्ष्ये लक्षणं सकृदेवेत्यस्यार्थः। एवञ्च प्रकृते युवन्शब्दावयवत्त्वं बुद्धिस्थं कृत्वा सम्प्रसारणे कृते पुनर्यत्वावच्छिन्ननिमित्तकं सम्प्रसारणम्प्राप्नोत्येव। एतेन कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदाश्रयणे उदवोढामित्यत्र सहिवहोरोदिति सूत्रेणौकारे कृते पुनर्लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन वृद्धिवारणपरभाष्यं विरुध्येत। अत्रापि पूर्वमकारस्य पश्चादोकारस्येति वर्णभेदोऽस्त्येवेति निरस्तम्। हलन्तधात्ववयवाच्त्वस्य प्राथमिकवृद्धिप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदकतया तद्धर्मावच्छिन्ननिमित्तिका वृद्धिर्नेत्यस्य सुवचत्वात्॥ उचित इति। लाघवात्। आवैतम्पदमित्यादौ तद्धिते प्रवृत्तये आह। प्रत्ययत्वेनेति। बहुव्रीहिरिति। न विद्यते नञ् यस्य सोऽनञ्॥ अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनञभाववा-

नित्यर्थः । अत्र न स्यादिति । न चैतद्वाक्यघटकाद्वाजमितिपदान्नञ्भिन्नात्परत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । पदविभागेन पाठकालेऽर्वत्स्वित्यत्र न स्यादित्याशयात् । प्रथमैकवचनमिति । अनुनासिकौकारस्यान्तरतम्याज्जातस्य पाठात् । ननु मूलोक्तमनञित्यस्यानर्वेतिप्रत्युदाहरणमसङ्गतम् सुपरत्वादत आह । अनञित्यस्येति । यज्वशब्दसदृश इति । एतेन यदागमपरिभाषया नुड्विशिष्टस्यार्वन्ग्रहणेन ग्रहणम्भवतीति बोधितम् । न चैवमपीद्दागमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमित्यर्थवत्परिभाषया केवलस्य ग्रहणङ्कथमिति वाच्यम् । अर्थतोवयवस्य निर्द्दिश्यमानस्येत्यर्थेन प्रतिष्ठापयतीत्यत्र षत्ववत् त्रादेशः स्यादित्याशयात् । इह । पथिमथ्यृभुक्षेतिसूत्रे । नन्वाआदितिप्रश्लेषेण विधानेऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वापत्तिरत आह । विशेष्यविशेषणभावेनेति । एवञ्च प्रकृतसूत्रे स्थानिवदादेश इतिसूत्रादादेशपदमाकृष्य सम्बध्यमानमादेशत्वपर्याप्त्यधिकरणपरम्प्रकृते चादेशत्वपर्याप्तिरेकस्मिन्नेवाकारेऽपरत्र त्वाकारे आदेशतावच्छेदकत्वमिति भावः । ननु नकारस्यानुनासिकस्यान्तरतम्यादनुनासिक एव स्याप्रश्लेषे तु सर्वाकार इत्येव प्रश्लेषफलं किन्न स्यादत आह । भाष्ये त्वनुनासिकेति । तदुक्तमष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे । अष्टनजनादिपथिमथ्यात्वेष्वान्तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । जातः । जातवान् । पन्थाः । मन्थाः । सिद्धमनण्त्वात् । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्युच्यते । न च आकारः अण् । उच्चारणसामर्थ्याद्वा । अथ वा शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीति । ततस्तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीति शङ्कायामप्युच्चारणसामर्थ्यादित्येवोक्तम् । इदं सर्वमिति । पूर्वपक्षसमाधानरूपम् । तत्प्राप्तस्य । पक्षद्वयप्राप्तस्य । अत एव । गुणानामभेदकत्वादेव । तपरस्तत्कालस्येतीति । ननु गुणाभेदकत्वेत्युक्तम् । नन्वप्रत्यय इति त्वणुदित्सूत्रप्राप्तस्यैव निषेधकमत आह । अप्रत्यय इति चेति । अत एव । अण्ग्रहणस्य तत्रासम्बन्धादेव । तत्परिभाषेति । भाव्यमानेनेति परिभाषेत्यर्थः । तस्य व्यापकत्वमिति । अप्रत्ययग्रहणस्याव्यापकत्वमित्यर्थः । मदुक्तरीत्येति । प्रत्ययसंज्ञकपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । तेन । भाव्यमानेनेतिवचनेन । समानजातीयो भिन्नधर्मेति । सूत्रोच्चारितशब्दबोध्यतावच्छेदकसामान्यधर्मस्य व्याप्यो यस्तद्वत्त्वि-

त्वान्यधर्मस्तद्वान् उच्यते इत्यर्थः। सूत्रोच्चारितशब्दबोध्यतावच्छेदकत्वविशेषणाज्झत्वस्य सामान्यधर्मगुणत्वव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः। एतेन। वक्ष्यमाणदूषणेन। तदेवाह ॥ अत्र शुद्धार्थमिति। भाष्ये ति। शुद्धोच्चारणसामर्थ्यादितिपूर्वलिखितभाष्येत्यर्थः। तेषामनभिधानाभिप्रायेणैव शङ्कते ऽन चेति। ज्ञानगौरवेति। पररूपापत्तिशङ्कायाः क्लेशेन वारणे ज्ञानगौरवेत्यर्थः। ननु कृत्स्नाकारानन्तरस्य दीर्घस्तदा आद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेऽविधानं व्यर्थमत आह। आदित्यनुवृत्त्यैवेति। अन्यथा। तपरकरणस्य फलान्तरसाधकत्वे। भस्य टेः। केचित्तु भाड्डिदित्येव सूत्रमस्तु। भसंज्ञकात्परो यः प्रत्ययस्तस्य ङित्वातिदेशे टेरित्येव सिद्धमित्याहुः। अत्र तदमूहनीयम्। ङित्त्वातिदेशयोग्यस्य प्रत्ययस्येहानुपस्थितेरतिदेशासम्भवात्। भसंज्ञया तस्याक्षेपं कल्पयित्वा आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानं स्वीकृत्यैवं कल्पने टेरितिसूत्रान्तरानुसंधाने गौरवमिति। संख्येत्यादावुच्यत इति। तच्च पूर्वत्र यद्यपि शब्दपरम्॥ तथापि प्रकृते लौकिकार्थपरम् नलोपस्यासिद्धत्वादिति। नाम्त्वस्य सुब्व्याप्यत्वात्तत्रासिद्धत्वस्य नियमेनाव्यावृत्तेः। पकाराकारस्य दीर्घवारणायेति ननु पकाराकारस्य दीर्घव्यावृत्तिरनन्त्यविकार इतिपरिभाषयैव भविष्यतीत्युपधाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। अतृन्निति सूत्रार्थमिन्हन्निति सूत्रार्थञ्च तत्सत्त्वात्। आद्ये उपधापदासम्बन्धेऽयन्दीर्घो येन नाप्राप्तिन्यायेन तृन्तृजन्ते ऋतो ङीति गुणस्य बाधकः स्यात्तथा च कर्त्तारौ नप्तारावित्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गः। द्वितीये उपधापदासम्बन्धे स नियम उपधादीर्घस्यैवेति नियमो न स्यात्तथा च वृत्रहायत इत्यादावकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोपि न स्यादिति बोध्यम्। ननु पञ्चानामित्यत्र नान्तसन्निपातेन नुटि कृते तदादि निमित्तकपदत्वे सन्निपातपरिभाषया नलोपो न स्यादत आह। ध्रुवः पञ्चानामिति। ग्रहणकशास्त्राविषयत्वं सूचयन्नाह। अनण्त्वादिति। न स इति। अनुनासिक इत्यर्थः। पथिमथ्यृभुक्षामित्यत्रेवात्र न निर्वाह इत्याह। प्रश्लेषेणापीति। वाच्यवृत्त्या। वाच्यनिष्ठया वृत्त्या। शक्त्येतियावत्। अष्टाभ्य औशित्यत्राष्टभ्य उङित्येवास्तु ङित्वादन्त्यादेशेऽकारौकारयोरेकादेशे वृद्धिरेचीतिवृद्धावष्टाविति भविष्यतीति कस्य चिच्छङ्कान्निरस्यति॥ उङिति तु नोक्तमिति। इ-

तिन्यायेनेति। अयजे इन्द्रम्। ग्रामे इह। सर्वे इत्यमित्यत्र यथा पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादाय सवर्णदीर्घम्बाधित्वा गुणः प्रवर्त्तते तथात्रापि अकारोकारयोः प्राप्तगुणम्बाधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे पश्चाद्गुणे रूपासिद्ध्यापत्तेः। यदि चायज इ इन्द्रमित्यादिस्थितौ सवर्णदीर्घस्य पदान्तरसम्बन्धिवर्णापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वङ्गुणस्य तु तत्पदसम्बन्धिवर्णापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति युक्तस्तत्र गुणेन दीर्घबाधः प्रकृते तु जश्शसोरकारसकारस्थानिकोकारस्य य एकादेशस्स प्रत्ययमात्रसम्बन्धिवर्णापेक्षत्वादन्तरङ्गः प्रत्ययावयवप्रकृत्यवयवसम्बन्धेरकादेश एव तु बहिरङ्ग इतीण्ङिशीतिन्यायवैषम्यमिति विभाव्यते तदा उङितिन्यासे यद्यपि मात्रालाघवन्तथापि प्रक्रियागौरवं दूषणमस्मिन्न्यासे बोध्यम्। तस्य लक्षणसम्पन्नाकारस्य। अष्टाभ्य इतिनिर्देशस्यैवापूर्वार्थकल्पकत्वे हल्येव तथा कल्पनापत्तिरत आह। अयम्भाव इति। इदमः सन्निकृष्टार्थबोधकतया ज्ञापकसिद्धस्यैव वैकल्पिकत्वम्प्रतीयते तच्चानुपयुक्तमत आह। आत्वमात्रमिति। आत्ववैकल्पिकत्वे ज्ञापकमिति। आत्वस्य नित्यत्वे हि ङ्कस्यैवाभावात्तदर्थमिति भावः। सावकाशस्येति। अनान्तत्वेन षट्त्वाभावात्। झल्युपोत्तममिति तु पञ्चभिरित्यत्र चरितार्थम्। ननु स्थानिवद्भावेन नान्तत्वमस्तीत्यत आह। अल्विधित्वेनेति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानेति। तस्य न्यायस्य प्रकृते प्रवृत्तिबोधनद्वारेत्यर्थः। सकृद्गतिन्यायपक्षेऽप्याह। यथोद्देशेति। अयम्भावः। भविष्यति किञ्चित्प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् षट्संज्ञायां विभक्तौ नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपषट्त्वस्य स्थानिवद्भावेनातिदेशेऽष्टाभिरित्यत्रापि झल्युपोत्तममित्यस्य प्राप्तिरित्यष्टन्स्वरो निरवकाशतया झल्युपोत्तममित्यस्य बाधकस्तथा चाष्टाभिरित्यत्रं वाष्टभिरित्यत्रापि स्यादित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं ज्ञापकमिति। सन्निपातपरिभाषयेति। नान्तसन्निपातेन जायमानस्य नुटस्तद्विघातकात्त्वनिमित्तत्वन्नेत्यर्थः। ननु यदि नात्वन्तर्ह्यष्टनो दीर्घादित्यस्याप्राप्तेर्विभक्त्युदात्तत्वन्न स्यादत आह। अन्तोदात्तत्वमिति नलोपस्यासिद्धत्वादिति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिसूत्रे सम्बध्यमानं यत्पूर्वत्रेति तस्य पूर्वसम्बन्धिकार्ये इत्यर्थः। पूर्वशास्त्ररूपञ्चात्र नुड्विधायकमपि तत्सम्बन्धि

कार्यन्नुटतत्सम्बन्धिनान्तसन्निपातोऽपीति परम्परया पूर्वसम्बन्धिसन्निपातस्तस्मिन्कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वम् । न च सन्निपातस्य नलोपः सुप्स्वरेत्यत्रापाठात्कथन्तत्रासिद्धत्वमिति वाच्यम् । नुटः सुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धितया परम्परया तत्सम्बन्धिसन्निपातस्यापि सुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वादित्यभिमानः । तमभिमानन्निराचष्टे । पूर्वत्रेति । तत्र । नुटि अभ्युपेत्याह । सन्निपातस्येति । शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धान्तिसम्मततयाशास्त्रीयकार्ये एवासिद्धत्वमुचितमिति भावः । तस्याः । सन्निपातपरिभाषायाः । अत एव । वास्तविकसन्निपातविघातमादाय सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिस्वीकारादेव । परिभाषानित्यत्वेन । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेन । तस्यासिद्धत्वात् । नलोपस्यासिद्धत्वात् । सन्निपातविघातमभ्युपेत्य दोषम्परिहृत्य वस्तुतः सन्निपातविघात एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह । किञ्चेति । कृतात्वेऽपीति । अपिना नलोपसङ्ग्रहः । नन्वेवं कृतात्वेऽपि चेत् षट्त्वमाश्रीयते तदा हलीत्यपकर्षो व्यर्थ इत्यत आह । कार्यकालपक्ष इति । प्रतिपत्तिगौरवम् । हलीत्यस्यापकर्षेण व्याख्यानापेक्षयेत्यादिः । प्राचामनुरोधेन । त्रिपाद्यां सर्वथा बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ आदेशेति । औशादेशेत्यर्थः । विशिष्टः । आनुपूर्वीप्रकारकनिश्चयविषयः । अस्मिन्पक्षे यथालक्षणमित्यस्य कार्यङ्कर्त्तव्यमिति शेषपूरणेन पदार्थानतिवृत्तौ समासङ्कृत्वा लक्षणमनतिक्रम्य कार्यङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः कार्यः । द्वितीयपक्षे तु नञ्समासेन लक्षणाभावप्रतिपादकस्यालक्षणशब्दस्य योग्यतार्थकयथाशब्दस्य समासः । एवं सति यत्र लक्षणाभावस्य योग्यता तस्य शास्त्राविषयतयाऽनभिधानमेव लभ्यते । तथा चास्यासाधुत्वम् । प्रथमपक्षे चात्वाभावयुक्तस्य साधुत्वमित्येवं विरुद्धार्थप्रतिपादनन्न युक्तमित्याह । किञ्चेति । अत एव अन्यव्याख्यानस्य युक्तत्वादेव । कैयटेनेति । एवञ्च कैयटस्याप्यनभिधान एव तात्पर्यमिति भावः । अत एव । एतादृशानामनभिधानादेव । केचित्तु वस्तुतस्तु सर्वविभक्तिपरस्य प्रियाष्टन्शब्दस्य नानभिधानङ्किन्त्वजादिविभक्तिपरस्येत्याहुः । तन्न । एवमप्यष्टन इत्येव ब्रूयादितिग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेः । यन्मूले निरुपपदादित्युक्तन्तल्लाभप्रकारमाह । नुमोऽसमास एवेति । असमास एव क्विन्प्रत्ययस्येत्यस्य प्रवृत्तेः फलमिति नि-

रूपपदादेवानेन क्विनो विधानमिति भावः। उच्चारणार्थकारस्यापीति। उच्चारणार्थमुच्चारितानां विधेयविषये इत्संज्ञां विना निवृत्त्यभावस्य पूर्वमुपपादितत्वात्। क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्रेति। एवञ्च नकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वान्नकारोच्चारणसामर्थ्यात्स्रगित्यत्रागमस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा आद्युदात्तत्वमित्येवं सामर्थ्यवर्णनमसङ्गतमिति सूचितम्। इदन्नकारोच्चारणफलन्तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषामनाश्रित्य। तदाश्रयणे तु क्विप्रत्ययस्येत्युक्तावप्यदोष इत्यवधेयम्। रुदिवेति। अत्र प्राप्तस्य रुदादिभ्य इतीटः प्रतिषेधः स्यादिति भावः। क्वचित्तु रुरुदिवेति पाठः। न चात्र नेड्वशीतिप्राप्तस्यापि प्रतिषेधस्य क्रादिनियमेन निवृत्त्या रूपसिद्धिर्निर्बाधैवेति वाच्यम्। क्रादिनियमो हि मध्येऽपवादन्यायेनैकाच उपदेश इति श्युकः कितीति सूत्रेण वा प्राप्तस्य निवर्त्तको न तु नेड्वशीति सूत्रप्राप्तस्येत्याशयात्। परन्त्वेवं सति बभूविवेति रूपस्य पुरःस्फूर्त्तिकत्वात्तत्त्यागस्य निर्बीजस्यापत्तेः। अशोकवनिकान्यायेन योजनन्तु क्लिष्टम्। ननु तिङः कृत्संज्ञाभावेऽकृत्सार्वधातुकेति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणमेव ज्ञापकन्तद्धि चिनुयादित्यादौ दीर्घाभावाय। यदि तिङः कृत्संज्ञा स्यात्तदा कृत्पर्युदासेनैव दीर्घाभावे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। किञ्च तिङः कृत्संज्ञायाङ्कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायामतिशायन इति सूत्रेणैवातिशायनिकप्रत्ययस्य सिद्धौ तिङश्चेति सूत्रमपि व्यर्थं सत्तस्मिन्नर्थे ज्ञापकम्भविष्यतीत्यत आह। ज्ञापकेनेति। वरं करणमिति। तादृशार्थबोधकशब्दोपादाने शब्दोक्तदर्थोपस्थितिः। व्याख्यानेन कल्पने विवक्षितार्थस्यानुमितिर्वाच्या। अनुमितिसामग्री च गुरुतरव्याप्तिज्ञानादिघटितेति भावः। वस्यैव कुत्वापत्तिरिति। न च वस्य कुत्वलोपयोः प्राप्तौ कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद्धलोपस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम्। एवं सति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्क्विबन्तस्येत्यर्थोपि सम्भाव्येत स चानिष्ट इत्याशयात्। सूत्रारम्भसामर्थ्येन पूर्वत्रासिद्धत्वबाधेप्याह। तथा सतीति। न च घोषस्याल्पप्राणस्य च वकारस्य तादृशो गकार एव वक्तुमुचित इति वाच्यम्। वर्गाणान्तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना अघोषा इति शिक्षायां घकारवकारयोः समानधर्मत्वप्रतिपादनेनास्य ग्रन्थस्य तच्छिक्षानुसारित्वात्। एवं दन्त्योष्ठ्यवस्यापि सूत्रा-

प्राप्तता तत्रोक्ता मूलोक्तरीत्या तु क्विनो ग इत्येवोचितम्। उत्तरार्थत्वमपि न कुग्रहणस्येत्याह। नशेर्वेत्यत्रेति। ननु निरुपपदाद्युजेरिति पूर्वमुक्तत्वेनात्र क्विनोऽभावात्कथन्तस्य प्राप्तिरत आह। अतद्गुणेति। धातुपाठेतीति। तस्य प्रथमोपस्थितत्वात्। व्याख्यानादिति। शीघ्रोपस्थितिमूलकाद् व्याख्यानादित्यर्थः। इति मत इति। एतेनेदन्नापूर्वङ्किन्तु अन्येभ्योऽपि दृश्यत इतिसूत्रस्थदृशिग्रहणस्यैवेदन्फलमिति सिद्धान्तः सूचितः। व्याख्यानादिति। परिव्राजावित्यादिलक्ष्यदर्शनमूलकाद्व्याख्यानात्। संज्ञापदानुकर्षणादिति। एवञ्च यत्र पूर्वोत्तरपदघटिता संज्ञा तत्रैव दीर्घः कोशघटकपदानि तु प्रत्येकं संज्ञास्वरूपबोधकानि न तूभयघटिता संज्ञा तत्रोपात्तेति भावः। स्कोरितिसूत्रस्य मूलोक्तदिशा-श्रुतार्थे पृथक् स्थातेत्यादावतिप्रसङ्गः प्राप्नोति तत्परिहारायाह। झलीत्यनुवर्त्तमानमिति। सडीतिवार्त्तिकाच्चेति। इदञ्च नापूर्वं वार्त्तिकङ्किन्तु परेश्च घाङ्कयोरितिसूत्रभाष्ये सङि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि। गिरौ गिर इत्यत्र लत्वम्। पयो धावतीत्यत्र धि चेति सलोपः। काष्ठशक् स्थातेत्यत्र स्कोरिति कलोपः। क्रुञ्चेत्यत्र चोः कुरिति कुत्वम्। धुर्य इत्यत्र हलि चेतिदीर्घत्वञ्चैतदप्राप्तत्वं न्तत्रोक्तम्। तदेकदेशोऽयम्। केचित्त्विति। वार्त्तिकप्रत्याख्यानवादिमतमेतदिति स्पष्टमेव। स्वमतमाह। प्रत्याख्यानमेकेति। पृथक् स्थाता। पयः स्थितिरित्यादिप्रयोगाणां लोकप्रसिद्धत्वादनभिधानकल्पनायास्थानाभावादिति भावः। तदोः सः सौ। अत्रानुवर्त्तमानत्यदादीनामित्यस्यावयवार्थकषष्ठ्या त्यदाद्यवयवतकारदकारयोरित्यर्थः। त्यदतच्छब्दयोर्बुद्धिविषयचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः। न चात्र बुद्धिविषयत्वं चैत्रत्वस्य तदाश्रयस्य वा विशेषणं वाच्यमेवं सति बुद्धिविषयत्वस्योक्तविशेष्यांशे प्रकारतया शाब्दबोधे भानापत्तिरिति वाच्यम्। चैत्रत्वमैत्रत्वावच्छिन्ने त्यदादीनां शक्तिस्वीकारे शक्यतावच्छेदकानानात्वानात्वाच्छक्त्यानन्त्यस्य यदा चैत्रत्वावच्छिन्नविषयको बोधस्तदा मैत्रत्वाच्छिन्नविषयकबोधस्य चापत्तिरिति स्वविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बुद्धिविशेषोपलक्षिते धर्मावच्छिन्नेशक्तिः स्वीक्रियते। बुद्धिविशेषस्योपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकतया अनुगमक इति न तेन रूपेण शक्यतावच्छेदकस्य शाब्दबोधे भानापत्तिः। अनुगतधर्मावच्छिन्ना शक्यतावच्छेदकता चैकेति न नानार्थ-

त्वापत्तिश्च । तच्छब्दः क्वचित्प्रक्रम्यमाणपरामर्शकः । स देवदत्तो यस्तत्र स्थित इत्यादौ । एतस्यैव तत्पदस्य यत्पदेनार्थप्रत्यायने नियमेनापेक्षा । तत्पदसमभिव्याहारज्ञानं विना यत्पदस्यापि तादृशानुगमकधर्मग्रहाभावेन शक्तिग्रहासम्भवाच्छाब्दबोधाजनकत्वस्योपपत्तेः । अत एव तमानय य इहास्तीतिवाक्यस्य वक्तृबुद्धिस्थघटकर्मकानयनबोधकत्वम् । अत्रैव यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति व्यवहारः । यत्र तु प्रक्रान्तपरामर्शकस्तत्र यत्पदाभावेऽप्यर्थबोधो भवत्येव । यथा समृद्धपुरो राजास्तीत्यादिकथनानन्तरं तमभिगच्छेत्युच्यते तत्र यत्पदाभावेऽप्यर्थबोधो भवति । एवं यच्छब्दस्य तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितो यो धर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिः । अत एव नियमेन तत्पदापेक्षा ॥ लाघवमूलिकां कस्य चिच्छङ्कान्निरस्यति । तोरिति त्विति । अनेष इत्यत्रैतच्छब्दस्य नञा समासे नलोपे तस्मान्नुडचीतिनुटि नकारस्यैतच्छब्दावयवतया सस्यापत्तेः । स्पष्टश्चैदन्तस्मान्नुडचीतिसूत्रे भाष्ये । तत्र हि तस्मादित्यस्याभावे नञ एव नुटः प्राप्तिमाशङ्क्य एवन्तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । तत्रायमप्यर्थः । तदोः सः सावितिसूत्रे तदोर्ग्रहणन्न कर्त्तव्यम्भवति । तवर्गनिर्देश इह प्राप्नोति । अनेषः करोति । न चात्र निर्दिश्यमानपरिभाषया न भविष्यतीति वाच्यम् । अर्थवत्परिभाषैकवाक्यतया निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौ तकारस्यापि न स्यादिति तादृशरूपप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्येन द्वयोरपि परिभाषयोस्त्यागात् यावता पूर्वान्तः । एष दोषो न भवति । ततः पूर्वान्तत्वेऽनेष इत्यत्र नलोपमाशङ्क्य नुग्विधानसामर्थ्येन तं वारयित्वा ङमुटः प्राप्तिमुद्भाव्य परादित्वपक्ष एव स्थापितः । न चाजादिपदसन्निपातेन जातस्य नुकः कथन्तद्विघातकङमुटम्प्रति निमित्तत्वमिति नायन्दोष इति वाच्यम् । नञोऽकचि चित्वादन्तोदात्तत्वे च कृतेऽमशब्देन नकशब्दस्य समासेऽकनर्ममित्यत्रार्मे चावर्णे द्व्यच्त्र्यजितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वाभावापत्तेरतः परादित्वस्यावश्यकत्वात् ॥ अत्र कैयटः । परादावपि नुटि तस्यासिद्धत्वात्तोः सस्मावित्यपि क्रियमाणे सत्वन्न भविष्यतीति चिन्त्यमेतदिति तद्दूषयितुमुपक्रमते । न चेति । अस्यैव । सत्त्वस्यैव । नुटो यद्यपि पूर्वोत्तरपदसापेक्षत्वन्तथाप्यङ्गसंज्ञानिमित्तबहिर्भूतसुबनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वं सत्त्वस्य तु त-

दपेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः। यत्त्वन्तर्भूतसुबपेक्षत्वेन सत्त्वमन्तरङ्गमिति तन्न। अन्तर्भूतसुपः प्रत्ययलक्षणेनापेक्षा वाच्या। सा च न सम्भवति। न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्॥ वस्तुतस्तूत्तर पदाधिकारस्थबहिरङ्गस्य परिभाषाया अनित्यत्वान्नासिद्धत्वमित्यवश्यं वाच्यम्। अत एवात्मानं श्रियम्मन्यते यत्तत्कुलं श्रीमन्यमित्यत्र खशि इच एकाच इत्यमि स्वमोर्नपुंसकादिति लुक्सिद्धिः। श्रीशब्दस्य नपुंसकवृत्तित्वन्तु प्रष्ठादीनां पुंयोगप्रतिस्त्रियामिव श्रीशब्दस्य परित्यक्तस्य लिङ्गस्य स्वीक्रियते अत एव ह्रस्वत्वस्य सिद्धिः। युष्मच्छब्दस्य स्वसम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः। स्वं युष्मच्छब्दोच्चारयिता। संबोध्यत्वञ्चोच्चारितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वम्। इच्छापि प्रत्यासत्त्या स्वसम्बन्धिनी विवक्षिता। एवञ्चोच्चारणकर्तृसम्बन्धिनी योच्चारितवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वप्रकारिकेच्छा तद्विशेष्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने युष्मच्छब्दस्य शक्तिः। अस्मच्छब्दस्य तु स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिः। अत्र स्वपदमस्मच्छब्दपरम्। न चैवन्देव्युवाच गर्जगर्जक्षणमूढ मधु यावत्पिबाम्यहम्। मया त्वयि हतेऽत्रैव गर्जिष्यन्त्याशु देवता इतिवाक्यस्य युष्मदस्मच्छब्दाभ्यान्देवीमहिषासुरयोर्बोधानुपपत्तिः। देव्याः एतद्वाक्योच्चारणकर्तृत्वाभावादिति वाच्यम्। अस्मिन्वाक्ये देव्युच्चारितत्वस्य महिषासुरे च सम्बोध्यत्वस्य भ्रमाच्छ्रोतुर्देव्यादिप्रतीतिर्न तु तत्रैतद्वाक्यघटकास्मच्छब्दस्य शक्तिरित्यभ्युपगमात्। यद्वा तादृशानुपूर्वीज्ञानरूपसामान्यलक्षणया देवीवाक्यस्यापि ज्ञाने तस्मिन्देव्युच्चरितत्वं मानसज्ञानेन गृह्यते। एवमस्मच्छब्दार्थघटकोच्चारणांशे स्वातन्त्र्यविशेषणदानेनानुकरणादिस्थले नानुवादकादिबोधः। स्वातन्त्र्यञ्च स्वार्थतात्पर्यकान्यदीयोच्चारणानधीनत्वमिति दिक्। पृथक् पदमिति। लुप्तषष्ठीकम्। अत एव। पृथक् पदत्वादेव। ङे प्रथमयोरित्यस्यैकपदत्वे प्रथमयोरितिद्विवचनस्याञ्जस्येनोपपत्तिसम्भवेपि कयोः प्रथमयोरितिशङ्काया असङ्गतिस्स्फुटैव। लिङ्गादिति भाष्यमिति। तत्र हि ङे प्रथमयोरितिप्राप्तस्य निषेधोऽयम्। नत्वन्तुद्वितीयायाञ्चेत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छस इत्येव सिद्धमित्याशङ्कितम्। नकारादेशविधायकत्वे हि न इत्येव वदेदिति तद्भावः। युष्मान्ब्राह्मणी

रित्याद्यर्थन्तत्वविधानमिति त्वन्यत्। यद्वा विभक्त्योर्ग्रहणमित्यर्थे द्वितीयाया चेतिसूत्रं ज्ञापकम्। यदि प्रत्यययोर्ग्रहणं स्यात्तदा द्वितीयायाञ्चेत्यस्याभावेप्यात्वं युष्मदस्मदोरित्यनेनानादेशत्वात्सिद्धमेवेति तदर्थमेव। न च योऽचीत्येतत्साधनार्थमस्त्विति वाच्यम्। योऽचीतिसूत्रेऽनमोटोरितिकरणेनैतेषु यत्वे प्रतिषिद्धे आत्वस्य भावात्। युष्मानस्मान् इत्यत्रापि शसो नेत्यनेनादेर्नकारे शेषे लुपिचेतिदीर्घत्वे संयोगान्त्यलोपेन सिद्धम्। अतित्वमित्यर्थमिति। अत्र युष्मदएकार्थबोधकत्वाभावेन त्वादेशाप्राप्तिरिति भावः। अत एव। अन्त्यलोपस्वीकारादेव। निर्देशः सङ्गच्छत इति। अन्त्यलोपे हि सुटः प्राप्तेरिति शेषः वृत्त्याद्यनुसारिणेति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। तमेवाह। त्यदादीनामिति। ननु हलन्तत्वेऽपि त्वाद्यवयवाकारस्योच्चारणार्थकस्येत्संज्ञालोपाभ्यान्निवृत्तिर्वाच्येति नाच पक्षे लाघवमत आह। यद्यप्युच्चारणार्थानामिति। ननु हलन्तादन्तपक्षयोर्णिजन्तेनैकरूपसाधकत्वमत आह। णिजन्तादिति। न टाबितीति। स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः। इदम्। अन्त्यस्य लोप इत्येतत्। उपलक्षणमिति। तेन दृष्ट इत्यस्याध्याहारेण सूत्रार्थः कार्य इति भावः। उपलक्षणत्वे मानाभाव इति चेत्। शेषग्रहणमेवेत्यवधेहि। अन्यथा टिग्रहणमेव कुर्यात्। आदेशविधौ यस्योपयोगस्तदितरभाग एव शेषपदार्थः। ननु यत्र न मपर्यन्तस्यादेशस्तत्र का गतिरिति चेत्। त्वाद्यादेशविधावुद्देश्यतावच्छेदिका या आनुपूर्वी तदवच्छिन्नभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्। वार्णादाङ्गमितिपरिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति। अकारस्येति। परोक्तं खण्डयति। शेष इत्यस्येति। तदप्रवृत्तिरिति। वार्णादाङ्गमितिन्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः। नन्वेवं टिलोपान्त्यलोपयोरन्यतरपक्षस्यैवाश्रयणे युष्मभ्यमित्यादौ टिलोपपक्षे हलन्तस्यैव श्रवणापत्तिरत आह। अत्र वदन्तीति। उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। मदिक्प्रत्ययान्तत्वे नान्तोदात्तत्वात्। स्वसिद्धान्तमाह। वस्तुतस्त्विति। ननु लिङ्गाभावादित्यनुपपन्नं लिङ्गयोगस्य सत्त्वादत आह। अत्र लिङ्गाभावादीति। ननु त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरित्यनेन टापि कर्त्तव्ये यथा सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तौ भाष्यं विशिष्य साधकन्तथा न प्रकृतेसाधकमत आह। अत एवेति। टापि कर्त्तव्येऽपि क्वचित्सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः। न-

त्वेनं भ्यसोभ्यमितिसूत्रस्यपचद्वयाभ्युपगमसूचकभाष्यविरोध इत्यत आह ।
अभ्यस्सूत्र इति । न्याय्य इत्येतदेवोपपादयति । अत एवेति । अभ्यसितिच्छेदा-
देव । व्याख्यानादिति । वचनशब्दोपादानमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । अन्य-
था द्वित्वे इत्येव वदेत् । नन्वेवमपि द्विवचने इत्यस्य ससम्बन्धिकतया
कस्य विशेषणमित्यत आह । तत्र । समर्थयोरित्यर्थः । गृह्यमाणयुष्मदस्मदोरेवं-
ति । ननु तथाप्यङ्गाधिकारपठितेषु अङ्गस्येत्यस्य यथाऽधिकारवशाल्लाभस्तथा
युष्मदस्मदोरित्यस्याप्यनुवृत्त्यैव लाभ इत्यनयोः को विशेष इति चेत् । अवान्तरवा-
क्यार्थबोधपूर्वको महावाक्यार्थबोध इति हि सुप्रसिद्धम् । प्रकृते च युष्मदस्मदोरि-
त्यारभ्यावान्तरवाक्यार्थबोधो युष्मदस्मदोरित्येतत्पदार्थोपस्थितिजन्यः क्लृप्त इति
युवावावित्येतत्सूत्रघटकपदाभ्यान्नियताकाङ्क्षया युष्मदस्मदोरित्येतच्छीघ्रोप-
स्थितिकतयाऽपेक्ष्यते । अङ्गस्येत्यस्य तु पश्चादपेक्षेत्यभिप्रायेण गृह्यमाणयुष्मदस्म-
दोरित्युक्तमिति गृह्येण । यत्पदार्थं विनाऽवान्तरवाक्यार्थबोधो निराकाङ्क्षो न भ-
वति तस्मिन्पदार्थे गृह्यमाणत्वव्यवहारः । अधिकारस्य मपर्यन्तस्येत्यस्याभावेऽपि
युवकामावकामित्यस्य सिद्धिरिति शङ्कते नन्विति । त्वयकेत्यादिसिद्धय इति ।
अनुपदोक्तव्यवस्थाया अभावे त्वकयेत्यादिप्रकृते स्यादिति भावः । मपर्यन्तस्ये-
त्यस्याभावे समुदायस्य त्वमादेशोऽपि अच्यइतिन्यासेनाकारस्यैकारादेशे त्वया
मयेत्यस्य सिद्धिरित्याह । नन्वत्रेति । युवकाभ्यामितीति । अत्र भकारादिवि-
भक्तिपरत्वेन पूर्वमेवाकचि मपर्यन्तस्येत्यस्याभावे समुदायस्य युवावादेशेऽकचः
श्रवणानापत्तिरिति भावः । अकचि कृते तन्मध्यपतितन्यायेन स्थानिवुध्यैव
स्थानिवद्भाव इव समुदायस्यादेशापत्तिः । एतादृशे विषयेऽकजूघटिते निर्दिश्य-
मानभिन्नत्वबुद्ध्यसम्भवेन निर्दिश्यमानपरिभाषया युवकाभ्यामित्यस्यासिद्धिरिति
नाशङ्कनीयम् । त्वयेत्यादेरसिद्धिरिति । अधिकाराभावे समुदायस्य त्वादेशेऽ-
च्यइतिन्यासेऽपि वकारस्यान्त्यस्यैकारादेशे वश्रवणानापत्तिरिति भावः । न-
न्वच्येगितिन्यासः कार्यस्तेन हलन्तादेशेप्येगागमविधानेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीति
चेन्न । अतियुष्मया अत्यस्मयेत्यस्य वक्ष्यमाणस्य रूपस्यासिद्ध्यापत्तेः । न स्या-
दिति । एवं सति मयेत्यस्यासिद्धिरेवं सति स्यादिति भावः । तत्सत्त्वादिति ।
पर्यन्तशब्दसत्त्वादित्यर्थः । पर्यन्तशब्दसत्त्वे यथा न दोषस्तदुपपादयति । प-

यत्तशब्देनेति । अत एव । एतादृशस्थले आदेशाभावस्येष्टत्वादेव । अत्रैव स्यादिति । युष्मयत्यादिविषय एव स्यादित्यर्थः । ननु णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन नायन्दोष इत्यत आह । क्वौ लुप्तमिति । प्रवृत्तिश्च स्यादिति । सूत्रोदाहरणसिद्धय इत्यस्यादिः । नन्वभिव्यक्तेतिन्यायेन नायन्दोष इत्यत आह । अभिव्यक्तेति । अत एव । तत्रादेशाभावस्येष्टत्वादेव । केचित्तु णिजन्तप्रकृतिकक्विबन्तेप्यादेश इत्यभिप्रायेण व्याचक्षते तन्मतमुपन्यस्यति । यत्त्विति । तत्रैव स्यादिति । न चैतन्मतेऽभिव्यक्तेतिन्यायस्य प्रातिपदिककार्येपि प्रवृत्तेः कथमेतदिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्येन तन्न्यायाप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्निति । परिशब्दे सतीत्यर्थः । सामर्थ्यात् । परिशब्दोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । दान्त इति । तत्र भपर्यन्तशब्दार्थस्य मुख्यस्य सम्भवात् । क्विपि च सिध्यतीति । न च कटिपर्यन्तमितिप्रागुपपादितार्थस्य जागरूकत्वात्कथमेतदिति वाच्यम् । मस्तकप्रभृतिपादाङ्गुष्ठपर्यन्तम्पटेनाच्छादितेयमित्यादावङ्गुष्ठात्परस्य भागस्याभावेपि तादृशव्यवहारदर्शनेन निरुक्तनियमाभाव इत्याशयः । मणिमन्त्रादिन्यायेनेति । यद्यग्रिमभागाभावेऽपि पर्यन्तशब्दप्रयोगस्तदा परिशब्दसत्त्वेऽपि सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्सामानाधिकरण्येनान्वयस्यात्तत्प्रतिबन्धाय मणिमन्त्रन्यायावलम्बनमेव तैः कर्त्तव्यमिति भावः । किञ्च यः कटिपर्यन्तं वास इत्युक्तेऽर्थः प्रतीयते स एव पादाङ्गुष्ठपर्यन्तं वास इत्यत्रार्थो न प्रतीयतेऽपि तु ततो विलक्षण इति पर्यन्तशब्दस्य स्वावधिकपरभागसत्ताविशिष्टावधिवाचकत्वं वक्तव्यम् । अङ्गुष्ठपर्यन्तमित्यत्र त्वङ्गुष्ठान्तमित्यतो विलक्षणार्थानवगतेः पर्यन्तशब्दस्तत्र लाक्षणिको वाच्य इति मणिमन्त्रन्याय एव पर्यवसानम् । सामानाधिकरण्यासम्भवादिति । वाच्यार्थेन सामानाधिकरण्यासम्भवादित्यर्थः । तादृशव्याख्यानकर्त्तृमते भाष्यविसंवादमप्याह । किञ्चेति । तद्गुणसंविज्ञान इति । अतद्गुणसंविज्ञानस्य स्वीकारे मकारम्परित्यज्यैवादेशः स्यादिति भावः । अङ्गकार्ये पुनर्नाङ्गकार्यमित्यत्राङ्गस्य कार्यमिति न षष्ठीतत्पुरुषः । अतिरिच्छत्रमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते तुगनापत्तेः । किन्तु परिभाषायामङ्गशब्दोऽङ्गाधिकारपरः । सप्तम्यन्तेन सुप्सुपेतिसमासस्तथा च यत्फलितन्तदाह । अङ्गाधिकारस्थ इति । अत्र च ज्ञापकज्ज्यादादीयस इ-

त्यादिविधानमन्यथा बहोर्लोप इत्यतो लोपग्रहणानुवृत्त्या आदेः परस्येत्यादेर्लोपेऽक्तसार्वधातुकेति दीर्घे ज्यायानित्यस्य सिद्धौ तद्वयर्थम् । एषा च परिभाषा द्वयोरेकस्येतिनिर्देशादनित्येति स्पष्टमन्यत्र । ननु मकारान्तरप्रश्लेषे तच्छ्रवणापत्तिः । न च संयोगान्तलोपप्राप्तिः । मकाररूपविशेषणबोधकतया तस्य पदान्तत्वेन तदप्राप्तेरत आह । शसो नेत्यनेनेति । अत्र मानन्तु त्यदादीनाम इतिसूत्रस्थम्भाष्यमेव । तत्र टिलोपष्टाबभावार्थः शेषे लोप इति स्मृतः । लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिम्मनीषिण इत्यत्र टाबभावस्यैव टिलोपफलत्वमुक्तं न तु स्यादेशाभावस्य । लुप्तशिष्ट इति । लुप्ते सति यः शिष्टस्तस्मिन्सति कार्यस्य टाबभावस्य सिद्धिरित्यर्थः । तत्र सन्निपातपरिभाषया टाबभावोपपादने तु प्रकृतेऽपि सन्निपातपरिभाषयैव टाबभावसम्भव इत्याशयेनाह । परे त्विति । सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारे ससुट्कनिर्देशस्य वैयर्थ्यम्परिहरति । सुट इति । अत एव । आगमस्यागमिसम्बन्धिसन्निपातविघातकत्वाभावादेव । मकारप्रश्लेषे भाष्यान्तरविरोधमप्याह । अत एवेत्यादिना । अत एव । मकारप्रश्लेषाभावादेव । तदसङ्गतिः । भाष्यासङ्गतिः । अत एव । सन्निपातपरिभाषया स्यादेशप्रतिबन्धादेव । अङ्गसम्बन्धिकार्यविषयत्वादिति । ज्ञापकसाजात्यादङ्गाधिकारीयकार्ये कृते पुनरङ्गाधिकारीयाङ्गसम्बन्धिकार्यान्तरप्राप्तावविधिरिति तस्यार्थ इति भावः । नैषेति । अङ्गवृत्तपरिभाषेत्यर्थः । अत एव । तस्यास्त्वनन्यथासिद्धप्रयोजनसाधकत्वाभावादेव । न च परिभाषाभावे पिबतीत्यत्र गुणः स्यादिति शङ्कनीयम् । पिबादेशस्यादन्ततया लघूपधत्वाभावेन गुणाप्राप्तेः । व्यर्थं स्यादिति । तस्यापि सूत्रस्यैकार्थत्व एव प्रवृत्तेः । तत्फलमिति । विभक्तावित्येतत्सम्बन्धफलमित्यर्थः । प्रत्ययइतिसूत्रस्य तु न प्राप्तिरुत्तरपदपरत्वाभावात् । व्याख्यानादिति । अत्र भाष्ये ङेप्रथमयोरितिप्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमित्याशङ्कितन्तद्दर्शनमूलकादित्यर्थः । परिशेषलब्धमिति । अस्याजादौ यत्वेन बाधादित्यादिः । हलीत्यनुवृत्ताविति । आत्वविधायक इत्यादिः । तदुक्तमिति । अभ्यमित्येव तु छेदो न्याय्य इत्यादिना । ससुट्कनिर्देशफलमुपदर्शयितुमाशङ्कते । नन्वाकम इति । अत्र ससुट्कनिर्देशसामर्थ्यादाकमि कृतेऽपि सुट्नेति केचिद्वदन्ति तन्न युक्तमित्याशयेनाह । अयम्भाव इति । एवमेव । स्यादेश-

स्य प्रयोगः स्थानिनोऽप्रयोग इतिरीत्यैव। यद्धर्मावच्छिन्नविषयकबुद्धिप्रसङ्गे आदेशबुद्धिः कर्त्तव्यत्वेन शास्त्रेण बोध्यते कृते आदेशे तस्मिन्स्थानिवद्भावेन तद्धर्मावच्छिन्नबुद्धिरेव भवतीति प्रकृते आकमादेशे कृते साम्त्वबुद्धिरेव भवति न त्वाम्त्वाबुद्धिरित्युद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावान्न सुटः प्रसक्तिरिति भावः। न स्थानिवद्भावप्रसक्तिः। न स्थानिवद्भावेनाम्त्वप्रसक्तिः। ननु यत्राकमादेशोत्तरं स्थानिवद्भावेनाम्त्वबुद्ध्या सुटः प्राप्तिस्तत्राकमि कृते ससुट्कनिर्देशसामर्थ्यात्सुड् भवतीत्येव किन्न स्यादत आह। अत एवेति। साम्त्वावच्छिन्नबुद्ध्यैवादेशप्रवृत्तिस्वीकारादेव। सा बुद्धिश्च सर्वत्राकमादेशात्पूर्वमाहार्यैव वाच्या अत एव नुडागमोपि न तदाह। आदेशस्येति। आकम्नुडभावाविति। आकम् च नुडभावश्चेति द्वन्द्वः। प्राचीनोक्तं खण्डयति। न च यत्रेति। भाष्यविरुद्धेति। अतित्वाकमिति प्रयोगासाधनेन भाष्योक्तरूपासाधकतया भाष्यविरुद्धेत्यर्थः। एत्वनिवृत्त्येति। अकारोच्चारणाभावे बहुवचने झल्येदित्यनेन प्राप्तस्यैत्वस्य निवृत्त्येत्यर्थः। नन्वनयोः केवलद्वित्वैकत्ववाचकत्वमनुपपन्नमिति द्व्येकत्ववाचिनीत्यनुपपन्नमत आह। द्वित्वैकत्वविशिष्टेत्यर्थः। मुख्यविशेष्यः। प्रकारतानात्मकविशेष्यतावान्। त्वमावित्यपीति। कर्मपदमिति शेषः। अत एव। पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणादेव। शेष इत्यनुवर्त्येति। एतेन पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणापेक्षया शेषइत्यनुवर्त्य व्याख्यानमेव युक्तम्। लघु चेति सूचितम्। वन्त्येति। अवयवषष्ठीत्यर्थः। तेन पदावयवस्य मवर्णावर्णात्परस्येत्यर्थः सम्पद्यते। तत्फलमाह। वृत्रवन्ताविति। अत एव। अवयवषष्ठीत्वस्वीकारादेव। अन्तपदाभावे प्रातिपदिकाभिन्नपदावयवस्येत्यर्थे नमनमित्यत्र नलोपापत्तिः। यदि तु पदस्येति विशेष्यं प्रातिपदिकेति नेति च तद्विशेषणमिति प्रातिपदिकाभिन्नान्तं यत्पदमिति व्याख्यायते तदा सौत्रमन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्। ननु मुख्यस्य प्रातिपदिकान्तस्य लाभार्थमन्तग्रहणमस्तु व्यपदेशिवद्भावेन यत्प्रातिपदिकान्त्यन्तस्य मा भूत् तेन नुः संख्याया इत्यत्र तदभावसिद्धिरत आह। नुः संख्याया इत्यत्रेति। कुत्सने च सुपीति। सगतिरपि तिङित्यनुवर्त्तते। कुत्सने चागोत्रादौ सुबन्ते परे सगतिरपि तिङन्तमनुदात्तमित्यर्थः। पचति पूति। प्रपचति पूति। अतः प्रागिति। अत्रापि पदादित्यधिकारस्येदं वदतः पचति पू-

ति इत्यत्रैव निपातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यादावित्यतः प्रागित्युक्तम्। तन्नाभेति। सर्वानुदात्तत्वलाभेत्यर्थः। नन्वादेः परस्येत्यादिनिवृत्त्यर्थमेव सर्वग्रहणङ्कुतो नेत्यत आह। आदेरिति। स्थानषष्ठ्यभावादिति। स्थानषष्ठीनिर्द्देशे ह्यलोन्त्यपरिभाषायास्तदपवादभूताया आदेः परस्येत्यस्याश्च प्रवृत्तिः। छन्दोहीनवाक्यस्थस्यापीति। अत्र मानमाह। ग्रामे कम्बल इति। ननु तौ चानुदात्तावित्यनेन विहितादेशानुवादेनानुदात्तत्वविधानमिति प्रतीयते तच्चायुक्तम् वाक्यभेदापत्तेरत आह। गुणविशिष्टयोरिति। अनुदात्ताभिन्नौ वान्नावौ भवत इत्यादिक्रमेणार्थात्। षष्ठ्या युष्मदस्मदोरितिसूत्रे प्रथममुपादानेपि प्रसिद्धक्रमभादायोदाहरणमाह। श्रीश इत्यादि। उभयत आश्रयण इति। पदात्परत्वस्य सिद्ध्यर्थम्पूर्वान्तवद्भावस्य षष्ठ्यादिविशिष्टत्वसिद्ध्यर्थं परादिवद्भावस्य चाश्रयणादिति भावः। आदेशे सतीति। सन्धेः पूर्वन्नवाचरत्वेनापादादित्वात्। पूर्वपक्षिण उक्तिङ्खण्डयति। उभयत आश्रयणेऽपीति। उक्तरीत्येति। सर्वस्य पदस्येत्यधिकारात् श्रूयमाणविभक्तिकस्येत्यस्य लाभो यथा तदाह। अग्नौ स्थशब्द इति। त्वमयोरप्राप्तये आह। युवयोरिति। वृत्तावित्युक्तन्तस्य फलमाह। विग्रहे त्विति। संख्याविशेषभानादिति। तत्र बहुत्वव्याप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवाचकतत्तच्छब्दसत्त्वादिति शेषः। अयम्भावः। उच्चारितः शब्दप्रत्यायक इतिरीत्या यत्र विशेषधर्मावच्छिन्नवाचकविभक्तिश्रवणन्तत्रतत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकः शाब्दबोधो भवति। यथा सरसिजमित्यादौ। यदि तु तादृशेषु रूढिस्वीकारादेतद्घटकसरःपदादिशक्यार्थभानञ्चेत्तदा तत्तद्विभक्त्यर्थसंख्याभानेऽपीष्टापत्तिः। पदान्तरार्थस्याभानञ्चेदनुभवसिद्धन्तदा विभक्त्यर्थस्याप्यभानं भविष्यतीति मन्यते तदा स्तोकान्मुक्त इत्यादौ तस्य भानम्बोध्यम्। यत्र तु न विभक्तिश्रवणन्तत्र न संख्याविशेषभानम्। किन्त्वभेदैकत्वसंख्याया भानम्। अजहत्स्वार्था वृत्तिरितिपक्षेऽपि पूर्वपदस्य संख्याविशेषबोधकत्वे यत्र गमकसद्भावस्तत्र तस्या अपि प्रतीतिः। यथा द्विपुत्रो मौद्गिको मासजातस्तावकीन इत्यादौ। प्रथमे द्विशब्द एव बोधकः द्वितीये एकेन मुद्गेन क्रयणाभावाद्बहुत्वावगतिर्न तु तद्वाप्यसंख्यायाः। तृतीये कालविशेषबोधनाय मासपदप्रयोगादस्त्येव संख्याविशेषभानम्। चतुर्थे तवकादेशकरणादेकत्वावगतिः। युष्मत्पुत्र इत्य-

न तु तादृशगमकाभावान्न द्वित्वस्य नाप्येकत्वस्य भानमिति । न च विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधे यदि संख्याविशेषभानन्तादृशविग्रहसम्बन्धिवृत्तौ चदत भानन्तदा वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्ग इति वाच्यम् । विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधीया या विभक्त्यर्थसंख्यावृत्तिविषयताभिन्ना प्रकारता तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या तादृशविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिशाब्दबोधजनकत्वमेव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वमिति स्वीकारादिति ॥ अत एव । विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधे संख्याविशेषभानादेव । प्रथमत्यागे बीजमाह । वचनद्वयेति । बहुव्रीहिरिति । एकं तिङ् यस्मिन्नित्यर्थः । नन्वेकपदस्य स्वसजातीयद्वितीयरहितार्थकतया पश्य मृगो धावतीत्यस्यैकवाक्यत्वन्न स्यादत आह । इदं स्वशास्त्रेति । लौकिकेति । लोकविदितमेकवाक्यत्वमित्यर्थः । अत एव । अस्यैवैकतिङित्यस्य स्वशास्त्रोपयोगित्वादेव । निरर्थकशब्दसमुदायेति । दश दाडिमानीत्यादिः । सुप् च तिङन्तञ्चेति । अत्र सुप्पदं सुबन्तपरम् । सुप्तिङन्तयोश्चय इति समासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य च यशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्सुबन्तचयतिङन्तचयलाभः । सुबन्ततिङन्तचयलाभायाह । सुब्विशिष्टमिति । कारकान्वितेति । अस्य सविशेषणेत्यादिः । तेन नीलमुत्पलम्पश्येत्यस्य सङ्ग्रहः । एवञ्च साक्षात्परम्परया वा कारकनिष्ठविषयतानिरूपिता या क्रियानिष्ठा विषयता तच्छालिशाब्दबोधजनकतत्तत्समुदायत्वं यत्र तत्रैकवाक्यत्वमिति ॥ यदुक्तं समानवाक्य इत्यत्र स्वशास्त्रमात्रोपयोग्येकवाक्यत्वेति तेन यत्सिद्धन्तदाह । ओदम्पचेत्यादीति । अत्र तवेत्यस्य नादेशः । समानवाक्यस्थत्वाभावात् । समर्थपरिभाषोपस्थित्या यत्र तादृशं सामर्थ्यन्तत्रैवादेशेन भाव्यमिति शङ्कावारणायाह । समर्थपरिभाषात्वत्रेति । ननु पदस्य पदादित्यधिकारसत्त्वेन पदत्वेनोद्देश्यतासत्त्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितिः स्यादेवेति चेन्न । एवमपि साक्षात्तद्विध्युद्देश्ययोरुद्देश्यविधेययोर्वा सामर्थ्यस्य समर्थपरिभाषायामाश्रयणे प्यन्येन सामर्थ्यस्य तत्राश्रयणे प्रमाणाभावात् । न च पूर्वोक्तैकवाक्यत्वस्वीकारे देवदत्तेन शयितव्यमित्यस्याप्येकवाक्यत्वं लभ्यते । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमित्यनेन तु नेति विरोध इति वाच्यम् । तत्राख्यातपदस्य धातुपरत्वात् । कारकान्वितक्रि-

याबोधकत्वमात्रोक्तौ पचतीत्येतन्मात्रस्य वाक्यत्वापत्तिरतस्तादृशसमुदाय-निवेशः। इदञ्च सपूर्वाया इत्यत्रेति। तत्र हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम्। ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्। ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। ग्रामे कम्बलो मम स्वम्। एतदुदाहरणदर्शनेन तेमयावेकवचनस्ये-त्यस्यैव, वैकल्पिकत्वमिति प्राप्ते अपर आह। सर्व एव वान्नावादय अनन्वा-देशे वा वक्तव्याः। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् सपूर्वाया विभाषेति॥ वक्तव्य-श्च। किं प्रयोजनम्। अन्वादेशार्थम्। अन्वादेशे विभाषा यथा स्यादित्युक्त-म्। एतेन प्रघट्टकेनान्वादेशे युष्मदस्मदोरित्यारभ्य ये आदेशा विहितास्तेषा-न्नित्यत्वं लभ्यते तदेतदत्रोक्तमन्वादेशे नित्यमिति॥ न च वाहाहैव। एत-त्सूत्रोपात्तैः सर्वैर्योग एकस्मिन् प्रयोगेऽर्थद्वारोक्त न सम्भवतीति तेषामन्यतमेने-ति। चादीनामवाचकत्वादाह। समुच्चयादिद्योतकत्व इति। साक्षाद्योगश्च ह-रिस्त्वां मां च रक्षत्वित्यत्र सुप्रसिद्ध एव। अत्र चकारद्योत्यसमुच्चये युष्मदस्मदर्थ-योरन्वयात्। हरौ हरिश्च मे स्वामीत्यत्र तु स्वार्थहरिद्वारान्वितस्वामिपदार्थान्व-यित्वमस्मदर्थस्य न तु साक्षात्तदन्वयित्वमतो न निषेधः। पश्यार्थैरितिसूत्रे अ-नालोचन इतिपर्युदासेन बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानार्थकधातुयोग एव स्यादत आह। अनालोचनेति। इन्द्रियांशे बहिष्ट्वम्पर्युदासेन न विविक्षितमिति भा-वः। स्वान्वितान्वयित्वेति। भक्तस्तव रूपन्ध्यायतीत्यत्रेन्द्रियजन्यं यन्मानसं ज्ञानन्धात्वर्थस्तेन युक्तस्य रूपपदार्थस्य युष्मदर्थेऽन्वयः। उक्तार्थे प्रमाणमाह। तदुक्तमिति। अत एव। तत्तच्छब्दयोगे विधीयमानकार्यस्य साक्षाद्योग ए-व प्रवृत्तेरेव। भक्तस्त्वमितिवाक्ये यच्छब्दोपादानाभावात्कथन्निराकाङ्क्षा प्रतिपत्तिरत आह। प्रक्रान्तार्थत्वादिति। तेनेति। मध्यमणिन्यायेन चायत इत्यस्योभयत्रान्वयस्वीकारेणेत्यर्थः। आमन्त्रणमामन्त्रितमिति। अत्राम-न्त्रणशब्दः करणसाधनः। तदन्तविधिरिति। अस्य अन्यथा संज्ञाविधित्वान्न स्यादिति शेषः। अत एव। तदन्तविधिस्वीकारादेव। संज्ञेति। आमन्त्रित-संज्ञेत्यर्थः। है हे भो इत्यादीनामपीति। आदिपदेन नपुंसकवार्यादिशब्दसंग्र-हः। अन्यथेति। तदन्तविध्यभावे। अन्तरङ्गानपीतिन्यायेनेति। अत्रान्तर-ङ्गत्वं संज्ञायाः प्रतिसम्बन्ध्यन्तरानपेक्षत्वेन। लुकस्त्वव्ययत्वनपुंसकत्वप्रातिप-

-दिकत्वापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वम्। न च निमित्तनिमित्तिनोर्विभेदस्यान्यत्र दृष्टत्वे-न प्रकृते संज्ञासंज्ञिनोर्भेदाभावेन कथमस्य संचार इति वाच्यम्। तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपतया तद्घटकभेदमादायान्तरङ्गपदार्थस्य सम्भवात्। वस्तुतस्तु ना-थान्तरङ्गन्यायसञ्चार उचितः अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एवानेन लुग्वि-धानात्। प्रकृते तु निघातविधायकामन्त्रितस्यैतिज्ञापकेन तदन्तविधिसम्भ-वेन लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनामन्त्रितसंज्ञायाः प्राप्तिरस्त्येव। तद्धि पदात्परस्या-मन्त्रितस्य निघातविधायकम्। यदि विभक्तिमात्रस्य संज्ञा स्यात्तदा पदात्परस्य संज्ञायोगस्याभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। ननु परमगोदुहौ परमगोदुह इत्यादौ संभवः अत्र ह्युत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेनान्तर्वर्त्तिविभक्त्योत्तरपदस्य पदत्वादि-ति चेन्न॥ अनुदात्तौ सुप्पितावित्येव सिद्धेः। संबोधने शक्तेरिति। एवञ्च रा-मशब्दात्सम्बोधने यथा प्रथमा प्रातिपदिकार्थ इत्यनेन तथा प्रकृतेपि। प्रथ-मित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे सेतिपदं सम्बोधनविषये या प्रथमा तदन्तस्य संज्ञासिद्ध्य-र्थम्। सम्बोधने शक्तिरितिकोशप्रामाण्यात् कल्प्यत इति भावः। स्वसिद्धान्त-माह। अन्ये त्विति। अन्यत्र। राम इत्यादौ। अत्र। हैह इत्यादौ। उक्ता-र्थानामिति न्यायस्य नात्र विषयतेतयाशयेनाह। प्रातिपदिकोक्तत्वेति। न-न्वेवं सेति व्यर्थमत आह। सेति त्विति। निघातनिषेधे इति। भोशब्द-स्यामन्त्रितस्येत्यनेन निघाते कर्त्तव्येऽविद्यमानवत्त्वेप्यामशब्दात्परत्वेन प्राप्त-स्येत्यादिः। न च भोशब्दस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि स्वाश्रयसत्त्वमादाय ततः पर-त्वादेव निघातः प्राप्नोतीति वाच्यम्। एवं सति राजन्तव राज्यमित्यादौ तवे-त्यस्य तेमयेत्यनेन तेआदेशः स्यादिति अविद्यमानवद्भावविधानस्यैव वैयर्थ्यं स्यात्। तस्माद्यदामन्त्रितादव्यवधानेन कार्यम्प्राप्नोति तत्कार्यमविद्यमानवद्भा-वेन प्रतिबध्यते। एतावता राजन्तवेत्यादिसिद्धिर्यत्तु व्यवधानेनामन्त्रितात्परस्य प्राप्नोति तद्भवत्येवेत्यभिप्रायात्। आमन्त्रितम्पूर्वमितिसूत्रे पूर्वशब्दोपादानेन पूर्वम्परस्य कार्येऽविद्यमानवन्न तु स्वापेक्षया यत्पूर्वन्ततो व्यवहितपरस्येति भावः। अविद्यमानवद्भावप्रयोजनमाह। अग्ने तवेत्यादि। आदिना विद्या-बन्देवबलकदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगमित्यस्य परिग्रहः। नन्वेवं नृसिंहाश्रम ते ख्यातिरित्यत्रोक्तप्रकारासम्भवात्ते आदेशो न स्यादत आह। नृसिंहेति।

विनीतौ वामित्यादाविवेति । अत्र वामित्यस्य प्रथमान्ततया विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्यौकारं विना कथमपि साधुत्वासम्भवः । वक्ष्यमाणरीत्या प्राप्तया मूलासङ्गतेः परिहारायाह । अस्येति । नन्वग्ने तेजस्विन्नित्यत्राग्न इत्यस्य पादादिस्थत्वेनापादादाविति निषेधो भविष्यतीति मूलासङ्गतिरत आह । अनुदात्तमित्यादि । सम्बन्धानर्हत्वेनेति । अस्य सूत्रस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधकत्वादनुदात्तपदस्यासम्बन्धः । न चानुदात्तत्वविधानार्थमेव तस्य सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । वाक्यभेदापत्तेश्चकारस्य तदर्थमनुपादानाच्च । सर्वमिति तु व्यर्थत्वान्न सम्बध्यत इति भावः । देव करोषीति । अत्र देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधे करोषीत्यस्य निघातः स्यात् । न च भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तादत्र करोषीत्यस्य क्रियाविशेष्यकबोधजनकतया न देवेत्यनेन समानविशेष्यकबोधजनकत्वमिति सामानाधिकरण्याभावादेव निघाताप्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यौत्सर्गिकनियमाभिप्रायेणास्योपादानात् । यद्वा देवाश्चित्त्व साम्पहीतिवाक्यार्थस्योत्पादकं यद्दीव्यत्यक्षैर्देवानिति वाक्यं तदेकदेशस्य देव दीव्यतीत्यस्योपलक्षणमिदम् । तत्र गुणप्रधानभावविपर्ययः स्पष्ट एव । पर्यायेष्विति । नन्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्कथं सामानाधिकरण्यमत आह । सामेति । ननु ऋत्विगादिसूत्रे उपपदानुपादानादञ्चेः सुपीत्यनुपपन्नमत आह । निपातनसाहचर्यादिति । उष्णिक्शब्दसाहचर्यादित्यर्थः । अत एव सुपीतिप्रकरणाबाधः । नन्वनिदितामित्यत्र यदि नञ्समासङ्कृत्वा बहुव्रीहिस्तदा नन्द्यादित्यत्र नलोपापत्तिरत आह । इत्संज्ञकार इति । एवञ्च बहुव्रीहिगर्भो नञ्तत्पुरुषः कार्य इति भावः । न प्रवृत्तिरिति । भसंज्ञाश्रितप्रत्ययस्याञ्चतिविशेषणत्वमिति भावः । नन्वच इति प्रत्याहारग्रहणमेवास्त्वित्यत आह । व्याख्यानादिति । आतो धातोरितिलोपविधानसामर्थ्यान्न प्रत्याहारस्य भिदचोन्त्यादिति निर्देशान्न तादृशशब्दसामान्यस्य वचोऽशब्दे इतिनिर्देशान्न तादृशानुपूर्वीकानर्थकशब्दस्य ग्रहणमित्येवंरूपादित्यर्थः । प्रत्यञ्चाविति । यद्यप्यत्र नुम् तथापि पूर्वकालिकस्य नस्य लोपोऽस्त्येवेति कुसनकारत्वस्याविघातः । नेदं वर्गग्रहणमिति । चवर्गग्रहणमित्यर्थः । व्याख्यानादिति । अजादौ गुणवचनादेवेतिनिर्देशमूलकादित्यर्थः । ननु चाविति सूत्रेऽण इत्य-

स्य सम्बन्धे कर्तृच इत्यादिरूपासिद्धिरत आह। कर्तृ इत्यादिनामिति। तदुक्तं हल इतिसूत्रे । इह कस्मान्न भवति तृतीयः। अण्प्रकरणादृकारस्याप्राप्तिः । अण इति वर्त्तते । क्व प्रकृतम् ।ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति। तद्धे इकः काश इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नन्नशक्यमनुवर्त्तयितुम् । इग्ग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात् अण्विशेषणमिग्ग्रहणम् । अण इक इति। यदि तर्हि अण्विशेषणमिग्ग्रहणञ्चो दीर्घो भवतीतीह न प्राप्नोति । अवाचाअवाचे । नैष दोषः । अण्ग्रहणमनुवर्त्तते इग्ग्रहणन्निवृत्तम्। एवमपि कर्तृचः कर्तृचा अच न प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते । मा भूद्दीर्घत्वमिति कैयटः । अथ वोभयन्निवृत्तम् । कस्मान्न भवति तृतीय इति। निपातनात् । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यामिति। प्रत्यङ्गस्येति। अन्तरङ्गस्येत्यर्थः। सर्वनाम्न इत्याक्ष्यत इति। अदसोद्रेरितिवार्त्तिकमत एव संगच्छते। उपसर्जनत्वेऽप्यस्य यथा प्रवृत्तिस्तदाह। सामर्थ्यादिति। अवयवषष्ठीति। तेनादसो दात्परस्य तदवयवस्योकारो दश्च म इति सूत्रार्थइति भावः। उपलक्षणमिति। अदोनुपदेश इति निर्देशात्। इदमिति । समाहारद्वन्द्वइतिव्याख्यानमित्यर्थः । नित्यत्वादिति। कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । ननु ऋस्वत्वमपि शब्दान्तरस्येतिन्यायेनानित्यमत आह । अपरनिमित्तकत्वेनेति॥ यथाश्रुतमूलग्रन्थादन्त्यबाधइत्येव परिभाषायः स्वरूपमिति प्रतीयते तच्च ष्यङ इतिसूत्रविरुद्धमत आह । ष्यङः सम्प्रसारणमितिसूत्र इति। अनन्त्यविकार इति। अनन्त्यस्य विकारो येन शास्त्रेण तत्रान्त्यसदेशस्येत्युपतिष्ठत इतिपरिभाषार्थः स्यादेवञ्च णो नः धात्वादेः षः स इतिसूत्रयोरन्त्यसदेशस्येत्यस्योपस्थितौ णो न इतिसूत्रेण नकारादेशो नेतेत्यादिष्वेव स्यात्तथा धात्वादेरिति सत्वं सोतेत्यादावेव स्यान्न तु नमति सिञ्चतीत्यादौ। न चेष्टापत्तिः। नेर्गदनदेति सूत्रे नदेत्यस्योपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे स्तौतिसेधेत्यादिनिर्देशस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादतोऽन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरित्येतत्पूरणेन व्याचष्टे । अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरिति । एतस्याः परिभाषाया आवश्यकत्वमाह। अल्लोपोऽन इत्यादि। या क्लेशेनान्यथासिद्धिरुद्भाविता सापि कार्यकालपक्षे न तु यथोद्देशे। आकडारीयभपदसंज्ञाविषये तु यथोद्देशपक्ष एव न तु कार्यकाल इत्याशयेनाह। किञ्चेति। एतदेवेति । अल्लोपेक-

वाक्यतापन्न इत्यर्थः । नन्वेवं भाष्यविरोध इत्यत आह । ष्यङः सम्प्रसारणमितीति । एवञ्च परिभाषैव भाष्यकाराभिप्रेता न प्रत्याख्यानमित्याशयेनाह । अत एवेति । अस्याः परिभाषाया न्याय्यत्वादेवेत्यर्थः । केचित्तु यदुक्तं कार्यकालपक्षे नलोपैकवाक्यतापन्नपदत्वस्य भत्वेन बाधो न स्यादिति तन्न युक्तम् । आकडारादेकेत्येव सिद्धे संज्ञापदोपादानेन सम्यक् ज्ञायमानेत्यर्थेन कार्यार्थिप्रधानदेशे गमनेऽप्युपदेशदेशीयत्वव्यवहारं न त्यजतीत्यर्थो विवक्षितः । तथा च भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधः सुघट एवेति वदन्ति । तन्न । उपदेशदेशीयत्वव्यवहारात्यागेऽपि समानकालप्राप्तिकयोर्भत्वपदत्वयोर्बाध्यबाधकभावो युक्तः । यत्रादौ भसंज्ञायान्तत्प्रयुक्तकार्ये च कृते पश्चात्पदसंज्ञा प्राप्ता सा पूर्वजातभसंज्ञया बाधयितुं न शक्यते भसंज्ञायाः पूर्वजातत्वात् । एवञ्च प्रकृते नलोपापादनं युक्तमेव । किञ्च संज्ञायाः कार्यार्थतया यत्र न भसंज्ञया स्वीयं किञ्चित्स्वीयकार्यं साधनीयमस्ति तत्र तस्याः प्रवृत्तिर्न स्यात्तथा च पदसंज्ञायाः स्वादिष्वितिविधीयमानायाः प्रवृत्तिः स्यादेव । एवं सति श्वलिहा गोदुहा वाचेत्यादौ ढत्वघत्वकुत्वादिकार्याणामापत्तिः स्यादेवेति दिक् । परिभाषार्थं विवृणोति । अन्त्यसदेशस्येतीति । तत्त्वञ्च । अन्त्यसमानदेशत्वञ्च । तद्वर्णेति । अन्त्यसमानदेशत्वेनाभिमतवर्णेत्यर्थः । इतराव्यवधाननिवेशस्य फलमाह । चलीक्लृप्यत इति । न च हंसशिरांसीत्यत्राप्यन्त्यवर्णः सकारस्तद्वर्णो रकाराकारस्तयोर्नकारो व्यवधायकोऽस्तीति व्यवधानाभावघटितायाः परिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तौ हंसाकारस्यापि दीर्घत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्तत्कार्यविधायकशास्त्रोद्देश्यघटको योऽन्त्यो वर्णो यश्च तत्समानदेशत्वेनाभिमतो वर्णस्तदितरोच्चत्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीत्यविषयो विवक्षितः । एवं सति नकारस्याच्त्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयतया तादृशो यो वर्णोऽकारादिस्तदव्यवधानस्य प्रकृते सत्त्वान्नानुपपत्तिः । अत एव । इतराव्यवधाननिवेशादेव । अनया । अनन्त्यविकारइतिपरिभाषया । अत एव । तदुदाहरणस्यानयाऽसिद्धेरेव । परिभाषास्वीकारे भाष्यविरोधम्परिहरति । नैतस्या इति । अः सेरित्यत्राकारजातीयवर्णपरसकारग्रहणम् । नन्वेवन्त्यदाद्यत्वविषय इत्यनुपपन्नमत आह । त्यदादीनामिति । ननु सकृदुच्चारितादःसेरितिपदात्कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आ-

ह । अत्र तन्त्रेणेति । वार्त्तिकोक्तमतत्रयान्यतमस्य यस्य युक्तत्वन्तदाह । अषाढमुपडितीति । अत्र । अदद्र्यङ्शब्दे । लत्वं उक्तरीत्येति । चलीक्लृप्यत इत्यचात्र ऋवर्णतद्वर्णयोरितरव्यवधानसत्त्वात् । अत्र । अदद्र्यङ्शब्दे । न्याययुक्तत्वमुपपादयति । अत एवेति । नोत्सेरिति । ओकारसकाररेफान्तभिन्नस्यादस इति तस्यार्थः । अः सेरितिपक्षमिति । तृतीयपक्षमित्यर्थः । नन्वेतावता न्याययुक्तत्वं कथमत आह । अत्रेति प्राप्नोतीति । अत्र । भाष्ये । इति भवितव्यमिति । एतेन न्याययुक्तत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । परन्तु तदग्रे इदमेवेष्यत इत्येवन्नोक्तं किन्तु भवितव्यमित्येवोक्तं तेन सम्प्रत्ययभाव उक्तोऽतोऽप्रयुक्तत्वलाभः । ननु विष्वग्देवयोरित्यस्याभावेऽपि चकारसमुच्चेयसर्वनाम्न उपस्थितत्वात्कथमस्याचीत्यनातिप्रसङ्ग उक्तोऽत आह । चस्याप्युपलक्षणमिति । तथा चोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपेऽप्रत्यान्तेऽञ्चतौ परे यत्पूर्वपदन्तस्यादेश इत्यर्थापत्त्याऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अत्र ज्ञाप्यांशो धातुग्रहणे तदादिविधिरित्येव । एतद्वचनफलमन्यत्रेत्यभिप्रायेण मूलेऽन्यत्रेत्युक्तम् । प्रकृतसूत्रे तु न फलमप्रत्ययग्रहणसत्त्वात् ॥ अन्यथा । ज्ञाप्यस्य वचनस्याभावे । परिभाषाज्ञानेति ॥ न च समः समिरितिन्यासेऽप्यनेकालितिपरिभाषाया ज्ञानस्यापेक्षाऽस्त्येवेति साम्यमिति वाच्यम् । भवन्मते इत्संज्ञायाः ङिच्चेत्यस्य चापेक्षा मन्मते त्वनेकालित्यस्यैवेति लाघवम् । इगितिन्यासे चाद्यन्तावित्यस्यापेक्षेति गौरवमिति भावः । नन्वव्ययसर्वनाम्नामिति समासोऽकचि कृते सम्यादेशपक्षे ककाराश्रवणञ्च भवति टिङादेशे इगागमपक्षे वा ककारस्य श्रवणमिति रूपेऽपि विशेषस्य स्पष्टतया कथम्परिभाषाज्ञानकृतगौरवस्यैवाभिधानमिति चेन्न । प्रकृतसूत्रभाष्येऽकचि कृतेऽपि ककाराश्रवणं समिरितिसमुदायरूपादेशस्य फलमिति नोक्तमिति न्यूनतापरिहाराय यच्च कुत्साविवक्षा तत्रापि प्रथममुत्तरपदनिमित्तकादेशः कृतोऽकजिति स्वीकारात् । अथ वोत्तरपदार्थे सम्शब्दसमभिव्याहारेण प्रकर्षप्रतीत्यैतादृशे विषये कुत्सादिविवक्षैव नेति । यदुक्तमलुप्ताकारेऽञ्चताविति तत्प्रकारमाह । अल्लोप इत्यत्रेति ॥ न लोपो यस्येतिव्याख्यानेऽवयवार्थकतास्येत्यस्य यदवयवस्येत्यर्थकरणे गतौ नलोपविषये तिर्यादेशाभावापत्तेरत एवं व्याख्यातम् । मूलोक्तसामानाधिकरण्येन व्याख्याने वक्ष्यमाणा-

मुपपत्तिरत आह। पूजायामर्थस्येति। पूजा गम्यत इति। कर्त्तुरित्यादिः। ननु प्राच इतिप्रयोगो यत्र तत्र चेत्पूजा विवचिता तदा नलोपो न स्याद्यदि तु न पूजाविवचा तदाऽल्लोपस्यापि प्रवृत्तिः स्यात्तथा चोदात्तनिवृत्तिस्वरस्याप्तिरत आह। प्राच इत्यादीति। अत्र हि प्रकर्षेणाञ्चतीतिशब्दसाधुत्वाय व्युत्पत्तिमात्रन्न त्वर्योऽवयवयोर्विवचितः। प्राचामवृद्धादित्यादिनिर्देशादेतादृशेष्वल्लोपो न। यदि तु स स्यात्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य प्राक्शब्दस्यावयवो लुप्यत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादेव। एतेन। प्रागुक्तस्याञ्चितङ्गच्छतीत्यस्य प्राच इत्यादिरूपाणाञ्चासाधनेन॥ ननु क्रुङित्यत्र नलोपाभावोऽपि निपात्यत इति यथाश्रुतमूलोक्तमपरेश्य घाङ्कितिसूत्रभाष्यविरुद्धमत आह। ओपधत्वेति। सूत्रे भाष्य इति। तत्र हि सङीतिवचनस्य क्रुञ्चा इत्यत्र चोः कुरित्यनेन कुत्वाभावः फलमित्युक्त्वा निपातनादेतत्सिद्धम्। किन्निपातनम्। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां चेत्युक्तम्। यद्ययं स्वतो नकारोपधः स्यात्तदा कुत्वस्याप्राप्तेर्भाष्यमसङ्गतमेव स्यात्। अत एव क्रुञ्चादित्यत्र लोपो न। यदुक्तम्मूले नलोपाभावोऽपीति तत्रापिशब्दार्थमाह। अपिनेति। सङीतिवचनस्य प्रत्याख्यानपच इदम्। कुत्वाभाव इति। अस्येत्यादिः। तदारम्भपचे आह। सङीति। ननु षत्वं स्कोरिति सलोप इति क्रमेणाभिधानमयुक्तं सलोपे षत्वस्यासिद्धत्वादत आह। सलोप इति। एवञ्च मूलकारस्यापि तादृशः क्रमो न विवचितः किन्तु लचणयोः प्राप्तिमात्रमिति भावः। ननु नात्र सकार इति कथं सलोप इत्यभिधानमत आह। व्रश्चेः क्विपीति। ननु यदि शतृवद्भावस्तदा शतुरनुम इतिसूत्रे बृहन्महत इति वार्त्तिकं व्यर्थमत आह। शतुरनुम इतीति। शतृवदित्यत्र तृतीयान्ताद्वतिर्न तु सप्तम्यन्तात्तेन महतीतरेत्यत्रोगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः सिध्यति॥ अत एव। अधातोरित्यस्यातुपदार्थविशेषणत्वाभावादेव॥ नन्वतुशब्दस्य पृथक्पदत्वेऽपि तस्याङ्गविशेषणत्वेन यथाऽत्वन्तस्येत्यर्थलाभस्तथोऽसन्तस्येत्यपि लाभे सौत्रमन्तग्रहणं व्यर्थमत आह। अङ्गविशेषणत्वेति॥ अत्रेदमवधेयम्। सूत्रेऽत्विति भवतुक्तवतुमतुप्वतुप्डवतुडमतुपामवयवानां सामान्येनानुकरणम्। अत एव भवान् कृतवान् घटवान्तावान्कुमुद्वानित्यादिसिद्धिः। नन्वत्वन्तत्वमङ्गवि-

शेषणमुत प्रत्ययस्य विशेषणम् । नाद्यः । दीर्घप्रवृत्तिसमये तस्यात्वन्तत्वाभावात् । भवानित्यत्रापि सर्वादिपठितभवतुशब्दावयवोकारस्योपदेशेजनुनासिक इतिसूत्रेणेत्संज्ञायान्तस्य लोपेऽनुबन्धरहितस्यैव सत्त्वात् । सर्वेष्वपि सानुबन्धकनिर्देशेषु रूपमाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च नान्तरेण लौकिकम्प्रयोगन्तस्मिंश्च सानुबन्धकानामप्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसावुपदेशो नामेति घसंज्ञासूत्रीयभाष्योक्तरीत्योपदेशे योऽत्वन्तस्तस्य ग्रहणमिति विज्ञास्यत इति चेत् । एवं सति सर्वादिपठिताव्युत्पन्नभवतुशब्दस्य भवानिति यद्यपि सिध्यति तथापि भातेर्डवतुरिति व्युत्पन्नस्योपदेशाभावाद्दीर्घो न स्यात् व्युत्पत्तिपक्षेऽवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनात्र सिध्यत्वेवेति चेत् । एवमपि मतुप्वतुबन्ते न सिध्यति । अत एव न द्वितीयः । प्रत्ययस्याप्रकृतत्वाच्च । शब्दस्वरूपस्याध्याहारेण वाक्यार्थबोधसम्भवेऽप्युपदेशेऽत्वन्तत्वाभावाद्दोष एवेति चेत् । अत्राहुर्वार्त्तिककाराः । अत्वन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानमिति । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यम् पकारलोपे कृते नातुबन्तमेतद्भवति अत्वन्तमेव । यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकारलोपे नात्वन्तम् । ननु च भूतपूर्वगत्याऽत्वन्तम् । सूत्रेऽत्वन्तस्योपादानात्तदंशे भूतपूर्वगतिः । अतुबन्तस्य त्वनुपादानान्न भूतपूर्वगतिस्तदंश इति भावः । तत उक्तयुक्त्या भूतपूर्वगतिर्व्यवस्थापिता । तदनुबन्धकपरिभाषया क्तवत्वन्तादीनामग्रहणम्प्राप्नोतीति तु नाशङ्कनीयम् । उकारपकारयोः समुदायानुबन्धत्वेन तस्याः परिभाषाया इह विषयाभावात् । एतेन प्रकृतसूत्रे सत्यन्तग्रहणेऽतोरन्तोऽत्वन्त इति समासङ्कृत्वा तस्यात्वन्तशब्दस्याङ्गविशेषणत्वेनात्वन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थस्यावश्यकतया मतुबन्ते मुख्यस्य तस्य सत्त्वेन भवतुशब्दे च व्यपदेशिवद्भावेन तस्य सत्त्वमुपपाद्य सौत्रान्तशब्दस्य सार्थक्योपपादनम्परास्तम् । ननु परमित्यसङ्गत्वन्दीर्घस्य नुमोप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावादत आह । वचनसामर्थ्यादिति ॥ वस्तुत एवम्प्रकारेण चारितार्थ्यमयोग्यमित्याशयेनाह । अभिमान इति । सत्यपि सम्भवे बाधनमितिभाष्यकारमताभिप्रायेणाह । अभ्युच्चय इति । उक्तमेवार्थमाशङ्कासमाधानाभ्यामाह । न चेत्यादिना । उपसंहरति । तस्मादिति । अनुनासिकोकारविशिष्ट इति । अनुनासिकोकारोपलक्षित इत्यर्थः ॥ नलो-

पिनोऽश्वतेरेवेति । तेन प्राङ् सुमुखीत्यादौ पूजायामुगितश्चेति ङीप् नेति बोध्यम् । तेन उक्तनियमाश्रयणेन । उक्तनियमलाभे बीजमाह । न्यायेति । अश्वतेश्चेन्नलोपिन एवेति । एतादृशनियमफलस्य पूर्वोक्तमेव । अत्र गोमन्तमिच्छतीत्यर्थकगोमानित्यत्र धातुत्वात्कथन्नुमिति । सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वात् । औपदेशिकधातुविषयक इति । ज्ञापकसाजात्यात् । द्वे इत्यनुवृत्त्यैवेति । यद्यप्येकाच इतिसूत्रे द्वे इतिविधेयसमर्पकन्तथापि तस्य तत्त्यागः पूर्वोभ्यास इत्यत्र क्लृप्त इत्यत्रानुवाद्यसमर्पकत्वे बाधकाभाव इति भावः । द्वित्वविशिष्टार्थकमिति । उभेग्रहणसामर्थ्यात्प्रकृते द्वित्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनाभ्यस्तसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्वं विवक्षितमन्यथा आश्रयतया तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वं स्यात् । एकाचो द्वे इतिसूत्रे द्वित्वाश्रयस्य द्वितीयोच्चारणविषयस्य विधेयत्ववत् । अशब्दार्थत्वादिति । लक्ष्यानुसारिगर्गादण्डनन्यायेनैव पर्याप्तिसम्बन्धस्योद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वलाभे तदर्थमधिकोपादानङ्गौरवग्रस्तमिति । एतच्च भाष्येऽसति प्रयोजन इत्येवमभिधानेन सूचितम् । विभावयन्त्विति । यथा वार्त्तिककृदुक्तं सहग्रहणम्प्रत्याख्यातन्तथा पराभिप्रेतं सहग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव ऐत्से त्नित्यत्राभ्यासलोपे जुसभावार्थन्तथा ईत्से त्नित्यत्र नाभ्यस्तादिति नुम्निषेधश्च स्यादिति तदभावार्थश्चोभेग्रहणमिति कस्यचिन्मतन्तन्निराकरणायाह । तत्रेति । ननु शपा सहैकादेशेप्युभयत आश्रयणेन न जुसप्राप्तिरत आह । एकादेशात्पूर्वमिति । सनकारशदकारयोरित्यर्थः । अन्तादेशेइति । तत एकादेशे इति शेषः । न प्रकृते स्थानिवद्भावोपयोग इत्याशयेनाह । किञ्चेति । यदुक्तन्न जुसिति तत्र हेतुं सूचयति । यथोद्देश इत्यादिना । अस्मदुक्तप्रकार एवावश्यक इति दर्शयति । अत एवेति । पञ्चमीसमासाश्रयणादेव । सामर्थ्यादिति । सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । न त्वनन्तरस्याश्विदधीतिसूत्रस्यस्था नङ इति शेषः । तस्याचाप्राप्तेः । ज्ञानमात्रमिति । न तु पश्यार्थैरितिसूत्र इव चाक्षुषं ज्ञानं विवक्षितं साधकाभावादिति भावः । ननु षत्वापवादत्वादित्यसङ्गतम् । कुत्वस्य षत्वाप्राप्तिविषये चारितार्थ्यादिति तथावकृणामाशयमाह । क्विन्यत इत्यदि । जश्त्वापवादोऽपीति । कुत्वविषये जश्त्वस्यावश्यम्प्राप्तेः । इदञ्चिन्त्यमिति । जश्त्वाप्रवादत्वकथनमित्यर्थः । भाष्यकृतोक्तेरिति । एवं हि क्विन्प्रत्ययेतिसूत्रभाष्यउक्तम् ।

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । न क्विनः कुरित्येवोच्येत । क्विनः कुरितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव कुत्वं प्रसज्येत । ननु च लोपे कृते न भविष्यति । अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं कुत्वम् । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । अनन्त्य इति । क्विन्प्रत्ययापेक्षया अनन्त्यः । पदस्य त्वन्त्य इति कैयटः । कथम्पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात् । सत्यपि सम्भवे बाधनम्भवतीति न्यायेन लोपम्बाधित्वा कुत्वं स्यादिति भावः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वम्भवति । यदयं क्विनः कुरितिकवर्गनिर्देशं करोति । इतरथा हि तद्गुणमेवायं निर्दिशेत् । तद्गुणम् । वकारगुणम् । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । येभ्यः क्विन्प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्राक् । मा नो अद्राक् इति । सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ् । तिप् सिच् । बहुलं छन्दसीति इडभावः । हल्ङ्यादिलोपः । सृजिदृशोरित्यमागमः । वदव्रजेति वृद्धिः । बहुलञ्छन्दस्यमाङित्यत्रबहुलग्रहणादडागमः । संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षत्वे प्राप्ते कुत्वम् । जस्य गः शस्य खः । वावसान इति चर्त्वम् । अत्र सृजिविशेषविहितेन षत्वे न पदान्ते रज्जुसृड्भ्य इत्यत्रेव कुत्वप्राप्तम्बाध्येतेति कैयटेनोक्तम्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्षत्वापवादत्वात्कुत्वस्येति । अत्रापवादत्वं वीप्सागर्भबहुव्रीह्याश्रयणेनोपपादनीयम् । तच्च भाष्योक्तप्रयोगदर्शनमात्रेण न युक्तं प्रयोगद्वयस्यापि छान्दसतया छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकतयाऽसिद्धत्वप्राप्त्यभावकल्पनेन प्रयोगद्वयस्याप्युपपत्तेरिति भावः । उदकस्पर्श इति । कर्मण्यण् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । न च न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये वैतस्यानित्यत्वस्य प्राप्तिनिरूपणावसरे पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य त्रैपादिकस्य ग्रहणमिति व्यवस्थापितमिति कुत्वस्य पदचरमावयवतया तस्मिन्कर्त्तव्ये कथन्निषेधप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या लोपनिमित्तनिमित्तकपदत्वयच्चरमावयवविधायकातिरिक्तस्य त्रैपादिकस्य ग्रहणमित्यर्थकल्पनेनापि तस्य भाष्यस्योपपत्तेः । इदम् । नुम्विसर्जनीयेतिसूत्रम् । अत एव । अधिकारत्वादेव । एवञ्चैतदेकवाक्यतयाऽऽदेशविधायकमादेशप्रत्यययोरितिसूत्रमेव तस्य त्वत्र न प्राप्तिर्धातुसकारस्यादेशप्रत्ययावयवभिन्नत्वादिति भावः । प्रत्येकं सम्बन्ध इति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । व्याख्यानादिति । अत्रैव सूत्रे निसः प्रतिषेधो वक्त-

ष्ठ इत्यर्थे तद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्ये निंस्से निंस्स्वेत्यत्र षत्वं प्रत्ययसका-रस्य प्राप्तन्तद्वारणाय व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्ध उक्तस्तन्मूलकादित्य-र्थः ॥ इयवरट्सूत्रस्थमिति । नुमो योऽनुस्वारइतिव्याख्यानेन शर्ग्रहणेन ग-तार्थत्वाभावस्तत्रोक्तः ॥ विविडित्यत्र शास्त्राणां यथा प्राप्तिस्तथा दृष्टान्तपर-तया शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रियामाह । सपादसप्तेत्यादि तद्ध्णोतेः क्विविति । ए-तेन ण्यन्ते कलोपाप्राप्तावपि न क्षतिरिति सूचितम् । न च परेर्घेतिसूत्रस्थभा-ष्यरीत्या एभ्यः क्विवेव नास्तीति कथमेतदिति वाच्यम् । तस्य भाष्यस्य विशेष-विषयत्वात् । तदेवाह । णिलोपस्येति । एवञ्चाण्यन्त एव तदभावो न तु ण्यन्त इति भावः । इत्यन्यत्र विस्तर इति । यथा स्वरितो वेतिसूत्रे कैयटेनोक्तम्मधु-सुतमाचष्टे मधुणितीष्यते इति । एतच्च संयोगादिलोप एव सङ्गच्छते । अत्र हि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य तस्य दोष इतिवचनेन निवारणे णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्संयोगादिलोपो दुर्लभः । सकारोच्चारणन्तु संयोगान्तलोपेऽपि स-कारस्य रुत्वविसर्गयोश्चरितार्थम् । परन्तु क्वौ लुप्तमिति वचनसत्त्वे तेन स्था-निवत्त्वनिषेधे सति सिध्यति । एतदभिप्रायेणोक्तं क्वौ लुप्तमिति तु न सार्व-त्रिकम् । न तु तद्वचनमेव नास्तीति । अधिकमन्यत्र स्पष्टम् । तदभाव इति । ककाराभाव इत्यर्थः । वसुस्रादेश इति । न चैवमपि वसु स्तम्भ इतिधातोरे-वैकानुबन्धकत्वाद्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । सामान्यग्रहणार्थेन वसुस्रादेशस्य सका-रेणैव वामदेवाद् ड्यड्यावितिसूत्रज्ञापितपरिभाषाया इहाप्रवृत्तेः । किञ्च श्र-न्वादेशत्वसोः स्थानिवद्भावेनैकानुबन्धत्वलाभे वस्वादेशे उकारोच्चारणात्तदनुब-न्धकपरिभाषाया अप्रवृत्त्यर्थमिति क्वसोर्ग्रहणस्य सिद्धिः । धातोरपि तर्हि ग्र-हणं स्यादिति चेत् । वसुस्रादेशे सकारोच्चारणेन द्व्यनुबन्धयोर्ग्रहणमित्याश-यात् । पदान्तपदाद्योरेकादेशस्येति ॥ तदुक्तम्भाष्ये । शकहृषु । वृत्तेच्छत्वम् अप-चेच्छत्रमित्यादावसिद्धत्वमाशङ्का सम्प्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशः । कुतः । प-दान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धत्ववचनात् ॥ अत्र कैयटः । पदस्येति वर्त्तते । अन्तादिग्रहणञ्च पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तेन पदादिपदान्तयोरेकादेशोऽसिद्धो भ-वतीत्यर्थो लभ्यत इति । अत्र धात्वादेरित्यत आदिग्रहणम्पदान्ताद्वेत्यतोऽ-न्तग्रहणमनुवर्त्तत इति बोध्यम् । वस्वेकाजाद्घसामिति नियमशास्त्राणां

विधिमुखेन प्रवृत्तिरितिसिद्धान्ताभिप्रायेणेदम् ॥ मूलन्दूषयन् स्वसिद्धान्त-माह । परे तु पदावधिकेऽन्वाख्यान इति । पदसंज्ञाप्रयोजकविभक्तिपर्य-न्तविभागेन प्रकृतिप्रत्यययोः स्थापनङ्कृत्वाऽन्वाख्यान इत्यर्थः । प्रतिपदवि-धित्वेनेति । न च वस्वेकेतिसूत्रेऽपि वसोरित्यस्योच्चारणात्प्रतिपदविधित्वं समानमिति वाच्यम् । वस्वेकेतिसूत्रजन्यवाक्यार्थबोधस्य एकाजाद्यर्थापेक्ष-त्वेन तदपेक्षया वसोरितिसूत्रजन्यवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रतिपदेत्यत्र पदशब्दो न शक्तपरः । किन्तु पदसंज्ञायोग्यपरः । एवञ्च पदसं-ज्ञाप्रयोजकविभक्तिप्रकृतिबोधकशब्दविशेषमुच्चार्य तदुद्देशेन विहितत्वम्प्रति-पदविधित्वम् । यथा स्वाम्पीत्यत्र नित्यात्परादपि नुमः प्राक् प्रतिपदोक्तत्वे-नाम्नृन्निति दीर्घो भवति । न च सेदुषः पपुष इत्यादौ विभक्तौ न प्रकृतिभा-गस्य पदसंज्ञा भसंज्ञया बाधादिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि प्रकृतेः पदत्वयोग्य-ताऽक्षतैव । योग्यताप्रयोजकत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । एवञ्च वस्वेकाजादिति-सूत्रस्य वसोः परः वलाद्यार्द्धधातुकस्येड्विधायकत्वन्न तु विभक्तिप्रकृतिबोधक-शब्दविशेषोद्देश्यकविधित्वमिति नैतस्यैतादृशप्रतिपदविधित्वम् । वसोरितिसू-त्रस्थवसुशब्दस्तु आत्मान्तस्य संज्ञेति तादृशविभक्तिप्रकृतिबोधकत्वमस्त्येवेति प्रतिपदविधित्वेन सम्प्रसारणस्य पूर्वम्प्रवृत्तिर्युक्तैव । न च पूर्वं सम्प्रसारणेऽपि जातस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादिट् स्यादिति वाच्यम् । तस्याः परिभाषाया अ-नित्यतया लक्ष्यानुरोधेनाप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि लक्ष्यसिद्धिसम्भवात् । निष्फलेति । नन्वकृतव्यूहपरिभाषाया न कृतो व्यूहो निमित्तविनाशेपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थिकाया अस्वीकारे तस्थावित्यादौ पूर्वप्रवृत्तष्टुत्वस्यानिवृत्तौ रूपासिद्धि-रिति चेन्न । स्तौतिस्तोभतीत्यादिनिर्देशेन सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्ये विषये त्रैपादिकस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिति ध्वननात् । ननुपदावधिकेऽन्वाख्याने यद्यपि परिभाषां विनापि सिध्यति तथापि क्रमेणान्वाख्यानपक्षेऽकृतेतिपरिभा षा स्वीकार्येवेत्यत आह । लक्ष्यानुरोधादिति । औपदेशिकेति । महत इत्यादिः। भिन्नसान्तसंयोग इति । औपदेशिकधातुसम्बन्धिभिन्नो यः सान्तसंयोग इत्यर्थः। विवक्षितद्रत्वस्य यथा लाभस्तम्प्रकारन्दर्शयति । भाष्य इति । स्वरसिद्ध्यर्थमिति । परमपुमानित्यत्र परत्वादेवं सति पूर्वमसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वम्भवदसुङ

एव यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । यदि सर्वनामस्थान इति विषयसप्तमी न स्यात्तदाऽन्तरङ्गत्वादादौ पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे सकारस्य स्त्रंसनधर्मणो हलः स्थाने जायमानस्यादेशस्यान्तरतम्यादनुदात्तत्वम्प्रसज्येत । न चासुङ्क्षितेउकारस्यान्तत्वङ्गतमित्यसुङः पुनः स्वरः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गे स्वरेकर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वात् । इति भाव इति । यदुपदेशिवद्भावेन साध्यन्तद्विषयसप्तम्यापि साधयितव्यमिति भावः । वचनमेव । असुङ्युपदेशिवद्वचनमिति वचनमित्यर्थः । ततः पूर्वम् । विभक्तिबुद्धिनिमित्तत्वेनबहिरङ्गादसुङः पूर्वमित्यर्थः । स्वरप्रवृत्तौ । समासान्तोदात्तत्वप्रवृत्तौ । दोषात् । परमपुमानित्यत्र पूर्वंसमासान्तोदात्तत्वप्रवृत्तौ मकाराकारस्योदात्तस्याश्रवणप्रसङ्गात् । स्त्रियामिति सूत्रभाष्ये स्थिति । एतेन डुमसुन्प्रत्ययेनास्य साधनम्भाष्यविरुद्धमिति सूचितम् । निष्फलेति । उच्चारणार्थत्वस्वीकारेऽपि लाघवाभावात् । ननु सुव इत्यत्र मूले यथोक्तन्धातुभिन्नस्यासन्तस्येति तथा व्याख्याने धातुभिन्नस्य समुदायस्यासन्तत्वाद्दीर्घः स्यादेवेत्यत आह । अधातोरित्यस्येति । एवं सत्यधातोरित्यत्र धातुपदन्धात्ववयवलाच्चणिकन्तच्च नञा समस्तमसौ विशेषणमन्तपदेन चासमर्थसमासः सौत्रत्वाद् द्रष्टव्यः । षष्ठीति । एवञ्चालोन्त्यपरिभाषयोपस्थिततस्येदं विशेषणमित्यदसोऽवयवस्यान्त्यस्यौकारः स्यात् सुले परे इति सूत्रार्थः एवं सति येन नाप्राप्तिन्यायेनेदन्त्यदादीनाम इत्यस्य बाधकन्तदाह । औत्वन्त्यदाद्यत्वापवाद इति ॥ नन्वदस इति ॥ पञ्चम्येवास्तु । तदोः स इतिसूत्रादनुवर्त्तमानस्य सावित्यस्य अदस पञ्चम्या षष्ठ्यन्तत्वकल्पनया सोरेव डौआदेशो विधेयः । विभक्तिविपरिणामक्लेशपरिहारानुरोधेन तु सौडौ इत्येवास्त्वित्युक्तमित्याशयेन शङ्कते । ननु सोरिति । टिलोप इति । नित्यत्वादित्यादिः । डित्त्वसामर्थ्यादित्यप्यस्यादिः । नित्यत्वात्सत्वम्बाधित्वेति । न च त्यदादीनामिति सङ्ग्राहकशब्दाददस इत्यस्य पार्थक्येन कल्पनायामदसो दः स इत्यंशो न चरितार्थ इति तत्सामर्थ्यादिदमेव वाक्यन्त्यदाद्यत्वस्य बाधकं भविष्यतीति वाच्यम् । साकचकेऽस्य चारितार्थ्यात् । ननु डौआदेशः सत्यपि सम्भवे बाधनम्भवतीतिन्यायेन त्यदाद्यत्वापवाद इति प्रथमं डौआदेशे कृते परत्वाच्छब्दान्तरात्प्राप्तोऽनित्यं टिलोपं बाधित्वा सत्वे पुनःप्रसङ्गविज्ञानन्यायेन टिलोपेऽसाविति सिद्धम् । न

च सकृद्गतिन्यायाङ्गीकारे कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाट्टिलोपप्रवृत्तेः स्वीकारेऽपि वा दोष एवेति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रेऽदस इति योगं विभज्य तदोः स इत्यनुवर्त्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दकारस्येति नियमेनानन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानरीत्याऽमुनापि विभक्तस्यादस इत्यस्यारम्भसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्वबाधकतयेष्टसिद्धेरिति चेन्न । अनन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानरीत्या दोषाभावेऽपि योगविभागादिक्लेशेन प्रत्याख्याने गौरवमित्यनन्त्यग्रहणमन्त्यव्यावर्त्तकमावश्यकमिति सूत्रकारमतं तन्मते टिलोपे पूर्वोक्तरीत्या पूर्वम्प्रवृत्तेऽन्त्यत्वात्सत्वाप्राप्तौ रूपासिद्धिप्रसङ्ग इत्याशयात् । एत ईदिति सूत्रे बहुवचन इत्यस्य बहुवचने पर इत्यर्थकरणे पूर्वपरयोरेकादेशे दात्परैकारस्य बहुवचनपरत्वासंभवादसंगतिः स्यादत आह । बहुवचनशब्द इति । एवञ्च मूले विभक्तिकार्यम्प्रागित्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वपरान्वयित्वन्द्रष्टव्यम् । एकवचनोपपत्तये आह । सु इति समाहार इति । ऐस्नेति । किन्तु बहुवचने झल्येदित्येत्वे एत ईदितीकार इति शेषः ॥

## इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

पदान्ते विद्यमानस्येति । न च हस्यैव पदान्तत्वन्न तु तस्य पदान्ते विद्यमानत्वमिति वाच्यम् । पदचरमावयवस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन पदान्ते विद्यमानत्वसम्भवात् । पदादादिरिति पञ्च इति । एवञ्च यन्मूल कृता षत्वांशे निपातनमाश्रितं तत्सिद्धान्तरीत्या ॥ कैयटादिमत इति । यथा वीप्सागर्भबहुव्रीह्याश्रयणात् कुत्वं षत्वस्य बाधकन्तथा ढत्वस्यापि बाधकमिति भावः । व्याख्यानादिति । अद्भिः संस्कृतमिति निर्देशस्य दर्शनमूलकादित्यर्थः । यथा अणो द्व्यच इत्यत्राण इत्युपात्तन्ताद्दशश्च शब्दः प्रयोगे नास्तीति द्वितीयस्यौपदेशिकस्य ग्रहणन्तथा सानुबन्धकस्य ग्रहणञ्च प्रकृतेऽपि विवक्षितं स्यात्तदपि निर्गतानुबन्धकस्य पकारोपलक्षिताकारस्योद्देश्यता स्यादिति प्रकृते पकारविशिष्टस्य प्रयोगे उपलम्भादद्भिरिति सूत्रे निर्देशो नोपपद्येतेति न प्रत्ययग्रहणम् । सजूरिति । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । वोरिति दीर्घः । मूत्वमेवेति । इदन्न भिस्येव किन्तु यद्विभक्तौ पंस्त्वं तस्यां सर्वत्र ॥

## इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

थिमलदिवीइत्यत्रो त्वग्रङ्काव्याहृत्तरो मूले आह । अन्तर्वर्त्तिनीमित्यादि । अत एव । पूर्वपदस्य पदत्वादेव । दधिसेचाविति । निरुपपदात्सिचेर्विचि सुबुत्पत्त्यनन्तरं समास इति पक्ष इदम् । भष्भाव इति । तस्य वस्तुतः पदादेः कार्यविधायकत्वेपि पदादिशब्दानुवादेन विधायकत्वाभाव इति भावः । नन्वेवं शुक्लकार्णः शङ्कुकर्ण इत्यादौ कर्णो वर्णलक्षणादित्यनेन वर्णलक्षणवाचकात्परो यः कर्णशब्द उत्तरपदभूतस्स आद्युदात्तो भवतीत्यर्थकेनाद्युदात्तत्वन्न प्राप्नोतीत्यत आह । उत्तरपदादिति । एवञ्च परिभाषायामुत्तरपदशब्दः केवलयौगिक एव विवक्षित इति भावः । उत्तरपदस्यकार्यित्व एवेति । तत्फलम्माषकुम्भवापेनेत्यत्र पदव्यवायेपीतिसूत्रेण निषेधसिद्धिः अधिकमन्यत्रोक्तम् । नन्वेवं बहुच्पूर्वके बहुवाचावित्यादौ दोष एवेत्यत आह । बहुच्पूर्वक इति । इत्येवमेव पठितमिति । इवञ्चैतादृशनियमेन यन्नब्धन्तदेवोत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्यनेन प्रदर्शितम् । नन्वेतावंता वार्त्तिकारम्भपक्ष एव लब्धो न प्रत्याख्यानपक्ष इत्यत आह । एतत्प्रत्याख्यान इति । गुरुतर इति । स च शब्दरत्ने विवेचितः । नञ्घटितैतद्वचनपाठेनेति । पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणन्न पदान्तविधाविति नियमार्थेनोत्तरपदत्वे च पदादिविधावितिवचनेनेत्यर्थः । न स इति । प्रत्याख्यानप्रकार इत्यर्थः नन्वेवमपि पूर्वदण्डिप्रियइत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहावववान्तरतत्पुरुषे दण्डिशब्दस्योत्तरपदत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधे पदत्वाभावान्नलोपो न स्यादत आह । उत्तरपदशब्देनेति । व्याख्यानादिति । वार्त्तिकप्रत्याख्यानपक्षेऽसर्वनामस्थाने यचीत्यत्र सुबित्यनुवर्त्त्य यकारादावजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वम्पदन्न मध्ये चेत्तत्परकं सुबन्तमस्ति तदपि पदन्नेतिरीत्या व्याख्याने निर्दिष्टपरिभाषयाऽव्यवहितसुबन्तस्यैव पदत्वनिषेधो लभ्यते तदेकवाक्यतया वार्त्तिकारम्भपक्षेऽपि तथैव युक्तमित्यभिप्रायकात् । एवञ्च तत्समासप्रयोजकैकार्थीभावप्रयोज्यसमासीयचरमपदाव्यवहितपूर्वत्वानाक्रान्तस्य पदत्वव्यपदेशे कर्त्तव्ये तस्य कार्यित्वे च प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इति बोध्यम् । अयश्चेति एनदादेशश्चेत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । द्वितीयापदोपस्थापिते अमि एनदित्येतद्वाक्यबोधितस्यादेशस्य विधानम्प्रतियन्निमित्तत्वन्द्वितीयैकवचनस्य तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । एनादेशोपीति । पुंसीति शेषः । ननु सूत्र एवैनत्कर्त्तव्यः

एनमिति तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धमित्यत आह । येन नेति । अत एव । एनादेश-स्यावश्यकत्वादेव । अन्यत्रैनो वक्तव्य इतीति । अन्यथा एनादेशस्य श्रवणमि-व न स्यात् । ननु त्यदाद्यत्वस्यैनदादेशो यद्यपवादस्तदा भाष्ये यद्येनत्क्रि-यते एनो न वक्तव्यस्त्यदाद्यत्वेन सिद्धमित्युक्तन्तद्विरुध्येतेत्यत आह । अपवा-दत्वमजानत इति । तर्ह्यग्रे भाष्ये एनादेशस्यावश्यकत्वं कुतो नोक्तमत आ-ह । भाष्यकृतात्त्विति । अत्र । एकदेश्युक्तौ । अत्र विशेषमाह । अनयोरिति । एतदस्त्रतसोरिति । ननु सूत्रान्तरसाहचर्याश्रयणं सूत्रान्तरस्य व्यवस्थापक-मित्येतत्सिद्धान्तविरुद्धमिति चेन्न । तस्मिन्सूत्रे त्रतसोरित्युपादानेन तयोश्च स-र्वनामत्व एव सम्भवनमित्युपसर्जने तेन सूत्रेणादेशाभाव एव किन्तु प्राधान्ये-न प्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकस्यैतच्छब्दस्य तस्मिंस्सूत्रे स्थानित्वेन ग्रहणमित्य-र्थाधिकारानुरोधेन प्रकृतसूत्रेऽपि सर्वनाम्न एवैतच्छब्दस्य ग्रहणमित्येव सा-हचर्यपदेन विवक्षितमित्याशयात् । न प्रवृत्तिरिति । एतेनोपसर्जने एनदादेश-स्य चारितार्थ्येन त्यदाद्यत्वापवादत्वोक्तिर्विरुद्धेति दूषणस्य नावकाश इति सूचितम् । तत्रार्थे भाष्यमपि साधकमित्याशयेनाह । त्यदाद्यत्वेनेति । एनत-मादायेति इत आरभ्य पूर्वोक्तमेवार्थं तस्यैव दृढीकरणाय निरूपितमित्य-न्तेन पुनराह यद्यप्येनदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेनेत्वत्रैनदो दान्तत्वमुक्तमिह तु तान्तमुक्तमिति विरुद्धमाभाति । तथापि समासे दान्तेऽपि चर्त्वे सति रूपे न विशेष इत्याशयेन तान्तोल्लेखः । ननु यद्युपसर्जनेऽस्यादेशस्याप्रवृत्तिस्तदा यद्ये-वमेनश्रितको न सिध्यति एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीतिभाष्यविरोधः तत्रादेशोच्चा-रणन्तु सामर्थ्याल्लुका लुप्तेऽपि भवतीतिपूर्वमुक्तन्तदभिप्रायेणेत्यत आह । अन्वादेश इति । विशेषाभावेनेति । नकारस्य रुत्वे सति यदुत्त्वम्भवति तस्याधुनाऽप्रा-प्तेः । नकारोच्चारणसामर्थ्येनेति । अह्न इति वक्तव्ये विभक्तिलोपङ्कृत्वाऽकारो-त्तरन्नकारे प्राप्तस्यापि लोपस्याकरणेनेत्यर्थः । भ्यामादौ व्यावृत्त्येति । नकारोच्चा-रणेन यत्र न नकारस्य श्रवणन्तत्र रुत्वस्याप्रवृत्तिरितिकल्पनेनेत्यर्थः । पूर्वपक्षिमते भ्यामि नलोपस्य सत्त्वेन तत्र रुत्वव्यावृत्तिस्तन्मते स्यादिति भावः । अन्यथा । व्यावृत्त्यभावे । ननु आगच्छाहो रूपन्दर्शयिष्याम आगच्छाहो रात्रि-रेषा गतेत्यादौ रुत्वकृतो विशेषः स्पष्ट एवेत्यत आह । भाष्यप्रामाण्याच्चे-

ति। वार्त्तिकस्य ज्ञापकतापरं यद्भाष्यन्तत्प्रामाण्यादित्यर्थः। ननु तद्भाष्यप्रामाण्यादत्र नलोपो नेत्येव कल्पनमस्त्वित्यत आह। तज्ज्ञापकेति। आवृत्तेन तेन सूत्रेण यथा नलोपाभावलाभस्तत्प्रकारमाह। आवृत्तस्येति। मूलकारोल्लिखिताशङ्कासमाधानविषये विशेषमाह। इदमिति। नलोपापवाद एवेति। येन नाप्राप्तिन्यायेनेत्यादिः। ननु सम्बुद्धौ नलोपाप्राप्तिविषये तयोश्चारितार्थ्यात्कथं येन नाप्राप्तिन्यायप्रवृत्तिरत आह। निषेधविषय इति। ध्वनितञ्चेदमिति। येन नाप्राप्तन्यायविषयत्वमित्यर्थः। प्रत्ययविधिविषय इति। ज्ञापकसाजात्यादित्यादिः। तस्य। रुत्वस्य। ननु यदि रुत्वरत्वयोरसिद्धत्वन्तदा पूर्वन्दीर्घ एव स्यादिति कथमेतदित्यत आह। अकृतेति। ननु बहुवृत्रहाणीत्यत्रात्पूर्वत्वाभावात्कथंणत्वमत आह। अत्र यदिति। अत्पूर्वग्रहणं ह्रस्थानिककवर्गाभाववद्धन्तेरुपलक्षणमित्यादि। सृज्धातुविषये षत्वस्य अपवादत्वात्कथमसिद्धत्वमतस्तस्य चारितार्थ्यमाह। षत्वेऽन्विति। भाष्यप्रयोगस्य विशेषविषयत्वमुपपादयति। अनेनेति। अनव्ययेति। भाष्योक्तप्रयोगसाजात्यात्। ननु सृष्टमित्यादौ झलि षत्वस्य सावकाशत्वमुक्तमिति कथङ्कुत्वापवादत्वमत आह। सृजियज्योरिति। अत एव। षत्वस्य पूर्वम्प्रवृत्तिस्वीकारादेव। ननु स्रग्ऋत्विक्शब्दयोर्निपातनेन कुत्वस्वीकारे निपातनस्याच्यपि कुत्वसाधकत्वापत्तिरत आह। निपातनेनेति। अनयोः। स्रगृत्विक्शब्दयोः इदमेव न्याय्यमिति। षत्वप्राप्तिशङ्काप्येवं सति न भवतीतिभावात्। ननु पूर्वोक्तरीत्याऽसृक्शब्दसाधनेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः अनुपदोक्तरीत्या साधने त्वन्तोदात्तत्वापत्तिरिति स्वरभेदापत्तिरिति चेन्न। लोके यद्याद्युदात्तोऽयमिष्टस्तदौणादयो बहुलमिति बहुलवचनेन साध्यः। वेदे तु बहुलञ्छन्दसीत्यस्त्येवेत्याशयात्। वार्त्तिकरीत्येति। तस्मिन्बहूर्जीति पाठेन केवले ऊर्जशब्दे तत्प्रवृत्तिः सम्मतैव। न चैवमिति। अचः परो यो झल इतिव्याख्याने। इत्यनुवर्त्त्येति। अच्पदम्पञ्चम्यन्तमेवेह सर्वनामस्थान इति सप्तमीबलात् षष्ठ्यान्तम्भविष्यति। नन्वच इति पञ्चमी नपुंसकस्येतिसूत्रे कृतार्था। सर्वनामस्थान इति सप्तम्यपि सर्वनामस्थाने परत उगितो नुम्विधायकत्वे नोगिदचामितिसूत्रे युजेरसमासइतिसूत्रे च चरितार्थेति प्रकृतसूत्रे उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानितिपरिभाषया

सर्वनामस्थान इतिसप्तम्यन्तस्यैव षष्ठ्यन्तत्वम्भविष्यतीति चेन्न। सर्वादीनीति स-र्वनामानीतिनिर्द्देशेन पञ्चम्यन्तस्यैव षष्ठ्यन्तत्वकल्पनात्। युक्त्यन्तरमाह। अ-नुवृत्तिसामर्थ्यादिति। नन्वेवंकाष्ठतक्षीत्यत्र नुम्न स्यादचः परस्य झलोऽभा-वादत आह। काष्ठेति। झल्त्वजातेरिति। वर्णग्रहणे जातिग्रहणमितिपरिभा-षायाः सत्वात्। बहूर्जशब्दमात्रेति। बहूर्जि नुम्प्रतिषेधइति वार्त्तिकानन्तर-मस्य पाठादिति। अल्लोपस्येति। यङोऽकारलोपस्येत्यर्थः। जायन्त इति। अ-स्य नव सावित्यादौ प्रत्येकं सम्बन्धः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येति। ननु द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य द्वन्द्वघटितसमासघटकस्य प्रत्येकं सम्बन्धोऽन्यत्र दृष्टः इदन्तु न तथेतिकथमेतदिति चेन्न। नेदन्द्वन्द्वान्त इत्यपूर्वं वचनङ्किन्तु साहित्यविशिष्टा-नान्द्वन्द्वविधानत्साहित्यस्यचैकधर्मावच्छिन्नान्वयित्वरूपतयाऽन्वयितावच्छेदका-वच्छिन्नस्य च समासाघटकपदोपस्थापितस्यापि धवखदिरौ छिन्धीत्यादिवाक्यज-न्यशाब्दबोधे भानात्तद्वदत्र विभक्तिव्यवधानेऽऽपि नवपदार्थेन्वयो भविष्यतीति भावः। प्रत्येकमेवेति। प्रत्येकान्वितनवपदसाहचर्यात्। सोर्भुका लुप्तत्वान्नुम्ने ति। यत्तु अनपुंसकस्येतिपर्युदासान्नपुंसके स्वमोः सर्वनामस्थानसंज्ञाभावान्न नुमः प्राप्तेरेवाभावाच्चिन्त्यमेतदिति। अत्राहुः। यथा पुंसि हलड्यादिलोपेपि प्रत्यय-लक्षणेन नुमागमो भवति तथाऽत्रापि कुतो नेत्याशङ्कावारणायाह। लुका लु-ति। एतेन लुका लोपो नपुंसके भवतीति पञ्चम्यन्ते नास्य नपुंसकत्वादिति स्मा-रितन्नतु लुका लोप एव नुमभावे हेतुत्वेनोपात्तः। एवञ्च नपुंसकत्वान्नपुंसके-षु सर्वनामस्थानत्वाभावादितिविशेषो बोध्य इति। अपरे तु गवाक्शब्दस्येतिप-द्यस्थगवाक्शब्दस्य शब्दशब्दसामानाधिकरण्येन पुंल्लिङ्गतया तत्रैव प्रत्ययल-क्षणे नुमाशङ्कायामेवमुक्तम्प्रत्ययलक्षणनिवृत्त्यर्थमिति सञ्जगदिरे। अन्ये तु गवा-क्शब्दौ द्वौ। एकः सुबन्ते गोशब्दे उपपदे अञ्चतेः क्विन्नन्तः। अपरो निरुपपदा-द्धेः क्विनि कृते तदन्तात्सुबुत्पत्त्यनन्तरं सुबन्तस्याच्शब्दस्य गोशब्देन सह समासे कृते निष्पन्नः। तयोर्मध्ये प्रथमस्य नपुंसकत्वेपिद्वितीयगवाक्शब्दे उत्तरप-दस्य पुंलिङ्गतया तत उत्पन्नो यः सुप् समाससंज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य नुमाशङ्कानिवारणायोक्तमत्र लुका लुप्तत्वादिनतीति वदन्ति। वस्तु-तस्तु कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकता सुप्रसिद्धैव। कारणाभावस्य न का

रणप्रतियोगिकाभावः। किन्तु कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
एव। अन्यथा कारणाधिकरणेऽपि कारणगगनोभयाभावसत्त्वात्कार्याभावस्याप-
त्तेः। प्रकृते च न प्रत्ययमात्रस्य नुमागमकारणत्वङ्किन्तु सर्वनामस्थानसंज्ञा-
परत्वोभयविशिष्टस्यैव। अन्यतरविशेषणाभावे च विशेषणाभावप्रयुक्तस्य विशि-
ष्टाभावस्य सत्त्वव इति परत्वात्मकविशेषणाभावप्रयुक्तो यः कारणतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाभावः सोऽत्र लुका लुप्त इत्यनेन दर्शितः। सर्वनामस्थानसंज्ञाभावश्च न द-
र्शितः। संज्ञिसत्त्वे हि संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञी च लुका लुप्तत्वान्नास्तीति न का-
चिदेवानुपपत्तिः क्षतिरिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम्। वा नपुंसकेतिसूत्रे नाभ्यस्तादि-
ति सूत्राच्छतुरित्यनुवर्त्तते तस्याभ्यस्तात्परत्वं ददन्ति ददतीत्यत्र सम्भवति
अतो मूले व्याख्यातं मता इति तदर्थमाह। शत्रुप्रत्यय इत्यर्थ इति। वेतिवर्त्त-
त इति। न चेह वाग्रहणानुवृत्तिर्मास्तु यद्ययन्नित्यः स्यात्तदाऽनेनैव सिद्धे श-
प्श्यनोरिति सूत्रं व्यर्थमेव स्यादित्युत्तरसूत्रारम्भादस्य वैकल्पिकत्वमुत्तरसूत्रस्य
च नित्यत्वमिति व्यवस्थासम्भवादुत्तरसूत्रे नित्यग्रहणञ्च न कार्यमिति वाच्यम्।
वैपरीत्यस्याप्यापत्तेः। एवन्तर्ह्युत्तरसूत्रे नित्यग्रहणमस्तु तद्घटितोत्तरसूत्रसा-
मर्थ्यङ्कल्पयाम इति चेत्। सामर्थ्यकल्पनापेक्षया कृतस्यैव वाशब्दस्यानुवृत्तौ
लाघवमित्याशयः। नुम्ग्रहणन्तु स्पष्टार्थमिति। इदितो नुमितिसूत्रान्नुम्ग्रह-
णानुवृत्त्यैव सिद्धेः। न चानुवर्त्तमाननुम्ग्रहणं वाशब्दसम्बद्धं वा नपुंसकेतिसू-
त्र इतीह नित्यार्थन्नुम्ग्रहणमिति वाच्यम्। उत्तरसूत्रे नित्यग्रहणादि-
ह वाशब्दानुवृत्तेरिष्टत्वात्। उत्तरसूत्रे तु नित्यग्रहणसत्त्वात्तदाचार्यविरोधेन
केवलनुम्शब्दस्यैव सम्बन्धो भविष्यतीतीह नुम्ग्रहणन्निष्प्रयोजनमेव। यद्य-
स्मिन्नपि सूत्रे वाशब्दः सम्बध्यते तदाऽनुवर्त्तमाननुम्शब्दस्यैककार्यनियुक्ता-
नां सहैव प्रवृत्तिरितिन्यायेन केवलनुम्शब्दस्य शप्श्यनोरितिसूत्रे सम्बन्धो
न स्यादिति चेदेककार्यनियुक्तानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इतिन्यायेन केवल-
स्य नुमः सम्बन्धो भविष्यतीत्यस्तु। एतादृशार्थस्य यद्यपि लाभस्तथापि स्पष्टा-
र्थन्नुम्ग्रहणमिति भावः। उभयत आश्रयण इतिवचनस्य स्वमतेऽभावादाह।
तेन व्यपवर्गाभावेनेति। व्यपवर्गो व्यपवृक्तभेद इति यावत्। अन्यथा। आ-
दित्यस्यानुक्तौ। अत्र क्वचिन्नान्तीति पाठः स तु युक्तः। भावाभावयोर्मध्ये भा-
वानुष्ठानस्य युक्तत्वात्। अङ्गस्य कार्य इति। तस्मिन्सूत्रेऽङ्गग्रहणात्। ननु पच-

न्तीत्यत्र शीनदीपरत्वाभावात्कथन्नुमित्यत आह। पचन्तीत्यादीति। इदमि-ति। निरवकाशत्वम्प्रतिपदोक्तत्वमित्येतत्। छदिरुपधीति। अत्र उगवादिभ्य इतिसूत्रे इतिहृवक्तुं युक्तम्। अथ वा छदिरुपधिबलेर्ढञिति सूत्र इत्यत्र बहुव्रीहिसमासेन छदिरुपधीतिसूत्रं यत्सूत्रव्याख्यानावसरे व्याख्यातन्तत्सूत्रं इत्यर्थः। तत्र हि यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम्। यञ्ञ्यौ भवतोऽञः पूर्वविप्रतिषेधेन। किम्प्रयोजनम्। सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम्। यतोऽवकाशः। शङ्कव्यन्दारु। पिचव्यः कर्पासः। अञोऽवकाशः वार्द्ध्रम्। वारत्रम्। अत्र नद्ध्रीवर्ध्रीशब्दाभ्यां वरत्रापर्यायाभ्यामञ्। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयम्प्राप्नोति। सनङ्गव्यं चर्म। ञ्यस्यावकाशः। औपानह्यं दारु। अञः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयम्प्राप्नोति। औपानह्यं चर्म॥ ढञ् च। ढञ् च भवत्यञः पूर्वविप्रतिषेधेन। ढञोऽवकाशः। छादिषेयन्तृणम्। अञः स एव। छदिर्नाम चर्मविकारः। तस्मादुभयम्प्राप्नोति। छादिषेयञ्चर्म। ढञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेति। छदिर्नामेति। छादनं छदिः तच्च चर्मविकारोपि सम्भवति। छादनमित्यत्र करणे ल्युट्। तच्च तृणविकारः। क्वचिच्चर्मविकारोपि। अचक्तैयटः। अत्राहुः छदिरुपानहोः प्रतिपदम्प्रत्ययविधानादयुक्तो वप्रतिषेधः! तथा चोक्तम्! परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषाम्मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति चिन्त्यमेतदिति। अत्राहुरित्यस्वरसवीजन्तु निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वम्बाधकत्वे प्रयोजकन्नान्यथेति। एतादृशकल्पनायामत्रत्यं विप्रतिषेधपरम्भाष्यमेव लानम्। शेषादिति। तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकम्। ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सोवकाशा इत्युक्तम्। स्वसिद्धान्तमाह। परे त्विति। सकृद्गतिन्यायादिति। वस्तुतस्त्वेतन्न्यायस्य प्रकृतेऽनुपयोग एव। एकस्मिन्नुमि कृते द्वितीयस्य नुमो वाच्यार्थविरोधादप्रवृत्तेर्न नुम्द्वयप्रसङ्गः किन्त्वनयोर्यत्परन्तदेव पूर्वम्प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह। किञ्चान्यादच इति। अपरोक्तमभ्युपेत्याह। किञ्च सत्यपीति। झल्ग्रहणेनेति। अयोगवाहानां शर्षूपदेशात्॥

## ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

निपातसंज्ञेवेति। प्राग्रीश्वरान्निपाता इतिसूत्रानन्तरं स्वरादीतीत्यादि अव्ययीभावश्चेत्यन्तम्पठित्वा चादय इति पठनीयमित्यभिप्रायः। यत्राव्ययग्रहणन्तत्र निपातग्रहणमेवास्तु। इत्यापत्तेरिति। ननु तत्रापि चादय आद्युदात्ता इतिपठनीयमिति चेन्न। येषां कृञादियोगे, निपातसंज्ञा तेषान्तद्योगाभावेऽप्याद्युदात्तत्वापत्तेः। यद्यपि न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति फिट्सूत्रेण विशिष्य स्वरितत्वविधानेन निपाता आद्युदात्ता इत्यस्य बाधो वक्तुं शक्यस्तथापि स्वरादावित्यादिपदग्राह्ये प्रातरादावयमतिप्रसङ्गो बोध्यः। एतेन। इष्टव्यवस्थाया अलाभेन। अन्यत्र। उद्योतादौ। अनुकरणेति। प्रयोगस्थाना मित्यादिः। सर्वेषामिति। अपादानत्वाधिकरणत्वकर्मत्वशक्तिप्रधानानाम्। अधिकरणशक्तिप्रधानानीति। अत एव व्रजघटैकानामेषां क्रियायामेवान्वयः। ननु क्रियाप्रधानमाख्यातमितिवन्न क्विरुगित्यस्य स्वार्थक्रियाविशेष्यकबोधजनकत्वं इष्टमत आह। क्रियाप्राधान्यमिति। भाष्यप्रामाण्यादिति। तत्र हि स्वतेर्घञन्तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन मान्तत्वं सूत्रे निपात्यते एवं चिरशब्दोऽपि कालविप्रकर्षाभिधायी चिरेण तवागमनमहम्पश्यामि त्वच्चिरात्तस्माद्देशादागतोऽसीत्यादावकारान्तो दृश्यते तस्यापि मान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते इत्यर्थकवाक्यान्युक्तानि। इदं त्वत्रबोध्यम्। सायंशब्दस्य घञन्तस्य संख्याविसायपूर्वस्येतिनिर्देशादकारान्तस्य प्रामाणिकत्वेऽपि मान्तोव्ययसंज्ञकोऽप्ययमस्ति। अत एव प्रातःसन्ध्यासनत्वत्रा सायंसंध्यसभास्करेतिप्रयोगस्योपपत्तिः चिरशब्दस्त्वनव्ययमेव स च शब्दशक्तिस्वभावादेकवचनान्त एव। तस्य तावदेवचिरम् यावन्न विमोक्ष्ये चिरम्भुङ्क्त इत्यादौ परिदृश्यमानस्तु क्रियाविशेषम्। यत्र तुक्रियावाचकम्पदन्न श्रूयते तत्र तदन्वययोग्यक्रियावाचकशब्दाध्याहारो बोध्य इति। इतिविहित इति। विनिगमनाविरहात्सर्वेषाङ्ग्रहणम्। ननु यदुहतो निवत इत्यादिप्रयोगविरोध इत्यत आह। उपसर्गेति। वद्ग्रहणं व्यर्थमिति। अत एव परिगणनसमये ससिवतीति वप्रत्ययोऽपि पठितः। निपातत्वोक्तेरिति। तत्र हि परस्परसाहचर्येण निपातयोरेव ग्रहणमित्युक्तम्। नन्वस्तीत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेवाव्ययत्वे सिद्धे पृथक्पाठो व्यर्थ इत्यत आह। धनवानित्यर्थकमिति। अस्त्र-

वचनस्येति । एतेन विभक्तिप्रतिरूपकत्वाभावो ध्वनितः । न सिद्धिरिति । अस्ति नास्ति दिष्टमितिसूत्रनिर्दिष्टस्य तेनाव्ययत्वसिद्धावपि धनवाचिनो न सिद्धिरित्यर्थः । स्वसिद्धान्तमाह । तेनैवेति । यथाऽधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातरादेर्वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वन्तथाऽस्यापि अस्तिमानित्यादिवृत्तिविषये सत्त्ववाचित्वकल्पनेन सत्तार्थबोधकत्वन्न विरुध्यते । धनबोधादिति । न तु सत्तार्थसामान्याभिधायकत्वम् । शब्दशक्तिस्वभावात् । कथञ्चिदिति । विशेषार्थाभिधायकत्वे नियतस्य कस्य चित्तात्पर्यग्राहकस्य कल्पनेन । सत्त्ववाचकत्वे बोध्य इति । असत्त्ववाचकस्यैवाव्ययत्वमिति भावः । न च स्वरादिषु सत्त्ववाचकानामपि दर्शनेनेदमसङ्गतमिति वाच्यम् । प्रयोगदर्शनवशादन्यत्र तथा कल्पनेऽप्यस्य सत्त्ववचनस्याव्ययत्वे प्रमाणाभाव इति भावः । अत एव विधेम चास्मै नमसा सह त्वयेतिप्रयोगस्याप्युपपत्तिः । के चित्तु एतादृशानां विभक्तिप्रतिरूपकत्वमिच्छन्ति । ते बहुषु स्थलेषु क्लेशसहनेन मान्याः । ननु प्रपूर्वकात्तम्धातोः क्विपि सति प्रताम्शब्दावयवस्य धातुत्वाद्दत्वापत्तिरत आह । प्रतानितीति । अपदान्तत्वादिति । तादृशानामप्रयोगस्यानादिदमनुकरणमिति भावः । अस्य । प्रतामादेः । भाष्यस्वरसोऽप्येवमिति । न च तस्मिन्नेव भाष्ये यदयम्प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठतीत्युक्तत्वाद्विरोध इति वाच्यम् । तस्य भाष्यस्यान्यथैवोपपत्तेः । तथाहि । कृदन्तं यन्मकारान्तमिति पाठे प्रतामौ प्रताम इत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवति । यदयम्प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठतीत्युक्तम् । अत्र प्रशामौ प्रशाम इति शान्तिमद्वाचकस्य । गणे तु शान्त्यर्थकस्य लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकस्य पाठः । तत्र यथा स्वरादीनामप्रयोग एव विसर्गो न तु गणे तथाऽस्यापि प्रयोगे नत्वम् । अत्र यद्यपि कैयटेन मो नो धातोरितिनत्वस्यासिद्धत्वाल्लिङ्गमव्ययत्वमिति व्याख्यातम् । तथापि स्वरादिसंवादेन गणे विकाराभावकल्पनेऽलम्प्रकल्पना नेति । अप्रामाणिकः पाठ इति । निपातत्वादेव सिद्धेः । नन्वव्यये नञ्कुनिपातानामित्यत्र पृथक्पाठवैयर्थ्यमस्य निपातत्वे स्यादत आह । अव्यये नञिति । अकरणिरिति । अत्र समासस्वरबाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधकमुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण इकाराकारयोरुदात्तत्वे प्राप्ते पुनर्नञः पृथक्पाठात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव

भवति। अयं ख्याक्रोशे नञ्यनिरित्यनिप्रत्ययान्तः। प्रक्षिप्तः पाठ इति। चादिगणे पाठेनाव्ययत्वसिद्धेः। न चैवमसत्त्वार्थकस्यैवाव्ययत्वं स्यान्न तु सत्त्वार्थकस्येति सत्त्वार्थकस्य लक्ष्मीवाचकतया तस्य ङकारेत्संज्ञकत्वाभावात्। निरनुबन्धको निषेधार्थकमाशब्दोऽसत्त्वार्थस्तु पठित एव। माङि लुङिति सूत्रे ङकारोच्चारणात्तस्मिन्नुपपदे लुङन्तस्यैव साधुत्वम्। एतेन मास्त्वित्यादिप्रयोगाणाम वैदिकानामसाधुत्वम्बोध्यम्। मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतीः समा इति रामायणस्थपद्ये माङो न प्रयोगः किन्तु निरनुबन्धकस्य अत एवाटो निषेधाभावः। अव्युत्पन्नाविति। वतुबन्तयोः सत्त्वार्थकतया निपातसंज्ञाया अप्राप्तेः। अच। उपसर्गविभक्तिविषये। प्रतिरूपकत्वं साम्यम्। अर्थतः ष्टशब्दतश्चेति। शब्दत एव साद्दश्यविवक्षायां विप्रशब्दावयवप्रशब्दस्याप्यव्ययत्वं स्यात्। अर्थत एव साद्दश्यस्य ग्रहणे वाशब्दसमानार्थकस्य विकल्पशब्दस्यापि स्यात्। न च विकल्पशब्दस्य सत्त्वार्थकतया न वाशब्दसमानार्थकत्वमिति वाच्यम्। आराच्छब्दसमानार्थकस्य समीपशब्दस्याव्ययत्ववारणाय शब्दतः साम्यस्यावश्यकत्वात्। विनीतौ वामिति। अयन्न युष्मदस्मदोरितिसूत्रेण व्युत्पन्नः। षष्ठ्यन्तत्वाभावात्। न च तत्समानार्थत्वाभावः। सम्बोध्यार्थबोधकतयाऽर्थतः साम्यमस्ति शब्दतस्त्वस्त्येव। यत्रयत्र सद्दशग्रहणन्तत्र किञ्चिन्न्यूनत्वमस्त्येव। अन्यथा तत्त्वमेव स्यात्। एतेन। अर्थतोऽपि साद्दश्यस्य विवक्षणेन। अत एव। तदित्यस्याव्ययत्वादेव। तच्चितोर्योग इति। जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादय इत्यत्र तदित्यव्ययमन्यथास्य तच्छब्दस्य चिच्छब्देन द्वन्द्वो न स्यादित्यर्थः। तच्चितोरित्यत्र तच्छब्दचिच्छब्दौ षष्ठ्यन्तसमानार्थकौ प्रथमान्तौ तयोः समासः। क्रियायोगेऽपीति। अस्योपसर्गत्वाभाव इत्यत्रान्वयः। तादृशाभाव इति। यद्युपसर्गत्वं स्यात्तदाऽच उपसर्गात्त इति तादेशः स्यात्। न चोपसर्गसंज्ञाभावकल्पनापेक्षया तत्वाभावकल्पनमेव किन्न स्यादिति वाच्यम्। गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानबाधापेक्षयाऽप्रधानबाधस्यौचित्यादिति भावः। शिवादीति। सत्त्वं रजस्तमः क्रमेण शिवादीत्यत्रापि सत्त्वादिप्रधानमायोपाधिकम्ब्रह्मैव विवक्षितन्तेन विष्णवादीति वक्तव्ये शिवादीत्युक्तिरकारो वासुदेवः स्यादित्यभियुक्तोक्तिविरु-

चेतिशङ्कायाऽनवकाशः । व्याख्यानादिति । लाक्षणिकत्वाविशेषमूलकादित्यर्थः । अन्त्ये । अवतेष्टिलोपश्चेत्यनेनावतेर्मन्प्रत्ययो भवति प्रत्ययस्य टेश्च लोपो भवतीत्यर्थकेनौणादिकेन सिद्धे । नियमादप्राप्तेरिति । अयञ्च नियमो यद्यपि कौमुद्यामुणादौ च्विरव्ययमित्यत्र ङीरित्यस्यानुवृत्तिं कृत्वा सूत्रव्याख्याने सति ङीप्रत्ययान्तस्य चेदव्ययसंज्ञा तर्हि च्व्यन्तस्यैव न तु तद्भिन्नस्येति लभ्यते । तथाऽप्येतादृशनियमे सतिर्ङिः गमेर्डोरिति सूत्राभ्यां सिद्धयो रैगोशब्दयोरव्ययसंज्ञाया व्यावृत्तिर्न प्राप्नोतीत्यतः सामान्यत उणादिप्रत्ययान्तानां चेत् च्व्यन्तानामेवेत्याकारक उक्तः । परन्त्वेवन्नियमे उच्चैर्नीचैरित्यनयोर्डैसिप्रत्ययान्तयोरव्ययसंज्ञा न प्राप्नोति । अनयोः स्वरादिषु पाठो व्यर्थो भवेदिति चेत्सामर्थ्यकल्पनयाऽव्ययसंज्ञास्वीकारापेक्षया नियमसङ्कोच एव उचित इत्याशयेनाह । गुणादीत्यादि । ननु च्विरव्ययमिति सूत्रस्य नियमार्थत्वमनुपपन्नमदोभवदित्यत्रैक च्व्यन्तानामपि गौणत्वेनाग्रहणसम्भवात्तस्य विधायकत्वमेव समुचितमत आह । स्वरादिनिपातमित्यत्रेति । अनित्यत्वादिति । अस्या अर्थवद्ग्रहणपरिभाषामूलकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाश्चैषः षीध्वमिति सूत्रस्याङ्गग्रहणेनानित्यत्वस्य ज्ञापनात्तदनित्यत्वे नैवेयमप्यनित्येति भावः । साधीय इत्यपीति । अत्रेदमव्ययम्बोध्यम् । नत्वेतदीयसुन्नन्तम् । पटीयानितिवत्प्रकर्षस्य तत्राप्रतीतेः । अत एव कस्तत्र साधीय इति प्रयोगः सङ्गच्छते । तद्धितश्चेति सूत्रे सर्वशब्दो न प्रकारकात्स्न्यें सर्वान्नीनो भिक्षुरितिवद्वर्त्तते । अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनामेकवचनान्युत्पद्यन्त इतिपक्षे सूत्रस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तेः । किन्तु सर्वः पटो दग्ध इत्यत्रेवावयवकात्स्न्यें वर्त्तते तेन यत्फलितन्तदाह । वचनत्रयात्मिकेति । अवयवकात्स्न्यार्थकसर्वशब्दस्वीकारेऽपि नोपपत्तिरित्याशङ्कते । नन्विति । सुपां विधानमिति । स्वौजसेतिसूत्रेणेति शेषः । ननु सर्वासां सामान्यसूत्रेण जातानाङ्कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रेण नियमः क्रियत इति पक्षेऽस्य सूत्रस्योपपत्तिर्भविष्यतीत्यत आह ! किञ्च विहितानामिति । नन्वेकस्मात्प्रातिपदिकात्सर्वेषां विधानमेवानुपपन्नं प्रत्ययविधौ निर्दिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकाव्यवधानेनैवोत्पत्तिर्भवति अव्यवधानञ्चैकत्रैव संभवति न सर्वत्रेति चेन्न । प्रकृतिभेदकल्पनेन तत्तत्प्रकृतिपरत्वस्य तत्तत्र प्रत्ययेसम्भवादित्याह । प्रधानप्र-

त्ययानुरोधेनेत्यादि । तत्र । तेषु नियमेषु । अर्थनियममुपपादयति । कर्माद्य-
र्थयोग्येति ! कर्मणि द्वितीयैवेति नियमेन हि यत्र कर्मादिसम्भवस्तत्रैवान्या-
सान्निवृत्तिः सम्पाद्यत इति प्रत्यासत्त्या कर्माद्यर्थयोग्येत्यस्य लाभः । आदि-
पदादेकत्वाद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चैकत्वादौ विभक्तिस्तदेकवचनाद्येवेत्येवं-
रूपः । अनियतत्वादिति । अव्ययानाङ्कर्माद्यर्थयोग्यत्वाभावेन तत्तदर्थे विभक्त्य-
न्तरव्यवच्छेदेन नियतानान्तत्तद्विभक्तीनामनियमादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे-
तिसूत्रस्यापि नियामकतया तद्विषये यथा नियमसम्भवस्तथाह । कर्मादिर-
हित इत्यादि । मात्रपदव्यवच्छेद्यार्थकथनमेतत् ! अत्र पक्षे । एवंविधार्थनियम-
पक्षे ॥ अथ प्रत्ययनियममाह । कर्माद्यर्थयोग्येति । अत्रापि पक्षे । प्रकृतार्था-
पेक्षप्रत्ययनियमपक्षे । अव्ययेभ्यो लभ्यन्त इति । कर्मादौ विहितानान्द्वितीया-
दीनाङ्करणादावेव व्यावृत्तेः । सामान्यापेक्षप्रत्ययनियममाह । अथेति । पूर्वोक्त-
ज्ञापकादेवेति । अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकादेवेत्यर्थः ॥ वक्तुमशक्यमिति । ए-
कस्मिन्नर्थे नियताया विभक्तेरर्थद्वयबोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । न तु तदभा-
वे ॥ कर्मत्वाद्यभाव इत्यर्थः । सुप्तिङ्साधारण्येनास्य प्रवृत्तिम्बोधयितुं सा-
मान्येनार्थमाह । विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकेति ॥ इतरे । द्विवचनबहुवचने ।
एवञ्च । सामान्यसूत्रसिद्धौ च । नन्वेकस्य वचनमेकवचनमिति व्युत्पत्त्या एक-
वचनमितिसूत्रेणैकवचनमव्ययेभ्यो न प्राप्नोतीत्यत आह । द्विबहुग्रहणसाम-
र्थ्यादिति ! अयम्भावः । यद्यप्येता महासंज्ञा इत्यासामन्वर्थत्वं सम्भाव्यते त-
थापि सूत्रे द्विबहुग्रहणसामर्थ्यादन्वर्थत्वन्त्यज्यते । अधुनास्य सूत्रस्यौत्सर्गिक-
त्वमुपपादयति । द्वित्वबहुत्वयोरिति । नन्वेतावतापि प्रथमोपस्थितः सुरेवैतादृ-
शे विषये स्यादत आह । विनिगमनाविरहेति । ननु प्रथमोपस्थितत्वमेव
विनिगमकन्तत्राह । अत एव । सर्वविभक्त्येकवचनस्वीकारादेव । चरितार्थमि-
ति । सोरेवोत्पत्तौ तस्यैव निवृत्तिः स्यादिति प्रत्याहारनिर्देशो व्यर्थः स्यात् ।
नन्वव्ययार्थे कर्मत्वाद्यभावाद्द्वितीयैकवचनादीनामप्राप्तावपि प्रथमा तु स्यादिति
कथमेतदप्राप्तप्रापणार्थमित्युक्तमतः प्रथमाया अप्राप्तिमुपपादयति । प्रथमापी-
ति । नानेन । एकवचनमित्युत्सर्गसूत्रेण । कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वेन । एतेन कर्त्तरि
कर्मणि याया विभक्तयो विहितास्तासामुत्पत्तिरुक्ता । तद्यथा । पचतिकल्पभव-

ति। पचतिकल्पस्य भवनम्। पचतिकल्पेन स्थीयते। पचतिकल्पम्पश्य पचतिकल्पस्य दर्शनम्पचतिकल्पाय गच्छतीति। स्वत एकत्वेन। एका क्रियेतिभाष्यान्निवृत्तभेदायाः क्रियायास्तिङन्तेभ्यः प्राधान्येन प्रतीयमानाया एकत्वात्तदनुरोधेन तत्र कल्पप्रत्ययान्तादेकवचनस्यैवोत्पादेन न चास्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेऽव्ययेभ्यस्तिङामप्येकवचनापत्तिरिति वाच्यम्। सुब्विधायकशास्त्रैकवाक्यतयाऽस्य विधायकत्वात्। अनेकनियमेति। कर्मणि द्वितीयेत्यादिनियमेत्यर्थः। यदि द्वितीयादीनामप्येकवचनं स्यात्तदा द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिसामान्यापेक्षनियमबाधः स्पष्ट एव। ननु नियमस्य विधिमूलकत्वाद्विधेरुपजीव्यत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तत्त्वमेव प्राथम्यं ग्रहीष्यत इत्यत आह। निजामिति। अत्रत्यबहुवचनेन बहुत्वस्योपपस्थितौ तस्य बहुत्वस्य स्वव्यापकसंस्थाद्वारैव सङ्ख्येयपरिच्छेदकतया प्रथमोपस्थितत्वेन त्रित्वस्य विषयपरिच्छेदकत्वं स्यात्तथा च त्रयाणां लाभः सिद्ध एवेति त्रयाणामिति व्यर्थं स्यादिति भावः। अत्र। अव्ययविषये। इत्यादिपद्यान्तराणि। अत्रादिना समानामपि विभक्तीनामेकवचनानीत्यस्य सङ्ग्रहः। असङ्गतानीतिबहुवचनं समुदायापेक्षया बोध्यम्। तेन सर्वविभक्त्येकवचनमिति पूर्वोक्तिविरोधो न। नन्वेकत्वे एकवचनमिति यद्युच्यते तदा घट इत्यादिशब्दोच्चारणे सति तत एकत्वप्रकारकनिश्चयस्सम्भवति। तेनैवैकत्वसंशयप्रतिबन्धो निर्वहति। एकस्मिन्नित्यस्याभावे तु कथमेकत्वनिश्चयशक्तिग्राहकाभावादत आह। घट इत्युक्ते इति। संख्यावदर्थत्वेनेति। एतेन सत्त्वभूतत्वात्मकस्य विशिष्यस्य लाभः। तथा च घटः एकत्ववान्। द्वित्वाद्यभावविशिष्टत्वे सति सत्त्वादित्याकारको न्यायो बोधितः। अत्र चाक्षुषविषयः पट एव दृष्टान्तः। यद्वा सत्त्वरूपत्वेनाखिलसंख्योपस्थितौ द्वित्वाद्यभावनिश्चये सति स्मृतैकत्वप्रकारकोपनीतभानम्भवतीत्याशयेनाह। प्रकरणाच्चेति। यथा सम्पन्नो व्रीहिरित्यत्र जातावेकत्वान्वयः पशुना यजेतेत्यत्र व्यक्तौ तदन्वयः प्रकरणात्तथेति भावः। यत्र तु स्वराद्यर्थे कर्मत्वाद्यन्वययोग्यता तत्र द्वितीयाद्येकवचनम्भवत्येव। द्वितीयादीनान्तेषु नियतत्वात् अव्ययीभावात्तु नाव्ययीभावादित्युक्तेः सर्वविभक्त्येकवचनम्॥ न च तेभ्यो द्वितीयादीनान्द्विवचनबहुवचने तेन ज्ञापकेन कथम स्या-

त्तामिति वाच्यम्। असर्वविभक्त्यव्ययमिति न्यासपक्षे सर्वत्रानेनाव्ययसंज्ञा-सिद्धौ पञ्चसूत्री न कार्येति भाष्येण द्विवचनानुत्पत्तिबोधनात्। भाष्योक्तपक्षा इति। अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीख्यपि वचनानीत्यादयः। तत्र। आस्यालाविल्यत्र पठितो य आस् तेनेण आसिरिति सूत्रविहित आसिर्गृह्यत इति शेषः। नानुवर्त्तत इति। वहिहाधाभ्यश्छन्दसीत्यत इत्यादिः। अत्र च। छन्द-सीत्यस्याननुवृत्तौ च। छान्दसत्त्वे तु सुपां सुलुगित्येव लुकः सिद्धेः। ननु मे-जन्तशब्दस्य कृद्विशेषणत्वे कारयामित्यादौ सुपो लुङ् न स्यादत आह। आम इतीति। तेन। कृदन्तविशेषणत्वाभावेन॥ कृत एजन्तत्वेनेति। स्थानिवद्भावेन कृत्त्वम्। एजन्तत्वन्तु व्यपदेशिवद्भावेन। यथा चात्रानल्विधाविति निषेधाप्रवृ-त्तिस्तथान्यत्र प्रतिपादितम्।यथोद्देशपक्षाभिप्रायेणाह। न च बहिरङ्गत्वमि-ति। लुग्विधायकसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाशास्त्रस्य कार्यकालपक्षे प्रवृत्त्यङ्गीकारा-त्समत्वमित्याशयेनाह। संज्ञायाः कार्यार्थत्वादिति। संज्ञाकार्यस्य। लुकः। तत्त्वे-न। सुप्सम्बन्धित्वेन। तत्त्वात्। बहिरङ्गत्वात्। ननु महासंज्ञाकरणेन लिङ्गाद्य-नन्वयिन एवैषाव्ययसंज्ञा प्रवर्त्तत इत्याशय इत्यस्य कथमव्ययसंज्ञाप्राप्तिरत आ-ह। लिङ्गसंख्येति। बाधादिति। अव्ययसंज्ञाया इत्यादिः। मानाभाव इति॥ संज्ञामात्रेण सन्निपातविघाताभावात्। एज्विषयेति। एज्विषयसन्निपातनिमि-त्तकं यदात्वन्तदीयो यः सन्निपातः एज्विषयत्वरूप एव तद्विघातकत्व क्ङिति चेति निषेधस्तस्य निवृत्तावपीत्यर्थः। क्ङिति चेतिनिषेधसूत्रस्य यत्र प्रवृत्तिस्त-त्र नैचः प्रवृत्तिरित्येज्विषयत्वनिषेधविषयत्वयोः परस्परं विरोध इत्यतो निषेधशा-स्त्रम्परम्परया सन्निपातलक्षणात्वसम्बन्धिसन्निपातविघातकन्तस्य निवृत्तिरस्त्वि-ति समुदायार्थः। ननु क्ङिदिति कार्यातिदेशः अतिदिश्यमानञ्च कार्यन्निषेधरूप-मेव तस्य सन्निपातपरिभाषया निवृत्तौ तत्सन्नियोगशिष्टत्वमपि न भविष्यतीत्यत आह। तत्र हीति। व्यपदेशातिदेशः।व्यवहारातिदेशः। कार्यातिदेशं वारयति इत्त्वप्रवृत्तिकाल इति। यदीत्त्वभवनसमानकालिकभवनकर्तृ क्ङित्कार्यङ्किञ्चि-त्प्रसिद्धं स्यात्तदा स्यात्कार्यातिदेशस्तथाऽत्र नास्तीति भावः। तस्मात्। अन-न्यगतिकत्वात्। अनया। सन्निपातपरिभाषया। अतिदेशसंज्ञानामपीति। अत्र बहुवचनं लक्ष्यभेदाभिप्रायेण। साक्षात्परम्परयेति। साक्षाद्यथा। ग्राम-

णिकुलमित्यत्रोत्तरपदसन्निपातनिमित्तकं क्स्वत्वन्ताट्टशसन्निपातविघातकस्य तुकोऽनिमित्तम् । अतिदेशविषये परम्परया यथा । उपादास्तेत्यत्रैज्विषयसन्निपातनिमित्तमात्वं स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो य एज्विषयसन्निपात स्तद्विरोधित्वेन विघातकः किद्वद्व्यपदेशस्तन्निमित्तकप्रवृत्तिको यो निषेधस्तस्यानिमित्तं यथा भवति तथा ताद्दशव्यपदेशस्याप्यनिमित्तम् । संज्ञाविषये परम्परया यथा ! आधये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्य इत्यत्र विभक्तिसन्निपातनिमित्तकं यद्गुणैत्वरूपं कार्यन्तत्स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघातकलुक्प्रयोजकाव्ययसंज्ञाया अप्यनिमित्तम् । एतेन । पूर्वोक्तार्थकल्पनेन । अव्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तौ समाधानान्तरमाह । अक्जाद्येकेति । नन्वेवमेव लुगेकवाक्यतापन्नाया अप्यव्ययसंज्ञाया वारणसिद्धौ सन्निपातपरिभाषया वारणपरभाष्यविरोधः प्राप्तेरेवाभावादित्यत आह । लुगेकेति । शब्दतः । शब्दरूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन । न च निमित्तपदेन सप्तम्याद्यन्तमेव निमित्तङ्गृह्यते । लुकि तु सुपः स्थानित्वेनाश्रयणन्न सप्तम्यन्तशब्दोपात्तत्वेनेति वाच्यम् । अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे सुपः स्थानित्वेनाश्रयणेऽपि सुपः प्रत्ययतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषैकदेशस्य सुप् यस्माद्विधीयते तदादेरित्यस्योपस्थितौ क्त्वम्प्रेजन्तसूत्रैकवाक्यतया सुबभिन्ने प्रत्यये परे यदव्यवहितपूर्वङ्कृदन्तम्मेजन्तन्ततः परस्य सुपो लुगित्यर्थादेकनिमित्तकत्वङ्गुणैत्वलुकामस्त्येवेत्याशयात् । वस्तुतस्तु आधय इत्यादावप्यसिद्धत्वेन निर्वाहः सम्भवति । साक्षात्सुपः षष्ठ्यन्तशब्दोपात्तत्वानिमित्तत्वं नाग्रहणाल्लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वात् । भाष्यकृता तूपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन प्रयोजनान्तरफलकपरिभाषयापि लक्ष्यसिद्धिर्भवतीत्याशयेन परिभाषैव दोषवारकतयोपन्यस्ता । नन्वत्युच्चैसावित्यादौ लुग्व्यावृत्तये विहितविशेषणत्वमवश्यं वक्तव्यम् । तथा चाधय इत्यादावपि लुङ्न भविष्यतीति तेष्वतिप्रसङ्गमाशङ्क्य सन्निपातपरिभाषया समाधानपरभाष्यमनुपपन्नमत आह । अङ्गसंज्ञायामिति । अङ्गसंज्ञाविधायकसूत्रे इत्यर्थः । यद्यपि लुग्विधायकसूत्रमङ्गाधिकारीयन्न भवति तथापि सुपः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुपो यस्माद्विधानन्तदादेरव्ययात्परस्येति सूत्रार्थो भविष्यति । एवञ्चात्युच्चैसावित्यादौ यस्मात्सुपो विधानं तदादेर्नाव्ययत्वमाधय इत्यादौ तु वि-

आगमकाले यद्यपि नाव्ययत्वम्तथापि यस्माद्विधानन्तदादेरुत्तरकालिकाव्ययत्वमाश्रित्य प्राप्तस्य लुकः सन्निपातपरिभाषया वारणमुचितमेवेति भावः। ननु स्वरादीनां यद्यपि स्वः पश्येत्यादौ कर्मार्थकत्वसम्भवेन द्वितीयैकवचनान्तत्वं सम्भवति। तथाप्यधिकरणशक्तिप्रधानाव्ययस्य न कर्मार्थकत्वसम्भव इत्यत्युच्चैसावित्यादौ समासानुपपत्तिरत आह। अधिकरणेति। अव्ययत्वमिति। तदन्तविधिना प्राप्तमपीति शेषः। अभिमान इति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। वाचनिक इति। विशेष्यस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवचनबलाच्छब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वेऽपि तदन्तविधिर्भवतीति भावः। तादृश्यार्थानामिति। लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थानामित्यर्थः। आवश्यकत्व इति। यदि सर्वस्याप्यनुकरणमेतत्स्यात्तदा सर्वेषु विवेचितार्थभेदस्य विरहाच्छब्दस्य विपर्यासरूपाप्रमितिजनकत्वं स्यात्तच्चानुचितमिति भावः। यदुक्तमभिमान इति तत्सूचितङ्कथयन्स्वसिद्धान्तमाह। वस्तुत इति। अत्रार्थस्य। महासंज्ञाबललब्धस्य। ननु प्रधानाप्रधानन्यायो ह्यर्थनिर्देशविषयः। यथा पुमान् स्त्रियेत्यत्र पुमर्थशब्दस्य स्त्र्यर्थकस्य च निर्देशे। अत्र हि ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सश्चेत्येवं सहोक्तौ प्रधानाप्रधानन्यायेन प्रधानस्त्रीपुंसभिन्नाप्रधानस्त्रीपुंसक्तत्स्यापि विशेषस्य सत्त्वादेकशेषो न भवति। प्रकृते तु स्वरादिनिपातेतिशब्दपरत्वर्थपरमिति न प्रधानाप्रधानन्यायावसर इत्यत आह। सर्वनामसंज्ञासाहचर्येणेति। साहचर्यमत्र सादृश्यम्। तत्र यथा सर्वनामेतिमहासंज्ञाकरणेन विलक्षणोऽर्थः कृतस्तथाऽत्राप्यव्ययमितिमहासंज्ञाकरणेनैतादृशोऽर्थः कल्प्यत इति भावः। प्रसिद्धान्तरङ्गेति। प्रसिद्धञ्चान्तरङ्गञ्चेति समासङ्कृत्वा प्रसिद्धमित्यादिस्वव्याख्यानभूतं यत्पदान्तरानपेक्षानुपसर्जनीभूतमिति तेन कर्मधारयः समासः। अत्र प्रसिद्धमित्यनेन संज्ञाशब्दव्यावृत्तिः संज्ञाशब्दो हि यदा संज्ञिबोधनाय प्रयुज्यते तदा चैत्रनामकोयमित्येवंरीत्या प्रयोगो भवति तथाचात्र स्वरनामक इत्येव प्रयोग इति पदान्तरसापेक्षता स्फुटैव। अन्तरङ्गमित्यस्य व्याख्यानमनुपसर्जनीभूतमिति। उच्चैःशब्दो हि केवलः प्रयुक्त ऊर्ध्वदेशनिष्ठाधिकरणतां प्रतिपादयति तस्य स्वार्थमात्रप्रतिपादकतयाऽन्तरङ्गत्वम्। अत्युच्चैसावित्यादौ तु यथा वृत्तिघटकस्य राजपुरुष इतिसमासावयव-

स्यैकार्थीभावबलाद्राजशब्दस्य राजसम्बन्धिपुरुषप्रतिपादकता पुरुषशब्दस्य च राजसम्बन्धिपुरुषप्रतिपादकता तथोच्चैःशब्दस्याप्यूर्ध्वदेशाभिन्नाधिकरणकार्मकातिक्रमणकर्तृप्रतिपादकतया बहिरङ्गत्वमिति भावः । एतेन प्रसिद्धानुपसर्जनीभूतेत्येव सिद्धेऽधिकविशेषणद्वयोपादानमनर्थकमिति शङ्काया निरासः । अव्ययात्परयोराप्सुपोरित्यर्थे उच्चैरौ उच्चैराभ्यामित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कायामाह । उच्चैरावित्यादि । अततेर्डप्रत्यये टिलोपे प्रथमे अशब्दस्य द्विवचनेन सहैकादेशे परादिवद्भावात्सुब्वेन तस्य द्वितीये तादृशादशब्दादापि तथैव आम्नामुक् प्राप्नोति । अथवा प्रथमे वासुदेववाचकादशब्दद्विवचने द्वितीये इदंशब्दस्याभ्यां ब्राह्मणीभ्यामित्यस्यैकदेशे आभ्यामित्यस्मिन्नतिप्रसङ्गशङ्का ॥ अत एव । मानाभावादेव । नन्विदमिति ! अलिङ्गत्वमित्यर्थः । अत्रोपसंहार इति । अव्यय उपसंहार इत्यर्थः । प्रत्ययपरत्वे । विभक्तिसंज्ञकप्रत्ययपरत्वे कारकशब्दस्य वाचकशक्तिपरः । यद्वा कारकस्य तादात्म्येनाभावोऽत्र विचितः । अन्यतरेति । विभक्तिवचनशब्दयोरन्यतरेत्यर्थः । तद्विषय इति । लिङ्गविषय इत्यर्थः । स्वरादीनामत्र लिङ्गाभाववत्त्वेन सादृश्योक्तिर्न सर्वत्रादिपदबोध्ये किं त्वव्ययीभावातिरिक्ते तत्र नपुंसकत्वस्य विशिष्य विधानादित्याह । लिङ्गाभावेनेत्यादि । तदभावादिसादृश्यादिति । तदभावादिकृतसादृश्यादित्यर्थः । यद्विविधं रूपमिति अस्य लिङ्गसम्बन्धकृतमित्यादिः । प्रसङ्गादिति । अव्ययनिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात्तेषु अवाप्योः प्रवेशादेतयोः स्मरणे सति निरूपणमेतयोरावश्यकमिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गनिर्वाहः । चिन्त्य इति । क्वचित्तु छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायाम्भवन्तीत्याश्रित्य समादधुः । ननु कथं वाचेत्यादिप्रयोगाणां सिद्धिरत आह । निश् दिशोरिति । अत एव । एतद्वचनसाध्यहलन्तप्रकृतिकटाबन्तस्य प्रयोगाभावादेव । अस्य भाष्योक्तमित्यत्रान्वयः । अन्त्ये । देवविशमित्यत्र । एवंविषय इति । तत्रैव भाष्ये यस्तर्हि नकारान्तात्कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति तत्र हलन्तादापि कृते सुबुत्पत्तिराब्ग्रहणप्रयोजनमित्युक्त्वा । अत्राप्यकारान्तान्त प्रवृत्तिर्लक्ष्यते । कुञ्चानालभेति । उष्णिहककुभौ । देवविशश्च मनुष्यविशश्चेति । ततः शङ्कितन्नास्ति विशेषः अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति । स्वरे विशेषः । यदि क्विबन्तो-

यस्तदा तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तात्परविभक्तेरनुदात्तत्वम्भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वात्कान्तत्वम्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तात्परविभक्त्या सहै-कादेशे पदमन्तोदात्तमिति । तस्मात्क एष एवं विषयः । तस्मादिति । पूर्वोक्ता-नामन्यथासिद्धत्वात् ॥

॥ इत्यव्ययप्रकरणम् ॥

कैया

ेवल

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं सीतापतिमजं विभुम् ॥
यन्ध्यात्वा सिद्धिमखिलाम्प्राप्नुवन्ति महर्षयः ॥ १ ॥

स्त्रियाम् । एतत्सूत्रं व्याख्यातुम्भाष्ये शङ्कितम् स्त्रियामित्युच्यते का स्त्री नामेति । अयमभिप्रायः । अयं शब्दो न क्वचिदर्थविशेषेऽत्र शास्त्रे संकेतितोऽतः पारिभाषिकमर्थमभिधातुन्नालम् । नाप्ययञ्जातिशब्दः । रमा मानुषी खट्वागवादिसाधारण्येन प्रयोगदर्शनात्सर्वसाधारणस्यानुगतसंस्थानस्याभावेन तद्व्यङ्ग्यत्वस्य तत्रासम्भवात् । नापि लोके यत्प्रसिद्धं शेफस्यवयवे समवेतत्वेसति प्राणित्वम् । योनिसमवेतत्वे सति प्राणित्वम् । तदुभयासमवेतत्वे सतिप्राणित्वङ्क्रमेण पुंस्त्वं स्त्रीत्वन्नपुंसकत्वमिति घटखट्वाज्ञानादिसाधारणस्य पुंस्त्वादिव्यवहारस्यानुपपत्तेरत आह । अचेतनखट्वाहस्त्यादिसाधारणमिति । सत्त्वादीनामिति । सत्त्वरजस्तमसाङ्गुणानामुपचयः पुंस्त्वम् । तेषामपचयः स्त्रीत्वम् । साम्यञ्च क्लीवत्वमित्यर्थः । साम्यमेव च स्थितिपदेनोच्यते । तदुक्तम्भाष्ये । तटे सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति । अयम्पुमान् । इयं स्त्री । इदन्नपुंसकमिति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यञ्चश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोसौ स्वकृतान्तः । संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति ॥ अत्र सांख्यमतावष्टम्भेन स्वकृतान्त इत्युक्त्या सांख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचितवान् । अत्र संस्त्यानप्रसवशब्दाभ्यान्तृतीयाऽवस्थापि लक्ष्यते । संस्त्यानन्तिरोभावः । एतदेवापचयशब्देनोच्यते । यद्यपि संस्त्यानं संघः स्त्यायेते शुक्रशोणिते यस्यामितिव्युत्पत्त्या लोकेऽपि स्त्रीशब्दो ड्रट्प्रत्ययान्त एतस्यैवार्थस्य प्रतिपादकः । तथापि स्त्रीत्वस्य खट्वादिसाधारण्योपपत्तये तिरोभावपरत्वमेव तस्य स्वीकृतम् । एवं सूतेः सबित्यनेन षूङ्धातोरौणादिको मक्प्रत्ययः सस्य

प् इत्यादेशो ऽक्षस्येत्येवंरीत्या पुमस्शब्दो व्युत्पादितः सूतेऽपत्यञ्जनयतीत्यर्थेन यद्यपि प्राणिनि पुरुष एव पुमस्शब्दस्य शक्तिर्लभ्यते तथापि तस्य वृक्षादिसाधारण्योपपत्तये प्रवृत्तिराविर्भावरूपा पुमानित्यनेनोच्यते। एवं यदा न तिरोभावो न वा प्रवृत्तिः किन्तु साम्यावस्था सैव स्थितिर्नपुंसकशब्देनोच्यते। ततः पुनः शङ्कितम् कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमानिति। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः तेषाम्परिणामरूपा एव तेभ्योऽभिन्नाः शब्दादयः पञ्च गुणाः। सर्वाः पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः। गुणसमुदायो द्रव्यम्। सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहरूपतया तत्कारणत्वेन सत्त्वादिरूपत्वङ्कल्प्यते। ततः सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनान्दर्शितम्। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। अत्र प्रवृत्तिरित्यनेन लिङ्गसामान्यलक्षणन्निदर्शितम्। नित्या। सार्वदिकत्वात्सार्वत्रिकत्वाच्च। सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इति कैयटः। यद्यपि पुरुष आत्मपदव्यवहार्यो नित्यो ऽपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात्प्रकृतिधर्मापन्न इव भवति। अत एव पुरुषस्थितिश्चैतन्यमिति लिङ्गत्रययोगः। भोक्तृत्वावस्थायाम्भोग्यवस्तुशबलितमिव चैतन्यम्प्रतीयते तदेव च शब्दगोचरम्। यथा गच्छति पुरुष इति क्रियायोगस्तद्वत्। न ह्मीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यम्। अपायेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं कुतो व्यवस्था। विवक्षातः। संस्त्यानविवक्षायां। स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयोरविवक्षायान्नपुंसकमिति। एतेन प्रघट्टकेन शास्त्रीयलिङ्गस्य केवलान्वयित्वन्निदर्शितम्भवति। अर्थनिष्ठमिति। अत एव स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रभाष्ये नपुंसकादित्यनेनासन्दिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम् न हि नपुंसकन्नाम शब्दोऽस्ति इत्युक्तम्। अर्थनिष्ठत्वञ्च तादात्म्येन। यद्यपि शब्दार्थयोरपि तादात्म्येन तदभिन्नाभिन्नस्येतिन्यायेन शब्दनिष्ठत्वमपि सम्भाव्यते तथापि तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपतयाऽर्थाभेदेन प्रतीयमानत्वमेवोक्तभाष्यात् कल्प्यते। पुंल्लिङ्गः शब्द इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायात्। अथ वा मतुप्प्रत्ययङ्कृत्वा गुणवचनेभ्य इति लुक्। केवलान्वयीति। अत्र केवलान्वयित्वमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्। तदेवोपपादयति। इयमित्यादिना।

ननु त्रयाणामपि लिङ्गानाङ्केवलान्वयित्वे दारशब्देन स्त्रीत्वस्याप्शब्देन पुंस्त्वस्य ज्ञानशब्देन स्त्रीत्वस्यापि प्रतिपादनापत्तिरत आह। केन चिच्छब्देनेति। तत्सम्भवे त्विति। यथा पशुना यजेतेत्यत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टस्य शास्त्रीयलिङ्गस्य शब्दसंस्कारकत्वमिति न स्त्रिया यागाङ्गत्वम्। पशुशब्दो हि स्त्रीलिङ्गोऽपि। पश्वानता पुमितिवेदे दर्शनात्। अजादिशब्दवाच्ये स्त्रीत्वे टाबितिमूलोक्तार्थस्यैव स्वीकारे तुरगीत्यत्र टाप्प्राप्नोति। अजादिष्वश्वशब्दस्य पाठेनाश्वशब्दवाच्यस्त्रीत्वस्य तुरगशब्दार्थे सत्त्वादत आह। तद्वाच्यार्थगतमिति। एवमुक्तौ तु तद्वाच्यार्थस्य यादृशविशेषणविशिष्टस्य तच्छब्दजन्योपस्थितिविषयता तादृशविशेषणावच्छिन्नतद्विषयताविशिष्टं यत्स्त्रीत्वमिति विवक्षितम्। शब्दादुपस्थितिश्चार्थस्य शब्दप्रकारिकाऽर्थविशेष्यिका जायते। अश्वशब्दजन्योपस्थितिविषयताविशिष्टं यत्स्त्रीत्वन्तदश्वशब्दसामानाधिकरण्येन भासते न तु तुरगशब्दसामानाधिकरण्येन। तथा च तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्येन भासमानं यत्तच्छब्दवाच्यस्त्रीत्वन्तस्मिन्द्योत्ये तत्तच्छब्दाट्टाबितिफलितम्। अग्रे। मूले। तस्य। स्त्रीत्वस्य। विशेष्यत्वापत्तिरिति। प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थम्ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमितिन्यायात्। द्योत्यत्वे तु न विशेष्यत्वापत्तिः प्रकृतिप्रत्ययावितिन्यायस्य वाचकविषयकत्वात्। लिङ्गस्य द्योत्यत्वे युक्तिमाह। वागादिष्विति। अत एव। स्त्रीत्वस्य द्योत्यत्वादेव। ननु द्योतकविषयेऽप्युक्तार्थानामितिन्यायसञ्चारः कुतो नेत्यत आह। व्यतिलुनीत इति। स्वरादिशब्दा धर्मपरा धर्मिपरा अपि। अतः स्त्रियामित्यधिकारेऽपि स्त्रीत्वे द्योत्य इत्युक्तिर्न विरुध्यते। तदुक्तम्भाष्ये। स्त्रियामिति। स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टावादयो भवन्ति द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः। कुमार्यौ कुमार्यः। किङ्कारणमेकत्वात्स्त्रीत्वस्य। यद्यपि तत्तदर्थभेदेन तत्तत्सम्बन्धिविशिष्टं स्त्रीत्वमपि भिद्यते तथापि शब्दभेद एव स्त्रीत्वस्य भेदक इत्यभिप्रायेणेदम्। अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या इत्यादौ। एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वन्नाम तस्यैकेन प्रत्ययेनोक्तत्वाद्द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति। ततः सिद्धान्तितम्। स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति। ननु ये नित्यं टाबन्ता एव प्रयुज्यन्ते तेषामप्यनेनैव साधुत्वमन्वाख्येयम्। तच्च चेदकारान्तस्य क्वचिच्छक्ति-

निर्णयः स्यात्तदा टाप्समभिव्याहारेऽधिकस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्त्या टापो द्योतकत्वनिर्णयो भवेत्। न तथा खट्वामालादिष्ववधारयितुं शक्यते। न चातिखट्व अतिमाल इत्यत्र तथा दृश्यत एवेति वाच्यम्। तत्राप्याकारान्तस्यैव ह्रस्वत्वं न तु स्वतोऽदन्तत्वन्तस्येति चेन्न। सर्वेषां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः शशः षष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्। मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् तस्मात्सिद्धमेतद्भवतीति भाष्येण क्वचिद्गणविशेषे खट्वमालयोः पाठकल्पनेन समाधानात्। सर्वन्नामधातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमिति भाष्यान्तरेण समाधानाच्च। एवम्पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्व इत्यादौ टापो लुक्यदन्ततायाः दर्शनाच्चेति। नन्वजादीनामुक्तिर्ङीपो ङीषश्च बाधनायेत्युक्तन्तच्चायुक्तमजादिशब्दोपादानेन विधीयमानस्य टापो ङीषि कृतेऽपि चारितार्थ्यादत आह। येन नेति। ननु वक्ष्यमाणज्ञापकेन तदन्तविधावजादिभ्यस्तदन्तेभ्यश्च टाप् स्त्रीत्वे द्योत्य इत्यर्थः स्यात्तथा च पञ्चाजीत्यत्र दोषः स्यादत आह। व्याख्यानादिति। एवञ्च सूत्रेऽजादीति लुप्तषष्ठ्यन्तम् पृथक् पदम्। व्याख्यानादित्यस्य लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यादिः। एवञ्च प्रकृतसूत्रे स्त्रियामित्येतदजादीत्यस्यैव विशेषणम्। अन्यत्र। वनो र चेत्यादौ। व्याख्यानादिति। वक्ष्यमाणज्ञापकमूलकादित्यादिः। तत्फलमाह। एवञ्चेति। पञ्चसुत्वरीति। सुयजोर्ङ्वनिप्। वनो र चेति सूत्रेण विहितयोर्ङीब्रयोर्विकल्पेन विधायकम्बहुव्रीहौ वेतिवार्त्तिकमिति केषाञ्चिन्मतेनेदम्। वस्तुतो वक्ष्यमाणरीत्यात्रानुपधालोपित्वान्न तेन ङीप्। एवञ्च बहुधीवरीत्यस्योपलक्षणमिदम्। नन्वजादीत्यस्य पञ्चस्यन्तत्वेऽपि पञ्चाजीत्यत्र टाम्न प्राप्नोति। समासप्रत्ययविधाविति ग्रहणवतेति परिभाषया वा तदन्तविधिनिषेधादत आह। अजादिभ्य इतीति! वनो र चेत्यत्रेति। अत एवातिधीवरी सिध्यति। अजादीनामेवेति। एवं सति स्त्रियां यदजादि तस्मात्तदन्तादित्यर्थेऽपि नात्र टाप्प्राप्तिरिति भावः। अनुपसर्जनाधिकारेणेति। तद्धि बहुकुरुचरेत्यत्र ङीपोनुत्पत्तये क्रियते। यदि स्त्रियामित्युपात्तस्यैव विशेषणं स्यात्तदा टितस्तत्र स्त्रियां वृत्त्यभावात्सोऽनर्थकः स्यादिति भावः। सामर्थ्येनेति। अजादिशब्दवाच्यं यत्स्त्रीत्वमितिव्याख्यानसामर्थ्येनेत्यर्थः। तदुक्तम्भाष्ये। तदन्तविधिज्ञापनानन्तरं

यद्येतज्ज्ञाप्यते पञ्चाजी दशाजी अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः । अजादीनां या स्त्रीति । अत्र कैयटः । अजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतस्त्रीत्वमिह गृह्यत इति । ये तु अनुपसर्जनाधिकारे ये उपात्तास्तेषामेव विशेषणं स्त्रियामिति । एवं सति बहुकुरुचरेत्यत्र प्राप्तेरेवाभावेनानुपसर्जनाधिकारो न कार्यः । एवमजाद्यत इति सूत्रे स्त्रियामित्यस्याजादीत्यस्य पञ्चस्यन्तत्वेऽप्येतद्विशेषणत्वमिति पञ्चाजीत्यत्र न प्राप्तिः । वनो रचेत्यत्र तु तदन्तविशेषणत्वमपीति वदन्ति । तेषामर्द्धजरतीयत्वस्वीकारः स्पष्ट एव । शूद्रा चामहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणत्वाल्लौकिकार्थानभिधायकतयात्वत्र । जातिश्चेदिति । स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूता जातिश्चेदित्यर्थः । एतत्फलमाह । पञ्चशूद्रीतीति । जातिवाचकत्वाभावादिति । पञ्चव्यक्तिविवक्षायामेव समासविधानात् । एवञ्च यत्र शूद्रत्वजातिम्प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शूद्रशब्दस्य वाच्यार्थे प्रवृत्तिस्तत्रैव टाप् । पुंयोगे त्विति । आरोपितशूद्रत्वपुरस्कारेण स्त्रिया बोधेऽपि न शूद्रत्वजातेर्मुख्यः सम्बन्धोऽत्र विवक्षित इति भावः । न चात्र गौणत्वमिति । न च पदकार्येष्वयन्न्याय इत्योत्सूत्रे सिद्धान्तितमिति कथमियमाशङ्केति वाच्यम् । यत्र प्रातिपदिकावस्थायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र प्रातिपदिककार्येष्वपि तत्रत्यपदशब्दस्य गौणवृत्त्याश्रयत्वोपलक्षणत्वादिति गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिरिति भावः । सिद्धान्तितार्थमाश्रित्य दूषयति । सद्दशेति । परिभाषास्थपदशब्दः पदसंज्ञकपर एवेति भावः । अमहत्पूर्वाशब्देऽसमर्थसमासोऽसूर्यम्पश्येतिवत्तेन यत्फलितन्तदाह । महत्पूर्वो न टापमिति । महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनः गौरखरेन्द्रगोपादिशब्दवत् । तत्र समुदायव्युत्पादनायाऽवयवार्थे स्त्रीत्वमविवक्षित्वैव समासः क्रियते ततः समुदायार्थे स्त्रीत्वविवक्षायां समुदायस्य जात्यन्तरबोधकत्वादनेन टापो निषेधे जातेरिति ङीष् । अनेन यदा समुदायस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविवक्षा तदा प्रतिषेधः यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा न त्वन्यजातीयेति विवक्षा तदा महाशूद्रा इत्येव । ननु जातेरित्यस्याभावेऽपि नायन्दोषः । अन्तरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेः प्राक् टापि ततः समासे जातस्य टापो निवृत्त्ययोगान्निषेधो जाताविव पर्यवस्यतीत्यतो दोषमुपपादयति । तत्फलमिति । जातिमात्रेति । अत्र मात्र-

धर्मेण स्त्रीत्वव्यवच्छेदः। जातिपरत्वे दृष्टान्तो मृगक्षीरकुक्कुटाण्डवदिति। एतेन यथा कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति वचनस्य कुक्कुटस्याण्डमिति विवक्षया समासङ्कृत्वा प्रत्याख्यानङ्कृतन्तथाऽत्रापि समास इति निदर्शितम्। ततः स्त्रीत्वविवक्षेति। एतेन पूर्वं टाबुत्पत्तिशङ्काव्युदासः। जातिरित्यस्यासम्बन्ध इति। अमहत्पूर्वेत्यनेन टापो निषेधे सतीति शेषः। ननु समुदायस्य जातिवाचकत्वाभावात्कथं ङीषः प्राप्तिरत आह। अनुपसर्जनाधिकारेणेत्यादि। एवञ्च जातिवाचकात्तदन्तादिति तत्राप्यर्थः स्यादिति भावः। जातिरित्यस्योभयत्र सम्बन्धस्य भाष्यकारीयव्याख्यानेन लभ्यते। तत्र हि। शूद्रा चामहत्पूर्वा। शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम्। शूद्रा। अमहत्पूर्वेति किमर्थम्। महाशूद्री। जातिः। जातिरिति वक्तव्यम् या हि महती शूद्रा महाशूद्रा सा हि भवतीति। महाशूद्रेति समुदायस्य जातिवाचकत्वं व्युत्पादयति। आभीरी त्विति। आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः। वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यामाहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते। मातृजातिवृत्तित्वमिति। प्रतिपादकतासम्बन्धेनेत्यादिः। तेन शूद्रत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधजनकत्वम्फलितम्। तत्र शूद्रत्वमारोपितम्मुख्या तु सासा जातिः। अत्रास्तीति। तथा चास्त्येव टापः प्रसङ्गः। नन्वेवन्तदन्तविधिज्ञापकत्वङ्कथमत आह। तदर्थसमवेतेत्यादि। अनुलोमसङ्कराणाम्मातृजातिवृत्तित्वे मानमाह। अत एवेति। आरोपितमातृजातिवृत्तित्वादेवेत्यर्थः। पूर्वोक्तार्थे प्रसक्तम्भाष्यविरोधमुद्धर्तुमाह। यत्त्विति। अत्रत्यशङ्काग्रन्थेन मातृजातिवृत्तित्वं स्पष्टमेव लभ्यते। केचिदिति। अत्रारुचिबीजन्तु यदि छागशब्दस्याजादौ पाठस्तदा छागीतिप्रयोगस्योच्छेद एव स्यादिति यदि छान्दसस्तादृशः प्रयोगस्तदा व्यत्ययेन साधनीयो नो चेदसाधुरेवेति। नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया। निर्यवमतीत्यत्र न स्यादत आह। भवत्विति। अत्र मानन्तु कथमिदं विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति आहोस्वि दुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति सिद्धम् भवती महती अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यतीति भाष्यमेव। वनो र चेतिसूत्रे उपात्तस्य वनः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरत्वस्य पुनः प्रातिपदिकविशेषण-

त्वेन वन्नन्तान्तादित्यर्थे बहुधीवरीत्यस्य सिद्धावपि धीवरी सुत्वरीत्यस्यासिद्धिरत आह । व्यपदेशिवद्भावेति । येन विधिस्तदन्तस्येतिसूत्रस्थन्तस्य चेतिवक्तव्यमिति वार्त्तिकपर्यालोचनया तु तदन्तविधिर्लभ्य एवायमर्थः । तस्यापर्यालोचनयेदम् । ननु तदनुबन्धकपरिभाषया वनिप एव ग्रहणमुचितमत आह । सूत्र इति । अन्यतरानुबन्धोच्चारणे तदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । न चैवं ह्याकः ककारो ह्रस्व व्रीहिकालयोरितिसूत्रे सामान्यग्रहणार्थ इतिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तस्य ग्रन्थस्य गस्थकन् प्रुस्रल्व इति पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकानुबन्धकस्यैव ग्रहणं स्यादिति सामान्यग्रहणार्थः ककार इत्येतत्परत्वात् । एतत्सिद्ध्यर्थमिति । शर्वरीत्यस्य सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । परविशेषणत्वे तु न स्यादिति भावः । अर्थवत इति । कर्तृरूपार्थविशिष्टस्य ग्रहणमिति भावः । ननु वनो र चेतिसूत्रभाष्ये रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानमप्रतिषिद्धत्वादित्येवोक्तमिति चेत्येतदनुपपन्नमत आह । एतच्चेति । सिद्धङीविति । अस्य वैकल्पिकेत्यादिः । एवञ्च विकल्पलाभः स्पष्ट एव । अत एव । एतस्य वार्त्तिकस्यान उपधालोपिन इतिसूत्रसिद्धङीवनुवादत्वादेव । नन्वेतद्विषये वनो र चेत्येव सिद्धमत आह । वनो र चेत्येतत्त्विति । प्रकृतोदाहरणे बहुधीवरीत्यत्र न ऋन्नेभ्य इति ङीप् । अनो बहुव्रीहेरिति सूत्रेण निषेधात् । डापि सति यत्र वैलक्षण्यन्तदाह । द्विवचन इति । कृतसमासान्त इत्येतल्लाभप्रकारमाह । उत्तरसूत्र इति । दण्डुरक्तं खण्डयति । पूर्वसूत्र इति । तत्र हीति । ये प्रतिपदं विधीयन्ते तेऽस्य बाधका भविष्यन्तीति शङ्कायामित्यादिः । सावकाशत्वादिति । एवञ्चापवादत्वोक्तिर्विरुद्धेति भावः । बहुव्रीहेरूधस इत्यत्रापि भाष्य इति । तत्र हि ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे इति वार्त्तिकम् । बहुव्रीहेरूधस इतिसूत्रानन्तरञ्चेति कर्त्तव्यम् । समासान्तप्रकरणे ऊधसो नङिति सूत्रन्न कार्यम् । बहुव्रीहेरूधस इति सूत्र एव नश्चेत्यपि वाच्यम् । अलोऽन्त्यपरिभाषया नकारादेशे कुण्डोध्नीति भविष्यति । समासान्तेषु धनुषोऽनङिति वाच्यमिति भावः । तेन कुण्डोधाः पर्जन्यः कुण्डोधो धैनुकमित्यत्र पुन्नपुंसकयोर्नानङ् । न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् । समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । ऊधसो नङितिसूत्रानन्तरं स्त्रियामिति वक्तव्यम् । इतरथा हि कबविधिसप्र

ङ्गः। ङीषुत्पत्तेः प्राक् शेषाद्विभाषेति कप् स्यात्। तच्चैवावश्यसूक्ष्मसो नञ्ङिति वाच्यम्। समासान्तस्य कपो बाधनार्थमिति भावः। कस्याम्पुनरवस्थायां वाप्राप्नोति। प्राक् ङीषुत्पत्तेः। प्राक् तावन्न प्राप्नोति। किङ्कारणम् न हि ङीष् विभाषा यद्यत्र कप् स्यात्तदा ङीष् विधानमनवकाशं स्यादितिकैयटः। ततो न हि ङीष् विभाषा। कप् तु विभाषा कपोऽवकाशः। अन्योबहुव्रीहिः। अयवकः। अव्रीहिकः। ङीषोऽवकाशः विभाषा कप्। यदा न कप् सोऽवकाशः। कुण्डोध्नी घटोध्नी। कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति परत्वात्कप् स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधिप्रसङ्ग इत्येवमुक्तम्। अत एव। टाबृचीत्यस्य तदनपवादत्वादेव। पादशब्दसमानार्थकत्वन्द्रढयति। श्रूयते चेति। प्रत्याख्यानैकवाक्यतया यत्पर्यवस्यति तदाह। तदा हीति। कृतसमासान्तस्यैकपदीति। अकारान्तस्य तु एकपदेति। ङीपो वैकल्पिकत्वेन तदभावे एकपादिति। एवञ्चेति। प्रत्याख्यानैकवाक्यतयेत्यर्थः। ननु कृतसमासान्तस्य ऋच्यनभिधानेनाप्येकवाक्यता कुतो नेत्यत आह। पादन्तस्येति। सूत्ररीत्येति। एतत्सूत्रस्य विकल्पेन ङीब्विधायकतया टाबृचीत्यस्य प्रत्याख्यानेऽपि ङीवन्तं स्यादेवेति टाबृचीतिसूत्रारम्भेऽपि तत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या तत्साधनीयमत एव भाष्यकृता पदशब्दाट्टाबुत्पत्तिर्भविष्यतीत्युपपादितन्न तु पादन्तस्यानभिधानेन पादोन्यतरस्यामित्यस्याऽप्रवृत्तिरुद्भाविता। ननु पञ्चेत्यत्र टापि कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्येवासिद्धत्वे सिद्धे षट्संज्ञाम्प्रति नलोपासिद्धत्ववर्णनमनुपयुक्तमत आह। आपः परीति। नन्वेवमपि नलोपासिद्धत्वस्य न फलम्। पूर्वकालजातषट्त्वस्य समुदायनिष्ठस्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरत आह। इदमिति। तदन्तेपीति। अधिकारलब्धस्य प्रातिपदिकादित्यस्य विशेष्यस्य षडादि विशेषणमिति तदन्तविधिप्रवृत्तेः। न च बहुवचननिर्देशादप्रवृत्तिः। तस्य व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायकत्वात्। ध्वनितमिति। एतत्सूत्रभाष्ये कस्यायम्प्रतिषेध इति प्रश्ने आचार्यदेशीयेन ङीबनन्तरस्य प्रतिषेध इत्युत्तरिते टाप् कस्मान्नेति शङ्कायान्नलोपासिद्धत्वेनाचार्यदेशीयेनैव समाहितम्। ततः पुनः परिगणितेष्वेव नलोपस्यासिद्धत्वशङ्कायां शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थन्नलोपः सुब्विधिसूत्रे सुबिति न प्रत्ययग्रहणङ्किन्त-

र्हि स्त्रीजसेति सुशब्दमारभ्य चापः पकारेण प्रत्याहार इत्युत्तरे बहुचर्मिकेत्य-त्रेत्वे दाषे शिष्टे णोङ्गाविति स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति व्याख्यानेन सिद्धान्तिना स-र्वनिषेध इत्युक्तन्तेनान उपधेति ङीपोऽपि निषेध इति ध्वनितमित्यर्थः। मूलकाराद्युक्तन्दूषयति। प्ररे त्विति। अन्योक्तम्बहिरङ्गासिद्धत्वन्दूषयति अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तिरिति। अत एव। भूतपूर्वगत्याश्रयणादेव। एतच्च लक्ष्य-सिद्धये यथोद्देशपक्ष एव प्रकृते आश्रीयत इति कथितम्भवति! अयम्। मन इतियोगः। उक्तरीत्या स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति व्याख्यानेन। वचनसामर्थ्यात्। यदि नित्यो डाप् तदाऽनो बहुव्रीहेर्मनश्च डाबित्येव सूत्रङ्कर्त्तव्यमिति भावः। वाक्यभेदेति। योगविभागङ्कृत्वेत्यादिः। एवञ्चान्नन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीबन्यतरस्या-मिति वाक्यनिष्पत्तिः। अयञ्च ङीन्नापूर्वः किन्तु नान्ताप्राप्तस्यैव ङीप उ-ज्जीवनमिति फलितम्। नियमार्थमिति। अनो योऽसौ विकल्पः स उपधा-लोपिन एवेति नियमार्थमित्यर्थः। एवं सति बहुधीवरीत्यत्रैतत्प्रकरणस्य एव ङीप्। ननु नियमशास्त्राणान्निषेधरूपेण प्रवृत्तिरितिपक्षे यद्यप्युक्ता व्यवस्था तथापि विधिरूपेण प्रवृत्तिरितिसिद्धान्ते बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्य एव ङीप्स्यादत आह। अन उपधेति चेति। अन उपधा। यद्यपीदं सूत्रमष्टा-ध्याय्याम्प्रकरणान्तरे पठितन्तथापि भाष्ये यदनो रचेति सूत्रे अनो बहुव्री-हेरुपधालोपिनो वेतिपठितं तत्तुल्यतया व्याख्यानयोग्यमितीह मूले व्याख्यातं तदेतदभिप्रेत्याह। न सम्बध्यत इति। वाच्यार्थविरोधात्। तदुपपादयति। त-स्य गृह्यमाणेति। गृह्यमाणस्य। अवन्तस्य। असम्बन्धे प्रमाणमाह। ध्वनि-तञ्चेदमिति। इदमिति। अनुपसर्जनादित्यस्यानेन सह मिलित्वा वाक्यार्थ-बोधाजननम्। बहुव्रीहेरितरनन्तरमुपधालोपिनो वेति। वनो र चेति सूत्र ए-वानो बहुव्रीहेरिति पठित्वा उपधालोपिनो वेति पठितम्। एवं न्यासे उपधालो-पिन इत्यत्रानुपसर्जनादित्यस्य सम्बन्धयोग्यतैव न अस्य योगस्य पूर्वत्वात्। न च बहूनि दामानि येषान्ते बहुदामोनस्तानतिक्रान्ताऽतिबहुदामा इत्यत्र ङीब-भावार्थमनुपसर्जनादित्यस्य सम्बन्ध आवश्यक इति वाच्यम्। स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणबहुव्रीहिविशेषणतयैवातिप्रसङ्गभङ्गे सम्भवत्येतदर्थमनुपसर्जनाधि-कारो न कार्य इत्यभिप्रायात्। यत्तु मनोरमायां यदनो बहुव्रीहेरित्यस्यान-

न्तरमुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्त्वित्युक्तम् तत्रत्यम् इत्यस्यानन्तरमितीति प्रतीकमुपादायोक्तमनो बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्याम् । अनुपसर्जनात् । उपधालोपिनो वेतिपाठ्यमिति शब्दरत्ने । यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादित्यस्य सम्बन्धो दुर्घटः । अत एव बहुदामानि पुराख्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीन्नेत्युक्तन्तेनास्य विरोध इति । तन्न । मनोरमाव्याख्यानपरशब्दरत्नग्रन्थस्य स्त्रियामितिप्रातिपदिकविशेषणमिति पक्षेऽनुपसर्जनादित्यस्यारम्भ इति पक्षाभिप्रायकत्वात् । विध्यर्थमिदमिति । अन उपधेतिसूत्रमित्यर्थः । नन्वत्रापि विधानसामर्थ्यान्ङीन्निषेधडापां पर्यायसिद्धावन्यतरस्यामिति व्यर्थमत आह । अन्यतरस्याङ्ग्रहणन्त्विति । केचित्तु डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । अनुपसर्जनात् । उपधालोपिनो वा इति ङीप्सूत्रे च योगविभागेनोक्तरीत्याऽनो बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यान्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाब्वा । एतेन ङीपा सह विकल्पसिद्धिः । अन उपधालोपिन इतिसूत्रन्तूक्तरीत्या नियमार्थम् । एतत्फलार्थमेव तत्र वेति । अनुपसर्जनस्येत्यस्य प्रयोजनन्तूक्तमेव । बहुराज्ञीत्यादौ ऋन्नेभ्य इत्येव ङीप् । अत एव बहुधीवरीत्यस्य सिद्धिः । एवञ्च बहुव्रीहौ वेति न कार्यमित्याहुः । अनेन । कात्प्रत्ययकरणेन । यदि केति समुदायो विवक्षितः स्यात्तदाऽकचि न स्यात् । आपीत्यस्य ककारविशेषणत्वं साक्षादुद्देश्यविशेषणत्वम्बा । उभयथाऽनुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते । न चेति । ननु परेणाकारेणैकादेशे परादिवद्भावेन भविष्यतीत्यत आह । एकादेशेप्यचः परेति । साक्षादुद्देश्यविशेषणत्वकल्पेऽप्याह । आपि परत इति । ननु सूत्रारम्भसामर्थ्याद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्तिरिति चेन्न । रथकस्यादावतिप्रसङ्गात् । समाधत्ते । आनन्तर्याशइति । अकारव्यवधानेऽपीति । अनेनापीति ककारविशेषणमिति सूचितम् । ननु केतिसंघातग्रहणमिति पक्षेऽपि न यासयोरितिज्ञापकेन सौत्रमकारवैशिष्ट्यमादायेत्त्वप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । न यासयोरिति । प्रत्ययस्थत्वांशेति । एतिकेत्यत्र लक्ष्ये केतिसंघातस्य प्रत्ययस्थत्वांशानुपपादनादित्यर्थः । प्रत्ययसंज्ञासूत्रोच्चारितशब्दबोध्यस्य न तु बोधकस्येत्संज्ञोत्तरकालमेव प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तेः । वर्णग्रहणेऽपि येन नाव्यवधानन्यायेन सर्विकेत्यादावेव स्यान्न त्वेतिकेत्यादाविति शङ्कते । न चेति । अपहारेणेति । स्थानिवद्भावप्रवृत्तिकाले स्थितस्यायं परनिमित्तोऽजादेश इति

बुद्धिः सा तु न सम्भवति तस्य टापा सहैकादेशेनापहारादिति भावः। अत एव पूर्वोक्तरीत्या एकस्यैव स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्तेरेव। स्वग्रहणं तु स्पष्टार्थमिति। प्रत्यये कीत्येव सिद्धेरिति भावः। न च कान्तात्प्रत्ययादित्यर्थापत्तावकस्येव स्यादिति वाच्यम्। क्षिपकादीनाञ्चेतिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः। देविकाशिंशपेति-निर्देशासंगतेश्चेति। ननु तथापि कादौ प्रत्यय इत्येव किन्न स्यादिति वाच्यम्। न यासयोरितिसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। बहुव्रीहिणेति। न सुब्यस्येतिबहुव्रीहिणेत्य-त्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधेनेति। स आप् सुपः परो नेतिरीत्या। पर्युदासेन व्याख्याने सुब्भिन्नात्सुबन्तभिन्नादित्यर्थो वा स्यात्तदाह। पर्युदासे हीति। उत्तरस्याका-रस्येति। पूर्वशब्दाभावे कादितिपञ्चम्युपपत्तये दिग्वाचकशब्दाध्याहारप्रसङ्गे परशब्दाध्याहारेण कटुकेत्यत्रोत्तरस्याकारस्य स्यादिति भावः। न च सर्विका पूर्विकेत्याद्यसिद्धिरेव कुतो नोक्ताविति वाच्यम्। तेषु कदाचित्पूर्वशब्दाध्या-हारे यद्यपि सिध्यति तथापि तत्र पाक्षिको दोषः कटुकेत्यत्र तु सर्वथैत्वमनिष्ट-मेवेति तदेव निदर्शितम्। यदि चोदीचामिति सूत्रेऽनुवर्त्तमानं कादिति ककारनिष्ठपूर्वत्वनिरूपितावधित्ववाचकमन्यथा तत्त्यकेत्यत्र यो यकारस्त-त्पूर्वस्य कात्परत्वासम्भवः स्यात्। किञ्च यः ककारस्तदुपादानं व्यर्थं स्यात्। ककारपूर्वस्य कात्परत्वानपायात्। नित्यं क्रीड़ाजीविकयोरितिनिर्देशाच्चे-ति कादिति पञ्चम्यन्तन्न परत्वनिरूपितावधित्वविशिष्टवाचकमिति विभाव्यते तदा पूर्वस्येति स्पष्टार्थम्। आदिवृद्धिरिति। केवलमामकेति सूत्रविहितो ङीप् तु नात्रास्य यौगिकत्वात्। तस्य संज्ञाछन्दसोः प्रवृत्तेः। तद्विरोधादि-ति। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। विभक्तिसन्निपातनिमित्तकस्यात्त्वस्य तादृ-शसन्निपातविघातकटान्निमित्तत्वन्न स्यात्। इत्त्वभूतेति इत्त्वम्प्राप्तो यो निर्देशः इत्वघटित इति यावत्। ज्ञापकेनेति। तकारादेः प्रत्ययस्यावयवो यः ककार-स्तस्मात्पूर्वस्य नेति निषेधेनेत्यर्थः! ननु यत्र टापो लुक्तत्रेत्वस्य श्रवणा-र्थमिकारनिर्देशोऽस्त्विति कथमेतन्निषेधकमित्याशङ्कानिवारणायाह। पञ्च-भिरिति। तदाशयः। भाष्यकाराशयः। न चाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन प-ञ्चमृत्तिक इत्यत्रेत्वस्य श्रवणं सुवचम्। लुका लुप्तन्न स्थानिवदिति निषेधात्। न चान्तरङ्गे ऽत्त्वे बहिर्भूत ङितलुङ्निमित्तत्वेनटाप्लुको बहिरङ्गस्यासिद्ध-

त्वं नेत्वम्भविष्यतीति वाच्यम्। अन्तरङ्गानपीतिपरिभाषाया बहिरङ्गपरिभाषापवादत्वात्। अत्र मृदस्तिकन्निति वदुपाधिभ्यांस्यकन्निति सूत्रे त्यिकनि कर्त्तव्येऽकारोच्चारणादित्त्वन्न भविष्यतीति प्राचोक्तन्दूषयति। अत्र त्यिकनीति। उभयोः। प्रत्ययलक्षणस्थानिवद्भावयोः। अत एव प्रत्ययलोपसूत्रस्य नियमार्थत्वपरभाष्यसङ्गतिरन्यथैतादृशे विषये न लुमतेतिनिषेधात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तावपि स्थानिवद्भावेन तत्प्रयोज्यकार्यं स्यादिति नियमार्थत्ववर्णनमसङ्गतं स्यात्। अत एव। उभयनिषेधादेव। वार्त्तिकमतेऽपीति। तन्मते न लुमतेतिसूत्रेण प्रत्ययलोपइतिसूत्रस्य विधायकस्य निषेधेऽपि स्थानिवत्त्वेन गुणः स्यादेवेति भावः। न गुण इति। एवञ्च नियामकत्वस्वीकर्तृभाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लुमताशब्देन लोपे सति कथमपि प्राप्तन्तन्निमित्तककार्यन्न भवतीति कल्प्यत इति भावः। देवकेत्यस्य साधुत्वमुपपादयति। देवदत्तशब्दादिति। मतभेदेनेत्त्वविकल्पः शकुनावेवेत्यत आह। अत्रापीति। अन्यत्र। शकुनिभिन्ने। ननु वृन्दारका दैवतानीति कोशाद्वृन्दारकशब्दो नित्यपुल्लिङ्ग इत्यत आह। मुख्यवाचीति। अत एव भाष्ये वृन्दारका वृन्दारिकेत्युदाहृतम्। मुख्यवाचकस्य त्रिलिङ्गत्वे तु त्रिषूत्तर इत्युपक्रम्य वृन्दारकौ रूपिमुख्यावित्यमरसिंहोक्तिः प्रमाणम्। उदीचामात स्थाने। अत्रार्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। यकपूर्वे त्यस्य यकौ पूर्वौ यस्या इत्यर्थः। निर्दिष्टपरिभाषेति। तस्मादिति परिभाषेत्यर्थः। इयञ्चाव्यवधानांशमात्रप्रापिका उत्तरस्येत्यंशरहितोपतिष्ठते। पञ्चमीनिर्देशश्च यकौ पूर्वौ यस्या इति विग्रहे द्रष्टव्यः। तत्र पूर्वशब्दसत्त्वात्तेन विरोधादुत्तरांशस्य नोपस्थितिः। एतत्फलमाह। तेन क्षत्रशब्देति। नेत्यनुवृत्तावपीति। अनुवृत्तेः फलमित्वविधायकपूर्वसूत्रेण समाननिमित्तकत्वलाभ इति। अन्यथा पूर्वसूत्रस्य सम्पूर्णस्यानुवृत्तिं कृत्वा व्याख्यानस्यावश्यकतया गौरवापत्तेः। स्त्रीबोधकाकाररूपेति। स्त्रीबोधकश्चासावाकारश्चेत्यर्थः। अवयवषष्ठीति। स्त्रीबोधकस्याकारस्येत्यत्रावयवषष्ठ्येव स्यादित्यर्थः। अत्र बहुलच्चसंस्कारस्य सांकाश्यिकेत्यस्य सिद्धिरूपः। तदनुपादानादिति। साक्षादुच्चारितत्वन्तत्तच्छब्दानुवादेन विहितत्वं वा प्रतिपदोक्तत्वन्तदुभयमप्यत्र नास्तीति भावः। ननु स्त्रीप्रत्ययशब्दस्य मूलेऽभावात्स्त्रीप्रत्ययः

किमिति मूलोक्तमयुक्तमतस्तद्योजयति। यकपूर्वेति। पूर्वोक्ताभिप्रायेणाह। अयमपीति। भस्त्रैषेति योग इत्यर्थः। यत्तु नञ्पूर्वाणामपीति ज्ञापकादिहेत्त्वविधौ तदन्तविधिर्नेति तद्दूषयितुमाह। येन विधीति। भस्त्रादिग्रहणमिति। एतेन प्रकृते तदन्तविधिर्भाष्यसम्मत एवेति ध्वनितम्। उपसर्जनेऽस्य चारितार्थ्यंनेति। निर्भस्त्रिकेत्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे पुनष्टापि कृतेऽस्यापो भाषितपुंस्काद्विधानेनाभाषितपुंस्कत्वस्य प्राप्तिरिति भावः। अकचि कृत इति। अवयवगतकुत्साविवक्षायामिदम्। समुदायगतकुत्साविवक्षायामाह। अकृतेवेति। ततोऽकचीति। समुदायार्थगतकुत्साविवक्षायामित्यादिः। समासादिति। प्रत्ययलक्षणेनेत्यादिः। नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतया सर्वनामत्वात्तद्विषये प्रक्रियामुक्त्वा बहुव्रीहौ विशेषं वक्तुमाह। बहुव्रीहाविति। प्रियैतत्केति। न बहुव्रीहाविति सूत्रारम्भवादिमतेन। प्रत्याख्यानरीत्याह। प्रियैतकत्का वेति। क्व एषा इत्येतद्विषयेऽसम्भवमुपपादयति। एषा हेतीति अप्राप्तेरिति भाव इति। एवञ्चानुपसर्जन एवानेन भवितव्यन्तत्राकचि कृते आतः स्थानिकत्वासम्भव इति सूचितम्। ननु संज्ञाभूतस्यैतत्सूत्रोदाहरणत्वकथनमयुक्तम् उत्तरसूत्रेण तत्त्वसिद्धेरत आह। संज्ञापूरण्योरिति। पुरुषसाधारणप्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयति। आत्मीयत्वपुरस्कार इति। कान्तेऽपीति। तेषां प्रातिपदिकत्वमात्रापेक्षत्वेन स्त्रीप्रत्ययादपि प्रागुत्पत्तेः। पदलाघवमूलिकामाशङ्कां निराकरोति। स्त्रीविषयादिति। मूलोक्तबहुव्रीहेरित्युपलक्षणम्। स्विकेति तत्पुरुषेऽपि नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम्। यत्तु मूलोक्तमनुपसर्जनादितिसूत्रमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीति तदयुक्तमन्यत्रापि प्रयोजनसम्भवादिति यत्तद्दूषयितुमुपक्रमते। आचारेति। कर्तृक्विबन्तानामिति। इदमनडुच्छब्दो गौरादिषु पठ्यते तस्मादाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तेऽनुपसर्जनाधिकारचारितार्थ्यशङ्कायान्द्रष्टव्यम्। एतेनादन्तत्वाभावात् क्विबन्ते कथम्प्राप्तिरित्यपास्तम्। यद्यपि ह्रस्वनद्यापइतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारे क्विब्नास्तीति आचारक्विबन्तेऽनुपसर्जनाधिकारचारितार्थ्यशङ्कैवायुक्ता। तथापि हलन्तात् क्विपस्ताट्टशस्य सत्त्वमभ्युपेत्य समाधानमाह। एतद्भाष्येति। उक्तार्थज्ञापकतापरेत्यर्थः। स्त्रीगोव्यक्षय इति। इदमुत्तरकाले स्त्रीत्वसत्त्वात्स्त्रीप्रत्य-

यापादनाय। गृह्यमाणेति। स्त्रियामण् योऽकारस्तदन्तादित्यर्थस्य सम्मतत्वेन गृह्यमाणाण् विशेषणत्वात्। अत्र स्त्रियामण् योऽकार इत्यनेन यदणन्तात् स्त्रियाम्प्रत्ययविधानन्तस्याणो यत् स्त्रीत्वविशिष्टे उत्पत्तिस्तदेव स्त्रीत्वम्प्रत्यासत्त्या विवक्षितम्। अत एव। निरुक्तस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वादेव। काशकृत्स्निनेति। अत्र काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा इत्यर्थे काशकृत्स्निशब्दादणि कृते तदन्तात्स्त्रियां ङीपि पुनरध्येत्र्यामणि तस्याणो लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तं यन्ङीबन्तन्ततः घरत्वेन लुकि लुक्तद्धितेति ङीपो लुकि श्रूयमाणस्याण अध्येत्र्यामवर्त्तनादित्यर्थः। असन्तसमुदायस्य तु यः शिष्यत इतिन्यायेनाध्येत्र्यां वृत्तेः टाब् भवत्येवेति भावः। तद्व्यावर्त्यमिति। अनुपसर्जनाधिकारव्यावर्त्यमित्यर्थः। प्रातिपदिकाधिकारसत्त्वेनाण्मात्रस्याप्रातिपदिकत्वादसन्तादित्यर्थसम्भवेऽपि असन्तान्तादित्यर्थो न स्यात्। एवं सति बहुकुरुचरेतिसमुदायस्य न टिदन्तत्वमतो नास्मान्ङीपः प्राप्तिरिति भावः। ननु स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणता पूर्वमुक्ता एवञ्च तदन्तविधौ ज्ञापितेऽपि कथम्बहुकुरुचरेत्यत्राधिकारव्यावर्त्यतेत्यत आह। ज्ञापिते त्विति। प्रधान्यात् विशिष्यत्वात्। एतेन न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न्यायावसरः सूचितः। एतदारम्भात्। अनुपसर्जनादितिसूत्रारम्भात्। ङीप्प्रकृतीति। प्रातिपदिकमित्यर्थः। अत एव। स्त्रियामित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वादेव। एवञ्च। अनुपसर्जनादितिसूत्रे कृते च। अनुपसर्जनादित्यस्यापि प्रातिपदिकविशेषणत्वे भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरितिन्यायेनाधिकारसूत्रवैयर्थ्यमेव स्यादतस्तस्य गृह्यमाणविशेषणत्वमेव गुणः कृतात्मसंस्कार इतिन्यायादिति भावः। प्रत्ययविधौ प्रतिषेधादिति। ननु येनविधिरितिसूत्रव्याख्यानावसरे समासप्रत्ययविधाविति प्रतिषेधवाक्ययुपक्रम्य उगिद्वर्णग्रहणेतिनिषेधवाक्यैकवाक्यतयाऽयन्निषेधः प्रत्ययांशे गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये। प्रत्ययविधिविषयेण गृह्यमाणप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यनेनैकवाक्यत्वलाभात्। उगिद्वर्णेति त्वेकदेशानुवादः। अत एव वनो र चेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य नायन्निषेध इत्युक्तन्तेनास्य ग्रन्थस्य विरोधः। टिड्ढेतिसूत्रे विशेषरूपेण प्रातिपदिकग्रहणाभावादिति चेन्न।

अस्य ग्रन्थस्यानुपसर्जनादितिसूत्रस्थभाष्यीयोपक्रमानुसारित्वात् । तथाहि । अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा । बहवः कुरुचरा यस्यामिति बहुव्रीहिः । कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीन्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यान्नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । इत्यन्तग्रन्थेन बहुकुरुचरेत्ये तदनुपसर्जनादित्यस्य प्रयोजनमुक्तम् । अत्र टिदन्तश्चरशब्दो न तु कुरुचरशब्द इति कुरुचरशब्दादित्यनुपपन्नमित्याशङ्कानिवारणायाह कैयटः । टिड्ढाणञित्यत्र टित्प्रातिपदकङ्गृह्यते । तच्च किञ्चित् साक्षाट्टिद्भवति यथा नदट् चोरडिति । किञ्चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण । अवयवे हि यत्र टित्त्वमकिञ्चित्करन्तत्र समुदायार्थन्तद्विज्ञायते स चावयवः क्वचिद्धातुष्टिद्भवति । यथा स्तनन्धयीति । क्व चित् ल्युट्ल्युलादिस्तद्धितः । क्व चित्कृत् ल्युडादिः । तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्त्वमित्यभिप्रायेणोक्तङ्कुरुचरशब्दादिति । अत्र यं समुदायमित्यनेन टप्रत्ययस्य टित्त्वेन कुरुचरशब्द एव टिन्न तु बहुकुरुचरशब्द इति दर्शितम्भवति । अत उत्तरम्पठति । प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यनेन । ग्रहणवतेत्यपि वर्णग्रहणवर्जमित्येतदन्तार्थानुवाद एवेति भावः । ज्ञापकन्तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य । एवमुक्तो ततः किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्ने बहुधीवरी बहुपीवरी अतिधीवरी अतिपीवरीति प्रयोजनमुक्तम् । अत्र कैयटः । वनो र चेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणात्तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः । ननु प्रातिपदिकस्य विशेषरूपेण प्रकृतसूत्रे ग्रहणाभावाद् ग्रहणवतेत्यनेन तदन्तविधिप्रतिषेधकथनमयुक्तमेवेति चेन्न । ग्रहणवतेत्यस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मविशिष्टं यच्चोपादीयते तत्र तदन्तस्य ग्रहणन्नेत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अस्ति च टित्पदम्प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मविशिष्टबोधकमिति स्यादत्र निषेधइत्याशयात् । तथाहि । टिदिति न प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरम् । टित्त्वस्य नदट् देवट् चोरडितिसमुदाये दर्शनेन तस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया प्रत्ययमात्रग्रहणाभावात् । न च टितोऽकारस्तदन्तादित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । नदी देवी चोरी

स्तनन्धयीतिरूपाणामसिद्ध्यापत्तेः। एतेषु हि समुदायस्य टित्त्वन्न तु अकारस्येति। न चाधिकारप्राप्तप्रातिपदिकादित्यस्य टित्पदं विशेषणमिति येन विधिरित्यनेन तदन्तग्रहणमस्तु नदी देवीत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धम् मुख्यव्यवहारस्य चिरन्तनीत्यत्र सत्त्वादिति वाच्यम्। स्तनन्धयीत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः। अत्र हि धातोष्टित्त्वन्न चैतत्तदन्तमतोऽत्रलक्षणया टित्पदम्परिभाषिकम् इट्कारविषयताप्रयोज्या या प्रतिपादिकत्वसमानाधिकरणटिद्व्यवहारविषयता तदाश्रयपरम्। तत्त्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रयोज्यप्रयोजकभावस्वरूपसम्बन्धरूपः साक्षात्परम्परासाधारणः। साक्षादिट्कारविषयताप्रयोज्यता टिद्व्यवहारे नदीत्यादौ। स्तनन्धयी चिरन्तनीत्यादिसमुदाये परम्परया। तदेतद्धुरत्यादितङ्क्ष्यटग्रन्थसंवादेन टिढ्ढाणञित्यत्रेत्यादिना। एवञ्चेट्कारविषयताप्रयोज्यप्रातिपदिकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टविषयताश्रयत्वम्प्रातिपदिकत्वव्याप्यो धर्मस्तद्विशिष्टबोधकस्य टित्पदस्य सूत्रे उपादानाद् गृह्यमाणप्रातिपदिकविषयतासत्त्वात्तदन्तविधिनिषेधाद्बहुकुरुचरेत्यत्र न प्राप्नोतीत्यनुपसर्जनाधिकारज्ञापकता सङ्गच्छते। कुरुचरेत्यत्र तु टित्त्वादेव ङीप्। तदुक्तम्भाष्ये। कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यादिति। पूर्वोक्तभाष्ये यदुक्तम्पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्येति तदनुपसर्जनादिति तदन्तविध्यभावसिद्धार्थानुवाद इत्याशयेन। अपरे तु गृह्यमाणप्रातिपदिकविषय इत्यस्य यदानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञा तदानुपूर्वीरूपेण यत्रोपादानन्तत्रेत्यर्थः। एवञ्च टिड्ढेति सूत्रे तादृशरूपेणोपादानाभावान्न तदन्तविधिनिषेधप्राप्तिरिति नानुपसर्जनादित्यस्य टिड्ढेति सूत्रे फलम्। किन्तु कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्चेत्यादिसूत्रेण विधीयमानः स्त्रीप्रत्ययः प्रियकौरव्या प्रियमाण्डूकेत्यादावुपसर्जने न भवतीति बोध्यम्। प्रियकुरुचरेत्यादिभाष्यन्तूपलक्षणमित्याहुः। तत्फलमिति। तदन्तविधिफलमित्यर्थः। अन्यथा तदन्तविध्यभावे। इत्यापद्येत। इत्यप्यापद्येत। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्याणन्तत्वेनावयवात्कारशब्दात्स्त्रीप्रत्ययेऽवयवात्कारीशब्दादृढक तन्निरूपिताङ्गत्वस्य विशिष्टेऽभावेन ककारोकारस्य वृद्धिर्न स्यात्। ङीपि। अवयवान्ङीपि। कुम्भविशिष्टस्य। कुम्भकारीशब्दार्थस्य। तदेतदुपपादयति। कदा-

चिदिति। एतेन यदा समुदायादुत्पत्तिस्तदा कौम्भकारेयसिद्धिः सूचिता। नि-ष्कृष्य। अर्थद्वारकशब्दान्तरसम्बन्धाभावं सम्पाद्य। एकार्थीभावः। विवक्षावि-षयेन सहैकार्थीभावः। ननु कृद्ग्रहणपरिभाषया बहुकुरुचरेत्यादौ समुदा-याप्राप्नोतीत्यत आह। कृद्ग्रहणपरिभाषेति। ननु कुम्भकारेयनिवृत्त्यर्थञ्चेत्त-दन्तविधिः स्वीक्रियते तदा ज्ञापितेपि तस्य दुर्वारतया ज्ञापनमयुक्तमित्याश-येन शङ्कते। न चेति। व्यपदेशिवद्भावेनेति। लौकिकेनेत्यर्थः। लोके यथा प्र-धानीभूतो राजामात्यो राजानम्प्रति गुणीभूतोऽपि राजेति व्यपदिश्यते लो-कैस्तथा समुदायार्थम्प्रति गुणीभूतोऽप्युत्तरपदार्थः पूर्वपदार्थनिरूपितप्राधा-न्यविशिष्ट इति तदर्थप्रतिपादकस्य तदन्तत्वव्यवहारो भविष्यतीत्यभिमानः। परोक्तम्प्रथमदूषणमभ्युपेत्य समाधत्ते। एतदधीति। असहाय एवेति। लौकि-कोपि व्यपदेशिवद्भावोऽसहाये एवेष्यते न तु ससहाये। बहुषु पुत्रेषु सत्सु नै-कस्मिन्नयमेव जेष्ठो मध्यमः कनीयानिति व्यवहारः किन्त्वेकस्यैव सत्त्वे तस्मि-न्नयमेव मे ज्येष्ठो मध्यमः कनीयानिति व्यवहारः। अस्मिन्नेवार्थेऽयमधिका-रोऽपि ज्ञापक इति भावः। भाष्येऽपि व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यम्भवतीति व-क्तव्यमित्युक्तम्। सिद्धान्तानुसारेणाह। अर्थवत्सूत्रेति। इदमेतत्संज्ञाफलभू-तेत्यस्य यथाश्रुतार्थानुसारेण। एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिभिन्नस्योपपदस्यापि-चासत्त्वेऽपि न पूर्वोक्तरीत्यानुपपत्तिरित्यत आह। तदादिनियमाभावेनेति। न तु न्यूनेति। अयम्भावः। यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽधिकस्य प्रत्ययान्तत्वं व्यावर्त्यते न तु न्यूनस्य। अत एव दरियानित्यादौ तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्राति-पदिकत्वसिद्धिस्तथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादभूतस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने-ति परिभाषयापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाव्यावर्त्यस्याधिकस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्व-म्बोध्यते न तु न्यूनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं बोध्यत इत्यर्थः। किञ्च न तु न्यून-स्येति यदुक्तन्तत्तदधिकारस्यापि ज्ञापकत्वम्बोध्यम्। अन्यथा। उक्तप्रकारत्र-यानङ्गीकारे। अवयवस्य। कुम्भकारेत्यत्र कारेत्यस्य। यत्तु, तदुक्तन्निष्कृष्यै-कार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्तमित्ययुक्तमिति तमेवार्थन्द्रढीकर्त्तुमाह। येनवि-धिरितीति। उक्तन्यायादिति। प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति न्यायादित्यर्थः। अत्र-त्यभाष्येऽनुपसर्जनाधिकारस्य तदन्तविधिज्ञापकतोक्ता सर्वादिसूत्रभाष्ये तु

प्रत्याख्यायत इत्युक्तमिति विरोधशङ्कानिवारणायाह। यत्तु सर्वादीति। वार्त्ति-कक्कतेति। इत्थं हि वार्त्तिकग्रन्थः अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्येतदर्थमपि न स्त्रियां योण् विहित इत्येवं रीत्या गृह्यमाणविशेषणम् स्त्रीत्वम्। पूर्वत्र तदन्त-स्य ग्रहणं यथा स्यादित्यर्थमपि न। असहत्पूर्वग्रहणेन तत्र तस्य ज्ञापनादिति। कुम्भकारीत्यादौ तु कारशब्दादेव ङीप। ढक्तु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावा-त्समुदायादेव नावयवादनभिधानादिति तदाशयः। वस्तुतस्तु सर्वादिसूत्र-स्था प्रत्याख्यायत इत्युक्तिरत्रत्यवार्त्तिकग्रन्थममभिप्रेत्य अत एव भाष्यकृता अत उत्तरम्पठतीत्यनेन तस्य वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वं सूचितम्। उत्तरवाक्ये तु आ-चार्यदेशीयस्य। पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधेप्युत्तरत्र चारितार्थ्यानुपपादनात्। सं-ज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्यानाय हि तत्रेदं सूत्रमन्यथा व्याख्यातम्। संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिरन्यथा तत्र साधितेति तदर्थमपि नेति प्रकृतसूत्रस्याद्यवा-र्त्तिकतात्पर्यम्। इदन्तर्हि प्रयोजनमित्यारभ्य सिद्धान्त्युक्तिर्वार्त्तिकप्रत्याख्याना-भिप्रायेणेति विभावनीयम्। यथाश्रुतार्थे पञ्चाश्वेत्यस्य वारणासम्भवादाह। प्र-त्यासत्त्येति। प्रत्ययलक्षणेन ठगन्तत्वेपि वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावान्न तद-वयवादन्तत्वम्। ननु स्थानिवद्भावेन शास्त्रीयस्यैवातिदेशो भविष्यतीत्यत आह। न ल्यपीतिलिङ्गादित्यादि। ननु वैयर्थ्ये सति ज्ञापकत्वन्तदेव तु नेत्याशयेन शङ्कते। न चेति। वृद्धिरिति। उतो वृद्धिरितिसूत्रविहितेत्यर्थः। विमिगमनावि-रहादिति। ङिच्चेत्यस्य चारितार्थ्यं वाच्यन्तदुक्तार्थज्ञापकतया वानिग्लक्षणवृ-द्धिनिषेधार्थत्वेन वा सम्भवति। एकत्रैव तु साधकन्नास्तीति भावः। शङ्को-क्तन्न ल्यपीति सूत्रप्रयोजनमन्यथा सिद्धमपीत्याह। उत औदिति वक्तव्य इति। नन्वेवम्। लाश्रयानुबन्धकार्यस्यैवाभावकल्पने। अव्यवस्थां वारयति। लक्ष्या-नुरोधेनेति। हलः श्नःइतिसूत्रभाष्ये शानजादेशस्य शकारो ङित्त्वार्थः। तेन कु-षाण पुषाणेति सिद्धम्। एतच्च स्थानिवद्भावेन सिद्धमित्युक्त्वा सार्वधातुकादेशेऽ-नुबन्धास्थानिवत्त्वे तज्ज्ञापकमित्युक्तम्। तत्प्रयोजनं हेरपित्त्वन्न प्रतिषेध्यमिति। तथा तातङि ङकारो नोच्चार्य इति च। यद्येतज्ज्ञाप्यतेऽचिनवमसुनवमकरव-मित्यत्रादेशस्य स्थानिवद्भावेन पित्त्वन्न स्यात् तथा सति ङित्त्वाद्गुणो न स्या-

दिति दूषणमभिधाय। तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन। यानि प्रयोजनानि क्रियन्ते
न्यास एव। एवमपि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतं स्यात् ङित्करणसामर्थ्या-
न् ङित्कृतमपि प्राप्नोतीति शङ्कितम्। एवमपि ब्रूतादित्यत्र स्थानिवद्भावेन पि-
त्त्वादनुदात्तत्वम्। ब्रुव ईडितीडागमश्च। यत्तु खलु पिति ङित्कृतम्प्राप्नोति
ङिति च पित्कृतं केन तन्न स्यात्। तस्माद्वक्तव्यम्पिन्न ङिद्भवति ङिच्च पिन्न
भवतीति। न वक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि सार्वधातुकं ङिद्भवति पिन्न। एवन्ताव-
त्पितो ङित्त्वम्प्रतिषिद्धम्। ततो ङिच्च पिन्न भवतीति। एवं ङितः पित्त्वम्प्रति-
षिद्धम्। तेन तातङः स्थानिवद्भावप्राप्तम्पित्त्वम्प्रतिषिद्धमितिरीत्योक्तान्तदनुसा-
रेणाह। परे त्विति। वक्ष्यमाणेत्यादौ तु गतिमाह। तस्मादिति। ननु यासुटो
ङित्त्वस्य ङिदादेशानाङ्ङित्त्वाभावे ज्ञापकतोक्ता सा न संगच्छेत तिप्सिप्मिप्-
सु चारितार्थ्यादत आह। यत्त्विति। ननु शानचः शित्वस्य प्रत्याख्यानमयुक्तम्।
गाङ् लिटीति सूत्रे गाङो ङित्त्वं सानुबन्धकादेशेऽनुबन्धास्थानिवत्त्वे ज्ञाप-
कमिति गाङ लिटीतिसूत्रभाष्यविरोधादत आह। यदपीति। ननु निरनुबन्ध-
कस्य शिलाया ढः सभाया यः ढश्छन्दसीत्यस्य पुरस्फूर्त्तिकत्वात्सानुबन्धकङ्कि-
मित्युदाहृतमत आह। निरनुबन्धकस्येति। पूर्वोक्तयोः स्वभावतो नपुंसका
त्वपुंस्त्वयोः सत्त्वादिति भावः। स्पष्टञ्चेदमिति। ननु चायमस्ति। शिलाया ढ
इति। नैष स्त्रियां वर्त्तते। अत्र कैयटः। शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव
शिलेयशब्दः स्वभावात्। अयन्तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसीति। एषोऽपि न स्त्रियां
वर्त्तते। कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्। यत्र सभायां विदुषामेव पुरुषाणां
साधुत्वाधिकारात्। ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपंक्तिः परिषद्वेति सम्भवति
स्त्रियाः साधुत्वम्। एतेन छन्दसि सभेयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियाम्प्रयोगाभाव
इति विज्ञायते। एतेन स्वभावतः पुंस्त्वन्निदर्शितम्। अत एवेति। अयचः प्र-
त्ययान्तरत्वादेव। अनुबन्धद्वयोपादानमिति। अस्य प्रकृतसूत्र इति शेषः। व-
रज्व्यावृत्तेरिति। अत एव तमीश्वरा साधु चचार सादरेति सिद्धम् स्थेश-
भासेति वरच् ईश्वरीति तु पुंयोगे सिद्धम्। ईशधातोर्वनिपि वनो र चेति वा-
इत्यर्थं इति। यद्यप्यत्र छत्रादिभ्यो ण इति णस्तथापि ताच्छीलिके णेऽपीति
परिभाषया ङीप्। वयस्यचरम इति। प्रथमवयोवाचित्वाभावाद्वयसि प्रथम

इति यथाश्रुतसूत्रेण तु न ङीप्सिद्धिः। पुनरत्र ग्रहणम्। वार्त्तिके ग्रहणमित्यर्थः। तयोः ङीबन्तङीषन्तयोः। यत्तु तरुणतलुनयोर्वार्त्तिके ग्रहणङ्गौरादिपाठोऽप्यनयोर्मास्तु किं तु बह्वादौ पाठोऽनयोः कार्यस्तेन बह्वादिभ्यश्चेति पक्षे ङीष्। तदभावे वयस्यचरम इति ङीप्भविष्यतीति स्वरस्यापि सिद्धिरिति। तन्न। नञ्स्नञीति प्रतीकमुपादाय तरुणतलुनशब्दयोरत्रयोऽर्थ ङ्ग्रहणम्। तरुणी तुरेति। प्राणिधर्मो हि वय इति कैयटेन समाधानस्य सूचनात्। वार्त्तिकेऽवयसि टाबन्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमनयोरुपादानमावश्यकम्। न चैतावतान्तोदात्तस्य सिद्धिस्तदर्थं गौरादिषु बह्वादिषु वा पाठ इत्यत्र फलतो न विशेषः। ननु यञोऽपि टिड्ढेतिसूत्र एवोपादानङ्कुतो न कृतमत आह। प्राचां ष्फ इत्यत्रेति। नन्वनपत्याधिकाराप्रसिद्धाऽनपत्याधिकारस्थादित्यनुपपन्नमत आह। अपत्याधिकारस्थभिन्नादिति। व्याख्यानादिति। आपत्यग्रहणङ्कर्त्तव्यमितिवार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानादित्यर्थः। नन्वापत्यग्रहणमितिवार्त्तिकस्यापत्ये भव इत्ये वार्थः कर्त्तव्यः स चार्थो द्वैप्येऽपि सम्भवति। या द्वीपे भवा सा कस्य चिदपत्यम्भवत्ये वेति चेन्न। एतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानैकवाक्यतया प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपत्यशब्दस्यापत्याधिकारपरतयापत्यशब्दस्य तदधिकारभवपरत्वात्। तथाहि। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते कञ्करपः यञश्चेति। कथन्तर्हि कञ्करपोऽयञश्चेति। अयमयञ्प्रत्ययो गर्गादिभ्यो विधीयते तत्राकारोऽनुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति यञो ग्रहणाभावाद् द्वैप्ये नातिप्रसङ्गः। यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः। न च विच्छिद्य पाठेऽनुकरणे प्रकृतसूत्रघटकेऽकारश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्। आर्षः संहितापाठ एव। व्याख्यातृकल्पितः पृथक् पाठः। अनुकरणादुपस्थिते त्वित्संज्ञयाऽकारनिवृत्तिः। एतेन। यञोऽकार इति व्याख्यानेन। उदीचाम्मते सावकाशमिति। एतेन शार्ङ्गरवादौ वतण्डपाठवैयर्थ्यशङ्का परिहृता॥ ननु यञोयोऽकार इत्येवं व्याख्यानाभावे वतण्डीत्यत्र ष्फप्रत्यस्य ङीना परत्वाद्बाध एव स्यात् ङीनश्चारितार्थ्यस्याधुनैव दर्शितत्वादत आह सर्वत्र ग्रहणादिति। सर्वत्र ग्रहणापकर्षणादित्यर्थः। अत्रेदमवधेयम्। प्रकृतसूत्रे तद्धितग्रहणस्य फलन्न प्रातिपदिकसंज्ञाद्वारा ङीप्सिद्धिः षित्त्वादेव सिद्धेः। नापि यस्येति चेति लोपः। सवर्णदीर्घेण सिद्धेः। किन्त्वन्यतो-

ऽप्ययमितिज्ञापनद्वारा यस्येति चेति लोपार्थन्तेनासुरिशब्दादपीति । व-स्तुतस्त्वं तदपि न । ष्फडितिन्यासेन सिद्धेः । यत्तु, गोकचशब्दाद्गर्गादित्वाद्य-ञि ततः क्रौड्यादित्वेन ष्यङि चापि प्रकृतसूत्रेण ष्फप्रत्यये चिकीर्षिते भ-स्याढ इति पुंवद्भावे गौकच्यशब्दाद्यञन्तात्ष्फे गौकच्यायणी सिध्यति । तद्धित-संज्ञाभावे तु पुंवद्भावाप्राप्त्या यञन्तत्वाभावेन ष्फो न स्यादिति। तदपि न । क्रौ-ड्यादिषु गौकच्याशब्दस्य पाठाभावेपि चत्वभावात् । चापु, षाद्यञश्चाप् वक्तव्य इत्येव सिद्ध उदीचाम्मते प्राचाम्मते तु चापो बाधस्यापि विषये सर्वत्रग्रहणा-पकर्षात् ष्फः । तेन गौकच्यायणीत्यस्य सिद्धिरिति । एतदपकर्षे बीजन्तु तत्सू-त्रव्याख्यानावसरे स्फुटीभविष्यति । ननूपदेशग्रहणानुवृत्त्या षोडशशब्दे नाति-प्रसङ्ग इत्यत आह । षष उत्वमित्यत्रेति । इदं प्राचामनुरोधेन । स्वसिद्धान्त-रीत्याह । वस्तुत इति । ननु प्रत्ययान्त्यस्य षकारस्येत्संज्ञा हलन्त्यमितिसूत्रे-णैष्टैवेति किमत्रादिग्रहणानुवृत्त्या । न चैवंतनोऽवयवस्य मध्यस्थस्यापि स्यादि-ति वाच्यम् । तस्य न स्वाभाविकत्वम् किन्तु तस्य सकारमध्यगत्वमेव कल्प्य-ते । तस्य सकारस्यादेशप्रत्यययोरिति सूत्रेण षकार इति स्वीक्रियते। षत्वस्य च षः प्रत्ययस्येति सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वान्नेत्वप्राप्तिरित्याशयादाह । आदिरितीति । उपरञ्जकतयेति । यद्यपि मध्यान्त्यस्थषकारयोरुक्तरीत्या नानेन सूत्रे णेत्संज्ञे-ति परिशेषादादेरेव भविष्यति । तथापि परिशेषात्ताद्दशार्थकल्पनापेक्षया आ-दिग्रहणसम्बन्धस्य स्वरूपानुवादकस्य स्वीकारेणैवेष्टसिद्धिरित्याशयः । अविषी महिषीत्यादौ तु टित्त्वादेव सिद्धम् । टिषप्रत्ययस्य चित्त्वेनाविषमहिषश-ब्दयोरन्तोदात्ततयोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमपि भविष्यति । प्रत्यय ग्रहणे कृतेऽपि खजादावतिप्रसङ्गं वारयति । खच्वजादाविति । द्यो तितेऽपीत्यर्थ इति । एतत्पक्षस्यैव सिद्धान्तित्वात् । घचखित्त्वसामर्थ्यादिति । अग्रायत् । घच्छौ चेतिसूत्रविहितो घच् । क्वचिदिति । द्वौ ब्राह्मणौ व्यति लुनीत इत्यादौ । तदाश्रयणे । द्योतकसमुच्चयाश्रयणे । प्रकृतसूत्रे नित्यत्वा-र्थकं सर्वत्रग्रहणन्न कार्यमित्याह । प्राचामित्यस्येति । सर्वत्रग्रहणापकर्षे सति यत्फलितन्तदाह । तद्बाधकत्वमेवेति । ङीब्बाधकत्वमेव । इदम्परिशेषसि-द्धार्थकथनम् । एतेन चाप उभयबाधकत्वं स्यादनन्तरस्येतिन्यायाश्रयणे तु

ष्फस्यैव बाधकत्वं स्यादितिशङ्काया नावकाशः । ननु चापि कृतेऽप्ये-कादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ष्फप्राप्त्या सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह । चापि कृतेत्विति । एतत्सूत्रे सर्वत्रशब्दोपादानन्तु वैचित्र्याय । ष्फाणाविति । तथा च शाकल्यायनी शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्येवन्न स्यात् । षष्ठी-तत्पुरुष इति । कतस्यान्तः कतन्तः । कखस्यादिः कखादिरिति । अन्तशब्दः परसमीपस्यादिशब्दश्च पूर्वसमीपस्य वाचकः । बहुव्रीहिश्च तद्गुणसंविज्ञानः । एकशेषेण । स्वरभिन्नानामितिवचनेन बहुव्रीहिः शेषेण । जातित्वादिति । एतेन कौरव्यसाहचर्यान्मण्डूकशब्दोऽपत्यप्रत्ययान्त एवैतत्सूत्रे गृह्यते । तेन मण्डू-कस्येयम्भार्येत्यर्थे तस्येदमित्यणन्तस्य माण्डूकशब्दस्य सत्त्वेऽपि न ग्रहणन्ते-न यत्त्वसौ कूपमाण्डूकि तवैतावतिकः स्मय इति सिद्धमिति । ध्वनित-म् ॥ नायन्तद्वाचक इति । वयोरूपप्रवृत्तिनिमित्तवाचकः । तत्र हेतुमाह । यापि व्याघ्यादीति ॥ त्रीणि वयांसीति । तदुक्तमभियुक्तैः । पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रास्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्ह-तीति । चत्वारि वेति । तदप्युक्तम् । आद्ये वयसि नाधीतन्द्वितीये नार्जित-न्धनम् । तृतीये न तपस्तप्तञ्चतुर्थे किङ्करिष्यतीति । उभयथापि यौवनवचनस्य वधूटचिरण्टशब्दस्य प्रथमवयोवाचित्वाभावाद्वार्त्तिकमावश्यकम् । यत्र तु युव-त्याङ् कुमारीधर्मोपलम्भेन प्रयोगस्तत्र तु कुमारीशब्दस्य लक्षणा । त-च्च पुंसोसम्प्रयोगः प्रवृत्तिनिमित्तं न तु प्रथमं वयः । अत एव वृद्धकुमारीति न मु न इतिसूत्रभाष्ये प्रयोगस्सोऽपि सिद्ध्यति । सर्वत इति । आरोहतः परि-णाहतश्च येन मीयते काष्ठादिनिर्मितेन प्रस्थादिना तदेव गृह्यते । तत्रैव शक्तिग्रहात् । नन्वेवं बिस्तकम्बल्ययोरपरिमाणत्वादेव निषेधे सिद्धे सूत्रे पृ-थक् तयोरुपादानं व्यर्थमत आह । सुवर्णेत्यादि । उन्मानस्य चेदिति । अपरिमाणपदेन ग्रहणमिति शेषः । द्विनिष्कीति । अस्य निष्कस्योन्मानत्वेऽपि नात्र निषेधः । उन्मानभिन्नस्य तु पारिभाषिकपरिमाणभिन्नत्वान्निषेधो भवत्येव तदाह । द्वे वर्षे भूतेत्यादि । नन्वेवङ्काण्डस्याप्यपरिमाणत्वादनेनैव निषेधे सिद्धे काण्डान्तादिति निषेधसूत्रमनर्थकमत आह । काण्डान्तादिति त्विति ॥ अत्र भाष्ये द्वौ प्रतिषेधावुच्येते तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । परिमाणात्तद्धितलुकि । इद-

न्नियमार्थं भविष्यति परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि । न च समाहारे व्यावृत्त्यर्थमपरिमाणान्तात्तद्धितलुक्येवेति नियमः कुतो नेति वाच्यम् । लक्षणस्य लक्ष्यानुसारित्वात् तेन समाहारे द्व्याढकीति भवतीति कैयटः ततो विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकीति वर्त्तते पूर्वनियमेन सिद्धे इदमपि नियमार्थम् । उन्मानवाचकाच्चेन्न तर्ह्येतेभ्य एवेति । एवम्प्रकारेणैकस्य नञोऽनुपादानेन यद्यपि सिद्ध्यति तथापि योगविभागनियमयोर्विपरीतनियमशङ्कायाश्च वारणस्य क्लेशेन कल्पनया करणे प्रयासाधिक्यमिति मूले तथा नोक्तम् ॥ केचित्तु अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धिते इत्येव सूत्रमस्तु लुग्ग्रहणञ्च मास्तु । द्विगोरित्यनुवर्त्तते । तद्धितपदस्य तद्धितार्थपरतया तद्धितार्थे योऽपरिमाणान्तो द्विगुस्तस्मान्न ङीबित्यर्थोऽस्तु । तेन समाहारे पञ्चाश्वीत्यादिद्विगौ निषेधो न भविष्यतीत्याहुः । तन्न । अपरिमाणाद्यन्ताद्विगोर्यस्तद्धितस्तदन्तान्ङीप्न स्यादित्यर्थोपि सम्भाव्येत ततश्चाध्यर्द्धकार्षापणिकी अध्यर्द्धसाहस्री वड़वेत्यत्रापि निषेधः प्रसज्जेत । अत्र हि विभाषा कार्षापणेतिविकल्पेन लुग्विधानम् । यत्र तु तद्धितस्य लुक्तत्रापि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यतीति लुग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ पूर्वकालस्थितरूपरसादिपरावृत्तिलक्षणस्य पाकस्य द्वौ विस्तौ पचतीत्यत्रासम्भवः सुवर्णे तादृशपाकासम्भवादाह । पचेर्द्र वीभावेति । अन्यमतमाह । आचित इति । स्वमतमाह । आचितो दशेति । अत एव । प्रमाणशब्दस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वादेव । तत्र हीति । तदस्य परिमाणमिति सूत्रे हीत्यर्थः । उत्तरसूत्रेति । संख्यायाः संज्ञासंघेतिसूत्रेत्यर्थः । अत एव षष्टिजीवितम्प्रमाणमस्येत्यर्थे षाष्टिक इति सिद्धम् । ऊधस इति सूत्रस्य समासान्तप्रकरणस्थत्वेप्यनङो न प्रत्ययत्वम् । ङकारोच्चारणसामर्थ्यात् । किन्त्वादेशत्वम् । स्थानिद्वारेण चायं समासान्तः । अत एव कप्न । तत्र । अनङ्विधौ । स्त्रियामित्युपेति । ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकार इति हि तत्रत्यं वार्त्तिकम् । ननु बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रमध्येऽपवादन्यायेन ङाब्निषेधयोरिव बाधकं स्यान्न तु अन उपधालोपिन इतिसूत्रविहितस्य ङीपस्तस्य परत्वादत आह । अन उपधेति । इत्यत्रेति । वाक्यभेदेन तत्र ङीष्विधानमित्यपि ज्ञेयम् । एतेन । तत्रानुवर्त्तनेन । ङीष्विधानं स्वरसिद्ध्यर्थं तेनान्तोदात्तत्वं सिध्यति तदाह । ङीपि त्विति ।

यथाश्रुतमूलानुरोधेन कोशवाक्यस्यान्यथानयनमत्र नोचितमित्याशयेनाह। बालेत्यस्येति। लक्षणान्तरसिद्धमिति। अन उपधेतिलक्षणेन सिद्धमित्यर्थः। सत्त्वात्स्त्रीत्वमिति। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति न्यायात्। घृतादिपाठे साधकमाह। उतापरमित्यादि। प्राक्व्युत्पत्तेरिति। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम्। तत्र। ओषधे। रूढ इति शेषः। ननु सुमङ्गलीरियमित्यनुपपन्नमनेन सूत्रेण ङीपि हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वादत आह। सुमङ्गलीरियमिति। ईप्रत्ययेति। छन्दसीवनिपौ च वक्तव्याविति वार्त्तिकेन विहिते ईप्रत्यये इत्यर्थः। नन्वप्राप्तस्य मतुपो निपातने शालायां वाच्यायामपि तादृशप्रयोगापत्तिरत आह। नुगिति। ननु यज्ञसंयोग इत्येतदन्वाचेष पुंसो यज्ञसंयोग इत्यपि प्रतीयेतेत्यत आह। स्त्रिया इत्यर्थ इति। पतिशब्दो यद्यपि पुंलिङ्गस्तथापि स्ववाच्यकर्तृकयज्ञफलनिरूपितविलक्षणसम्बन्धः स्त्रियां यदा विवक्षितस्तदा पुंवाचकोऽपि तकारोत्तरेकारस्थानिकनकारघटितोऽयमेव स्वपूर्वत्वसंबन्धेन ङीप्विशिष्टः स्वभावात्तत्स्त्रियामवर्त्तत इति भावः। अत्र यज्ञसंयोग इत्यनुपपन्नम्। यज्ञस्य क्रियारूपतया तत्प्रतियोगिकसंयोगाप्रसिद्धेरत आह। संयोगपदमिति। यज्ञेति यज्ञकर्मणि दम्पत्योः सहाधिकारस्तस्य सर्वस्योपलक्षणम्। अवयववाचीति। न तु दिक्कालान्यतरावच्छिन्नवाची। तथात्वे स्वघटितप्रातिपदिकानवयवगतपूर्वत्वमादाय वाक्येऽतिप्रसङ्गः स्यात्। एवं सति विद्यमानः पूर्वावयवो यस्मिन्प्रातिपदिके तस्य प्रातिपदिकस्यावयवो यः पतिशब्दस्तस्य नकारादेश इत्यर्थः। व्यपदेशिवद्भावेन सम्भवम्मत्वाह। अव्यभिचारादिति। एवञ्चाधिकारप्राप्तस्य प्रातिपदिकस्य पत्युरिति विशेषणमिति तदन्तविधिः। ननु श्रुतानुमितयोरिति न्यायेन तस्य पतिशब्दविशेषणत्वमेवोचितमित्यत आह। सपूर्वस्येत्यनेनेति। एतच्च प्राचामनुरोधेन। वस्तुत इहार्थोप्यनुपसर्जनाधिकारस्तदाह। बहव इति। ननु विभाषा सपूर्वेतिसूत्रस्यापि यज्ञसंयोग एव प्रवृत्त्या वृषलपत्नीति समस्तेऽपि शङ्कासत्त्वाद्व्यस्त एव किमिति शङ्केत्यत आह। विभाषा सपूर्वस्येत्यत्रेति। व्यस्ते कथमिति शङ्काया बीजमाह। वृषलत्वेनेति। उपचारो लक्षणा सा च स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शक्तिसम्बन्धेन प्रवृत्तिर्ब्राह्मण्याम्। अन्यत्र लक्षणया प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाध-

कम्। लक्षणाया निमित्तमाह। पाणिग्रहणेति। गृह्यते यस्मिन्तद् ग्रहणम्। पाणेर्ग्रहणम्पाणिग्रहणमिति व्युत्पत्त्या पाणिग्रहणशब्दो विवाहपरः स्वीयविवाहवाचकपदप्रतिपाद्यविवाहसम्बन्धित्वमत्र शक्यसम्बन्ध इत्युक्तम्। दृढमानाभावादिति। प्रातिपदिकसामान्यादन्येभ्योऽपीत्यनेन धातुसामान्याच्च क्विपो विधानेऽपि भाष्ये कथं तुषजकस्य पत्नीति पूर्वपक्षमुक्त्वा पत्नीव पत्नीतिसमाधानस्यैवोक्तत्वादिति भावः। नन्वेवम्पत्युर्नेतिसूत्रे यज्ञसंयोग इति व्यर्थमत आह। पूर्वसूत्र इति। वृषलस्य पतिरिति। अत्र पतिशब्दः स्वामिनीपरः। तेन चेति। निपातनेन चेत्यर्थः। अत एव। स्त्रीविशेषे रूढिस्वीकारादेव। ननु समानः पतिर्यस्या इत्यर्थोऽत्रानुपपन्नः। समानत्वस्य भेदघटिततया स्वस्मिन् स्वभेदासम्भवादाह। समानत्वञ्चैकस्यैवेति। भेदमारोप्येति। पत्नीगतस्य परस्परप्रतियोगिकभेदस्य तत्तत्सम्बन्धात्तत्रारोपः। व्याख्यानादिति। पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनमितिवार्त्तिकमूलकात्। अस्मिन्वार्त्तिके बहुवचनोपादानेन कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्य पुरस्स्फूर्त्तिकतया तत्रैव पर्यवसानमिति भावः। तदभाव इति। तयोरभाव इत्यर्थः। सौत्र इति। स चात्र तकारे एव न तु दकारे इति स्पष्टं प्रतीयत इति शेषः। तदन्विति। वृत्तिकारादिव्याख्यानानुरोधेनेत्यर्थः। मूलादि दूषयन्स्वसिद्धान्तमाह। परे त्विति। अत्रापि। वर्णादनुदात्तादिति सूत्रेऽपि। तथैवोचितमिति। गृह्यमाणविशेषणत्वमेवोचितमित्यर्थः। तत्र साधकमाह। तत्र हीति। इति पक्ष इति। अस्मिन्पक्षे शस्त्रीश्यामा इवायमिति लौकिकविग्रहः। अस्मिन्पक्षे दूषणमुक्तं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वन्न सिध्यति। शस्त्रीव श्याम इति चेद्विग्रहस्तदा स्त्रतो ह्रस्वान्तस्यैव श्यामशब्दस्य प्रयोग इति तादृशप्रयोगनिर्वाहः सम्प्रति तु शस्त्रीश्यामा देवदत्त इति स्यादिति भावः। उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वमिति। समासवाच्यमुपमेयम्प्रधानं श्यामाशब्दार्थस्याप्रधानत्वादुपसर्जनत्वमिति तद्भावः। ईकारो न प्राप्नोतीति। अत्रापि कुम्भकपालं लोहितमिवेति विग्रहः कार्यस्तथा सत्युपसर्जनत्वाद्वर्णादनुदात्तादिति ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः। त्रिषु स्थानेष्विति। सुप्सुपेतिसमासः। आर्षमत्र णत्वमिति। समानपदत्वाभावादट्कुप्वाङिति संज्ञात्वाभावात्पूर्वपदादित्यस्याप्राप्तिरिति भावः। श्वेतशब्दस्य घृतादिपाठे मानमाह।

श्वेतो वाजीति। क्वादेशस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वशङ्कायामाह। नादेशापवाद इति। ङीप्सन्नियोगेति। ङीप्विधायकसूत्र एव भाष्ये पाठात्। तत्प्रवृत्तिनिमित्तकः। विशुद्धिप्रवृत्तिनिमित्तकः। न चैवमवदातः सितो गौर इति कोशानुपपत्तिः। विशुद्धत्वसाधर्म्यात्तत्राप्यवदातशब्दप्रवृत्तिसम्भवात्। वर्णादनुदात्तादितिसूत्रानन्तरमन्यत इत्यस्य पाठाद्विशेष्यभूतार्थवाचकस्य वर्णादित्यस्योपस्थितस्यान्यत्वे प्रतियोगितयाऽन्वये तित्तिरिकल्माषीति भाष्यप्रयोगानुपपत्तेरत आह। अन्यत्र इति। व्याख्यानादिति। उक्तप्रयोगदर्शनमूलकादित्यर्थः। आद्युदात्त इति। क्तन्प्रत्ययान्तत्वात्। अन्तोदात्त इति। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इत्यर्थः। स चेत्सूर्याद्यवयव इतिव्याख्यानफलमाह। सूर्यादीनामिति। सोऽसिद्ध इति। एवञ्च न सूर्यशब्दस्याङ्गत्वमिति भावः। उपधाग्रहणादेवेति। अन्यथा सूर्यादीनां ङीनिरूपिताङ्गानामवयवस्य य इत्यर्थे सूर्यचरीत्यत्रेव सौरी बलाकेत्यत्रासिद्धिस्स्यादिति भावः। ननूपधापदसत्त्वे सूर्यादीनामुपधाभूतो यकार एव सम्भवतीति यग्रहणं व्यर्थमत आह। यग्रहणन्तूत्तरार्थमिति हलस्तद्धितस्येतिसूत्रार्थमित्यर्थः। तेन। नक्षत्रवाचकादिति व्याख्यानेन। नक्षत्रशब्दोच्चारणेनविहित इत्यर्थे तु सन्धिवेलेत्यादिसूत्रविहितस्यैव ग्रहणं स्यात्तथा चोक्तप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः। इदमिति। पितृव्यमातुलेतिसूत्रविहितं वार्त्तिकमित्यर्थः। क्रियाशब्दोऽयमिति। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः। कुडि दाहे इत्यस्येदित्त्वेन नुमि गुरुमत्त्वम्। अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्त्तर्यकारप्रत्ययः। एतेनजातिवाचकत्वाभावो ध्वनितः। कुण्डशब्दस्य रूढत्वेऽप्याह। यदि त्विति। अनेकविधसंस्थानेष्विति। एवञ्चानुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावान्न जातित्वमित्युक्तम्भवति। मतान्तरमाह। कमण्डलुसंस्थानेति। नियमार्थमेवेति। कुण्डशब्दाच्चेदमत्र एवेति नियमार्थम्। सूत्रन्त्वित्यस्यामत्रग्रहणन्त्वित्यर्थः। विधित्वानुरोधादिति। न तु जातिवाचकस्य नागशब्दस्यात्र सूत्र उपादानन्नियमार्थम्। विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति न्यायात्। असङ्गतं स्यादिति। अस्य स्त्रीत्वमित्यादिः। इदमिति। प्रत्युदाहरणभूतस्य नीलेत्यस्य कथनोत्तरन्नील्या रक्तेत्यर्थकथनमित्यर्थः। एवमभिधानेनोदाहरणे नीली इत्यत्रापि वार्त्तिकनिष्पन्नस्य प्रकृतित्वमिति प्रतीयते तन्न युक्तमित्याशयेनाह। प्रति-

पदोक्तत्वादिति नीलवर्णवती शाटीत्यर्थ इति। एवञ्चयनेन गुणगुणिनोरभेदोपचारो दर्शितः। ननु नील्या रक्ता गौर्नीलीति वृत्तिकारमते जायमानस्य भवन्मतेऽसिद्धिरित्यत आह। नील्या रक्तेति। मैथुनादन्यदिति। भूषणादिकमित्यर्थः। वोत इति सूत्रे गुणशब्दो न कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनादेङ्बोधक उत इत्यस्य विशेषणस्योपादानात्। नापि संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वम्परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति लक्षणलक्षितङ्गुणशब्दबोध्यम् विशेषणमात्रम्प्रथमलक्षणेन संसर्गिभेदकमित्यनेनोच्यते। सव्यापारमिति द्वितीयं लक्षणन्तस्येतरव्यापाराधीनव्यापारकमित्यर्थः। आखुर्द्रव्यमित्यत्राखुशब्दस्य द्रव्यात्मकसंसर्गिभेदकतयाऽतिप्रसङ्गात्। क्रियायामतिप्रसङ्गाच्च। नापि नैयायिकपरिभाषाविषयः। मृद्वी पट्वीत्याद्यसिद्धापत्तेरत आह। अत्र गुणवचनेति। इत्थं हि तत्र भाष्यम्। अर्थवत्प्रातिपदिकम्। गुणवचनञ्च। समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिरिति। गुणवचनञ्चेत्यत्रार्थवदित्यनुवर्त्तते। एवञ्च प्रातिपदिकसंज्ञागुणवचनसंज्ञयोरेकविषयत्वात्समावेशार्थञ्चकारस्य करणाच्चोभयोः समावेशः। कृत्तद्धितपदञ्च तदन्तपरम्। उभयत्र प्रातिपदिकमित्यनुवर्त्तते। एवञ्च प्रातिपदिकसंज्ञापूर्विका कृदन्तसंज्ञा तद्धितान्तसंज्ञेति एताभ्याम्प्रातिपदिकसंज्ञायाः समावेशः। प्रातिपदिकसंज्ञासामानाधिकरण्योपपत्तये कृत्तद्धितपदन्तदन्तपरत्वेन स्वीकृतम्। गुणवचनसंज्ञा त्वेताभ्यां बाध्यते। तेन कर्त्रीत्वन्दारवतीत्वमित्यत्र त्वतलोर्गुणवचनस्येति न पुंवत्त्वम्। न च गुणिपरशुक्लादीनां गुणवचनसंज्ञा तद्धितान्तत्वान्न प्राप्नोति मतुपोऽत्र लोपादिति वाच्यम्। श्रूयमाणतद्धितान्तस्य संज्ञाविधानात्। अथ वा गुणगुणिनोरभेदोपचारादेव गुणिनि शुक्लादिशब्दानाम्प्रवृत्तिसम्भवेन मतुप एवानुत्पत्तेः। रूपादिशब्दानान्तु न गुणवचनसंज्ञा। जातिसंज्ञया बाधात्। तेन तेभ्यः ष्यञ्। जातिसंज्ञा त्वसर्वलिङ्गत्वात्प्रवर्त्तते। एवमव्ययादिसंज्ञाभिरपि प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्त्या समावेशः। न च प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञा यदि तदा गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति सूत्रे ब्राह्मणादिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। प्राणभृज्जातिलक्षणाण्बाधनार्थत्वात्। जातिसंज्ञया बाधाच्च। ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ ष्यञ् तु ब्राह्मणादित्वात्। एवंसंख्या। षट्। संज्ञा। एताः संज्ञा-

अपि बाधिकाः। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा। रूपादिशब्दानां गुणवचनसंज्ञां प्रकारान्तरेण वारयति। गुणवचनेत्यन्वर्थेति। वस्तुविशेषणानां वैयर्थ्यादिति। सत्त्वं द्रव्यन्तमाश्रयते तत एव पाकादिना पूर्वगुणस्य निवृत्तिरपि भवति। विभिन्नजातीयेषु घटपटादिषु दृश्यते। एतेन जातिनिरासः। द्रव्यत्वं विभिन्नजातीयेषु जलपृथिव्यादिषु यद्यपि दृश्यते तथापि कदापि नापैति। असत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभावः। तेन भिन्नजातीयतन्त्वारब्धस्यासमवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिनः पटस्य निरासः। क्रियाधारणायाह। आधेय इति। आधीयते उत्पाद्यते इत्यर्थः। एतेनानित्यत्वस्य लाभेऽक्रियाज इत्यनेन नित्यत्वस्य च लाभे नित्यानित्यवृत्तिजातिमानिति फलितम्। न चैवमपि तादृशसत्ताजातिमत्त्वस्य क्रियायां सत्त्वादतिव्याप्तिरेवेति वाच्यम्। द्रव्यावृत्तित्वस्यापि जातिविशेषणत्वात्। एतेनैव सर्वगुणसङ्ग्रहे सत्त्वे निविशते इत्यादि व्यर्थमिति भावः। क्विदिनिति। न चात्र कृदन्तसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। उणाद्यन्तानामव्युत्पन्नत्वस्यैव सिद्धान्तित्वात्। नन्वत इत्यस्य संबन्धादेव शुचिरित्यत्र नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तस्यात्रासम्बन्धात्तदाह। खरुसंयोगोपधान्नेति। अभिमान इति। अत्रारुचिस्तूणादीनां व्युत्पन्नत्वस्यापि तन्मते सत्त्वेन वक्ष्यमाणस्य वृत्तिकारसम्मतस्य व्यवस्थितविभाषात्वस्य सत्त्वेन च तेनैवदोषनिरासे उत इति न कार्यमिति। प्रत्युदाहरणमुचितमिति। न चात्रापि संयोगोपधत्वात् संयोगोपधान्नेतिनिषेधो भविष्यतीति कथमेतत्प्रत्युदाहरणमिति वाच्यम्। खरुशब्दसाहचर्येण संयोगोपधस्याप्युकारान्तस्यैव ग्रहणमत एव पाण्डुरित्युदाहृत मित्याशयात्। नचात इत्यस्य सम्बन्धेन खरुसंयोगोपधान्नेति न कार्यमिति वाच्यम्। पट्वीत्यादीनामसिद्ध्यापत्तेः। विकलवाचीति। विकला वाग्यस्यास्तस्यामित्यर्थः। उक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेनेति। संख्यासंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधेन। सर्वत इत्यस्यार्थमाह। अक्तोऽपि। अपिना क्तः। शोणात्प्राचामितिसूत्रात्प्राचामित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे वोत इतिसूत्रे वाशब्दोपादानं व्यवस्थितविभाषात्वसूचनाय तदाह। व्यवस्थितेति। वृत्तिरिति। देवत्रातइत्यादिना तस्याः परिगणनाद्देवत्रातादिष्वस्यापाठादिति व्यवस्थितविभाषात्वन्न युक्तमि-

त्यरुचि:। तदुक्तप्रयोगसिद्धिस्तु लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात्तत्रार्थस्य शास्त्रीयलिङ्गाभावकल्पनेन। वाग्रहणन्तु सर्वमते विकल्पार्थम्। ङीण्ङीषोरिति। अयं हि युक्तः पुराणप्रोक्तेति निपातनात् तुडभावः। एवञ्च टित्वान् ङीप् प्राप्तः। सामर्थ्यादिति। केवलस्य स्त्रियां वृत्त्यसम्भवात्तस्मादुपसर्जन एव प्रवृत्तिः। पुंयोगादिति सूत्रे परपञ्चमी न सम्भवतीत्यत आह। हेतौ पञ्चमीति। एवं सति कस्मादनेन प्रत्ययविधानमित्याकाङ्क्षापूरणायाह। आख्यायामितीति। आख्याशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वादाह। उपस्थितत्वादिति। एवञ्च यादृशो वाक्यार्थः सम्पन्नस्तमाह। पुंयोगाद्धेतोरिति। सर्वं वाक्यमसति बाधके सावधारणमिति न्यायेनैवकारलाभः। विनापि प्रत्ययमितिवचनेन संशब्दलोपे सति योगशब्दस्य संयोगपरत्वभ्रमनिरासायाह। योगः संबन्ध इति। देवदत्तेति। स्त्रियाम् क्तौ चेतिसूत्रनिष्पन्नोऽयं स्वभावतः स्त्रियां वर्त्तते न तु पुंयोगस्तत्र निमित्तमिति भावः। आख्यायां किमिति। एतदभावेऽपि प्रातिपदिकादित्यधिकृतं संबध्यत एव। एवं सति निष्पन्नं वाक्यार्थमाह। तदभावे हीति। प्राचाम्मतं कटाक्षयति। पुंयोगोऽत्रेति। एतेन जन्यजनकभावनिरासः। तथा सति देवकीत्यादिप्रयोगाणाङ्का गतिरत आह। देवकीत्यादि त्विति। आदिना कैकेयी शूद्रीत्यादिप्रयोगाणां संग्रहः। गोपालिकेत्यत्र गवां पालिकेति न विग्रहस्तदाह। गाः पालयतीति। इदम्प्राचाम्मतमनुरुध्य वस्तुतस्तादृशविग्रहेऽपि न क्षतिरित्याह। वस्तुत इति। ननु गतिकारकोपपदानामित्यत्र कारकपदोपादानेन कारकसंज्ञासमानाधिकरणसंज्ञानिमित्तकविभक्त्यन्तस्य समास इत्येव लभ्यत इति षष्ठ्यन्तस्य समासः सुबुत्पत्तेः प्रागिति कथं लभ्यत इत्यत आह। यथाकथञ्चिदिति। कथंचित्कारकत्वमिति। शेषत्वेनापि वस्तुतः कर्मण एव ग्रहणमिति भावः। अनत्यभाष्यादिति। एवं हि भाष्ये उक्तम्। गोपालिकादीनां प्रतिषेधः। गोपालिकादीनाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोपालिका। पशुपालिका इति। अत्र गोपालिकादीनाम्प्रतिषेधप्रतियोगित्वासंभवादाह कैयटः। सिद्धय इति वाक्यशेष इति। एतेन तृजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य प्रवृत्त्या कर्मषष्ठ्या समासासंभवाच्छेषषष्ठ्यैव समासो वाच्यः तत्र यदि गतिकारकोपपदानामिति परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यात्तदाऽऽपः सुपः परत्वादित्वन्दुर्लभमिति भाष्योक्तस्य-

त्वघटितस्य प्रयोगस्य सिद्धये शेषषष्ठीविषयेऽपि गतिकारकेतिपरिभाषाप्रवृत्तिः। ननु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्य गोपालशब्दं साधयित्वा ततः स्वार्थे केऽपि सिद्धिरित्यत आह। उपपदेति। तत्र हि षष्ठीसमासस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे चोपपदसमास इति षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिककृतोक्तस्य विप्रतिषेधस्य खण्डनायोक्तम्। अत्र विप्रतिषेधविचारेण षष्ठीसमासस्यापि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तिरिति लभ्यते। अन्यथोपपदसमासस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् प्राप्तिः षष्ठीसमासस्य तु तदनन्तरमिति विप्रतिषेधविचारोऽसङ्गत एव स्यादतः षष्ठीसमासस्यापि सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्त्या प्राप्तिरिति स्पष्टमेव लभ्यते। षष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तिमनभ्युपगम्यसमाधानान्तरमाह। यद्वेति। तन्निषेधस्य। तृजकाभ्यां कर्त्तरीति निषेधस्य। अनित्यत्वात्। तत्प्रयोजको हेतुश्च जनिकर्त्तुः प्रकृतिरितिनिर्देशेनानित्यत्वात्। आद्युदात्तेति। धातुस्वरेणाद्युदात्तेत्यर्थः। एतेन। अन्तोदात्तस्य सूर्याशब्दस्यासाधनेन। ङीम्निषेधेन। सूर्यान्नेतिन्यासेन। ननु सूरी कुन्तीत्यनेनैव स्त्रीत्वाभिव्यक्तिसम्भवादियमिति व्यर्थमित्याशङ्कानिवारणायाह। सूर्यस्येति। ननु पुंयोगस्य दाम्पत्यभावरूपस्यैव पूर्वं व्यवस्थापितत्वात्तस्य विवाहितायामप्रसिद्धेः कथमियं सूर्यस्य स्त्री। विवाहात्प्राक्सूर्यसम्बन्धेन कर्णस्योत्पत्तिरिति प्रसिद्धमिति चेन्न। सूर्यस्य स्त्री सूर्यी। देवतायां किम्। सूर्या। एतद्भाष्ये उक्तान्यप्रामाण्येन देवतावाचकस्य पुम्शब्दस्य तद्देवकर्तृकस्त्रीकारकर्मत्वसम्बन्धप्रयोज्या यस्याम्प्रवृत्तिः साऽपि तत्स्त्रीत्वेन गृह्यते इति स्वीकारात्। एवमेवेन्द्राणीत्यादीनामुपपत्तिः। न च जन्यजनकभावादिसाधारणः पुंयोगः कुतो न गृह्यत इति वाच्यम्। पुंयोगोपपादनावसरे यथैव ह्यसावकुर्वती किञ्चित्पापम्भर्तृकृतान्वधबन्धनक्लेशांल्लभते एवम्प्रष्ठशब्दमपीतिभाष्यस्वारस्यात्। तद्योग इति। महत्त्वादियोग इत्यर्थः। अत एवैषामित्यस्योपपत्तिः। हिमारण्ययोर्महत्त्व इत्यादीनि वार्त्तिकानि। एतेषु वार्त्तिकेषूपपात्तो योय उपाधिस्तद्योग एवैषां स्त्रियां वृत्तिः। यदा तु न तत्तदुपाधिविवक्षा तदा स्त्रीत्वमेवेति तत्तद्योग एवैभ्यो ङीष् अन्यत्र टाप् इति भ्रमो न कार्यः। अत एवोक्तन्तद्योग एवैषामिति। विभाषेयमिति। एतेन मातुलोपाध्याययोरिति

वचनस्य पुंयोग एव प्रवृत्तिस्तत्र ङीषः सिद्धत्वादानुगागममात्रं विकल्प्यते । ननु ब्रह्माणीतिवदिन्द्रमानयतीति व्युत्पत्त्या इन्द्राणीत्यस्यापि सिद्धिरिति इन्द्रवरुणेति सूत्रं व्यर्थमत आह । सूत्रन्त्विति । तेन । तादृशबहुव्रीहिसमासाश्रयणेन । करणेति किमिति । क्रीतात्क्षपूर्वादित्येवास्त्विति प्रश्नः । स्वक्रीतेति । एवं सति कर्तृपूर्वादपि स्यादिति भावः । कैयट इत्यनेन सूचितामरुचिं प्रकटयन्स्वसिद्धान्तमाह । अयमिति । धनक्रीतेत्यादिशब्दः । अत एव । तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वस्यानभिमतत्वादेव । ननु तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वाभावे गोष्ठादिष्वपि स्थाधातोः के कान्तस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे पदादित्वाभावात्सात्पदाद्योरिति निषेधाप्राप्तेरादेशप्रत्यययोरित्यनेनैव षत्वे सिद्धे अम्बाम्बेतिसूत्रे गवादिग्रहणं व्यर्थमत आह । अम्बाम्बेतीति । उत्तरपदभूतस्य स्थः सकारस्य षत्वञ्चेदेभ्य एवेति तेन हृदिस्था शोभते मालेत्यत्र नेति भावः । एतेन गवादिग्रहणमेव गतीत्यादेरनित्यत्वे मानमित्यपास्तम् । नियमार्थत्वेन चारितार्थ्यात् । पदादादिरिति पक्षे तस्य तत्त्वासम्भवाच्च । वस्तुतस्तु न पदान्तसूत्रस्थपदान्तपदस्य पदेऽन्तः पदान्त इतिसमासप्रदर्शनेन पदे परे योऽन्तस्तस्य कार्ये कर्त्तव्य एव निषेध इति गोचेत्यादि सिद्ध्यर्थमनित्यत्वम्परिभाषायाः स्वीकार्यमन्यथाऽच इतिसूत्रनिष्पन्नलोपस्य स्थानिवद्भावादवङादेशस्याप्यापत्तिरित्याहुः । पदशब्दस्य पदत्वयोग्योपलक्षणत्वमिति त्वन्येषामाशयः विशिष्टस्य क्तान्तत्वमिति । यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या क्तान्तान्तादित्यर्थे क्षद्ग्रहण परिभाषां विनापि निर्वाहस्तथापि तदन्तविधिद्वयाभावेऽपि निर्वाहः प्रकृतेऽस्तीति भावः । समुदायोपाधिरिति । स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायविशेषणमित्यर्थः । करणगतम् । अभ्रगतम् । ईषदभ्रेण लिप्तेत्यर्थः । करणस्याल्पत्वे तल्लेपनस्याल्पत्वं सुकरमेवेत्याशयेनाह । क्रियागतमिति ! अभ्रेणेषल्लिप्तेत्यर्थः प्रकृत इति भावः । स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारस्तात्पर्यग्राहकः । प्रकारान्तरमाह ! क्तान्तान्तादितीति । एवं सति प्रकृते क्षद्ग्रहणपरिभाषानाश्रयणेऽपि न क्षतिः । भिन्नशब्दस्य विशेषणवाचकत्वात्पूर्वनिपातशङ्कायामाह । जातिकालेति । पाणिगृहीतीत्यस्य पाणिर्गृहीतो यस्या इत्यर्थः प्राशस्त्यञ्च ग्रहणे विवक्षितन्तदभिप्रायेणाह । अग्निसाक्षिकतयेति । यद्यपि भाष्ये भार्या-

यामिति नाभिहितन्तथापि तत्र विशेष इत्यभिधानादेवङ्कथनमित्यभिप्राये-णाह। भार्य्ये त्विति। न चान्य एव विशेषः कल्प्यतामिति वाच्यम्। पाणिगृ-हीती भार्या। यस्या हि यथाकथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवतीति भाष्यात्तथोक्तमित्यभिप्रायात्। अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्मधारयसमासाश्रय-णे बीजमाह। उत्तरसूत्र इति। न चास्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्मधारयाश्रयणेऽ-स्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणन्नास्मिन्सूत्रे सफलमितिवाच्यम्। उत्तरसूत्रार्थ-मवश्यङ्कर्त्तव्यमित्याशयात्। एवञ्च। उत्तरसूत्रे तादृशार्थाश्रयणे च। तदाह। तदाशयेनाह। जातिपूर्वादित्यस्य प्रकृतसूत्रेऽपि सम्बन्ध एव समाननिमित्त-कत्वलाभेन नित्यशास्त्रबाधकत्वमिति भावः। पुत्रहतीत्यादावनेन सूत्रेण ङी-ष् भवतीतिवादिमतन्न युक्तमिति ध्वनयन्नाह। पुत्रादिनीत्यादाविति। स्पष्टा-र्थमिति। प्रकृतसूत्रे विवक्षितस्यार्थस्य स्पष्टं प्रत्ययार्थम्। फलान्तरमप्यस्ती-त्याह। किञ्चेति। इदमुपलक्षणम्पूर्वोक्तमपि फलम्बोध्यम्। बहुव्रीहिविशेषण-मिति। एवं सति साध्वी कल्याणपाणिपादेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति शेषः। शिखेति। यदि सूत्रे उपसर्जनपदन्न स्यात्तदा शिखेत्यत्र टापं बाधित्वा ङी-ष् स्यादिति भावः। अत्र भाष्यविरोधशङ्कां वारयति। यदपीति। एकदेश ए-व। शिखेत्यत्रैव। एतेन। अनेन निषेधेन तस्य सिद्धौ तत्र पाठे फलाभावेन। केचित्तु शिखेति प्रत्युदाहरणमित्यसंगतङ्कल्याणपाणिपादेत्यत्र दोषवारणा-यास्वाङ्गपूर्वपदादित्यस्यात्र सूत्रेऽनुवृत्त्याऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परत्वस्य प्रकृतेऽभावेन ङीषोऽप्राप्तेरित्याहुः। तन्न। एतत्सूत्रव्याख्यायामुपक्रमेऽशिखेत्युक्तं न त्विदमेव प्रत्युदाहरणमित्यत्र भाष्यकृतो निर्भरः। अन्नत्यमूलग्रन्थस्यापि तदनुसारित्वा-त्। तथाहि अथोपसर्जनग्रहणङ्किमर्थम्। इह माभूत्। अशिखा। उपसर्जनग्रह-णमनर्थकम् बहुव्रीह्यधिकारात्। उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। बहु-व्रीह्यधिकारात्। बहुव्रीहेरिति वर्त्तते। बह्वजर्थन्तर्ह्युपसर्जनग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। बह्वचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत। बह्वच उपर्जनान्नेति। अथाक्रियमाणे बह्वज्ग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेष-णं स्यात् बहुव्रीहेरिति वर्त्तते। बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत। अस्ति चेदा-नीं कश्चिदबह्वज्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यादस्तीत्याह। स्वङ्गा स्वङ्गी इति। अ-

डो वृश्चिकावयवविशेषः। असञ्जर्थमिति चेत् स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम्। स्वाङ्गग्रहणं क्रियते तदसञ्ज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः। स्वाङ्गाद्यसञ्चो नेति। स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थन्तु स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थन्तर्ह्युपसर्जनग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। स्वाङ्गाद्यथा स्यात् स्वाङ्गसमुदायान्माभूत्। कल्याणपाणिपादेत्याद्युक्ता एतदपि नास्ति प्रयोजनमस्वाङ्गपूर्वपदादिति वर्त्तते तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः। अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत् स्वाङ्गमिति यत्रात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गन्न तदन्तो बहुव्रीहिः यदन्तस्य बहुव्रीहिर्नादोऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गमिति। इदन्तर्हि प्रयोजनं बहुव्रीहेरिति वर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् निष्केशी यूका। अतिकेशी मला इतीत्युक्तम्। एतेन भाष्यीयप्रघट्टकेनोपसर्जनग्रहणस्य बहुव्रीहेरित्यस्य निवृत्तिरेव मुख्यप्रयोजनन्न तु पूर्वोक्तमुपक्रमस्थमशिखेति प्रदर्शितम्भवति। सूत्रस्थ स्वाङ्गशब्दस्य वार्त्तिककारीयपरिभाषाविषयत्वन्न तु केवलयौगिकत्वमिति प्रदर्शयितुमाशङ्कते। नन्विति। स्वमङ्गमिति। स्वीयमङ्गमित्यर्थः। स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वात्। अद्रवम्। द्रवतीति द्रवम्। न द्रवमद्रवम्। मूर्त्तिः काठिन्यम् अथवा असर्वगतद्रव्यपरिमाणम्। अविभु परिमाणमिति यावत्। एतेनाकाशादेर्व्यावृत्तिः। तत्फलितार्थमाह। स्पर्शवदिति। तत् यस्यास्ति तत्स्वाङ्गम्। स्वेदस्य स्वाङ्गत्वप्राप्तिर्द्वितीयार्थ एवेति द्वितीयार्थ एव तात्पर्यम्। ज्ञानस्याद्रवत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मूर्त्तिमदिति। सुमुखा शालेत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय प्राणिस्थमिति। सुशोफेत्यत्रातिव्याप्तिवारणायाविकारजमिति। विकारो वातादिवैषम्यन्तस्माद्यन्न जातन्तत्। सुकेशी दीर्घकेशी रथ्येत्यत्र स्वाङ्गत्वसिद्धये आह। अतत्स्थन्तत्र दृष्टञ्चेति। सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेत्यस्य सिद्धये तेन चेत्तत्तथा युतमिति। भाष्ये तु तस्य चेत्तत्तथा युतमिति पाठो दृश्यते तस्याप्ययमेवार्थः। तत्र करणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी अत्रातत्स्थन्तत्र दृष्टञ्चेति लक्षणान्तरमिति प्रतीयते तन्न युक्तम्प्रथमलक्षणेनैव द्वितीयलक्षणसङ्ग्राह्यस्य सङ्ग्रहसम्भवे लक्षणान्तरस्वीकारस्य गौरवपराहतत्वादित्याशयेनाह। एवञ्चेदमिति। पूर्वलक्षणेनासङ्ग्रहादाह। प्रतिमादीति। अत एव। तृतीयवाक्यस्याप्राणिविषयकत्वादेव। टाबन्तोऽयमिति। क्रुड निमज्जन इति धातोः पचाद्यजन्तादित्यादिः। विशेषविषयः। उरोविषयः। एवं सति तेन

समासे उपसर्जनह्रस्वत्वेऽदन्तत्वाव्याप्तिः। क्रोडाशब्दस्य टाबन्तस्य क्रोडादौ पाठाद्भुजान्तरवाची यः क्रोडशब्दः स्त्रीनपुंसकलिङ्गो न मा क्रोडम्भुजान्तरमितिकोशप्रसिद्धस्तेन समासे ङीष्विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोड़ी। कल्याणक्रोड़ा मयूरीति। केवलयौगिकत्व इति। राक्षस्यन्तरसाधारणयोगार्थमात्रविवक्षायाम्। तेन रावणभगिन्यान्तस्य योगरूढत्वेऽपि णत्वा संज्ञा विवक्षितेति तत्र णत्वस्य निषेधस्य च प्रवृत्तिरस्त्येव। नान्दीमुख्यो मातर इत्यत्र तु न नखमुखादित्यनेन निषेधः। तस्य नान्दी कर्मसमृद्धिः। सा मुखम्प्रदेयं यस्यास्ता इत्यर्थात्। कर्मसमृद्धौ मुखशब्दस्य मुखमिव मुखमिति प्रधानत्वात्प्रवृत्तिः। नखमुखात्संज्ञायामित्यत्र संज्ञापदेन पौरुषेयस्य ऐश्वरीयसंकेतातिरिक्तसंकेतस्य ग्रहणम्। मातृषु च ऐश्वरसंकेत एवेति नानुपपत्तिः। अस्वरितत्वादिति। दिक्पूर्वपदादितिसूत्रघटकङीप्पदस्यास्वरितत्वादित्यर्थः। इदञ्च व्याख्यानं वृत्तिकृद्रीत्या वस्तुतस्तु सख्यशिश्वीति सूत्रे भाषायामित्यस्योपादानाच्छन्दसीति स्वरितत्वाद्दिगितिसूत्रे वाह इति सूत्रे चानुवर्त्तत एव। एवञ्चाद्युदात्तञ्छान्दसमेवेत्याशयेनाह। परे त्विति। अन्तोदात्तमेवेति। ङीषन्तत्वादिति शेषः। एवञ्चेति। तयोः सूत्रयोस्तदनुवृत्तौ च। तन्निवृत्तिबोधनाय। छन्दसीत्यस्य निवृत्तिबोधनाय। अत एव। इतिशब्दस्य चार्थत्वादेव। क्वचिदस्याद्युदात्तत्वमिति। आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीरित्यत्रेत्यर्थः। जातिशब्देनेति। करणे तृतीया। अर्थे। जातिस्वरूपे। स्वरूपग्रहणन्तु न भविष्यति। स्त्रीविषयत्वात्। लोके जननेन प्राप्यते सा जातिरितिरीत्या जातिशब्दस्य शुक्लादिगुणसाधारण्येन प्रवृत्तिदर्शनात्तस्यैव विवक्षायां गुणेऽतिव्याप्तिः। यदि तन्त्रान्तरप्रसिद्धे भिन्नेष्वित्यादिनित्यमेकमित्यादिलक्षणे वा आश्रीयेते तदापि शुक्लादिगुणानामेकत्ववादिमते तेष्वतिव्याप्तिरिति भाष्यसम्मतं लक्षणमेव सिद्धान्तिसम्मतं युक्तमित्याशयेनाह। भिन्न इत्यादि। अभिन्नयोः समानाकारयोः अभिधानप्रत्यययोर्ज्ञानव्यवहारयोर्निमित्तमित्यर्थः। अव्याप्तिमप्याह। युवत्वादाविति। उपदेशादिव्यङ्ग्येत्यर्थ इति। तादृशोपदेशप्रयोज्याऽयङ्गौरिति या प्रतीतिस्तद्विषय इत्यर्थः। यद्यपि शास्त्रे जातिरप्याकृतिपदेनोच्यते। तथापीहाकृतिपदमवयवसंस्थानपरत्वेन सामर्थ्याद्व्याख्यातम्। तत्रातिव्याप्तमिति।

तस्य संज्ञारूपतया नेष्टापत्तिः कर्त्तुं शक्या । तद्भेदेति । तदाश्रयदेहभेदेत्यर्थः । यत्राश्रयाणाम्भेदप्रतीतिस्तत्रैव जातित्वस्वीकारात् । प्रत्युताभेदप्रत्यय एवेत्याह । स एवेति । अत एव । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वनिवेशादेव । स्त्रीविषयत्वादपीति । अपिना कल्पभेदेन दुर्गाशरीराणाम्भेदेऽपि तेषां समानकालिकत्वाभावः सूचितः । तटत्वस्वरूपजातौ लक्षणङ्ग्राहयति । अनुगतेति । नन्विदं लक्षणं वृषलत्वादिजातावव्याप्तमतो लक्षणान्तरमाह । नन्वित्यादिना । सापेक्षस्थलेऽपि वृत्तिप्रवृत्तौ गमकत्वम्प्रयोजकन्तच्च प्रकृतेऽस्तीत्याह । भाष्यप्रामाण्यादिति । अत्रेदम्बोध्यम् । न केवलं द्वितीयलक्षणमेवाऽभिप्रेतम् । किन्तु प्रथममपि । तेन तटीत्यस्य सिद्धिरिति । उपदेश इति । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नोऽयमित्यादिरूपः । तत्पित्रादिष्विति । ब्राह्मणपित्रादिर्ब्राह्मण एव अत्र तदपत्यादिष्विति नोक्तम् । ब्राह्मणेन क्षत्रियादिषूत्पन्नस्यान्यजातीयत्वसम्भवात् । तदपत्येति । अत्र तत्पित्रादिष्विति नोक्तम् । वृषलपितुरन्यजातीयत्वस्यापि सम्भवात् । अत्र भाष्ये आकृतिग्रहणेत्युक्त्वा अपर आहेत्यादिना लक्षणान्तरम्प्रणीतमिति तयोर्वैलक्षण्यन्तदाह । अत्राकृतीति । नित्यानित्येति । नित्यं ब्राह्मणत्वादि । अनित्यं युवत्वादि । इत्यादिनेति । एवं हि तत्रोक्तम् । अपर आह । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गाम्बह्वर्थान्ताञ्जातिं कवयो विदुः । कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वलक्षणन्तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यम् । यथोत्तरन्तथा कुमारभार्य इति भवितव्यमिति । अत्र कैयटः । द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति सा जातिः । जातेर्नित्यत्वान्न साक्षात्तयोर्जातौ सम्भव इत्याशयेन द्रव्यस्येत्याद्युक्तम् । नन्विदं यदाश्रयस्योत्पत्तिविनाशौ सम्भवतस्तत्र यद्यपि संभवति तथाप्यात्मत्वजातौ न सम्भवतीति चेन्न । प्रादुर्भावेत्यादिना यावद्द्रव्यभावित्वस्योपलक्षणात् । यावद्द्रव्यभावित्वञ्च स्वाश्रयद्रव्यसत्त्वप्रतीतिसमनियतप्रतीतिविषयत्वम् । समनियतत्वञ्च कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्यम् । युगपद्गुणैरिति । गुणैः सह युगपद्द्रव्येण सम्बध्यते । यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलम्भस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थः । देवदत्तेत्यादिसंज्ञानिरासायाह । बह्वर्थामिति । एतन्मते युवत्वादीनान्न जातित्वमयावद्द्रव्यभावित्वात् । एतन्मत इति । प्रथममते इत्यर्थः । न च हृद्दस्यवि-

रादिगन्धात्प्रथमरीत्या जातित्वाज्जातिलक्षणो ङीष् स्यादिति वाच्यम् । अजादिगणे तेषाम्पाठेन ङीषो बाधनात् । ननु पूर्वोक्तलक्षणभेदेन कुमारत्वस्य जातित्वसन्देहात्कथं साधुत्वव्यवस्थेति चेत् । अत्र कैयटः । पूर्वोक्तमिव लक्षणभाष्यकारस्य मतम् अपर आहेत्यभिधानादित्याहुरिति । वस्तुतस्तु लक्षणद्वयप्रणेतृऋषिद्वयप्रामाण्याज्जातिकार्यस्य युवशब्दादौ विकल्प एव । अत एव युवजानिर्युवतितरेत्यादौ द्विविधमप्यनुष्ठानम्भगवत इति । सर्वलिङ्गत्वादिति । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्व्यमरान्नाडायनन्नपुंसकमिति दर्शनादपत्यप्रत्ययान्तस्य सर्वलिङ्गत्वन्तथा शाखाध्येतृवाचिनोऽपि सर्वलिङ्गत्वङ् काठः काठी काठङ्कुलमिति दर्शनादिति भावः । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकङ्गोत्रन्त्वापत्यमात्रमित्यभिप्रायेण कैयटेनैतद्वार्त्तिकव्याख्यावसरेऽपत्यमित्येव व्याख्यातमवन्ती कुन्तीत्यनन्तरापत्ये उदाहरणाच्च दीक्षितैरपि तदेवानुसृतन्तन्न युक्तम्भाष्यविरोधादित्याशयेनाह । शास्त्रीयमत्रेति । अत एव । शास्त्रीयगोत्रग्रहणादेव । न प्राप्नोतीति । गोत्ररूपस्यार्थस्य यूनि यः प्रत्ययस्तदर्थे विशेषणत्वात् । प्रोक्तेति । अनुपसर्जनादित्यस्य तदन्तविशेषणत्वेऽनुपसर्जनाधिकारस्यैव वैयर्थ्यं स्यादिति तस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वमेवेति भावः । प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति । एतस्य युवप्रत्ययान्ततया शास्त्रीयगोत्रे यः प्रत्ययस्तदन्तत्वाभावात् । न च यः प्रत्ययो गोत्रे उत्पन्नस्तदन्तत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । अणन्तादनुपसर्जनादिति भाष्यस्य यः प्रत्ययो यून्युत्पन्नो लुप्तश्च तमाश्रित्यैव प्रवृत्ततया तम्प्रत्ययमाश्रित्य जातित्वं वाच्यमिति भावः । मा भूदेवम् । जातेश्चेति प्रतिषेधो मा भूदित्यर्थः । ग्लुचुकायनीति । प्राचामवृद्धादिति फिन्नन्तमेतत् । अन्यथा । अपत्यप्रत्ययमात्रग्रहणे । असङ्गतिश्चेति । जातित्वसद्भावाज्जातेश्चेतिनिषेधप्राप्तेर्जागरूकत्वात् । स्वसिद्धान्तरीत्याह । ग्लुचुकायनीभार्य्ये दोषस्त्विति । अत एव । अपत्यविशेषस्य गोत्रशब्देन ग्रहणादेव । व्याख्यानासङ्गतिमुक्त्वा रूपासिद्धिमप्याह । ब्राह्मो नारद इत्यसिद्धिरिति । एतस्यानन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वेऽपि जातित्वसत्त्वेनाजाताविति निषेधः स्यादिति भावः । सामर्थ्येन । औचित्येन । अथ वा अपत्यस्य जाताविति विशेषणसामर्थ्येन । अनुपसर्जनादितिसूत्रभाष्यविरोधम्परिहरति । अनन्तरापत्येति । नन्वेवं रीत्या गोत्राद्यूनीतिसूत्रस्य लुग्विधायक-

त्वपत्यीयमेको गोत्र इति सूत्रस्थभाष्यमपि सुयोजमत आह। यूनि त्विति। अस्त्रीविषयत्वाभावादिति । एवञ्च शाखायां ङीषोऽभावे टापि कठा शाखेति कर्मधारयसमासाभावे भवति कर्मधारयसमासस्य प्रवृत्तौ तु पुंवद्भावेन कठशाखेत्येव प्रयोगः। केचित्तु कठशब्दस्य प्रोक्तार्थकणिन्यन्तस्य शाखायां प्रवर्त्तमानस्य योगार्थमादाय कल्पादिसाधारणतयाऽस्त्रीविषयत्वात्कठी शाखेति समासाभावे भवतीत्याहुः । अध्येत्रर्थकाणन्तस्य स्त्रियामप्रवृत्तिमुपपादयति । स्त्रिया इति। स्वीयसिद्धान्तमाह। परे त्विति। उपदेशोपलक्षणमिति। एवञ्चोपदेशग्राह्या जातिरित्येव सिद्धम्। उपदेशग्राह्यत्वञ्च द्वाभ्यामकाराभ्याम् । यद्वेति पक्षे तु उपदेशाकृत्यन्यतरग्राह्येति लक्षणम्। लिङ्गानामिति। शास्त्रीयं लिङ्गं जातिरूपार्थेऽपि सम्भवतीत्याशयेनेदम्। तत्स्वरूपेति। जातिस्वरूपेत्यर्थः। तेन। तादृशस्वरूपानुवादेन । न चानुवादमात्रेणातिव्याप्तिर्वारयितुं न शक्यत इति वाच्यम्। विशेषणतयैतदर्थप्रवेशस्याभिप्रेतत्वात्। एवं सत्याकृतिग्रहणेत्येवेत्येवकारेण द्वितीयलक्षणकरणं व्यवच्छिद्यते । न त्वसर्वलिङ्गत्वे सतीति विशेषणमिति बोध्यम्। अत एव। जातावपि लिङ्गसम्बन्धसम्भवादेव। ननु यदा लक्षणद्वैविध्यन्तदा आद्यस्य द्वितीयलक्षणाप्राप्तप्रापणार्थतया तटन्त्रिष्वितिकोशबलेन तटशब्दस्य सर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिकार्यं सिध्यति। एकलक्षणत्वे त्वसर्वलिङ्गत्वे सतीति विशेषणदाने न प्राप्नोतीत्यत आह। तच्च प्रायिकमितीति। केचित्। प्राञ्चः। विशेषणस्य लिङ्गानामित्यस्याभावेपि क्वचिज्जातित्वमिति तेषाम्भावः। स्वसिद्धान्तमाह। भाष्येति। ननु कोशस्य का गतिरत आह। तटमिति। सकृदित्यंशान्तरप्रयोजनमाह। सकृदिति। एकत्वमनेकानुगतत्वमिति। एतेन जातिलक्षणयोरैक्यता दर्शिता। स्वरूपानुवादेन। वस्तुतः पूर्ववदेतदपि विशेषणत्वेन देवदत्तत्वादेर्व्यावृत्तिः। समानकालिकानेकेत्यस्य निवेशोपि पूर्ववत्। प्राग्वदेव। अतिदेश एव। अत एव। आकृतिग्रहणेत्यादेः पूर्वोक्तार्थाङ्गीकारादेव। अनेन। एकलक्षणेन। गुणैर्युगपत्सम्बध्यत इत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षाशान्त्यै आह। द्रव्येणेति । गुणैरिति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। तेनैककाले इत्यर्थकेन युगपच्छब्देन योगेपि न क्षतिः। द्रव्येणेति तु सहार्थयोगे तृतीया। लक्षणान्तरत्वभ्रमन्निराचष्टे। प्रथ लक्षण इति। अत एव। पूर्वोक्तस्याप्येकलक्षणत्वा-

देव। एकवचनमिवेत्यनेन स्वव्याख्याद्दृढीकरणम् । अत एव। पूर्वस्यैकलक्षणत्वादेव। एतेन। अस्त्रीविषयादित्यस्य पूर्वोक्तार्थकरणेन। अपास्तमिति। सर्वत्र विसकण्टिकात्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावः। अत एव। अस्त्रीविषयादित्यस्य पूर्वोक्तार्थाश्रयणादेव । बहुपुष्पेति। यौगिकोऽयम्। न तु जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः । ननु पाककर्णेतिसूत्रस्याप्राप्तप्रापणार्थतयाऽजात्यर्थमेतत्सूत्रमित्यपि वक्तुं युक्तमत आह। अजात्यर्थान्त्विति । निषेधादिति। तस्य ङीष्बाधनार्थमारम्भात्। एतच्चास्मिन्नेव सूत्रे वार्त्तिककृता पठितम् । तच्च भाष्यकृता सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति व्याख्यातम्। एवं व्याख्याने योपधादित्यस्य सूत्रे श्रवणेन योपधप्रतिषेधे गवयहयेत्यादिना प्रतिप्रसवसूचनेन कृतम्। यदीदं सूत्रमजात्यर्थमित्येव स्यात्तदा अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रकृतसूत्रेऽपि सम्बन्धात्पूर्वसूत्रस्यास्य चाप्राप्ते रदन्तत्वादेव टापि सिद्धे तदारम्भो व्यर्थः स्यादिति भावः। इदमेव च वार्त्तिकमजाद्यत इति सूत्रव्याख्यानावसरे मूले उपनिबद्धम्। पूर्वसूत्रेण। पाककर्णेत्यनेन। ननु तित्तिरिः ककुभो लाव इति कोशे ककुभशब्दसाहचर्यात्पुंस्त्वनिर्णयसम्भवान्नास्य स्त्रीत्वमत आह। स्त्रीपुंसयोरिति । इदमुपलक्षणम्। नपुंसकत्वस्यापि । नाडायनन्नपुंसकमितिकोशस्योपगवङ्गुलमिति प्रयोगस्य च दर्शनात् । अन्यथा। नोङ्धात्वोरितिसूत्रेऽपि ङकारानुच्चारणे। बहुव्रीहाविति। ब्रह्म वेदो बन्धुषु यस्या इत्यर्थः। ननु ह्रस्वोकारादुङ्विधानमेवास्तु सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेरत आह। दीर्घोच्चारणमिति। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि किमर्थो ङकारः। विशेषणार्थः। नोङ्धात्वोरिति। नोधात्वोरित्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत। अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। ब्रह्मबन्धूः।वीरबन्धूः। नद्यृतश्चेति कप् प्रसज्येत। नैष दोषः। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवन्तत्। न चैष नद्यन्तानाम्बहुव्रीहिः। शेषलक्षणस्तर्हि कप् प्राप्नोति। तस्माद्दीर्घोच्चारणङ्कर्त्तव्यम्। अत्र कैयटः। उकारद्वयन्दीर्घेण निर्दिष्टम्। तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थमिति भावः। ननु यद्येक एवोकारो विधीयते तदा श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेत्यनेनोङि कृते श्वश्रूरित्यस्य सिद्धिर्न स्यादत आह। श्वश्रूरिति त्विति। सिद्धमिति। तथा च तादृशनिर्देश एव तादृशरूपसधा-

कौ न तु तदर्थं वचनान्तरमिति भावः। ननु स्त्रिया वेदाध्ययनेऽधिकाराभावादध्वर्युरित्यसङ्गतमत आह। अध्वर्युशाखेति। यच्छाखाध्ययनेनाध्वर्युत्वम्भवति तच्छाखाध्यायिवंशोद्भवेत्यर्थः। उत इत्यस्य सम्बन्धेऽलाबूशब्दादीर्घान्तान्न स्यादत आह। उतइतीति। अलाबूरितीति। ऊङि सत्यलाब्वेत्यत्र नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति। गुणवाचीतीति। न तु जातिवाचीति शेषः। श्वशुरशब्दात्रयवाद्याकारस्यलोपाशङ्कानिवारणायाह। श्वशुरः श्वश्र्वेतिनिर्देशादिति। ड्याब्सूत्रस्थभाष्यस्वरसस्त्विति। तत्र हि ड्याप्ग्रहणङ्किमर्थंन्न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धमिति प्रश्नेऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोतीति समाधाने एवं सतिल्यूङ्ग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति पुनः प्रश्ने तिप्रत्ययस्य तद्धितत्वात्सिद्धमिति समाधाय ऊङन्तादपि पूर्वान्तवद्भावेन सिद्धमित्युक्तम्। श्वश्रूशब्दो यद्यूङन्तः स्यात्तदा तदर्थमूङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन भाष्ये तस्यानुक्तत्वेन न्यूनतापत्तिरतोऽयमव्युत्पन्न इति कल्प्यत इति। ऊरूत्तरपदादित्यधिकारप्राप्तप्रातिपदिकविशेषणमूरूत्तरपदादिति बहुव्रीहिः। औपम्य इति सप्तम्यर्थो वाचकत्वम्। पूर्वपदस्योपमानवाचकत्वे समुदायस्यौपम्यवाचकत्वसम्भव इत्याशयेनाह। उपमीयत इत्यादि। अतः। उपमानवाचकस्य पूर्वपदस्यग्रहणेन। करभोपमोरूरित्यत्रेति। अत्र पूर्वपदस्योरुशब्दसामानाधिकरण्येनोपमानवाचकत्वाभावः स्पष्ट एव। यतः पूर्वपदस्योपमानवाचकस्य विवक्षाऽत एवोत्तरपदग्रहणचरितार्थमन्यथोर्वन्तादित्येव वदेत्। उपचारो लक्षणा सा च शक्यतावच्छेदकारोपात्मिका तदाह। शफशब्देति। स निमित्तमिति। सः। उपमानोपमेयभावः। सहेति इतीति। एवञ्च सहशब्दः सौत्रः क्रियाशब्दो न तु साहित्यवाचीत्युक्तम्भवति। मूलोक्तं यद्वेति द्वितीयार्थकल्पनमेव समूलमित्याशयेनाह। सह विद्यमानाविति। सर्वस्यापि विद्यमानोरुमत्त्वेन विशेषणवैयर्थ्यशङ्कानिवारणायाह। अतिरमणीयावित्यर्थ इति। तत्र दृष्टान्तमाह। कमलानीति। तदा जायन्ते गुणा यदा सहृदयैर्गृह्यन्ते रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि। अत्र च शुद्धकमलत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम्। शोभादिगुणयुक्तकमलत्वावच्छिन्नस्य विधेयत्वमिति नोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यात्वच्छेदकबोधानुपपत्तिरिति। लोके कद्रूरिति कस्य बोधकमत आह। नागमा-

तुरिति। कमण्डलुशब्दस्य चतुष्पाज्जातिवचनः। अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञिति सूत्रस्य कामण्डलेय इत्युदाहरणसङ्गतिः। प्राचवाची तु न स्त्रीलिङ्गः। अत्र इत्यस्याकारविशेषणत्वं शार्ङ्गरवादेस्तु नेति द्वन्द्वानुपपत्तिरत आह। शार्ङ्गरवादीति। अस्य। अत्र इत्यस्य। एवं टिड्ढेत्यत्रापीति। तस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽनुपसर्जनादितिविभक्तिविपरिणामेन तद्विशेषणम्। विनिगमनाविरहादाह। तद्वदत्रेति। अत्रोऽकारविशेषणत्वे फलम् शूरसेनीति। जनपदशब्दादित्यञोऽतश्चेति लुकि जातिलक्षणो ङीष्। तेनान्तोदात्तं पदम्। शार्ङ्गरव्याः साधुत्वमाह। अणादीति। शृङ्गरुशब्दादपत्येऽणि अदिद्वा गोर्गुणेऽसन्ताच्छृङ्गरुशब्दप्रकृतिकान् ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। यदि तु गोत्रेऽण् तदा जातिलक्षणो ङीष् परत्वान् ङीपम्बाधित्वा स्यात्तथापि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव स्यादतो ङीनाद्युदात्तत्वसिद्ध्यर्थं विधीयत इति। सामर्थ्यादिति। पुत्रशब्दस्य पाठसामर्थ्यादित्यर्थः। नृनरयोरितिगणसूत्रे नरशब्दोपादानस्य प्रयोजनं वक्तुं शङ्कते। यद्यपीति। नरीति प्रयोगनिवृत्तिरेव प्रयोजनमस्त्वित्यत आह। नरीति त्विति जातिमात्रेति। अत्र मात्रपदेन पुंयोगव्यावृत्तिः। पुंयोगे तु नरीतीष्यत एव। अत एव किन्नरीणान्नरीणामिति प्रयोगोपपत्तिः। नरशब्दान्त्याकारस्य लोपेनापहारेऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य रेफस्य वृद्धिः स्यादत आह। अत्राद्येति। व्याख्यानादिति। नरः अः नरः कतन्त्वत्पररूपम्। ना च नरश्चेति द्वन्द्व इति व्याख्यानादित्यर्थः। अनार्षमिति। तत्रादर्शनात्। आद्युदात्तस्य रूपस्य तर्हि कथं सिद्धिरत आह। नुर्नरस्य चेति। योगार्थमादायान्यत्रास्य प्रवृत्तिं वारयति। रूढ्येति। अत एव। रूढिस्वीकारेऽर्थभेदाभावादेव। उदीचाम्मत इति। प्राचाम्मते ष्फस्य सत्त्वादाह। उदीचाम्मत इति। सः। गौकक्ष्यशब्दः। न पाठ्य इति। ष्यङ्प्रत्ययस्तत्र पाठे भवति ततो यङश्चाबिति चाप् जायते स चाबधुना षीद्यञ इत्यनेन सिद्ध इति भावः। ननु गौकक्षीपुत्र इत्यत्र ष्यङः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणन्न स्यादित्यत आह। सम्प्रसारणन्त्विति। नेष्टमिति। तदुक्तम्भाष्ये। षाद्यञश्चाण् वक्तव्यः। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या। गर्गादियञन्ता एत इति कैयटः। तत्रायमर्थः। गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो भवति। यदि न पठ्यते गौकक्षीपुत्र इति स-

म्प्रसारणन्न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् एवं हि सौनागाः पठन्ति ष्यङः सम्प्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेध इति । इयञ्च सौनागानामुक्तिस्तत्र गौकक्ष्यशब्दस्य पाठसत्त्वे बोध्या । मन्वस्य तद्धिताधिकारस्योत्तरार्थत्वे इहकरणं व्यर्थमत आह । इहेति । केचिदिति । घटघटीग्रहणेनैव तदनित्यत्वस्य सिद्धेरिदमपि प्रयोजनमन्यथा सिद्धमित्यरुचिः ॥

## ॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणव्याख्यानम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमत्सीतारामाभ्यान्नमः ॥

---

# ज्ञानानन्दमयन्देवञ्जानकीवल्लभं विभुम् ।
# आधारं सर्वविद्यानां श्रीरामं समुपास्महे ॥ १ ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययानाम्प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वात् स्वादीनामपि तथात्वात्तेषामपि निरूपणमावश्यकमिति प्रसङ्गसङ्गत्या तदर्थान्निरूपयति । स्वौजसमौडितीति । प्रथमाया न कारकविभक्तित्वमिति वादिमतन्दूषयितुमुपक्रमते । इदमपीति । क्रियायोगश्च न साक्षात्कारकत्वे प्रयोजकः किन्तु साक्षात्परम्परासाधारणः । साक्षात् । यथा कर्मादीनाम् । परम्परया । यथा अधिकरणकारकस्य । एवम्प्रथमान्तस्यापि । सा च क्रिया यत्र क्रियावाचकम्पदम्प्रयुज्यते तत्र चैत्रः पचतीत्यादौ तदर्थभूतैव । यत्र तु न प्रयुज्यते घटः पट इत्यादौ तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिन्यायेन गम्यमानास्तिक्रियायामेवान्वयः । स च प्रत्ययार्थकर्तृकर्मादिद्वारा । अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेतिवार्त्तिकसङ्गतिः । कारकविभक्तित्वञ्च क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वम् । इदमपीत्यपिना कारकाधिकारीयसंज्ञाप्रयोज्यसर्वविभक्तिसङ्ग्रहः । भाष्ये । अनभिहितपादे । कृष्णादिशब्देष्विति । वाचकतासम्बन्धेन स्थितस्येति शेषः । प्रातिपदिकार्थत्वादिति । प्रातिपदिकजन्योपस्थितिविषयत्वं हि प्रातिपदिकार्थत्वन्तच्च लिङ्गस्याप्यस्तीति भावः । अत्रोपस्थितिनिष्ठकार्यताया अवच्छेदकः सम्बन्धोऽवच्छेदकता । प्रातिपदिकनिष्ठकारणतायास्तु स्वविषयकज्ञानावच्छेदकत्वम् । यस्मिन्निति । न च सामग्र्यन्तराभावे प्रातिपदिकमात्रोच्चारणेन कस्याप्यर्थस्योपस्थितिर्न भवतीति प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वन्न कस्यापीति वाच्यम् । स्वस्वव्याप्येतरयावत्कारणसत्त्व इत्यस्यापि पूरणात् । स्वम् प्रातिपदिकम् । तद्व्याप्यस्तदीयसम्बन्धः ताभ्यामितरद्यावत्कारणमित्यर्थः । प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वञ्च प्रातिपदिकोच्चारणकालानन्तरकालत्वव्यापकोपस्थितिविषयत्वम् । कालश्च प्रातिपदिकोच्चारणानन्तरं यावत्क्षणसमूहेनार्थाभिव्यक्तिर्भवति तावान् समुदायः । नन्वेतादृशम्प्रातिपदिकार्थत्वङ्गौर्वाहीक इत्या-

दिलाक्षणिकस्थले न कस्यापि वाह्लीकाद्यर्थस्येति तत्र प्रथमायाः साधुत्वन्न स्यादित्यत आह। अन्वयानुपपत्तीति। पदे एव। सुबन्त एव। न लक्ष्यासङ्ग्रह इति। एवञ्च मुख्ये स्वशक्ये एव तेषां साधुत्वम्पश्चात्पदान्तरार्थसम्बन्धवेलायामन्वयतात्पर्यान्यतरानुपपत्तिप्रतिसन्धानन्ततः स्वशक्यतावच्छेदकारोपात्मिका लक्षणेति भावः। लिङ्गग्रहणसार्थक्यमाह। तटादिशब्दानामिति। सूत्रे मात्रशब्दोऽवधारणे तस्य च प्रत्येकं सम्बन्ध इत्याशयेनाह। लिङ्गस्यैवाधिक्य इति। नन्वेवन्नीलो घट इत्यादावपि नियतत्वांशनिवेशे प्रथमा न स्यात्। विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य भानेन मात्रपदेन व्यवच्छेदादित्याशयेन शङ्कते। यद्यपीति। संस्कारेति। प्रथमारूपः। योऽप्यभेदो भासते सोऽपि विशेष्यविशेषणभावान्नातिरिक्तः। एवं सत्ययं वाक्यार्थ एव। विशेष्यविशेषणभावः परं द्विविधः। यत्र भेदः संसर्गतया भासते तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नः। समानविभक्तिकनामार्थयोर्यत्रान्वयस्तत्रेतरसम्बन्धानवच्छिन्नः। न चैवं घटम्पश्यतीत्यादावपि प्रथमापत्तिः। कर्मत्वस्य क्रियासापेक्षत्वेन तस्य वाक्यार्थत्वादिति वाच्यम्। एवं सति कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यापत्तेः। प्रातिपदिकपरदेशस्य प्रथमयाऽवरुद्धत्वादतस्तासां स्वविषये बाधकत्वमुपेयमिति भावः। न संसर्ग इति। राज्ञः शिर इत्यादावौपाधिकभेदमादाय षष्ठ्युपपादनपरभाष्यप्रामाण्येन तस्य संसर्गत्वाभावकल्पनात्। अन्यत्र मञ्जूषादौ। न च द्रोणो व्रीहिरित्यत्र प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमास्तु तस्य च परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसम्बन्धेन व्रीहावन्वयोऽस्त्विति वाच्यम्। समानविभक्तिकनामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा राजा पुरुष इति वाक्याद्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधापत्तेः। न च यदि परिमाणमात्रे प्रथमा परिमाणस्य च प्रत्ययार्थतया परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसम्बन्धेनान्वयस्तदा द्रोणो व्रीहिमानयेत्यपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकार्थसाहचर्येण परिमाणमात्रे प्रथमापि यत्र समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वयविवक्षा तत्रैव नान्यत्रेति कल्पनात्। अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेतिवार्त्तिकविरोधी न। उक्तार्थत्वादिति। एकत्वादिष्वर्थेषु विभक्तिर्विधेया ते चार्थाः प्रकृत्यैव प्रतिपादिता इति तेषामभिधानाय विभक्तिर्न स्याद्यथा न हि भवति घटोऽस्ति कलश इति। नन्वेकत्वविशिष्टे एकत्वा-

स्थानाधिकरणे प्रथमेतिवार्त्तिकविरोधो न। उक्तार्थत्वादिति। एकत्वादिष्वर्थेषु विभक्तिर्विधेया ते चार्थाः प्रकृत्यैव प्रतिपादिता इति तेषामभिधानाय विभक्तिर्न स्याद्यथा न हि भवति घटोऽस्ति कलश इति। नन्वेकत्वविशिष्टे एकत्वान्तरान्वयायैकवचनमस्त्वित्यत आह। प्रातिपदिकेति। संख्यान्तरेति। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकातिरिक्तसंख्यान्तरेत्यर्थः। एकादिशब्दात्तर्हि द्विवचनादिकमुत्पद्यतामित्यत आह। अनन्वितार्थकेति। सर्वविभक्त्यापत्तिरिति। सर्वप्रथमापत्तिरिति भावः। ननु हिमानीन्द्राणीत्यादौ कथम्प्रथमा सत्त्वपुंयोगयोराधिक्यादित्यत आह। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति। प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यत्र प्रातिपदिकपदम्प्रातिपदिकप्रकृतिकलिङ्गबोधकप्रत्ययस्यापि बोधकमिति यस्माल्लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तात्प्रथमोत्पत्तिरभिप्रेता तज्जन्यनियतोपस्थितिकोऽर्थो विवक्षितः स च प्रकृतेऽस्तीति भावः। उन्मानादिष्वपीति। पलम् सुवर्णमित्यादौ। न च प्रातिपदिकेन स्वार्थस्योक्तत्वात्तत्र कथम्प्रथमेति वाच्यम्। प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानसामर्थ्येन तत्रोक्तार्थानामितिन्यायाप्रवृत्तेः। यथा पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इतिपक्षे कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेऽपि तत्र द्वितीयादीनां विधानमन्यथा विभक्तिरहितस्य प्रयोगः स्यात्। स च न केवलेत्यादिवचनबाधितो नापि तेभ्यः कर्मादिप्रतीतिः कस्यापि भवति तथा प्रातिपदिकेन तदर्थे प्रतिपादितेऽपि प्रथमा भवतीति प्राचीनमतनिर्गर्वः। स्वसिद्धान्तमाह। परे त्विति। प्रवृत्तिनिमित्तमिति यस्माच्छब्दात्प्रथमाविधानन्तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। स च। तदाश्रयश्च। आरोपिततदाश्रयः। प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकारोपविशेष्य इत्यर्थः। अत एव। आरोपिततदाश्रयग्रहणादेव। लाक्षणिकत्वेऽपि। गोपत्वप्रकारकारोपविशेष्यार्थबोधकत्वेऽपि। अत एव। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणादेव। प्रातिपदिकार्थतया। प्रातिपदिकपदजन्योपस्थितिविषयार्थतया। तद्वैयर्थ्यम्। लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यम्। अत एव। लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव। सिद्धान्तितमिति। स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकवाच्यत्वे हि स्त्रीप्रत्ययस्य तद्द्योतकत्वं युज्यते। पुंशब्दस्य प्रकृतित्व इति। पुंवाचकशब्दस्य प्रकृतित्व इत्यर्थः। एतेन पुंसि विद्यमानस्य शस इति नार्थ इति इति सूचितम्। वार्त्तिकविरोधशङ्कां वारयति। अभिहित इति। एतेन। उक्तव्याख्यानेन। तत्र-

ये। वार्त्तिककारमते। लिङ्गग्रहणस्य सार्थक्याय भूमिकामारचयति। तटा-
दिशब्दानामपीति। यदि प्रातिपदिकजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रातिपदिकार्थ-
पदेन ग्रहणं स्यात्तदा लिङ्गस्यापि तटादिशब्दजन्योपस्थितिविषयतया प्राति-
पदिकार्थपदेन तेभ्यः प्रथमासिद्धौ लिङ्गग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। ननु लि-
ङ्गन्न ततो नियतोपस्थितिकमत आह। नियमांशनिवेशे त्विति। अत एव अ-
लिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येतदुदाहरणत्वेन प्रा-
तिपदिकार्थे किमुदाहरणमिति प्रश्ने स्त्री पुमान्नपुंसकमित्येते दर्शिताः। अस्य
लिङ्गाधिक्य इत्यस्य। अत्रैवार्थे वृत्तिकारसम्मतिमप्याह। इदमेवेति। प्रवृत्तिनि-
मित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणस्याभिप्रेतत्वादेव। अव्ययपुमाद-
यइति। अव्ययस्य प्रातिपदिकार्थंइत्येतदुदाहरणे प्रमाणन्तु प्रातिपदिकग्रहणाङ्गि-
मयम्। उच्चैर्नीचैरित्यत्रापि यथा स्यादितिभाष्यमेव। अन्ये सर्व इति। कृष्णादयः।
तत्र लिङ्गप्रतीतेराधिक्यात्। एवं खट्वादिशब्दानामपि लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकत्वा-
भावेन लिङ्गाधिक्य इत्येतदुदाहरणत्वमेव। न च मृडानी हिमानीत्यादौ पुं-
योगमहत्त्वादेरधिकस्य भानेन प्रथमा न स्यादिति वाच्यम् मृडानीत्यादावा-
रोपितमृडत्वं मृडसम्बन्धश्च प्रवृत्तिनिमित्तमस्य भानसत्त्वे। यदि त्वस्य न भा-
नन्तदा त्वारोपितमृडत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमेव प्रतीयत इति न मात्र देन व्या-
वृत्तिः। एवं हिमानीत्यत्र महत्त्वविशिष्टहिमत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्वीकारा-
त्। परिमाणग्रहणचारितार्थ्यमाह। द्रोणत्वादिप्रवृत्तीति। लिङ्गवदिति। यथा
कृष्णादिशब्दजन्यप्रतीतिविषयस्य लिङ्गस्य विशेषणतया भानन्तथा द्रोणः खा-
री आढकमित्यादिशब्दे यः परिमाणाभिन्नो द्रोण इत्याद्याकारो बोधो भवती-
ति द्रोणादिशब्दजन्यप्रतीतौ परिमाणस्याधिकस्य भानमतः परिमाणग्रहण-
मिति भावः। द्रोणत्वादिकमखण्डोपाधिर्जातिविशेषो वा। तच्च यत्तावशेषा-
वच्छिन्नपलादिपरिच्छेन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणम्। काकादि-
वाचकस्य तु लिङ्गाधिक्य इत्येतदुदाहरणत्वमेव। ननु परिमाणमपि यदि द्रो-
णादिशब्दार्थस्तदा द्रोणः परिमाणमिति सह प्रयोगानुपपत्तिरत आह। द्रोणः
परिमाणेति। सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात्। अभ्युपेत्य वादोयम्। व-
स्तुतः सन्देहनिवृत्त्यर्थंस्तथा प्रयोग इत्याशयेनाह। द्रोणशब्दस्येति। मूलोक्त-

रीत्या परिमाणग्रहणस्य सार्थक्यं खण्डयति। मूलोक्तमिति। न च तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेतिवार्त्तिकसम्मत्या समानाधिकरणनामान्तरान्वय एव परिमाणमात्रे प्रथमा इति प्रागुक्तत्वात्तद्रीत्या नायन्दोष इति वाच्यम्। यत्र द्रोणादिपदार्थस्य न समानाधिकरणनामान्तरार्थेन्वयविवक्षा किन्तु तदर्थस्य सत्त्वमात्रप्रतिपिपादयिषा तत्र प्रथमानापत्ते रुक्तनियमास्वीकारात्। यदि कल्पनाऽतिप्रसङ्गभङ्गाय तादृशी क्रियते तदाप्याह। किञ्चेति। तिङ्सामानाधिकरण्यं हि तिङर्थाऽभिन्नार्थाभिधायकत्वन्तच्च मूलोक्तरीत्या नास्तीति भावः। प्रत्युत तिङर्थेऽन्वय एव साधुत्वमितिवार्तिकाल्लभ्यते मूलोक्तरीत्याऽन्वये त्वसाधुत्वमस्य स्यादित्यपि बोध्यम्। कैयटोक्तम्परिमाणग्रहणसार्थक्यन्दूषयति। न चेत्यादिना। मेये। परिच्छेद्ये। कर्मव्युत्पत्त्या। परिमीयते यत्तत्परिमाणमितिरीत्या। असिद्धापत्तेरिति। अत्र सिंहशब्दस्य सिंहतदृशप्रतिपादकतया कस्यापि सदृशस्य निरुक्तप्रातिपदिकार्थत्वन्नास्ति। तद्वदिति। पद्धे एव लक्षणेति प्रागुक्तरीत्या स्वार्थमात्रे सिंहे तस्य साधुत्वमिति रीत्या यदि सिंहो माणवक इति वाक्यं साध्विति ब्रूषे तदा द्रोण इत्यादीनामपि साधुत्वं तथैव भविष्यतीति भावः। न च परिमाणमात्रविषयकप्रतीतिजनकात्प्रथमेत्यस्य द्रोणः खारीत्यादुदाहरणमिति कथं लिङ्गस्याप्येभ्यः प्रतीतेरिति वाच्यम्। परिमाणभिन्नत्वे सति प्रातिपदिकार्थलिङ्गान्यतरभिन्नो यस्तदविषयकत्वस्य प्रतीतिविशेषणत्वात्। ननु प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकार्थस्योक्तत्वेऽपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति वचनसामर्थ्यात्तदर्थगतसङ्ख्याया अनभिहितत्वमादाय प्रथमा एकादिशब्दस्थले तु सङ्ख्याप्यभिहितेति प्रथमा न स्यात्। यदि न केवलेतिसमयपरिपालनायाव्ययेभ्य इव प्रथमेति ब्रूषे तदैकादिशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनयोरप्यापत्तिरत आह। एको द्वावित्यादीति। सङ्ख्यावाक्यान्वयित्वे न। प्रातिपदिकार्थस्यानभिहितत्व इत्यर्थस्तु पूर्वोक्तरीत्या वक्तुमशक्यः किन्तु तदर्थगतसंख्यायामनभिहितायामित्येव वाच्यमेवं सति तादृशवाक्यस्यान्यत्र चरितार्थत्वादेको द्वौ त्रय इत्यत्र न स्यादिति भावः। नन्वेवं रामावित्यादौ प्रथमा न स्यात्तेषु लिङ्गाधिक्येऽपि तन्मात्राधिक्याभावादत आह। रामावित्यादाविति। संख्याधिक्येति। संख्याधिक्यविवक्षायामित्यर्थः। लिङ्गमात्राधिक्येऽपि प्रातिपदिकार्थगतद्वित्वा-

द्वौ विवक्षित इत्यर्थः। न च राम इत्यत्र संख्याधिक्यसत्त्वात्प्रथमा न स्यादित्ये-वैकवचनान्तस्य पुरस्फूर्तिकत्वात् कुतो न शङ्का कृतेति वाच्यम्। द्वेयकयोरितिसू-त्रस्थैकशब्दस्य प्रत्याख्यानेनादोषात्। सौत्रमात्रग्रहणप्रयोजनमाह। मात्रग्रहण-स्त्विति। मात्रग्रहणाभावे त्विति पाठः। अस्य इति नियमः स्यादित्यनेनान्वयः। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवंविधनियमेन यत्र कर्मत्वाज्ञानन्तत्रैव द्वितीया व्याव-र्त्येत इत्यभिप्रायेणाह। यथा कर्मणीत्यादि। कर्मत्वाज्ञानसमानकालिकस्य। -कर्मत्वाभावसमानाधिकरणस्य। अर्थान्तरस्य। तृतीयादिप्रयोजककरणत्वादेः। अपादानत्वादिबोधेऽपीति। गां दोग्धि पय इत्यत्रान्तःस्थितद्रवद्रव्यवृत्तिविभा-गानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थ इति स्वीकारे तद्योगेऽपादानसंज्ञाकर्मसंज्ञ-योः प्राप्तावपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्त इत्याकडारेतिसूत्रस्थभाष्योक्त-रीत्या स्थितकर्मत्वमादाय द्वितीया यथा भवतीति भावः। दार्ष्टान्तिके योज-यति। तथाऽनेनापीति। प्रातिपदिकार्थ इतिसूत्रेणापीत्यर्थः प्रातिपदिकार्थसत्त्व एव प्रथमा न तु तदसत्त्व इत्यस्य प्रातिपदिकार्थसत्त्वाभावविशिष्टशब्दव्याव-र्त्तकता स्यादिति भावः। अनर्थकनिपातेभ्यः। पादपूरणार्थेभ्यः। तेषाम्प्रवृत्ति-निमित्ततदाश्रयरूपप्रातिपदिकार्थाभाववत्त्वात्। इष्टापत्तावाह। एवञ्च तत्स-मभिव्याहार इति। अनर्थकनिपातसमभिव्याहार इत्यर्थः। घटः पटो वै मम स्वं घटः पटो वै मे स्वमित्यादौ। तत्सत्त्व इति। मात्रपदसत्त्व इत्यर्थः। कर्म-त्वादियोग्यार्थकेति। कर्मत्वाद्याधिक्ये प्रथमाव्याहृत्त्यर्थं हि मात्रग्रहणन्ते न पर्युदासन्यायेनैतल्लाभः। न चानर्थकनिपातेभ्यो मात्रग्रहणाभावे पूर्वोक्तरीत्या यदि प्रथमा न भवेत्तदाऽनर्थकस्य निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेतिवार्त्तिकवैय-र्थ्यमिति वाच्यम्। स्वरार्थन्तत्स्यात्। न च निपाता आद्युदात्ता इत्यनेन स्वरो भविष्यतीति वाच्यम्। अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनामेकवचनानीति पक्षे द्वितीयाद्यर्थन्तदित्याशयात्। कर्मत्वयोग्यार्थकेति निवेशयित्वा यदि निय-मस्तदाऽनर्थकनिपातेभ्यः प्रथमा सुतरां सिध्यतीति भावः। ननु भवदुक्तनियमे किम्मानमत आह। इदमेवेति। तदकरणलाघवेनेति। मात्रग्रहणाकरणलाघ-वेनेत्यर्थः। स्पष्टञ्चेदम्भाष्य इति। तत्र हि शङ्कासमाधानाभ्यामेवमुक्तम्। अथ मात्रग्रहणं किमर्थम्। एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात्। कर्मादिविशिष्टे मा-

भूदिति। अत्र कर्मादिशब्दस्तच्छक्तिपरः। कटं करोति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कर्मादिषु द्वितीयादयो याः विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति। अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति। यदयं सम्बोधने प्रथमां शास्ति अधिकस्यार्थस्य सद्भावेपि प्रातिपदिकार्थसद्भावनिमित्ताश्रयेण चेत्प्रथमा तदा सम्बोधनाधिक्येऽप्येवमेव प्रथमा भविष्यति पुनस्तत्किमर्थमिति भावः। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किमामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति। इतरथा सम्बोधने आमन्त्रितमित्येव ब्रूयात् इति। भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितमिति। शेखरोक्तरीत्यैव निरूपितम्। द्वितीयादयो याः विभक्तय इति। कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमर्थनियमपक्षे द्वितीयादीनां स्वस्वविषये प्रथमाबाधकतया कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्राप्त्या मात्रग्रहणन्न कार्यमिति सूचितम्। यदि मात्रग्रहणन्न क्रियते तदा सम्बोधने चेतिसूत्रं लिङ्गादिग्रहणञ्च न कार्यमित्यपि ध्वनितम्। सम्बोधने चेतिसूत्रं व्याचष्टे। तत्र वर्त्तमानादिति। प्रातिपदिकादित्यधिकारतो लब्धम्। सूत्रकारमते मात्रग्रहणात्प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेऽस्तीत्यस्यारम्भः। अभिमुखीकरणमिति। स्वोच्चारितशब्दबोध्यो योऽज्ञातार्थस्तद्बोधानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। सम्बोध्यश्च स्वव्यापारप्रयोज्यो यस्तादृशार्थबोधानुकूलो व्यापारस्तदाश्रय उच्यते। राम मांपाहीत्यादौ तादृशेऽज्ञातार्थबोधे प्रकृत्यर्थस्य समवेतत्वसम्बन्धेनान्वयः तत्रैव विषयभूतार्थेऽभेदसम्बन्धेन प्रेरणाविषयमत्कर्मकरक्षणस्यान्वयः। सम्बोध्यतावच्छेदकत्वेन यो ज्ञातः स एवोच्चारयित्राऽभिमुखीक्रियते तेन रूपेण। अत एव ब्राह्मणत्वेन यो ज्ञातः स एव हे ब्राह्मण त्वागच्छेत्येवमभिमुखीकृत्योच्यते न तु हे क्षत्रियेति। एवञ्च रामसमवेतो यो मत्कर्मकप्रेरणाविषयरक्षणाभिन्नार्थबोधस्तदनुकूलव्यापारानुकूलो व्यापार इत्याकारकः शाब्दबोधः। तत्फलम्प्रवृत्तिनिवृत्ती इति। हे देवदत्त तत्र गत्वा जलन्तत आनीयतामितिवाक्यप्रयोगो यत्र कृतो मैत्रेण तत्र देवदत्तस्य देवदत्तसमवेततद्देशाधिकरणकगमनविशिष्टजलकर्मकतद्देशापादानकप्रेरणाविषयानयनाभिन्नार्थबोधानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापार इत्याकारकः शाब्दबोधो जायते तदनन्तरन्देवदत्तस्य प्रवृत्तिर्भवति। यत्र तु देवदत्त तत्रार-

रुचे व्याघ्रादिसेविते न गन्तव्यमिति यज्ञदत्तेनोक्तन्तत्र देवदत्तस्य प्रेरणाविषयत-इदेशाधिकरणकगमनाभावाभिन्नार्थविषयकदेवदत्तसमवेतबोधानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापार इत्याकारकशाब्दबोधे जाते तदनन्तरन्तद्देशाधिकरणकङ्गमनमनिष्टसाधनमिति मानसबोधे सति गमनान्निवृत्तिः । एवं यत्र प्रवृत्तिस्तत्र तादृशशाब्दबोधानन्तरम्प्रेरणाविषयत्वेन ज्ञातक्रियायामिष्टसाधनताज्ञानमनन्तरम्प्रवृत्तिरित्यूहनीयम् । तच्चासम्भवादिति । तेन रूपेण सम्बोध्यत्वासम्भवादित्यर्थः । एतेन सम्बोध्यस्योद्देश्यत्वे बीजन्दर्शितम् । सिद्धं हि लोके उद्देश्यम्भवति । अत एव । अस्यानुवाद्यविषयत्वादेव । एतदर्थान्वयः । उद्देश्यस्य सम्बोधनान्तार्थतया तस्य क्रियायां विधेयभूतायामन्वयः । सम्बोधनपदस्य कारकवाचित्वव्यवहारोऽप्येतन्मूलक एवाभियुक्तानाम् । ननु पूर्वोक्तरीत्या बोधे सम्बोधनान्तार्थान्वयस्वीकारे तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेतिवार्त्तिकविरोध इति चेत् । एवन्तर्हि सम्बोधनान्तार्थस्य विधेयभूतक्रियायां विशेषणतापन्नो य आख्यातार्थस्तत्रैवान्वयः स्वीकार्यः । बोधे सम्बोध्यवृत्तित्वस्य तु प्रत्यासत्त्या लाभः । अत एव । सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेणसम्बोध्यस्य यत्र सिद्धत्वन्तत्रैव सम्बोधनविभक्तिस्वीकारादेव । व्यवस्थयैव प्रयोग इति । यथा रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे चित्रकूटे प्रसादनार्थं रामम्प्रति समागतम्भरतम्प्रति रामवाक्ये त्वं राजा भव भरत स्वयन्नराणां वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् । गच्छत्वम्पुरवरमद्य सम्प्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये इतिपद्ये त्वं राजा भवेति सम्बोधनविभक्त्यन्तभिन्नं प्रागुक्तम् । ननु इन्द्रशत्रो वर्द्धस्वेति भागवते प्रयुज्यमानं सङ्गच्छते कथमिति चेदार्षत्वात् । एवं सति यादृशोऽर्थः फलितस्तमाह । राम मामपाहीत्यादाविति । एवञ्च यद्रूपावच्छिन्नस्य सम्बोध्यता प्रतीयते तद्रूपावच्छिन्न एव त्वम्पदस्य यत्र प्रयोगस्तत्र परामृश्यते । सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्य युष्मदर्थत्वात् । अत एव सम्बोधनविभक्त्यन्तसमानवचनकं समानविभक्त्यन्तमेव त्वमित्यादि पदं साधु । यत्र तु विधेयभूतक्रियावाचकन्न श्रूयते तत्र वाक्यार्थपर्यवसानाय यत्किञ्चित्स्थलन्दर्शयति । व्रजानि देवदत्त इत्यादि । यत्र तु देवदत्त त्वम्पण्डित इत्येवोक्तन्तत्र असीत्यस्याध्याहारः । अत एव विधेयभूतक्रियावाचकम्पदं लोडाद्यन्तमेव प्रयोक्तव्यमिति न नियम इति

दिक्। ननु व्रजानीत्यादौ जानीहीत्यादेरध्याहारे एकतिङ्वाक्यमितिलक्षणाक्रान्तत्वात्तेषु निघातादीनाम्प्रवृत्तिः कथं स्यादत आह। एकतिङिति। सूतमाणैकतिङित्यर्थ इत्यत्र बहुव्रीहिः। इदं समाधानम्प्राचीनरीत्या। यदि तु प्रविश पिण्डीमित्यत्रेव वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः स्वीक्रियतेऽध्याहारपदार्थोऽपि स एवाश्रीयते तदा यथाश्रुतमेव साधु। उद्देश्यविधेयभावस्य कुतो लाभ इत्यत आह। उद्देश्यविधेयभाव इति। अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारमाह। अभिमुखीति। अत एव। सम्बोधनविभक्त्यन्तस्य विधेयभूतक्रियायामन्वयादेव। यदि धिक्शब्देन योगः स्यात्तदा द्वितीया स्यादिति प्रथमान्तस्याध्याहृतो योऽसीतिशब्दस्तत्प्रतिपाद्यक्रियायामन्वयः। अनध्याहारे। असीत्यादिशब्दानध्याहारे। तदा धिक्शब्देन योगे द्वितीया भवतीति भावः॥

## ॥ इति प्रथमाविवरणम् ॥

कारके इत्यधिकृतस्य उत्तरसूत्रैकवाक्यतया बोधकत्वन्तदा स्याद्यदि तदर्थपरिज्ञानं स्यादतस्तस्यार्थमाह। कारकत्वमित्यादिना। कारकशब्दः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति विवक्षया क्रियापरः जनकमित्याध्याहारः। सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्। तस्य जनकशब्दार्थैकदेशजनकतायामन्वयः। एतेन क्रियाजनकत्वं कारकत्वमित्यर्थादुक्तम्भवति। कारकाधिकारप्रयोजनमाह। ब्राह्मणस्येति। अकथितञ्चेतिसूत्रमपादानत्वादीनामप्रसक्तिपूर्वकाविवक्षायां सर्वथा तदविवक्षायाञ्च प्रवर्त्तते इत्यग्रे वक्ष्यते। एवञ्च ब्राह्मणस्य पुत्रमित्यत्र सर्वथा तदप्राप्तिसत्त्वादकथितञ्चेत्यनेन कर्मसंज्ञाप्राप्तिः स्यात्कारकाधिकारे कृते सति तु न। ब्राह्मणस्य कारकत्वाभावात्। कारकत्वाभावमुपपादयति। पुत्रेणान्यथासिद्धेति। जनकत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपतया ब्राह्मणेऽवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवं तद्भिन्नमन्यथा सिद्धमित्यन्यथासिद्धिसत्त्वेन कारकत्वाभावात्। अत एव। कारकाणां क्रियाजनकत्वादेव। स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारेति। स्वस्वनिष्ठफलोत्पत्त्यनुकूलक्रियाद्वारेत्यर्थः। सर्वस्मिन्नेव कारक-

त्वेनाभिप्रेते फलानुकूला क्रियाऽस्त्येव। एतावान् परं विशेषः। यदा यन्निष्ठ-क्रियायाः प्राधान्येन धातुवाच्यत्वविवक्षा तदा तस्य कर्तृत्वम्। काष्ठम्पचति। स्थाली पचतीति यथा। यदा तु न तन्निष्ठव्यापारस्य प्राधान्येन धातुवाच्यत्व-विवक्षा तदा तेषान्न कर्तृत्वम्। किन्तु करणत्वादिकम्। तदुक्तं हरिणा। वस्तु-तस्तदनिर्देश्यन्न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यत इत्येषा व्यवस्था दृ-श्यते यत इति। ननु यदा सन्निधाने स्थिता सम्प्रदाने विषये हीति दातारं याचते तदनन्तरं स ददातीति तदा सम्प्रदानव्यापारस्य दानक्रियापूर्वकालिक-त्वात्सम्भवति कारकत्वम्। यदा तु सोऽसन्निहितः। अथ च मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्। दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभागित्युक्तत्वे-न तादृशसम्प्रदानमुद्दिष्टन्तदा तद्व्यापारस्य कथं कारकत्वन्तस्मिन् व्यापाराभा-वादत आह। असन्निहितेति। स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनेति। स्वज्ञानम्पूर्वकालं य-स्याः सा स्वज्ञानपूर्वकाला तस्या भावः स्वज्ञानपूर्वकालत्वम्। यथा यागस्य साक्षात् स्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावेऽपि परमापूर्वद्वारा स्वर्गजनकत्वन्तथा विषयविधयाऽसन्निहितसम्प्रदानजन्यं यत्तद्विषयकं ज्ञानं तज्ज्ञानक्रियाऽव्यवहि-तपूर्वकालवृत्तीति सम्प्रदानस्यापि क्रियाजनकत्वमस्तीति भावः। फलस्यापीति। स्वज्ञानद्वारा व्यापारजनकत्वम्। प्रथमम्फलज्ञानन्ततः फलेच्छा ततस्तदुपायान्वे-षणं ततस्तदुपाये फलसाधनताज्ञानन्तत उपायेच्छा तत उपायनिष्ठसाध्यत्वाख्य-विषयताका प्रवृत्तिरित्येवंक्रमेण फलस्य क्रियाजनकत्वमिति भावः। वोद्धघटा-देरिति। बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य घटशब्दवाच्यत्वात्। स्मृत्यादीनामिति। आदिना घटङ्करोतीत्यादिसङ्ग्रहः। अत्र क्रियापर इति। इदमुपलक्षणम्। तथायुक्तम्। स्पृहेरीप्सितः। वारणार्थानामितिसूत्रेष्वप्यारूढ एव। अयम्भावः। कर्तुरिति न शेषे षष्ठी। पटो नीलो जायतामितीच्छया नीलकरणे यत्र प्रवृत्तिस्तत्र पटे नीलङ्करोतीति प्रयोगानुपपत्तेः। अधिकरणसंज्ञाम्बाधित्वा पटस्य कर्मत्वं स्या-त्। किन्तु कर्तुरिति कर्तृषष्ठी। एवं सत्यस्य रूढत्वे कर्तृषष्ठ्यन्तस्यानन्वयापत्ति-रतः क्रियाशब्दोऽयमिति। न चाक्षिप्तक्रियायामन्वयो भविष्यतीति वाच्यम्-श्रौतक्रियान्वयसम्भवे आक्षिप्तक्रियान्वयमादाय कारकषष्ठ्युपपादनन्नोचितमि-त्याशयात्। स्पष्टञ्चेदमिति। तत्र हि किमुदाहरणम्। माषेभ्यो गा वारयति।

भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः यस्य तु खलु गावो न माषाः कथन्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दमन्यत इति कैयटः । तस्यापि माषा एवेप्सिताः । एवकारो भिन्नक्रमः । माषा ईप्सिताः एवेत्यर्थः । आतश्चेप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति । अत्र कैयटः । ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दः । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुमीप्सिता भवन्ति । माश्नन्त्विति इत्येतेभ्योऽसौ गा वारयति । इह कूपादन्धं वारयतीति कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्ह्यन्धः ईप्सितशब्दस्य रूढत्वाभिप्रायेण प्रश्नः । तस्यापि कूप एवेप्सितः पश्यत्ययमन्धः कूपम्मा प्रापदिति ॥ क्रियाशब्दत्वमेवेप्सितशब्दस्येत्यभिप्राय इति । सतिरिच्छेति । पुनर्बुद्धिग्रहणात् । एवं सति यादृशो वाक्यार्थः सम्पन्नस्तमाह । एवञ्चेति । आप्तिशब्दस्य व्याप्तिपरत्वभ्रमनिरासायाह । आप्तिश्चात्रेति । कर्त्रा च केनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायाः शान्त्यै आह । कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेति । प्रधानीभूतव्यापारस्यैव कर्तृपदार्थघटकतया तादृशव्यापारेण सम्बन्धस्य च तज्जन्यफलाश्रयत्वरूपस्य प्रकृते ग्रहणमिति भावः । फले व्यापारजन्यता च साक्षात्परम्परासाधारणी । तेन तण्डुलम्पचतीत्यत्र साक्षात्प्रधानीभूतव्यापारजन्यविक्लित्यादिफलस्य चैत्रं ग्रामं गमयति विष्णुमित्र इत्यत्र परम्परया विष्णुमित्रनिष्ठव्यापारप्रयोज्यस्य संयोगरूपफलस्य च सङ्ग्रहः । फलस्य कर्मत्वमुपपादयति । फलस्यापीति । फलसम्बन्धित्वात्फलाश्रयत्वात् । अत एव । फलस्य कर्मत्वादेव । कर्मत्वसिद्धिः । कर्मसमानाधिकरणस्य कर्मत्वं न्याय्यमेवेति भावः । अत्रेदम्बोध्यम् । व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्फलस्य कर्मत्वन्न सकर्मकधातुस्थल एव । किन्त्वकर्मकधातूपस्थाप्यफलाश्रयस्यापि आस्ते शेते इत्यादौ कर्त्तुः कर्तृसंज्ञया बाधान्न कर्मत्वम् व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयस्य तु भवत्येव । अत एव ओजःसहोम्भसा वर्त्तते इति सूत्राद्वर्त्तत इत्यनुवर्त्तमाने तद्वाच्यक्रियायाः समानाधिकरणङ्कर्मवाचकन्तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलमिति सूत्रे तदित्युपात्तम् । अत्र फलस्य कर्त्तुरितिसूत्रेण कर्मत्वम्भवत्येव । बाधिकायाः कर्तृसंज्ञाया अप्राप्तेः । फलेन कर्मणा सकर्मकत्वव्यवहारस्तु न । एतादृशकर्मणः सर्वत्रैव सम्भवेनाकर्मकत्वव्यवहारस्यैवोच्छेदापत्तेरिति । स्पृहासंज्ञया-

च्चिप्तमिति। करोतीति कारकमिति। किं करोति इति प्रश्ने साध्यत्वेन योऽर्थः प्रतीयते तन्निरूपितसाधनत्वमेव गृह्यते। सा च क्रियैव न तु द्रव्यन्तत्स्वभावतः सिद्धत्वेनैव भासते। एतत्पक्षे एकसंज्ञाधिकारात्संज्ञाद्वयविधानेऽपि पर्यायः स्यादिति द्वयोः समावेशसिद्धये कारकं स्यादित्युक्तम्। गतिकारकोपपदादितिसूत्रे कारकशब्देन कारकसंज्ञकस्यैवोपस्थितिः। एवमेवैतदधिकारोक्तकर्त्रादिसंज्ञासु बोध्यम्। तेन ग्रामे वास इत्यादौ कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्थाथवजिति विहितोऽधिकरणत्वात्सप्तमी च सिध्यति। भाष्योक्तमपरमपक्षमुक्त्वा द्वितीयपक्षमाह। यद्वेति। तत्र ह्येवमुक्तं यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारके इत्युक्तम्। एवञ्च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति। कारकशब्दस्य क्रियापरत्वे युक्तिमाह। करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानितीति। कारके इति वैषयिकाधारे सप्तमी तदाह। विषयत्वमिति। स्वरितत्वमिदन्दोषविशेषरूपङ्कारकशब्दे बोध्यम्। स्वरितेनाधिकार इति सूत्रस्य स्वरितेनाधिकङ्कार्यमित्यर्थादेतदधिकारोक्तसंज्ञाविशिष्टस्यैव ग्रहणमित्येव कार्यम्प्रकृते गृह्यते। नटश्रवणमिति। अत्र नटस्य श्रवणक्रियाजनकत्वेपि तस्य नैतदधिकारोक्ताः कर्त्रादिसंज्ञाः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इति। उत्तरपदे श्रवणशब्दे लितीतिसूत्रेण प्रथमाकारस्योदात्ततया समुदायो मध्योदात्तः स्यात्कर्त्रादिसंज्ञाविरहात्तु न भवति। आदिना नरश्रुतिरित्यस्य सङ्ग्रहः। समावेशफलन्दर्शयति। ग्रामेवास इति। अत्राधिकरणसंज्ञाकारकसंज्ञयोः समावेशे सप्तमीथाथादिस्वरयोः सिद्धिः प्रथमपक्षे। द्वितीयपक्षे आह। तत्स्वरसिद्धिरिति। थाथादिस्वरसिद्धिरित्यर्थः। यत्तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य पूर्वमुक्तत्वात्तत्पदेन तस्यैव परामर्श इति। तन्न। थाथादिस्वरस्य तदपवादत्वात्। यदपि स्तम्बेरम इत्यत्र सप्तमीकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरयोः सिद्धिः समावेशफलमिति कैयटः। अत्र थाथादिस्वरस्तु न। अपासाहचर्येणैरच एव तत्र ग्रहणात्। तदपि न। उपपदत्वेनेष्टसिद्धेः। व्यापारलाभ इति। कारकसंज्ञापक्षेऽन्वर्थसंज्ञावलात् क्रियापरत्वे तु स्वत एवेति भावः। माषेष्विति। अयम्भावः। कर्तृपदाभावे ईप्सितपदस्य क्रियाशब्दत्वेऽपि कारकवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य ग्रहणे कारकवृत्तिव्यापारप्रयोज्यं यत्फलन्त्वत्का। लिकतन्माषभक्षणन्तदपि प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकं यत्फलन्तत्प्रतीज्यभव-

ति बन्धधात्वर्थश्च देशान्तरसंचारविरोधिविलक्षणशङ्कुसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः। एवञ्च धात्वर्थतावच्छेदकफलन्देशान्तरसंचारविरोधिविलक्षणशङ्कुसंयोगानुकूलव्यापाररूपन्तत्प्रयोज्यता तादृशभक्षणेऽस्ति । यदा माषक्षेत्रसमीपदेशेनिहितशङ्कौ बद्धोऽप्यश्वो रज्जुदीर्घत्वेन माषभक्षणङ्कृतवान् ततस्तज्ज्ञानानन्तरमन्यत्र बद्धस्तत्र माषाणामसत्तिक्रियाधिकरणत्वम्प्राप्तम्बाधित्वा परत्वद्वन्धधात्वर्थतावच्छेदकफलप्रयोज्यफलाश्रयत्वात्कर्मसंज्ञा स्यादधिकरणसंज्ञायास्तु कटे आस्ते इत्यादौ चारितार्थ्यमस्ति। कर्तृग्रहणसत्त्वे तु कर्तृपदकारकपदलभ्यधात्वर्थयोः प्रत्यासत्त्या कर्तृलाभे प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यं यत्प्रकृतधात्वर्थफलन्तस्य लाभान्नातिप्रसङ्ग इति भावः। तदाह। तदभिप्रायेणाह। कर्मण ईप्सितः कर्मवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयाः न कर्तुः न प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापरप्रयोज्यफलाश्रयत्वेनोद्देश्याः। यतस्तादृशफलाश्रयत्वेनोद्देश्यस्य कर्मत्वमतः कर्मकारकस्य फले एवान्वयः। पयोऽन्युभयव्यावर्त्तकत्वमेकस्य प्रकर्षस्य न सम्भवतीत्याशयेन सूलोक्तं योजयति। अवयवद्वारेति। कर्त्तुरिति षष्ठ्यर्थप्रतिसम्बधिनोऽभावे आकाङ्क्षाशान्तिर्न भवतीति तच्छान्त्यर्थमुद्देश्यपदमध्याहृत्य व्याचष्टे। कर्त्तुरुद्देश्यमिति। पयस उद्देश्यत्वमुपपादयति। यदा क्षतभोजन इति। तत्क्रियायाः। भक्षणक्रियायाः। पयोलाभेच्छाप्रयोज्यत्वन्तत्क्रियाया अतः पयउद्देश्यकत्वमिति भावः। विशिष्टोपादाने तु यथा नातिप्रसङ्गस्तथोपपादयति। ईप्सिततमेति। तदा पयसः संस्कारकत्वमात्रविवक्षा न तु प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वविवक्षेति भावः। यदा तु संस्कारकत्वेन करणत्वस्य फलाश्रयत्वेन कर्मत्वस्य च विवक्षा तदा परत्वात्कर्मत्वमेव भवति। तमस्येति। तमप्रत्ययस्येत्यर्थः। तमग्रहणाभावे कर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधात्वर्थफलाश्रयत्वं यस्य यस्य तस्य सर्वस्य कर्मत्वप्राप्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं सद्वारयतियोगे कर्मसंज्ञाबाधकमेव स्यादित्येतदुपपादयति। तदभावे हीत्यादिना। ननु प्रवृत्तिविघातस्यैव वारयत्यर्थतया संयोगस्य कथन्तदुपस्थाप्यत्वमत आह। वारयतेश्चेति। संयोगादीत्यादिपदेन भक्षणादिसङ्ग्रहः। उभयत्र। सूत्रद्वये तमग्रहणे हि यथा माषकस्य कर्मत्वम्भवति तथाह। तमग्रहण इति। ईप्सितमात्रे। प्रकृतव्यापार-

वाचकधातूपस्थाप्यफलाश्रये कूपाग्न्यादौ । व्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थेति । एवञ्चैतादृशप्रयोज्यत्वलाभफलकन्तमग्रहणमिति भावः । प्रत्यासत्तीति । कर्तृपदार्थतावच्छेदकतया प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारलाभे तत्फलस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात्तत्रापि प्रकृतत्वलाभः । प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्येति परित्यज्य प्रयोज्येति यन्निवेशितन्तत्प्रयोजनमाह । प्रयोज्यत्वनिवेशादिति । नन्वाधारनिवृत्त्यर्थमित्यनुपपन्नं फलाधारस्यैव कर्मसंज्ञाविधानादत आह । कर्तृकर्मद्वारेति । एवञ्च यस्य कर्तृकर्मद्वारा धात्वर्थाधारत्वं स एवाधार इत्युच्यते । तण्डुलम्पचतीत्यादौ तण्डुलादिकन्तु न तादृशपरम्परया आधार इति भावः । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्राणां स्वसिद्धान्तरीत्याऽर्थमाह । कर्मपदेनैतदिति । कर्मत्वशक्तिमानिति । एवं सति शाब्दबोधोऽपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन । ननु कर्मणि द्वितीयाया एव विधानं न त्वन्यविभक्तेरिति द्वितीयादीनामित्यसङ्गतमिति चेन्न । गत्यर्थकर्मणीतिसूत्रविहितचतुर्थ्याः कर्तृकर्मणोरितिसूत्रविहितषष्ठ्याश्च सङ्ग्रहार्थन्तथाकथनात् । क्रियाकारकभावसम्बन्धश्चेति । क्रियाकारकयोर्भावः क्रियात्वकारकत्वरूपः तद्रूपः सम्बन्धस्तेत्यर्थः । कर्मत्वादिशक्तिविशिष्टस्य द्वितीयादिवाच्यत्वे कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रं साधकमिति सुप्रसिद्धमेव । सम्बन्धस्य वाच्यत्वे तु भाष्यं साधकमाह । राज्ञः पुरुष इत्यत्रेति । एतेनाश्रयत्वेनाश्रयस्य वाच्यत्ववादिप्राचीनवचन्निरस्तम् । एवं सति यादृशो बोधस्तमाह । एवञ्चेति । अनभिहित इति सूत्रं यथा प्रत्याख्यातन्तत्प्रकारमाह । पञ्चकेत्यादि । एतदभावेऽपीति । एतयोः सूत्रयोरभावेऽपीत्यर्थः । तत्र पदेति । कर्मणीत्यस्य नियमार्थत्वपक्ष इत्यादिः । भाष्यप्रसिद्धम्प्रत्याख्यानप्रकारमुक्त्वाऽनभिहितसूत्रारम्भवादिसूत्रकारमतमाह । यदा त्विति । तत्त्वम् । वाच्यत्वम् । सूत्रम् । अनभिहित इत्येतत् । द्वयोः पक्षयोर्मध्ये द्योतकतापक्ष एव मुख्यो भाष्यसम्मतत्वात् । ननु पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थस्तदा कर्मादिषु विभक्त्यर्थत्वव्यवहारस्य भाष्यसम्मतस्य का गतिरत आह । भाष्य इति । विभक्त्यर्थत्वव्यवहार इति । सुपाङ्कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्यत्र तथा व्यवहार इत्यर्थः । ननु द्योतकविषये उक्तार्थानामितिन्यायस्य व्यभिचारः पूर्वं प्रदर्शित इति कथन्तन्न्यायमाश्रित्य प्रत्याख्यानमत आह । द्योतक-

विषय इति। दृश्यत इति। तत्तत्पूर्वपच इति। शेषः। तत्र। तत्सूत्रस्थभाष्ये। केवलद्योतकस्थलमाह। अत एवेति। द्योतकविषयेऽपि तन्न्यायाङ्गीकारादेव। यथा प्रातिपदिकविषये पञ्चकपक्षाङ्गीकारस्तथा धातुविषयेऽप्याह। एवञ्चेति। अत एव उभयत्र पञ्चकपक्षाङ्गीकारादेव। अत एव। उक्तपञ्चकस्य तत्तद्वाच्यत्वादेव। अत एव। उक्तपञ्चकस्य धातुवाच्यत्वादेव। तद्वृत्तात्। भावकर्मवाचकात्। उभयत्र। प्रातिपदिकस्थले धातुस्थले च। एवञ्च हरिम्भजतीत्यादितः कर्मीभूतहरिकर्मकभजनमितिरीत्या बोधः। अत एव सत्त्वप्रधानानि नामानीतिवाक्यं स्वार्थादिनिरूपितप्राधान्यं यतो नामार्थस्यातः साधु सङ्गच्छते। पचतीत्यादौ चैककर्तृविशिष्टा वर्तमाना पचिक्रियेतिरीत्या बोधः। ननु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेत्यपि कथन्तत्राप्यनभिहिताधिकारादत आह। सा हीति। अत एव। कर्मादीनामभिधानस्थले प्रथमायाः सर्वसम्मतत्वादेव। विशेषणात्सेति। भीष्मपदाद्द्वितीयेत्यर्थः। परिगणनप्रत्याख्यानमाह। यदा त्विति। एतत्पक्षस्य यदि कर्मत्वं शक्तिविशेषरूपन्तदोपपत्तिस्सुष्ठु सम्भवति। प्राचीनमते तु फलाश्रयत्वमेव कर्मत्वमाश्रयता चाश्रयभेदेन भिद्यते प्रकृते तु नाश्रयभेदो यद्यप्यस्ति तथाप्याश्रयतावच्छेदकभेदादाश्रयताभेदमङ्गीकृत्य यथाकथञ्चित्कर्त्तव्या। अत्र प्राञ्चः। पथा अश्वेन पथा दीपिकया निशायाङ्ग्रामं व्रजति चैत्र इत्यादौ सर्वेषां कारकाणान्धात्वर्थे स्वातन्त्र्येण विशेषणतयाऽन्वयस्तथा कटम्भीष्ममित्यादावपि स्वातन्त्र्येणोभयोः क्रियायाम्प्रकारत्वं शाब्दबोधे पार्ष्टिकन्तु परस्पराभेदावगाहि मानसमिति तन्न युक्तमित्याशयेनाह। बोधस्त्विति। तयोः। द्वितीयान्तपदद्वयार्थयोः। विशेष्यविशेषणभावेनैवेति। इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेनैवेत्यर्थः। समानविभक्तिकनामार्थयोरसति बाधकेऽभेदान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात्। कर्मभीष्माभिन्नकर्मकटकर्मकं करणमित्यादिरीत्या भीष्मं कटं करोतीत्यादिस्थो बोधः। यदि स्वातन्त्र्येण क्रियायामेवोभयपदार्थान्वयबोधस्तदाऽभेदान्वयबोधसामग्र्यभावसम्पादनाय किञ्चित्प्रतिबन्धकङ्कल्पनीयमिति गौरवम्। किञ्चैतद्वाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरङ्कटो भीष्मो न वेतिसन्देहनिवृत्त्यर्थन्नियमेन तादृशमानसकल्पना कार्या एवं सति सा मानसव्यक्तिस्तत्प्रागभावस्तद्ध्वंसश्चकल्पनीय इत्यतिगौरवम्। किञ्च प्राचीनमते कटम्भीष्मङ्कुर्वित्याकारकवाक्य-

जन्यशाब्दबोधसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण भीष्मभिन्नः कटः सुन्दर इत्याकारकविशिष्टे वैशिष्ट्यमितिरीत्या यत्प्रत्यक्षन्तत्र प्रतिबन्धकत्वङ्कल्पनीयमित्यतिगौरवमस्मन्मते तु शाब्दसामाग्र्याः कटो भीष्म इत्याकारकयोग्यताज्ञानघटिततया तादृशयोग्यताज्ञानसत्त्वे विशिष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्मककारणाभावादेव तादृशविशिष्टे वैशिष्ट्यमितिरीत्या यत्प्रत्यक्षन्तदापत्तिवारणे शाब्दसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वन्न कल्पनीयमिति लाघवमिति दिक्। ननु भीष्ममित्यस्य द्वितीयान्तार्थस्याभेदेन कटेऽन्वयस्वीकारे कारकाणां भावनाऽन्वयव्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत आह। कारकाणामिति। अन्वयविषयेतीति। अस्य स्वीकारेणेति शेषः। नन्वेवङ्कृतः कटः सुन्दर इत्यत्र कटनिष्ठकर्मत्वस्याभिधानेपि सुन्दरपदार्थनिष्ठकर्मत्वस्यानभिधानाद्द्वितीया स्यादत आह। तिङ्कृतावेति। यस्ययस्य कर्मतेति। साक्षात्परम्परया वेति शेषः। सूत्रादिकं खण्डयति। अत्र वदन्तीति। कर्मादिपदे इति। अस्योच्चारिते सति तज्जन्योपस्थितौ यथान विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण भानन्तथेति। शेषः। रूपेण। कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन। यथा वाशब्दजन्यविकल्पोपस्थित्यपेक्षया विकल्पपदजन्यविकल्पोपस्थितिर्विलक्षणा सत्त्वासत्त्वाभ्यान्तयोर्वैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वात्। समुदायशक्त्येति। औपगव इत्यत्र तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्ययविधानाच्चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिविधानाद्वेति भावः। एतदधिकारेति। अनभिहिताधिकारेत्यर्थः। औपगवश्चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यापादनन्तदा समुदायात्स्याद्यदा प्रातिपदिकार्थे विधीयमानया प्रथमया बाधो न स्यादित्याशङ्कानिवारणायाह। घट इत्यादावेति। दृष्टानामेवेति। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपाणाम्। तद्भिन्नस्यैवेति। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयाभ्याम्भिन्नस्येत्यर्थः। षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतयेति। अनभिहिताधिकाराभावेऽभिहितानभिहितसाधारणसम्बन्धमात्रस्य षष्ठी शेष इति सूत्रे शेषपदेन ग्रहणं स्यात्। अनभिहिताधिकारे तु कृतेऽनभिहितसम्बन्धस्यैव षष्ठीवाच्यतया औपगवश्चित्रगुरित्यत्र प्रतीयमानस्य तु प्रातिपदिकेनाभिहिततयाऽयं षष्ठ्यवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽयं सम्बन्धः प्रातिपदिकार्थपदेन गृह्यत इति प्रथमा भवतीति भावः। अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादिविषयेऽधिकारफलमुक्त्वाऽन्ते औपगवश्चित्र-

गुरित्यत्राधिकारफलमुक्तम् । वस्तुत इदमपि न प्रत्युदाहरणपरमित्याशयेनाह । वस्तुतस्त्विति । अत्रेति । भीमादौ । नान्या । द्वितीयादयः । एतमभिसम्बन्धमिति । क्रियाकारकभावरूपम् । तेन । अशेषत्वादित्यनेन । अस्मिन्नेवार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह । तदुक्तमिति । स्वसिद्धान्तमाह । परे त्विति । साध्यत्वेन न भानमिति । यद्यपि शतेन क्रीत इत्यर्थे शताच्च ठन्यताविति सूत्रेण यति निष्पन्नस्य शत्यशब्दस्य शतकरणकक्रयणकर्मबोधकता तथापि प्रत्ययान्तसमुदायेनोपस्थिता या क्रिया तस्या न साध्यत्वेन भानम् । अत एव । साध्यत्वेनाभानादेव । मन्दुरायां शत्योऽश्व इति वाक्यान्मन्दुराधिकरणिका शत्यकर्तृका स्थितिक्रियैवानुभवसिद्धा नतु मन्दुराधिकरणिका शतकरणिका क्रयणक्रिया । कारकान्वययोग्या क्रिया धातूपस्थितैव न तु तद्धितशक्त्योपस्थिता । अत एव शत्योऽश्वो देवदत्तेनेति न प्रयोगः । एवम्प्राप्तोदको ग्राम इत्यत्र प्राचीनसम्मतबोधप्रक्रियायान्दूषणमाह । एवम्प्राप्तेत्यादि । आदिना प्राप्तोदकेत्यस्य सङ्ग्रहः । कल्प्यः स्यादिति । इदञ्च न युक्तम् । वृत्तिविग्रहयोः समानविशेषणविशेष्यभावावगाहिबोधजनकत्वस्य सिद्धान्तिसम्मतत्वात् । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे दोषमप्याह । किञ्चेति । प्राचीनसम्मतबोधे दोषान्तरमाह । किञ्चेति । तादृशबोधे रूपासिद्धिमप्याह । किञ्चेति । ननु कर्मत्वं क्रियानिरूपितन्न तु द्रव्यानन्दनिरूपितमिति प्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मेति कथम्बोध इत्यत आह । विशेष्य इति । आनन्दे । तत्पर्यवसानमिति । कर्मतानिरूपकत्वपर्यवसानम् । विशिष्टे । विशेषणविशिष्टे । सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इतिन्यायात् । प्रकृतमाह । एवञ्चेति । अत एव । उद्भूतकर्मत्वशक्तिमत्त्वेन भानाभावादेव । कैयटेनोक्तमिति । एवञ्च कारकशब्दजन्यप्रतीतिविशेषाभिन्नप्रतिपादकः परमशब्दोऽपि नोद्भूतकधात्वर्थनिरूपितकारकशक्तिमत्प्रतिपादकः । गतिकारकोपपदादित्यस्य कृत्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थनिरूपितोद्भूतशक्तिमत्कारकात्परत्व एव प्रवृत्तिरिति भावः । एतच्च हरिणाप्युक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति । स धर्मः शक्तिरूपः । विभक्त्यादिभिरित्यादिना दोषादिवेत्यादिविभक्त्यर्थशक्तिप्रधानाव्ययस्य दधि पश्येत्यादौ लुप्तविभक्ति-

कप्रातिपदिकस्य च सङ्ग्रहः। उपकारः। उपकारकः। स्वाविशेन प्रातिपदिकस्य क्रियाम्प्रति विशेषणतानियामकः। अत एव। उद्भूतकारकशक्तिप्रतिपादकत्वाभावादेव। तस्य कारककर्मादिशब्दप्रतिपाद्यशक्तेः। न क्रियान्वयनियम इति। द्रव्येऽप्यन्वयदर्शनात्। तथात्वे बाधकमप्याह। अन्यथेति। विभक्तिप्रयोजकरूपेण। उद्भूतकर्मत्वशक्तिमत्त्वेन। एवञ्चाभिधानविषये प्रातिपदिकस्योद्भूततत्तच्छक्तिविशिष्टेऽर्थे न वृत्तिरिति न तत्र सासा विभक्तिः। पूर्वोक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमाह। ध्वनितञ्चेदमिति। अत्र चोऽप्यर्थः। सूत्राप्रसक्तिमुपपादयति। सुप इति। तत्र ह्येवमुक्तम् 'अथेह क्यचा भवितव्यमिष्टः पुत्रः इष्यति पुत्रः। केचित्तावदाहुः। न भवितव्यमिति। किङ्कारणं स्वशब्देनोक्तत्वात्। स्वशब्देनेति। इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्त्व्यत्वनेन निर्मुक्तेऽपि कर्मसंज्ञाप्रयोजकस्य क्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः। अयमर्थः। यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यम्प्रतिपिपादयिषितन्तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते। पुत्र इष्ट इत्यादि न तु क्यजन्तः। तस्यास्यकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति कैयटः। अपर आहुः भवितव्यमिति। किङ्कारणम्। धात्वर्थेऽयं क्यज्विधीयते स चधात्वर्थः केनचिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति। स च धात्वर्थ इति। इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वन्दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम् तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यताम्। कर्मप्रत्ययो वा। प्रत्यये तूत्पन्नेऽकर्मकत्वात् कर्मप्रत्ययो न भवति। इह भवन्तस्तावदाहुः। न भवितव्यमिति। समानार्थेन वाक्येन भवितव्यम्प्रत्ययान्तेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इति नासौ जातु चित्प्रत्ययान्तेन गम्यते नासौ जातु चिदिति। प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् इति कैयटः। प्राच्यानुसारिणोक्तस्येति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति न परिगणनङ्कि-

---

एवञ्चेष्टशब्दसामानाधिकरण्येन पुत्रशब्दार्थगतङ्कर्मत्वङ्कर्मवाचिना क्तेनाभिहितमिति पुत्रशब्दस्य प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वेन पुत्र इति सुबन्तस्य कर्मत्ववाचित्वाभावादित्यर्थः। निर्भुक्तेति। इतरसामानाधिकरण्याज्ज्ञातकर्मभावस्य न तु स्वत इत्यर्थः। अथ वा निर्मुक्तेति पाठः। तदा निर्मुक्तः स्ववाच्यतया परित्यक्तकर्मभावस्येत्यर्थः।

क्यजन्त। अकर्मकत्वात् धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वात्

न्तूदाहरणमात्रमिति तद्भावः। प्राचाम्मतन्दूषयन्स्वमतमाह। परे त्विति। इ-ष्यते इत्यध्याहारः। इदमपि परीत्या स्वमते तु अन्यत्राध्याहारपदार्थ उक्तः। अन्यथा। तदनध्याहारे। अन्याय्यमिति। यद्यप्येतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतन्तथेति कोशात्साम्प्रतमित्यव्ययमिदानीमित्यर्थकमिति प्रतीयते। तथापि-निपातानामनेकार्थतया एवं व्याख्यातम्। एवममुन्नारद इत्यबोधीत्यत्रेति-शब्देनोक्तत्वान्न द्वितीयेति प्राचोक्तं खण्डयति। एवमिति। अत एव। तिङ्-कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादेव। समास इति। निपातेनाधिकरणे उक्तेपि सप्तमी भवतीति तदन्तस्य समास इत्यर्थः। ननु निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमीत्यन्यत्रोक्तमेवेत्यत आह। तद्वचनेति। अत एव। परिगण-नादेव। तत्तच्छक्तिमत्त्वेन। अधिकरणत्वादिशक्तिमत्वेन। अत्र साधकमाह। शब्दशक्तीति। न दोषः। न सप्तम्या अनुपपत्तिः। तत्त्वञ्चेति। तथा युक्तत्वञ्चे-त्यर्थः। उपक्रमस्थभाष्योक्तमुदाहरणमन्यथा सिद्धं यद्यपि तथापि तत्रत्यमुख्य-मेवोदाहरणं वक्तुमुपक्रमते। पराधीनेति। न दर्शनोद्देश्या इति। एतेन प्रकृत-धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वे नोद्देश्यत्वाभावान्न पूर्वसूत्रेण कर्मत्वसिद्धिरिति बोधितम्। तत्रेति। द्वेधेति शेषः। तथा तृ-णादेरपीति। एतेन तादृशफलाश्रयत्वे नोद्देश्यत्वाभावः सूचितः। तृणादे-रपीतीति। समभिव्याहृतधात्वर्थफलं संयोगस्तदाश्रयत्वन्तृणादेरस्तीति तथायुक्तत्वमस्ति। अनीप्सितपदप्रयोजनमाह। अनीप्सितपदाभाव इ-ति। वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यादिति। तथा च यदा यवेभ्यो ग-वां वारणाय दण्डोद्यमनादिकङ्कृतन्तेनैव व्यापारेण गोषु सञ्चरन्त्यो म-हिष्योऽपि वारिता भवन्ति तादृशस्थले यवेभ्यो महिषीर्वारयतीति प्रयोगो न स्यादनीप्सितमहिष्या अप्यपादानत्वस्य प्राप्तेरिति। विषेणौदनमिति। शतधा धौतस्य घृतस्य द्वेष्यत्वेपि सितया संयोगे उपकारकत्वज्ञानेन तस्य करण-त्वविवक्षेति भावः। तत्सत्त्वे त्विति। तथा युक्तमिति पदसत्त्वे त्वित्यर्थः। तादृश-स्थले विषस्य स्वव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन प्रधानीभूतव्यापार एवान्वयविवक्षा न तु गलाधःसंयोगरूपफलाश्रयत्वस्य विवक्षेति भावः। एवम्प्रयागात्काशीङ्ग-च्छतीत्यत्र प्रयागस्य प्रकृतधात्वर्थफलं संयोगस्तदाश्रयत्वविवक्षा नेत्यपि बोध्य-

म्। अपादानादीत्यत्रापादानादिशब्दो भावप्रधाननिर्द्देशेनापादानत्वादिपरः। एवञ्च यत्फलितन्तदाह। तत्तद्रूपेणेति। यथाश्रुतार्थकत्वेऽपादानत्वादीनां यत्र प्रसक्तिपूर्व्विका अविवक्षा तत्रैव स्यात्सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ न स्यादिति भावः। पञ्चस्यैवेति। गोः पयो दोग्धीति यथा। अपादानत्वाद्यविवक्षायां यद्रूपमन्वयितावच्छेदकत्वेन विवक्षितन्तत्किमित्याकाङ्क्षाशान्तये आह। केन रूपेणेति। तथैवेति। कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वेनैव। सर्वप्राचीनोक्तं सम्बन्धित्वेन बोधङ् खण्डयति। तत्तच्छास्त्रेति। षष्ठीप्राप्त्येति। अस्यात इति शेषः। अत एव। अकथितञ्चेतिसूत्रविषयेऽपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन द्वितीयाया बोधकत्वादेव। नवैरूप्यमिति। यदि पूर्वसूत्रविषये कर्मत्वेन बोधकत्वमप्रकृतसूत्रविषये तु सम्बन्धित्वेनेति तदा वैरूप्यं स्यादेवेति भावः। अत एव। कर्मत्वेनैवबोधादेव। आशङ्क्य इति। इयञ्चाशङ्का यत्रानेन सूत्रेण कर्मसंज्ञा तत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन बोध एव सङ्गच्छत इति भावः। ईप्सितमात्रस्येत्यनेन कार्त्स्न्यार्थकमात्रशब्देन यत्रेप्सितपदन्तस्य सर्वस्य सङ्ग्रहः। प्राचामुक्तिं खण्डयति। एतेनेति। तत्त्वेन। कर्मत्वेन। अनेन। अकथितमित्यनेन। अनेन संज्ञायां सम्बन्धित्वेन रूपेण बोध इति तेषामभिमानः। एतेनेत्यस्यार्थमाह। वदत इति। अत एव। दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वाविवक्षायाङ्गवादीनामपादानत्वादीनाञ्चाविवक्षायामस्यावश्यकत्वादेव। क्रियाजनकमिति। एतेन गवादिपदार्थानाम्पयआदिपदार्थेष्वन्वयविवक्षायान्नानेन कर्मत्वमिति भावः। एवमिति। पूर्वोक्तरीत्या सूत्रार्थव्यवस्थायाम्। ननु नटस्य द्वितीयरीत्या कर्मत्वप्राप्त्युद्दङ्कनवत्प्रथमरीत्याप्युचितमित्याशङ्कानिवारणायाह। नटस्यापादानत्वेति। अनुपयोगे। नियमपूर्वकविद्यास्वीकाराभावे। न च गीतिद्वारा नटस्य क्रियाजनकत्वमित्यसंगतम्। गीतेरेव क्रियाजनकत्वसम्भवे नटस्यान्यथासिद्धत्वं स्यादिति वाच्यम्। व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावात्। अन्यथा यागस्यापि स्वर्गजनकत्वन्न स्यात्। अपूर्वस्यैव तु तत्स्यात्। कर्मयुक्तन्न सर्वत्रैकरूपमित्याह। कर्मयुक्तमिति। तत्र। उक्तप्रकारद्वयमध्ये। प्रागेवेति। प्रागपीत्यर्थः। तद्विषय इति : ब्रुविशासिविषये। तत्र। ब्रुविशास्व्यतिरिक्ते। एतेन। सति सम्भवे प्राक्तस्म्बद्धत्वस्यैव ग्रहणेन। एवञ्च। पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौ च। पू

अधिकरणान्यवेति । एतेन कर्तृकरणहेतूनान्निरासः । एतेषु निदर्शनार्थमाह ।
करणन्तु नेति । धातोर्व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव सिद्धेऽकथितमितिसूत्रवै-
यर्थ्यमित्याशयेन शङ्कते । यद्यपीति । तत्रैव लादिसिद्धिरिति । प्रधानकर्म-
ण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामित्येव सिद्धेः । ईदृशप्राधान्यस्य । प्रधानीभू-
तधात्वर्थविशेषणफलाश्रयस्य । नन्वेवं स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकू-
लव्यापार एव दण्डधात्वर्थो भविष्यति । तथा च गर्गाणामेव प्राधान्यमिति प्रधा-
नगर्गानुरोधेन शताद्वृत्तिः स्यादिति समुदाये वाक्यसमाप्तिरित्यस्येदंस्थलन्दृष्टा-
न्तत्वेन भाष्ये उपात्तन्तद्विरोध इत्यत आह । गर्गाः शतमिति । भाष्यविरोध
इति । शतस्यार्थप्राधान्यमादाय तस्य भाष्यस्योपपत्तेः । जिज्ञासाविषयार्थज्ञा-
नानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः पृच्छिपर्यायचुदेरर्थ इति प्रधानीभूतव्यापार-
विशेषणव्यापारस्यार्थप्राधान्यमादाय यम्प्रति पृच्छा तस्य प्रतिपादको लका-
रः सिध्यतीत्याशयेनाह । एवमेवेति । अत एव । व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्म-
कत्वादेव । एतत्पक्षे अप्रधाने दुहादीनामित्यत्राप्राधान्यमनुद्देश्यत्वरूपम्बो-
ध्यम् । इदमावश्यकमिति । एकव्यापारार्थकत्वे गवादीनामकथितञ्चेति सू-
त्रेण येषाङ्कर्मसंज्ञा तेषामुक्तप्राधान्यविशिष्टपयआदिकर्मभिन्नतयाऽप्राधान्या-
देव पूर्वोक्ता व्यवस्था साध्येति भावः । ननु गवादीनां क्रियान्वयविवक्षायामपि
कर्मत्वेनाविवक्षायां षष्ठी प्राप्नोतीत्यत आह । द्विकर्मकेष्विति । द्विकर्मकवि-
षयेष्वित्यर्थः । मूलकारपठितदुहादिक्रमेणार्थमाह । अन्तःस्थितेत्यादिना । अ-
त्र निष्ठान्तन्धात्वर्थतावच्छेदकविभागस्योपलक्षणन्न तु दुहधात्वर्थकुक्षिनिविष्टम् ।
तेन न धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वेनाकर्मकत्वापत्तिरितिबोध्यम् । अनभिधाना-
दिति । अत्र मानं वक्ष्यते । अत एवेत्यादिना । सर्वत्र षष्ठ्यन्तार्थस्य क्रियान्व-
यविवक्षायां षष्ठ्यभाव इति तु न नियमः किन्तु क्व चिदेवेत्याशयेनाह । स्वा-
न्वययोग्येति । तेन मातुः स्मरति । भजे शम्भोश्चर योरित्यत्र षष्ठीदर्शनेऽपि
न क्षतिः । तत्रैव । तन्नामार्थ एव । तदेव मानमाह । अत एवेति । तत्र तदभा-
वादेव । कर्त्तुरितिसूत्रभाष्य इति । इह हि तण्डुलानोदनम्पचतीति द्व्यर्थः प-
चिः । तण्डुलान्पचन्नोदनन्निर्वर्त्तयतीति । इहेदानीन्तण्डुलानामोदनम्पचती-
ति द्व्यर्थस्यैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनन्निर्वर्त्तयतीत्येवन्त-

च्चाक्तम्। इत्यर्थः पचिरिति। विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्त्तने पचिर्वर्त्तते। तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनन्निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षन्तु तण्डुलानाङ्कर्मत्वम्। प्रधानभूतक्रियापेक्षन्तु ओदनस्य। इत्यर्थश्चैवेति। तण्डुलानां सम्बन्धिनं विकारविशेषमोदनं विक्लित्त्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेव विज्ञायते इति कैयटः। उभयानुकूलो व्यापारः। दिदापयिषाव्यञ्जको दीयतामित्याकारकशब्दोच्चारणरूपः। कर्मसंज्ञैवेत्येषेति। एतेन याचिप्रच्छिभिक्षियोगे पूर्वविधिः सर्वथाऽप्राप्तिः सूचिता। स्वामित्वसम्बन्धादिति। वसुधानिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्वात्मकसम्बन्धादित्यर्थः। याचेरिति। अस्य अत्रेत्यर्थः। तेनैवेति। कर्त्तुरित्यनेनैवेत्यर्थः। एवमिति। पूर्ववत्। न प्रश्नादेवापाय इति। अत्रायायो बोद्धः। विभागपूर्वकादान इति। विभागजन्यपात्रस्थापनानुकूलव्यापार इत्यर्थः। भाष्योक्ता ह्रीति। तदुक्तम्भाष्ये। किमुदाहरणम्। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितङ्कविनेति। उपयोगनिमित्तमिति। उपयुज्यत इत्युपयोगः। पयः फलादि तस्य निमित्तम् गवादि। अपूर्वविधाविति। अत्र पूर्वग्रहणमन्योपलक्षणम्। विध्यन्तरविषयत्वाविवक्षायाम्। ब्रुविशास्योर्गुणः प्रधानं कर्म। तेन सचते सम्बध्यत इत्यर्थः। इत्यन्य इति। भाष्यतत्त्वविदः। तेषाम्। अकर्मकधातूनाम्। स्वम्। अकर्मकधात्वर्थत्वेन प्रसिद्धोऽर्थः। स्वकरणकसंव्यापनेत्यस्य स्वकरणकव्याप्त्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः। मूलकाराभिप्रेतमस्य कर्मसंज्ञाविधायकत्वभ्रमं खण्डयितुमाह। यत्त्विति। तादृशवचनेति। कर्मसंज्ञाविधायकवचनेत्यर्थः। ननु कालभावाध्वगन्तव्या इति वचनमेव तादृशमस्तीत्यत आह। अकथितमिति। हिशब्दघटितत्वादिति। हिशब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वं स्वभावसिद्धम्। हिशब्दघटितेन वाक्येन भूतानुवाद एव क्रियत इति भावः। ननु हिशब्दो वाक्यालंकारे इदञ्च वार्त्तिकं विधायकमेवेत्यत आह। किञ्चेति। प्राक्तमेवैतदिति। अत्र प्रशब्द आदित्वबोधकः। तेन प्रक्तशब्द आदिक्तत्वबोधकस्तस्मादुत्सर्गसूत्रलाभः। प्रक्तशब्दाच्च तस्येदमित्यण्। उत्सर्गसूत्रबोधितमित्यर्थः। अत एव। अस्यापूर्ववचनत्वाभावादेव। अत एव। उक्तभाष्यस्य स्वोक्तार्थकत्वादेव। अकर्मकधातूनामिव सकर्मकाणामपि कालादिकर्मकत्वमा-

ह। सकर्मकविषय इति। एतेन व्याख्यानेनापि पूर्वोक्तवचनस्यापूर्वविधायकत्वा-भावो ध्वनितः। तस्यापूर्वत्वे तस्य सकर्मकेष्वप्रवृत्त्या सकर्मकाणान्द्विकर्मकत्वन्न स्यादिति भावः। ननु सकर्मकधातूनाङ्कालादिकर्मणां द्विकर्मकत्वे तयोः कर्मणोर्गुणप्रधानभावः कथमत आह। तत्रेति। तत्र। तयोर्मध्ये। पर्यालोच्येति। अस्य क्रियमाणास्विति शेषः। अस्य क्रियास्वित्यत्र सम्बन्धः। तेन क्त उपपत्तिः। प्रकारान्तरेणापि कालस्य बहिरङ्गत्वमित्याह। अपि चेति। नन्वकर्मकत्वव्यवहारो धातूनाङ्कथमुपपद्यतामत आह। अकर्मकव्यवहार इति। तदुक्तमिति। हरिणेति शेषः। तैः कर्मभिः। कालादिकर्मभिः। द्रव्यैः। द्रव्यकर्मभिः। अयुक्त इति शेषः। धातुरित्यन्वयः। अकर्मकपदार्थघटकङ्कर्म द्रव्यात्मकमेव विवक्षितमिति व्यवहारद्वययोगात्सकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मणि यो लकारो भावे वा तन्निमित्तत्वाय कल्पते। आस्यते मासः। मासमास्यते देवदत्तेनेति यथा। अत्र द्रव्यपदङ्कालादिभिन्नद्रव्यसामान्यपरम्। तेन कालादेरपि लिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपद्रव्यत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः। गतिबुद्धीतिसूत्रे यच्छब्दकर्मकपदन्तद्व्याचष्टे। शब्दः कर्मकारकमिति। व्याख्यानादिति। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन कर्मशब्दस्य कर्मसंज्ञकपरत्वस्यौचित्यमूलकादित्यर्थः। यद्वा प्रकृतसूत्रे कर्मग्रहणोपपादनमूलकादित्यप्यर्थः। अन्यथाऽर्थशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्धेन। गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येव ब्रूयात्। तेन। तादृशव्याख्यनेन। ह्वाययतीति। अनयोः शब्दार्थकत्वेऽपि शब्दः कर्मकारकं येषान्तादृशार्थकत्वन्नास्तीत्यर्थः। एतत्सूत्रघटकं णिच्पदं हेतुमण्णिच एव बोधकमत्र मानं व्याख्यानमुपवर्णितन्तदेव प्रकटयति। अत एवेति। हेतुमण्णिच्परत्वादेव। इति बोध्यमिति। णिच्सामान्यपरत्वेऽण्यन्तावस्था तत्र न संभवतीति भावः। गतिबुद्धीतिसूत्रस्य नियमार्थत्ववादिमतमुपपादयति। अन्यानधीनत्वेत्यादिना। अन्तरङ्गादणीत्यपिना परत्वोपजीव्यत्वयोः समुच्चयः। भाष्यकृत इति। तत्र हि कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णिज् भवतीति आहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्त्तत इति रीत्या विचारे अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणमित्युक्तम्। अत्र कैयटः। विनापि णिचा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रयोजकव्यापारावगमात्प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते इति। को दोषः। इह हि उक्तः करोति। प्रेषितः करोतीति णिच् प्राप्नोति। प्रकृति-

विशेषणत्वपक्षे यथा प्रकृत्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज्भवति । एवमुक्तार्थे क्षिप्तादिशब्दाभिहितेऽपि प्राप्नोति । हेतुमद्विषयत्वत्ाकरोत्यर्थस्य । प्रत्ययार्थविशेषणत्वे तु उक्तार्थत्वाणिजभावः । इह तर्हि पाचयत्योदनन्देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति उभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानुम्प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन दोषः । प्रधानकर्त्तरि लादयो भवन्ति । प्रधानकर्त्ता लेनाभिधीयते । यस्त्वप्रधानं सिद्धा तत्र तृतीया कर्त्तरीत्येवेत्युक्तम् । अत्र प्रधानकर्त्ता लेनाभिधीयत इत्युक्त्या प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं सूचितम् । ततोऽग्रे प्रत्ययार्थविशेषणपक्ष एव पाचयत्योदनन्देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तरि कर्मसंज्ञाप्राप्नोतीति शङ्कायामेवं समाहितम् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामणीत्येतन्नियमार्थम्भविष्यति । एतेषामेवाण्यन्तानां यः कर्त्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति एवमुक्तम्भाष्ये । अत्र कैयटः । ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सितस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा । न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातन्त्र्यात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम् । प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यात्प्रधानाप्रधानव्यापारसन्निधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वान्नियमेन तु प्रधानकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमित्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वम्भवत्येव । तदुक्तं हरिणा । गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति । कैयटे स्पष्टमिति । तत्र ह्येवमुक्तम् । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति सति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यन्न प्रयुञ्जते । ततश्च सिद्धायाम्प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायाङ्गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानाङ्कर्त्ता कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्योदनन्देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र कर्मसंज्ञा न भवतीति । नियन्तृकर्त्तृकेति । अत्र नियन्ता पशुप्रेरकमात्रम् । गत्यर्थत्वाभावेपीति । प्रापणं हि प्राप्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः । प्राप्तिश्च सम्बन्धमात्रन्न तु संयोग एव । सुखम्प्राप्तो विद्याम्प्राप्त इत्यादौ संयोगाभावेऽपि प्राप्तिव्यवहारादिति भावः । अत एव । प्राप्त्यर्थकस्य गत्यर्थकत्वाभावादेव । इत्येवेति । अत्र गत्यर्थत्वाभावेन नियमेन कर्मत्वाप्राप्तेः ! ध्वनितन्न मतीतिसूत्र इति । तत्र ह्युक्तम्न वहिर्गत्यर्थ इति । नवेति सूत्रे चेति । तत्र ह्युभयत्रविभाषायोगगणनावसरे हृक्रोरित्युभयत्र विभाषेत्युक्त्वा प्रापयत्यभ्यवहरतिमुदाहृत्याप्रापयं हरति भा-

रन्देवदत्तो हारयति भारन्देवदत्तमित्युक्तम् । अत्राप्राप्त इत्यनेन प्राप्त्यर्थस्य गत्यर्थत्वाभावः सूचित एव । नन्वेवन्नीवह्योर्नेत्यनेन नयतेरण्यन्तावस्थायां यः कर्त्ता तस्य ण्यन्तावस्थायाङ्कर्मसंज्ञाप्राप्तिरेव नेति नीग्रहणं व्यर्थमत आह । नयतेस्त्विति । अत्र नयतेस्त्विति तुना तस्यापि न, गत्यर्थत्वमिति नीग्रहणमुक्तनियमलब्धस्याप्राप्त्यनुवाद इति ध्वनितम् । हिंसाङ्ग इति । बहुव्रीहिः । हिंसा दुःखोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः साऽङ्गं फलं यस्येत्यर्थः । मूलकारोक्तं खण्डयति । परे त्विति । तत्र पच्च इति । मानाभावादिति । एवञ्च पुत्रादिकर्मणाऽस्य धातोः सकर्मकत्वान्न गतिबुद्धीतिसूत्रप्राप्तिरिति भावः । येषामित्यादिना यदुक्तान्तल्लाभप्रकारमाह । अयम्भाव इति । इतिसूत्रमिति । कर्त्तव्यमिति शेषः । देशकालादिभिन्नेति । तेषां सर्वत्रैव सम्भवेन तैर्नाकर्मकत्वव्यवहारच्युतिरिति । कर्मणोऽविवक्षाप्रभेदन्दर्शयति। तदविवक्षा द्वेधेति । तदन्वययोग्येति । कर्मान्वयोग्येत्यर्थः । स च व्यापारव्यधिकरणफलरूपः । सत्त्वेऽवेति । तादृशफलस्य धात्वर्थत्वेऽपि तादृशफलाश्रयत्वन्न विवक्षितङ्किन्तु तद्धात्वर्थैककर्मत्वाभिप्रेतस्य सम्बन्धित्वेनान्वयित्वमात्रम् । कैयटमतन्दूषयन्स्वमतमाह । परे त्विति । लुनातेरिति । द्विधाभवनानुकूलव्यापारार्थको हि लुनातिः । तत्र व्यापारत्यागे लूयते केदारः स्वयमेव । पुनस्तस्यैव केदारस्य प्रयोज्यत्वविवक्षया हेतुमण्णिचि केदारस्यानेन सूत्रेण कर्मसंज्ञायां लावयति केदारन्देवदत्त इति भवति । अविवक्षितकर्मकस्याग्रहणे तु एतादृशप्रयोगानुपपत्तिः स्फुटैव । तत्त्वप्रत्यभिज्ञया फले पूर्वकालज्ञातफलाभेदस्य तदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञया । तदुदाहरणन्तु । अर्थान्तरे वृत्तेरित्यस्योदाहरणन्त्वित्यर्थः । नदी वहतीति । अत्र स्कन्धग्रहणादिपूर्वकदेशान्तरप्रापणार्थकत्वस्याप्रतीतेः । भाष्य उदाहृतत्वाच्चेति । एवञ्चैतादृशभाष्यप्रयोगोपि शास्त्रेऽकर्मकपदेनाविवक्षितकर्मकाणां ग्रहणे मानम् । भाष्यान्तरविरोधशङ्कां वारयति । यत्त्विति । अस्मिन्भाष्यीयव्याख्याने न च केचिदितिकथनेन कालादिसम्बन्धसत्त्वासत्त्वाभ्यां सकर्मकत्वमकर्मकत्वमिति न युक्तमित्यर्थः प्रतीयते स च न युज्यते यथा कृतपूर्वी कटम्भुक्तपूर्वी ओदनमित्यत्र पूर्वङ्कर्मान्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वन्तथा कालाद्यन्वयाविवक्षया कालादिभ्योऽप्यकर्मकत्वसम्भवादिति विरोधो नास्माकम्मते इत्याशयेनाह । क्वचिदित्य-

स्येति। हेत्वन्तरमाह। विनिगमनाविरहादिति। उक्तार्थे प्रमाणमाह । अत एवेति। उभयविधाकर्मकग्रहणादेव। मूलोक्तरीत्यनुसरणे तु शुद्धस्यादीनान्दे-शकालादिभिन्नकर्मसम्बन्धवत्त्वेनाकर्मकत्वाभावादेषामकर्मकाधिकारे पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः। नन्वकर्मकपदान्न विद्यते कर्म यस्येति व्युत्पत्त्या धात्व-र्थक्रियाबोधादकर्मकाज्ज्ञातोरित्यनुपपन्नमत आह । अकर्मकशब्दे चेति। ननु तथापि कथमविवक्षितकर्मणोऽकर्मकपदेन ग्रहणं यावता तस्यैव यदा कर्म-णोऽन्वयविवक्षा तदा कर्मणोऽविद्यमानत्वेनाकर्मकपदवाच्यार्थविरोधादत आ-ह। अर्थभेदेनेति। ननु कालाद्यन्वयित्वेन धातोरपि तत्त्वम्बाधितमेवेत्यत आ-ह। कर्मत्वेनेत्यादि। अत्र कर्मत्वेनेत्यस्य निवेशान्मातुः स्मर्यते इत्यादिसङ्ग्र-हः। व्यभिचारिद्रव्येति। कटादिः। एतेन । उक्तभाष्यविरोधेन । अतिप्रसङ्ग इति। कैयटोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु हृक्रोः सकर्मकत्वाद् हृक्रोरितिसूत्रस्यो-भयत्रविभाषार्थत्वव्यवहारानुपपत्तिरत आह । तत्राभ्यवेति। अभ्यवहारयति सैन्धवानित्यादौ। करोतेश्चाकर्मकत्वादिति । विकारयति सैन्धवानित्यादौ। अर्थान्तरे। हरणार्थकहरतेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थककरोतेश्च प्रयोगे। यत्वभि-वादिदृशोरित्यस्य व्याख्यानावसरे वद सन्देशवचन इतिधातोराष्टषीयस्यायन्नि-र्द्देश इत्याह तन्नेति सूचयन्नाह। हेतुमसयन्तस्येति। तेनाभिवदति गुरुन्देव-दत्तः। अभिवादयति गुरुन्देवदत्तमिति भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः। तस्यैव। आ-धारस्यैव। व्याख्यानादिति । नेरल्पाच्तरमिति सूत्रबलेन पूर्वनिपाते कर्त्त-व्येऽभेः पूर्वनिपातकरणमूलकादित्यादिः। अस्य । अभिनिविशश्चेति सूत्रस्य। अतिप्रसङ्ग इति। पापेऽभिनिवेश इत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। कैयटोक्तन्दूषयति। परे त्विति। एतत्प्रवृत्तिरिति । पापेऽभिनिवेश इत्यत्र तु गुणदर्शनेन नास्य प्रवृत्तिरिति भावः। न सानमित्याहुरिति। अत एव देवत्रात इत्यादिपरिगण-नविरोधो नेति भावः। भ्वादेरिति। निवासार्थस्येति शेषः। तेनाच्छादनार्थस्य न ग्रहणमिति फलितम्। रजनीमेकामित्यादावेति। आदिना हरिदिनमुपो-षित इत्यस्य संग्रहः । अश्यर्थस्य नेतिवचनस्य प्रत्याख्यानप्रकारमाह । ग्रामे उपवसतीत्यत्रेति। उपपदविभक्तिमिति। उपपदस्य विभक्तिमित्यर्थः। षष्ठ्यर्थ-सम्बन्धस्य स्वयोगनिमित्तकत्वम्। षष्ठ्यपवादत्वाच्चेति। अत्र चशब्दो वार्थेऽना-

स्थायाम्। षष्ठ्यपवादत्वस्यैव सम्बन्धार्थकत्वसाधकत्वन्तु न युक्तम्। सर्वासां विभक्तीनां यदि कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रन्न स्यात्तदा तत्र षष्ठी स्यात्तत्प्रामारम्भे तु द्वितीयेति रीत्या कर्माद्यर्थकत्वमितिकल्पनया सम्बन्धार्थकत्वापातात्। उभसर्वयोरिति। प्रकृतिद्वित्वादत्र द्विवचननिर्द्देशः। ननु नित्यमिति सूत्रेण वृत्तिविषये पूर्वमेवायज्विधानादुभशब्दस्य न तसिप्रत्ययप्रकृतित्वमत आह। उभांश इति! आम्रेडितान्तेष्वित्यनुपपन्नमाम्रेडितसंज्ञां विनाऽपि प्रकृतेर्द्विर्वचनमात्रेणेष्टनिर्वाह इत्याशयेनाह। कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थ इति। उभयतः कृष्णमित्यादेः कृष्णसम्बन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागता इत्यर्थः। कृष्णाभक्तसम्बन्धिनिन्देति। एतेन यदर्थस्य सम्बन्धो धिक्शब्दार्थे प्रतीयते तद्वाचकाद्द्वितीयेति ध्वनितम्। धिङ्मूर्खेत्यादौ तु न सम्बोधनविभक्त्यन्तार्थस्य बोधनीयार्थान्वयित्वेन धिगर्थान्वयाभावात्। पर्यभिभ्याञ्चेति तसिलिति। न चाभिमुख्यार्थकस्याखण्डस्याभित इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वाद् ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम्। परितःशब्दसाहचर्येण तसिलन्तस्यापि ग्रहणात्। रामलक्ष्मणावित्यादिवन्मिथःसाहचर्यस्यापि नियामकत्वमित्याशयेनाह। अन्तरेणेत्यटाबन्तेत्यादि। ननु रामलक्ष्मणावितिवन्न सहचरणमप्रकृते प्रसिद्धमत आह। साहचर्यं सादृश्यमिति। सहचरितासहचरितयोरितिपरिभाषायामेतादृशस्यैव साहचर्यस्य विवक्षितत्वादिति भावः। तेन। सदृशस्यैव ग्रहणेन। भाष्यानुरोधेनाह। यद्वेति। अनभिधानादिति। अत्र मानमन्तराशब्दोऽयमदृष्टापचार इति भाष्यमेव। अन्तरा त्वाम्मामित्यत्र द्वितीया किमनयोरन्तरा इत्यादौ षष्ठीत्यत्र किन्नियामकमत आह। अवधित्वरूप इति। मध्यार्थान्तरेति। एवञ्च मध्यत्वस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वात्तादृशैकदेशे त्वाम्मामितिद्वितीयान्तार्थान्वयः। अवधित्वरूपसम्बन्धस्यावधित्वत्वेन रूपेण विषयत्वविवक्षायान्द्वितीया। तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोध इति। अत एव हलोऽनन्तरा इतिसूत्रभाष्ये अविद्यमाना अन्तरा येषामिति प्रयोगः सङ्गच्छते। नन्वन्तराशब्दार्थानुयोगित्वेन हरिशब्दार्थस्यापि भानाद्धरिशब्दादपि द्वितीया स्यादत आह। हर्यादिपदादिति। न्यायेनेति। प्रकृते च हरिरस्तीत्यादिरीत्या हरिशब्दार्थस्य कर्तृत्वात्प्रथमेति भावः। क्रियान्वेति। क्रियागतविशेषत्वेत्यर्थः। अस्याः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः! तयोः। गत्युपसर्गसंज्ञयोरित्यर्थः।

तेन। अनोर्गतित्वाभावेन। लक्ष्यलक्षणभावात्मको यः सम्बधस्तद्घटकलक्षणत्वे जपस्यान्वये लक्षणत्वान्वितलक्ष्यत्वस्य वर्षणक्रियायां सम्बन्धे सति तादृशसम्बन्धस्य लक्ष्यत्वघटिततया क्रियानिरूप्यत्वं स्पष्टमित्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। एवमेवान्यत्र कर्मप्रवचनीयसम्बन्धविषये ज्ञेयम्। तदेतदुपपादयति। लक्षणत्वञ्चेत्यादिना। ज्ञानजनकेत्यत्र ज्ञानं लक्ष्यस्याविशिष्यस्यैतादृशः सम्बन्धः। लक्षणत्वेनाभिप्रेतस्य ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं सम्बन्धः। कदा दृष्ट इत्येवङ्कस्य चित्प्रश्ने इदमुत्तरम्। मूलोक्तं संज्ञायाः फलबाधकत्वमुपपादयति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाश इत्यादिना। स्पष्टमिति। न च लक्षणेत्थमितिसूत्रसिद्धसंज्ञायाः जपमनु सिञ्चतीत्यत्र षत्वाभावसाधकतया चारितार्थ्येन द्वितीयाविधायकत्वे मानाभावेन द्वितीयासाधकत्वेनेदमावश्यकमिति पुनः संज्ञाकरणेत्यनुपपन्नमेवेति वाच्यम्। तत्सूत्रविहितसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाबाधकतया चारितार्थ्येऽपि कर्मप्रवचनेति सूत्रेऽपि तस्योपस्थितिः स्यादेवेति द्वितीयायाः प्राप्तेः। नदीमन्वसितेत्यत्र तृतीयार्थः साहित्यमनुद्योत्यम्। साहित्यञ्च प्रकृतेऽनुयोगित्वलक्षणमेव। एवञ्च नद्यनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्ववती सेनेति बोधः। नद्या यद्यपि तादृशसम्बन्धानुयोगित्वन्तथापि कर्मप्रवचनीयानुद्योत्यानुयोगित्वे स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन नद्या अन्वयात्कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमक्षतमेव। हीने उपोऽधिके चेतिसूत्रयोर्हीनाधिकशब्दौ भावप्रधाननिर्देशेन हीनत्वाधिकत्वपरौ। तादृशसम्बन्धप्रतियोगित्वम्पूर्ववत्। अनुहरिमित्यत्रानुद्योत्ये हीनत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन हरेरन्वयः। न्यूनतापरिहाराय मूलानुक्तमुपोऽधिके चेतिसूत्रोदाहरणमाह। उपखार्यान्द्रोण इति यथेति। अत्राधिकत्वमुपद्योत्यन्तत्र खार्या निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः। अधिकत्वञ्च अधिकरणाधिकरणकस्थितिकर्तृत्वरूपम्पारिभाषिकम्। तदेकदेशाधिकरणत्वे तेन सम्बन्धेनान्वयः। न तु स्वनिष्ठपरिमाणाधिकपरिमाणवत्त्वम्। द्रोणपरिमाणस्य खारीनिष्ठपरिमाणतो न्यूनत्वात्। तथाहि। पलम्प्रकुञ्चकम्मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम्। चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्। अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणं शूर्पं उच्यते। सार्द्धः शूर्पौ भवेत्खारी द्विशूर्पा गोण्युदाहृता। तामेव भारञ्जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्। शुष्कमेयेष्विदम्मानन्द्विगुण-

न्तद्द्वेषु तु इति। तदाह तेनोभयमिति। उभयम्। खारी द्रोणस्य। स्वनिष्ठप-रिमाणाधिकपरिमाणाख्यायान्तु उपद्रोणे खारीत्युदाहरणम्बोध्यम्। आख्या-यते। निरूप्यते। भक्तो विष्णुम्प्रति परि अन्वित्यत्र भक्तिम्प्रास आख्यायते। भक्तिश्चाराध्यत्वप्रकारकं ज्ञानम्। द्वितीयार्थश्च विषयित्वम्प्रत्यादिद्योत्यन्तस्य भक्तपदार्थैकदेशभक्तावन्वयः। भागः स्वत्ववान् पदार्थः। तद्वाचकादंशे आद्यचि ताद्दशपदार्थस्वामिलाभः। एवञ्च स्वामिनि विषयभूत इति लब्धम्। लक्ष्मीर्ह-रिम्प्रतीत्यत्र स्वामित्वनिरूपितस्वत्वन्द्वितीयार्थः। तस्य लक्ष्मीपदार्थेन्वयः। सूत्रे वीप्सापदं व्याप्यत्वपरम्। तदेव वृक्षंवृक्षम्प्रतीत्यत्र द्विर्वचनविशिष्टवृक्षशब्दादि-द्योत्यम्। तस्मिन्व्याप्यत्वे आधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः व्याप्यत्वञ्च स्वनिरूपितव्यापकत्वसम्बन्धेन सेचनेऽन्वेतीत्येषां कर्मप्रवचनीयत्वम्। द्विर्वच-नबलादेवेति। एवञ्च सम्बन्धपरिच्छेदकत्वाभावात्कथङ्कर्मप्रवचनीयत्वमिति भावः। सोऽपीति। व्यतिलुनीत इतिवत्प्रत्यादिरपीत्यर्थः। तत्त्वेन कर्मत्वशक्ति-मत्त्वेन। उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति। प्रत्यादीनां क्रियाविशेषक-त्वाभावादेव। अत एव। कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया द्वितीयार्थत्वादेव। फलान्तरम्। कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया फलान्तरम्। यदत्रेति। यच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शक-तया प्रकृते बुद्धिस्थो भागः परामृश्यते। एवञ्च मत्सम्बन्धियज्ञागकर्तृका एतद्दे-शाधिकरणिका सम्भाव्यमाना सत्ता तत्कर्मककर्मीरणविषयो दानमिति बोधः। अत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अभावे उपसर्गसंज्ञासत्त्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति ष-त्वम्। ननु कुत इत्यत्राधिशब्दस्य क्रियायोगाभावाद्गतित्वस्य प्राप्त्यभावेन गति-संज्ञाबाधादित्ययुक्तमत आह। धात्वर्थमात्रेति। उपसर्गाः क्रियायोग इति सूत्रे क्रियायोगपदं धातुना क्रियानिष्ठाया स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्ना विष-यता तच्छाल्युपस्थितिजनने सहकारित्वन्तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति किन्तु क्रियात्वक्रि-यातिरिक्ततद्गतविशेषविषयकबोधजनने सहकारित्वन्नास्तीति तदभावादेवा-नर्थकत्वव्यवहार इति भावः। सुः क्रियापूज्यत्व एव कर्मप्रवचनीय इत्याह। क्रियापूज्यत्वेति। सर्वेषामेव पदार्थत्वात्पदार्थ इत्यव्यावर्त्तकमत आह। पद-स्येत्यादि। एतेन यस्याप्रयुज्यमानपदस्यार्थोऽपिना द्योत्यते तस्य पदस्याध्या-हारोऽपिशब्दबलादिति कथ्यते। ननु सम्भावनायां लिङित्यसङ्गतन्ताद्दशसूत्रा-

भावादत आह। उपसंवादेति। अत्र यत्कर्मप्रवचनीययुक्तत्वादः प्रयुज्यत इति-भाष्यादप्रयुज्यमानस्येति लब्धम्। दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यश्च सम्बन्धः सोऽपिद्योत्य एव। तदेतदुक्तङ्कर्त् दौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यन्द्योतयन्निति। प्रकृताभिप्रायमिति। एवञ्च कर्तृ पदं कारकपरम्। सर्पिष इत्यत्र धातोरकर्मकत्वात्कर्मणोऽसम्भवा-त्कर्तृ पदमेवोपात्तम्। क्रियाविषयमिति। स्तुतिक्रियाविषयमित्यर्थः। अपि स्तु-यादितिशब्दाद्विष्णुकर्मिका एतत्कर्तृका शक्यत्वेन सम्भाव्यमाना स्तुतिरिति शाब्दबोधः। शक्त्युत्कर्षाविष्करणम्। शक्त्युत्कर्षस्य व्यञ्जनया बोधनम्। अपि-वेदान्तपारगमित्यादिशब्दाद्वेदान्तपारगकर्मकमेककर्तृ कमुचितं हननं सम्भाव-नाविषय इति बोधे सम्भावनाविषयक्रियायामौचित्योत्कर्षबोधे औचित्ये स-म्भावितत्वं व्यञ्जनया प्रतीयते। यत्क्रियायामौचित्यन्निश्चितन्तस्या अनुष्ठान-मेव। यत्र तु वाक्येऽपिपदन्न श्रूयते अथ च तत्क्रियाया अननुष्ठानमेव तात्प-र्यविषयस्तत्रापिशब्दाध्याहारः। तद्यथा। विष्णोर्नाम न गृह्णीयान्न स्पृशे-त्तुलसीदलम्। परनिन्दा न कर्तव्या परचिन्ता कदा च नेति। ननु गर्हायां ल-ड़पीतिसूत्रस्य सर्वबाधकतया अपि स्तुयाद्वृषलमित्यत्र कथं लिङित्यत आह। उपसंवादेतीति। वार्त्तिकेन। उपसंवादाशङ्कयोर्लिङित्यनेन। तत्कर्त्तुरिति। वृषलस्तुतिकर्त्तुरित्यर्थः। ननु धिक्शब्दस्य निन्दाप्रतीत्यर्थम्प्रयोगः सा चेद्वृषलप-दसमभिव्याहारादेव प्रतीयेत तदा धिक्शब्दप्रयोगो व्यर्थोऽत आह। तदेवेति। निरन्तरसम्बन्धः। व्याप्तिरूपः। स च किन्निष्ठ इत्याकाङ्क्षायामाह। स चेति। न-न्वेवङ्गुणादिभिरत्यन्तसंयोगे द्वितीयेति समुदायान्यतमे कालाध्वनिष्ठव्याप्यता-निरूपितव्यापकतायां विवक्षितायान्द्वितीयेत्यस्य लाभेऽपि द्वितीयाप्रकृत्यलाभ इत्यत आह। प्रत्यासत्येति। ननु यत्रैकमासव्यापक इणेशस्तोत्राध्ययनन्तत्र मा-समधीते गणेशस्तोत्रमिति न स्यान्मासान्तरे तत्स्तोत्राध्ययनस्य कालिकसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य सत्त्वादत आह। बुद्धिस्थयावदवयवेति। अ-वयवः। दिनादिरूपः। एवञ्च मासमधीत इत्यत्र मासपदम्बुद्धिस्थतत्तन्मासपर-न्तदवयवयावद्दिननिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकता यत्र तत्रैव तादृशः प्रयोगः। मासपदञ्च त्रिंशद्दिन समुदायपरम्। दिनपदञ्चैकसूर्योदयावधिकापरसूर्योदय पर्यन्तस्थिताखण्डजन्यद्रव्यपरम्। न तु षष्टिघटीसमुदायो दिनपदार्थः। यत्रप्र-

त्यहमेकघत्यङ्गणिगस्तोत्राध्ययनन्तत्रापि घत्यन्तरेऽध्ययनस्याभावसत्त्वेन मासमधीत इतिप्रयोगानुपपत्तेः। मासनिष्ठा व्याप्यता च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना। व्यापकता तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना। व्यापकताघटकाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणो विवक्षितः। अत एव तन्मासावयवदिनेऽपि यद्‌घत्यवच्छेदेन नाध्ययनन्तदवच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाध्ययनाभावस्य सत्त्वेऽपि न मासमधीत इति प्रयोगानुपपत्तिः। एकादश्यां रात्रौ जागृयादित्यत्र द्वितीयातिप्रसङ्गन्निराचष्टे। एकादश्यामिति। न चैवमप्येकादश्यान्नान्नम्भुञ्जीतेति यत्रोच्यते तत्रैकादशीव्यापकस्य भोजनाभावस्य तात्पर्यविषयत्वाद्द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम्। तादृशतात्पर्ये त्वेकादश्यान्न भुञ्जीतेत्येव प्रयोगात्। प्रकृते त्वेकादशीरूपस्य कालस्य भोजनाभावाधिकरणत्वं विवक्षैव। स चाभावः प्रतियोगिव्यधिकरण एव विवक्षितोऽतो नानुपपत्तिः। न च मासमधीत इत्यत्र धातोरध्ययनपूर्वकव्यापने वृत्तिकल्पनया कर्तुरित्येव कर्मत्वं सिद्धमिति कालाध्वनोरितिसूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। मासन्देवदत्तस्य कौटिल्यम्भोजनाभावश्चेति यत्र प्रयोगस्तदर्थमस्यावश्यकत्वात्। मासस्य द्विरधीत इति यत्र प्रयोगस्तत्र मासव्यापकत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यन्न तु मासाधिकरणकत्वनिवृत्ताविति कृत्वोऽर्थप्रयोग इति सूत्रेण षष्ठ्येव न त्वनेन द्वितीयेति बोध्यम्॥

## इति द्वितीयाविवरणम्।

स्वतन्त्रः कर्त्ता। अत्र स्वतन्त्रपदमन्यानधीनव्यापाराश्रयपरम्। स च व्यापारो न शब्दावाच्यः किन्तु कारकाधिकारादुपस्थितक्रियारूप इत्याह। कारकाधिकारादिति। इदं ख्यन्तेऽप्यस्तीत्याह। क्रियाजनन इति। तत्र प्रयोज्यनिष्ठव्यापारात्मकक्रियाजनने प्रयोजकः स्वतन्त्र एव। किन्तत्स्वातन्त्र्यमत आह। स्वातन्त्र्यञ्चेति। प्रधानीभूतेति। अत्र प्राधान्यञ्च तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। एतादृशस्य स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्काष्ठम्पचतीत्यत्र काष्ठस्य कर्तृत्वोपपत्तिः। धात्वर्थाश्रयत्वञ्च व्यापारतावच्छेदकस-

म्बन्धेन । तेन न कालिकसम्बन्धमादायातिप्रसङ्गः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इतीति । अस्य च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे यः प्राधान्येन दृष्ट इत्यर्थोऽभिप्रेतः। एतेन कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्राधान्यं यद्यपि कर्तृव्यापारस्य तथापि कर्म- प्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्राधान्यात्तत्र देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यादौ देवदत्तादेः कर्तृत्वन्न स्यादितिशङ्काया नावकाशः । यद्यपि धातोः फलावच्छि- न्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले वा शक्तिस्तथापि तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहाररूप- तात्पर्यग्राहकवशाद्यत्र कर्मणि विहितप्रत्ययसमभिव्याहारस्तत्र व्यापारावच्छि- न्नफलस्यैव धातुनोपस्थितिः । णिजन्ते प्रयोज्यस्य कर्तृत्वोपपत्तये आह । णि- चस्त्विति । वाचकत्वमेवेति । न तु द्योतकत्वमिति शेषः । तथात्वे द्योत्यार्थस्य विशेषणत्वात्प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यापत्तौ गुरुः शिष्येण पाचयतीति यत्र प्रयोग इष्यते तत्र शिष्यो गुरुणा पाचयतीत्यादिप्रयोगापत्तेः । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेति यत्र प्रयोगस्तत्र यद्यपि फलमेव धात्वर्थस्तथापि तत्र व्यापारत्वारो- पः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम्प्रयोज्यस्य कर्मत्वमकथितञ्चेतिसूत्रव्याख्यानावसरे उपपादितमेव । कारक इतिसूत्रभाष्यादिति । तत्र ह्येवमुक्तम्प्राधानसमवाये स्थाली परतन्त्रा । व्यवाये स्वतन्त्रा । किम्पुनः प्रधानम् । कर्त्ता । कथं ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिताभवतीति । ततः प्रयोज्यस्यास्वतन्त्रत्वात्कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छा- धीनप्रवृत्तिकत्वात्स्वातन्त्र्यं साधितम् । प्रकृतसूत्रेऽपि तन्त्रशब्दस्य प्रधानवाच- कत्वमस्ति प्राधान्ये वर्त्तते तद्यथा स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते तद्यः प्राधान्ये वर्त्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदङ्ग्रहणमित्युक्तम् । स्वशब्द आत्म- वाची । स्व आत्मा तन्त्रम्प्रधानं यस्य स स्वतन्त्रः । साधकतममितिसूत्रस्थतमपा प्रकर्षः सूचितः स च कारकान्तरापेक्षया । कारकपर्यायसाधकशब्दादुत्पन्नेन तमपा प्रकृत्यर्थापेक्षस्यैव प्रकर्षस्य लाभात् । तत्र करणात्करणान्तरे प्रकर्षस्या- भावेन कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षो वाच्यः । स च यादृशस्तमाह । यद्वाधारा- व्यवधानेनेति । करणान्तरात् प्रकर्षश्चेद्विज्ञायते तदाऽश्वेन दीपिकया पथा व्र- जतीत्यत्र सर्वेषां न स्यात् । अधिकशब्दोपादाननिमित्तम्प्रकर्षन्दूषयति । अ- धिकरणेति । तिलेषु तैलमित्यादावेवेति । आदिना दध्नि सर्पिरित्यस्य सङ्ग्रहः।

न च आध्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियाम्प्रति य आधारस्तोऽधिकरणसंज्ञ इत्यर्थो भविष्यतीति वाच्यम्। एवमपि यो मुख्यस्तद्द्वाराधारस्तस्यैव स्यान्न गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ। गङ्गाशब्दबोध्यो न मुख्याधार इत्यभिप्रायेण भूतले घटः स्थाल्याम्पचतीति परित्यज्य गङ्गायां घोष इत्युपात्तन्तस्य मुख्याधारपरमेवाधारपदम्भविष्यतीति कल्पनेन सामञ्जस्यमित्याशयात्। यथा च प्रकृते गौणत्वन्तदुपपादयति। तीरधर्मस्येति। प्रवाहे आरोप इति। एवञ्च गौणत्वं स्पष्टमेव। तीरे लक्षणेति। गङ्गापदशक्यतावच्छेदकस्य गङ्गात्वस्य तीरे आरोपः। शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा तदा गङ्गापदबोध्यस्य गौणत्वं स्पष्टमेव। प्रकर्षो नाश्रीयत इति। एवञ्च यथाकथञ्चिद्य आधारस्तोऽधिकरणसंज्ञः। एवञ्च मुख्याधारत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चिद्यस्मिन्नाधारत्वन्तन्मुख्यङ्गौणं वा सर्वमप्यधिकरणसंज्ञम्। गौणाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञायाम्भाष्यमपि साधकमित्याशयेनाह। एवं गङ्गायां गाव इति। इदं तत्रत्यकूपे गर्गकुलमित्यस्याप्युपलक्षणम्। प्रकृतसूत्रभाष्य इति। तत्र हि तमग्रहणङ्किमर्थम्। सर्वेषां कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येतेतिविचारे पूर्वसंज्ञानामपवादत्वात्परसंज्ञानाञ्च तथैव बाधकत्वम्भविष्यतीत्यभिधाय धनुषा विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वादपादानसंज्ञासाधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति। एवन्तर्हि लोकेऽभिरूपाय कन्या देयेति। न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपतमायेति गम्यते एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति साधकतममिति विज्ञास्यते। एवन्तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायान्तरतमयोगो न भवतीति। आधारमाचार्यः किन्न्याय्यम्मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्नोति तेनेहैव स्यात्तिलेषु तैलन्दध्नि सर्पिः। गङ्गायाङ्गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायान्तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धम्भवति इति। पक्षान्तरमाह। यदि त्विति। चरितार्थमिति। अन्यथा संज्ञिलाभो न स्यात्। युक्त्यन्तरमाह। साधकशब्दस्येति। संसिद्ध्यर्थकधातुनिष्पन्नत्वात्। उक्तप्रयोगादीति। गङ्गायाङ्गावः कूपे गर्गकुलमितिप्रयोगसाधनायेत्यर्थः। प्रकृते। उद्देश्यवाचके साधकपदे। तदभावः। स्वरितत्वाभावः। तमपा तु प्रकर्षो बोध्यत इत्यव्यवधानलाभः। एवञ्च। उक्त-

व्यवस्थासिद्धौ च। ननु व्यवधानेन फलोत्पादकेऽपि करणत्वं दृश्यते । यथा राजा चतुर्भिरुपायैः शत्रून्वशीकरोति। अत्रामात्यभटादिद्वारैव वशीकरणन्न साक्षात्। न चाव्यवधानविवक्षया तथा प्रयोग इति वाच्यम्। तथा सति व्यवधानेन यत्र फलोत्पादस्तत्र संज्ञान्तरस्य प्राप्तौ तृतीयाया अप्राप्त्या तादृशोक्त्यसङ्गतेरिति चेन्न। नटस्य शृणोतीत्यत्र नटे गीतद्वारा क्रियाजनकत्वेन कारकत्वस्वीकारात्करणत्वप्राप्त्या तद्वाधृत्त्यर्थन्तमग्रहणमित्याशयात्। करणत्वोपचारेणेत्यस्य करणत्वप्राप्त्येत्यर्थः। तत्र नटस्य कारकत्वे आख्यातोपयोग इतिसूत्रस्थमुपयोगग्रहणङ्गिमर्थम्। नटस्य शृणोतीतिभाष्यमेव साधकम्बोध्यमिति दिक्। दिगितिदिगर्थस्तु पूर्वोक्तगौणाधारस्याधिकरणसंज्ञाया अप्राप्त्युपपादनाय यद्गौणमुख्यन्यायोपन्यसनम्ग्राचान्तदसङ्गतमेव। तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वाद्विशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेति। तच्छक्तिमत्त्वम्। करणत्वशक्तिमत्त्वम्। व्यापारवत्त्वेवेति। अत एव करणत्वं व्यापारनियतमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते। प्रकृत्यादिभ्य इत्यत्रादिशब्दः प्रकारे। समुदायघटकेभ्यस्तृतीयेत्यर्थः । नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः। अत्र नामपदार्थस्याभेदः सुतीक्ष्णशब्दे भासते। चरितेन दान्त इत्यत्र चरितशब्दार्थस्य प्रकृतिस्वरूपस्य दान्तत्वेऽन्वयः। घटत्वेनाभावः। अत्र तृतीयार्थोऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। पट इतिज्ञाने पटत्वेन पटस्य विषयत्वन्न तु द्रव्यत्वेनेत्यत्रावच्छिन्नत्वन्तृतीयार्थो बोध्यः । प्रकृत्या चारुः। प्रकृतिः स्वभावः । प्रकृतिसम्बन्धिचारुत्ववान् । न च कृत इत्यध्याहारेण करण एव तृतीयाऽस्तु। घटत्वेनेत्यादिष्वपि घटत्वादिपदानां घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वलाक्षणिकतया ज्ञात इत्यस्याध्याहारेण करणतृतीयया सिद्धिरिति वाच्यम्। यदा न तस्याध्याहारस्तदा शेषलक्षणा षष्ठी प्राप्नोति तद्बाधनार्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रायेण याज्ञिकः। प्रायःपदमाचारातिशयपरम्। ज्ञात इत्यस्य चाध्याहारः। आचारातिशयेन याज्ञिक इत्ययौ ज्ञात इत्यर्थो विवक्षितः । गोत्रेण गार्ग्यः। गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववान्। सामान्यविशेषभावेनान्वयः। समेन विषमेणेतीत्यादौ द्वितीयार्थे तृतीया। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। परिच्छेद्यत्वन्तृतीयार्थः। तस्य धान्येऽन्वयः। सुखेन दुःखेन यातीत्यत्र सुखदुःखपदन्तत्साधनपरम् तच्च याधात्वर्थफलेऽभेदेनान्वेतीति द्विती-

यायाम्भाप्तायामनेन तृतीया। शक्तिद्वययोग इति। करणत्वकर्मत्वात्मकशक्तिद्वययोग इत्यर्थः ! तेन संज्ञाद्वयसमावेशेन। परस्मैपदाभाव इति। अणावकर्मकादितिसूत्रेण प्राप्त इत्यादिः। ननु करणरूपेऽर्थे तृतीयाया विधानेन कथं तृतीयया कर्मत्वबोधनमत आह। अत्रेति। अत्र कार्यकालपक्षे कर्मत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टमपि करणत्वं प्रकृतसूत्रप्रदेशोपस्थितकर्तृकरणयोरितिसूत्रघटककरणपदेन गृह्यत इति तृतीयैवोभयबोधिकेति भावः। ननु तर्हि व्यान्दीयतीति नेत्र स्यादत आह। यदा त्वाणामिति। अत्रेष्टपरिवर्त्तनाद्यनुकूलव्यापारो दीव्यतेरर्थः। फलञ्चेष्टपरिवर्त्तनलद्वाश्रयत्वतमानाधिकरणकर्मत्वस्य कर्तुरितिसूत्रबोधितस्य विवक्षेत्यर्थः। यद्वोभयशक्तिमत्त्वस्ततैवोक्तः प्रकार इति भावः। ननु पूर्ववत्षष्ठीप्राप्त्या कथमेतदेव इति हृदतोक्तः प्रयोग इत्यत आह। मनसादेव इत्यादाविति। अस्य संज्ञात्वे मनसः संज्ञायामित्यलुक्। असंज्ञात्वे तु तत्पुरुषे कृतीतिसूत्रघटकबहुलग्रहणेनालुक्। ननु मनसो दिवधात्वर्थसाधकतमत्वसमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वात्कथं तृतीयेत्यत आह। हेतुतृतीयान्तेनेति। अत्र कर्मणि। दिवः कर्म चेतिसूत्रबोधितकर्मत्वशक्तिमति। तृतीयापत्तिरिति। दीव्यन्तेऽक्षा इत्यादावित्यादिः। इदमुपलक्षणम्। देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेऽपि कर्मत्वस्यानभिहितत्वात्षष्ठ्यापत्तिरिति। तदप्रकाशेन। अभिहितशक्तिवत्प्रकाशेनाखिलन्यर्थेऽपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्त इति भाष्यमेव मानम्। तथाहि। संज्ञयोः सतोः न विरोधः। कृत्कृत्यसंज्ञयोरिव समावेशसम्भवात्। किन्तु फलद्वारक एव वाच्यः सोपि चेन्नाश्रीयते तदा परत्वादित्यसङ्गतमेव स्यादिति तथा कल्पनमावश्यकमिति। प्राचामुक्तिङ्खण्डयति। एकैव शक्तिरिति। तत्पूर्वकस्त्यागः। फलप्राप्तिपूर्वकस्त्यागः। एवञ्चाह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीत इत्यत्र त्यागस्तृतीयार्थः अहर्व्यापकत्यागप्रतियोग्यतीताध्ययनकर्मानुवाक इति शाब्दबोधः। न चात्र भूते विहितनिष्ठया त्यागस्य लाभे तृतीयायास्तत्र शक्तिकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम्। तयाऽतीतत्वलाभेऽपि निवृत्तिरूपस्य त्यागस्याप्रतीतेः। अतीतत्वं हि वर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयकत्वम्। निवृत्तिश्च पुनरनुत्पादनमिति भावः। क्रियादिसमानकालेति। अत्रादिना गुणद्रव्याभावसंग्रहः। यदा गुणप्रधानभावे-

नैतेषु द्वयोः सम्बन्धस्तदा साहित्यवाचिसहशब्दस्य प्रयोगो भवति । यथा पुत्रेण सहागतः । पुत्रेण सह स्थूलः । देवदत्तेन सह चैत्रस्य धनम् । देवदत्तेन सह चैत्रस्य नाशः । यदि च नाशोपि क्रियैव तदा चैत्रेण सह मैत्रास्याभाव इत्युदाहरणम् । अभावपदे नञो विरोध्यर्थकत्वाद्भावविरोधी पदार्थविशेष एवाभावः । स्पष्टञ्चेदमञ्जूषायाम् । समानदेशक्रियावत्त्वम् । समानो देशोऽधिकरणरूपो यस्यास्तादृशी या क्रिया तद्वत्त्वमित्यर्थः । अत एव । द्वितीयस्य प्रकारस्याश्रयणादेव । एतत्सूत्रोदाहरणविषयेऽप्राधान्यञ्च शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावरूपम् । यद्यपि पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ पुत्रशब्दार्थस्य निरुक्तसाहित्येऽन्वयेऽर्थात्तदन्वयित्वम्तथापि न शाब्दबोधविषयभूतमदन्वयित्वम्पुत्रसाहित्यवान् पिता आगमनकर्त्ता इत्येव हि बोधं इत्यर्तेऽतश्शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशेषणाभावस्तत्रास्ति । एकेनैव सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भया । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगेऽप्यनेन तृतीया । पुत्रशब्दार्थे क्रियान्वयित्वमेव नेति विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावोऽस्त्येव । न च विद्यमानताविशिष्ट एव सहशब्दार्थोस्तु । पुत्रशब्दोत्तरतृतीयाया उपपदविभक्तित्वेन षष्ठ्यपवादतया सहशब्दार्थेऽनन्वयापत्तेः । यदि विद्यमानैः पुत्रैर्युक्ता गर्दभीत्यर्थस्तत्राश्रीयते तदा कर्तृकरणयोरित्येव तृतीया भविष्यति । सह युक्त इति सूत्रे द्विविधोपि सहार्थो गृह्यत इति दिक् । सन्निधानलब्धमिति । अङ्गशब्दस्याङ्गिपरतया तत्सन्निधानेन यच्छब्दोऽङ्गपर इति भावः । व्याख्यानादिति । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशशब्द इति भाष्यमूलकादित्यर्थः । अक्ष्णैव काणमिति । अस्याक्षि काणमिति व्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात् तथा च पुरुषे काणत्वरूपधर्माभावेनाक्ष्णा काण इति व्यवहारो नोपपद्यत इति भावः । अवयवधर्मस्य । काणत्वस्य । समुदाये । काणावयवघटितसमुदायसमवेतेऽवयविनि । तदवच्छिन्ने तादृशावयवव्यवच्छेद्ये चैत्रादौ अक्षिगतविकारवाचक एवेति । तथा च काणोऽयमित्येतावता सर्वसामञ्जस्येऽक्ष्णेति प्रयोगो न प्राप्नोतीति भावः । द्वौ विप्रावितिवदिति । एतच्च सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन तादृशोऽत्र प्रयोगः । यद्यपि चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कः काणपदार्थत्वेन लोके प्रसिद्धः । तथापि काण निमीलन इत्यभियुक्तवचनस्वर-

सादतिशायनिकप्रकरणस्थभाष्यस्वरसाच्चाह । लेशतोऽपीति । प्रकारमात्रपर इति । इदमस्थमुरितिथमुप्रत्ययान्तो यद्यप्ययमिदंशब्दार्थसन्निकृष्टाभिन्नप्रकारप्रतिपादक इति प्राप्तमिवञ्च प्रकारसामान्यस्य लाभो न स्यात्तथापि प्रत्ययार्थमात्रेऽस्य लक्षणेति भावः । एवञ्च कञ्चिद्धर्मम्प्राप्तो येन लक्ष्यते तद्वाचकप्रातिपदिकात्तृतीयेति सूत्रार्थः । सूत्रवैयर्थ्यमाशङ्कते । यद्यपीति । प्रकृतसूत्रविषये प्राचीनोक्तविशेषमाह । इत्थम्भूतस्येत्यादिना । लक्षणवाचकात् पृथगुपस्थितिः । शक्त्या लक्षणवाचकशब्दजन्योपस्थित्यविषयत्वम् । किन्त्वन्यशब्दजन्योपस्थितिविषयत्वमेव । न तृतीयेति । अस्य लक्षणवाचको यः कमण्डलुपाणिशब्दस्तज्जन्योपस्थितिविषयत्वादिति भावः । अनवयवत्वादिति । प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्तिकाले संज्ञित्वेनाभिप्रेतसमुदायघटकत्वं यस्य तस्य तदवयवत्वमिति भावः । अत्र प्रमाणन्तु प्रकृत सूत्रस्थभाष्यमेव । तत्र हि इत्थम्भूतस्य लक्षणे तत्स्थे प्रतिषेध इति वार्त्तिकम् । तत्स्थे । लक्ष्यवाचिशब्दस्थे । अपि भवान् कमण्डलुपाणिञ्छात्रमद्राक्षीदिति । न वेत्थम्भूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रेत्थम्भूतस्य पृथग्भूतं लक्षणन्तत्र भवितव्यमितयुक्तम् । कैयट इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति । परे त्वित्यादिना । अनुर्लक्षण इति सूत्रभाष्य इति । तत्र हि न ह्ययमयन्तदेव लक्षणम्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किन्तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणम्भवतीत्युपक्रम्योक्तम् । कैयटोक्तमभ्युपेत्यापि दूषणमाह । किञ्चेति । अत एव । पश्चादुत्पन्नस्यापि तन्मध्यपतितन्यायेन तदवयवत्वादेव । यदुक्तञ्जानातेरिति तन्निमित्तमाह । जनेर्नेति । लौकिकहेतुरपि करणमिति । व्यापारवदसाधारणङ्कारणङ्करणमिति लोकप्रसिद्धेः । करणन्त्विति । कर्तृकरणयोरितिसूत्रघटककरणशब्दार्थस्त्वित्यर्थः । साधकतममितिसूत्रेण क्रियाजनकस्यैव करणसंज्ञाविधानात् । वैषम्यात्त्विति । लौकिककरणत्वस्य हेतुत्वापेक्षयेत्यादिः । भिन्नैवेति । हेतुत्वशक्तिः । हेतुत्वरूपो धर्मः । स चाखण्डोपाधिर्हेतुर्हेतुरिति पुण्यादिसदृशे व्यापाररहितेऽपि व्यवहारादिति भावः । तथा च नेदं सूत्रङ्कर्तृकरणयोरितिसूत्रेण गतार्थम् । एवं व्याख्यानेन हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदोऽज्ञात एवेति करणन्त्वित्यग्रिमोपपादनवैयर्थ्यमत आह । स्फुटप्रतिपत्तय इति । फलस्य हेतुत्वविवक्षायां बीजमाह । त-

स्यापीति। जनकत्वात् । क्रियासाध्यकप्रवृत्तिजनकत्वात्। इत्थं हि लौकिकः क्रमः। फलज्ञानम्। ततः फलेच्छा। तत उपायज्ञानम्। अथोपायधर्मिकफलसाधनताज्ञानम्। तत उपायेच्छा । ततः क्रियां साधयितुम्प्रवृत्तिरिति। गम्यमानापीत्यस्यानुसन्धीयमानाऽध्याहृतेत्येवं व्यवह्रियमाणेति नार्थः। क्रियारूपार्थस्याध्याहारे तादृशानुसन्धानस्य पदाजन्यतया शाब्दबोधनियामकत्वासम्भवेन तस्यार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वासम्भवात् । नापि शब्दानुसन्धानम्। उच्चारितस्यैव शब्दस्योच्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारित इतिभाष्योक्तेरनुसन्धीयमानस्य शाब्दबोधजनकत्वासम्भवात्पिण्डीमित्यं तन्मात्रात्पिण्डीम्भक्षयेतिशाब्दबोधानुपपत्तेः किन्तु पिण्डीम्भक्षयेतिवाक्यस्यार्थे पिण्डीकर्मकभक्षणे पिण्डीमित्यस्यैकदेशस्य शक्तिरेव कल्प्यतेऽतस्तावन्मात्रादर्थबोधस्तथा प्रकृतेऽपीत्याशयेनाह। अभेणेत्यादिपदजेत्यादिना । नामार्थत्वेन। सुबन्तार्थत्वेन । स्ववाच्येति। स्ववाच्यविशिष्टायां वाक्यैकदेशसाध्यामित्यर्थसाधनक्रियातामप्रति स्वस्य अभेणेत्येकदेशार्थस्य करणत्वङ्करणत्वव्यवहार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु अभेणालमितिवाक्यैकदेशस्य अमकरणकसाधनकर्मकर्तृकसत्ताऽभावरूपेऽर्थे शक्तिरेव। एवमेव प्रविश पिण्डीमित्यादिवाक्यैकदेशप्रयोगस्थले ज्ञातव्यम्। अशिष्टव्यवहारेत्यत्र कर्मधारयभ्रमनिवारणायाह। अशिष्टानामिति। अशिष्टपदमत्र न शिष्टभिन्नपरम् । श्रुतिस्मृत्यादिप्रामाण्याभ्युपगन्तॄणामपि रागौत्कट्यात्तादृशव्यवहारस्थले दास्या संयच्छत इतिप्रयोगदर्शनादत आह। सङ्कीर्णाचाराणामिति । कालभेदेन धर्माधर्मफलकाचारकर्तॄणामित्यर्थः। प्रकृते च दासीशब्दार्थस्य रतिफलके दाने सम्प्रदानत्वेनान्वयात्तादृशव्यवहारस्य सङ्कीर्णाचारकर्तृकर्तृकत्वमिति भावः। दास्या संयच्छत इत्यत्र दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इतिसूत्रेणात्मनेपदम् । या तु भार्या शास्त्रोक्तरीत्या विवाहिता तस्यै दानानन्तरं यत्र तत्प्रत्यनन्तरन्तस्या उपभोगस्तत्र न चतुर्थ्यर्थे तृतीया अशिष्टव्यवहाराभावादिति न तत्रात्मनेपदमित्याशयेनाह । मूले धर्मेत्विति॥

इति तृतीयाविवरणम् ।

दानस्य कर्मणेति वाक्यघटकदानेतिप्रातिपदिकार्थस्य न क्रियात्वमिति दानस्य कर्मणेत्यनुपपन्नमत आह। दाधात्वर्थस्येति। इदमिति। दाधात्वर्थस्येत्येतत्। अत एव भाष्ये क्रियाग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। श्राद्धाय निगर्हते। युद्धाय सन्नह्यते। पत्ये शेते इति। तत्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम्। कथम्। क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति। काङ्क्रियाङ्करिष्यसि। किङ्कर्म करिष्यसीति भाष्ये उक्तम्। श्राद्धायेति। श्राद्धन्निन्दति। नास्तिकत्वात्। युद्धायेति। युद्धविषयकं सन्नहनपूर्वकन्निश्चयङ्करोतीत्यर्थः। पत्ये शेत इति। पतिसुपश्लत्य शेत इत्यर्थः। कर्मणेत्यत्र कर्मपदन्न यत्किञ्चित्क्रियाकर्मपरम्। किन्तूच्चारितवाक्यघटकधात्वर्थक्रियाकर्मपरम्। एवञ्च कर्मसम्बन्धवत्त्वेनेच्छाविषयो यस्य सम्प्रदानम् स्यादिति सिद्धम्। अत एवाजाङ्ग्रामन्नयतीत्यत्र न ग्रामस्य सम्प्रदानत्वन्तत्र ह्यजाग्रामसम्बन्धो जायतामित्येवेच्छा न तु ग्रामोऽजासम्बद्धो जायतामित्याकारेच्छा। यदा तु संयोगानुकूलव्यापारमात्रन्धात्वर्थः ग्रामसंस्कारार्थञ्चाजानयनन्तदा ग्रामायाजान्नयतीति भवत्येव। कर्मणेतितृतीयोपपत्तये आह। सम्बन्धुमिति शेष इति। स्वत्वादीति। आदिना स्वामित्वपरिग्रहः। स एव। सम्प्रदानत्वशक्तिमानेव। ननु कर्मणेति न कर्तव्यम्। यमभिप्रैतीत्युक्त्यापि उद्देश्यस्य लाभात्। क्रियाग्रहणञ्च न कार्यमित्यपरमनुकूलम्भविष्यतीत्याशयेनाह। कर्मणेति किमिति। उद्देश्यतया धात्वर्थफलाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वादस्योद्देश्यत्वम्। अत एवान्तरङ्गत्वम्प्रथमतोऽस्य धात्वर्थफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छा ततो विप्रादेस्तत्सम्बन्धित्वप्रकारकेच्छेति। कर्मणा योऽभिप्रैतीति। कर्मणाऽभिप्रैतीत्युक्ते आख्यातार्थकर्तुरुपस्थितत्वाद्योऽभिप्रैतीत्यस्य लाभो भविष्यतीत्यभिप्रायः। न च यं स इत्यस्याध्याहारो भविष्यतीति वाच्यम्। श्रुतपदार्थसम्बन्धेनैवाकाङ्क्षाशान्तेरध्याहारे मानाभावात्। ननु कर्तुरीप्सितं हि कर्म भवति। न हि तदा कर्त्तास्तीति कथं कर्मसंज्ञेत्याह। न च कर्तुरिति। स्वतन्त्रोपलक्षणत्वादिति। स्वातन्त्र्यञ्च धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वन्तच्च प्रकृते कर्तृसंज्ञाभावेऽप्यक्षतमेवेति भावः। कर्तुः सम्प्रदानत्वे इष्टापत्तिरिति तु न भ्रमितव्यम्। उपाध्यायायशिष्येण गोर्दीयत इति प्रयोगो यत्र तत्र शिष्यायोपाध्यायस्य गोर्दीयत इति प्रयोगापत्तेः। अत एव। कर्तृग्रहणस्य स्वत-

स्योपलक्षणत्वादेव। कर्तुरपादानत्वे पीति। सार्थ एनन्त्यजति अयञ्च सार्थाद्धीयत इति ह्यत्र सम्प्रत्ययः। सार्थश्च मनुष्यसमुदायः समुदायश्च समुदाय्यवयवाभिन्नोऽयमपि तत्समुदायावयव इति सार्थस्यापादानत्वेऽपि निरुक्तस्वातन्त्र्यमस्यास्तीति भावः। अकर्मकक्रियोद्देश्यस्य। पत्ये शेत इत्यादौ पत्यादेः। नन्वकर्मकक्रियास्थलेऽतिप्रसङ्गनिवारणाय क्तस्य क्रियया यमभिप्रैतीतिवचनस्य कर्मण्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह। कर्मरहितेति। इदञ्च व्याख्यानन्त्वापूर्वमित्याशयेनाह। सकर्मकेष्विति। तदर्थत्वात्। सम्प्रदानत्वेनाभिप्रेतो यो विप्रादिस्तत्पुण्यादिप्रयोजकतया विप्रार्थत्वात्। दाशगोघ्नावित्येतदर्थमिति। सम्प्रदाने कारकेऽनेन सूत्रेण दाशगोघ्नशब्दयोर्निपातनात्। अत एव मूले दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिरिति तयोरर्थं वक्ष्यति। ननु सम्प्रदानशब्दस्य सम्प्रदीयते यस्मै यत्पुण्यादिकामनया इत्यर्थः कल्प्यतेऽतो न तत्सूत्रानुपपत्तिरत आह। तत्सम्प्रदानकमिति। सम्प्रदानसंज्ञायास्सत्वे विप्राय गान्ददाति दानीयो विप्र इतिवाक्याद्विप्रसम्प्रदानकन्दानमिति दानसम्प्रदानाभिन्नो विप्र इत्यादिरीत्या बोधो भवति। तादर्थ्य एव चेच्चतुर्थीविधानन्तदा यूपाय दार्विति शब्दाद्यथा यूपार्थन्दार्विति बोधो भवति तथा वि[illegible] गान्ददातीत्यादिशब्दाद्विप्रार्थङ्गोकर्मकन्दानमित्याद्येव बोधः स्यादिति भावः। किं च सम्प्रदानत्वेन तेभ्यः शब्देभ्यो बोधश्चेत्स्वीक्रियते तदा कर्मणा येतिसूत्रस्य क्रियार्थोपपदस्य चेतिसूत्रेण गतार्थता न भवत्यन्यथा विप्रम्पोषयितुमित्याद्यर्थकल्पनयाऽस्य सूत्रस्य तेन सूत्रेण गतार्थता स्यात्। अत एव। सम्प्रदानसंज्ञासत्त्वादेव। यत्तु, चतुर्थीसमासे कारकपूर्वपदकत्वाद्गतिकारकोपपदादिति सूत्रन्तद्विषये प्रवर्त्तते इति। तन्न। तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी सम्प्रदान इति सूत्र उच्यर्थानामित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्यात्तद्विषये कारकपूर्वपदकस्वराभावस्यापि कल्पनसम्भवात्। (किञ्च चतुर्थी तदर्थार्थेतिसूत्रेण प्रकृतिविकृतिभाव एव समास इति वक्ष्यते यदि तादर्थ्य एव सर्वत्र चतुर्थी तदा प्रकृतिविकृतिभावस्य सर्वत्रैव सत्त्वेन वक्ष्यमाणव्यवस्थाप्यनुपपन्ना स्यादिति)। पूजार्थत्वे त्विति। एतेन शाब्दबोधेऽपि वैलक्षण्यं सूचितम्। हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यत्र रुच्यर्थानामितिसूत्रेण चतुर्थ्यप्रवृत्त्यर्थमर्थभेदन्दर्शयति। अभिलष्यतीत्यादिना।

प्रीतिर्व्यधिकरणमिति। एतेन कर्मसंज्ञापवादभूतेयं सम्प्रदानसंज्ञा। न च प्रीधातोरप्येवं सति सम्प्रदानसंज्ञाप्रयोजकत्वं स्यादिति हरिम्प्रीणयतीत्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। प्रीयमाण इतिनिर्द्देशेन प्रीधातुयोगे सम्प्रदानत्वाभावस्य कल्पनात्। कारकाधिकारादाह। क्रियाजनकत्वम.त्रेति। षष्ठीविषये। इत्यस्याप्यापत्तेरिति। अत्र कर्मसंज्ञाधिकरणसंज्ञावद्बाधिका स्यादिति भावः। ज्ञीप्स्यमान इत्यत्र ज्ञाधात्वर्थकर्मणि चेत्प्रत्ययस्तदा ज्ञानविषयस्यानेन सम्प्रदानसंज्ञा णिजन्तार्थकर्मणि चेत् क्रियते तदा ज्ञानाश्रयस्य लाभ इति व्याख्याभेदेनार्थभेदं दर्शयति। श्लाघादेरिति। आत्मानुरागमिति। णिजर्थकर्मणि प्रत्ययपक्षे इदम्। ज्ञाधात्वर्थकर्मणि प्रत्ययपक्षे आह। यद्वेति। सन्नन्तार्थकर्मत्वमुभयोरपि सम्भाव्यत इति विनिगमनाविरहादन्यतरत्रैवेति न नियम इति भावः। उभयथापि कर्मसंज्ञापवाद इयम्। ज्ञाप्यमान इत्येव नोक्तं किन्तु ज्ञीप्स्यमान इत्यतोऽर्थभेद इति तत्त्वम्। एतेन ज्ञाधातोः प्रथमोपस्थितत्वमेव विनिगमकमित्यपास्तम्। यत्तु, ण्यन्तार्थकर्मण्येव प्राधान्यादत्र प्रत्यय इति। तन्न। सनुपादानस्वारस्यविरोधात्। धारेरितिसूत्रे धृञो णिजन्तस्य ग्रहणमितिभ्रमवारणायाह। धृङवस्थान इतीति। व्याख्यानादिति। यदि धृञो हेतुमण्ण्यन्तस्यायन्निर्द्देश इत्युच्यते तदा मोक्षस्य धृञधात्वर्थकर्त्तृत्वासम्भवः किन्तु धृञः सकर्मकतया मोक्षस्य कर्मत्वन्न स्यात् धृङस्त्वकर्मकतयाऽण्यन्ततायाङ्कर्त्तृत्वम्मोक्षस्यास्तीति हेतुमति ततो णिचि मोक्षस्य गतिबुद्धीतिसूत्रेण कर्मत्वं सम्भवतीति भक्ताय धारयति मोक्षं हरिरिति प्रयोग उपपद्यते इत्येतद्दर्शनमूलकादित्यर्थः। भक्तस्य कारकत्वमुपपादयति। प्रेरणाया इति। नन्वत्र मोक्षस्यऋणत्वञ्चेत्तदा भक्तस्य उत्तमर्णत्वन्तत्स्वामित्वादुपपत्स्यते तदेव न। ऋणं हि नाम यत्र सजातीयदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानन्तदुत्तरकालिकगृहीतद्रव्यसजातीयद्रव्यदाननाश्योऽदृष्टविशेषः। प्रकृते मोक्षस्यैवंविधऋणत्वाभावेनैतत्स्वामिनो भक्तस्य उत्तमर्णत्वासम्भवादत आह। अवश्यदेयत्वेनेति॥ स्पृहेरीप्सित इति सूत्रे यदीप्सितपदन्तदिच्छाविषयपरम्। पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्युदाहरणे स्पृहिरिच्छामात्रवाची। पुष्पपदार्थस्य च विषयितायां चतुर्थ्यर्थेऽन्वयः। क्रियाजनकत्वञ्च विषयत्वेनैवेति। यदा तुप्रकर्षस्य प्रकृतधातूपात्तव्यापारज-

न्यफलाश्रयत्वस्य विवक्षा तदा कर्मसंज्ञेति मूलग्रन्थात्प्रतीयते । अत एव स्पृहणीयगुणैः स्पृहणीया शोभेत्यत्र कर्मण्यनीयर् । कुमार्यै इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्तीत्यत्र तु इच्छासम्बन्धित्वमात्रस्य विवक्षा न तु क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्यापीत्यतः षष्ठीत्याशयेनाह । फलाश्रयत्वेनेति । प्रकृतसूत्रचारितार्थ्यमाह । इदं सूत्रमिति । क्रियाजनकत्वमात्रेत्यत्रत्यमात्रपदेन तादृशफलाश्रयत्वव्यवच्छेदः । स्वीयसिद्धान्तरीत्या शाब्दबोधमाह । पुष्पसम्प्रेति । यत्र तु षष्ठी तत्र विशेषमाह । कुमार्यै इवेति । क्रियासम्बन्धित्वमात्रेति । मात्रपदेन क्रियाजनकत्वव्यवच्छेदः । ये तु प्रकृतसूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञा क्रियासम्बन्धित्वविवक्षायामेव अत एव षष्ठ्यपवादत्वमस्या इति व्यवहारः । एवं सति कुमार्यै इवेत्यत्र कथं षष्ठीत्याकाङ्क्षायामध्याक्रियमाणपदार्थान्वयविवक्षयेत्याहुस्तन्मतमाह । अन्ये त्विति । भोगायेत्यध्या हृत्येति । अत्र शब्दाध्याहारः । यदि तु स्पृहयतियोगत्रिवक्षैव तदाप्याह । का न्तायेति । आहुरित्यस्वरसबीजन्तु अस्य सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वात्क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षायामित्यसङ्गतम् । वदतो व्याघातात् । किञ्च कुमार्यै इवेत्यत्र शब्दाध्याहारे विभक्तिविपरिणामे वा गौरवम् । सूत्रस्यैतस्य कर्त्तुरीप्सिततममित्यस्य च विषयविभागश्चोक्त एव । स्पष्टप्रतिपत्तये अत्र सिद्धान्तमाह । स्पृहधातुरिति । फलावच्छिन्न इति । त्वमिच्छाया एव । तच्चान्ततो विलक्षणविषयतारूपमेवाश्रीयते अत एवोक्तप्रकर्षविवक्षायामिति । एवञ्च कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चापवाद इयमित्युक्तिः प्रत्युक्ता । त्रयाणांसूत्राणाम्परस्परपरिहारेणैव प्रवृत्तेः ॥ क्रुधद्रुह । एषामर्थ इवार्थो येषामित्यर्थः । क्रोधश्चामर्षरूपो मनसो वृत्तिविशेषः । उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारात्मकः । द्रोहश्चापकाररूपः । स च तदीयगुणे दोषत्वारोपाकूलव्यापाररूप इति तयोर्भेदः । ईर्ष्या चाक्षमा सा परकीयपाण्डित्यादिगुणानामसहनन्तच्च गुणादिज्ञानजन्यद्वेषात्मकम् । असूया च गुणेषु दोषतादात्म्यारोप इति द्रोहादस्य भेदः । द्रोहविषये नैते देवदत्तस्य गुणाः किन्तु दोषा एवेति ज्ञानम् । असूयाविषये तु देवदत्तो दुष्ट इत्याकारकं ज्ञानम् । कोपश्च देवदत्तीयविपरीताचरणज्ञानजन्यो वृत्तिविशेष इत्येतेषाङ्कोपप्रभवत्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु वाक्च-

स्फुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप एव क्रोधः। द्रोहश्चापचिकीर्षारूपः सूलो-क्तमपकारपदमप्यपचिकीर्षापरम्। तान्न क्षमते इति। अत्र क्षमा च परपु-रुषदर्शनप्रयोजकदेशविशेषस्थितिरूपफलानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार एव। अत एव तामिति कर्मत्वम्। ईर्ष्या च तदभावः। ननु क्रियया सित्यनेनैव सिद्धेऽस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह। हरेरिति। कुपधातुयोगे कर्मसंज्ञां वारय-ति। न ह्यकुपित इति। क्रोध इतीति। बोधनेनेति शेषः। तदर्थत्वाभावेन। क्रो-धार्थत्वाभावेन। न तद्योग इदम्। कुपधातुयोगे सम्प्रदानत्वञ्च। किन्तु तद्योगे कर्मसंज्ञेति शेषः। अत एव भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येतेतिकर्मप्रयोगो मनोर-मोक्त उपपन्नो भवति। यदि च शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम्। यस्मै प्रसीदसि' पुनः 'सभात्युदारोऽनुदारश्चेति काव्यप्रकाशस्थ-प्रयोगानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा महाकविप्रयोगदर्शनेन प्ररूढकोपार्थक-त्वङ्कुपधातोरपि कल्पनीयम्। कोपसामान्यार्थककुप्धातुयोगे तु नेति समर्थ-नीयम्। न च चित्तदोषार्थानामित्येव सूत्रमस्त्विति वाच्यम्। द्विषधातुयोगे-ऽतिप्रसङ्गात्। अत एवौषधन्द्वेष्टीतिप्रयोग उपपन्नो भवति। क्रोधादयश्चेतन-विषया एव। द्वेषस्तु चेतनाचेतनविषय इति॥ ननूपसृष्टपदस्य सोपसर्गयोरि-ति व्याख्यानङ्कथमत आह। वैयाकरणेति। निकाये। गृहे शास्त्ररूपे। अत एव। पूर्वोक्तरीत्या राधधातोरकर्मकत्वस्वीकारादेव। धात्वर्थैकदेशे लक्ष्णप-दार्थान्वयः। प्रश्नविषयशुभाशुभाश्रयत्वेन कर्मत्वङ्कृष्णस्येति सकर्मकोऽयन्धा-तुरिति तु न शङ्क्यम्। तस्य फलस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यत्वा-भावात्। व्याख्यानादिति। द्विवचननिर्देशदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। अनयोः। तत्तदुपसर्गपूर्वकयोः। अत्र विप्रपदाच्चतुर्थ्या आश्रयत्वमर्थः। तस्य प्रवर्त्तनायामन्वयः। वस्तुतस्तु सम्प्रदानत्वशक्तिमत्त्वेनैवान्वय इति। अनुप्रती-तिसूत्रेऽनुप्रतिभ्यामिति समासः। यद्वा प्रकृतिवदित्यतिदेशेन लुक् तदाह। लुप्तपञ्चम्यन्तमिति। प्रत्येकमिति शेषः। अत एव प्रत्येकन्निमित्तत्वम्। तस्मा-दाह। अनयोरिति। शंसनस्येत्यर्थ इति। उपस्थितत्वात्। करणत्वस्य व्यापार-नियतत्वसंरक्षणायाह। व्यापारश्चेति। तादर्थ्ये। तस्मै इदन्तदर्थम्। तस्य भा-वस्तादर्थ्यम्। अस्याश्चतुर्थ्या उपपदविभक्तित्वेनेयं विशेषणादेव। उपकारक-

त्वमत्र न साक्षादेव। किन्तु परम्परयापि। अत एव। मुक्तये हरिम्भजतीत्य-त्रेव ब्राह्मणाय पायसमितिवद्दधीत्यत्रापि चतुर्थी सिध्यति। ब्राह्मणाय वेद इत्यत्रापि तादर्थ्य एव। क्लृपीत्यत्र इका निर्देश इति भ्रमवारणायाह। सम्पमीति। अर्थग्रहणमिति। जायत इत्यादियोगे चतुर्थीदर्शनमूलकाद्व्याख्यानात्। न्यूनतां वारयति। सुखयोगेपीति। यथा तस्मै हितमितिनिर्देशाद्धितशब्दयोगे चतुर्थी तथा चतुर्थी तदर्थार्थबेति सूत्रेण चतुर्थ्यन्तस्य सुखशब्देन सह समासविधानाज् ज्ञापकात्सुखयोगेऽपि भवतीति भावः। क्रियार्थमिति। नपुंसकत्वमत्रोपपदापेक्षया। अत एव लक्षणा तथा च यल्लिङ्गन्त्वदाह। क्रियाफलकार्थेति। फलेभ्यो यातीत्यादेः फलान्याहर्त्तुमित्याद्याकारकबोधस्योच्चारितः शब्द इति नियमान्न सम्भवतीति शङ्कानिवारणायाह। यथा वाक्यार्थ इति। यत्तु प्रकृतसूत्रबलादेतत्सूत्रोदाहरणघटितवाक्यात्पदानुपस्थितस्याप्याहरणस्य शाब्दबोधविषयत्वङ्कल्प्यते। पदजन्यपदार्थोपस्थितिरेव शाब्दबोधहेतुरित्यस्यौत्सर्गिकत्वादत्र त्याग एवेति। तन्न। उक्तरीत्या भाष्याविरोधेन सत्याङ्गतामेवङ्कथनस्यानुपयोगात्। नमस्कुर्म इत्यत्र नमःशब्दद्योत्यार्थे नृसिंहशब्दार्थान्वये नमःस्वस्तीतिसूत्रेणैव चतुर्थी सिद्धावस्य सूत्रस्य-प्रवृत्तिवैयर्थ्यमत आह। नमःस्वस्तीत्यनेनेति। कर्मणि स्थानिन इत्येतावन्मात्रस्यैवोपादानमस्त्वित आह। पिण्डीमित्यादाविति। तुमशब्दस्तुतुमुन्प्रत्ययपरस्स च न कस्यापि भाववचनस्यार्थ इत्यत आह। तुम शब्देनेति। भाववचनग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रविशेषस्य लाभे सिद्धे स्पष्टप्रतिपत्तये तस्य सूत्रस्यार्थमाह। भावे य इति। यागाय यातीत्यादौ फलप्रयोजकत्वरूपसम्बन्धो विभक्त्यर्थः। तादर्थ्ये चतुर्थीत्यनेन तु नैतत्सूत्रोदाहरणविषये चतुर्थीसिद्धिः। घञादिना तादर्थ्यस्योक्तत्वेनोक्तार्थानामप्रयोग इतिन्यायेन चतुर्थ्या अप्राप्तेः। एवञ्च प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रप्राप्तप्रथमाबाधनार्थमिदं सूत्रम्। द्विषां विघाताय विधातुमिच्छत इत्यादिस्थले तु तादर्थ्य एव चतुर्थी। अन्यथा तुमुनन्तस्य प्रयोगात्स्थानिन इत्युक्तत्वाच्च चतुर्थी न स्यात्। नचोक्तार्थानामिति न्यायात्तादर्थ्यचतुर्थ्यपि कथमिति शङ्क्यम्। विधानक्रियातादर्थ्यस्येच्छानिष्ठस्योक्तत्वेऽपि विधानक्रियानिष्ठं यद्विघाततादर्थ्यन्तस्यानुक्तत्वात्। वाचनिकमेवेदमिति। अत एव तत्र च दीयत

इत्यत्र यस्य च भावेनेतिसूत्रविहितसप्तम्यपेक्षयाऽधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वङ्कैयटोक्तं सङ्गच्छते। के चित्। भाष्यतत्त्वविदः। अन्तरान्तरेणेतिसूत्रस्थकैयटोक्तान्दूषयितुन्तन्मतमाह। क्रियाकारकयोरिति। अन्तरङ्ग इति। तयोः परस्पराकाङ्क्षाया उत्थितत्वात्। यथा प्रकृते कृधात्वर्थः स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधानुकूलो व्यापारस्तस्यैव नमःशब्दो द्योतकस्तयोपकारकः। तद्घटकबोधश्च किन्निष्ठ इत्याकाङ्क्षा। देवाश्च किम्फलाश्रया इत्याकाङ्क्षात्रद्रष्टव्या। यदि च प्रकृते नमःशब्दो वाचकः स्यात्तदा नमःशब्दार्थोऽत्र तादृशबोधमात्रम्। व्यापारश्च कृधात्वर्थस्तयोः शीघ्रं परस्पराकाङ्क्षयाऽन्वयोत्तरन्देवानामप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यकृधात्वर्थफलाश्रयत्वविरहात्कर्मत्वन्न स्यात्। नमःपदस्य द्योतकत्वे तु धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वात्तन्निर्वाहः। एवञ्च क्रियाकारकयोः साक्षात्सम्बन्धो जन्यजनकभावरूपो नियताकाङ्क्षाप्रयोजकः। नमःपदेन सम्बन्धश्च स्वद्योत्यव्यापारप्रयोज्यबोधाश्रयत्वरूप इति बहिरङ्ग इत्येवङ्कल्पनीयम्। जन्यस्य जनकाकाङ्क्षाया उत्थितत्वादन्तरङ्गः। एवमेव सर्वत्रोपपदार्थेन सहान्वयस्य बहिरङ्गत्वमुपपादनीयमिति तेषामाशयः। तदेतद्दूषयति। अत्राहुरित्यादिना। क्रियाकारकभावेनैवेति। नमस्यतीत्यत्र करणरूपेर्थे नमोवरिवश्चित्रङः क्यजितिसूत्रेण क्यचो विधानात्तत्र क्यजन्तार्थान्वयेनैव नमःशब्दार्थान्वयो वाच्यः। एवं सत्युभयविभक्त्योः समत्वादन्तरङ्गन्यायस्येह सम्भवाभावः। एतेन। प्रकृते उभयोरपि समत्वेन॥ सहयुक्तेऽप्रधान इतिसूत्रेऽप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न च पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्रपितृशब्दादपि तृतीयापत्तिः। उपपदविभक्तेरितिन्यायेन प्रथमा भविष्यतीत्युक्तान्तत्र प्रथमाया येनाभिप्रायेण कारकविभक्तित्वमुक्तन्तदाविष्कर्तुमाह। कारकविभक्तित्वमिति। कर्त्रादिषट्कान्यतमेत्यत्र कर्त्रादिपदं कर्तृत्वादिशक्तिपरम् अतस्तत्सामानाधिकरण्योपपत्तिः अभिहितकर्तृत्वादौ प्रथमास्वीकारेपि कर्तृत्वादेर्वारद्वयं शाब्दबोधे भानापत्तिं वारयति। द्वावित्यादाविति। न च स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधानुकूलव्यापारस्य नमःशब्दार्थत्वे देवोद्देशेन यत्र नमस्कारः कृतस्तत्र तादृशफलबोधस्य शूद्रादावपि सत्त्वाच्छूद्रन्नमस्करोतीत्यपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वस्यैव द्वितीयाप्रयोजकत्वात्। प्रकृते च स्व

विषयापकर्षावधित्वसामानाधिकरण्यविशिष्टसमवायस्य फलतावच्छेदकसम्ब-
न्धत्वमनेन सम्बन्धेन फलाश्रयत्वन्नोद्देश्यातिरिक्त इति । अयमर्थो नमस्करोती-
त्यत्र धातोरेव । नमःशब्दस्तु द्योतकस्तदभिप्रायेणोक्तन्नमस्कारफलस्येति । वि-
ष्णवे नम इत्यादौ तु नमःशब्दो निपातः । स चोक्तार्थे निरुक्तसमवायविशि-
ष्टतादृशबोधानुकूलव्यापारे शक्त इत्यतस्तत्रापि न शूद्राय नम इत्याकारको
द्विजस्य कर्तृत्वे प्रयोगः । नमस्करोतीत्यत्र गतित्वं साक्षात्प्रभृतिषु पाठेने-
ति न युक्तम् । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनङ्कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकविरोधादत
आह । ऊर्यादिषु वेति । प्राचीनोक्तङ्खण्डयति । एकस्या एवेति । यथा मासे
दीयत इत्यत्राधिकरणसप्तमी यस्य च भावेनेतिसप्तम्यपेक्षया बलवत्त्वात्प्रव-
र्त्तते इति कैयटेनोक्तम् । पर्याप्त्यर्थानामिति । अत्र पर्याप्तिः सामर्थ्यम् ।
तदभिप्रायेण मूले दैत्येभ्यो हरिरलम्प्रभुः समर्थ इत्युक्तम् । व्याख्यानादि-
ति । भूषणवारणार्थकालंशब्दस्य कन्यामलङ्करोति हरिदिने भोजनमलङ्क-
रोतीत्यादौ क्रियावाचकधातुसमभिव्याहारे प्रयोगात्तत्रोपपदविभक्तेरिति-
न्यायेन द्वितीयैवेति प्राचीनकृतव्याख्यानादित्यर्थः । अत्र तस्मै प्रभवति सन्ता-
पादिभ्य इतिनिर्द्देशादर्थविवक्षा अलंशब्दविषयेऽवश्यङ्कार्यैव सोर्थो भूषणाद्यर्थ-
कालंशब्दप्रयोगे न प्रतीयत इति न तत्र चतुर्थी किन्तु तद्भिन्नेतिव्याख्यानात्
कल्पते । अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणङ्कर्त्तव्यमिहापि यथा स्यात् अलम्मल्लो मल्लाय ।
प्रभुर्मल्लो मल्लायेतिभाष्यमप्यत्र मानम् । अत एवालं श्रमेणेत्यत्र न भवति ।
यथा पर्याप्त्यर्थकशब्दयोगे तस्मै प्रभवतीतिनिर्द्देशाच्चतुर्थी तथा तादृशे विषये
स एषामितिनिर्द्देशात् षष्ठ्यपि भवतीति मूले उक्तम् । आशीर्विषयत्वे ति ।
स्वस्त्यर्थस्याशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः । यदुक्तम्मूले परामपीति तच्च परस्पर-
विषयपरिहारेण सम्भवतीत्याशयेन तथा दर्शयति । स्वस्तियोग इत्यादिना । स्व-
स्तिशब्दार्थश्च मङ्गलम् । यथा स्वस्ति गोभ्यो भूयादित्यादौ । स्वस्त्यर्थस्याशीर्वि-
षयत्वमेवेति तु न नियमः । अत एव स्वस्ति वृषलायेत्यत्र तत्त्वकथनेऽपि चतुर्थी
भवति । सूत्रे पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्वस्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञक एव गृह्यते तदेतदाह ।
स्वस्तिशब्द इति । मन्यकर्मणीतिसूत्रव्याख्यानवेलायां यदुक्तम्मूले तिरस्कार
इति तदभिप्रायमाह । अनादर इति । व्याख्यानादिति । तिरस्कारग्रहणङ्-

णन्यं मितिवार्त्तिकमूलकात्। तिरस्कारस्यापकृष्टनिरूपितोपमेयत्वाभावो यत्र प्रतिपाद्यते तत्र स्पष्टम्प्रतीयते। अपकृष्टसादृश्यप्रतिपादने यत्र तात्पर्यन्तत्र न्यूनगुणेषु सादृश्यप्रतिपादनस्य लोकप्रसिद्धत्वाद्यद्यपि तिरस्कारस्तथापि सूत्रे कुत्सित इत्येव वक्तव्येऽनादर इत्युपादानादतिशयविशिष्टानादरस्य यत्र प्रतीतिस्तत्रैव सूत्रप्रवृत्तिरित्यभिप्रायः। तादृशानादरप्रतीतिश्च न त्वां तृणमित्यादौ स्फुटैव। न त्वां तृणम्मन्ये तृणाय वेत्यत्रोभयोरपि विभक्त्योः कर्मत्वशक्तिविशिष्ट एव शक्तिः। न तु यका व्याख्यानादितीति। अनभिहिताधिकारस्वारस्यमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। मूलकारस्य न्यूनताम्परिहरति। श्यन्तूपलक्षणमिति। दैवादिकस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थोपलक्षणमित्यर्थः। लिडादावपीति। यथा कामाधिक्यादशक्तम्प्रति न त्वान्तृणाय मेने रत्यादाविति स्त्रीणां वाक्ये तासाङ्कामाधिक्यञ्चाहारो द्विगुणः स्त्रीणाम्बुद्धिस्तासाञ्चतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवहारश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृत इत्यत्र प्रसिद्धम्। नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्येष्वितिमूलकारोक्त्या परिगणनमिदमिति प्रतीयते। तच्च न युक्तम्। भाष्येऽनावादिष्विति वक्ष्यामि। न त्वान्नावम्मन्ये। न त्वामन्नम्मन्ये इत्युक्त्वा येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति इतिकथनात्। यदि भाष्यीयमुदाहरणमत्र मूलन्तदा शृगालशब्दोपादानमधिकमिति तु न शङ्क्यम्। भाष्योदाहरणेषु शृगालशब्दानुपादानेऽपि तत्रत्यबहुवचनाद्धस्त्यादिप्रामाण्याच्चैवमुपादानात्। तदेतदाह। नौकाकेति। गतेरिति न वाच्यम् गतेः कारकत्वेनैव सिद्धमित्याशयेनाह। कर्मणीति किमितीति। शारीरेति। परस्पन्दादिधात्वर्थभूता इत्यर्थः। अर्थपर इति। कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। कर्मसंज्ञा हि शास्त्रेणार्थस्यैव विधीयते। व्याख्यानादिति। अध्वन्यर्थग्रहणमितिवार्त्तिकमूलकात्। समकालिकेति। एतच्च फलेऽन्वेति। आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्य इतिवार्त्तिकसत्त्वमस्मिन्व्याख्याने मूलम्। ननु जनैः यदा यत्र गम्यते स एवाध्वा लोकप्रसिद्ध इति स्त्रियङ्गच्छतीत्यत्रानध्वनीति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यत आह। अध्वपदेनेति। स्पष्टञ्चेति। आस्थितप्रतिषेध इत्यादिनेत्यादिः। उत्पथादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याशयेनाह। उत्पथं सन्त्यज्य इति। इष्यत इत्येतद्यन्मूले कथितं तल्लभ्यमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये स्वाह। न त्वेति। उत्पथेनेति करणे तृतीया गच्छतीत्येतन्निरूपिता हेत्कर्म

करणयोरैक्ये पथः कर्मत्वानुपपत्तिः । यदि पथः शब्दार्थ उत्पथातिरिक्तस्तदोत्पथस्य करणत्वानुपपत्तिरित्येतच्छङ्कानुत्थानायाह । गन्तुमशक्त इति शेष इति । अत्रेदमवधेयम् । गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेतिमन्यकर्मण्यनादर इत्यस्यानन्तरङ्गत्यर्थानाच्चेष्टायामनध्वनीति वा कुतो न कृतमिति । यत्तु, द्वितीयाग्रहणङ्कर्मणि प्राप्ता या षष्ठी श्रामङ्गन्तेत्यत्र तद्बाधनार्थमिति । तन्न । स्वन्दर्शनादिक्रियया गत्यर्थक्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वात्कर्मणा यमभिप्रैतीति ग्रामस्य सम्प्रदानत्वेन चतुर्थ्यां गत्यर्थकर्मत्वेन द्वितीयायाश्च सिद्धिमाश्रित्यैतस्य प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन भाष्यमते षष्ठीस्वीकारवत्सूत्रकारमतेऽपि कृदन्तेन योगे षष्ठ्युत्पत्ताविष्टापत्तेः स्वीकारात् । न च सूत्रारम्भे उभाभ्यामपि विभक्तिभ्याङ्कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैवार्थस्य शाब्दबोधे भानम्प्रत्याख्याने च तु कर्मत्वसम्प्रदानत्वाभ्यान्तत्तच्छाब्दबोधे भानं स्वीकार्यमिति वाच्यार्थभेदात्कथमेतत्प्रत्याख्यानमिति वाच्यम् । अर्थभेदेपीष्टापत्तिमाश्रित्यैव भगवता प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यात् । न च ग्रामाय गच्छतीत्यत्र गम्धातोरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रमर्थस्तेन तादृशक्रियायाः कर्मत्वमिति तादृशव्यापारविषयकसन्दर्शने गम्धातोर्धातोरनेकार्थत्वाद्वृत्तिः स्वीकार्या । एवञ्चोत्तरदेशसंयोगरूपफलस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वाभावेन कथङ्ग्रामस्य कर्मत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अर्थभेदेपि प्रत्याख्याने इष्टापत्तिवदेकस्मिन्नेवार्थे धातोर्यदा वृत्तिस्तदा ग्रामं ग्रामाय वा गच्छतीत्यस्यानभिधान एवेष्टापत्तेः स्वीकारात् । न चैवमर्थभेदेऽपि चेदत्र द्वितीयाचतुर्थ्योः स्वीकारस्तदा घटङ्करोतीत्यत्र कृधातोरप्यर्थभेदमाश्रित्य घटङ्घटाय वा करोतीतिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेनैतादृशे विषये तादृशार्थभेदेन विवक्षाया अस्वीकार इति स्वीकारात् । तदुक्तं हरिणा । भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थितेति ॥

## इति चतुर्थीविवरणम ।

ध्रुवमपाये । ध्रुधातोः स्थैर्यार्थकात्कुटादेः पचाद्यचि निष्पन्नो ध्रुवशब्दः स्थैर्यार्थक इत्यभिप्रायेणाह । ध्रुवं स्थिरमिति । अपायो विभाग इत्यादि । न च नाशस्यापायपदार्थत्वं लोके प्रसिद्धमिति कथमेतद्व्याख्यानमिति वाच्यम् ।

विभागजनकव्यापारस्य स्वजनकविभागजनकत्वसम्बन्धेनोत्तरदेशसंयोगनाशसम्बन्धितयाऽपायपदस्य तस्मिन्व्यापारे लक्षणास्वीकारात् । पतनमात्रन्तु नपायः । वृक्षमजहत्यपि भूमिं स्पृशति पर्णे भूमिम्पततीति प्रयोगात् । तत्र विशेषमाह । विभागश्चेति । स्वसिद्धान्तमाह । भाष्यानुसारिणस्त्विति । त्वदुक्तध्रुवत्वस्य । तद्धात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वस्वरूपस्य । एवं हि तत्र भाष्ये उक्तम् । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् । रथात्प्रवीतात्पतितः । अश्वात्त्रस्तात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । अत्र त्रासो मनसो धर्मः । न हि तेनाश्वस्य ध्रुवत्वहानिरिति शङ्कामपनेतुमाह कैयटः । त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्धातूनान्त्रसिर्वर्त्तते त्रस्तश्चाश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन सम्बन्धः । पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवत्वमश्वस्य नास्ति । तत्समाधानम्भाष्ये न वाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । न वा एष दोषः । किङ्कारणमध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्यं विवक्षितम् । किन्तर्हि ध्रौव्यम् । अत्र कैयटः । ध्रुवमेकरूपम् । तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते न त्वनवच्छिन्नम् । अपाय इति । प्रत्यासत्त्येति भावः । अपायेति । विभागसंयोगानुकूलो गतिविशेषो ह्यपायः । स च प्रधान एव गृह्यते स चात्र पतत्युपात्तः । न च तदाश्रयोऽश्वस्तथात्वे कर्तृत्वापत्तेः । न त्वनवच्छिन्नमिति । अनिरूपितमित्यर्थः । ततो भाष्ये शङ्का कथं सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका । अनुदरा कन्यकेति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्द्धितकम् । इति । एतद्भाष्ये असतश्च विवक्षेति निदर्शनार्थमुपात्तम् । यथाऽसतो विवक्षा भवति । एवं सतोऽप्यविवक्षा भवतीति । यदि प्रकृतभाष्यङ्कैयटरीत्या व्याख्यायते तदा सिद्धान्तभाष्याक्षराणामक्षरस्वारस्यन्नोपपद्यते । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदभिमतस्याध्रौव्यस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्मूलोक्तरीत्या व्याख्यानमेवोचितम् । लोकसिद्धातिरिक्तेति । लोकसिद्धः लोकप्रसिद्धो यो ध्रुवपदार्थो निश्चलत्वरूपस्तदतिरिक्त इत्यर्थः । शक्तिरिति । न चोक्तरीत्या लक्षणैव कल्प्यत इति वाच्यम् । प्रसिद्धशक्यार्थमादाय शाब्दबोधसम्भवे लक्षणाया अनुचितत्वात् सूत्रार्थमाह । तस्मादित्यादि । स्वरीत्या शङ्कासमानभाष्यं योजयति । त्रासादेरिति । आदिना धावनपरिग्रहः । ननु यदि कैयटोक्तरीत्या ध्रुवमपाय इत्य-

स्योऽर्थो वर्त्तते तदा कर्तृवारणाय ध्रुवमपाय इति चरितार्थम्। तन्मतेऽपाये गतिविशेषे यद्ध्रुवं तदनाश्रय इत्यर्थाद् ध्रुवग्रहणाभावेऽपायात्मकक्रियाजनकमित्यर्थे कर्त्तरि सूत्रप्राप्तेरेव वाच्यतया कर्तृसंज्ञाया इयमपवादः स्यात्। परन्त्वेवन्ध्रुवग्रहणाभावे सूत्रार्थो वक्तुमशक्यः। ध्रुवग्रहणञ्चिमर्थम्। ग्रामादागच्छति शकटेनेतिकरणेऽतिप्रसङ्गापादनपरभाष्यविरोधात्। न हि करणं विभागजन्यसंयोगजनकक्रियात्मकापायजनकम्। किन्तु तादृशापायघटकविभागजनकत्वेन करणस्य कारकत्वादपादानसंज्ञायाः प्राप्तिरिति भाष्यस्याभिप्रायो वर्णनीयः। एवञ्चोत्तरभाष्येण करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यतीत्यनेन यथा परत्वात्करणसंज्ञाया बाधकत्वन्दर्शितन्तथा ग्रामादायातीत्यत्र ग्रामे चरितार्थमपादानसंज्ञाङ्कर्तृसंज्ञा बाधिका भविष्यतीति न कर्तृवारणन्ध्रुवग्रहणप्रयोजनमित्याशयेनाह। ध्रुवमपाय इति त्विति। इदं च प्रयोजनमपायपदस्य। एतदभावे ध्रुवङ्कारकमित्यर्थोक्तौ वृक्षस्य पर्णम्पततीत्यत्र वृक्षस्य यथाऽपादानत्वप्राप्तिस्तथाह। वस्तुत इत्यादि। अत्र वृक्षस्य क्रियायामेवान्वयो न तु पर्णे। तथा सति तस्य कारकत्वाभावसम्भवः स्यात्। ध्रुवग्रहणप्रयोजनमाह। ध्रुवग्रहणन्त्विति। तथा च तदभावे पूर्वोक्तस्थले करणेतिप्रसङ्ग इति भावः। अतिरिक्तव्यापाराभावेति। स च वृक्षस्य पर्णमित्यत्र वृक्षेऽपि नास्तीति भावः। वृक्षात्पततीत्यादाविति। अत्र विभागजन्यः संयोगोऽर्थः पतेः। वृक्षाद् भूमिम्पततीत्यादाविति। अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारः पतधात्वर्थः। ननु परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र मेषपदोपात्तयोरेव परस्परशब्दार्थतया तयोरवधिभावोपगमातिरिक्तव्यापारानाश्रयत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह। परस्परेति। वाचकशब्दरूपोपाधिगतभेदस्य वाच्यार्थे आरोपेण तयोरप्यर्थयोर्भेदात्कर्तृत्वापादानत्वयोरुपपत्तिरिति भावः। अन्यत्र। उद्योते। कैयटादिमतन्दूषयति। यत्त्विति। अत एव। निवृत्तभेदस्यैवोपादानादेव। ननु व्यधधात्वर्थेपि विभागस्य प्रवेशात्तद्योगे धनुषा विध्यतीत्यत्राप्यपादानसंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह। धनुषेति। ननु त्यजधातोर्विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वात्तद्योगेप्यपादानत्वं स्यादत आह। वृक्षमिति। स्यन्देर्विभागानुकूलव्यापारार्थत्वे तद्योगे प्राप्तामपादानसंज्ञां वारयति। स्यन्दे स्त्विति। कर्मप्रत्ययान्ते ति। अत

एव देवदत्तः सार्थाज्जहातीत्यत्र नापादानत्वम् सार्थस्य ज्ञापकेनापादानत्वेपि कर्मसंज्ञामुपपादयति । कर्मसंज्ञायामिति । धावत इत्यत्रोभयमतेप्यपादानत्वमुपपादयति । क्रियाविष्टस्येति । भीत्रार्थेति सूत्रे भयहेतुरित्यस्योपादानादाह । हेतुत्वतीयेति । अस्तोढो ग्लानिविषय इति । अत्रासोढपदार्थविशेषणीभूता ग्लानिरसहनम् । किञ्चिद्विषयकदुस्सहत्वज्ञानमिति यावत् । असोढ इत्यत्र कर्तरि क्तः । कर्म चात्र ग्लानिविषय एव सचाध्ययनादिः । पराघूर्वको जीधातुश्च क्वचिदभिभवे वर्त्तते । यथा शत्रून्पराजयते इति । इह त्वसोढग्रहणान्न्यूनीभावार्थकः । न्यूनीभावश्च शक्तिवैकल्यादिरूपः । अध्ययनाच्च षष्ठ्याम्प्राप्तायामिदं वचनम् ग्लायतीत्यस्य शक्तिविकलो भवतीत्यर्थः । धातोरकर्मकत्वे एवैतत्सूत्रोदाहरणम् । यदा त्वयं सकर्मकस्तदा प्रत्युदाहरणम् । उदाहरणे पराजयत इत्यत्र कालो न विवक्षितः । तेनाध्ययनात्पराजेष्यते इत्यपि सिद्धम् । यवेभ्यो गां वारयति कूपादन्धं वारयति दुराचारादनुकम्पां वारयतीत्यादिसकलताधारणेन वारयतेरर्थमाह । भक्षणेत्यादिना । आदिनाऽनुष्ठानानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारसङ्ग्रहः । धात्वर्थफलाश्रय इति । प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्याभावप्रतियोगिव्यापारजन्यभक्षणसंयोगाद्याश्रय इत्यर्थः । अप्रधानेति । अभावप्रतियोगिभूतः । एवञ्च तद्व्यापारजन्यफलाश्रयत्वादीप्सितपदाभिधेयत्वं यवादेः । ईप्सित इत्यत्र कर्मणि क्तः । आश्रयमाहस्य । कर्त्तु । ननु कर्मसंज्ञापत्तिरत आह । कर्मलक्षण इति । कर्त्तुरीप्सितमित्यत्रेत्यर्थः ॥ तद्घटकमिति । प्रत्यासत्त्याऽयमेव येनेत्यत्र यच्छब्दार्थः । स चान्तर्द्धिर्यद्यपि इच्छतिशब्दघटकाख्यातार्थकर्त्तृनिष्ठा तथापि वृक्षे शाखेतिवदन्तर्द्धाविति सप्तमी । उपपदविभक्तेरिति न्यायात् । न तु रूति सप्तमी । ननु मातुर्निलीयते इत्याद्युदाहरणे व्यवहितदेशस्थितिर्धातुना प्रतिपादनेपि इच्छायाः कथं लाभ इत्यत आह । आक्षेपलभ्येति । इच्छायाः प्रयत्नप्रयोजकत्वादाक्षेपः । ननु दिदृक्षत इत्यत्र सन्नन्तादृदर्शनेच्छालाभेऽपि येनादर्शनमित्यर्थालाभात्कथमपादानत्वप्राप्तिरत आह । इच्छामात्रस्येति । विशिष्टस्येति । चोरकर्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावरूपविशिष्टस्येत्यर्थः । य इच्छतीत्यर्थ इति । इच्छतिशब्देन कर्त्तुरुपस्थितत्वात्कर्तृलाभ इति भावः । उपयोगश-

ब्दस्य प्रयोजनादिपरत्वभ्रमनिरासायाह । उपयोगशब्दस्येति । नटजन्यमिति । क्वचित्तु गाथामिति पाठः स चायुक्तः । षष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्य क्लृप्ततया कारकत्वानुपादनात् । प्रकृतिरुपादानकारणमिति । अस्मिन्नेवार्थे प्रकृतिशब्दस्य लोकप्रसिद्धेः । मूलासंगतिपरिहारायाह । वृत्ताविति । सिवेति । वेदान्तसिद्धान्तात् । ननु ब्रह्मशब्दार्थस्य गुणत्वाभावात्कथं विभाषेत्यस्य प्राप्तिरत आह । तत्र हीति । भुवः प्रभव इति सूत्रघटकप्रभवशब्देऽधिकरणेऽबिल्याशयेनाह । तदधिकरणमिति । जन्महेतौ । जन्मभूमौ । अतिप्रसङ्गं वारयति । प्रकाशत इति । सूत्रे प्रशब्दोपादानात्प्रथमप्रकाशार्थकधातुयोग एवेदमिति भावः । ननु ल्यब्लोपविधायकशास्त्रस्यानुपलम्भाल्ल्यब्लोप इत्यनुपपन्नमत आह । ल्यबन्तशब्दाज्ञानइति । बोधप्रक्रियेति । वाक्यैकदेशन्यायेनेत्यर्थः । नन्वाजन्म इत्यत्र यथाश्रुतान्वयेऽकर्मकत्वस्वाङ्कर्मकत्वयोरभावेन कथमात्मनेपदमाह । आजन्म इति । कर्मणः । विषमविलोचनशब्दार्थस्य । वच इत्यस्यानन्वितत्वं वारयति । प्राप्येति शेष इति । एवञ्चात्र प्राप्येतिशब्दाध्याहारेण ल्यबन्तशब्दज्ञानसत्त्वान्न ल्यब्लोप इति पञ्चम्यापत्तिरितिभावः । इत्यत्रैव । ति । वाक्यैकदेशन्यायेनेत्यादिः । अत एव । अन्यशब्दस्य भेदविशिष्टार्थकत्वादेव । मूलोक्तरीत्याऽन्यशब्दस्यार्थपरत्वेन व्याख्यानस्य प्रयोजनमुक्त्वा स्वमतमाह । परे त्विति । भेदस्यापीति । अपिना पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहः । ननु तस्य न धात्वर्थत्वमत आह । भिदिरिति । अत एव । तस्यापि तस्मिन् सूत्रेऽपायशब्देन ग्रहणादेव । तस्य । नञर्थभेदवतः । ननु मूलोक्तरीत्या घटादेक इति भवति । अन्यशब्दस्यार्थपरत्वाभावे तन्न सिध्येदत आह । घटादेकेति । अत एव । अर्थपरत्वाभावादेव । अत एव । घटाद्भिन्न इत्यादौ ध्रुवमपाय इति सूत्रेणैव पञ्चम्युपपत्तेरेव । ननु चैत्रात्पूर्व इत्यत्र पूर्वशब्दः कालवाचको न दिक्शब्द इति कथम्पञ्चमीत्याशयेनावतारयति । नन्वयमिति । नन्वेवमैन्द्र्यादिशब्दयोगेऽपि प्राप्नोतीत्यत आह । ते चेति । व्याख्यानादिति । तेषां यत्र योगस्तत्र पञ्चम्यदर्शनमूलकाद् व्याख्यानादित्यर्थः । तद्वाचीति । अवयववाचीत्यर्थः । अत एव । अवयविवाचकादेव ज्ञापकेन पञ्चम्यभावस्वीकारादेव । अस्मादिति । भागविशेषादित्यर्थः । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वका-

त्वावच्छिन्नपरः । तस्य । अञ्चूत्तरपदस्य । प्रत्ययग्रहणादिति । प्रत्ययशब्दस्य प्रत्यायकपरतया श्रूयमाणत्वलाभः । श्रूयमाण एव हि प्रत्यायको भवति । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र ह्येवमुक्तम् । अथ प्रत्ययग्रहणङ्किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् । अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तमतत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुमिति । कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमीति भ्रमनिवारणायाह । प्रभृत्यर्थेति । अन्यथा । प्रभृतिशब्दयोग एव पञ्चम्यङ्गीकारे । एवं सति यत्फलितन्तदाह । एवञ्चेति । प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीत्यर्थस्वीकारे च ॥ नन्वेवमवीचीमारभ्येत्यत्रापि पञ्चमी कुतो नेत्यत आह । अवीचीमारभ्येति । प्रभृतीत्यारभ्येत्यर्थकमव्ययम् । एतदर्थकतापि । अवधिमादायेत्यर्थकतापि । अपिनाऽगृहीत्वेत्यर्थकतायाः सङ्ग्रहः । मेरुपृष्ठादारभ्येतिवाक्यस्योपपत्तिमाह । नन्ववीचिमारभ्येत्यस्य कथमुपपत्तिरित्यत आह । आरभ्येत्यस्येति । अवीचिर्नरकविशेषः । इत्यादाविति । अत्रादिना प्रातःकालमारभ्य पठतीत्यादिसङ्ग्रहः । ज्ञापनं विनापि कार्त्तिक्याः प्रभृतीतिप्रयोगोपपत्तिमाह । वस्तुत इति । समभिव्याहृतपदार्थो मासादिः । गम्यमानक्रियापेक्षमिति । गम्यमाना या क्रिया गमनादिरूपा तदपेक्षमित्यर्थः । तदेवोपपादयति । कार्त्तिकीत इति । नन्वपपरिबहिरञ्चव इतिसूत्रस्थपञ्चम्या इत्यस्यापादियोगे चारितार्थ्यात्पञ्चम्यन्तेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यस्यानुपपत्तिरत आह । अव्ययभाव इति । सिद्धः समास इति । एवञ्च पञ्चम्या इत्यस्याभावेऽपि तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्यानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अञ्चूत्तरपदस्य पञ्चम्यन्तेन सामासार्थमपि न पञ्चम्या इतीत्याह । तत्साहचर्यादिति । पञ्चम्या अपि ज्ञापनार्थमिति । एतेन पञ्चम्येत्यस्यापादियोगे चारितार्थ्यात्सामर्थ्येनासुबन्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समासोऽस्त्विति परास्तम् । ननु ज्ञापकेन बहिःशब्देन योगे पञ्चमी चेत्स्वीक्रियते तदा पञ्चमीप्रकरणे अन्यारादितरर्त्ते इति सूत्र एव बहिःशब्दपाठः कर्त्तुमुचित इत्यत आह । सापीति । अपिना षष्ठीसमुच्चयः । सम्बन्धः । प्रतियोगित्वादिरूपः । अस्मादेवेति । यस्मादितिनिपातनादित्यर्थः । मूले एतत्सूत्रवृत्तौ बहुवचनप्रयोगभेदात् । दत्ततुल्येति । दत्तस्यैव प्रत्यर्पणं सर्वत्र न सम्भवतीत्येवमुक्तिः । कर्द्दर्जितमित्यस्य कर्द्दत्वावच्छिन्नप-

तियोगिताकाभेदवदित्यर्थः प्रतीयते स चासङ्गतः। शतपदार्थस्यापि स्वस्वरूपधारणात्मकव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वादत आह। कर्तृसंज्ञेति। एवञ्च कर्तृसंज्ञायाः क्रियायोग एव प्रवृत्त्या शताद्बद्ध इत्यत्र या बन्धनक्रिया तद्योगनिमित्तककर्तृसंज्ञाभावस्य तत्र सत्त्वाददोषः। हेतुतृतीयापवादभूतेयम्पञ्चमी। न तु तृतीयावाच्यकोटिनिविष्टमिति। अत एव करणत्वेन शाब्दबोधविषयत्वञ्च। प्रकृतसूत्रोदाहरणे शताद्बद्ध इत्यत्र शतस्य हेतुत्वविवक्षैव न तु कर्तृसंज्ञा। प्रत्युदाहरणे शतेन बन्धित इत्यत्र तत्प्रयोजको हेतुश्चेतिसूत्रेण शतस्य हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च। विभाषा गुणेऽस्त्रियामितिसूत्रे योगविभागस्य पदमञ्जर्युक्तस्यापि भाष्येऽदर्शनादाह। बाहुलकमिति। इत्युक्तेति। अस्य उणादय इति सूत्रभाष्य इत्यादिः। प्रकृतसूत्रोदाहरणे जाड्यादित्यत्र जाड्यस्यान्तःकरणविशेषावच्छिन्नशरीरनिष्ठधर्मस्य बन्धनक्रियाकारणत्वं सम्भवति। गुणत्वञ्च तस्य संज्ञाक्रियाजातिभिन्नत्वात् सम्भवति। धूमादग्निमानित्यत्र धूमपदस्य जात्याश्रयवाचकतया कथं गुणत्वम्। कथञ्चाग्निमन्निरूपितं हेतुत्वं धूमपदार्थस्य तत्कारणत्वाभावादत आह। धूमपदं ज्ञानेति। एवञ्च धूमज्ञानस्याग्निज्ञानेऽनुमितिरूपे कारणतायाः प्रसिद्धत्वान्न सूत्रोदाहरणत्वानुपपत्तिरिति भावः। स्पष्टञ्चेदमिति। न चान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेऽपि तृतीयाया अभावे प्रकृतसूत्रे पञ्चमीद्वितीययोरनुवर्त्तनादेव तयोः पर्यायेण प्रवृत्तिर्भविष्यतीति किं समुच्चयार्थत्ववर्णनेनेति वाच्यम्। पृथगादिषु पञ्चमीविधानम्। पृथगादिषु पञ्चमी विधेया। पृथग्देवदत्तात्। किं कारणम्। न प्रकृतम्पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते क्व प्रकृतम्। अपादाने पञ्चमीति। अनधिकारात्। अनधिकारः सः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः। दक्षिणेन ग्रामन्दक्षिणतो ग्रामस्य। एवन्तर्हि अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यतीति भाष्यदर्शनेन समुच्चयार्थत्ववर्णनात्। निपातानामनेकार्थत्वात्समुच्चयार्थत्वञ्च नानुपपन्नम्। न चैवम्पञ्चमीद्वितीये अनुवर्त्तेते इति मूले यदभिहितन्तदसङ्गतिरिति वाच्यम्। अनुवृत्त्यभिधानस्य तद्भाष्योत्तरभाष्यग्रन्थे नानुवृत्तिरप्यभिहितेत्यभिप्रायादिति न सन्दर्भविरोधः। एतेन। उक्तभाष्यविरोधेन। अन्यतरस्यामित्यस्य शब्दस्यैतदर्थकत्वे ड्वोरन्यतरस्यामित्यत्राप्ययमेवार्थो वाच्यश्च चासङ्गतः। प्रभा-

स्य विधेयप्रतियोगिकस्य तत्रानुपस्थितत्वेन तत्रान्यतरशब्देन भावस्याभावस्य च ग्रहणासम्भवात्तन्मते भाष्यान्तरविरोधोपीत्याह। विकल्पविषय इति। प्राचीनमतं दूषयन्स्वसिद्धान्तमाह। परे त्विति। विना वर्षमिति। केनेमौ पातितौ द्रुमावित्ति शेषः। द्वितीयासमुच्चयो नोक्त इति। अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यतीत्येवं हि भाष्ये उक्तम्। अनेन द्वितीयायाः समुच्चयकथनं दूषयित्वाऽनुवृत्तिकथनमप्ययुक्तमित्याह। पञ्चम्या अधिकार इति। प्रागिति चेति। एवञ्च षष्ठ्यतसर्थेतिसूत्रे द्वितीयाया असम्बन्धवत्प्रकृतसूत्रेऽपि सम्बन्धो न भविष्यतीति ध्वनितम्। अत एव। प्रकृतसूत्रे तदसम्बन्धादेव। यद्यत्र द्वितीयासमुच्चयः स्यात्तदा करणे चेतिसूत्रेऽपि पञ्चमीसमुच्चयार्थंप्रकृतान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य सम्बन्धावश्यकत्वेन तत्रापि द्वितीयासमुच्चयः स्यादिति भावः। करणे च स्तोकेतिसूत्रे कतिपयस्येति षष्ठ्यनुपपत्तिः। प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्तत्वादत आह। षष्ठी गापोष्टगितिवदिति। अद्रव्यवचनेभ्य इत्यस्य द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इति नार्थः स्तोकादिशब्दानां शुक्लादिशब्दवद् गुणे गुणिनि शक्ततया द्रव्यवचनभिन्नत्वाभावादत आह। द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इति। एवञ्च यदा धर्ममात्रपराणां स्तोकादिशब्दानाम्प्रयोगस्तदेदोदाहरणम्। धर्मिपरत्वे प्रत्युदाहरणम्। ननु धर्मवचनत्वे करणत्वमनुपपन्नमत आह। करणत्वञ्चेति। ननु स्तोकम्पचतीत्यत्र धर्मिपरत्वात्कथमद्रव्यवचनत्वमत आह। असत्त्वभूतेति। ननु पच्धात्वर्थफलं विक्लित्तिस्तासा विक्लित्तिरित्येवं रीत्या सर्वनाम्ना परामृश्यत एवेति कथमसत्त्वमिति चेन्न। विक्लित्तिशब्देन यदा सोऽर्थ उच्यते तदा तस्य सर्वनाम्ना परामर्षेपि धातुप्रतिपाद्यत्वावस्थायान्तस्य सर्वनाम्ना परामर्षाभावात्। विकल्पशब्दार्थविकल्पस्य वाशब्देन प्रतिपाद्यत्वावस्थायामसत्त्ववत्। ननु व्यवहितसमुच्चयः प्रागेव निरस्त इति कथमत्र तृतीयार्थत्वकथनमत आह। व्याख्यानादिति। व्यवहितसमुच्चयार्थकचकारोपादानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। ननु दूरान्तिकार्थेभ्यो विहितानां द्वितीयातृतीयापञ्चमीनाम्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रवृत्तौ किम्मानमत आह। व्याख्यानादिति। दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामितिसूत्रानन्तरन्तेभ्यो द्वितीया चेत्येव सिद्धे दूरान्तिकार्थेभ्य इत्युपादानन्तत्सूत्रविहितविभक्तीनां पूर्वविहिताभ्यो वैलक्षण्यसूचनाय। एवञ्च विशिष्यार्थानु-

कारनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यनेन न्यायेन ताः प्रातिपदिकार्थमात्रे भवन्तीति लभ्यते इति व्याख्यानादित्यर्थः ॥

## इति पञ्चमीविवरणम् ।

षष्ठी शेष इति सूत्रे यच्छेषपदन्तत्र शेष इत्युच्यते कः शेषः कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेष इति भाष्ये उक्तात्तन्मूलक व्याख्यानादाह । उक्तादन्य इति । तत्तद्रूपेण स्वत्वत्वादिरूपेण । सम्बन्धत्वेन रूपेण चेति । वाच्य इति शेषः । राज्ञः पुरुषोऽस्तीतिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरम्पुरुषो राजस्वत्ववान्न वेति सन्देहो न भवतीति यथा विशिष्टरूपेण वाच्यता कल्प्यते । तथा राजसम्बन्धी न वेति च सन्देहानुत्पत्तेः सामान्येन सम्ब न्धत्वेन रूपेण च वाच्यता कल्प्यते । तन्मूलक इति । कर्तृत्वनिरूपकक्रियात्वस्य वा क्रियानिरूपितकर्तृत्वम्मूलं यस्य तस्मिन्विवक्षित इत्यर्थः । स्वस्वामिभावादिरित्यस्य स्वस्वामिनोर्भावः स्वत्वं स्वामित्वं वा सम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति प्रतीयते परन्तु तस्य तत्तद्रूपेण षष्ठीवाच्यता न युक्ता । राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यर्थः स्वामित्वञ्चेत्तस्याधेयतासम्बन्धेन राजसम्बन्धित्वेऽपि पुरुषावृत्तित्वात् । स्वनिरूपितस्वत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन स्वामित्वं पुरुषेऽप्यस्तीति तु न तस्य वृत्त्यनियामकतया पुरुषे वृत्तितानियामकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् यदि तु स्वत्वं सम्बन्धस्तदा तस्य राजवृत्तित्वाभावेन सम्बन्धत्वं वक्तुमशक्यम् । स्वनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन राजवृत्तित्वन्तु वक्तुमशक्यम् । तस्य वृत्त्यनियामकत्वादत आह । स्वत्वस्वामित्वसमूह इति । अन्यच्च । मञ्जूषादौ । तत्र सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्याम्भिन्न उभयसम्बन्धीत्युक्तम् । एवं सर्वत्र । अवयवावयविभावजन्यजनकभावादौ । संसर्गविधयैवेति । अनेवकारेण षष्ठ्यर्थस्य प्रकारत्वं व्यवच्छिद्यते । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणम्पुरुषो विशेष्य इत्युक्तमन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषणतया वा ब्रूयात् एतदेकवाक्यतया क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य वाचिका द्वितीयेति भाष्याशयमाह । कारकविभक्तिभ्य इति । प्राचीनमतेनाह । सम्बन्धत्वेन भान इति । सम्बन्धः कारकेभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायाम-

भिधीयते इतिहर्यक्तेराह । यद्वेति । कारिकायां कारकपदं कर्मत्वादिशक्तिपरम् । तन्मूलकसम्बन्धश्च विशेषणविशेष्यभाव एव । इयञ्च षष्ठी विशेषणत्वेन विवक्षितादेव । न च सम्बन्धे षष्ठी सम्बन्धश्च द्विष्ठ इति सा विशेषणत्वेन विवक्षितादेव भवति न विशेष्यत्वेन विवक्षितादित्यत्र किं विनिगमकमिति वाच्यम् । विशेषणवाचकस्य राज्ञ इत्यादेः पदस्य केवलस्य प्रयोगेऽपि विशेषणत्वं स्वसामान्यनिरूपितम्प्रतीयते तच्च विशेषणत्वं सम्बन्धसाकाङ्क्षमिति विशेषणादेव सा । तदुक्तम्भाष्ये । षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः । षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । तत्र प्रथमाविधिः । तत्र षष्ठीम्प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुष इति । उक्तम्पूर्वेण । किमुक्तन्न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः । अत्र कैयटः । राज्ञ इत्येतत्पदसन्निधाने पुरुषस्य सम्बन्धित्वम्प्रतीयते नान्यथा । पुरुषेतिप्रातिपदिकन्तु स्वार्थमात्रे वर्त्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः । ततोऽग्रे भाष्ये शङ्कितम् । कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं वाक्यार्थ इति न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् । पुरुषपदसन्निधाने एव राज्ञः सम्बन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः । वाक्यार्थत्वञ्च पदान्तरसन्निधाने प्रतीयमानत्वन्तच्चोभयत्राविशिष्टमिति पुरुषनिष्ठविशेष्यत्ववद्राजनिष्ठविशेषणत्वमपि वाक्यार्थ एव भविष्यतीति पुरुषपदादिव राजन्शब्दादपि प्रथमाप्रसङ्ग इति भावः । ततः समाधानम्भाष्ये अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते । अन्तरेणेति । राज्ञ इति केवलेपि पदे उच्चार्यमाणे सम्बन्धित्वमनियतप्रतियोगि गम्यते तस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन । अत्र सम्बन्धित्वं विशेषणत्वरूपम् । अनियतप्रतियोगीत्यस्यानियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः । अत एवोक्तं राजा परोपकारित्वेन विवक्षित इति । न स्वनिष्ठत्वेन । न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया इति । हरिणाप्युक्तम् । द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च प्राधान्येप्युपयुज्यत इति । असौ सम्बन्धः । परार्थत्वात् । परं विशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वाद्विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र सम्बन्धो व्यतिरिच्यते उद्भूततया प्रतीयते इति तत्रैव षष्ठीत्यर्थः । विशेष्यस्य स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षेति भावः ।

प्रधानेऽप्युपयुज्यते । तस्य द्विष्टत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया रा-
जःद्विपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः । ननु कर्मादीना-
मपीतिग्रन्थेन यथा तेषां सम्बन्धत्वेन विवक्षा प्रतिपादिता तथा कर्त्तुर्न प्र-
दर्शितेति कर्त्तुस्तथा विवक्षा न भवतीति कश्चिद् भ्राम्येदतः कर्त्तुरपि तथा वि-
वक्षामाह । कर्त्तुरपीति । कर्मादीनामित्यनेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधार-
स्यापि तथा विवक्षेति भ्रमनिवारणायाह । संयोगसम्बन्धे ति । तेन भूतलस्य घ-
ट इति नप्रयोगः । तत्र भाष्यमपि साधकमाह । अत एवेति । ननु तर्हि लोहि-
तोष्णीषा इत्यादौ षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिर्न स्यादत आह । लोहित इति । यदुक्तमेधः
कर्म कर्त्ता वा तदुपपत्तये आह । एधशब्द इति । उदकस्ये त्यर्थ इति । भुवनम-
मृतञ्जीवनीयन्दकञ्चे तिहलायुधकोशोऽत्र मानम् । यदुक्तम्मूले हेतौ द्योत्य इति
तत्फलमाह । हेतुहेतुमद्भावेनेति । हेतुपदार्थस्य स्वानिष्ठहेतुत्वनिरूपितहेतुम-
त्त्वसम्बन्धे नेतरान्वय इत्यर्थः । हेतुवाचकादिति । हेतुवाचकत्वञ्च विशेषणवि-
शेष्ययोरुभयोरपि वाचकयोरिति हेतुशब्दादन्नशब्दाच्च षष्ठीत्यर्थः । षष्ठी हेतो-
रिति वक्तव्ये प्रयोगग्रहणाद्यत्र हेतुबोधनाय हेतुशब्दस्य प्रयोगस्तत्र हेतुवाच-
चकसामान्यात्तस्मिन्वाक्ये षष्ठी यथा स्यादिति । अत एवान्नस्य शोभनस्य हे-
तोर्वसतीति भवतीति दिक् । सर्वनाम्नस्तृतीया च । अत्र सर्वनाम्न इति प्रयो-
गापेक्षया षष्ठी । पञ्चम्यान्तु हेतुशब्दात्पञ्चमीतृतीये न स्याताम् । निमित्तादि-
प्रयोगे तेभ्य इति । अत्राप्यर्थे प्रयोगशब्दोपादानमेव मानम् । सूत्रे व्यर्थ इति ।
अनेनैव सूत्रद्वयसाध्यप्रयोगस्य सिद्धेः । मूलादिदूषणायाह । भाष्य इति । न-
न्वप्रतिषिद्धमनुमतम्भवतीतिन्यायेनोक्तभाष्यकारसम्मतमिदमित्यत आह । विपरी-
तमिति । स्वाधिकारात्परेणेत्यादौ यथायथं शास्त्रेणेत्यादिविशेष्यानुरोधात् तृ-
तीया । प्रत्यासत्तिन्यायेनाह । यदपेक्षमिति । तस्या एवेति । पञ्चम्या एवेत्यर्थः ।
शिष्टकृतं व्याख्यानमत्र शरणम् । व्याख्यानादिति । जानातेर्विदर्थकत्वस्य नि-
यततया विशेषणस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरतो विशेषणसामर्थ्यमूलकाद्व्याख्यानादि-
त्यर्थः । जाता तेरविदर्थत्वं स्पष्टयति । जानातेरिति । मातुर्गुणस्मरणमिति ।
गुणेन स्मरणमित्यर्थः । इह गुणरूपस्य करणस्य शेषत्वविवक्षायामपि अनेन
सूत्रेण षष्ठ्यभावे षष्ठी शेष इति सूत्रेणषष्ठ्यां समासो भवत्येव । एतत्सूत्रवि-

षष्ठेऽपि तेन सूत्रेण षष्ठ्यां सिद्धायामितत्सूत्रं नियमार्थमिति हि प्रसिद्धो मार्गः । अत एव । नियमार्थत्वस्येष्टत्वादेव । एतेषान्नियमार्थत्वे वार्त्तिकमपि साधकमित्याशयेनाह । प्रतिपदविधानेति । तद्वार्त्तिकमपि नापूर्वङ्किन्तु नियमसिद्धमेवेति भावः । रुजार्थानामिति सूत्रे उपात्तन्त्र रुजाशब्दो यद्यपि व्याधौ रूढस्तथापि प्रकृते रोगमात्रं विवक्षितमित्याशयेनाह । रोगार्थानान्धातूनामिति । अत्र रोगशब्दे प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितम् । व्याख्यानादिति । भावकर्त्तृकाणामित्यस्य नदी कूलानि रुजतीति प्रत्युदाहरणम्भाष्ये उक्तान्तम्मूलकादित्यर्थः । ल्युट्प्रत्ययार्थोऽविवक्षित इति । भावकर्त्तृकादितिभाष्यीयव्याख्यानात् । भाष्ये भावकर्त्तृकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । भावकर्त्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । न ग्रहणमिति । किन्तु जसु हिंसायामिति चौरादिकस्येति शेषः । ननु हेतुमण्णिचा जासीतिनिर्देशोपपत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । हिंसायामित्युक्तेरिति । अनुकरणत्वाण्णत्वाप्राप्तेराह । सौत्रत्वादिति । मूलादिकान्दूषयति । परे त्विति । अयम् । क्राथधातुः । नन्वयञ्चरादौ न दृश्यत इत्यत आह । तस्येति । निपातनस्येति । अस्यान्यथेत्यादिः । सामान्येन । शेषषष्ठीसन्नियोगशिष्टत्वानङ्गीकारेण । प्रकारान्तरमप्याह । उदाहरण इति । व्याख्यानादिति । उत्तरसूत्रद्वयस्य पाणिनिपठितानुपूर्वीकस्योपादानसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अयम्भावः । यद्यत्र शेष इत्यस्य सम्बन्धस्तदा विभाषोपसर्ग इत्यत्र शेषपदसम्बन्धोऽस्ति न वा । आद्ये दिव इति सूत्रेण समासाभावस्य सिद्धौ विभाषोपसर्ग इतिसूत्रवैयर्थ्यम् । न च यदा नानेन षष्ठी तदा षष्ठी शेष इतिसूत्रेण षष्ठी तदा समासप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम् । नोपसर्ग इति न्यासेन दिवसूत्रस्य निषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयसिद्धौ विभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यानुद्धारात् । द्वितीये विभाषेतिसूत्रस्य कर्मण्येव विकल्पेन षष्ठीविधायकतया छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावाद्ब्राह्मणे विभाषेतिसूत्रविहितषष्ठ्यभावे कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण द्वितीयायाः सिद्धौ द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रवैयर्थ्यन्दुर्वारमेव । न च तन्निरुपसर्गे द्वितीयार्थमस्त्विति वाच्यम् । कर्मत्वाविवक्षायान्दिवसूत्रस्याप्राप्तेस्तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण द्वितीयायाः सिद्धौ तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यानुद्धारात् । द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रे शेषपदसम्बन्धे न शे-

षत्वविवक्षायां द्वितीयार्थन्तदिति तु वक्तुमशक्यम्। विभाषोपसर्गे इति सूत्रेण विच्छिन्नस्य शेषपदस्य पुनस्तत्र सम्बन्धासम्भवात्। न च कृदन्तेन योगे द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रे विभाषोपदसम्बन्धेन पक्षे दिव इति सूत्रसिद्धषष्ठ्याः पुनर्विधानेन समासाभावार्थन्तदस्त्विति वाच्यम्। द्वितीयो ब्राह्मण इतिसूत्रभाष्ये किमुदाहरणम्प्रतिदीव्यन्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्। इदन्तर्हि गामस्य तदहः सभायान्दीव्येयुरित्युदाहरणेन कृदन्तेन योगे तस्य प्रवृत्त्यस्वीकारादिति। अत एव। दिवस्तदर्थस्येति सूत्रे शेषपदासम्बन्धादेव। नित्यषष्ठीप्राप्ताविति। दिवस्तदर्थस्येत्यनेन नित्यषष्ठीप्राप्तावित्यर्थः। तिङन्तमिति। यदि शेषपदसम्बन्धेनेदं सूत्रमपि समासनिवृत्तिफलकञ्चेत्तदा यत्र समासस्य प्राप्तिसम्भावना तादृशङ्कृदन्तमेवोदाहृतं स्यादिति भावः। पूर्वोक्तमेवार्थं शङ्कासमाधानाभ्यां द्रढयति। यद्यपीत्यादिना। अत एव। अत्रापि शेषपदासम्बन्धादेव। कृत्वोर्थेति सूत्रे शेष इति मण्डूकानुवृत्त्या सम्बन्ध्यत इत्यत्र बीजन्दर्शयति। अधीगर्थेति सूत्र इति। बहुवचनेति। अधिकरणस्य सङ्ग्रहे हि बहुवचनं युक्तम्भवतीति भावः। स्वसिद्धान्तमाह। वस्तुतस्त्विति। सूत्रोपात्तेति। यद्यप्येवमानुपूर्वी भाष्ये वार्त्तिकस्य नास्ति। तथापि कैयटीयव्याख्यानवशात्फलतीति प्रकृते एवमुक्तम्। तथाहि। अधीगर्थेति सूत्रे कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम्। कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः। किम्प्रयोजनम्। अकर्मकाणाम्भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्। मातुः स्मर्यते। पितुः स्मर्यते। एतद्वार्त्तिके कर्मादिष्वित्यत्रादिशब्दः कर्मव्यतिरिक्तस्याभावादनुपपन्न इत्याशङ्कानिवारणायाह कैयटः। आदिशब्दोऽत्राश्रयवाचीति। यथा विष्णुरादिः पृथासूनोर्भीष्मादिश्च सुयोधनः। ते जयन्ति रणे शत्रून्येषां विष्णुः समाश्रय इति। तेन कर्माश्रयाः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते। द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति। अत्र द्वितीयाशब्दो लक्षणया द्वितीयापवादषष्ठीपरः। तेन षष्ठीनिमित्तभावेनेति फलितम्। दिवुधातुविषये विभाषोपसर्गे द्वितीया ब्राह्मणे इतिसूत्रद्वयारम्भाच्छेषपदासम्बन्ध इत्यतो वार्त्तिकारम्भः। तत्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम्। अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। शेष इति वर्त्तते। शेषश्च कः।

कर्मादीनामविवक्षा शेषः। यदा च कर्म विवक्षितम्भवति तदा षष्ठी न भवति। स्मराम्यहम्मातरम्। स्मराम्यहम्पितरमिति भाष्ये उक्तम्। अत्राविवक्षिते कर्मणीत्यनेनाकर्मकत्वाद्भावे लादयः सिद्धा भवन्तीति दर्शितम्। ततोऽविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वप्रदर्शनाय शेषपदानुवृत्तिः प्रदर्शिता। शेष इति वर्त्तत इति। नन्वेवं षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठ्यां सिद्धायामेतत्प्रकरणं व्यर्थमत आह कैयटः। प्रकरणञ्चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति। अत्र प्रकरणपदोपादानेन मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्सर्वत्र शेषपदसम्बन्ध इति दर्शितम्। स्मारितम्। यथा षष्ठी शेष इति सूत्रे कर्मादीनां क्रियाकारकभावेन सम्बन्धमविवक्षितङ्कृत्वा सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया षष्ठी भवतीत्युक्तन्तथेहापि कर्मादीनामविवक्षया भावे लादयो भविष्यन्तीति दर्शितमित्यर्थः। कर्माश्रयषष्ठीविषय इत्यनेनाधीगर्थेत्यादिदिवस्तदर्थस्येतिसूत्रसमुदायो गृह्यते। नैतावतेति। षष्ठी शेष इतिसूत्रवदत्रापि सूत्रे आदिशब्द उपात्त इति भावः। प्राचीनव्याख्यायान्दोषमप्याह। किञ्चेति। एतद्भाष्यबलादिति। अव्यवहितोक्तभाष्यबलादित्यर्थः। अन्यथेति। दिव इति सूत्रे शेषपदासम्बन्ध इत्यर्थः। वार्त्तिकरीत्येति। तत्र हि यतः कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनमित्युपात्तम्। अत्र कैयटेन प्रेष्यब्रूपर्यन्ता इत्येवोक्तन्न तु कृत्वोर्थप्रयोग इत्येतत्पर्यन्तमिति तेन कृत्वोर्थ इतिसूत्रे शेषपदासम्बन्धो लभ्यते। दिव इति सूत्रे शेष इत्यस्य सम्बन्धे इदमेव भाष्यं मानम्। दिव इति सूत्रस्यापि तन्मध्यपाठात्। अत्र प्रेष्यब्रूपर्यन्त इत्युपादानेन कटिपर्यन्तं वास इत्यत्रेवाग्रे शेषपदासम्बन्ध इति स्पष्टमेव लभ्यते। एतत्सूत्रद्वयेति। विभाषोपसर्गे। द्वितीया ब्राह्मण इतिसूत्रद्वयेत्यर्थः। नन्वेवं द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रभाष्ये गामस्य तदहः सभायान्दीव्येयुरित्यत्र शेषपदासम्बन्धेन दिव इति सूत्रेण प्राप्तषष्ठीबाधनार्थमेतत्सूत्रमित्युक्तन्तस्य का गतिरित्यत आह। द्वितीया ब्राह्मण इतीति। वार्त्तिकरीत्येति। वार्त्तिककारेण हि शेषपदानुवृत्तिर्नोक्ता किन्त्वकर्मकवद्भाव एवोक्त इति भावः। सिंहावलोकनन्यायेनाह। किञ्चेति। एवञ्च। पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौ च। तदसम्बन्धः। ज्ञोऽविदर्थस्येति सूत्रे शेषपदासम्बन्धः। तथा सति यत्फलितन्तदाह। एवञ्चेति। तद्योगे। अज्ञानार्थकजानातियोगे। शतन्दीव्यतीत्यादि चेति। दिवस्तदर्थेति सूत्रे पूर्वोक्तरीत्या शेषपदस-

सम्बन्धे सति यदा सम्बन्धित्वेन विवक्षा तदा षष्ठी यदा तु कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन विवक्षा तदा द्वितीयेति रूपद्वयसिद्धिरिति भावः। ननु ज्ञोविदर्थेति सूत्रे शेषपदासम्बन्धेऽधीगर्थेति सूत्रे कथं शेषपदसम्बन्धो भाष्य उक्त इत्यत आह। अधीगर्थेत्यादाविति। कर्तृकर्मणोः कृति अत्र सूत्रे शेषपदासंबन्धे साधकमाह। सूत्रवैयर्थ्यापत्तेरिति। षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव तस्याः सिद्धेः। नन्विदं सूत्रमपि ज्ञोऽविदर्थस्येति सूत्रवत्समासनिवृत्तिफलकमस्त्वित्यत आह। कृद्योगा षष्ठीति। कर्तृसाहचर्यादिति। कर्तृपदार्थो यथा नाभेदेन क्रियान्वयी तथा भेदेनेतरसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेन क्रियान्वयि यत्कर्म तद्बोधकमेव कर्मपदमिति भावः। स्तोकम्पाक इति। फलस्य व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयतया कर्मत्वेन तत्राभेदेनान्वितो यः स्तोकपदार्थः सोऽपि कर्मैवेति भावः। अत्र विशेषमाह किञ्चेति। असामर्थ्यादिति। सुबन्तार्थविशेषान्वये समाससंज्ञाविधायकतयाऽनयोश्चारितार्थ्यादिति भावः। ननु स्तोकम्पाक इत्यत्रैव समासाभावे प्रदर्शनीये स्तोकम्पाचक इति प्रयोगान्तराभिधानं किमर्थमिति चेन्न। ओदनस्य पाचक इत्यत्र तृजकाभ्यामितिसूत्रोदाहरणविषये यथा षष्ठीक्रियाविशेषणवाचकाद्भवति तथा स्तोकम्पाचक इत्यत्रापि स्यादिति शङ्कावारणाय प्रयोगान्तराभिधानस्य कृतत्वात्। षष्ठी तु स्तोकम्पाक इत्यत्रैव स्तोकम्पाचक इत्यत्रापि धात्वर्थेऽभेदेनान्वयान्न भवतीति पूर्ववत् यद्यपि सम्भवति तथापि वार्त्तिकविरोधादपि न भवति। अत एव वक्ष्यति एतदेव भाष्यमित्यादि। ननु कष्टं श्रितः कष्टश्रित इत्यत्रापि सुबन्तार्थविशेष्येण श्रयणकर्त्रा कष्टमित्यस्यानन्वयात्कथं समास इत्याशङ्कायामाह। द्वितीया श्रितेत्यादेस्त्विति। सामर्थ्यात्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। उक्तरीत्या। यथा प्रासोदकेत्यत्र वृत्तिविग्रहवाक्ययोः समानार्थत्वोपपत्तये प्राप्तिकर्त्रुदककर्मेति बोधः स्वीक्रियते तथा श्रयणकर्त्तरि कष्टेतिकर्मणो द्वितीयान्तार्थस्यान्वयेन कष्टकर्मकाभिन्नश्रयणकर्त्ता इत्यर्थकल्पने सुबन्तार्थविशेष्येणाप्यन्वयो वक्तुं शक्य इति भावः। उक्तेर्थे भाष्यसम्मतिमप्याह। अत एवेति। तेनान्वयाभावेन समासाभावादेव। भाष्य इति। पूजनात्पूजितमित्येतावदेव सूत्रमित्याशयेन वार्त्तिककारेणोक्तम् जितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम्। पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणङ्-

त्तव्यम्। काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। शोभनोऽध्यापकः। मलोपवचनञ्च। दारुणाध्यापकः। दारुणाभिरूपकः। तत्र कैयटः। क्रियाविशेषणन्दारुणशब्दो द्वितीयान्तो यथा ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगस्तथा विशेषणेनापि तत्र वैयधिकरण्यात्समासाभावान्मलोपो विधीयते। दारुणाभिरूपक इति। आभिरूप्यन्दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणशब्दस्य नपुंसकत्वम्पूर्ववत्समासाभाव इति। अन्यथा। एतादृशविशेषणवाचकादपि षष्ठीस्वीकारे। उक्तसामर्थ्येपि। अवयवद्वारकसामर्थ्येपि। षष्ठीसमासस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे दारुणाध्यापक इत्यस्य सिद्ध्यर्थम्मलोपवचनमस्त्विति शङ्कते। न चेति। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यग्रहणे कर्त्तव्ये तदकरणात्समासार्थमितत्स्यात् तथा च वचनं व्यर्थमेव स्यादित्याशयेन समासाप्राप्तिविषयकमेव तद्वचनमित्याशयेन समाधानमाह। तथा सतीति। अत एव। वैयधिकरण्येन समासाप्राप्तिविषयकत्वादेव। ननु वैयधिकरण्येप्यवयवद्वारकसम्बन्धमादाय सुप्सुपेति वा मयूरव्यंसकेति वा समासोऽस्त्वित्यत आह। सुप्सुपेत्यादीति। तदाशयः। तद्भाष्याशयः। परमतखण्डनपूर्वकमग्रबीजन्दर्शयति। कर्तृकर्मणोरिति। धातुरेवेति। अत्रैवकारेण प्रातिपदिकव्यवच्छेदः। ननु शत्य आश्विक इत्यादिशब्दानाङ्क्रयणखननादिरूपक्रियोपस्थापकत्वमस्त्येवेत्यत आह। शत्योऽश्व इति। तेन रूपेण। साध्यत्वेन। अत एव देवदत्तेन शत्योश्वः। चैत्रो भूमिमाश्विक इति न प्रयोगः। एतद्भाष्येति। कृतपूर्वी कटम्भुक्तपूर्वी ओदनमिति विलक्षणस्थल एव कृतीत्यस्य प्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः। अत एव। धातुत एव कारकान्वयितावच्छेदकसाध्यत्वेनोपस्थितिसत्त्वादेव। एतेन। उक्तप्रकारेण। नन्वध्यारूढमित्यर्थेऽधिकमिति सूत्रेणाधिकशब्दस्य व्युत्पादनादस्मन्मतेऽधिका खारी द्रोणेनेति प्रयोगोपपत्तिर्भवति। यदि धातुत एव तेन रूपेणोपस्थितिरिति नियमो भवन्मते तदा कथन्तादृशप्रयोग इत्यत आह। अधिकेति। ननु कृतौ ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीत्येवं व्यवस्थार्थङ्कृद्ग्रहणमस्त्वित्यत आह। धातोश्च द्वय इति। तदुक्तम्भाष्ये। तस्य कर्मकर्त्रर्थन्तर्हि कृद्ग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। कृतौ ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्। अन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोर्हि द्वये प्र-

त्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च तत्र कृत्प्रयोग इष्यते । तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते इति। अत्र द्वये प्रत्यया इति भाष्यप्रयोगादेव द्वय इत्यस्य साधुत्वम्। ननु कृतीत्यं तदुत्तरसूत्रेऽनुवर्त्यं कृति अव्ययेनेतिवचनव्यक्त्याऽकृदव्ययनिरासार्थन्तदस्त्वित्यत आह। न लोकेतीति । ननूभयप्राप्ताविति सूत्रेऽन्यपदार्थलाभार्थङ्कृतीत्यस्त्वित्यत आह। उभयेति। व्याख्यानादिति । ओदनस्य पाको ब्राह्मणानाम्प्रादुर्भाव इत्यादौ भिन्नक्रियाकर्तृकर्मवाचकशब्दप्रयोगे उभयत्र षष्ठीदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। अयञ्च प्रयोगोऽत्रैव भाष्ये दृश्यते। भाष्ये एकदेशिनोक्तं कृतीत्यस्य प्रयोजनङ् खण्डयितुमाह। न च भेदिकेत्यादि । भेदिकेत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच्। अत्र णिजर्थव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्त्ता प्रधानम्। प्रकृत्यर्थस्य त्वप्राधान्यात्प्रयोज्यकर्ताऽप्रधानमिति प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधाने एव कार्यमितिन्यायेनोप्रधानान्न स्यादित्याशयः। कर्तृपरमिति। एवञ्च वाक्यभेदेन कृति कर्त्तरि यत्तस्मादित्यर्थो भविष्यतीति भावः। अत्राप्रधानस्य गतिबुद्धीति सूत्रस्य नियमार्थत्वान्न कर्मत्वम्। तृतीयावदिति। यथा देवदत्तेन यज्ञदत्तेन पाच्यते तण्डुल इत्यत्रानुक्तयोर्भिन्नपदवाच्ययोः कर्त्रोस्तृतीया विरोधाभावाद्भवति तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः। कृतीत्यस्य प्रयोजनमाह। तद्धित इतीत्यादिना। तद्धिते मा भूदित्यस्य कृदन्तात्तद्धिते सति मा भूदित्यर्थः प्रतीयते स त्वयुक्तस्तण्डुलानाम्पाचकतर इत्यत्र षष्ठीदर्शनादत आह। तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रे ति। कृदन्तशक्तिग्रहत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपिता योपस्थितिवृत्तिकार्यता तदवच्छेदिका या विषयता तद्वतिङ्कर्त्तृकर्मणोः षष्ठीति पर्यवसितोऽर्थः। तादृशी च विषयता प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपा बोध्या एतच्च कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति कृतपूर्वी कटम्। भुक्तपूर्वी ओदनमितीति भाष्याल्लभ्यते। कृतपूर्वीत्यत्र यथा तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितङ्कर्मत्वन्तदुपपादयति। उदाहरण इति। अत्र सकर्मकेत्यभिधानेन प्रसिद्धरीत्या भावे क्तप्रत्ययस्य भवने भाष्यीयप्रयोगातिरिक्तहेत्वभावः सूचितः। तस्य। भावक्तान्तस्य। क्वाप्यप्रयोगेण। अस्योपदर्शितदृश्यतिरिक्तवाक्य इत्यादिः। कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्येति । कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्ये-

त्यर्थः । न चात्र तथा । न चात्र कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वम् । यथा तण्डुलानाम्पाचक इति वाक्यघटकस्य पाचक इत्यस्य वृत्त्यघटकस्य पाककर्त्तरि शक्तिग्रहे सति तादृशशक्तिग्रहप्रयोज्या या पाककर्त्तृरूपस्थितिस्तस्याम्प्रकारतया भासमाना या पचिक्रिया तन्निरूपितकर्मत्वस्य तण्डुलपदार्थे सत्त्वाद्भवति तत्र षष्ठी । अत एव । यथाश्रुतात्तद्धित इति वाक्यात्प्रतीयमानस्यार्थस्यानभिप्रेतत्वादेव । नन्वस्य केवलस्य कृदन्तस्य कथन्न प्रयोग इत्यत्राह । अत्र कर्मविशेषस्येति । भावे क्त इति । अविवक्षितकर्मणोऽप्यकर्मकपदेन ग्रहणस्येष्टत्वाद्भावे क्त इत्यर्थः । ननु प्रागन्वयाविवक्षायामपि कृतेत्यस्य कर्माकाङ्क्षायाः सत्त्वेन सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्कथं वृत्तिरित्यत आह । वृत्तेः पूर्वमिति । इत्यादावपीति । अन्यथा तत्रापि कर्मण्येव क्त प्रत्ययः स्यात्तथा च कर्मणोऽनभिहितत्वाभावेन क्तस्येन्विषयस्येति सप्तमी न स्यादिति भावः । योऽर्थ इति । करणादिरूप इत्यर्थः । स्पष्टमेवोक्तम् । भाष्यकृतेति शेषः । तद्भाव इति । भाष्यकृद्भाव इत्यर्थः । न चात्र निष्ठान्तार्थभूता या क्रिया तन्निरूपितकर्मत्वसत्त्वान्न लोकेति निषेधस्य प्राप्तिरिति कथं षष्ठ्यापादनमिति वाच्यम् । तस्यापि पूर्वोत्तरसाहचर्येण प्रत्यासत्त्या च निष्ठान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वविशिष्टे षष्ठी नेत्यर्थकल्पनात् । अत्रापि निष्ठान्तशक्तिग्रहजन्यतावच्छेदकतादृशप्रकारतामादाय परिष्करणीयम् । तेन दैत्यान्हतवत्तरामितिविशिष्टजन्योपस्थितिमादाय नाव्याप्तिः । तस्याप्यकर्मकेभ्य इति । नपुंसके भावे क्त इतिसूत्रविहितक्तस्येत्यर्थः । अत्र । एतादृशेष्टौ । इदमेव भाष्यम् । यदा वाक्यमित्यादि भाष्यम् । भट्टिपद्ये दर्दुःखस्येत्यत्रानेन सूत्रेण चेद्दुःखपदादनभिहितकर्मवाचकत्वेन षष्ठी तदा धायैरामोदमित्यत्रापि कुतो नेतिशङ्कानुत्थानायाह । दर्दुःखस्येति । गृहीत्वेति । एवञ्चामोदमिति न धायैरित्यस्य कर्मेति न षष्ठीप्राप्तिरिति भावः । एवञ्च दुःखस्येत्यस्य देहलीदीपकन्यायेनोभाभ्यामन्वयान्नोभयत्र कर्माकाङ्क्षेति भावः । ज्वलेर्णः । कर्त्तरीति शेषः अत एव क इत्यत्र प्रथमा । अत्र ज्वलेर्ण इत्यभिधानन्न ज्वल इतिणप्रत्ययेन साधनीयमित्यभिप्रायेण । किन्त्वस्य वैकल्पिकतया एतदभावे पचाद्यजित्यभिप्रायेण । एतदभिधानन्तु तस्यानेन स्मरणार्थमेव अत्र नपुंसके

भावे क्त इति सूत्रविहितस्य क्तस्याप्यकर्मकेभ्य एव प्रवृत्तिरितीष्टिबलादेवेति न भ्रमितव्यम्। किन्तु तयोरेवेति सूत्रे भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तते । तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यते। चशब्दस्त्वर्थे। एवञ्च क्त्यादयस्तयोरेव। भावे तु अकर्मकेभ्य एवेति द्रष्टव्यम्। तेन। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिसमासाश्रयणेन। प्रादुर्भाव इति। अस्यार्थमेतदिति शेषः। प्रयोग एवेति। प्रयुज्यमानादेव प्राप्तिर्भवतीति भावः। स्पष्टप्रतिपत्तये आह। स्त्रियामिति । भ्रमनिवारणायाह। नियमस्येति। केचिदितीति। तथा च शेषे विभाषेत्यस्यायमेव मुख्याऽर्थ इति ध्वनितम्। करणे ल्युडिति । तेनाचार्यपदार्थस्यानुक्तत्वमस्तीति शेषः। ननूभयप्राप्ताविति नियमात्कथमोदनपदादच्च षष्ठीत्यत आह। उभयेति। लादेश इत्यस्य लस्यादेश इति भ्रमनिवारणायाह। लकारसम्बन्धिन इति। एवाञ्चादेशशब्दस्य सम्बन्धिनि लक्षणेति भावः। ददिर्गा इतीति। अत्रादृगमितिसूत्रेण किकिनौ प्रत्ययौ। तयोश्च लिड्वद्भावविधानेन लिट्प्रयोज्यविहितप्रयोजकत्वरूपसम्बन्धवत्तयाऽस्ति लकारसम्बन्धित्वमिति भावः। न च लान्तस्यैत्येवास्तु लस्य स्थाने आदेशे कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन लत्वव्यवहारादिति वाच्यम्। अल्विधित्वेन तदसम्भवात्। नन्वादेशपदम्मूलेऽधिकमत आह। केवलस्येति। स्पष्टिङ्वन्कुर्वाणेत्यत्र टन्ग्रहणेन निषेधसिद्धेरेतस्य लादेशोदाहरणत्वकथनमधिकमत आह। टन्प्रत्याहारेति। तस्य। लग्रहणस्य। अस्मिन् सूत्रे उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इतिभाष्यादुकशब्दात्पूर्वमुकारो बोध्यः। स च प्रत्ययसाहचर्यात्प्रत्ययरूपस्य शब्दस्वरूपस्य विशेषणम्। उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इत्यत्र कारप्रत्ययस्य प्रयोगेण तस्य वर्णरूपत्वबोधनात्। वर्णग्रहणे च सर्वत्रेति तदन्तविधिः। तथा चोकारान्तोयः प्रत्ययस्तदन्तेन योगे षष्ठी नेति फलितम्। तेन कन्यामलङ्करिष्णुरित्यादावपि निषेधसिद्धिः। उश्च उकश्च ऊकौ लश्च ऊकौ चेत्यादिविग्रहः । व्याख्यानादिति। कन्यामलङ्करिष्णुरित्यादिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । उकान्तस्येतीति । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेध इतिवार्त्तिकस्वारस्यात्। तेन लक्ष्मीङ्कामयमा इत्यत्र प्रतिषेधो भवत्येव। एतदपवादतया। निष्ठेत्येतदपवादतया । अत एव । तत्सूत्रविहितक्तान्तस्य ग्रहणादेव। नात्र। भ्रान्तन्देशमित्यादौ । एवेष्टेरिति । त-

होजन्तूक्तम् । भ्रमधातुश्च सकर्मकस्तस्मान्नपुंसके भाव इत्यनेन क्तस्यासम्भवाद्गत्यर्थेत्यनेन भावे क्तप्रत्ययो यदा क्रियते तदा भ्रमणक्रियाकर्त्तृवाचकात्कर्त्तृकर्मणोरिति प्राप्तषष्ठ्या निष्ठेति निषेधो भवत्येवेति तृतीयैव भवतीति भावः । एवञ्च । पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौ च । अकर्मकधातुविषये विशेषमाह । अहेः सृप्तमिति । अत्र सृप्धातोश्चलनमात्रमर्थः । परत्वेन । वार्त्तिकात्परत्वेन । शेषत्वविवक्षयैव । कर्त्तुः शेषत्वविवक्षयैव । कर्तृकर्मणोरिति तु निष्ठेति प्रतिषिद्धम् । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति । तत्र हि क्तस्य च वर्त्तमाने नपुंसके भावे उपसंख्यानम् । क्तस्य च वर्त्तमाने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यानङ्कर्त्तव्यम् । नटस्यभुक्तम् । छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतमिति । अत्र क्तस्य च वर्त्तमान इत्यस्योपादानमस्मिन्वार्त्तिके क्तस्येत्यस्यानुवृत्तिसूचनाय । नपुंसके भाव इति विहितः क्तस्तु कालोदासीन एव । एवञ्च कालोदासीनभावविहितक्तान्तेन योग एव निष्ठेतिनिषेधम्बाधित्वा नपुंसके भाव इति षष्ठी । यद्यप्यत्र कर्त्तुः शेषत्वविवक्षया सिध्यति । तथापि कर्त्तृत्वप्रकारकबोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति वार्त्तिककाराशयः । ततो भाष्ये पूर्ववार्त्तिकम्प्रत्याख्यातम् । शेषविज्ञानात्सिद्धम् । शेषलक्षणात्र षष्ठी भवति । शेष इत्युच्यते । शेषश्च कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । सा चाविवक्षा सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्यनेन प्रकारेणोपपादिता । इदम् । नपुंसकेभावे इत्येतत् । विशेषं वक्तुम्पुनराह । वार्त्तिकेनेति । एतदिति । वार्त्तिकमित्यर्थः । क्तातिरिक्ते ति । एतेन पदसंस्कारपक्षे भ्रान्तं देशमित्यादौ चाविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे भूते क्ते निष्ठान्तेन योगे षष्ठी नेति निषेधान्न षष्ठी किन्तु पुनः कर्मयोगेऽपि द्वितीयैवेति परास्तम् । एवंरीत्यास्य साधने पदसंस्कारपक्षमादाय कटङ्कृतमिति प्रयोगस्यापत्तेः । ननु वार्त्तिकारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदाभिप्रायेण पुनर्भाष्ये शङ्कितम् यद्येवमुत्तरत्र चातुः शब्दस्प्राप्नोति । इदमहेः सृप्तम् । अत्राधिकरणे क्तः षष्ठी कर्त्तरि । इहाहिना सृप्तम् । अत्र भावे क्तः । इहाहिः सृप्तः अत्र कर्त्तरि । अहेः सृप्तमिति । अत्र भावे अत्र शेषे षष्ठ्यपि प्राप्नोति । वार्त्तिकारम्भे तु क्तोऽधिकरणे चेतिक्तविषये नपुंसके भावे क्त इत्यस्याप्रवृत्त्यावार्त्तिकेन कर्त्तरि षष्ठी न शेषत्वविवक्षायाश्च तत्प्रतेऽभाव एवेति

चेच्छब्दद्वयमिति चेन्न। इष्टाहेः स्पष्टङ्ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति। इष्यत एव चातुःशब्दद्वयमिति। अत्र ग्रामस्य पार्श्व इति सप्तम्युक्तत्वेनाधिकरणस्यानभिहितत्वोपपत्त्यर्थम्भाव एव प्रत्ययो विधेयस्तदा वार्त्तिकेन कर्त्तरि षष्ठी स्यादेव इडैत्यस्य विवरणङ्ग्रामस्य पार्श्व इतीति फलभेदाभावात्। क्तातिरिक्तविषय इत्यनेनान्यत्र लादेशादिनिषेधविषये शेषत्वविवक्षाभावो बोधितः। तत्र साधकमाह। पूरणेति। असामर्थ्यात्। ब्राह्मणस्येत्यस्य स्वान्वययोग्यनामार्थेऽन्वयेनासामर्थ्यात्। इदश्चिन्त्यमिति। यदि ब्राह्मणस्येत्यस्य क्रियायामन्वयः स्यात्तदेदं सूत्रोदाहरणं युक्तन्नामार्थान्वये तु क्रियायामनन्वयेन शेषे षष्ठीति वक्तुमशक्यमिति भावः। नेष्यत इति। अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यवान् लावको व्रजति। ओदनम्भोजको व्रजति। सक्तून्पायको व्रजतीति। इन आधमर्ण्ये चेति वक्तव्यम्। शतन्दायी सहस्रन्दायी। ग्रामङ्गमीति। अत्रैतादृशयोगविभागेन व्याख्यानान्नेष्यत इति सिद्धम्। नन्वेवमुभयोरुभयत्र सम्भवोऽस्त्वित्यत आह। अकस्येत्यादि। कर्तृमात्रार्थक इति। अत्र मात्रपदेन भविष्यत्त्वव्यवच्छेदः। सूत्र इति। अकेनोरितिसूत्र इत्यर्थः। तत्सूत्र इति। आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति सूत्रेत्यर्थः। अत एव। उपलक्षणादेव। भूतवर्त्तमानयोरिति। भूतस्य जातत्वेन तत्र तथा कथनं व्यर्थमेव। वर्त्तमाने च प्रमाणान्तरेणैव तथा निश्चयसम्भवादेतत्कथनानुपयोग इति भावः। तत्त्वेन। भविष्यत्त्वेन। अत एव। णिनेर्भविष्यदर्थकत्वाभावादेव। नव्या इति। अनेन सुप्यजातावितिसूत्रेण णिनिप्रत्यये प्युक्तरीत्या भविष्यत्त्वप्रतीतावपि न दोष इति सूचितम्। निषेधोऽयमिति। कृत्यानामिति निषेध इत्यर्थः। कर्त्तरि कर्मणि चेति। विशिष्यानुपादानादुभयत्र निषेधोऽयमिति भावः। प्राचीनोक्तङ् खण्डयति। व्रजमिति। न चानभिहिताधिकारावैयर्थ्योपपादनावसरे कर्त्तव्यः कट इत्यत्र परत्वात्कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गादितिमनोरमायामभिहितन्तस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यम्। यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयोः प्राप्तिरिति कर्त्तव्यः कट इत्यत्र नास्य निषेधस्य व्यापार इत्याशयात्। न चोभयप्रयोग एव चेदाक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति कृत्यानामिति विभक्तसूत्रोदाहरणभाष्ये उक्तन्तस्य का गतिरिति वाच्यम्। कर्तृपदार्थयपदाध्याहारेण तस्य भाष्यस्योपपत्तेः। यथा-

श्रुते तुल्यशब्दस्य धर्मिवचनतया साम्यं कृष्णस्य कृष्णेन वा प्रद्युम्न इत्यादौ प्राप्तासङ्गतिः परिहारायाह । तुल्यत्वार्थैरिति । अत एव । भावप्रधाननिर्देशादेव । अन्यथा तुलोपमाशब्दयोस्तुल्यार्थकत्वासम्भवेन तयोरुपादानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । अत एव । अस्मादेव । चतुर्थीसम्प्रदान इतिवच्चतुर्थी चाशिषीत्युक्त्यांशेनाशीश्चतुर्थ्यर्थं इतिभ्रमवारणायाह । आशीर्विषयेति । तद्द्वारकेति । क्रियाद्वारकेत्यर्थः । अत एव । क्रियाद्वारकसम्बन्धस्वीकारादेव । उभयोरपीति । देवदत्ताय सुखम्भूयादित्यादौ देवदत्तायेत्यस्य सुखमित्यादेश्च । क्रियान्वयेन । सुखमित्यस्य कर्तृतया देवदत्तायेत्यस्य सम्बन्धित्वेन भूयादित्येतच्छब्दबोध्यक्रियायामन्वयेन । अत एव । एतद्विहितचतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावादेव । अनेन सूत्रेण यत्र चतुर्थी तत्र चतुर्थ्यन्तार्थस्योद्देश्यत्वमाशीर्विषयक्रियान्वयिनश्च विधेयत्वमिति वाक्यस्योद्देश्यविधेयभावावगाहिबोधजनकत्वं वृत्तौ च न तथेति वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वाभावान्न तद्विहितचतुर्थ्यन्तेन समास इति प्राचोक्तङ् खण्डयति । यत्त्विति । तथान्वयात् । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् ॥ न समासः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधे पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः । वृत्तावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन यत्प्राप्तन्तदुद्देश्यं यच्चाप्राप्तन्तद्विधेयमितिकल्पनयोद्देश्यविधेयभावेनान्वयेन वृत्तौ सर्वत्र तथाऽन्वय इति नियमे मानाभाव इत्यभिप्रायेण दूषयति । तन्नेति । लोहितोष्णीषा इत्यादाविति । सोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीतिवाक्येनोष्णीषस्य प्राप्तत्वात्तदनुवादेन लौहित्यमात्रस्य विधानादिति भावः । वृत्तेस्तथा स्वभावे प्रमाणाभावमाह । भाष्य इति । मूले व्याख्यानादिति । प्राचां व्याख्यानादित्यर्थः । ननु सुखशब्दान्तद्वन्द्वत्वाऽर्थशब्देन बहुव्रीहिसमासे कृते द्वन्द्वान्त इतिन्यायेनैवार्थलाभे व्याख्यानादित्ययुक्तमत आह । सूत्रे र्थशब्द इति । तथा चार्थशब्दान्तो द्वन्द्व एवायन्न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः । प्राचोक्तन्दूषयति । भाष्ये त्विति ॥

## इति षष्ठीविवरणम् ।

तदाश्रयस्य । क्रियाश्रयस्य । व्याख्यानादिति । कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमितिहर्यादुक्तिमू-

लकव्याख्यानादित्यर्थः । हरिकारिकायां यदुक्तमसाक्षाद्द्वारयत्क्रियामिति तद्व्यभिचारोऽपि क्वचिदस्तीत्याह । यद्यपीति । ननु सम्भवति साक्षात्तदाधारत्वे कथम्परम्परया तदाधारस्य ग्रहणमत आह । आधारपद इति । साक्षात्तदाधारस्य तु चैत्रादितुल्यत्वमेवेत्याशयेनाह । किञ्चेति । तत्र दृष्टान्तमाह । काल इति । एवञ्च । परम्परयाधारस्य ग्रहणसिद्धौ च । अस्य । आधारस्य । अत एव । पूर्वोक्तनियमस्वीकारादेव । कारकाणाङ्क्रियान्वयित्वमिति नियमोऽप्यधिकरणविषये परम्परयैव । अक्षशौण्ड इत्यादाविति । यथा कटे शेते चैत्र इतिवाक्यात्कटाधिकरणकचैत्रकर्तृकं शयनमितिबोधस्तथाक्षेषु शौण्ड इति वाक्यादपि अक्षाधिकरणकशौण्डकर्तृका भवनक्रियेत्येवंरीत्या बोधात्साक्षादेव सप्तम्यन्तस्य शौण्डादिभिः सामर्थ्यमिति समाससंज्ञासिद्धिः । अत्र । अक्षशौण्ड इत्यादौ । न युक्तमिति । भाष्यकृता तस्यार्थस्यानुक्तेरिति शेषः । यत्र तु क्रियावाचकम्पदन्न श्रूयते तत्रापि तदन्वययोग्यक्रियावाचकम्पदमध्याहृत्य क्रियाधारत्वमुपपादनीयम् । तदाह मूले वृक्ष इति । फलतीति । एवमभिधानेन कपिसंयोगादौ मूलाद्यवच्छेद्यत्वावगाहिनी मानसी प्रतीतिरित्युक्तम् । तत्र कटे शेते स्थाल्याम्पचतीत्यादावाधारत्वेनाभिप्रेते कर्तृकर्मणोः संयोगोऽस्तीति तद्द्वाराधारत्वम् । क्वचित्त्ववच्छेदकतासम्बन्धेन । शिरसि वेदना पादे मे सुखमित्यादौ यथा । क्वचित्तु प्रतियोगितानिरूपितानुयोगितया । यथाऽभावे प्रतियोगितया घटः प्रकारोऽस्तीत्यादौ । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । चकारेण विहिता या सप्तमी सा स्वार्थे न तु तस्मिन्वाक्येऽधिकरण इत्यस्य सम्बन्धः । वाक्यभेदसामर्थ्यात्तदभिप्रायेणाह । प्रातिपदिकार्थ इति । तत्र । तेषु मध्ये । सकलेति । सकलावयवावच्छेदेन व्याप्तिरित्यर्थः । व्याप्ताविति । अत्र व्यापनं व्याप्तिपदार्थः स च व्यापकत्वाभिन्न इत्यभिप्रायेणाह । व्यापकाधारत्वमिति । व्यापकत्वञ्च व्याप्यतानिरूपितम् व्याप्यता च किन्निष्ठेत्याकाङ्क्षायामन्यस्यानुपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थनिष्ठैव ग्राह्या प्रकृत्यर्थस्य व्याप्यता च समवायसम्बन्धेन । व्यापकत्वन्तु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नमाधेयनिष्ठं विवक्षितमिति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयनिष्ठव्यापकतानिरूपिता यो समवायसम्बन्धावच्छिन्ना व्याप्यता तद्विशिष्टाधारोऽभिव्यापकाधारः । तिलेषु तैलमित्यत्र स्वावयवेषु समवायेन तिलस्य सत्त्वात्तेषु सर्वत्र तै-

त्वस्य संयोगेन सत्त्वादुक्तव्याप्यव्यापकभावो द्रष्टव्यः। एवमेव दध्नि सर्पिरित्यादावपि ज्ञेयम्। मुख्यमिति। आधारमाचार्यः किन्याय्यम्मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात्तिलेषु तैलन्दध्नि सर्पिरिति हि साधकतममितिसूत्रभाष्येऽभिहितम्। अत एव। औपश्लेषिकपदस्योक्तार्थस्वीकारादेव। एवञ्चेको यणचीत्यादौ निमित्तत्वेनाभिप्रेतेऽच्पदार्थे इक्पदार्थसामीप्यादेवेगाधारत्वव्यवहारः। एतादृशाधारस्य गौणत्वव्यवहारः। अत एव साधकतममितिसूत्रभाष्ये गङ्गायाङ्गावः। कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायान्तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धम्भवतीत्युक्तम्। औपश्लेषिकाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञेत्यत्र भाष्यान्तरमपि साधकमाह। यन्मांस इति। अत्र दानक्रियाया उपश्लेषः सम्बन्धः स च स्वाधिकरणकालपूर्वत्वरूपः। औपश्लेषिकमप्यधिकरणं सप्तमीशक्यमित्यत्र मानान्तरमाह। तदस्मिन्निति। तत्र ह्येकादशाधिका अस्मिन् शत इत्यत्र शतस्याधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्याशङ्क्यौपश्लेषिकमिदमधिकरणमित्युक्तम्। शतसमीपे हि ते भवन्ति न तु तदन्तर्भूता इति। नौपश्लेषिकमिति। औपश्लेषिकपदस्यावयवमर्यादया योऽर्थः प्रतीयते सोऽत्र नास्तीति भावः। तदेतदाह। उक्तभाष्येति। सूत्रत्रयस्थभाष्येत्यर्थः। नन्वेवङ्कटे आस्ते स्थण्डिले शेते इत्यौपश्लेषिकाधारे सप्तमीति ग्रन्थानाङ्का गतिरिति चेत्तेषामपि यथाकथञ्चित्तत्तदभिप्रायेणाह। यद्वेति। एतत्सर्वमिति। औपश्लेषिकं सर्वाधिकरणमित्यर्थः। गङ्गायाङ्गाव इत्यादिकञ्चेति। आदिना कूपे गर्गकुलमित्यस्य सङ्ग्रहः। अत्र यद्यपि गङ्गापदस्य सामीप्यात्तीरे गङ्गात्वारोपात्प्रवृत्तिस्तथापि न सर्वावयवावच्छेदेन गोसम्बन्ध इति भावः। शक्य एवेति! आधारोऽधिकरणमितिसूत्रस्याधारपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। अधिकः कारोऽधिकार इत्यर्थाश्रयणात्। एतदतिरिक्तमिति। उभाभ्याम्भिन्नमित्यर्थः। यथा मोक्षे इच्छास्ति। खे शकुनय इत्यादौ। उक्तद्वयातिरिक्तत्वेन सर्वसङ्ग्रहो न तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणमेवेत्याग्रहः एवञ्च वैषयिकपदमुभयातिरिक्ते रूढमिति भावः। शक्तिमांश्चेति चकारेण क्रियाधिकरणभावसम्बन्धपरिग्रहः। तेन। इन्विषयस्येत्यस्योक्तार्थकरणेन। इत्यत्र नेति। यदि तस्येन्नन्तघटकधात्वर्थस्येत्यर्थः स्यात्तदा कृतपूर्वी कटमित्यादावपि स्यादिति भावः। अभि-

ह्रितत्वेनेति । सप्तम्यधिकरणे चेतिसूत्रेऽस्य वार्त्तिकस्य पाठादनभिहित इत्यस्य सम्बन्धः । यन्मूले कर्त्तरीत्युपात्तन्तल्लाभोपायमाह । तत्र हीति । ननु प्राकृतमिवेदङ्कर्मेति रीत्या कालस्यापि कर्मत्वात्तस्मिन्नपि सप्तमी स्यादिति मासमधीती व्याकरण इत्यत्र मासपदार्थेऽपि सप्तमी स्यादत आह । अत्र कर्मशब्देनेति । व्याख्यानादिति । अधीत इत्येतावन्मात्रोपादाने वेदादिरूपपदसन्दर्भाकाङ्क्षानियमोऽस्तीत्येताद्दशङ्कर्मान्तरङ्गमित्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । कैयट इति । अत्रारुचिबीजन्तु कालादिकर्मणां सकर्मकाकर्मकसाधारण्येन धातुसामान्यकर्मतया तत्त्यागे मानाभावः । पदसन्दर्भस्यापि शब्दत्वात्मकसामान्यरूपेण प्रकृतधात्वर्थकर्मतया कस्मिन्निति विशेषाकाङ्क्षापि सामान्यज्ञानपूर्विका भवतीति तस्यापि ग्रहणमिति । एतद्वार्तिकव्याख्यानोत्तरम्मूले निमित्तात्कर्मयोग इति यस्य चेति च सूत्रं व्याख्याय साध्वसाधुप्रयोग इति वार्त्तिकं व्याख्यातम् तन्न युक्तम् । भाष्ये क्तस्येन्विषयस्येत्येतद्व्याख्यानानन्तरं साध्वसाधुप्रयोगे चेत्यस्य व्याख्यानादिति तेनैव क्रमेण व्याचष्टे । साध्वसाध्विति । तत्त्वकथनेऽपीति । अर्चा हि यत्राविद्यमानस्यापि धर्मस्य पूजनीयत्वद्योतनाय बोधनन्तत्र भवतीति भावः । निपुणार्थमिति । अत एव मूले अचार्याङ्किम् । निपुणो राज्ञो भृत्य इत्येवोपात्तम् । इतोऽग्रे अर्हाणामित्येतद्व्याख्यानानन्तरम्भाष्यीयक्रमानुरोधेन व्याख्यानमुचितम् । मूलकारानुरोधेन तु व्याचष्टे । निमित्तादितीति । फलं सप्तम्यर्थं इति ! अनिर्दिष्टार्थ इतिन्यायादिति भावः । तल्लाभेच्छाधीनत्वादिति । एवञ्च फलेच्छाया उपायेच्छाप्रयोजकत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्धननरूपोपायेच्छाप्रयोजकेच्छाविषयचर्मलाभस्यैव मुख्यफलत्वम् । चर्मणस्तु लाभकर्मत्वात्फलत्वमुपचरितम्बोध्यम् । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादिभाष्योदाहरणादिति भावः । स्वरूपसन्नेव निमित्तमिति । न तु तस्य शाब्दबोधविषयत्वपर्यन्तमाग्रह इति शेषः । कर्मयोग इत्यत्र योगपदं सम्बन्धवाचि स च सम्बन्धः संयोगसमवायान्यतरात्मकस्तदभिप्रायेणाह । द्वीपिचर्मणोरित्यादि । अण्डकोशमृगयोरिति । यद्यपि मृगशब्दस्याल्पाच्तरत्वन्तथापि सीम्नि पुष्कलको हत इति भाष्ये येन क्रमेणोपादानङ्कृतन्तेनैव क्रमेण व्याख्यानमुचितमित्यभिप्रायेण पूर्वनिपातप्रकरणं समुद्राभ्राद्घ इति सौत्रनिर्देशेनानित्यमतो वैपरीत्येन व्याख्यातम् । मुक्ताफलाये-

त्यत्र चतुर्थ्या असाधुत्वभ्रमनिवारणायाह। मुक्ताफलायेति। यस्य च भावेनेत्य-
त्र भावपदार्थविशेषणतया यस्येत्यस्योपादानाल्लक्षकक्रियासम्बन्धिवाचकगवा-
दिशब्दादेव सप्तमी प्रकृतसूत्रेण विधीयत इतिभ्रमनिरासायाह। ज्ञापकक्रि-
याश्रयवाचकादिति। क्रियापदस्य धात्वर्थप्रतिपादकतया फलव्यापारयोश्च
धात्वर्थत्वादाह। कर्त्ता कर्म चेति। अत्र कर्म कर्त्ता चेतिवक्तव्ये कर्तृशब्दस्य
प्रथमसुपादानं कर्मसंज्ञाविधायकसूत्रे कर्तृशब्दस्य प्रथमोपादानाभिप्रायेण।
क्रियायाः परस्परं ज्ञाप्यज्ञापकभावः प्रकृतसूत्रस्य प्रवृत्तौ नियामकः।
तत्र निर्ज्ञातकाला क्रियाऽनिर्ज्ञातकालक्रियाया ज्ञापिका अत्र कालो न
वर्त्तमान एव विवक्षितः किन्तु भूतभविष्यतोरपि सम्भवति घटकत्वमि-
त्याशयेन तत्तत्कालस्थले सूत्रप्रवृत्तिं दर्शयति। तत्र का चित्क्रियेति। तत्र
ज्ञापकक्रियासु। ज्ञापकत्वमिति। न च सप्तम्यर्थज्ञापकत्वे कृदन्तार्थविशेषण-
तापन्नक्रियाया एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोग इ-
तिव्युत्पत्तिविरोधाद्विशेषणतयाऽन्वयो न सम्भवतीति वाच्यम्। प्रकृत्यर्थस्य
क्रियाविशिष्टकृदन्तार्थस्याधेयतयाऽन्वयस्वीकारात्। विशेष्ये ज्ञापकत्वबाधेऽपि
विशेषणे पर्यवसानम्। स्वर्गी ध्वस्त इति यथा। तस्य च ज्ञापकत्वस्य स्वनिरू-
पितज्ञाप्यत्वसम्बन्धेन गतशब्दार्थघटकगमनक्रियायामन्वयः। वस्तुतस्तु क्रिय-
योर्ज्ञाप्यज्ञापकभावः सूत्रप्रवृत्त्या पदस्य साधुतायासुपयुज्यते। सप्तम्यास्तु ज्ञा-
पकत्वेनाभिप्रेता क्रियैवार्थः। तस्याश्च समानकालिकत्वं ज्ञाप्यक्रियायां सम्ब-
न्धो गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ वर्त्तमानार्थकक्तृत्समभिव्याहारे। एवञ्च
दुह्यमानगोवृत्तिदोहनसमानकालिकगमनकर्त्तेति शाब्दबोधः। यत्र भविष्यद-
र्थकक्तृत्समभिव्याहारस्तत्र गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ सप्तम्यर्थदोहनक्रियायाः
प्राक्कालिकत्वसम्बन्धेन ज्ञाप्यगमनक्रियायामन्वयः। यत्र तु भूतार्थकः क्तस्तत्र
गोषु दुग्धास्वित्यादौ सप्तम्यर्थदोहनक्रियाया उत्तरकालिकत्वसम्बन्धेन गमन-
क्रियायामन्वय इत्यूह्यम्। अस्मिन् पक्षे च ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य शाब्दबोधाविष-
यत्वे लक्ष्यलक्षणभावः शाब्दबोध्य एवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तमित्युत्तरग्रन्थास-
ङ्गतिरिति तु न वाच्यम्। तस्य पूर्वोक्तपक्षाभिप्रायकत्वात्। द्वितीयपक्षे तु व-
स्तुतः क्रियाद्वयनिष्ठ इत्यर्थः कार्यः। ननु लक्ष्यलक्षणभावो यत्र भूयः सहचार-

दर्शनन्तत्र युक्तः। यथा वह्निधूमयोः । प्रकृते तु गमनक्रिया सकृदेव जातेति कथङ्कालिकसम्बन्धघटितो ज्ञाप्यज्ञापकभाव इत्यत आह। लक्ष्यलक्षणभाव इ- ति। मानान्तरम्। ज्ञानान्तरम्। अन्यथा। भूयः सहचारदर्शनसहकारिण यत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावप्रतीतिस्तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारे। मानान्तरेण। प्रमाणा- न्तरेण। ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य । ज्ञातं स्वरूपं यस्य तादृस्यार्थस्य क्रियाद्वयस्य। यथा गोदोहनम्मनोजन्यस्मृतिविषयः । पुरुषविशेषे गमनन्तु तद्देशाधिकरण- स्थितिकर्तृत्वाभावेनानुमितम् । भाष्यस्वरसादिति । नावश्यन्तदेव लक्षणम्भ- वति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते। सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणम्भव- तीतिभाष्यस्वरसादित्यर्थः। निमित्तत्वाय परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावनिमित्तत्वा- येत्यर्थः। स च परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावः क्रियाद्वारा कालयोः फलति। क्व चित्तु निर्ज्ञातदेशक्रिया अनिर्ज्ञातदेशविशेषक्रियाया लक्षणम्भवति। यथा द्र- व्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसं- शयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इत्यादौ च। अत्र सतीत्य- स्याध्याहारः। सत्त्वादित्यत्र तु सतीत्यनन्तरं सत इत्यस्याध्याहारो विवक्षितः। नन्वेवं राहूपरागे स्नायादित्यत्र ज्ञापकक्रियावाचकपदाभावात्कथमेतत्सूत्रप्र- वृत्तिरत आह। राहूपराग इत्यादि। अधिकरणसप्तम्येवेति। यद्यत्र राहूपरागे सति स्नायादित्येवं क्रियावाचकपदाध्याहारेण यस्य च भावेनेतिसप्तमीत्युच्यते तदा राहूपरागसत्त्वस्नानयोर्लक्ष्यलक्षणभावस्य समानकालिकत्वस्य वा लाभेऽपि राहूपरागसत्त्वस्य स्नाननिमित्तत्वालाभः। इष्टापत्तिस्तु न । स्नाननिमित्तत्वा- भावे सति आलस्यादिना शक्तेन स्नानाद्यकरणे प्रायश्चित्तविधेरनुपपत्तेः। अधिकरणसप्तम्यान्तु राहूपरागकालत्वावच्छेदेन स्नानस्य विधानेन राहूपराग- स्य निमित्तत्वम्फलति। यथादेशेऽच इवेति भावः। तथैवाह । विवाह इति। लक्षणाया उदाहरणान्तरमप्याह। गवामिति। मानान्तरसिद्धस्य कालदेशवि- शेषज्ञापनाय यत्र प्रयोगस्तत्रैव यस्य चेतिसप्तमीस्वीकारेणैतेषु स्नानादीनामे- तैरेव विधानेन तत्सूत्राप्राप्तेः। राहूपरागादीनान्निर्ज्ञातदेशकालत्वाभावाच्चे- ति तदाह। अन्यत्र विस्तर इति। अर्हाणाम्। भाष्ये यद्यप्यत्र कारकार्हाणा- ञ्च कारकत्वे। कारकार्हाणाञ्च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। अकारकार्हाणा-

स्वाकारके सप्तमीवक्तव्या । ऋत्विक्षु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते इति । तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ऋत्विक्षु आसीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति इत्युक्तम् । कारकशब्दोऽत्र भावप्रधानः । कारकत्वमर्हन्ति ते कारकार्हा इत्यर्थः । तथापि प्रत्यासत्त्या अर्हता कारकत्वस्यैव लभ्यत इत्याशयेन कारकशब्दः परित्यक्तः । अत्रार्हत्वमनर्हत्वं वा नभिन्नक्रियामादाय किन्त्वेकक्रियामादायैव । अन्यथा सर्वेषामेव यत्किञ्चित्क्रियाकर्तृत्वार्हतयाऽनर्हाणामप्रसिद्धिः स्यात् । अर्हाणामिति वचनस्य फलान्तरमप्याह । यद्यपीत्यादि । षष्ठी चानादर इति सूत्रे यस्य च भावेनेत्याद्यनुवृत्तौ यादृशो वाक्यार्थस्तमाह । अनादरे गम्यमान इति । षष्ठी तात्पर्येति । इदमुपलक्षणम् । सप्तम्यपि तत्त्वे तात्पर्यग्राहिका । वैशिष्ट्यञ्च समानकर्तृकत्वस्योत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन । पर्यायान्तरेति । प्रभ्वादेरित्यर्थः । समुदायविशेषणत्वे र्थासङ्गतिपरिहारायाह । गवादिकस्येति । गवां गोषु वा दायाद इत्यत्रेत्यादिः । स्वामिपर्याय इति । अस्यात्रेत्यादिः । एतेन पृथिव्या दायादो राजेति प्रयोगापत्तिनिरासः । नन्वासेवापदादत्तरमर्यादया तात्पर्यस्य न लाभ इत्यत आह । आसेवापदस्येति । तदेकपरता । तन्मात्रसाध्यकप्रवृत्तिमत्त्वम् । अधिकरणत्वविवक्षयेति । वैषयिकाधारत्वविवक्षयेत्यर्थः । अत्र । आयुक्तशब्दयोगे । वचनमिति । षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थेच्च वचनमित्यर्थः । यतश्च निर्द्धारणमितिसूत्राद्यथाश्रुताद्यस्मात्समुदायान्निर्द्धारणम् पृथक्करणन्तादृशसमुदायघटकावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनं यत्र तत्र तादृशसमुदायवाचकप्रातिपदिकात् षष्ठीसप्तम्याविव्यर्थः प्रतीयते परन्त्वयन्न युक्तः । नराणां क्षत्रियः शूर इत्यत्र नृशब्दस्य समुदायवाचकत्वाभावादनुपपत्तिरतः सूत्रार्थ उक्तो मूले जातिगुणक्रियासंज्ञादिभिरिति । एवमपि जात्यादिभिरेव पृथक्करणमिति भ्रान्तिर्भवतीत्यत आह । विशिष्टस्येत्यध्याहार इति । एवमपि जात्यादिविशिष्टस्य यतो निर्द्धारणमिति भ्रमः स्यादतः पूरणेन व्याचष्टे । एकदेशस्येति । एतेन तादृशसमुदायवृत्तिधर्माश्रयस्य लाभः । यथा नराणां क्षत्रियः शूर इत्यत्र नृसमुदायवृत्तिनरत्वाश्रयस्य क्षत्रियस्य जातिविशिष्टस्य लाभः । समुदायवृत्तित्वञ्च समुदायत्वाश्रयवृत्तित्वमेव न तु समुदायत्वपर्याप्त्यधिक

रणपर्याप्तत्वम्। क्षत्रियत्वस्य तथात्वासम्भवात्। न हि नृत्वं समुदायत्वपर्याप्त्य-धिकरणे समुदाये पर्याप्तम्। तस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वात्। एवञ्च प्रकृते नृशब्दो नृसमुदायबोधकतया तादृशसमुदाये वर्त्तमानं यत्समुदायत्वं स्वरूपसम्बन्धेन तादृशसमुदायत्वाश्रयक्षत्रियस्य तादृशसमुदायत्वाश्रयवृत्तिनृत्वावच्छिन्नस्य लाभः। क्षत्रियपदार्थश्चात्रैकदेशः। स्वघटितसमुदायात्। नृसमुदायात्। स्वेतरसमुदायघटकेति। स च ब्राह्मणादिः। स्वमेकदेशो जात्यादिविशिष्टः। स्वेतरेत्यस्य समुदायघटकेन्वयः। तस्य च व्यावृत्तौ तादृशसमुदायघटकावृत्तिर्धर्मः शूरत्वन्तत्करणकम्पृथक्करणञ्च क्षत्रियस्य शूरत्वाश्रयत्वबोधनमेवेति नृशब्दादत्र षष्ठ्युपपत्तिः। यद्यपि तद्धर्माश्रयत्वबोधनस्य तद्धर्मप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपतया तस्य धर्मस्य कर्मत्वं सम्भवति। तथापि तद्धर्मवत्त्वबोधने तस्य धर्मस्य करणत्वविवक्षयैवं लेखः। एवञ्च जात्यादिविशिष्टस्य यद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशजात्यादिशून्यतद्धर्मावच्छिन्नावृत्तिविधेयवत्त्वबोधनं यत्र तत्र तद्धर्मावच्छिन्नवाचकप्रातिपदिकात् षष्ठीसप्तम्यौ भवत इति सूत्रार्थः पर्यवसन्नः। यथा क्षत्रियत्वविशिष्टस्य नरत्वावच्छिन्नस्य क्षत्रियत्वशून्यनरत्वावच्छिन्नब्राह्मणावृत्तिशूरत्ववत्त्वबोधनन्नराणां क्षत्रियः शूर इत्यत्रास्तीति भवति नृशब्दाद्विभक्तिः। यत इत्यस्याभावे यस्य जातिविशिष्टस्येत्यस्य लाभः स्यात्तदा क्षत्रियपदादेव षष्ठी स्यादित्याशयेनाह। यतः किमित्यादि। ननु क्षत्रियपदात्प्रथमा परत्वात्स्यादत आह। षष्ठ्यपवादत्ववदिति। अत एव। निरुक्तस्य विभक्त्यर्थत्वादेव। नृणामिति बहुवचनोपपत्तये आह। उद्भूतावयवेति। यद्धर्मावच्छिन्नस्येत्युपादानान्नराणां व्याघ्रः शूर इति न किन्तु नरेभ्यो व्याघ्रः शूर इत्येव। तादृशजात्यादिशून्येत्युपादानाद्विधेयतया विवक्षितस्य शूरत्वस्य नरत्वावच्छिन्नावृत्तित्वबाधेऽपि न क्षतिः। तद्धर्मावच्छिन्नावृत्तित्वम्परित्यज्य तादृशजात्यादिशून्ययत्किञ्चिदवृत्तित्वनिवेशे नराणां क्षत्रियो गौर इत्यपि स्यात्। गौरत्वस्य क्षत्रियत्वशून्यशूद्रावृत्तित्वात्। तादृशजात्यादिशून्यसामान्यावृत्तित्वनिवेशेऽस्य प्रयोगस्यापत्तिनिरासेऽपि नराणां क्षत्रियः शूर इत्यत्रैवानुपपत्तिः। शूरत्वस्य विधेयस्य क्षत्रियत्वशून्यसामान्यान्तर्गतराक्षसादिवृत्तित्वेन क्षत्रियत्वशून्यसामान्यावृत्तित्वबाधादतस्तद्धर्मावच्छिन्नावृत्तित्वनिवेशः। ननु निर्धारणस्य यत्रेदि

नैकवचनमन्तदा गीतावाक्यस्य का गतिरत आह । इन्द्र इत्यादि । पञ्चमी वि। अस्मिन्सूत्रे अनुवर्त्तमाननिर्द्धारणपदमवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानविषयत्वपरमेव । एतद्घटकाभावप्रतियोगिवृत्तित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो निर्द्धारणस्य च स्वरूपसम्बन्धेन भेदाश्रये विशेषणत्वम् । भेदश्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानाश्रयत्वमेवात्र पारिभाषिको विभक्तग्रहणसामर्थ्यान्न त्वन्योन्याभावः एवञ्च यत्सिद्धन्तदाह । तत्र निर्द्धारण इति । पाटलिपुत्रकावधिकेति । अवधित्वमत्र निरूपकत्वमेव संसर्गघटकतया भासते । एवं सति यादृशो वाक्यार्थबोधस्तमाह । पाटलिपुत्रकावधिकेति । त्रितयोपादान इति । निरुक्तनिर्द्धारणनिरूपकवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य निरुक्तनिर्द्धारणप्रयोजकधर्मवाचकस्य च यत्रोपादानं शब्देनोच्चारितेन प्रतीतिस्तत्रैतत्सूत्रनिष्पन्नपञ्चम्यन्तस्य साधुत्वमिति फलितम् । यत्र तु सांकाश्यकानाम्पाटलिपुत्रकाणाञ्च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति प्रयुज्यते तत्र निर्द्धार्यमाणेषु पाटलिपुत्रकेषु न भेद एव चशब्दार्थैकबुद्धिविषयत्वरूपसाहित्याश्रयत्वेनाभेदस्यापि सत्त्वात् सा बुद्धिश्च पूर्वकालिकी सांकाश्यकाश्च पाटलिपुत्रकाश्चाभिरूपा इत्याकारा ग्राह्येति न तत्र पञ्चमी । ननु पुरुषोत्तम इत्यत्र पुरुषाणामुत्तम इत्यर्थः प्रतीयते एवञ्चात्र पूर्वसूत्रेण षष्ठी वाच्या तथा च न निर्द्धारण इति सूत्रेण समासनिषेधापत्तिरत आह । सम्बन्धसामान्य इति । तथा च न ननिर्द्धारण इति सूत्रप्राप्तिरिति भावः । कैयट इति । अत्रारुचिवीजन्तु पुरुषोत्तम इत्यत्र षष्ठीसमाससत्त्वे हि तदुक्तरीत्या पुरुषोत्तमपदस्य साधुत्वङ् कल्पनीयम् । स एव तु न । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति वाक्यात्कर्मधारयस्यैव प्रतीतिः । न चोत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः । राजदन्तादित्वात्पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वाद्वा । अर्चतेश्चेति । अर्चतेस्त्वित्यर्थः । गणपाठे प्रत्यादिगणपाठाभावादाह । लक्षण इति । न च साधुशब्दोपादानमत्र विफलम् साध्वसाधुप्रयोगे चेत्येव सिद्धत्वादिति वाच्यम् । अर्चायाम्प्रत्यादियोगे निषेधार्थमस्योपादानात् । प्रसितोत्सुकाभ्याम् । प्रसितशब्दोऽत्रासक्तपरो न तु प्रकर्षेण सित इत्यर्थकः । तत्परे प्रसितासक्त इतिकोशात् । लुप्शब्दस्याभावबोधकतया नक्षत्रवाचकस्य तस्मिन्नर्थे न वृत्तिरत आह । लुप्शब्देनेति । अधिकरण इति किमिति । मः

षड्रूकम्,त्याऽधिकरणशब्दानुवृत्तिः किमर्थेत्यर्थः। अनुवृत्त्यभावे सर्वविभक्त्यपवादत्वमस्य स्यात्। अनिर्दिष्टा इतिन्यायात्। अन्तरङ्गत्वात्। इतरानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। द्विवचनान्तेन समास इति। अन्यथा सूत्रस्यैवैतस्यानुपपत्तिः स्यादिति भावः। अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानानुरोधेनाह। बोधस्त्विति। कारकस्य द्रव्यरूपतया तन्मध्यत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह। ननु कर्त्तृरूपस्येति। शक्तिरेव कारकमिति। अत्र कारकपदेन विवक्षितेत्यर्थः धर्मधर्मिणोरभेदादिति भावः। क्रियाभेदेन। भिन्नभिन्नकालोत्पन्नक्रियाभेदेन। तदाधारकालग्रहणादिति। लक्षणया शक्त्याधारकालग्रहणादित्यर्थः। अत्र कालाध्वनोर्विभक्त्योश्च न यथासङ्ख्यमस्वरितत्वात्। कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्तेति। अधिकमिति सूत्रेण कर्त्तरि क्तप्रत्यये कनि उत्तरपदलोपे च सिद्धो यस्तेन योग इत्यर्थः। षष्ठ्यामिति। निरूपितत्वार्थकषष्ठ्यामित्यर्थः। ज्ञापकादिति। उक्तसूत्रद्वयनिर्देशरूपज्ञापकादित्यर्थः। ननु सप्तम्यधिकरणे चेतिसूत्रेण सप्तमी क्रियायोगाभावादिति भावः। इदमनध्याहारपक्षेऽध्याहारे त्वधिकरणसप्तम्यैव तदाह। तदस्मिन्नेति। यस्य कर्मार्थकाध्यारूढशब्दात्कनि कृते उत्तरपदलोपे च सिद्धोऽधिकशब्दस्तद्योगे त्वाह। कर्मणीति। अधिकमितिसूत्रेण तन्त्रेणोभयोरप्यधिकशब्दयोर्निपातवादिति भावः। अधिकमितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वमुपपादयति। उपोऽधिक इति। परार्द्धादधिकेत्यत्र पूर्वोक्तज्ञापकादेव पञ्चमी। मूले पर्यायेणेति। यदि यस्य चेश्वरवचनमित्यत्र यच्छब्दः स्ववाचीश्वरशब्दस्तु धर्मिपर एव तदा यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तद्वाचकात्सप्तमीत्यर्थो यदा तु यच्छब्दः स्वामिपर ईश्वरशब्दश्च भावप्रधानत्वेनेश्वरत्वपरस्तदा यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तद्वाचकात्सप्तमीत्यर्थे स्वामिवाचकात्सप्तमीत्यर्थः। उभयत्राप्यधिरीश्वर इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। इयञ्च सप्तमी विशेषणवाचकादेव। षष्ठ्यपवादत्वात्। विशेष्यवाचकात्तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव। अधिभुवीत्यस्माद् भूमि निरूपितस्वामित्ववानिति बोधः। अधिराम इत्येतस्मात्तु, रामनिरूपितस्वत्ववती भूरितिबोध इति भावः। अधिकशब्दस्य शौण्डादिगणे पाठफलमाह। सप्तमी शौण्डैरितीति। यदा तु विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावस्तदा त्वधिरामम्भूरिति प्रयोगः। ईश्वरेऽर्थ इति। ग-

स्यमान इत्यर्थः । तदुपपादयति । विनियोक्तुरिति । ननु मामित्यत्र कर्मणि द्वितीयेतिसूत्रेणैव द्वितीया भविष्यति किङ्कर्मप्रवचनीयसंज्ञयेत्याशयेन शङ्कते । नन्विति । अत्रेति । यदत्र मामधिकरिष्यतीत्यत्रेत्यर्थः ! उदात्तवत्त्वमिति । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वेन करिष्यतीत्यत्र तिङि कृते विकरणे च कृते उदात्तवत्त्वमिति । सर्वेष्टसिद्धिरिति । सर्वेषामिष्टानान्निघातवारणकर्मप्रवचनीयसंज्ञासाफल्योदात्तश्रवणरूपाणामित्यर्थः । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानीति भाष्यकारोक्तेर्मङ्गलस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणात्र सिद्धिशब्दोपादानम् । मूलेऽप्यधिरीश्वर इतिसूत्रादीश्वरइति विभाषा कृञीति सूत्रेऽनुवर्त्ततेऽतस्तज्ज्ञानेनेश्वरस्मरणरूपमङ्गलं सर्वेषाम्भवत्वित्यभिप्रायेण प्रकरणान्तेऽस्य सूत्रस्योपन्यास इति शिवम्॥

॥ इति सप्तमीविवरणम् ॥

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्यसद्यशःपार्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायाश्चन्द्रकलायाङ्कारकान्तशब्देन्दुशेखरव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अङ्कर्षिसिद्धीन्दु१८७७मिते वत्सरे विजयाह्वये ।
माघे मास्यसिते पक्षे नवम्याम्भानुवासरे ॥
शब्देन्दुशेखरस्येयङ्कारकान्तस्य या कृता ।
सार्पिता तु शिवे तेन सर्वज्ञः सर्वदाऽवतु ॥
॥ श्रीमत्सीतारामचन्द्राभ्यान्नमः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

## ॥ चन्द्रकलोदाहारः ॥

शिवदेव्यास्तपोमूर्त्तेर्मातुः पादाब्जजन्मनः ।
पितुः श्रीद्विश्वनाथस्य कणांल्लेब्धप्रादरान् मुहुः ॥ १ ॥

ख्याते घटोद्भवकुले बुधलक्ष्मणाख्यः स्वर्णाढ्यविप्रमुकुटो दृढधर्मनिष्ठः ॥
पुण्यप्रयागपरिषेवणपूतपूर्वोऽपूर्वस्तपस्तनुरभूदुचितैकचित्तः ॥ १ ॥
तत्पुण्यपुञ्जपरिपाकसुपूर्त्तिदक्षस्तत्सूनुराविरभवद्भवदेवमिश्रः ।
यो मानवासुकरकार्यगणैर्मनुष्यदेहोऽपि सूक्ष्ममतिभिर्भव एव मेने ॥ २ ॥
क्रीड़ोचिते वयसि काशिनिवासमेव तातं पुनःपुनरयाचत मातरं सः ।
तावाशु पुत्रमनुजग्मतुरात्मनोऽपि श्रेयस्करीं समवलोक्य महेशसेवाम् ॥ ३ ॥
संप्राप्य शम्भुनगरे पितृमातृपार्श्वे कालं कियन्तमतिवाह्य परेशभावम् ।
संप्राप्तयोरथ तयोरुचितं विधाय कृत्यं ततोऽभवदसावनृणोऽद्वितीयः ॥ ४ ॥
काले कियत्यथ गते मणिकर्णिकायां स्नात्वा व्रजन् पथि पिशङ्गजटा विभूतीः
रुद्राक्षमाल्यमपि धारयता द्विजेन वर्षीयसा कुलभवादिकमेष पृष्टः ॥ ५ ॥
दिव्याकृतिं शिवसमं पुरुषं समीक्ष्य सम्यक् स्वकीयकुलगोत्रभवादिवृत्तम् ।
मूर्द्ध्ना प्रणम्य विनिवेदयति स्म तस्मै पित्रोर्वियोगकथने त्ववसन्नकण्ठः ॥६॥
वृद्धस्तु पूर्णमधिकारमथास्य बाल्येऽप्यालोच्य चिज्जड़विवेचनचारुमन्त्रम् ।
दत्वैष यावदुपसीदति सद्गुरुं तं तावत्तिरोहिततनुर्भवति स्म तस्मै ॥ ७ ॥
ततः प्रभृत्येष समस्तवस्तुज्ञाता बभूवेति न तत्र चित्रम् ।
सर्वे महान्तो महिमानमाप्ता मन्त्रप्रभावादिति हि प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

विद्वद्भ्यः स्वर्णभारान् ददद्तुलबलो दक्षिणाशामहेन्द्री
द्रव्यं दत्वाऽपि यस्मै कनकमणिचयं पेशवा माधवाख्यः ॥
यद्विद्याबुद्धिपूजाकरणमलमदः स्वीयकोशेऽनवाप्य ।
मूर्ध्नोवाह स्वदत्तां रणिमयशिबिकां यस्य भूदेवमौलिः ॥ ९ ॥

तस्याङ्गजो निखिलनव्यनिबन्धवार्द्धेः सेतून् व्यधात् सुविवृतीर्विपुला विपश्चित् ।
विद्याविवेकविनयैरपि ताततुल्यः सीतात्मजोऽपि भुवि भैरवमिश्रनामा ॥ १० ॥

मञ्जूषां भूषणं यो व्यवृणुत गहनं कौस्तुभं शब्दरत्नं
भाष्यं सोद्योतदीपं प्रतिपदमखिलान् शेखरद्वन्द्वमन्यान् ।
ग्रन्थाञ् श्रीविक्रमस्योद्भवदगमदष्ट्वे एकोनविंशे
शिष्यानध्याप्य भट्टान् व्यतनुत शतकेऽशीतिवर्षाऽधिकायुः ॥ ११ ॥

रसगोनगभूसंख्ये विक्रमार्कस्य वत्सरे ।
श्रावणस्य त्रयोदश्यां कृष्णायां सोऽत्यजत्तनुम् ॥ १२ ॥

यद्यप्यनेकबुधनिर्मितसन्निबन्धाः सन्त्येव ते तु न तथा विदुषामभीष्टाः ।
श्रीमिश्रभैरवकृताः कृतिकौशलेन पुण्येन चास्य शिरसा विधृताः सुधीभिः ॥ १३ ॥
दृष्ट्वाऽपि कांश्चन तदीयकृतेर्विशेषाञ् शेषावलोकनधियः सुधियः प्रयत्नात् ।
तत्पुस्तकानि विरलान्यनवाप्य नूनं क्लिश्यन्ति खिन्नमनसो मनसोऽनुरागैः ॥ १४ ॥
इत्यादि सम्यगवधार्य गणेशदत्तो धीमान् प्रपौत्र उदितस्य निबन्धकर्त्तुः ।
सर्वान् क्रमेण निजवंश्यकृतान्निबन्धान् संमुद्र्य लोकमपशोकयितुं प्रवृत्तः ॥ १५ ॥
पूर्वं स तद्विवृतिमिन्दुकलाभिधानां शब्देन्दुशेखरशिरोविधृतां जनानाम् । ॥
दुर्गासरःपरिसरस्थितकाशिकाख्ययन्त्रेऽवरोप्य सकलां मुदमादधाति ॥ १६ ॥
ग्रन्थप्रणेतृकरशोधनलेखनादिसंपूज्यपुस्तकमवेक्ष्य विशोधितेऽस्मिन् ।
दृष्टिच्युतेर्मतिगतिस्खलनादिना वा यास्तास्त्रुटीरपि विशोध्य पठन्तु सन्तः ॥ १७ ॥

---

नत्वा मनीषिचरणान्निजबुद्धिशुद्ध्यै संक्षिप्तमेव विनिवेदयतीतिवृत्तम् ।
काशीस्थकुब्जनिपत्तनसन्निवासी विप्रो द्विवेदकुलसंभवरामनाथः ॥ १८ ॥
श्रीमिश्रभैरवविनिर्मितकार्यवर्ज्यं संग्राहकाभिधनिबन्धधृतान् मनोज्ञान् ।
श्लोकान् समीक्ष्य गुरुवृद्धमुखाच्च किंचिदासाद्य यल्लिखितमस्तु शिवार्पणं तत् ॥ १९ ॥